This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

Det här är en digital kopia av en bok som har bevarats i generationer på bibliotekens hyllor innan Google omsorgsfullt skannade in den. Det är en del av ett projekt för att göra all världens böcker möjliga att upptäcka på nätet.

Den har överlevt så länge att upphovsrätten har utgått och boken har blivit allmän egendom. En bok i allmän egendom är en bok som aldrig har varit belagd med upphovsrätt eller vars skyddstid har löpt ut. Huruvida en bok har blivit allmän egendom eller inte varierar från land till land. Sådana böcker är portar till det förflutna och representerar ett överflöd av historia, kultur och kunskap som många gånger är svårt att upptäcka.

Markeringar, noteringar och andra marginalanteckningar i den ursprungliga boken finns med i filen. Det är en påminnelse om bokens långa färd från förlaget till ett bibliotek och slutligen till dig.

Riktlinjer för användning

Google är stolt över att digitalisera böcker som har blivit allmän egendom i samarbete med bibliotek och göra dem tillgängliga för alla. Dessa böcker tillhör mänskligheten, och vi förvaltar bara kulturarvet. Men det här arbetet kostar mycket pengar, så för att vi ska kunna fortsätta att tillhandahålla denna resurs, har vi vidtagit åtgärder för att förhindra kommersiella företags missbruk. Vi har bland annat infört tekniska inskränkningar för automatiserade frågor.

Vi ber dig även att:

- Endast använda filerna utan ekonomisk vinning i åtanke
  Vi har tagit fram Google boksökning för att det ska användas av enskilda personer, och vi vill att du använder dessa filer för enskilt, ideellt bruk.
- Avstå från automatiska frågor
  Skicka inte automatiska frågor av något slag till Googles system. Om du forskar i maskinöversättning, textigenkänning eller andra områden där det är intressant att få tillgång till stora mängder text, ta då kontakt med oss. Vi ser gärna att material som är allmän egendom används för dessa syften och kan kanske hjälpa till om du har ytterligare behov.
- Bibehålla upphovsmärket
  Googles "vattenstämpel" som finns i varje fil är nödvändig för att informera allmänheten om det här projektet och att hjälpa dem att hitta ytterligare material på Google boksökning. Ta inte bort den.
- Håll dig på rätt sida om lagen
  Oavsett vad du gör ska du komma ihåg att du bär ansvaret för att se till att det du gör är lagligt. Förutsätt inte att en bok har blivit allmän egendom i andra länder bara för att vi tror att den har blivit det för läsare i USA. Huruvida en bok skyddas av upphovsrätt skiljer sig åt från land till land, och vi kan inte ge dig några råd om det är tillåtet att använda en viss bok på ett särskilt sätt. Förutsätt inte att en bok går att använda på vilket sätt som helst var som helst i världen bara för att den dyker upp i Google boksökning. Skadeståndet för upphovsrättsbrott kan vara mycket högt.

Om Google boksökning

Googles mål är att ordna världens information och göra den användbar och tillgänglig överallt. Google boksökning hjälper läsare att upptäcka världens böcker och författare och förläggare att nå nya målgrupper. Du kan söka igenom all text i den här boken på webben på följande länk `http://books.google.com/`

Digitized by Google

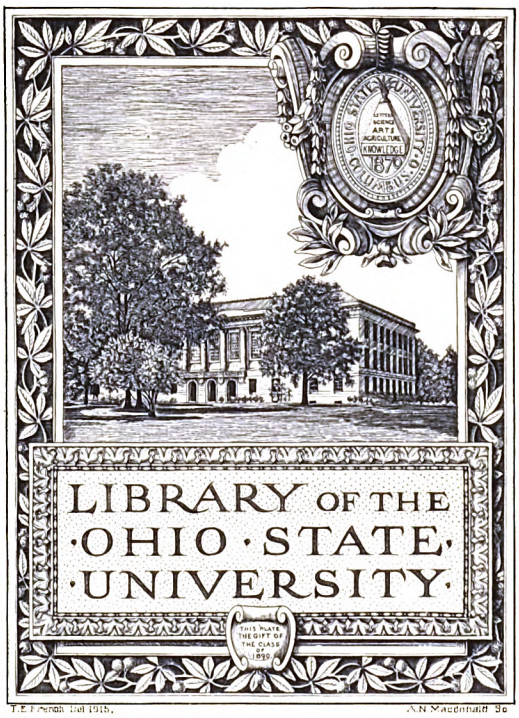

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

H. SCHÜCK & K. WARBURG

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

TREDJE FULLSTÄNDIGT OMARBETADE UPPLAGAN

UTGIVEN AV

HENRIK SCHÜCK

STOCKHOLM/HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

Digitized by Google

Digitized by Google

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

AV

HENRIK SCHÜCK OCH **KARL WARBURG**

TREDJE, FULLSTÄNDIGT OMARBETADE UPPLAGAN

UTGIVEN AV

HENRIK SCHÜCK

TREDJE DELEN

FRIHETSTIDEN

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

PG 360

TRYCKT 1927 HOS ISAAC MARCUS' BOKTRYCKERI-
AKTIEBOLAG, STOCKHOLM. PAPPERSLEVERAN-
TÖR: MUNKEDALS AKTIEBOLAG, MUNKEDAL.
KLICHÉER FRÅN GENERALSTABENS
LITOGRAFISKA ANSTALT

OHIO STATE
UNIVERSITY

Printed in Sweden

Digitized by Google

TREDJE DELENS INNEHÅLL

FRIHETSTIDEN

Sid.

SKOLOR OCH UNIVERSITET 1

Utilismen. Skolan och prästerskapet. 1724 års skolordning. Reformförslag. Erik Eklund. Stockholms skolor. Privata informatorer. Primärundervisning vid universiteten. Lockes uppfostringslära. Den högre undervisningen. Nya professurer. Statsrätt. Ekonomi. Den Borgströmska professuren. Fysik och kemi. Botaniska trädgården. Det akademiska sjukhuset. Den anatomiska institutionen. Observatorium. Partityranniet. Befordringslagen. Studenternas studier. Examina.

AKADEMIER OCH VITTRA SÄLLSKAP 29

Akademier. Bokvettsgillet. Vetenskapssocieteten. Vetenskapsakademien. Vetenskapsakademiens Handlingar. Vetenskapsakademiens ekonomi. Vetenskapsakademiens sammankomster. Vetenskapsakademien och allmänheten. Vetenskapsakademien och språket. Svenska tungomålsgillet. Tillämnad historisk akademi. Vitterhetsakademien. Kaffehusen. Ordenssällskapen. Tankebyggarorden. Vitterlek. Läregiriga brödragillet. Utile Dulci. Apollini Sacra. Aurora.

CENSUREN 55

Censuren vid frihetstidens början. Censurens långsamhet. Censor försvarar skrivfriheten. Trycktvånget. Ärlig swensk. Oelreich. Forsskål. Trycktvångets fall. Chydenius. Tryckfrihetsförordningen 1766.

PRESSEN 70

Tidningar och tidskrifter. Posttidningen. Mommas tidningar. Ärlig swensk. Riksdagstidningar. En fri swänsk. Pressens tekniska framsteg. Skandalpressen. Kryger. Olika tidskrifter. Dædalus. Acta litteraria. Lärda tidningar. Vetenskapsakademiens Handlingar. Moraliska veckoskrifter. Thet swenska nitet.

GJÖRWELLS TIDNINGAR 91

1750-talet en brytningstid i pressens historia. Gjörwells ungdom. Bref om blandade ämnen. Den swenska Mercurius. Swenska magazinet. Gjörwells sista tid.

485720

Digitized by Google

Sid.

BOKMARKNADEN .. 99

Frihetstidens boktryckerier. Skråtvånget. Boktryckare och bokbindare. Bokpriset. Bokhandeln och censuren. Privata bokhandlare. De första boklådorna. Salvius' bokhandel. Landsortens bokhandel. Bokhandeln vid frihetstidens slut. Förläggarna. Litterära statsunderstöd. Bokhandlarnas förlag. Boktryckarnas förlag. Den litterära äganderätten. Författarhonoraren.

ORTODOXISMENS FALL .. 115

Upplysningsrörelsen. Religionstvånget. De reformertas ställning. Katolikernas ställning. Den lutherska poliskyrkan. Pietismen. Konventikelplakatet 1726. Kampen mot konventikelplakatet. Dippel. Tollstadius. Strokirch. Gråkoltarna. Erickssönerna. Ortodoxismens kulmen. Sven Rosén. Strömkantringen i trostvånget. Herrnhutismen.

ERIK BENZELIUS .. 136

Frihetstidens förtrupp. Benzelius' Philoforskningar. Codex argenteus. Benzelius och Uppsalabiblioteket. Benzelius' historiska föreläsningar. Benzelius som utgivare. Benzelius som språkforskare.

HISTORIA OCH FORNFORSKNING .. 144

Stormaktstiden och historien. Antikvitetsarkivet. Stiernmans publikationer. Historiska urkundspublikationer. De sista rudbeckianerna. Göransson. Bautil. Biörner. C. R. Berch. Wilde. Nordberg. Lärdomshistorien. De första litteraturhistoriska skrifterna. Warmholtz. Den estetisk-moraliska historieskrivningen. Dalin. Striden om vattenminskningen. Dalins rationalism. Lagerbring. Lagerbrings historiska kritik. Olof Celsius d. y. Botin.

IHRE OCH SPRÅKVETENSKAPEN .. 174

1600-talet och språkforskningen. Striden mellan Celsius och Biörner. Ihre. Ihres språkarbeten. Ihre och den isländska filologien. Ihre och nysvenskan. Svenska föreläsningar. Sahlstedt.

FRIHETSTIDENS FILOSOFI .. 185

Filosofien och universiteten. Wolffianismen i Uppsala. Rydelius. Förnufftz öfningar.

DEN EKONOMISKA LITTERATUREN .. 192

Ekonomien och utilismen. Merkantilismen. Nordencrantz. Anders Berch. Mandevilles fabel. Yppighetens nytta. Reformmerkantilismen. Chydenius. Förfysiokratien. Fysiokratien. Fischerström.

POLHEM .. 208

Polhems ungdom. Polhems första framgångar och laboratorium mechanicum. Polhem och Karl XII. Polhems mångsidighet. Polhems pedagogiska åsikter. Polhem som filosof.

ASTRONOMI, FYSIK OCH KEMI .. 216

Anders Celsius. Klingenstierna. Klingenstierna som fysiker. Wargentin. Kemien före Wallerius. Wallerius. Bergman. Bergman som professor i kemi. Bergman och upplysningen. Scheele.

Digitized by Google

Sid.

SWEDENBORG 232

Swedenborgs särställning. Swedenborgs fädernearv. Swedenborgs första studier. Den första Englandsresan. Vetenskapliga planer 1713—1722. Polhem och Swedenborg. Swedenborgs första världsteori. Brytningen med Polhem. Swedenborg som geolog och kemist. Swedenborgs fysiologi. Swedenborgs hjärnanatomi. Mystiska impulser. Övergången till teosofien. Swedenborgs yttre liv. Den avgörande krisen. Poeten Swedenborg. Den nya religionen. Swedenborgs sista år.

JURIDIK OCH MEDICIN 251

Lagstiftningsarbetet före frihetstiden. 1734 års lag. Det juridiska studiet under frihetstiden. Medicinen. Det medicinska studiet vid frihetstidens början. Rosén von Rosensteins biografi. Rosensteins skrifter. Rosenstein som läkare och lärare. Serafimerlasarettet. Kirurgien. Olof af Acrel. Johan Gustaf Acrel.

LINNÉ 268

Inledning. Linnés barndom. Skolgång i Växiö. Linné i Lund. Det första året i Uppsala. Linnés första kollegier. Præludia sponsaliorum plantarum. Uppslaget till sexualsystemet. Lapplandsresan. I Uppsala 1732—1735. Iter ad fodinas. Dalaresan. Hollandsresan. Linné i Stockholm. Nya provinsresor. Linné som professor i Uppsala. Linné såsom stilist. Linné såsom berättare. Linnés naturkänsla. Sexualsystemet. Övriga insatser i naturvetenskaperna. Linné och bibeln. Nemesis. Linnés begränsning. Linné såsom lärare. Hasselquist. Löfling. Forsskål. Kalm. Osbeck. Thunberg. Linnés övriga lärjungar. Artedi.

INLEDNING TILL FRIHETSTIDENS DIKTNING 308

1720-talet. Kruse. Den religiösa sektpoesien. Lohman. De båda motrörelserna i frihetstidens poesi. Förhållande till den tyska litteraturen. Den engelska litteraturen. Newton. Locke. Pope. Addison, Steele, Defoe och Swift. Kännedomen om engelska språket. Den franska litteraturen. Holberg.

DALIN 327

Inledning. Dalin i Lund. Den första Stockholmstiden. Awazu och Wallasis. Dalins första dikter. Ragwald Pik. De första ordensskämten. Dalin blir ämbetsman. Argus. Långodset i Argus. Ramen i Argus. De moraliska artiklarna. Argus som berättare. Ett äfwentyr, min läsare. Politiken i Argus. Den religiösa ståndpunkten i Argus. Argus upphör. Dalin blir kungl. bibliotekarie. Resa till Frankrike. Dalins religiösa dikter. Tankar öfwer critiquer. Dalins estetiska program. Swenska friheten. Aprilwärk. Dalins tal. Dalins satirer mot Biörner. Sagan om hästen. Dalins ballader. Dalins politiska ståndpunkt. Dalin kommer till hovet. Dalin såsom herrgårdspoet. Hovlivet. Dalin och Tessin. Dalin såsom hovpoet. Kalottpredikningarna. Dalin och revolutionsförsöket. Dalins död. Sammanfattning.

Digitized by Google

Sid.

DALINS SAMTIDA OCH EFTERFÖLJARE .. 392

Lovisa Ulrika. Tessin. Tessins dagbok. Tessins tal. En gammal mans bref. Tessins fabler. Tessins sagor. Elers, Manderström och Liliestråle. Den politiska sagan. Den politiska visan.

FRU NORDENFLYCHT .. 409

Fru Nordenflychts litterära insats. Fru Nordenflychts barndom och första ungdom. Fabricius. Amaranter. Fru Nordenflychts första dikter. Den sörgande turturdufwan. Fru Nordenflycht blir författarinna. Qwinligit tankespel. Kampen för tillvaron. Fru Nordenflycht och Dalin. De nya dikterna. Brytningstiden. Klingenberg. Fru Nordenflychts salong. Fru Nordenflycht och den franska litteraturen. Våra försök. Witterhetsarbeten. Fischerström. Fröjas räfst. Den sista krisen. Fru Nordenflychts död.

GYLLENBORG .. 447

Gyllenborgs popularitet. Gyllenborgs uppfostran. Gyllenborg kommer till Stockholm. Gyllenborgs giftermål. Gyllenborgs första dikter. Gyllenborg och Rousseau. Vinterquädet. Menniskjans nöjen och Menniskjans elände. Verldsföraktaren. Själens styrka. Afsked ifrån ungdomen.

CREUTZ .. 468

Creutz och Gyllenborg. Creutz' uppfostran. Rokokopoeten. Creutz' första dikter. Sommarqvädet. Creutz vid hovet. Creutz' pessimism. Atis och Camilla. Saga. Daphne. Creutz som minister.

ROMANEN .. 485

Utlandets roman. Folkberättelser. 1600-talets romaner i svenska översättningar. Wexell. Den historiska romanen. Krook och Bergeström. Robinsonaderna. Mörk och Törngren. Adalrik och Giöthilda. Thecla. Den realistiska romanen. Säfström. Rålamb. Kermaleck.

BERCH OCH WALLENBERG .. 510

Anders Berch. Wallenbergs ungdom. Den första resebeskrivningen. Min son på galejan.

TEATER OCH DRAMA .. 528

Hindren för ett svenskt drama. Tyska trupper. Franska trupper. Tessins promemoria. Det aristokratiska amatörsällskapet. Kungl. svenska skådeplatsen. Den svenska truppens upplösning. Franska amatörföreställningar. Den franska truppen. Wrangels dramer. Olof Celsius' Ingeborg. Dalins Brynilda. Översatta tragedier. Hesselius. Hallman. Skjöldebrand. Komedien. Gyllenborg. Dalins komedi. Modée. Komediöversättningarna. Stagnell.

SJUTTONHUNDRASEXTIOTALET .. 565

Riksdagsklubbarna. De utländska mutorna. Tjänstehandeln. Börskriserna. Superiet. Liderligheten. Stockholm på 1760-talet.

Digitized by Google

Sid.

BELLMAN 578

Bellmans förfäder. Bellmans födelsehus. Den första uppfostran. Bellman och Vetenskapsakademien. Bellman i riksbanken. Första arbeten. Bellman kommer med i Stockholmslivet. Manufakturkontoret, tullen och nummerlotteriet. De första Bellmansdikterna. Bibelparodierna. Ordenskapitlen. Fredmans epistlar. Fredmans biografi. Ulla Winblad. Mollberg. Mowitz. Epistlarnas ålder. Bellman som skald och människa. Epistlarnas Fredman. Epistlarnas Ulla Winblad. Bellman som Stockholmsskildrare. Bellmansmusiken. Bellman under den gustavianska tiden. Epistlarna utgivas.

LITTERATURHÄNVISNINGAR 619

Digitized by Google

FÖRTECKNING ÖVER ILLUSTRATIONERNA

BILAGOR

Sid.

Lovisa Ulrika. Oljemålning av Lorens Pasch d. y. 1767. Rosersberg 48
Johan Upmarck-Rosenadler. Oljemålning av J. H. Scheffel 56
Gustaf Benzelstierna. Oljemålning av O. Arenius. Gripsholm 64
Titelblad och första sidan av Philolalus parrhesiastes. 1768 80
C. C. Gjörwell. Oljemålning av Per Krafft d. ä. Tillhör ingenjör Fridolf Almquist. Sigtuna 88
Brev från C. C. Gjörwell till Patrik Alströmer. Kungl. Biblioteket 96
Erik Benzelius d. y. Oljemålning av J. H. Scheffel. Uppsala universitetsbibliotek 136
Carl Gustaf Warmholtz. Oljemålning av J. H. Scheffel. Kristineholm. (Svenska porträttarkivet) 160
Sven Lagerbring. Oljemålning av Per Krafft d. ä. Lunds universitet 168
Johan Ihre. Oljemålning av Magnus Hallman. Uppsala universitet 176
Andreas Rydelius. Oljemålning av A. Kastman. 1765. Gripsholm 184
Anders Bachmanson-Nordencrantz. Kopparstick av J. Gillberg efter oljemålning av Per Krafft d. ä. 192
Anders Johan von Höpken. Kopia efter Gustaf Lundberg 198
Carl Fredrik Scheffer. Oljemålning av A. Roslin. Gripsholm 200
Christopher Polhem. Oljemålning av J. H. Scheffel. Fullerö 208
Emanuel Swedenborg. Oljemålning av Per Krafft d. ä. Gripsholm 232
Sida ur Swedenborgs Drömmar. Kungl. Biblioteket. (I. S. 57) 240
Teckning ur Diarium spirituale, framställande Babylon i andarnes värld. Vetenskapsakademien 248
Gustaf Cronhielm. Oljemålning av J. H. Scheffel. Uppsala universitet 256
Carl von Linné. Gouache av N. Lafrensen d. ä. Tillhör professorskan Fanny Tullberg. Stockholm 280
Titelplansch till Linnés Hortus Cliffortianus. Graverad av J. Wandelaar .. 288
Carl von Linné. Porträtt av A. Roslin. 1775. Vetenskapsakademien 296
Olof von Dalin. Oljemålning av okänd konstnär 328
Titelblad till första numret av Then swänska Argus 336
Andra numret av Then swänska Argus 336
Ett stycke av manuskriptet till Argus med censorns, Johan Rosenadlers, rättelser i marginalen. Kungl. Biblioteket. (Vf. 75) 352
Lovisa Ulrika. Gravyr av R. Gaillard efter S. Lattinville 376
Faksimil av första bladet i Dalins kalottpredikningar ur det exemplar som tillhört Lovisa Ulrika. Kungl. Bibl. (Vf. 79) 384

Digitized by Google

Sid.
Olof von Dalin. Byst av L'Archevesque. Vitterhetsakademien 388
C. G. Tessin. Oljemålning av J. L. Tocqué. Tillhör justitierådet frih. Bo Leijonhufvud 392
Gravyr till Tessin, La Faunillane efter F. Boucher 400
Gammalt tryck av Sinclairsvisan 408
Hedvig Charlotta Nordenflycht. Porträtt av J. H. Scheffel. Bergielund .. 424
G. F. Gyllenborg. Pastell av Gustaf Lundberg. Sinebrychoffska samlingen. Helsingfors 456
Titelbladet till Atis och Camilla. Första självständiga upplagan 472
G. Ph. Creutz. Oljemålning av Per Krafft d. ä. 1785. Uppsala universitet 480
Egenhändig dikt av Jacob Wallenberg. J. H. Lidéns resedagbok. Uppsala universitetsbibl. (X. 399) 512
Affisch från 1743. Kungl. Biblioteket 536
C. M. Bellman. Oljemålning av Per Krafft d. ä. Gripsholm 584
C. M. Bellman. Oljemålning av Elias Martin. Nationalmuseum 592
Egenhändig dikt med teckning av Bellman. Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33) 600
Familjen A. Westman och Bellman. Akvarell av Per Hilleström. Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33) 608
Bellman. Akvarell av Elias Martin. Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33) 616

ILLUSTRATIONER I TEXTEN

Trivialskolans hus 1761. Träsnitt i Lundin & Strindberg, Gamla Stockholm 7
Domkyrkan och Gustavianum i Uppsala. Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769 13
Konsistoriehuset i Uppsala. Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769 17
Observatoriet i Uppsala. Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769 21
Vetenskapssocietetens hus vid St. Eriks torg i Uppsala. Samtida akvarell av okänd konstnär. Uppsala universitetsbibl. 33
C. F. Eckleff. Pastell av Gustaf Lundberg. Stora lantlogen. Stockholm 47
Titelvignett ur Öfningar af Sällskapet Vitterlek 49
Kallelsekort för Apollini Sacra. Kungl. Biblioteket 53
Vitterhetsakademiens sigill 54
Niclas von Oelreich. Samtida karikatyr. Kungl. Biblioteket 61
Petter Forsskål. Oljemålning, troligen av Dahlman, på Salnecke. Sv. porträttarkivet 63
Faksimil av N. von Oelreichs imprimatur 69
Johan Pfeiffer. Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 75
Daniel Helsingius. Gravyr av J. F. Martin 77
Titelblad till första delen av Acta litteraria Sveciæ 83
Lars Salvius. Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 85
Tryckerivignett från 1740-talet 90
Den swänska Mercurius. Titelblad 95

Digitized by Google

Sid.
C. C. Gjörwell. Gravyr av J. F. Martin (1796) efter J. T. Sergel (1791) .. 97
Elsa Fougt. Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket 100
Henrik Fougt. Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket 101
J. L. Horrn. Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket 102
H. Fougts boktryckarmärke 114
Johann Conrad Dippel. Kopparstick av C. Bergquist 1734 efter J. Streng. Kungl. Biblioteket.. 123
E. Tollstadius undervisande barn. Stick av C. Bergquist efter teckning av L. Gottman 125
Vignett ur en likpredikan 135
Medalj över Erik Benzelius av J. C. Hedlinger. 1737 138
Uppsala universitetsbiblioteks exlibris, gjort på föranstaltande av Erik Benzelius 143
Eric Julius Biörner. Oljemålning. Hallwylska palatset. Stockholm 149
Göran Nordberg. Efter kopparstick i Konung Carl XII:s historia. 1740 .. 153
Olof Celsius d. y. Kopparstick. Kungl. Biblioteket 169
Anders af Botin. Teckning. Kungl. Biblioteket 171
Vignett ur Vetenskapsakademiens Handlingar 173
Hälsingerunor. Efter Magnus Celsius, Oreades helsingicæ. 1710 175
Anders Berch d. ä. Oljemålning av F. Brander. Uppsala universitet 197
Anders Chydenius. Gravyr av J. F. Martin. 1805. Kungl. Biblioteket .. 201
Johan Fischerström. Oljemålning. Bergielund 205
Anders Celsius. Oljemålning av Magnus Hallman. Uppsala observatorium 217
Samuel Klingenstierna. Porträttmedaljong av J. T. Sergel 219
Johan Gottschalk Wallerius. Porträttmedaljong av J. T. Sergel 223
Torbern Bergman. Porträttmedaljong av J. T. Sergel 225
Vignett till Swedenborg, Opera philosophica et mineralia. 1734.. 250
Medalj av J. C. Hedlinger 1731 över lagverkets fullbordande 253
David Nehrman-Ehrenstråle. Oljemålning av C. Mörth och C. G. Pilo. Lunds universitet 255
Nils Rosén von Rosenstein. Kopparstick av G. Ph. Benoist 257
Olof af Acrel. Miniatyr i tusch av P. B. Hebbe. 1795. Nordiska Museet 265
Vignett av C. Bergquist till J. A. af Darelli, Socken-apothek. 1760 267
Teckning av Linné till Iter lapponicum 269
Carl Linnæus vid 30 års ålder. Blyertsteckning av okänd mästare. Tillhör professorskan Fanny Tullberg. Stockholm 273
Teckning av Linné till Iter lapponicum 279
Vignett av C. Cochin d. y. till Tessin, La Faunillane 307
Titelblad till Mose och Lamsens wisor. 1717 309
Dalin vid 17 års ålder. Porträtt målat av hans broder. Vinberga kyrka 329
Titelvignett till Swenska friheten. Dalin, Poetiska arbeten. 1782 359
Illustration till Dalins Wisdoms-prof. 1739.. 364
Vignett ur Dalin, Poetiska arbeten. 1782 391
Carl Gustaf Tessin. Porträtt målat i Paris på 1740-talet av J. A. J. Aved. Tillhör ingenjör G. F. Enderlein. Åkerö 393
Det yttre av en sörmländsk bondstuga. Akvarell till Tessins saga Ett hundrade wargar av Olof Fredsberg. Nationalmuseum 400
Det inre av en sörmländsk bondstuga. Akvarell till Tessins saga Ett hundrade wargar av Olof Fredsberg. Nationalmuseum 401

Digitized by Google

Sid.
Christoffer Manderström. Kopparstick i Mina poetiska arbeten. 1788 402
Joachim Liliestråle. Porträtt tillhörigt direktör J. W. R. Liliestråle 403
Anders Odel. Självporträtt(?). Gripsholm 405
Vignett av C. Cochin d. y. till Tessin, La Faunillane 408
Hedvig Charlotta Nordenflycht. Porträtt av J. H. Scheffel. Uppsala universitet 417
Carl Klingenberg. Oljemålning. Bergielund 433
Titelblad till Våra försök 437
Vignett till Våra försök 446
Gustaf Fredrik Gyllenborg. Oljemålning. Bergielund 449
Gustaf Fredrik Gyllenborg. Gravyr av Elias Martin 464
G. Ph. Creutz. Oljemålning av J. H. Scheffel. Tillhör direktör Otto Lindeberg. Nyköping 469
Vignett ur Utile Dulcis Vitterhetsnöjen 484
Titelplansch till Robinson Crusoe. 1752 487
Illustration till Barclays Argenis. 1741 489
Illustration till Gulliver. 1744 491
Hans Gustaf Rålamb. Silhuett. Granhammar. (Svenska porträttarkivet) 504
Titelvignett till Ridder Fincke 509
Skeppet Finland. Stick av O. Årre efter teckning av C. G. Ekeberg 517
Hajen. Teckning av Wallenberg i Min son på galejan 523
Bidevindsseglaren. Teckning av Wallenberg i Min son på galejan 525
Flygfisken. Teckning av Wallenberg i Min son på galejan 527
Erik Wrangel. Oljemålning av Olof Arenius. Tillhör friherre Herman Wrangel. Säby 541
Carl Gyllenborg. Oljemålning av Lorens Pasch d. ä. Gripsholm 554
Från titelbladet till Swenska spratthöken 555
Christoffer Knöppel. Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 561
Risbadstugan. Gravyr av J. Gillberg. 1755 563
Från titelbladet till Molière, Den girige. Carlscrona 1740 564
Krogexteriör. Gouache av okänd konstnär. Uppsala universitet 573
Vignett av Elias Martin ur Bacchi Tempel 577
Bellmans far. Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 580
Bellmans mor. Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 581
C. M. Bellman. Miniatyr av A. U. Berndes. Tillhör skogsförvaltare F. W. Kugelberg. Stjärnfors 583
Ulla Winblad. Träsnitt efter gravyr av J. F. Martin 599
C. M. Bellman. Teckning av J. T. Sergel. Nationalmuseum 605
Mollberg. Ur E. Chiewitz, Galleri till Fredmans epistlar och sånger. 1826 606
Mowitz. Ur E. Chiewitz, Galleri till Fredmans epistlar och sånger. 1826 607
Titelblad till originalupplagan av Fredmans epistlar, graverat av J. F. Martin 609

Initialer och slutstycken äro hämtade ur ett flertal äldre tryck.

Digitized by Google

Digitized by Google

FRIHETSTIDEN

Digitized by Google

Digitized by Google

SKOLOR OCH UNIVERSITET

VILL man finna ett slagord för att beteckna den ledande tendensen i frihetstidens kulturarbete, särskilt under dess tidigare hälft, kan man knappt finna något mera träffande än *utilism*. Det är den praktiska nyttan, till vilken man framför allt tar hänsyn. Stormaktstidens svärmeri för de gamla göterna och deras bragder blir nu föremål för satirikernas blodiga gyckel, och de vetenskaper, som framför allt odlas, äro ekonomien och naturvetenskaperna, ofta mindre av något vetenskapligt behov att utforska naturen än med tanke på deras praktiska nytta. Denna utilism möter oss överallt — även på det religiösa området, där, som vi skola se, ortodoxismens frihetsfientlighet stöter på motstånd från ekonomiskt håll. Och även i ett annat fall lider renlärigheten ett nederlag. För 1600-talet hade bekännelsen varit allt. Nu däremot börjar man lägga huvudvikten på moralen, på de medborgerliga dygderna och på den nytta, som människan bereder sina likar. Utilismen möter oss, såsom vi strax skola se, också inom undervisningen, och det är mot denna utilism, som diktkonsten har att kämpa. Poesiens berättigande sökes till en början blott i dess nytta för samhället, och först vid århundradets mitt arbetar sig ett mera rent estetiskt uppfattningssätt fram. Utilismen.

Denna utilism tar sig ofta mycket krassa uttryck. Men efter dem får man icke döma tiden. Ty bakom dem låg dock ytterst en ideell åskådning, man ville gagna, göra människorna lyckliga, och denna strävan, som i hela Europa trycker sin stämpel på tiden, var i Sverige mera berättigad än annorstädes. De svenska stormaktsdrömmarna hade ohjälpligt krossats, landet var efter det långa kriget fullkomligt utarmat, och uppgiften var att genom ett idogt, fredligt arbete söka återvinna så mycket som möjligt av det förlorade. Arvid Bernhard Horn har den ovanskliga äran av att hava löst denna uppgift, och hans regeringstid — ty så kan man ju kalla tiden intill 1738 års

Digitized by Google

riksdag — är om än icke lysande i det yttre, dock med avseende på materiell och andlig odling en storhetsperiod i vår historia. Det var först efteråt, särskilt på 1760-talet, som styrelsesättets brister kommo att framträda.

Denna utilism var för övrigt en både naturlig och välgörande reaktion mot den föregående tidens fantastiska Atlanticadrömmar. Den framkallade en hel följd av nya och verkliga vetenskaper och — framför allt — den skapade en ny, mera modern världsåskådning.

Nyttan är således frihetstidens signum. Å den andra sidan får man likväl ej utsträcka bärvidden av detta slagord allt för långt. En kultur betingas alltid av en mångfald av faktorer, motsatta strömningar och motsatta ideal bryta sig ständigt mot varandra, och så var det även under 1700-talet. Det föregående århundradet avlivades icke varken den 1 januari 1700 eller den 30 november 1718, utan fortfor att föra en seg kamp mot den nya världsåskådningen. Och såsom vi sett hade denna sina förberedelser under stormaktstiden, hos män som Urban Hiärne och icke minst hos Atlanticaförfattaren själv, som i sin kamp för de tekniska vetenskaperna verkar såsom en av Linnés samtida. Mot nyttighetsfilosofien under frihetstiden reagerade ej blott ortodoxismen och vissa frikyrkliga strömningar utan ock andra åskådningar, som ärvts från det föregående seklet, och ju närmare vi tränga tidevarvet på livet, dess rikare och mera mångskiftande blir den kulturbild, som upprullar sig för oss. Brytningspunkten hos oss, liksom i utlandet, är århundradets mitt.

* * *

Skolan och prästerskapet.

Vi vända oss först till det kapitel, som i viss mån måste betraktas såsom grundläggande, nämligen skolor och universitet, vid vilka man kunde förmoda, att 1700-talets människor fått mottaga sin världsåskådning. Men i själva verket berördes skolan ytterst litet av 1700-talets utilism, och här höll man med seg konservatism ännu fast vid reformationstidens pedagogiska synpunkter. Till en del torde detta hava berott därpå, att skolan fortfarande stod i ett starkt beroende av prästerskapet, och av alla de olika samhällsklasserna i riket var denna den minst mottagliga för några nya omstörtande idéer. Och det hade nu blivit vida mäktigare än förut. I själva verket hade »suveräniteten», som man så avskydde, alls icke avskaffats, utan blott överflyttats från konungen till riksdagen. Förut hade de kyrkliga angelägenheterna avgjorts av den enväldige konungen, vars beslut ofta bestämts av lekmännen inom kansliet. Nu avgjordes de av riksdagen d. v. s. faktiskt av prästeståndet, ty även om de tre världsliga ständen hyste en avvikande mening, drogo de sig dock i det längsta för att stöta

Digitized by Google

ett mäktigt riksstånd för huvudet. För ett beslut fordrades för övrigt tre riksstånds röster, och prästerna hade i regeln bönderna i sin hand.

1724 års skolordning.

Vid Karl XII:s fall gällde ännu 1693 års skolordning, som naturligtvis var ett uttryck för den ortodoxism, som rådde här i landet på Karl XI:s tid. Mot denna hade väl prästerna intet att invända. Däremot önskade de en inskränkning i konungens och en utvidgning av prästerskapets befogenhet, och redan 1719 yrkades därför på en ny skolordning. En dylik blev också utarbetad vid 1723 års riksdag, men då de tre världsliga ståndén hyste vissa betänkligheter mot att antaga den, kom man överens om, att den ifrågavarande skolordningen blott såsom en interimsstadga skulle tillämpas intill nästa riksdag. Såsom en dylik interimsstadga »tills vidare» utfärdades skolordningen den 4 februari 1724. Men mot förmodan fick den en vida större livslängd än någon annan, ty man kunde aldrig komma omsams om de förändringar, som borde vidtagas, och orimligheten av frihetstidens regerande riksdag framträder här i bjärt belysning. Knappt hade man genom remisser till alla möjliga myndigheter fått ärendet förberett, förrän riksdagen var slut, och då fick man skjuta upp det till den nästa, då nya förberedande yttranden ansågos nödvändiga — allt med samma påföljd. 1724 års skolordning fick därför leva ända till 1807.

Avvikelserna från 1693 års skolordning voro ganska obetydliga. Rektorer och lektorer hade dittills utnämnts av konungen, men 1724 hade denne fått den nådiga tanken om biskoparna och konsistorierna, att de bäst kände till de till dessa platser lämpliga personerna och därför ock kunde förse dem med fullmakt. Vidare borttogs skyldigheten för en blivande lektor att hava studerat vid universitetet, och biskopen fick nu pröva hans lärdom. Ännu en tredje nyhet är betecknande för den vind, som blåste. 1693 skulle man till lärare *helst* taga dem, som tillhörde stiftet. Detta »helst» ströks 1724, och nu skulle noga tillses, att inga andra än stiftets barn skulle till de lediga lektoraten och rektoraten förordnas. Platserna i skolan betraktades för övrigt blott såsom genomgångsstadier. En lektor i filosofi flyttades upp till lektor i teologi, och en teologie lektor befordrades till kyrkoherde, så att de — för att begagna skolordningens ord — »åtminstone inom sju eller åtta år bliva utur oket släppte och försedde med sådana lägenheter inom stiftet, som kunna svara emot vars och ens förtjänst».

Ändringarna avsågo således egentligen prästernas fördelar, och vad själva undervisningen beträffade, stod man i det hela kvar på den äldre ståndpunken. Trivialskolans ämnen voro fortfarande latin och katekes, till vilka i tredje klassen kom grekiska och i den fjärde

Digitized by Google

»det angelägnaste» av logiken samt Hübners korta inledning till den allmänna historien. I gymnasiet fortsatte man med samma ämnen, och här tillkommo hebreiska, kyrkohistoria, retorik, aritmetik, geometri och logik. Några andra ämnen figurerade mera på undervisningsschemat än i verkligheten. Så skulle Hübners allmänna historia »illustreras» med »parallelismo historiæ patriæ»; lektorn i matematik skulle ock undervisa i geografi och astronomi, lektorn i logik (!) proponera *physicam*. Men därvid gjordes det betecknande tillägget, att det vore honom förbjudet att göra det i det ljus, »som denna vetenskap fått genom de nyares flit och utforskande».

Som man härav finner, sattes skolans uppgift fortfarande, liksom på 1500-talet, i utdanandet av blivande präster, och även män, som i övrigt voro fyllda av 1700-talets idéer, avvisade tanken på en undervisning i moderna språk. De moderna språken — skrev Höpken — behöva blott dagligt bruk, och all annan metod blir för ungdomen tröttsam och långsam. Fransyskan, tyskan och engelskan behöva icke läsas grammatice; genom övning, läsning och tillämpning av den latinska grammatiken »hinner man till den fullkomlighet, som främmande tungomål kunna medgiva».

Reformförslag.

Skolordningen var således ohjälpligt efter sin tid. Men en kritik saknades ingalunda, och det är i denna kritik vi hava att söka frihetstidens pedagogiska ideal — ideal, som aldrig kommo till ett uttryck i den gällande skolordningen. Vid 1738 års riksdag hade — såsom vanligt — väckts ett förslag om revision av skolordningen. Förslaget ledde väl ej till något resultat, men synes särskilt hava tilltalat handels- och manufakturdeputationen, som när den yttrade sig om ett helt annat ärende, tillfogade: »att manufakturier och ekonomiska inrättningar måga i Sverige äga kännare, älskare och försvarare, är högst nödvändigt. Därtill lärer ofelbart vara det rätta medlet, att vid skolor, gymnasier och akademier i riket i stället för ett och annat mindre nödigt, som där ännu efter de förra tiders väsende läres endast till att bortglömma, ungdomen anföres till ekonomiska och andra reala vetenskaper, av vilka såväl de studerande själva i vad stånd de ock komma som fäderneslandet kunde hava gagn och nytta.» Med anledning härav hemställdes, om icke en särskild uppfostringskommission borde förordnas. En dylik kom också sent omsider och efter många överläggningar till stånd — ehuru först i slutet av 1745 — men betecknande för frihetstidens uppfattning är, att icke en enda skolman eller en enda professor fick plats i denna kommission, som skulle reformera våra skolor och universitet. Och efter att hava arbetat i *femton* år upplöstes kommissionen, utan att hava åstadkommit något resultat.

Digitized by Google

Strax efter kommissionens tillkomst, vid 1746 års riksdag, inlämnade dåvarande revisionssekreteraren, sedermera kanslipresidenten Löwenhielm ett memorial, som är ytterst karakteristiskt för reformpartiets ståndpunkt. Det börjar med satsen: att utan rätt hushållning kan intet hus hava bestånd. Denna sats gäller ock det stora hushållet Sveriges rike. Det för oss viktigaste ämnet är därför naturalhistoria, som lär oss känna sten- och jordarter, örter och djur. Denna historia naturalis borde därför »läras vid skolorna av alla studerande, medan minnet är som kvickast», och därmed skulle de fortsätta vid universiteten. Ingen borde få bliva filosofie magister, som icke förstode sig »på allehanda bergs- och malmarter, jordarter, salter, någon del av bergverk, kemi eller på sädesskötsel, grässlag, trädslag, färgegräs, medicinalväxter, schäferier, silkesmaskar, insekter, fågelfängerier, fiskerier eller något annat hithörande och till en nyttig hushållning tjänande».

Särskilt nyttigt vore, om denna naturalhistoria studerades av prästerna, »som jämnt planteras över riket». På lediga stunder, »då de blivit matta av de vid själavården hängande sysslor», skulle de hava stor förfriskning av dylikt arbete; lantmannen, som ofta besöker prästen, finge där tillfälle att se hans försök och rön, och på så sätt skulle hushållningsvetenskapen utbreda sig över hela landet utan någon styvers gravation för publicum. Funnes över allt dylika präster, skulle på tio år flera malmarter upptäckas än hittills på hundra, ängarna förbättras, färgörter upptäckas o. s. v.

Erik Eklund.

Förslaget gick således i det närmaste ut på att ersätta teologien med geologi och botanik, men bifölls egendomligt nog av alla de fyra ståndena, även av prästeståndet, ehuru det naturligtvis icke hade någon påföljd alls. Att Löwenhielm likväl uttalat idéer, som delades av synnerligen många, framgår av en uppfostringslära, som samma år, 1746, utgavs av Erik Eklund, vilken sedermera blev lektor i Strängnäs. Felen — skriver han — i den nu gällande undervisningsplanen äro tre: 1) det, som framför allt bör läsas, läses ej, 2) det, som ej är nödvändigt, läses mest och 3) själva undervisningen sker på ett förvänt sätt. Det, som framför allt bör läsas, är de ekonomiska vetenskaperna. Men de läsas ej. Det, som framför allt läses, är de tre gamla språken samt de poetisk-retoriska vetenskaperna. Men — frågar han — vad gagnar det i samhället eller till ens enskilda lycksalighet, att man vet de hedniska gudars och gudinnors av hedningarna uppfunna släktregister, födelser och giftermål, strider, övre och nedre ordningar o. s. v.? Vad gagnar det ock äntligen att kunna läsa en hop grekiska och latinska poeters verser utantill, när man av naturen är till poet

Digitized by Google

oskicklig? Dessa vetenskaper kunna föga annat än förnöja, men de andra äro nyttiga och oundgängliga, och så måste ju de förra för dessa vika, om de icke bägge hinnas med att läras.

Stockholms skolor.

Tidens utilism hade, såsom vi härav se, också spritt sig till pedagogiken, ehuru dessa nya idéer icke fingo någon betydelse för skolan. Men just därför föredrogo förmögna föräldrar att för sina barn anlita privata informatorer framför att sätta dem i skolan. Inom adelsståndet torde detta hava skett nästan undantagslöst, och även borgare med en något solidare ekonomi förforo på samma sätt. Särskilt i Stockholm var detta nästan nödvändigt, ty ehuru landets folkrikaste stad saknade Stockholm ett gymnasium; detta hade nämligen 1668 flyttats till Gävle, och något nytt kom ej till stånd förr än 1821. I staden inom broarna låg väl en trivialskola, och var och en av de sex församlingarna på malmarna hade en s. k. pedagogi,[1] men ville en huvudstadsbo ge sin son några kunskaper utöver dem, som trivialskolan meddelade, fanns knappt någon annan utväg än att anställa en privat informator. Endast mindre bemedlade föräldrars barn gingo därför i skola. 1702 funnos i trivialskolan 161 elever, och av dessa voro 45 söner till gardeskarlar och båtsmän. Av Maria skolas hundra elever voro 1752 trettiotre faderlösa och de övriga söner av gesäller, brandvakter o. s. v. I Klara skola inskrevos 1744 25 gossar, vilka voro söner till vaktmästare, bokbindare, gästgivare, timmermän, gardeskarlar, skomakare, murargesäller o. s. v. Ingen enda av dessa fäder var en s. k. ståndsperson, om man ej dit vill räkna en collega scholæ.

Men det var icke blott den opraktiska och föråldrade undervisningen i den tidens skolor, som stötte de förmögnare tillbaka. Anslagen till dem voro alldeles otillräckliga, och för att fylla ut dessa måste man på landet tillgripa den förut omtalade socknegången. Även i Stockholm existerade skolorna praktiskt taget på frivilliga gåvor. Det enda anslag, som t. ex. Katarina skola hade av statsmedel, var 100 tunnor spannmål av den s. k. bibeltryckstunnan, om vilken jag talat i föregående del. Men detta anslag, som erlades av några landssocknar, utföll ytterst ojämnt och vissa år alls icke. Det användes till löner åt rektor, de två andra lärarna och kantorn. Rektor, som hade det bäst, uppbar 40 tunnor, men collega secundus blott tjugo eller icke en femtedel av den svältlön, som då bestods en professor. Resten — till utfyllande av lönerna, till skolans underhåll o. s. v. — måste anskaffas genom

[1] Dessutom funnos den tyska skolan och den franska skolan. Men dessa voro huvudsakligen avsedda för dessa församlingar. Den franska var ytterst obetydlig, men den tyska, i vilken även åtskilliga svenskar gingo och som var oberoende av den svenska skolordningen, var bland de bästa i Sverige.

Digitized by Google

Digitized by Google

liksången. Men häröver klagade trivialskolan och fick rätt; så vida pengarna ej godvilligt överlämnades till trivialskolan, skulle de uttagas av slottskansliet. Å den andra sidan besvärade sig rektor för Jakobs skola över, att hans kollega i Klara »borttagit ett lik från vår skola, låtande oss likväl med vår skola förrätta sången; men pengarna tog han mot» — 23 daler 16 öre.

För undervisningens gång voro dylika avbrott mindre förmånliga, särskilt som den tidens gästfrihet fordrade, att alla begravningsgästerna, även liksångarna, inbjödos i sorgehuset till det rundliga gravöl, som där firades. Kyrkoherden Hauswolff anmärkte också 1761, att gossarna esomoftast togo sig mer till bästa, än de förmådde tåla, både av öl och brännvin. Men han gick icke så långt, att han därför yrkade på sedens avskaffande, utan blott på att den beskänkte ej skulle få vara med om *nästa* gravöl. Vad själva priset beträffar, reglerades det så, att var gosse fick tre skilling för sin liksång.

Privata informatorer.

Dessa förhållanden — den dåliga, opraktiska undervisningen och tiggeriet — medförde, att alla, som hade råd, föredrogo att skaffa sig informatorer för sina barn, och detta motverkade i icke ringa mån det oefterrättliga i 1724 års skolordning. Ty en informator var ju ej bunden av denna, utan kunde taga hänsyn till det praktiska livets krav. 1700-talets undervisning får därför ej bedömas blott efter denna skolordning, ty i själva verket var den vida bättre. Redan i slutet av 1600-talet överflödade Stockholm av privata informatorer, av vilka några läste med flera gossar från familjer, som slagit sig samman om en informator. Andra hade verkliga privatskolor. Redan 1657 yrkade ärkebiskopen på, »att man skulle fördriva de många drunsar, som ligga och præceptorera i staden och gå för lik». Men det hjälpte ej, utan i stället ökades antalet. 1695 funnos i staden 170 privata præceptorer, och 1703 uppräknas ej mindre än aderton privatskolor, som höllos av *tyskar*. I en av dessa undervisades sju flickor och femton gossar. En annan tysk hade 1711 ända till 47 elever, en svensk student 20 o. s. v. 1728 var antalet privatlärare 124 och hade fyra år senare stigit till 177. Då man därmed jämför det ringa lärjungeantalet i de offentliga skolorna — 1702 161 i trivialskolan — kommer man onekligen till det resultatet, att majoriteten av huvudstadens barn åtnjöt en av skolordningen oberoende privat undervisning.

Primärundervisning vid universiteten.

Men denna privata skolundervisning fortsattes i själva verket också vid universiteten. Ty såsom jag i föregående del utvecklat, voro dessa vida mindre universitet i vår tids mening än stora

Digitized by Google

privatskolor, som mottogo alumner, vilka voro en sju à åtta år och nyss lärt sig läsa innantill. 1744 uppgåvo professorerna, att väl tredjedelen, om icke halvparten av de vid akademien studerande, både av adel och oadel, utgjordes av minderåriga. Jag har ur denna synpunkt genomgått Album studiosorum för frihetstiden och därvid funnit massor av studenter inskrivna, som vid tillfället stodo under privat information. Så t. ex. inskrevos vårterminen 1740 131 studenter, men av dessa hade icke mindre än 65 privata informatorer, således omkring hälften.

I själva verket hade detta system åtskilliga fördelar både för lärjungarna och för student-informatorerna — fördelar, som man nu förbiser, men som medförde, att universiteten satte ett kompakt motstånd mot alla försök att avskaffa det. Den disciplin, som den private informatorn utövade, var nog i regel bättre än skolans, där den svältfödde, ofta försupne läraren aldrig tyckes ha kunnat hålla ordning i den talrika klass, som var överlämnad åt hans vård. Informatorn däremot valdes av föräldrarna tydligen med stark hänsyn till hans stadga och moraliska egenskaper, han bodde tillsammans med sin elev och kunde därför dag och natt övervaka denne. Disciplinen var således, som sagt, nog bättre än i skolan, och för gossens intellektuella utveckling var det onekligen en fördel att få umgås med en ung magister eller en äldre student.

Även undervisningen blev i flera fall bättre. Informatorn var framför allt en guvernör, som övervakade sin lärjunges studier. Själv undervisade han blott i de elementära ämnena och i de fack, som han särskilt studerade, och i övrigt fick eleven begagna sig dels av de offentliga föreläsningarna, som just med hänsyn till dessa minderåriga studenter voro mycket elementära, dels av privat undervisning hos adjunkter och docenter, ofta även hos professorer.

Vi kunna taga ett exempel bland de många, som finnas. Carl Tersmeden, son till en rik brukspatron, skrevs 1723 vid åtta års ålder in som student i Uppsala, dit han åtföljdes av sin informator Sundius och där han stannade till 1730, d. v. s. till dess han blivit femton år. Under den första tiden läste han blott latin, kristendom, historia och geografi för informatorn, som ock lärde honom skriva och räkna. Så började han 1724 att taga lektioner för universitetets danslärare och ritmästare samt hann med att, också för informatorn, gå igenom tre böcker av Euklides. 1725, då han blivit tio år, läste han fransyska för Papi och tyska för Heldman, universitetets båda språkmästare, samt besökte professor Grönvalls föreläsningar. Att följa med dessa fordrade ej några större förkunskaper, ty Grönvall, som var professor i praktisk filo-

Digitized by Google

sofi, visade »såsom politicus — för att begagna hans egna ord — av gazetterna noblessen och flera, vad ändringar i regeringar tid efter annan kunna förefalla», d. v. s. han läste upp och kommenterade åtskilliga utländska tidningar, och dylika föreläsningar kunde ju möjligen även en tioåring förstå. På höstterminen började Tersmeden dels för fäktmästaren, dels också med privatlektioner i matematik för en bland Europas främste matematiker, Anders Celsius, då ännu blott »magister», och i astronomi för en annan vetenskapens storman, Sam. Klingenstierna. Vid fjorton à femton år hade Tersmeden avslutat sina akademiska studier, som huvudsakligen bedrivits genom privatlektioner för exercitiemästarna i franska, tyska, dans- och fäktkonst samt för de båda stora matematikerna Celsius och Klingenstierna. För hans blivande yrke — han slutade såsom amiral — var denna kurs onekligen mera praktisk än skolans.

Lockes uppfostringslära.

Den uppfostringslära, till vilken alla moderna andar under 1700-talet bekände sig, var Lockes Thoughts concerning education. Mer eller mindre tillämpade man dess principer också i Sverige. Locke var en fiende till skolan: av en särskild guvernör skulle gossen utbildas icke till en lärd, utan till en i det praktiska livet duglig man och således läsa blott de ämnen, som för detta voro av gagn. Han skulle läsa franska, men icke grekiska, och att Locke ej slopade även latinet, var blott, såsom han själv uttryckligen framhåller, en eftergift åt tidens fördomar. Vidare skulle gossen läsa aritmetik, geometri och astronomi — det var ju till Newtons samtida han vände sig; däremot icke logik och retorik, som voro alldeles överflödiga. Han skulle kunna dansa och rida, och till sist skulle han genom en utländsk resa fullända sin uppfostran. Redan på Tersmedens tid tillämpades dessa principer. Skolans disciplin var fullkomligt brutal och genomfördes genom idkelig kroppsaga. Locke ville däremot avskaffa allt tvång på barnet; detta skulle ledas, men ej tvingas. Av denna art var ock Tersmedens uppfostran, och om sin guvernör skriver han: »Hans beskedlighet och vänliga uppförande ådrog honom från första stund så vår kärlek och tillgivenhet, att det minsta av honom markerade missnöje gjorde mera intryck på oss än riset, det han dock aldrig brukade. Allt vad han kunde upptänka, som på beskedligt sätt roade våra år, gjorde han med nöje, dock alltid under de artigaste moraliska föreställningar, isynnerhet det, som kunde väcka ett ömt människohjärta.» Men detta är nästan en illustration till Lockes uppfostringslära.

Ungefär på samma sätt uppfostrades förmögna föräldrars barn ännu vid 1800-talets början. Bernhard von Beskow t. ex. hade aldrig gått i någon skola och skickades 1806 vid tio års ålder

Digitized by Google

till Uppsala. Dit åtföljdes han av sin informator, docenten Brändström, sedan professor i astronomi, en lärd och allvarlig man. Brändström hade — berättar Beskow — med min far överenskommit, att min bror och jag skulle få begagna särskilda lärare i alla ämnen och att han endast skulle »föra oss an», som det hette. Dessa privatlektioner fingo de av docenter och professorer, och — fortsätter Beskow — då Brändström skrev en ful stil, så erhöllo vi en särskild lärare i skönskrivning, docenten Edfelt. I pianospelning fingo de båda gossarna undervisning av ingen mindre än Geijer, som då visserligen ännu ej var professor.

Det, som här slår oss, är, att en docent undervisar en liten tio års gosse i välskrivning, att Geijer ger pianolektioner och att professorer och docenter ej draga sig för den mest elementära undervisning. Men systemet var ekonomiskt till stor fördel för lärarna. Den tidens studenter voro i regeln mycket fattiga och stipendierna få och obetydliga. Enda sättet för en student att draga sig fram under studietiden var därför en informatorsplats, helst en s. k. akademisk kondition. Men även för professorerna voro dessa privatlektioner ekonomiskt nödvändiga. Lönerna voro då icke tillmätta som nu, utan meningen var, att lärarna — liksom i Tyskland till för kort tid sedan — skulle huvudsakligen existera på s. k. »Kollegiengeld». För att draga sig fram måste professorerna därför giva privat undervisning, och för de flesta gick det icke ändå. Undantager man Ihre och Linné, levde nästan alla Uppsalaprofessorerna i ren misär, och i sin självbiografi skriver Gyllenborg, att det i Uppsala knappt fanns ett enda professorshus utom Ihres, »där en yngling kunde eller ville umgås». Och dock gåvo professorerna en privat undervisning, som synes överstiga gränsen för mänsklig arbetsförmåga. Celsius undervisade sex timmar dagligen, Linné gav — utom de offentliga föreläsningarna — dagligen fyra kollegier, filosofen Wallerius undervisade åtta till tio timmar om dagen, hans bror kemisten fem timmar, och en vetenskaplig storman som Torbern Bergman fick för sitt uppehälle dagligen giva sju till åtta timmars kollegier.

För vetenskapen var ju detta system till ytterlighet skadligt, men för de minderåriga skolpiltar, som skickades till universitetet, var det mycket fördelaktigt. De kunde studera vilka ämnen de ville, och ofta valdes just sådana, som icke hade någon plats på skolschemat, ehuru nästan alla voro ense om, att de voro de viktigaste. Jag behöver blott erinra därom, att så gott som alla studenter deltogo i någon av Linnés föreläsningskurser i olika naturvetenskaper, ehuru Linné var lärare inom den medicinska fakulteten, dit endast få studenter hörde.

Digitized by Google

Den högre undervisningen.

Såsom skolor voro universiteten således ganska goda. Frågan, huruvida de även voro goda *högre* vetenskapliga läroanstalter, är mera komplicerad. Ser man på de vetenskapens stormän, som då tillhörde Uppsala universitet — Linné, Anders Celsius, Klingenstierna, Wallerius, Bergman, Ihre m. fl. — så måste man medgiva, att universitetet aldrig haft en liknande storhetsperiod. Och likväl voro universiteten, framför allt Uppsala, tidevarvets egentliga strykgossar. Ständigt talas om Uppsala universitets förfall, och hånet och gycklet bli allt starkare, ju mera vi närma oss tidevarvets slut. Motsägelsen mellan universitetets rykte i den allmänna opinionen och dess vetenskapliga betydelse finner dock sin förklaring däri, att universitetet stod i den skarpaste motsats först till frihetstidens utilism och sedan till den gustavianska salongsbildningen. Därav det ideliga klandret och speglosorna. Men å den andra sidan skall icke förnekas, att klandret i många punkter hade fog för sig, blott att felet icke berodde på universitetet, utan på den orimliga, regerande riksdagen, som aldrig ville anslå några statsmedel åt universitetet och med sin okunnighet och sina omogna reformplaner ständigt grep in i dess verksamhet.

Universitetet hade organiserats av Gustav Adolf och motsvarade den tidens vetenskapliga krav. Men på 1700-talet hade nya vetenskaper trängt fram, och för dem funnos inga professurer. Då nu riksdagen ansåg det orimligt, att staten skulle hava några utgifter för universitetet, funnos i själva verket blott två utvägar att bereda dessa nya ämnen plats: antingen att indraga vissa professurer för att ersätta dem med andra eller också att nedsätta professorernas löner för att med vinsten inrätta de professurer, som man ansåg nödvändiga. Som vi skola se anlitades bägge utvägarna, och även andra, ännu mera radikala mått och steg diskuterades, vilka äro karakteristiska för tidens krassa utilism och dess reformiver. Så väckte en notarie Erland Hiärne vid 1738 års riksdag ett förslag att helt enkelt beröva universitetet den donation, som det fått av Gustav Adolf. Akademihemmanen skulle försäljas till skatte, och Hiärne beräknade — fullkomligt på en höft — att man härigenom skulle få in över två miljoner daler kpt. Dessa penningar — fortsätter han — »kunde, om riksens höglovliga ständer ej funne dem till några andra rikets tarv angelägnare, bliva för akademien en tillräcklig fond, för vilken man kunde upprätta lärostolar i ekonomi, kommers, navigation, mekanik, kemi och experimentalfysik med mycket mera, som kan lända till rikets sannskyldiga nytta och förkovran».

Förslaget ledde visserligen ej till något resultat, men är beteck-

Digitized by Google

nande för frihetstidens uppfattning, och grundtanken vänder tillbaka i det förslag, som 1750 avgavs av den förut omtalade uppfostringskommissionen. Universitetets första, förnämsta och angelägnaste uppgift sättes här i utdanandet av ämbetsmän, varvid kommissionen dock icke alldeles ville utesluta »åtskilliga nyttiga sidoavsikter, som här tillika pläga anföras, såsom vetenskapernas tillväxt» etc. Ur denna ämbetsmannasynpunkt föreslog kommissionen en ny fakultetsindelning: en fundamentalfakultet med litet

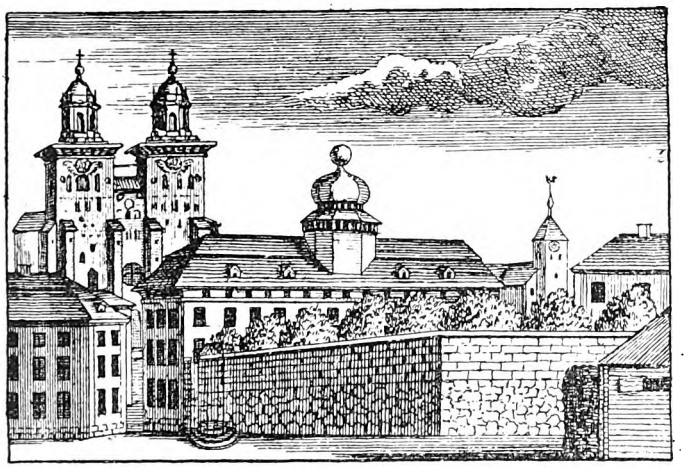

Domkyrkan och Gustavianum i Uppsala.
Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769.

av varje, en fakultet för blivande präster, en civil fakultet för jurister och en matematisk fakultet för militärer, lantmätare, skeppsbyggare och *läkare*. Ty medicinen — heter det i detta kuriösa förslag — förtjänar så mycket mindre en egen fakultet, som tjänsterna här utan det allmännas olägenhet kunna vara de till antalet minsta möjliga.

Det svar, som det i riksdagens ögon så efterblivna universitetet avgav, var i allo värdigt Gustav Adolfs skapelse. Konsistoriet ville i ödmjukhet erinra därom, att utom ämbetsmannabildningen hade universitetet flera andra lika angelägna ändamål. Dit hör även vetenskapen, så framt ej ett barbari, som fordom översvämmade Europa, där ånyo skulle finna ett tjänligt tillhåll. Kommissionens biavsikter voro därför de huvudsakliga, på vilkas ernående så mycket mer borde arbetas, som fäderneslandets välstånd och lycksalighet däri innefattas. Konsistoriet tillägger en sats, som förefaller oss såsom ironi, men kanske icke var det. Konsistoriet påpekade nämligen, att insikter voro nödiga för varje ung man, emedan man

Digitized by Google

ju icke kunde veta, om han icke i framtiden såsom riksdagsman komme att deltaga i de allmänna rådslagen — i varje fall kan man vara säker om, att riksdagsmännen häri icke sågo någon drift.

Nya professurer.

I följd av den regerande riksdagens tungrodda arbetssätt ledde dessa radikala reformplaner ej till något resultat. Men däremot ombildade man verkligen flera gamla professurer till moderna. Jag kan anföra några exempel. Vi kunna först taga den juridiska fakulteten, inom vilken det fanns två professurer, en i romersk och en i svensk rätt. För dem intresserade sig riksdagen ganska litet, men däremot dess mera för två andra ämnen: statsrätt och ekonomi. Redan 1723 fick konsistoriet mottaga en skrivelse, i vilken det framhölls, huru nyttigt det vore, att den studerande ungdomen från första början lärde känna de rätta principerna inom studium politicum. För den skull och som Gud låtit oss åter få ett regeringssätt här i Sverige, varuti alla upplysta nationer sig spegla, så ville rådet vänligen påpeka, huru nödigt det vore, att ungdomen så undervisades, att den fattade ett redligt, ömt och nitälskande hjärta för landets frihet.

Statsrätt.

I sitt svar strök konsistoriet naturligtvis ytterligare under den oerhörda vikten av en dylik renlärig politisk undervisning. Men vid detta platoniska uttalande stannade det tills vidare, då inga pengar funnos för det avsedda ändamålet. Vid sitt besök i Uppsala femton år senare påminte väl Hans Excellens kansleren om nödvändigheten av, att regeringsformen flitigt förelästes för ungdomen. Detta medgavs naturligtvis, men därvid stannade det, och faktiskt kommo skolorna här före universitetet. 1757 påbjöds nämligen, att grundlagarna skulle läsas i skolorna, på det att även småbarnen — för att begagna ärkebiskopens ord — skulle lära känna vår sälla frihet och vårt lyckliga regeringssätt. Först 1761 inrättades en professur i ämnet vid Uppsala universitet, i det att riksdagen — som det så underdånigt heter — därtill »föreslog» akademisekreteraren Risell. Någon lön till den nya platsen anvisade riksdagen naturligtvis icke, utan i stället bestämdes, att Risell skulle få behålla sin förra lön som akademisekreterare. Men nio år därefter kom 1772 års revolution, och några vidare föreläsningar över vår sälla frihet ansågos då överflödiga, platsen indrogs och Risell fick tjänstefrihet med bibehållande av full lön.

Ekonomi.

Mera tur hade man med den andra professuren: i ekonomi, vars förste innehavare också tillsattes av riksdagen direkt utan hörande av några akademiska myndigheter. Om hela saken fick konsistorium underrättelse genom ett brev från de tvenne professorer, som voro närvarande vid 1739 års riksdag. De berättade, att handels-

Digitized by Google

och manufakturdeputationen föreslagit, att professuren i svensk rätt skulle indragas och förvandlas till en professur i ekonomi. Mössprofessorerna sökte väl göra motstånd, men det hjälpte icke. Hela det rent juridiska studiet — både romersk och svensk rätt — fördes till en enda professur, och i stället fick man en ny i ekonomi. Till innehavare av platsen tilläto sig riksens höglovliga ständer att i underdånighet anmäla extra ordinarie notarien i kgl. kommerskollegium Anders Berch, »vilken de själva funnit vara försedd med de egenskaper, som fordras till detta professorsämbetes behöriga förvaltande».

Berch var en mycket duglig man, och man kunde därför hava önskat, att han på hederligare vägar kommit till platsen. Emellertid var det icke småsmulor, man väntade av honom, och den instruktion, som kansleren utfärdade för honom, ger en fullkomligt dråplig bild av frihetstidens vetenskapliga naivitet. Att han skulle föreläsa ekonomiens historia från äldsta tider, var en klar sak. Men därjämte skulle han visa, vad förmåner som beviljats dem, som anlagt manufakturer av silke, ull, bomull och linne samt av allehanda metaller, lera, glas, trä, horn och läder, underrätta ungdomen om Sveriges produkter samt om växel, mått, vikt, mynt, tull m. m. dylikt, om alla förordningar rörande sjöfarten, lotsinrättningar, dykerier, fyrbåkar, handels- och sjöfartstraktater o. s. v., vidare om administrationen vid rikets bergslager så väl i anseende till själva gruvorna som deras tillberedande vid hamrar, mässings- och styckebruk, stålbruk, smidesverk, hyttor, svavel-, vitriol- och alunbruk samt metall- och manufakturverk, icke att förglömma den ekonomi och hushållning, som brukas vid dylika verk, lika litet som deras privilegier. Dessutom skulle han giva underrättelse om skogarna och om förordningar rörande kols och veds anskaffande, om tionde, hammarskatt o. s. v., om rikets allmänna lanthushållning, om hemmans beskaffenhet av skatte, krono eller frälse, om skatteläggningen, om räntor från kronogods, strömmar, kvarnar m. m., om kyrkotionde, lagmans- och häradshövdingepenningar, sakören m. m. m. m.

Någon brist på föreläsningsämnen hade Berch således icke. Att gå i land med alla dessa uppgifter var däremot omöjligt, så mycket mer som professorn i ekonomi skulle vara såväl jurist som inne i alla olika naturvetenskaper. Men frihetstiden hade nu en gång den ljusa övertygelsen, att bara man utfärdade en förordning, så hade man ock nått målet med denna. Erfarenheten skulle emellertid snart komma dessa förhoppningar på skam, och efter endast några få år nödgades både Berch och konsistorium förklara, att denna professur »var blandad både av lagfarenhet och ekonomi

Digitized by Google

med dithörande grundvetenskaper av fysik, historia naturalis och flera», så att en blott jurist var lika litet i stånd att sköta den som en i naturvetenskaper förfaren, men i lagfarenhet mindre erfaren man. Professuren utvecklade sig därför till en professur i nationalekonomi och finansrätt och har såsom sådan ännu bestånd.

Den Borgströmska professuren.

Men entusiasmen för en dylik lärostol i det praktiska livets alla uppgifter blev därigenom ej avkyld, och 1759 gjorde en privatperson, brukspatron Borgström, en donation på 100,000 daler kpt. till lön åt en professor i praktisk ekonomi. Donator föreskrev, att professorn på tre års tid skulle genomgå hela ekonomien. Första året skulle han föreläsa om fyrfota djurs jakt och odjurs utrotande, om tama djurs skötsel, om fågelfängerier och tama fåglars skötsel, om allehanda fiskredskap, om havs- och insjöfiskar, om fiskdammar, om sättet att sköta bin och silkesmaskar, om pärlfiskerier m. m.

Det andra året skulle han föreläsa om de örter, som ätas av olika kreatur, om anläggandet av häckar, om trädplanteringar, om kryddegårdars inrättande, ängars skötsel, om blomsterväxter, zirater och annat, som tjänar till en trädgårds prydnad, samt dessutom om tobak, humle, färgörter, apotekarväxter m. m.

Det tredje året skulle han föreläsa om alla slags jord med avseende på åkerbruket, om gödning, dikning, såning — med ett ord allt, som hörer till lantbruket, utan att försumma att tala om, huru stenar böra användas till byggnader, kvarnar, kalkbrännerier etc.

Även detta försök slutade i ett rent fiasko, och i början av 1800-talet förvandlades professuren till en lärostol i botanik.

Fysik och kemi.

Mera framgång hade frihetstidens utilism, när den verkligen tog hänsyn till vetenskapen. Med 1700-talet hade särskilt två ämnen fått en dittills icke anad betydelse, nämligen fysik och kemi. *Namnen* fysik och kemi förekommo visserligen i de gällande statuterna, enligt vilka den ene medicine professorn skulle föreläsa i botanik, anatomi, fysik och kemi. Men ingen av professurens innehavare ägnade något intresse åt dessa vetenskaper, och på 1700-talet försvunno också *namnen* fysik och kemi ur förteckningen på de ämnen, som lästes inom den medicinska fakulteten. Genom Newtons epokgörande insats hade emellertid fysiken blivit en modevetenskap, vars stora praktiska betydelse var och en insåg, och i Celsius och Klingenstierna hade Uppsala universitet fått två ytterst betydande vetenskapsmän inom den fysiska forskningen. Vid 1738 års riksdag väcktes också det förslaget, att poeseos professuren vid Uppsala universitet skulle indragas och lönen anvisas åt en professur i physica experimentalis. Förslaget var onekligen förståndigt. Det fanns två professurer i latin, en i latinsk poesi och en i latinsk

Digitized by Google

vältalighet, t. o. m. tre, ty den skytteanska professurens innehavare sysselsatte sig nästan uteslutande med tolkningen av de latinska historikerna. *En* professur i latin var alldeles nog, och poeseos professorns skyldighet att öva ungdomen i latinsk versskrivning kunde saklöst upphöra — dessa latinska verskrior tillhörde 1600-

Konsistoriehuset i Uppsala.
Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769.

talet, och det nya århundradet hade vuxit från detta pedanteri. Inom ridderskapet och adeln rönte förslaget också blott ett svagt motstånd. En herr Borgenstjerna ansåg visserligen, att poesien vore ett ädelt studium, som kastade lustre över rikets främsta universitet, och han höll därför på, att ungdomen däri borde fortfarande övas. Men härpå genmältes, att naturen bör göra poeter och att dylika ej kunna skapas genom information och regler. Resultatet blev ock, att förslaget antogs. Men i de andra ståndén hade de konservativa övervikten, och någon professur i fysik blev då ej inrättad. Några år därefter — 1750 — kom likväl en dylik till stånd utan riksdagens hörande. Den förut av mig omtalade uppfostrings-

Digitized by Google

kommissionen inlämnade då ett förslag att *dels* indraga professuren i orientaliska språk och förena de orientaliska språken med en professur inom den teologiska fakulteten samt för den sålunda lediga lönen inrätta en professur i kemi, *dels* indraga poeseos professuren och i stället inrätta en i fysik. Kommissionen hade nämligen funnit, »huru litet poesien eller skaldekonsten förtjänar att vid akademien i Uppsala av en särskild profession handhavas. Man betager ej samma konst det värde, hon i alla tider vunnit och vinnandes varder, då hon rätt brukas, men utom det att hon förnämligast tjänar till prydnad och nöje, utan att på något väsentligt sätt inflyta i det allmännas tjänst, måste en lycklig skaldegåva av naturen tillskapas och sedan vidare fullkomnas till en behaglig smak och färdighet genom förnuftets uppstädande och riktande med vetenskaper samt vackra poetiska skrifters flitiga och uppmärksamma läsande och därpå följande utövning, vartill således föreläsningar litet kunna bidraga.»

I följd härav fick universitetet en professur i fysik och en i kemi. Den förste innehavaren av professuren i fysik var Klingenstierna, en bland århundradets mest betydande vetenskapsmän, som redan före professurens inrättande undervisat i detta ämne. Genom sitt anseende och sin energi hade han också förmått det fattiga universitetet att för 6,000 daler inköpa en samling instrument för övningarna. Men i följd av omöjligheten att förmå *staten* att giva några anslag till undervisningens bedrivande, blev professuren på länge ej, vad den kunnat bliva. Klingenstierna fick väl två rum i sjukhuset att där förvara instrumenten och hålla föreläsningar. Men hur jämmerligt det var ställt med denna lokalfråga, framgår bäst av en inlaga från en så sen tid som 1845, då professorn i fysik anhöll att till lokal få begagna de två rum, som tjänstgjorde som universitetets häkte, varjämte han i så fall bad att få borttaga järngallren från fönstren. Denna onekligen mycket moderata begäran blev emellertid endast delvis bifallen, enär det för universitetet vore oundgängligt att hava ett kriminalhäkte. Professorn kunde därför blott få de ifrågavarande rummen mot förbindelse att avträda dem, så vida de måste användas såsom carcer.

Då något laboratorium således ej fanns, måste undervisningen inskränkas till katedrala föreläsningar, och först 1858 fick universitetet en fysisk institution.

Överhuvud var det denna brist på institutioner, som förlamade 1700-talets naturvetenskapliga forskning i vårt land. Genom att indraga några av de gamla, icke längre tidsenliga 1600-talsprofessurerna kunde väl riksdagen skapa nya, som bättre motsvarade århundradets vetenskapliga krav. Men riksdagen ville aldrig taga konsekvensen av sina beslut. Den inrättade professurer, som krävde

Digitized by Google

institutioner, men det var aldrig ens en tanke på att härtill anvisa några statsmedel.

Att *något* likväl gjordes, var de så ringaktade universitetens förtjänst. Där funnos ibland s. k. överskottsmedel, tillkomna antingen därigenom att någon professur varit ledig, då lönen ej utbetalats, eller därigenom att arrendesumman för akademihemmanen något år översteg utgifterna till löner. Det var med dessa ytterst otillräckliga medel man nu sökte skaffa sig de allra oundgängligaste institutionerna. De voro icke många.

Botaniska trädgården.

Vid 1700-talets början var den botaniska trädgården alldeles på förfall. Professorsbostället liknade — för att begagna Linnés ord — »ett ugglenäste eller en rövarkula». De flesta av de av Rudbeck införda växterna voro utdöda, dikena voro igengrodda, och det hela var såsom en åker av ogräs. Men så blev Linné 1741 professor, och då ändrades allt liksom med ett slag. Med makten av sin överlägsna personlighet och sitt lågande vetenskapliga intresse inverkade han på sina kolleger, så att konsistorium nästan beviljade allt, vad han begärde, ehuru Linné ställde stora fordringar på den mycket klent försedda akademiska räntekammaren. Redan samma år, som han blev professor, förmådde han universitetet att för 1,000 daler kpt. inköpa en till den botaniska trädgården angränsande tomt för att utvidga denna. Under de följande åren köptes nya tomter i grannskapet, så att denna under Linnés tid arronderades med icke mindre än fem tomter. Året efter sin utnämning kom han med ett annat förslag: att bygga ett nytt orangeri efter ritningar av Hårleman och till ett pris av 5,226 daler kpt. samt att dessutom riva det gamla professorsbostället och uppföra ett nytt. Utan något motstånd från det eljes så njugga och grällystna konsistoriet beviljades dessa anslag. Och strax därefter kommo nya, genom vilka hela trädgården sattes i stånd, så att Linné till sist, 1762, kunde försäkra konsistoriet, »att ingen akademiträdgård i Europa har en sådan myckenhet av allehanda växter». Men inalles hade universitetet för denna institution intill 1776 utbetalat icke mindre än 36,670 daler smt., och att detta icke var någon småsak framgår bäst därav, att denna summa motsvarade mer än 36 professorers årslöner.

Under Linnés sista år, men ännu mer under hans oduglige sons och efterträdares tid började hans stolta skapelse likväl att förfalla, och den gamla Rudbeckska trädgårdens läge i en vattensjuk del av staden hade aldrig varit gynnsamt. Men så grep Gustav III in och gjorde, vad frihetstidens ständer aldrig hade gjort: uppförde en ny institution. Någon känsla för vetenskapen hade Gustav III väl ej, men med sin estetiska läggning imponerades han av all storhet,

Digitized by Google

isynnerhet av all ryktbarhet, och såsom svensk kände han sig stolt över en forskare av Linnés betydenhet. 1787 gjorde han därför till universitetet den största donation, som det mottagit sedan Gustav Adolfs dagar. Till en ny botanisk trädgård skänkte han då Uppsala slotts vidsträckta kungsträdgård och lät där av statsmedel uppföra en orangeribyggnad, som i storlek och dyrbarhet övergick universitetets alla övriga byggnader. I aug. 1787 infann han sig i Uppsala för att lägga grundstenen till denna, och därvid höll han ett tal, som hör till de vackraste han hållit. Han skattade sig lycklig att kunna fullfölja Gustav Adolfs arbete att höja rikets äldsta universitet och därigenom giva sin son ett vittnesbörd om, vilken lycka det var att föra spiran över ett upplyst folk och se svenska snillen stiga till vetenskapens höjder. Linnés minne ställde stora krav på hans landsmän. Att hans gamla trädgård i många avseenden varit bristfällig och otjänlig, hade visserligen föga betytt under den store forskarens egen livstid, ty då fanns ju han själv där, men numera, »sedan utlänningar, ledda av hans ljus, börjat tävla med hans landsmän, fordra hans minne och akademiens heder de anstalter, varigenom hans skicklige efterträdare kunna bibehålla hans företräde.» Det var med tanken därpå, som konungen gjort sin donation.

Uppförandet av den dyrbara byggnaden drog emellertid om, och först på 100-årsdagen av Linnés födelse, 1807, kunde den slutligen invigas.

Det akademiska sjukhuset.

Den botaniska trädgården tillhörde då ännu den medicinska fakultetens institutioner. Sämre ställt var det med den andra och för en medicinsk fakultet långt viktigare institutionen: det akademiska sjukhuset. Först under 1700-talets första år lyckades den dåvarande professorn, Roberg, få åtminstone en början till ett dylikt sjukhus. Medlen insamlades på privat väg, och själv tillsköt Roberg en del. För pengarna inköptes ett hus vid Riddartorget, och för att institutionen skulle kunna bära sig, fick Roberg rätt att hyra ut vissa lägenheter i detta. Denna utväg var kanske ej den lyckligaste, ty bland Robergs hyresgäster befann sig ock en madam Qvist, som i huset öppnade en krog, där det tyckes hava gått ganska hett till, och rektor anmärkte också med fog 1714, att det vore oanständigt, »det något krögeri hölles i ett sådant hus som Nosocomium». Jag kan tillägga, att även resande komedianter där togo in och gåvo sina marknadsföreställningar.

Vid frihetstidens början var i varje fall detta besynnerliga sjukhus alldeles på förfall och kunde troligen ej längre användas. Först då det 1740 blev en ny, duglig professor i medicin, Nils Rosén, togs frågan ånyo upp, och Rosén förmådde strax efter sitt tillträde

Digitized by Google

konsistoriet att anslå 18,000 daler kpt. till sjukhusets reparation. I verkligheten stego universitetets utgifter till det nära tredubbla — ett visserligen otillräckligt belopp, men som i alla fall visar universitetets goda vilja. Först efter detta kunde man där börja med både poliklinik och klinik. Egentlig betydelse fick endast polikliniken, som icke fordrade några större driftkostnader. Sämre var det med kliniken. För denna tarvades ju betjäning, mat åt de sjuke, medikamenter o. s. v., och att möta dessa utgifter behövdes ett *årligt* anslag, ej blott, såsom för reparationen, en summa en gång för alla. Rosén lyckades verkligen utverka ett dylikt anslag, ehuru det delvis skedde genom personliga uppoffringar av konsistoriets medlemmar. Rektor och konsistorium avstodo nämligen från sin del i sakören, likaså anslog man dit några andra dylika inkomster, och på så sätt fick man hop en stat på 1,500 daler smt. om året. Ett något större antal sjuksängar kunde man naturligtvis ej underhålla för en dylik obetydlighet. Huru många sjuka, som på Roséns tid kunnat vårdas i Nosocomium, vet man ej, men 1750 voro blott två sjuksängar samtidigt belagda, 1755 fem — det högsta kända antalet. 1759 sökte Linné här gripa in. För sjukhuset — yttrade han i ett memorial — fordras, att åtminstone åtta sjuka få beständigt, utom sommarferierna, logement, vivre och medikamenter gratis, och han framhöll med styrka, att »demonstrationer äro själen av denna inrättning». Men egendomligt nog kunde Linné här ej driva sin vilja igenom, och i stort sett kom man under 1700-talet icke utöver det sjukhus, som Rosén skapat. Ännu prof. Zetterström, som dog 1829, skall aldrig hava givit någon undervisning vid sjuksängen, utan blott hållit katedrala föreläsningar. Israel Hwasser gjorde visserligen dagliga ronder, men — berättar en av hans lärjungar — »någon ordnad

Observatoriet i Uppsala.

Efter J. B. Busser, Beskrifning om Upsala. Del 2. 1769.

Digitized by Google

klinisk undervisning ägde därvid icke rum, regelbunden klinisk tjänstgöring var icke föreskriven, och sjukronderna följdes därför vanligen blott, då ett intressantare sjukdomsfall förekom eller då en viktigare operation företogs». Antalet sängar var ännu 1831 blott tio.

Den anatomiska institutionen.

Allra sämst ställt var det nog med den tredje av den medicinska fakultetens institutioner: den anatomiska. I Gustavianums kupol hade Olof Rudbeck väl, såsom vi erinra oss, uppfört en för sin tid ovanligt praktfull anatomisal. Men denna lämpade sig i själva verket blott för 1600-talets anatomi, ej för 1700-talets. På Rudbecks tid var en anatomisk dissektion snarast ett slags teaterföreställning inför en stor, icke medicinskt bildad åskådarkrets. Nu däremot skulle dissektionerna vara övningar av och för studenterna, och för dessa lämpade sig ej Rudbecks stora amfiteater, som icke kunde uppvärmas och där man av hänsyn till det under liggande biblioteket ej vågade begagna ljus. Lokalen tycktes därför föga hava använts, och en verklig anatomisk institution fick man först på 1800-talet.

Observatorium.

Inom den *filosofiska* fakulteten funnos vid 1700-talets början inga institutioner och behövdes heller inga med den ämnesbesättning, som då fanns. Det enda undantaget var astronomi, och här saknades en institution, ty Spoles privata observatorium hade brunnit ned vid den stora eldsvådan 1702. Den idérike och energiske Erik Benzelius, som ehuru humanist var så livligt intresserad för alla naturvetenskaper, framkastade då ett förslag att inrätta ett observatorium i en av de gamla avbrunna slottsrundlarna Tegel — skriver han — »är det nog att taga av ruinen. Bjälkar och annat trävirke kunna fås av allmänningen. Medel till reparationen har jag hittat här i marken, nämligen de långa tackjärnspipor, som tjänte för vattenkonst upp från kvarnen till slottet och nu ligga och fördärvas. Där äro ock några sköna metallpipor, som äro ansenligt värda och kunna därtill användas. Instrumenten skola fås av biblioteket, så många vi hava» — som man ser, förstod man den tiden att hjälpa sig med litet.

Riksdagen avstod verkligen den ena rundeln till observatorium, men tyckes sedan hava ångrat sig, och i varje fall förföll planen, då riksdagen ej beviljade några medel till reparationen. 1730 utnämndes emellertid Anders Celsius till astronomie professor, och därmed hade man fått en vetenskaplig storman till ämnets representant. Han insåg naturligtvis genast, att ett vetenskapligt astronomiskt studium utan ett observatorium var en orimlighet, och han satte därför in hela sin energi på att skaffa universitetet ett sådant. Observatorier — skrev han — finnas i alla väl inrättade riken, jämväl hos dem, vi härtills kallat barbarer. Vi i Sverige ha ännu större

Digitized by Google

skäl än andra att skaffa oss ett dylikt, då vi under de långa vinternätterna ha bättre tillfälle än andra till observationer. Och därefter utvecklade han den synpunkt, som på 1700-talet vägde tyngst: den praktiska nyttan av en dylik institution.

I detta syfte begärde han den då dryga summan av 18,000 daler och lyckades verkligen få 17,000. Sedan tillkommo nya utgifter, särskilt till instrument, så att det hela kostade universitetet över 30,000 daler. Men man kände det tydligen som en ära att — även med de största ansträngningar — understödja en av Europas främste vetenskapsmän, och anslaget visar även, att universitetet i uppfattningen av vetenskapens krav ej var efter sin tid.

Också åt de nya vetenskaper, som på riksdagens initiativ fått professurer vid universitetet utan dettas hörande, sökte universitetet att, så långt dess tillgångar räckte, skaffa institutioner. Åt fysikern inköptes åtminstone instrument, och 1752 anvisades ett hus till kemiskt laboratorium, som även försågs med nödig utrustning. Men till något årligt anslag till övningarnas drivande räckte universitetets medel ej. Det enda man kunde bevilja var den obetydliga summan av 66 daler smt., och för övrigt fick professorn dra sig fram med att sälja laboratoriets produkter till apotekare.

Att de moderna vetenskaper, som omhuldades av tidens utilism, fingo någon verklig betydelse, berodde således på det understöd, de fingo av universitetet, som visade sig äga intresse för vetenskapen såsom sådan, ej blott för den praktiska nyttan.

Partityranniet.

Den regerande riksdagen snarast hämmade universitetens fria utveckling, icke minst genom det oerhörda partityranni, som man här utövade. Att riksdagen på egen hand utnämnde professorer, hava vi redan sett, och hur långt man kunde gå i partiförföljelse, visas bäst av det ryktbara kanslersvalet 1747. Hattarna ville då hava Tessin, mössorna Åkerhielm till kansler. Då mössorna hade majoriteten, måste hattarna överge Tessins kandidatur, men för att slippa den förhatlige Åkerhielm kastade de sina röster på kronprinsen Adolf Fredrik. Huruvida han ens var valbar, torde vara tvivelaktigt, ty enligt statuterna skulle kansleren vara rådsherre, och det var ju icke kronprinsen, även om han ägde rätt att närvara vid rådets överläggningar. Men det hjälpte ej. Hattregeringen kasserade Åkerhielms val, utnämnde kronprinsen och *åtalade* de professorer, som röstat på Åkerhielm, för majestätsförbrytelse. Det hela slutade visserligen blott med ett straffbrev, men episoden visar likväl, huru fullständigt man underkände den fria rösträtten, ty vare sig kronprinsen var valbar eller ej, hade naturligtvis varje konsistorialis laglig rätt att rösta på vem som helst.

Digitized by Google

Beford-ringslagen.

Vidare saknades en förnuftig befordringslag. Genom det s. k. tjänstebetänkandet av 1756 hade ancienniteten fastslagits såsom *enda* befordringsgrund. Överallt var denna princip lika skadlig och skaffade oss en usel ämbetsmannakår, enär man var lagligen förhindrad att taga hänsyn till den verkliga dugligheten. Ämbetsmannen hade ej den ringaste sporre att med nit, intresse och plikttrohet sköta sin tjänst, ty detta hjälpte honom ej till någon befordran, utan han flöt — så att säga — fram blott på sin tjänsteålder. För universiteten var detta tjänstebetänkande särskilt ödesdigert, och man kan i våra dagar knappt förstå, huru det med detta ens var *möjligt* för universiteten att utöva någon vetenskaplig verksamhet. Vi kunna t. ex. antaga, att en professur i matematik blev ledig och söktes av en adjunkt i latin och en mycket skicklig docent i matematik. Adjunkten var äldre i tjänsten och skulle således utnämnas, trots det att han kanske ej hunnit längre i ämnet än till quattuor species. Flera exempel finnas verkligen på dylika abderitiska utnämningar. Men i det hela måste man säga, att det gick vida bättre, än man kunnat hoppas. Något berodde väl därpå, att konsistorium »tummade» åtskilligt på lagen, men det mesta berodde nog därpå, att de unga vetenskapsmännen aldrig vågade specialisera sig, utan läste och disputerade i fakultetens alla ämnen för att vara beredda att mottaga första lediga professur, vare sig i matematik, orientaliska språk eller historia. Den ytterst elementära undervisning, som en professor var skyldig att giva — oftast för minderåriga — gjorde även några specialstudier tämligen överflödiga, och exempel finnas, att en professors vetenskapliga verksamhet legat alldeles vid sidan av hans professur. Ihre t. ex. var professor skytteanus och tolkade d. v. s. översatte såsom sådan Livius och några andra latinska historiker. Men såsom vetenskapsman var han som bekant svensk språkforskare, utgivare av vår första vetenskapliga ordbok. Och det är betecknande, att han *aldrig* offentligen föreläste i svensk språkvetenskap.

En annan lika abderitisk förordning var nästan ännu skadligare. Enligt denna, som utfärdats 1746, skulle förslagen upprättas efter pluraliteten, »så att den, som fått de mesta vota, uppföres primo loco, den, som fått mindre, secundo loco och den, som fått de minsta, tertio loco». Följden av denna beräkning, som redan före förordningen praktiserats, visade sig vid flera förslag. Striden stod ofta om två framstående män, som hade en tredje underlägsen medsökande, men ofta var det denne, som blev utnämnd. Ett exempel. Professuren i orientaliska språk söktes av den utmärkte orientalisten Aurivillius, den turkiske translatorn Rubens och den

Digitized by Google

svage teologie adjunkten. Hesselgren. Sju konsistoriales uppförde Aurivillius i första rummet och sju Rubens; likaså till andra rummet. Men till det tredje fick Hesselgren alla fjorton rösterna och blev även utnämnd.

Möjligheten för en framstående vetenskapsman att erhålla en professur vid universitetet var således ej stor och berodde på en sinkadus — på att han ej hade en äldre medsökande, på hans politiska rättrogenhet o. s. v. Men även sedan han blivit utnämnd, var hans väg ingalunda strödd med rosor. Mycket ofta bestod hela utnämningen däri, att han fick titeln och alla skyldigheterna, men utan någon lön, blott med rättighet att så gott han kunde dra sig fram på privatlektioner. Jag kan anföra ett exempel. Beronius, som var poeseos professor, blev 1737 femte teologie professor. Men som det icke fanns någon lön för denne, så fick han bibehålla sin gamla poeseoslön, och hans båda efterträdare såsom professorer i latinsk poesi, Arrhenius och Ihre, fingo göra tjänst utan lön. Den tredje efterträdaren, Hydrén, fick lön först efter två års väntan.

Studenternas studier.

Jag har nu sökt skildra professorernas ställning vid universitetet, och det återstår att tillägga några ord om studenternas studier. Den förebråelse, som nu från vissa håll riktas mot våra dagars studenter: att de blott söka att så fort som möjligt absolvera sin examen — den förebråelsen kunde knappt riktas mot 1700-talets av det enkla skälet, att några examina i stort sett icke voro behövliga. Att man kunde inskrivas vid universitet utan någon verklig studentexamen, hava vi redan sett. Men icke heller för att bliva ämbetsman i statens tjänst krävdes — med några undantag — en akademisk examen. Ej så att akademiska examina ej existerade — dylika funnos däremot i rent överflöd — men de voro icke nödvändiga, och det finnes massor av exempel på, att en person studerat ganska länge vid universitetet, lämnat detta utan någon examen och sedan avancerat ganska långt på ämbetsmannabanan. Jag kan taga ett exempel: Carl Reinhold Berch, som blev både diplomat och chef för antikvitetsarkivet. Vid universitetet skrev han in sig vid ett tillfälligt besök i Uppsala — ett halvår innan han lämnat den tyska skolan och tydligen utan att hans kunskaper på något sätt prövades. I Uppsala tog han sedan under sex års tid privat undervisning i åtskilliga ämnen, ty föreläsningarna tyckes han icke ha besökt. För adjunkten Winbom läste han teologi, logik och moral, i latinskrivning övade han sig för professorerna Törner och Hermansson; grekiska läste han för magister Asp och geometri för magister Wassenius. Sedan började han att för professorerna Reftelius, Malmström och Hermansson läsa juridik, historia och filosofi. Men någon examen

Digitized by Google

tog han aldrig, och något betyg på sina kunskaper fick han icke. Efter sex års studier i Uppsala reste han till Halle, där han under ett år idkade juridiska och statsvetenskapliga studier, reste sedan, mera som turist, till Holland, Belgien, Frankrike och England och återkom till Sverige efter något mer än två år. Han var då tjugofem år och skulle nu välja levnadsbana. Först tänkte han — som han själv skriver — resa tillbaka till Uppsala att där bliva professor i moral eller historia. Från vår tids synpunkt förefaller ju en dylik tanke något egendomlig — först att överhuvudtaget tro sig kunna bli professor utan examen och utan att ha skrivit något, och sedan hans tvekan, om han skulle välja en professur i filosofi eller en i historia. Men som jag förut sökt visa, voro universitetsförhållandena under frihetstiden sådana, att Berchs alternativ ej alls vore omöjliga. Emellertid beslöt han sig för att i stället gå in i kansliet, varunder antikvitetsarkivet sorterade, för att där mera odelat kunna få ägna sig åt en vetenskaplig verksamhet. För inträdet i kansliet fordrades däremot en examen, avlagd inför några av kanslikollegium utsedda examinatorer. Enligt kansliordningen var denna examen dels praktisk, dels teoretisk. Värdet av den praktiska examen var väl egentligen den, att kanslikollegium härigenom gratis fick renskrivare. Ty hela provet bestod däri, att den sökande fick utskriva 300 ark registratur. Härtill fordrades blott en någorlunda läslig handstil och ett visst tålamod. Det teoretiska provet krävde heller intet övermått av kunskaper. Det bestod dels i ett skriftligt prov på franska och ett på latin, dels i ett muntligt förhör inför ett kansliråd, vilket tyckes hava varit ytterst flyktigt. Vid det här avsedda tillfället hade examinator på en gång fyra examinander, det hela undanstökades på mindre än en timme, och alla fyra gingo igenom. Därmed var Berch inne på ämbetsmannabanan, och på denna befordrades han sedermera efter tjänsteålder. Ej heller Dalin, som samtidigt med Berch kom in i kansliet, hade avlagt någon akademisk examen.

Examina.

Någon universitetsexamen för inträde i administrationen behövdes således icke. Men icke heller för att bliva domare, och någon examen avlades här ytterst sällan. Såsom exempel på de förberedelser, som då ansågos behövliga för domarkallet, kan jag här redogöra för en studiebana från denna tid. Hjälten är den unge Mennander — sedan adlad Fredenheim och son till biskopen och prokansleren vid Åbo universitet. Vid fem års ålder började han att läsa, och vid sex års ålder blev han student vid Åbo universitet. Undervisning åtnjöt han hela tiden av sin informator, under den längsta tiden av akademiadjunkten Bilmark. Vid tretton års ålder valdes han till kurator för den österbottniska nationen, och vid

Digitized by Google

sjutton ansågos hans studier avslutade. Fadern ville då, att han skulle bliva präst, men sonen ville högre på ärones trappa och föredrog att bli jurist, skrev in sig såsom e. o. kanslist i nedre justitierevisionen och såsom auskultant i Åbo hovrätt — utan någon examen alls, som det tyckes. Och någon juridisk sådan torde han knappt heller hava *kunnat* avlägga, ty han hade aldrig läst juridik. Därmed började han först efteråt. På sommaren for han på tingsresor tillsammans med sin morbror, juristen Carl Hassel, och en annan morbror åtog sig att meddela honom elementen i lagen. Morbror Juslén — skriver Fredenheim — »har nu för någon tid sedan börjat förklara lagen för mig och dess systerson, unge Carlstedt, och vi hava redan läst fjorton kapitel i rättegångsbalken. Han har ock låtit oss uppsätta domar, stämningar och dylikt, vilka han översett och rättat». Det hör till frihetstidens karakteristik, att denne så föga skolade jurist två år därefter fick tjänstgöra, visserligen blott tillfälligtvis, såsom sekreterare i lagkommissionen. Och jag kan tillägga, att han redan vid 26 års ålder hade avancerat till statssekreterare. Men denna snabba befordran har en mycket enkel förklaring. En tjänst betraktades under frihetstiden såsom en ämbetsmans ekonomiska tillhörighet och kunde därför säljas till den mestbjudande i lägre grad. Och det var den utvägen, som Fredenheim förstod att använda. För att bli expeditionssekreterare betalade han sin företrädare 21,000 daler, mot det att denne avgick, och affären var ej dålig, ty den medförde 3,600 daler i årlig lön och möjligheten att köpa sig till närmast högre plats.

Ej heller för prästen var en teologisk universitetsexamen nödvändig. För det första voro professorerna i de tre andra fakulteterna befriade från prästexamen, och jag kan här anföra ett befordringsärende, som för oss är ganska egendomligt. Vi komma ihåg den Borgströmska professuren. Då den inrättades, utnämnde donator sin systerson Johan Lostbom till platsens förste innehavare. Lostbom var då 27 år och hade aldrig utgivit en enda rad av trycket, varken i praktisk ekonomi eller någon annan vetenskap. Han blev också den förmodligen okunnigaste, lataste och odugligaste professor, som Uppsala universitet någonsin haft. Men som lönen var mindre än för de andra professorerna, så ville han gärna utbyta sin professur mot en bättre, och då lärostolen i praktisk filosofi blev ledig, anmälde sig Lostbom såsom sökande. Olyckligtvis för Lostbom fanns det dock *en* fordran på den, som skulle förklaras kompetent till en professur: han måste försvara en disputation inom ämnet. Detta översteg emellertid Lostboms krafter, och han sökte därför komma ifrån detta obehag-

Digitized by Google

liga villkor. Han hade visserligen icke författat någon avhandling, icke ens i sitt eget ämne, men han hade presiderat för två avhandlingar, som andra författat: den ena Försök att utröna lanthushållningens tillstånd genom tabeller och den andra om fiskdammar, och dessa ville han nu skulle betraktas såsom specimina i praktisk filosofi, varvid han framhöll den nära gemenskapen mellan en professur i ekonomi och en professur i sedeläran. Trots de styrandes förkärlek för ekonomien kunde de dock ej acceptera denna bevisföring, och Lostbom kom aldrig på förslaget. Men han hade bättre tur inom den teologiska fakulteten. När han var äldste professor inom den filosofiska fakulteten, blev domprostbefattningen ledig, Lostbom sökte och fick platsen samt slutade sina dagar såsom förste teologie professor och domprost — utan någon teologisk examen, endast på grund av sina tjänsteår och sina officiella lärdomsmeriter i lantbruksvetenskap.

På samma sätt befordrades lektorer och även adjunkter till kyrkoherdar utan akademisk prästexamen, och även utom skolan och universitetet var det mycket vanligt, att en person, som blott var filosofie magister, men icke avlagt någon prästexamen vid universitetet, befordrades till adjunkt, komminister och till sist till kyrkoherde. Endast i ett fall var en examen nödvändig, och det var inom den medicinska fakulteten, ty ingen, som där icke godkänts, fick utöva läkaryrket. Detta får man dock icke fatta så, som om det ej funnos några akademiska examina. Det fanns tvärtom massor av dylika. Men en stor del av dem voro sådana, att de i verkligheten aldrig avlades, och de flesta voro av den beskaffenheten, att de ej medförde någon kompetens till statstjänst. Visserligen hade 1749 stadgats, att den, som ville vinna inträde i rättegångsverken, skulle förete universitetsbetyg om juridiska insikter, och året därpå utkom en ny förordning om dylikt betyg för inträde i civil statstjänst. Men i praktiken tyckas dessa förordningar hava betytt mycket litet. I Lund, vars hela juridiska fakultet utgjordes av en professor, genomgicks kursen på en termin, och den bekante gustavianen Toll fick sitt betyg blott efter sex veckor. Andra sluppo undan utan all examen, sedan de responderat på en disputation, som en annan författat. Förordningarna blevo ej heller långlivade, och 1766 föreskrevs, att hovrätter och kollegier skulle själva förrätta examina med dem, som sökte inträde.

Digitized by Google

AKADEMIER OCH VITTRA SÄLLSKAP

UNIVERSITETEN stodo, som vi nu funnit, mycket illa till boks hos de under 1700-talet maktägande. De betraktades såsom undervisningsanstalter, icke såsom vetenskapliga institutioner, såsom efterblivna, pedantiska och opraktiska. Älsklingsbarnen voro i stället akademierna, och dessa äro också det mest typiska uttrycket för tidevarvets utilism. Akademier hade visserligen funnits sedan långt tillbaka. Dylika hade uppstått redan på 1400-talet i Italien och därifrån spritt sig till andra land. Men de hade företrädesvis varit språkliga. De nya voro av en annan art. Akademier.

Också vi här i Sverige hade under 1600-talet på sätt och vis haft en akademi: antikvitetskollegiet. Men denna hade, såsom det hövdes Karl XI:s tid, varit organiserad såsom ett ämbetsverk, under det att de akademier, som nu uppstodo, voro fria sammanslutningar. Antikvitetskollegiet hade haft till uppgift att syssla med språk- och fornkunskap. I de nya sysselsatte man sig däremot företrädesvis med ekonomiska och naturvetenskapliga frågor, som hade betydelse för det praktiska livet. Uppslaget hade man fått från utlandet. Där funnos redan flera akademier av denna art: Royal society i London (sedan 1662), Académie des sciences i Paris (sedan 1666) och Societät der Wissenschaften i Berlin (sedan 1700). En entusiast för dylika akademier och för det vetenskapliga samarbetet över huvud hade varit den store Leibniz, och möjligen var det från honom, som Erik Benzelius fick idéen att bilda även en svensk vetenskaplig societet. Benzelius sammanträffade 1697 med Leibniz, men om han redan då blev betänkt på saken, dröjde det likväl tretton år, innan han kunde sätta planen i verket. 1710 var det stora olycksåret i Sverige. Man hade då fått underrättelse om Pultavaslaget, och samtidigt utbröt den stora bubonpesten, som ensamt i Stockholm skördade 1,800 liv i veckan — i en stad med

Digitized by Google

blott en 40,000 à 50,000 invånare. I Uppsala måste universitetet stängas, och det var då, som Benzelius övertalade några andra för vetenskapen intresserade män att en gång i veckan samlas på biblioteket »för att under denna sysslolöshet kunna åtminstone några ögonblick glömma de bedrövliga föremål, som från alla kanter trädde inför ögonen».

Bokvettsgillet.

Vid sina möten skulle de referera nyutkommen vetenskaplig litteratur, diskutera de i denna behandlade frågorna samt brevväxla med andra lärde utom Uppsala, särskilt med Polhem och Swedenborg. Medlemmarna voro åtta, mest matematiker och läkare, och blott två humanister, Benzelius och latinaren Upmarck. Sin sammanslutning kallade de Collegium curiosorum. Tyvärr känner man mycket litet om sällskapets verksamhet, ty utom några kortfattade memorialanteckningar finnas inga protokoll kvar, och av det man vet får man snarare intryck av ett kotteri än av ett organiserat sällskap. På hösten 1711, sedan föreläsningarna återupptagits, tyckas de mera regelbundna sammanträdena hava upphört, ehuru brevväxlingen med Polhem och Swedenborg fortsatte till 1716. 1719 hade av kollegiets kända åtta medlemmar fem redan avlidit eller lämnat Uppsala, och endast tre återstodo, nämligen Erik Benzelius och de båda medicine professorerna Rudbeck och Roberg. Men 1719 var en ny olyckstid, och var dag fruktade man, att ryska trupper skulle besätta Uppsala. Räddningen undan denna tröstlösa verklighet sökte man ånyo i vetenskapen, och Benzelius bildade då ett nytt sällskap, Bokvettsgillet, i vilket han, Rudbeck, Roberg och dessutom fyra andra universitetsmän ingingo. Måhända betraktade han Bokvettsgillet blott såsom en fortsättning av Collegium curiosorum, måhända ock såsom ett nytt sällskap. Därom veta vi intet. Men i varje fall hade det nya gillet satt sig ett högre mål före än det gamla kollegiet. Dess egentliga uppgift var nämligen att utgiva en litterär tidskrift, som skulle innehålla recensioner över nyutkomna svenska böcker, redogörelser för de arbeten, med vilka svenska lärde voro sysselsatta, och för de »sanningsrön i vetenskaperna och historien», som dessa gjort, samt slutligen nekrologer över avlidne framstående svenskar. En dylik tidskrift — Acta litteraria Sueciæ, den första i vårt land — blev också från 1720 utgiven av gillet, icke på svenska, utan på latin, ty syftet var att för utlandet redogöra för vetenskapens och litteraturens ställning i Sverige, och man måste därför begagna det internationella lärdomsspråket. Vid sammankomsterna refererades de lärda utländska journaler, som ankommit till universitetsbiblioteket, och vanligen diskuterades ock de där införda uppsatserna. Med utlandets veten-

Digitized by Google

skap var man således i fullständig kontakt, och överallt i Sverige hade man skaffat sig korrespondenter, vilkas brev upplästes och blevo föremål för lärda meningsbyten. Stundom göra dessa dock ännu intryck av 1600-talets vetenskapliga fantasteri, såsom då Olof Rudbeck kom med sina antikvariska vurmerier, t. ex. att lapparnas förfäder voro de i öknen bortkomna israelitiska stammarna. Men i regeln befinner man sig inom 1700-talets värld. Man röjer en för oss nästan barnslig nyfikenhet, och det, som framför allt intresserar, är vad man kallar »rön» d. v. s. iakttagelser av någon kuriositet inom naturen. Men — och detta är i enlighet med den nya metod, som nu arbetade sig fram — man inregistrerade icke såsom förut detta rön såsom ett faktum, utan man ville pröva och undersöka. Så t. ex. upplästes »herr mag. Solanders relation om ett lappkvinnfolk och en lapp, som sägas vara förvända i sten, varom prof. Celsius lovade vidare med honom korrespondera att få någon säkrare visshet härom». Vid ett annat tillfälle föredrogs ett brev från mag. Unge om vattnets stigande i Vättern — en fråga, för vilken man hyste ett livligt intresse — »och därvid nämnde prof. Roberg sin önskan, att någon curieux satte en med alnmått och linjer utmätt påle, varav man nogare kunde döma, huru mycket vatten då tillökades över det ordinära». Genom brev fick man en pastor Tiselius att hålla en dagslängd på vattnets stigande och rådde honom att söka ut en så brant klippa, att den stode lodrätt, och att på denna rita upp en graderad linje, på vilken vattenståndet kunde avläsas. Samma iakttagelser skulle vid Hjo göras av en provincialmedicus, som även skulle observera allt annat, som vid Vättern kunde vara märkvärdigt. Men lika mycket som för kuriositeter var man intresserad av alla praktiska uppfinningar. De annoteras alltid noggrant, ofta med ett försök till en vetenskaplig förklaring.

Vetenskapssocieteten.

Själen i sällskapet var egendomligt nog en humanist, den lärde bibliotekarien Erik Benzelius, och han välvde stora planer för gillets framtid. För det första insåg han, att en liten sammanslutning av professorer i en landsortsstad, utan alla anslag, föga kunde uträtta till vetenskapens gagn. Dessa tankar trängde sig särskilt på honom, då han blivit utnämnd till biskop i Göteborg och således, 1727, nödgades lämna Uppsala och sin så kära skapelse. Den plan, han hade, var följande. Gillet borde förändras till ett av regeringen erkänt sällskap, ställas under protektion av någon ledande politiker, flyttas från Uppsala till huvudstaden och med stöd av denna nya karaktär förvärva en tryggad ekonomisk ställning, genom vilken man kunde förverkliga det vetenskapliga program, som man uppställt.

Digitized by Google

Ombildningen till en kunglig akademi gick lättast, ty detta kostade ej ett öre, och genom ett kungligt brev av den 11 november 1728 förvandlades Bokvettsgillet till Societas regia litteraria et scientiarum. Redan förut, i mars, hade man fått den mäktige kanslipresidenten Arvid Bernhard Horn att åtaga sig den föga maktpåliggande platsen som sällskapets præses illustris. Men den viktigaste punkten på Benzelius' program: förslaget att flytta societeten till Stockholm, mötte redan inom gillet ett starkt motstånd och föll. Detta var ödesdigert, ty därigenom att societeten stannade kvar i den impopulära universitetsstaden, hade den i själva verket för sig avskurit alla möjligheter att få några anslag. Benzelius gjorde emellertid ett försök. I ett 1728 ingivet memorial begärde han för societeten rätt att ensam utgiva almanackor. Men nu fick societeten erfara, vad det betydde att tillhöra universitetet. Dess begäran om almanacksprivilegiet avslogs, och i stället tilldelades detta, en tjugo år senare, den i Stockholm verkande Vetenskapsakademien.

Anders Celsius, som efter Benzelius blev societetens ledare, kom med ett annat förslag: att flytta antikvitetsarkivet till Uppsala, sammanslå det med societeten och förvandla dess två assessorer till societetens »pensionärer», den ena »in re litteraria och antiquitatibus suecanis», den andra i fysiken och matematiken. Detta förslag, som skulle hava gjort societeten till en humanistisk och naturvetenskaplig akademi med verkligt arbetande tjänstemän, ledde heller icke till något resultat. Societeten var icke populär hos de maktägande.

Celsius avled redan 1744 och hade förut genom en längre utländsk resa hindrats att sköta societetens angelägenheter. Därtill kom konkurrensen med den vida bättre utrustade Vetenskapsakademien i Stockholm, som genast lade beslag på societetens mest betydande medlemmar. Denna sjönk därför ned i ett slags letargi. Acta kommo allt mer och mer på efterkälken och upphörde slutligen alldeles. Det var ej att undra på, ty den uppgift, som societeten satt sig före, hade av ekonomiska skäl blivit omöjlig. Enligt statuterna skulle societeten sysselsätta sig med varjehanda inventa, observationer och experiment i matematiska och fysikaliska vetenskaper, vidare skulle sådana experimenta physica anställas, som ägde någon nytta i det allmänna levernet och tjänade till förbättring av landets kultur. Därjämte skulle astronomiska och meteorologiska observationer göras, landets geografi noga studeras, och i det syftet skulle societetens ledamöter på dess bekostnad resa omkring i landet och genom korrespondens med lärde män skaffa sig ytterligare underrättelser. Men till allt detta — och till tidskriften — fordrades pengar, och några dylika ställdes aldrig till societetens förfogande.

Digitized by Google

Det enda statsbidrag, som riksdagen bekvämade sig till, var, att den till sällskapet avstod de gamla, obrukbara järnrör, som förut använts till slottets vattenledning och som av societeten såldes för 9,000 daler kpt. Det var på räntan härav, som societeten skulle främja vetenskapen. Sällan ha emellertid pengar blivit bättre använda. 1731 inlämnade en ung student, Carolus Linnæus, en begäran till societeten att av dess besparade räntemedel erhålla ett anslag för

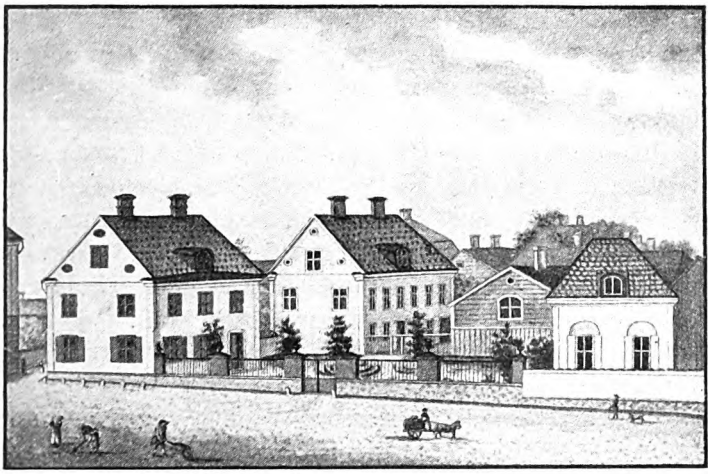

Vetenskapssocietetens hus vid St. Eriks torg i Uppsala.
Samtida akvarell av okänd konstnär. Uppsala Universitetsbibl.

att företaga en naturvetenskaplig resa till den då ännu outforskade lappmarken. Societeten sammanträdde och beviljade 400 daler kpt. Det var ju icke mycket, men det var det högsta, till vilket societeten kunde sträcka sig, ty efter denna utgift var hela kassabehållningen ej mer än 1 daler och 19 öre. Därmed hade societeten givit det första understödet åt Sveriges störste vetenskapsman och möjliggjort en forskningsresa, som blev av epokgörande betydelse. Genom konkurser o. s. v. sjönk emellertid societetens kapital, så att det 1774 ej utgjorde mer än 42 daler kpt. eller mindre än 10 kronor.

Utom tidskriften och understödet till Linné gjorde societeten även en annan insats. Vid sammanträdet den 25 september 1730 väckte prof. Alstrin ett förslag om »ett svenskt lexikons förfärdigande». Först tänkte man sig, att varje eloquentiæ lektor i riket skulle utarbeta två bokstäver och att deras arbete sedan skulle av societeten censureras och redigeras. Men vid nästa sammanträde ändrades planen därhän, att blott de lektorer skulle anmodas, som därtill lust hade, samt för övrigt även »andra curieuse och lärde». Societetens

Digitized by Google

ledamot Dr. Olof Celsius åtog sig då bokstaven A, och något mer än ett år därefter kunde han för societeten uppvisa konceptet. De andra voro däremot ej lika snabba, och arbetet avstannade. Först i mars 1738 beslöts, att man »skulle påminna membra och de andra, som påtagit sig bokstäver till Lexicon suecanum, att de med det forderligaste skulle inkomma med sina arbeten». Olof Celsius lovade då att uppsätta en plan för arbetet. Men på hösten fattade societeten ett nytt beslut på förslag av Ihre, som då var dess sekreterare, att blott två av societetens ledamöter skulle utföra arbetet: om många anlitades, skulle de knappt kunna enas om ortografien och etymologierna. Societeten uppmanade då Ihre att »taga på sig det besväret tillika med någon annan av de närvarande ledamöterna i Uppsala, som därtill hade hälsa och krafter». Detta var det första uppslaget till frihetstidens storverk inom den humanistiska vetenskapen, Ihres Glossarium suio-gothicum, som emellertid drog vida längre tid att utarbeta, än vad Ihre tänkt sig. 1750 trodde han det vara så färdigt, att blott renskrivningen återstod. Men först 1769 kom det stora arbetet ut av trycket, sedan riksdagen därtill beviljat ett anslag av 10,000 daler smt.

Vetenskapsakademien.

Vida gynnsammare ställd än societeten var den akademi, som förlades till Stockholm eller Vetenskapsakademien. Hade Benzelius' flyttningsplan verkställts, hade Vetenskapsakademien väl aldrig blivit stiftad. Men nu var huvudstaden utan någon institution för de vetenskaper, som mest omhuldades av de maktägande, de praktiska och ekonomiska, och känslan av denna brist gjorde, att fem personer den 2 juni 1739 sammanträdde i syfte att »medelst flitiga försök och all möjlig uppmärksamhet söka att upparbeta, förkovra och här i Sverige kringsprida kunskapen uti matematik, naturkunnighet, ekonomi, handel, nyttiga konster och manufakturer». Om själva förhistorien finnas två olika relationer, en av Linné och en av Höpken. Den förra förefaller trovärdigare, och enligt denna kom uppslaget från den store botanikern. Så snart jag — berättar Linné, vars relation här i sammandrag återgives — 1738 hemkom från mina resor, blev jag bekant med kapten Triewald. Vi talade då dagligen om, huru en vetenskapssocietet borde inrättas i Stockholm, vilken på svenska skulle behandla ekonomiska och praktiska saker. Ty ehuru Triewald var ledamot av societeten i Uppsala, var han ej nöjd med dess verksamhet, som resulterade i påvebrev, philologica o. d. Däremot trodde han, att jag skulle kunna bidraga med rön i naturalhistorien, och själv menade han sig kunna prestera mekaniska saker. Toge vi så några goda hushållare till hjälp, så vore saken gjord. Han berättade vidare, att baronerna Cederhielm och Bielke för en

Digitized by Google

fyra eller fem år sedan haft denna tanke, men att de uppgivit planen, då de ej sågo sig i stånd att utföra den. Slutligen sade jag åt Triewald, att man borde begynna och tala mindre. Efter några dagar berättade han, att han träffat baron v. Höpken, vars stora ingenium han prisade, och ansåg, att han vore den lämpligaste att uppsätta statuterna. Likaså kommo vi överens om att i vårt sällskap upptaga kommerserådet Alströmer, som var en allmänt ackrediterad man och nitälskande om alla praktiska vetenskaper. Cederhielm och Bielke, som förut haft samma plan, borde ock anmodas. Men Cederhielm var på landet och kom aldrig i vår samling.

Bland de fem, som således blevo Vetenskapsakademiens stiftare, befann sig ingen professor. Linné var då praktiserande läkare i Stockholm och blev först året därpå professor i Uppsala, Alström — sedan mera bekant under sitt adelsnamn Alströmer — var frihetstidens mest bemärkte industriidkare, Mårten Triewald var kaptenmekanikus vid fortifikationen, Höpken var en ung, uppåtsträvande politiker och Bielke var jurist och lanthushållare — således idel män från det praktiska livet. Redan detta var ägnat att göra akademien populär i frihetstidens ögon. Därtill kom, att den var förlagd till huvudstaden. Anders Celsius, som blev akademiens först invalde ledamot och som tycktes hava glömt, att han tolv år tidigare satt sig emot Benzelius' förslag att flytta societeten till Stockholm, skrev i sitt tacksägelsebrev till stiftarna: »Det är mig rätt kärt att höra, att en så nyttig societet kommer att upprättas. Jag har länge arbetat på att kunna vinna samma ändamål med vår här i Uppsala. Men pedanteri, som blir kontraband i denna nya, har alltid legat mig i vägen. Jag har alltid påstått tvenne ting: det ena att flytta vår societet till Stockholm och det andra att giva våra akter ut på svenska. Men jag har aldrig kunnat réussera varken i det ena eller det andra. Därför är jag alldeles på den tanken, att man kan göra här som i Paris och låta denna societeten i Uppsala svara emot deras Académie des inscriptions et belles lettres och den andra i Stockholm vara just som Académie des sciences.»

I det sista berörde Celsius en viktig punkt. Uppsalasocieteten hade sysslat med alla vetenskaper, humanistiska så väl som naturvetenskapliga, och i Rudbeck hade man onekligen en relikt från 1600-talet. Den nya tiden krävde en institution för blott exakt forskning, och den vände sig alldeles särskilt mot sådana vetenskaper, som — för att begagna Höpkens ord i företalet till akademiens handlingar — »dels äro foster av en överjäsande kvick inbillning, dels hava sin grund uti en sagolik ålderdom, dels uti det fåfänga nöjet att se en osäker samling av anor och sköldemärken genom

Digitized by Google

otaliga målade grenar sig utsprida». Det var 1700-talets dom över det föregående århundradets språk- och fornforskning, och särskilt Höpken uppträdde alltid mot försöken att bereda de humanistiska vetenskaperna en plats inom akademien.

Vid sidan av de rena naturvetenskaperna ställdes däremot ekonomi, handel och manufakturer. Den nya stiftelsen, som efter någon överläggning antog namnet Vetenskapsakademien och som 1741 blev kunglig, motsvarade således fullkomligt frihetstidens utilism. Alla de vetenskaper och konster — heter det i första paragrafen av akademiens grundregler — »som äga någon *verklig nytta* i det allmänna väsendet, bliva ämnen till akademiens uppmärksamma och allvarliga bemödanden och äro besynnerligen följande stycken, nämligen physica experimentalis, historia naturalis, mineralogi, botanik, zoologi, kemi, medicin, anatomi, kirurgi, matematiska vetenskaper, ekonomi, kommers, konster och manufakturer». Men i följd av denna exklusivt praktiska syn på vetenskapen kom akademien under den första tiden mera att erinra om en lantbruksakademi än om en vetenskapsakademi, och man hade icke öga för, att de »rön», i vilka man så förälskat sig, ej sällan, genom sin brist på ett vetenskapligt underlag, väl mycket närmade sig dilettanteri.

Vetenskapsakademiens Handlingar.

Akademien beslöt att i motsats till societeten utgiva sina handlingar på svenska. Synpunkten var näppeligen stormaktstidens svärmeri för fosterlandets språk. Visserligen säges det i företalet till Handlingarna: »Att rensa våra fäders språk ifrån alla främmande tillsatser och återkalla det i sin första renhet är en anständig omsorg för ett fritt folk», men detta var, som vi sedan skola se, från Höpkens sida blott ett framtvunget medgivande åt en språkligt intresserad minoritet inom akademien, och i verkligheten var synpunkten praktisk. Societetens Acta voro avsedda för utlandet. Vetenskapsakademien ville däremot till den stora svenska allmänheten sprida sina rön, den vände sig icke till de lärde, utan till det praktiska livets män, till jordbrukare och industriidkare, som icke voro latinkunniga, och det var därför man föredrog svenskan. Avsättningen av akademiens Handlingar tyckes också efter den tidens bokförhållanden hava varit ganska god, ty Lars Salvius betalade 2,000 daler om året för rätten att förlägga dem, trots det att akademien — för att giva skrifterna en större spridning — gjort upp med förläggaren om ett ovanligt lågt försäljningspris. Den litterära verksamhet, som akademien utövade, var också ytterst livlig. Utom Handlingarna utgåvos även de tal, som hållits vid presidiets nedläggande, inträdestal och åminnelsetal samt för övrigt även andra skrifter. Flera av dem voro högst betydande arbeten såsom det första presidietalet, Linnés Om

Digitized by Google

märkwärdigheter uti insecterne, Höpkens Om yppighets nytta m. fl. Och så småningom började Sverige nu få en litteratur, som i popularitet kunde upptaga tävlan med den religiösa, som på 1600-talet hade varit snart sagt den enda.

Vetenskapsakademiens ekonomi.

Redan från början fick den praktiska Vetenskapsakademien således en ekonomiskt vida fördelaktigare ställning än systerinstitutionen i Uppsala. Vetenskapsakademien valde icke in blott fattiga professorer, utan förnämligast stora industriidkare och jorddrottar. Behövdes ett ekonomiskt tillskott, funnos således alltid mecenater att påräkna. Tack vare slutligen den omständigheten att man klokt nog valt in även politiker, fick Vetenskapsakademien efter några år, 1747, det så åtrådda privilegiet på almanackan. Därmed var dess ekonomiska existens tryggad, och akademien hade nu verkligen medel att fullfölja de uppgifter, som den satt sig före. Ungefär samtidigt med almanackan fick akademien ett eget observatorium. Stockholms stad skänkte tomten, och den rike köpmannen Claes Grill, som 1740 blivit ledamot av akademien, försträckte medel till själva byggnaden på så förmånliga villkor, att akademien »ej behövde skynda med återbetalningen, förrän hennes tillgångar det medgåve. Konungen fann ock häruti det välbehag, att de vid slottsbyggnaden överflödiga materialier blevo till akademiens disposition lämnade». Grundstenen lades den 26 maj 1748, och invigningen skedde 1753.

Vetenskapsakademiens sammankomster.

Den popularitet, varom detta vittnar, berodde tydligen därpå, att akademien i hög grad motsvarade tidevarvets smak och behov. Den bestod ej av en klick »pedantiske lärde», utan omfattade personer med vitt skilda levnadsyrken, vilka här fördes samman av likartade praktiska och ekonomiska intressen. Man mötte här vetenskapsmän, lantbrukare, köpmän, industriidkare, apotekare, skeppsbyggare, läkare, militärer, ämbetsmän och politiker, och man hade redan från början ställt sig på en fullt demokratisk grund. I sitt nyss citerade brev skrev Celsius, att han hoppades, »att i denna societeten ett riksråd skall intet hålla sig för god att sitta till bords med en hantverkare, som ofta kan göra riket mycket mera nytta än den, som gått och trampat på Parnassi höjder i 40 år». Sammankomsterna hade också nästan formen av en konversation om de rön, som blivit gjorda inom och utom akademien. Så berättade præses Linné, att Hans Excellens greve Gyllenborg meddelat honom ett recept för stenpassion, som ett fruntimmer i England hittat på och som vunnit så stor approbation, att parlamentet givit henne en belöning av 5,000 pund. Därefter började man — som det förefaller något omotiverat — att tala om snäckor, och en ledamot

Digitized by Google

påpekade, att snäckor rensade bort maskar av frukten i trädgårdar. Däri instämde apotekar Solberg, som sade sig hava sett ett ögonskenligt prov i en trädgård på Södermalm, där snäckorna alldeles utrotat sådan ohyra. Denna övergång från stenpassion till snäckor hade dock sin förklaring däri, att pulvriserade snäckor ingingo i det ifrågavarande receptet. Då emellertid livmedicus Ribe några sammankomster senare föredrog en berättelse om en man, som haft svarta starren och högerförlamning, men som blivit botad endast genom kräkmedel, så kom man tillbaka till stenpassionen, och kapten Triewald berättade då om en man, som haft stenar i tungan, men blivit lyckligen opererad, vilket bestyrktes av konsistorienotarien Brelin, som själv hade haft en sten i tungan, ehuru man ej behövt skrida till operation, enär stenen av sig själv brutit sig ut.

Vetenskapsakademien och allmänheten.

De flesta rönen rörde lantbruket och avsågo såning, gödsling, gärdesgårdar, torvbränsle o. d. De »observationer», som inkommit under första kvartalet, voro: Bielke: om almträds planterande; Linné: om växters kultur; Triewald: om drivmaskin genom ånga för plantor, om humleskötsel, om träds kultur; Ehrensvärd: om krut; Nordenberg: om kakelugnar o. s. v. Allmänheten tyckes hava varit oerhört intresserad av dessa rön, icke minst därför att den på sätt och vis hade blivit akademiens medarbetare. I Posttidningen hade nämligen akademien begärt, »det täcktes var och en av hushållarne i landsorterna eller eljes de, som idka andra nyttiga konster och vetenskaper samt gjort några nya anmärkningar och försök, därav giva akademien gunstig del, på det de uti Handlingarna kunna upptagas och inryckas, varjämte deras namn med all skyldig erkännsamhet skola antecknade bliva». I följd härav mottog akademien jämt och ständigt brev från utomstående personer, som meddelade akademien sina iakttagelser och upptäckter. Ehuru de flesta av dessa förefalla vara av ett ganska tvivelaktigt värde, besvarades breven alltid artigt och allvarsamt. Så t. ex. upplästes en gång »ett brev ifrån en, som ej velat namngiva sig och anser sig hava påfunnit rätta förhållandet mellan periferien och diametern på en cirkel, frågandes, om akademien ville giva honom något præmium därföre, så ville han det upptäcka. Akademien trodde sig utan fara kunna lova en stor belöning, men att icke synas vilja göra narr av auktoren, fick sekreteraren befallning att lova honom en medalj i guld av 8 dukaters vikt». En annan hade hittat på ett medel att hindra getterna från att gnaga av barken på träden, en tredje ett medel att hindra svinen från att rota. Men i bägge fallen befunnos medlen väl enkla: man skulle bryta ut getternas framtänder och skära övertrynet av svinen. På dessa förslag reflekterade man där-

Digitized by Google

för icke, men däremot på ett annat. En student berättade sig nämligen hava påfunnit ett sätt att reglera könet vid kreatursaveln, och här tänkte man verkligen på att giva honom 300 daler för att vid Strömsholm anställa experiment.

Vetenskapsakademien och språket.

En bland Vetenskapsakademiens först invalda ledamöter var inspektorn vid lantmäterikontoret Jacob Faggot, som var en mångsidigt intresserad man. Redan till den första sammankomst, vid vilken han var närvarande, hade han, anonymt, inlämnat en skrivelse, i vilken han framhöll vikten av, att »vårt hurtiga språk rensas, hävdas och med den ömhet hanteras som fransyskan i sitt land, vilken redan otaliga sekler räknat, utan att vara turberat med främmande termer». Förslaget blev av samtliga ledamöter »väl och benäget upptaget». Ej heller Höpken hade något att invända, men han fruktade tydligen herrar språkforskare, och han var ingen vän av en överdriven språkpurism. Hans ståndpunkt, som är mycket karakteristisk för frihetstiden, kommer särskilt fram i hans på 1760- och 1770-talen förda brevväxling med ordboksutgivaren Sahlstedt. Höpken ironiserar där dem, som helst ville skriva samma språk som i Konungastyrelsen och Hervararsagan och rata alla ord, som lånats från främmande tungomål. Språket blir därigenom fattigt, ty huru ske alla förändringar? »Uti samma mån, som en nation tilltager uti ljus och vetenskaper, ökas idéerna och med dem språket.» Det rikaste språk — yttrar han i ett annat brev — »finnes hos de nationer, som mest äro policerade, mest uppbrukat sitt förnuft med vetenskaper, konster etc. Flera idéer fordra flera signa och uttryck, och finare seder fordra, vad fransosen kallar nuancer.» Språket förlorar då helt naturligt sin ålderdomlighet, ty »alla levande språk äro ombytlighet underkastade, förty uti natur och moral står ingenting stilla, så länge det har liv». Man skulle därför icke söka att vrida utvecklingen tillbaka. Denna uppfattning av språket — såsom ett uttryck för tidens idéliv och såsom ett praktiskt meddelelsemedel — stod onekligen i en bestämd motsats till den ståndpunkt, som Stiernhielm intagit och som ännu levde kvar från 1600-talet. Särskilt måste naturligtvis Höpken ogilla de samtida språkmännens etymologiska fantasterier, den yngre Rudbecks och andras. Dessa måste givetvis förefalla frihetstiden ytterligt ovetenskapliga, och denna motvilja utsträckte Höpken även till Ihres Glossarium, »som är en samling av onödiga etymologica och egna gissningar». Denna ordbok var ej heller praktisk, ty ett ord, som man vill finna, sökes där fåfängt. I företalet till Handlingarna hade Höpken också, såsom vi sett, fått in en protest mot sådana s. k. vetenskaper, som blott voro »foster av en överjäsande kvick inbillning». Det är härav

Digitized by Google

klart, att han skulle vara mycket ovillig mot att draga in språkforskningen inom Vetenskapsakademiens ämneskrets. Men redan vid de första sammankomsterna kommo dessa språkfrågor på tal i samband med Handlingarnas utgivande. Skulle man utmönstra alla ord, som lånats från tyskan? Höpken menade, att det vore alldeles onödigt; såvida de blivit allmänt vedertagna, kunde de väl tålas. Men Faggots meningsfrände major Pilgren höll däremot före, »att främmande ord skämma bort vårt modersmål, när de så få innästla sig, att de gamla goda inländska orden råka genom försummelse alldeles med tiden i glömska. Därför var hans mening, att vi inte borde emottaga främmande ord, när vi hava förråd på lika goda ord förut i vårt eget tungomål och än mindre då, när egna eller inhemska äro tydligare och för allt folk i hela landet lättare att förstå än de utländska. Vårt tungomål blir därigenom icke rikare, att vi naturalisera så främmande ord, att vi därigenom glömma bort våra egna. Därmed har nu kommit så långt, att mången måste lära sitt eget fäderneslands mål liksom å nyo.» Då Pilgren, en gammal karolin, ej vann gehör för sin språkpurism, lämnade han Stockholm och reste tillbaka till sin hembygd. Lars Salvius, som förfäktat samma mening, gick i januari 1740 ostentativt ut ur akademien, visserligen efter ett gräl om en annan sak. Månaden därpå fattade akademien ett märkligt beslut. Sedan — heter det — »en liten stund blivit talt, om ledamöter endast för svenska språkets upparbetande kunde antagas, utan att de äga särdeles kunskap i någon vetenskap», så stannade ledamöterna enhälligt i följande beslut: »Ehuru akademien är ganska angelägen om svenska språkets förbättrande, dock som detsamma ej kan komma under namn av någon vetenskap, vilkas uppodlande är akademiens huvudändamål vid alla dess gärningar, alltså kan ej akademien antaga någon hädanefter till ledamot endast för svenska språkets skull, som ej uti andra vetenskaper, slöjder och konster äger någon kunskap».

Egendomligt nog — såvida protokollet är riktigt — deltog Faggot i beslutet. I varje fall opponerade han på ett annat sätt.

Svenska tungomålsgillet.

Vid sammanträdet den 8 mars 1740 berättade nämligen præses, »att ett visst sällskap sig här i staden sammansatt under namn av språkgille för att vertera böcker från utländska språk till svenskan, varöver akademien så mycket mer bör fägna sig, som vetenskaperna därigenom uppodlas». Fägnaden var emellertid mera officiell än verklig, och akademien, särskilt Höpken, gjorde allt för att redan i födseln kväva det nya språkgillet. Han erkänner det själv. I brev till Wargentin berättar han, att akademiens arbete knappt börjat, »förrän överdirektören Faggot, ehuru akademiens ledamot, begärde

Digitized by Google

att få stifta une académie pour la langue suédoise, varom jag skriftväxlade med honom inför kanslikollegium och utverkade avslag». Detta är riktigt. Den 17 mars inlämnade nämligen Faggot, Salvius och sex andra en skrivelse till Kungl. Maj:t, i vilken de anhöllo att få nådig tillstädjelse att bilda ett svenskt tungomålsgille. Det är — heter det i skrivelsen — »ej mindre nesligt än klagan värt, att Svea folks tungomål, som visserligen äger en så stor ädelhet som många annat, likvisst bliver så väl hemma i sitt eget land som hos utlänningar alldeles sidvördat. Det har igenom varjehanda skiften tid efter annan råkat omsider i en sådan villo till meningar, ord och stavelser, att den ene svenske mannen rättnu föga vet, vad den andre talar och skriver.» För att motverka detta förakt för modersmålet ville Tungomålsgillet utarbeta en svensk grammatik och en ordbok. Vidare tänkte gillet från främmande språk översätta åtskilliga böcker i olika vetenskaper, dock icke i de »ämnen, som Vetenskapsakademien satt sig före att idka». Tungomålsgillet begärde således i själva verket blott rätten att få existera jämte Vetenskapsakademien och förband sig att ej gripa in på dess område.

Fyra dagar senare, den 21 mars, inkom även Vetenskapsakademien med en framställning om kunglig bekräftelse på akademiens statuter — här gällde det tydligen att icke förlora tid. Och Höpken var både påpasslig och inflytelserik. Sedan bägge skrivelserna remitterats till kanslikollegium, var detta redan den 27 samma månad färdigt att tillstyrka bifall till Vetenskapsakademiens anhållan, men yttrade sig däremot ej om den andra, tidigare inkomna inlagan. Efter vad det förefaller hade Höpken förmått en av undertecknarna att återtaga gillets skrivelse. Men i rådet upplyste baron Åkerhielm — far till en av dem, som undertecknat den — att en annan skulle ånyo inlämna den, och i följd därav beslöt man att uppskjuta frågan om Vetenskapsakademien, till dess att kanslikollegiets yttrande om Tungomålsgillet inkommit. Kollegiet lät då Höpken taga del av gillets inlaga, och nu kom denne med åtskilliga för vederbörande avsedda invändningar. En så berömlig avsikt — skrev han — »skulle ej hos mig förorsakat någon oro, så framt 1) en myckenhet av slika inrättningar uti en och samma ort ej lände dem själva till inbördes skada och förminskade den hedern, som är grundvalen till slika inrättningars bestånd och till den flit, som hos ledamöterna nödvändigt sig framte måste. 2) Tyckes en sådan oförmodeligen ny inrättning vilja involvera den förebråelsen, som hade akademien efterlåtit sin skyldighet, vad den delen av hennes sysslor angår, som rörer svenska språket.» Dessutom fanns ju ingen säkerhet för, att gillet ej skulle syssla med de vetenskaper, »som akade-

Digitized by Google

mien sig föresatt att idka». På dessa skäl avstyrkte han framställningen, och kanslikollegiet, som han fullständigt tyckes hava haft i sin hand, gjorde hans yttrande till sitt. Gillet framhöll väl det ofarliga i att i samma stad tolerera två inrättningar med alldeles olika uppgifter och upprepade sin försäkran att ej syssla med de vetenskaper, som hörde till akademiens område. Men det hjälpte ej. Någon resolution på sin begäran fick Tungomålsgillet aldrig. Icke dess mindre kom sällskapet till stånd, och från 1748 och 1749 finnas några av dess protokoll kvar. Men dess verksamhet — diskussioner i språkfrågor — blev för allmänheten alldeles okänd, och någon betydelse för tiden fick gillet icke. Till en del berodde detta väl därpå, att gillet icke bland sina medlemmar räknade några socialt inflytelserika personer, men framför allt nog därpå, att dess uppgift stod i strid med tidens mest genomgående idéströmning, med utilismen, som däremot representerades av den segrande Vetenskapsakademien. Konflikten blev därför en skärmytsling mellan den gamla och den nya tiden.

Tillämnad historisk akademi.

Några år därefter, 1749, fick Vetenskapsakademien en ny konkurrent, som då anmälde sig. Det var en tillämnad historisk akademi. På sätt och vis fanns en dylik redan förut, nämligen antikvitetsarkivet. Vid denna tid låg detta visserligen i fullkomlig lägervall. Chefen, Helin, var lat och oduglig och bisittarna till en del tjänstlediga. Men sedan den plikttrogne C. R. Berch 1750 blivit verkets chef, fick detta åter, såsom på det gamla antikvitetskollegiets tid, karaktären av en historisk-antikvarisk akademi. Mot fornforskningen hyste Vetenskapsakademien likväl en misstro, som var fullt berättigad. Den representerades av rudbeckianismens epigoner, Gustaf Bonde, Biörner, Göransson m. fl., och för dem hyste den nya tidens män inga sympatier. Vad åter en historisk forskning beträffar, var denna i själva verket omöjlig, då — såsom vi minnas från föregående del — riksarkivet var otillgängligt och varje historisk handling betraktades såsom hemlig.

Planens upphovsman var en nybliven docent från Lund, Bengt Bergius, och förebilden var det 1745 i Köpenhamn stiftade Kongelige selskab for fædrelandets historie og sprog. Då Bergius kommit till Stockholm, bildade han där en historisk akademi, vars övriga medlemmar voro de båda fornforskarne Göransson och Westman, den som historiker mycket dubiöse kyrkoherden Hallman, Elisifvisans utgivare, samt titulärprofessorn H. J. Voltemat, som tryckt några skolböcker i historia och geografi. Samlingen var således ej vidare imponerande. Men 1749 begärde denna akademi hos Kungl. Maj:t stadfästelse på sina statuter. Enligt dessa var programmet

Digitized by Google

mycket vidlyftigt. Akademien skulle utgiva en svensk historia och en svensk geografi, och den förra skulle omfatta även laghistoria, myntväsen, litteratur, gudalära o. s. v. Av kanslikollegiet remitterades ansökningen till Vetenskapsakademien, som avstyrkte den: om Vetenskapsakademien från början skjutit ifrån sig historien, hade detta ej varit därför, att akademien ej varit övertygad om dess nytta, utan med tanke på sin oförmögenhet. Alla folkslag ha haft goda teologer, filosofer, matematici, men få kunna skryta med goda historici. Historien måste byggas på ett studium av handlingarna i riksens arkiv, men »akademien trodde sin skyldighet fordra att respektera så heliga gömmor». Sedan också kanslikollegiet avstyrkt, avslog Kungl. Maj:t framställningen, och därmed tyckes den historiska akademien hava upplösts.

Vitterhets-akademien.

Frånser man den till overksamhet dömda societeten i Uppsala, var således Vetenskapsakademien vid århundradets mitt den enda akademien i vårt land. Den var ett uttryck för tidens svärmeri för de nyttiga vetenskaperna, för den starka utilistiska strömningen inom frihetstiden. Då man hunnit fram till 1750, började emellertid en ny idériktning att göra sig gällande, vilken sedermera, under den gustavianska tiden, vann överhand över utilismen, men som ställde sig lika fientlig som denna mot 1600-talets kanske mera solida, men nu gammalmodiga lärdom. Det var den från Frankrike stammande esteticismen, den — som det hette — »vittra» smaken, och även denna tog sig ett uttryck i en nu bildad akademi: Vitterhetsakademien.

Icke blott till sitt syfte, utan till hela sin karaktär var den vida skild från Vetenskapsakademien. Denna hade varit en talrik sammanslutning av personer ur skilda samhällsklasser, en demokratisk, snarast borgerlig förening, under det att Vitterhetsakademien däremot var ett litet, i hög grad aristokratiskt kotteri på några få personer, en hovcirkel med uppgift att konversera med den vittra drottningen och utan någon närmare förbindelse med den stora allmänheten. Det namn, under vilket akademien i dagligt tal gick, var också »akademien på Drottningholm», ty det var där, i drottningens privata rum, som den höll sina sammanträden. Mönstret för denna akademi hade Lovisa Ulrika säkerligen fått från sitt hemland Preussen, där hennes bror, Fredrik den store, kring sig samlat ett kotteri av snillen, Maupertuis, Voltaire, La Mettrie m. fl., och då hon nu blivit drottning, var det ett dylikt litterärt hov, hon sökte skapa. Ett annat mönster var Frankrikes Académie des inscriptions et belles lettres, och det är till denna förebild, som i stiftelsebrevet hänvisas. Detta brev utfärdades den 20 mars 1753, och dess första

Digitized by Google

paragraf lyder: »Historien, antikviteter med vad till bägges upplysning hörer, vältalighet och svenska språkets uppodling äro de ämnen, akademien äger till sitt göromål». Egendomligt nog nämnes här icke skaldekonsten, ehuru det av det följande är tydligt, att arbetet på en svensk, mera formtuktad diktning var själva huvuduppgiften. Men antagligen ansågs denna ingå i »svenska språkets uppodling». Målet för akademien var att »frambringa en ren smak, ett städat tänke- och ett hyfsat skrivsätt såsom uti samhället nyttiga, prydliga och behagliga», och frihetstidens uppfattning av poesien såsom en *nyttig* konst röjer sig således redan i inledningsorden. Konungen tror nämligen, att en dylik akademi »ansenligen skulle bidraga till våra trogna undersåtares *nytta* och förmån». Ledamöterna hade utsetts av drottningen och voro blott fem: tre riksråd, friherre von Höpken, greve Claes Ekeblad och friherre Carl Fredrik Scheffer, en statssekreterare, friherre Carl Rudenschiöld, och slutligen kanslirådet och kronprinsens informator skalden Olof von Dalin, som således kom i ett mycket förnämt sällskap. Sedan invaldes ytterligare fyra, excellensen greve Gustaf Bonde, kanslirådet Carl Reinhold Berch, professor Johan Ihre och professor Sven Bring (mera känd under sitt senare adliga namn Lagerbring).

Men sällskapet var icke blott förnämt. Medlemmarna voro även litterärt de mest betydande i det dåtida Sverige, om man frånser att Tessin, som nu fallit i djupaste onåd, icke fick någon plats i Lovisa Ulrikas vittra krets. De fyra statsmän, som tillhörde den första uppsättningen, voro de yppersta representanterna för den nu moderna franska bildningen, både Ekeblad och Scheffer hade varit ministrar i Paris, alla voro de ledamöter av Vetenskapsakademien och för sin tid goda svenska prosaister. Dalin var utan gensägelse sin tids främste svenske författare, och av de fyra senare invalda var visserligen Gustaf Bonde en relikt från rudbeckianismens dagar, men de tre andra var på sitt område den mest betydande. Ihre var 1700-talets störste språkforskare, Lagerbring dess främste historiker och Berch dess mest betydande fornforskare, vilken brutit med rudbeckianismen och infört en mera sund, modern metod. Uppsättningen var således den bästa möjliga. Och dock fick den nya stiftelsen på långa vägar ej den betydelse, som Vetenskapsakademien hade. Orsakerna voro flera. Vitterhetsakademien utlyste väl årliga tävlingar i historia, i vältalighet och i poesi och utdelade även pris. Men så vitt man vet tilldrogo sig dessa på långt när ej samma uppmärksamhet som sedermera Svenska akademiens. Ty några offentliga sammankomster tyckes akademien under denna tid ej hava hållit. Årshögtiden var förlagd till drottningens födelsedag, den 24

Digitized by Google

juli, då en ledamot alltid genom ett tal skulle giva uttryck åt »den underdåniga erkänsla, akademien Hennes Majestät Drottningen skyldig är». Hon utsåg själv medlemmarna, bekostade prisen, utnämnde direktör och sekreterare, och det var i hennes bibliotek, som akademien sammanträdde. En dylik hovcirkel kan aldrig bliva populär hos den stora allmänheten. Och därtill kom, att den vittra smak, för vilken akademien skulle arbeta, ännu hos publiken ej kunde påräkna samma intresse som Vetenskapsakademiens »rön» om lämplig gödsel, gärdesgårdar o. d. Första kapitlet i akademiens saga blev ej heller långt. Tre år efter stiftandet inträffade den misslyckade revolutionen 1756, och då upplöstes Lovisa Ulrikas vittra hovcirkel. Efter statskuppen 1772 återupplivades väl Vitterhetsakademien, men med en i viss mån förändrad karaktär och med en ny uppsättning av medlemmar. Dess följande verksamhet faller därför utanför den period, med vilken vi nu sysselsätta oss.

Kaffehusen.

För frihetstidens kultur i det hela fick den aristokratiska Vitterhetsakademien knappast någon betydelse, och den gryende esteticism, för vilken den var ett uttryck, sökte sig i stället andra, mera demokratiska former, ibland med, ibland utan framgång. I utlandet, både i England och i Frankrike, hade de nya kaffehusen fått en icke ringa betydelse, både politiskt och litterärt. Det var på Wills' kaffehus, som Steele, Addison, Swift och deras vänner samlades, och det var från detta, som den litterära parollen för dagen utgick. Nästan samtidigt uppstodo dylika litterära kaféer i Paris, och jag kan här anföra ett yttrande, som Berch har om dem. Han var nämligen på 1730-talet i Paris. Sedan han talat om komedierna, övergår han till kaféerna. Där — säger han — »fela aldrig abbéer och små mästare som resonera över komedierna och veta giva besked om auktoren. Deras raisonnements äro ofta av god goût.» Särskilt besökt var Café Gradot vid Pont Neuf, ty där »finner man alltid näst före måltiden den blinde M. de la Motte och en corona eruditorum omkring honom». I Stockholm däremot hade kaffehusen knappast någon litterär karaktär. Skall man tro Dalins Argus, voro de snarast samlingsplatser för stadens sprättar, åtminstone det förnämsta av dem, nämligen Guillemots. Möjligen blevo kaffehusen sedermera mera litterärt intresserade. I det 1750 tryckta företalet till Qwinligit tankespel talar fru Nordenflycht om den kritik, för vilken hennes diktsamling kunde utsättas av »antingen okunniga eller avundsjuka eller ock halvlärda kaffehus-domare». Men näppeligen har man rätt att härifrån sluta till några vittra diskurser på kaffehusen. Någon betydelse för litteraturen hade de svenska kaffehusen knappast. I Paris hade för övrigt det litterära kaféet redan vid denna tid fått en medtävlare i »salon-

Digitized by Google

gen», och i det fallet följde vi mera med vår tid, ty på 1750-talet öppnade fru Nordenflycht en dylik »salong», om vilken jag i det följande får tillfälle att tala. Men denna hade blott en ganska kort livslängd och fick icke någon efterföljare förr än på 1800-talet. Det, som ger den senare frihetstidens litterära kultur dess särmärke, är därför varken kaffehusen eller salongen, utan de vittra sällskapen. De äldre voro allvarliga, de yngre ofta bacchanaliskt skämtsamma. Men icke sällan blandas dessa ingredienser med varandra. Man börjar under allvarliga ceremonier och slutar med ett muntert gille. T. o. m. dansordnarna hade denna blandade karaktär. Amaranten, som stiftades 1760 av två unga tjänstemän i riksbanken, Bellmans kamrater, var till en början en ganska borgerlig orden, som sammanträdde på värdshus såsom Claes på Hörnet, Kejsarkronan och dylika ställen. Dess uppgift var, officiellt, icke att roa medlemmarna med baler och picknicker, utan dess ändamål förklarades vara »Allmaktens ära», som skulle främjas genom »oskyldiga nöjen, vilka icke kunna misshaga det allseende ögat». De högstämda tal, som inledde sammankomsterna, ägnades också åt »dygdens gudomlighet och nöjets oskuld», och först efter dessa tal började balen.

Ordens-sällskapen.

Men det är icke blott denna blandning av allvar och skämt, som är det karakteristiska för de vittra sällskap, som uppträdde efter 1700-talets mitt och i vilka vi hava att se den börjande oppositionen mot utilismen. Ännu mera genomgående är deras karaktär av *hemliga* ordenssällskap med vidlyftiga ceremonier och djupa mysterier. Detta inslag kommer utan tvivel från frimurarorden, som redan på 1730-talet infördes i Sverige och som sedan fick en oerhört stor betydelse för århundradets kultur, egentligen dock först under Gustav III:s tid. Under frihetstiden var det mera den så att säga yttre apparaten, som hade betydelse.

Tanke-byggar-orden.

Det första sällskap, som hade vitterheten till sin egentliga uppgift, var Tankebyggarorden, som stiftades 1753 eller samma år som Vitterhetsakademien — först vid denna tid hade utilismen så pass mycket givit med sig, att man mera allmänt börjat intressera sig för något så onyttigt som poesien. Orden stiftades av Carl Fredrik Eckleff, en bland 1700-talets största ordensvurmar, som av Schröderheim så målande karakteriserats: »en besynnerlig man, som samlade tavlor, utan att känna deras merit, böcker utan att veta deras innehåll, gav sig air av förmögenhet och dog insolvable, var magnifik och osnygg, talte nästan aldrig annat än frimureri och levde de sista åren i yttersta crapule». Tyvärr känner man intet om de frimurarceremonier, som här förekommo, utan blott ordens rent litterära verksamhet. Så mycket vet man emellertid, att medlemmarna buro ordensnamn såsom Trofast,

Digitized by Google

Digitized by Google

kotteri *inom* orden, bestående av fru Nordenflycht, Creutz, Gyllenborg och några få andra. Redan tidigt skilde dessa sig från de övriga och samlades i fru Nordenflychts hem, under det att de andra, mindre vittra tankebyggarna sammanträdde hos ordensmästaren Eckleff. Denna majoritet, Eckleffs Tankebyggarorden, synes emellertid ganska snart hava dött i tysthet — när vet man ej, troligen redan under 1750-talet. Tankebyggarorden efterträddes därför kort efter ordens stiftande av fru Nordenflychts »salong», och det var framför allt från denna, som de nya uppslagen kommo.

Vitterlek. En antydan om, att Tankebyggarorden redan 1758 faktiskt var avsomnad, har man däri, att ett nytt likartat sällskap då bildades i Stockholm, sällskapet Vitterlek. Socialt stod detta lägre än Tankebyggarorden och rekryterades nästan uteslutande från den lägre, ofrälse ämbetsmannavärlden. Stiftaren — jämte fyra andra — var en student, Olof Bergklint, en av de många informatorer, som då uppehöllo sig i Stockholm, och ingen av medlemmarna var någon litterärt betydande personlighet. Programmet var snarast konservativt, gick emot »upplysningen» och den franska smaken. Emellertid måtte medlemmarna själva hava haft en känsla av de poetiska krafternas otillräcklighet, ty en paragraf i stadgarna lyder: »Sällskapet anmodar en man av anseende, insikt och god smak, utom sällskapet stående, som jämnt i Stockholm vistas, att såsom censor urskilja de skrifter, som prövas värda att på trycket utgivas». Till innehavare av denna förtroendepost utsågs den bekante språkmannen Abraham Sahlstedt, och hans censur var ganska sträng; i en handskriven volym finnas 140 dikter av sällskapets medlemmar, men av dessa godkände Sahlstedt endast 21. Sedan sällskapet 1760, 1762 och 1763 utgivit tre samlingar »Öfningar», synes det hava upplösts, troligen 1764.

Läregiriga brödragillet. Ännu mindre betydande var ett annat ungefär samtidigt humanistiskt sällskap, Läregiriga brödragillet, som stiftades 1754 eller 1755, men som redan 1757 karakteriseras såsom en »agonisant, som stundom synes få liksom nytt liv, men åter förfaller allt hopp om förbättring». Två år därefter tyckes själva dödsfallet hava inträffat. Sällskapets huvuduppgift säges hava varit »att uppodla svenska språket», och man synes hava tänkt på att tävla med Tankebyggarorden. Men som det förefaller voro medlemmarna mest intresserade av historien och moralen, och inför allmänheten kom gillet aldrig att framträda.

Utile Dulci. En vida större roll spelade Vitterleks efterträdare, Utile Dulci. Sällskapet stiftades 1766 av fem unga tjänstemän, bland dem Elis Schröderheim, som då blott var nitton år, och det var onekligen han, som tryckte sin stämpel på sällskapet, vilket blev ett slags

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

mellanting mellan en akademi, en frimurarorden och ett bacchanaliskt gille. Den yttre apparaten var frimurarordens, ehuru den hemlighet, som först i den högsta graden avslöjades, såsom vi tycka, ej var vidare fruktansvärd. Den var, att orden var stiftad till minne av Olof von Dalin, vars förtjänster orden i tacksam åtanke skulle förvara. Efter vad det förefaller oss, hade en dylik hemlighet utan fara redan från början kunnat yppas. Men 1700-talet hade i dylika ting en annan mening än vi och ville först, innan förlåten drogs

Titelvignett ur Öfningar af Sällskapet Vitterlek.

undan, genom en följd av varjehanda allegorier låta bröderna *ana* hemligheten. En av de ledande medger t. o. m., att man genom dessa allegorier ville »förvilla spåren för våra i gåtans mörker svävande bröder eller — som är detsamma — för dem dölja vår rätta hemlighet, till dess vi pröva tiden vara inne att yppa den». En av allegorierna bestod däri, att femtalet överallt återkom inom orden. Anledningen härtill var mycket enkel. Namnet Dalin hade fem bokstäver, och detta var orsaken till femtalets helgd inom orden. Det återfinnes i ordensnamnet Utile Dulci, där varje ord har fem bokstäver. I igenfinnen vidare — yttrades det till recipienterna — »detta tal ej allenast uti denna ordens fördelning i fem grader samt årets indelande i fem arbetsskiften eller — som vi kalla dem — quintaler, utan ock i de flesta av de inom vårt samhälle brukliga tecken samt de fem grekiska bokstäver, som synas på uddarna av den stjärna, vilken vid edert första intagande blev eder lämnad».

Digitized by Google

Receptionerna i de olika graderna hade till syfte att så småningom förbereda recipienterna på den viktiga ordenshemligheten: Dalins stora betydelse för vitterheten. Någon redogörelse för receptionen i första graden har man icke[1], men så mycket vet man, att den mynnade ut i en hyllning åt Apollo, skaldekonstens gud. För receptionen i den andra graden har man däremot två redogörelser, som giva oss en mycket åskådlig föreställning om 1700-talets sätt att se dylika saker. Den ena av dessa förekommer i ett brev, vari en recipient ger en skildring av denna ceremoni, av vilken han dock icke tyckes hava varit mera övervåldigad, än att han kan tillåta sig att smått skämta med högtidligheten: »Vi togos in flockvis, ej en särskilt; det hade dragit för långt ut. Vi fingo först lova något, som jag mest redan glömt, såsom att befordra vitterheten ... Denna eds tagande skedde endast för en deputerad, ej för någon session som vid första gradens undfående. Därefter fördes man in i stora rummet — nej, till Apollos svarta rum. Apollo hade då försvunnit och satt sin tjänare arkiater Hoffman i sitt ställe mitt i rummet med lilla bordet och lampan. Han överlämnade till en av oss, i min flock till mig, ett pergamentspapper med en gammal skrift på, som vi skulle få upplysning på i stora salen av ordföranden. Tåget anställdes då dit.» Där hölls för dem ett tal av ungefär följande innehåll: att Apollo haft en son vid namn Linus, som utspritt vitterheten här på jorden, att Linus var denna ordens huvud, att han uppfunnit skrivkonsten och att pergamentslappen, som vi fått, var tecknad med gamla grekiska bokstäver, som han uppfunnit. Därpå tillfrågades vi, huru vi trodde, att vitterheten bäst skulle kunna befrämjas.

Med några variationer voro ceremonierna i de andra graderna förmodligen desamma. Dekorationerna voro däremot olika och även hälsningarna. I riddargraden skedde hälsningen så, att först utsträcktes den högra handen, därpå flyttades den för pannan, så för munnen och sist för hjärtat, varpå den hopknäppt åter utsträcktes — således fem tempi. Även detta hade en djup innebörd: »och vi beteckna därmed, att vilja, vett, ståndaktighet, mod och styrka böra hos oss i alla våra arbeten vara uti ständigt minne.»

[1] I sin dagbok skriver dock J. G. Oxenstierna, sedan han recipierat i första graden: »Jag hade där väntat en lång stund, under det att andra intogos, till dess äntligen varvet kom till mig. Man hade fåfängt sökt skrämma mig. Jag visste nog, att jag ej hade något att frukta. Med förbundna ögon leddes jag genom underliga ställen, och med öppnade ögon lämnades jag allena på ännu underligare, men jag har lovat tysthet, jag får ej säga mera ... Jag var med hela sällskapet till aftonmåltid och kom ej hem förrän halv tu om natten, full av konster, tecken och punsch.»

Digitized by Google

Den krets, som skulle bevara dessa hemligheter, blev emellertid allt talrikare. Redan 1769 funnos 150 medlemmar, och på 1780-talet hade man hunnit till över 500. Styrelsesättet var ingalunda demokratiskt, utan ordens angelägenheter avgjordes tidigast av de fem stiftarna, som bildade den s. k. styrande areopagen. Men denna biträddes — tydligen för de rent litterära uppgifterna — till en början av en »hemlig areopag», naturligtvis också bestående av fem medlemmar (Gyllenborg, Creutz[1], Axel Gabriel Leijonhufvud, Ferrner och Bjerkén). Dessa voro för samhällets övriga ledamöter obekanta, och först 1769 »gåvo sig dessa dittills obekanta ledamöter för sällskapet allmänneligen tillkänna», varefter de ingingo i den styrande areopagen. Sedan omtalas även andra areopager: den stora areopagen, den vittra och den musikaliska.

Själva sammankomsterna voro högtidliga och allvarsamma. Vid dem utfördes musikstycken och upplästes dikter — så föredrog sedan Kellgren där flera av sina mest bekanta. När någon medlem avlidit, hölls under stor ståt en parentation över honom, och en dylik skildras av den brevskrivare, som jag nyss citerat. Parentationen hölls av Rosenstein över kanslirådet Bjerkén. Där var, berättar brevskrivaren, en vacker musik med verser av Kellgren. Salen föreställde ett egyptiskt mausolé med Bjerkéns vapen. Rummet var svartklätt med festoner av silverskir i fonden. När allt var i ordning, började akten med ett kort tal av befallande styresmannen, varefter tredje graden eller Apollinis söner gingo ut för att invitera högsta graden, som hade samlats i ett annat rum. Därefter kommo kommendörerna i procession in i stora sorgerummet, bärande Bjerkéns ordensdekorationer på ett hyende samt en orangefärgad hatt, som är styrande areopagens tecken. Alla dessa saker lades vid foten av mausoléet, varefter kommendörerna och de andra graderna intogo sina platser, allt under musik. En helig tystnad uppstod under en stund, och därefter började parentationen, som varade i väl tre kvarts timme.

Dylika fester förekommo ofta, men efter dem följde vanligen ett glatt symposium. En supé framdukades, och efter den samlades man kring de fyllda bålarna, vid vilka Elis Schröderheim med sin uppövade talang förde ordet. För övrigt framträdde sällskapet även inför den stora allmänheten. Icke sällan gav det offentliga konserter på Riddarhuset, som var den tidens vanliga konsertsalong, vidare utlyste sällskapet offentliga tävlingar i vitterheten, och det var just

[1] Creutz vistades då utrikes, och medlemskapet var således blott nominellt och honoris causa.

Digitized by Google

med anledning av en dylik tävlan, som det stora kriget mellan Thorild och Kellgren utbröt. Under åren 1769—1772 utgav sällskapet tre band Vitterhetsnöjen med bidrag av Wellander, Tilas, Lilliestråle, Oxenstierna och Bergklint; en fjärde del utkom 1781.

Utan tvivel hade denna orden en mycket stor betydelse för 1700-talets kultur. Den absorberade i sig huvudstadens alla vittra och musikaliska krafter, och genom att också invälja andra, som själva icke kunde uppträda, spred orden i vida kretsar intresset för vitterhet och musik. Ty trots det från titelbladet till Dalins Argus lånade ordensnamnet, Utile Dulci, tog man här ingen hänsyn till nyttan. Det var åt de »glada vetenskaperna», ej åt de nyttiga, som sällskapet ägnade sitt intresse, och därigenom att även damer intogos i sällskapet, blevo nog umgängesvanorna mera civiliserade, tonen mindre pedantisk, än om ordensbröderna fått vara alldeles för sig själva. Under den första tiden intog orden något så när samma ställning som sedan Svenska akademien under Gustav III:s tid. Vitterhetsakademien hade upplösts 1756, den aldrig betydande Tankebyggarorden hade kort därefter avlidit, och även fru Nordenflychts salong var blott ett minne. Under åren 1766—1772 stod därför Utile Dulci såsom det enda vitterhetssamfundet i vårt land. Sedan följde svårare tider. 1772 återupplivades Vitterhetsakademien, och i tävlan med denna låg sällskapet under. Men med Lovisa Ulrikas död 1782 upphörde åter Vitterhetsakademiens verksamhet, och 1778 hade Kellgren blivit invald i Utile Dulci, som nu fick en kort efterblomstring. Under åren 1782—1786 var sällskapet åter ensamt om förmynderskapet för litteraturen. Svenska akademiens instiftande 1786 gav dock sällskapet dödsstöten, och efter detta levde Utile Dulci endast ett skenliv. Vid mitten av 1790-talet synes även detta hava slocknat.

Apollini Sacra.

Med Utile Dulci samverkade två andra vittra sällskap i landsorten, Apollini Sacra i Uppsala och Aurora i Åbo. Det förra, som stiftades 1767, bestod mest av yngre akademiska lärare, äldre studenter och några honoris causa invalda medlemmar av Utile Dulci. Någon mera framstående skald hade sällskapet väl icke, men flera av dess medlemmar blevo sedan ganska betydande män, såsom docenten Neikter, magister Lindblom (sedan ärkebiskop), magister Fant (sedan professor i historia), Lidén, Älf m. fl. Ordensceremonierna voro enklare än i Utile Dulci, men av samma karaktär, och liksom i det större sällskapet avslutades även här de allvarliga sammankomsterna med ett glatt gille. Likaså utsattes vittra tävlingar: i poesi, i vältalighet och historia, men sällskapet kom icke så långt, att det kunde utgiva

Digitized by Google

några egna handlingar; i stället insändes de bättre poemen till Utile Dulci och inflöto — efter gallring — i dess Vitterhetsnöjen. 1779 tyckes sällskapets saga hava varit all.

Av samma karaktär var Aurora i Åbo, vars ledande kraft var dåvarande docenten Gabriel Henrik Porthan. Tillsammans med de yngre vid universitetet bildade han 1770 detta sällskap, som fick en mycket stor betydelse för det litterära livet i Finland. Med ingången av 1771 började nämligen Aurora »Tidningar, utgifne af et sällskap i Åbo», och den egentliga orsaken till sällskapets stiftande var just att för Finland skapa ett dylikt organ. Veckoskriften var icke avsedd att vara vitter, utan skulle, som Porthan skrev, »innehålla så väl varjehanda nyheter ifrån Åbo och andra finska orter som ock anmärkningar i landets historia, geografi, språk m. m., likaledes levernesbeskrivningar över värdiga landsmän av alla stånd, underrättelser om skolornas tillstånd i landet, korta ekonomiska rön och upplysningar, betraktelser över landets och städernas näringar och rörelser etc.» Programmet var således snarare något gammaldags, men efter ett par år blev tidningen även ett vittert organ för det unga Finland, och det var här som Kellgren, Clewberg, Tengström m. fl. publicerade sina första dikter. Med Utile Dulci stod Aurora i livlig förbindelse, och dess organisation och ceremonier voro i det hela bildade efter det äldre sällskapets. Både sällskapet och tidningen upphörde emellertid 1778, ehuru tidningen 1782 uppstod på nytt.

Aurora.

Kallelsekort för Apollini Sacra.
Kungl. Biblioteket.

Akademierna och de vittra samfunden giva oss således i sammandrag en bild av det allmänna åskådningssättets utveckling under 1700-talet. De äldsta voro nästan uteslutande avsedda för de nyttiga vetenskaperna, och man märker, att de ledande hysa en ren räddhåga för diktning och humanistiska vetenskaper. På 1740-talet söka

Digitized by Google

några dylika akademier att arbeta sig fram, men utan att lyckas, och först efter århundradets mitt börjar opinionen vända sig. Vittra och humanistiska samfund uppstå, och mot frihetstidens slut är det snarast de, som lägga beslag på publikens intresse. Men vid sidan av dessa praktiska och estetiska motströmningar löper under frihetstiden en tredje — den naturliga livsglädjen, som också tog sig ett uttryck i åtskilliga ordnar. Redan så tidigt som 1724 var Tessin medlem av en orden i Stockholm, kallad Les antisobres och vars huvudman var en preussisk diplomat Manderfelt. Inom denna begagnades åtskilliga »fyllhundsnamn» såsom David Suput, Ambrosius Tratt, Famosus Törstig o. s. v. — såsom man märker föregångare till de bacchanaliska ordenskapitlens hjältar. Det sällskap, Awazu och Wallasis, i vilket Dalin under sin ungdom var spiritus rector, var väsentligen en dylik sällskapsorden, och sedan improviserade han, såsom vi skola se, en stor mängd andra, Livskvadronen, Gröna orden m. fl. En liknande fanns ock vid Lovisa Ulrikas hov, möjligen redan innan Dalin hade fästs vid detta, nämligen »kalottregementet», för vilket drottningen var stormästarinna. Men till detta får jag sedan tillfälle att återkomma. Fullt organiserade tyckas dylika ordnar hava blivit först under Gustav III:s tid.

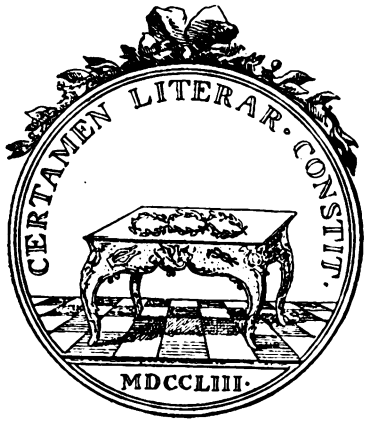

Vitterhetsakademiens sigill.

Digitized by Google

CENSUREN

Censuren vid frihetstidens början.

Vi skola nu övergå till de yttre förhållanden, under vilka frihetstidens litteratur hade att arbeta, och vända oss då först till censuren.

Även här kunna vi iakttaga samma brytning mellan olika idéströmningar, som på andra områden av seklets kultur redan mött oss. Här stod striden mellan 1600-talets tanketvång och 1700-talets krav på tankefrihet. Den fullständigt genomförda censuren var, såsom vi minnas, en skapelse av Karl XI:s envåldsregering, och enligt denna var rätten att utgiva och sprida en skrift ej hägnad av lagen, prövades ej av någon domstol, utan avgjordes i sista hand patriarkaliskt av regeringen. Ville någon utgiva en skrift av trycket, skulle denna först, så vida innehållet var religiöst, i manuskript överlämnas till vederbörande konsistorium, som kunde förbjuda den; eljest skulle skriften granskas av censor librorum [1], och först då han försett den med ett »imprimatur», fick den tryckas. Men över censor stod kanslikollegiet, som kunde annullera hans imprimatur, över kollegiet rådet, och i bakgrunden skymtade den nya tidens envåldshärskare: den suveräna riksdagen, som i sista hand kunde döma om en skrifts brottslighet. Och frihetstidens regerande riksdag drog sig aldrig för att i detalj ingripa i ärendenas behandling. Då censor librorum Rosenadler 1733 hos riksens ständer förfrågade sig om tryckningen av åtskilliga skrifter rörande myntet, ekonomien o. s. v., fick han till svar, att sådana skrifter borde först uppläsas *in pleno!* Vid närmare eftertanke synes

[1] Förhållandet mellan censor och konsistorierna var svävande. Egentligen skulle blott de religiösa skrifterna granskas av konsistorierna, men ofta utkommo böcker av världsligt innehåll blott med konsistoriets imprimatur, utan att de granskats av censor. Vid universiteten utövades censuren av de akademiska myndigheterna, men även här hade teologiska fakulteten en viss övercensur, som föranledde flera slitningar emellan den och de tre andra fakulteterna.

Digitized by Google

man emellertid hava insett det sinnesrubbade i en dylik riksdagsgranskning av litteraturen. Men detta hindrade icke riksdagen från att då och då avgöra ett censurärende, och flera skrifter trycktes med ett av ett riksstånd givet imprimatur.

I regeln kommo dylika mål dock aldrig längre än till censor. Enligt kansliordningarna av 1719 och 1720 skulle han övervaka alla boklådor, ingen bok skulle utan hans tillstånd få införas i landet, ej ens böcker, som en resande hade med sig, bokhandlarna skulle giva honom ett register på de böcker, de ville försälja, och var det någon, som han ansåg otjänlig, ströks den, ingen bokauktion fick förrättas, utan att han granskat katalogen, och likaså skulle han »igenomläsa alla böcker och skrifter, som i riket komma att utarbetas och genom trycket utgå, och där han intet anstötligt eller oanständigt däruti finner, giver han skrifteligen samtycke till bokens eller skriftens avtryckande, sedan han förut kanslikollegium därom underrättat och dess bifall erhållit».

Censurens långsamhet.

Censorer under frihetstiden voro den lärde latinaren Johan Upmarck, adlad Rosenadler (1716—1737), Gustaf Benzelstierna (1737—1746) och Niclas von Oelreich (1746—1766). Rättvisan fordrar det erkännandet, att Rosenadler och Benzelstierna med ett relativt stort frisinne utövade sitt grannlaga värv. Men även om man frånser en författares fullkomliga rättslöshet, var denna censur genom sin långsamhet en tryckande hämsko på litteraturen; så fick t. ex. Jacob Wilde i *nio* år vänta på tryckningstillstånd för sin Historia pragmatica, Nordencrantz fick vänta i *sju* o. s. v. Likaså kunde en utländsk boksändning under veckor få ligga i tullen, innan censor fick tid att inspektera lagret. Ofta berodde långsamheten icke på censor. Kunde ett arbete på något sätt anses beröra religionen, var han skyldig att remittera det till vederbörande konsistorium, som i åratal kunde ligga på det, och även för censor drog det ju om att i ett — ofta dåligt — manuskript genomläsa allt, som skulle tryckas. Därtill kom, att censor ansågs vara skyldig att rätta stavning, faktiska misstag, språkfel o. s. v. En författare, Jacob Wilde, gick t. o. m. så långt, att han begärde, att Rosenadler skulle kontrollera citaten i hans Historia pragmatica. Att denne ej åtog sig detta besvär, må ej förtänkas honom. Skall detta ske — skrev han till svar — »vet jag icke, om arbetet mera kan heta vara hans än mitt». Men hans efterträdare Benzelstierna, som skulle granska Rhyzelii Monasteriologia, meddelade verkligen — enligt censorsjournalen — »åtskilliga tilläggningar utur diplomatibus dels ineditis, dels tryckta uti actis litterariis upsalensibus». Mot Dalin var Rosenadler nästan lika välvillig. Ganska ofta föreslog han språkliga förbättringar i

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Argus och påpekade farliga yttranden, som kunde vålla författaren obehag. Hans ställning var ju ej angenäm, och med full rätt kunde han skriva till Argusförfattaren: »Jag har att avvärja och undfly slag, som ni icke vet om. Ni är utom fara, men det är till mig man håller sig, var gång man förargar sig.»

Censor försvarar skrivfriheten.

Tack vare Rosenadlers och Benzelstiernas takt och frisinne verkade censuren mindre stötande, än den eljes skulle hava gjort, och mången gång tog censorn en författare i försvar mot den prästerliga censuren, ibland med, ibland utan framgång. Så vågade Benzelstierna t. o. m. uppträda mot det samlade prästeståndet, som vid 1743 års riksdag fordrade indragandet av en bok av Nordencrantz. Boken handlade om orsakerna till det gotiska rikets undergång i Spanien år 711. Ämnet förefaller ju oss tämligen oskyldigt, men då Nordencrantz sökt visa, att en av orsakerna varit det spanska prästerskapets mångahanda stämplingar, fann ståndet dessa satser »mäkta eftertänkliga och emot religionen åtminstone indirekte, men mot statum politicum handgripligen stötande». Då ståndet dessutom hört, att Nordencrantz ämnade utgiva ett annat arbete, som förmodades bliva lika anstötligt, begärdes, att denna bebådade skrift skulle förbjudas. Benzelstierna däremot förklarade, att han i det förra arbetet ej funnit något förgripligt och att prästeståndet ej anfört något som helst bevis för sitt påstående. Detta var »en förvänd modus procedendi, att ett sådant omdöme fälles, innan orsakerna därtill blivit vid handen givna». Vad det senare arbetet beträffar, framhöll han det orimliga i att därom fälla ett omdöme, »innan ett enda ord därav kommit i ljuset».

Tryckt-tvånget.

Trots det att censor således ofta uppträdde till försvar för en författare, var denne emellertid faktiskt alldeles rättslös, hans skrift kunde undertryckas, utan att man ens behövde underrätta honom om orsaken, och ömtåligheten hos vederbörande var så stor, att ingen vågade nedskriva något, som kunde tolkas såsom ett klander mot den lutherska bekännelsen eller mot det »sälla regeringssätt», som Sverige hade och som alla andra nationer avundades oss. Den Hornska regeringen visade väl vissa tendenser att lätta på tryckt-tvånget, och en mössa, dåvarande handelsmannen Bachmanson — sedan adlad Nordencrantz, densamme, som nyss omtalats, — inlämnade till 1727 års riksdag ett förslag, att »ett fritt tryck måtte efterlåtas i riket». Förslaget, som Bachmanson för övrigt sedan tog tillbaka, remitterades till kanslikollegiet, där en diskussion uppstod, som är typisk för frihetstidens naivitet. En av bisittarna fann förslaget fullkomligt överflödigt, då »aldrig någon nekas att få trycka vad som ej är emot religionen, staten och bonos mores, och den,

Digitized by Google

som icke skriver annat än vad tillåtet är, behöver icke undandraga sig censuren av vederbörande». Detta trycktvång, som ju förefaller oss alldeles olidligt, kändes emellertid under frihetstidens första skede ganska litet. Man fann det då helt naturligt, att en undersåte ej fick klandra regeringen, ännu naturligare att man ej fick uttala några tvivelsmål om den antagna religionen. Men i och med det att partistriderna blevo hetsigare, började man känna ett behov av att fritt få diskutera de politiska frågorna. Utvecklingen gick emellertid i rakt motsatt riktning. Ty med hattarnas seger 1739 nådde trycktvånget sin höjdpunkt, ehuru å den andra sidan deras partifanatism lockade dem att kränka just de principer, på vilka själva systemet vilade, och på så sätt kommo de att mot sin vilja bidraga till censurens avskaffande. De angrepo nämligen hänsynslöst motpartiet, men hindrade, lika hänsynslöst, detta att svara. Så småningom tvingades därigenom mössorna att upptaga tryckfriheten på sitt program, och när hattregeringen föll, föll ock censuren. En bland de första, som råkade ut för det skärpta trycktvånget, var Ihre, som ansågs såsom den farligaste av mössprofessorerna och som man därför ville komma åt. 1743 hade han utgivit två disputationer. I den ena, De victima publica, utvecklade han — i anslutning till Grotius, Pufendorf m. fl. — satsen, att statens räddning någon gång kan kräva, att en enskild medborgare utlämnas, då en övermäktig fiende så fordrar — således en fullkomligt allmän sats. Den andra, De tumultu Dalecarlorum, var historisk och redogjorde för det s. k. nävtåget [1]. 1747 gav han ut en ny avhandling, De pœnis innocentum, där han utförligare förfäktade samma sats som i De victima publica. Samma år började emellertid ett rykte gå, att ryssarna fordrade Tessins utlämnande, och nu blev Ihre anklagad, fyra år efter de båda första disputationerna. Att Ihre icke kunnat syfta på Tessin, framgår av datum för De victima publica, och att De tumultu Dalecarlorum ej haft något avseende på dalupproret 1743 är också troligt, ty Ihre själv försäkrar, att disputationen var skriven och till största delen tryckt, innan man den 12 april fick underrättelse om den hotande stämningen i Dalarna. Detta hjälpte icke. En kanslirätt nedsattes att döma i saken, och efter en rättegång, som varade i tre år, blev Ihre dömd att böta ett års professorslön, varjämte han erhöll en varning.

1749 indrogs en bok, Borgerlig regering, vari författaren blott redogjort för de olika regeringssätten i Europa. Men detta fann regeringen »grannlaga och ömt», emedan en dylik redogörelse »kan leda de mindre grundade och mindre stadiga läsare uti tvekan och

[1] Jacob Näf (Neaf) blev 1598 ihjälslagen av dalkarlarna under ett upplopp.

Digitized by Google

irring». Rekordet slogs emellertid 1759, då en person begärde att få trycka ett utdrag ur Sveriges gällande grundlagar. Detta förbjöds emellertid, ty irriga meningar kunde hos ungdomen lätt uppstå, »hållandes kollegium drägligare att uti sådana ämnen vara utan all kunskap än av oriktiga och falska begrepp intagen». Politik och religion fick man således alls ej skriva om, och vad ekonomien beträffar, borde enligt kanslikollegiets mening friheten att yttra sig i dylika frågor »i så måtto inskränkas, att vad uppå regeringens verkställighet egentligen beror eller ock dess redan tagna författningar granskar och dömer, därifrån undantages».

Ärlig swensk.

Det fria regeringssättet var, såsom härav framgår, kraftigt värnat. Men hattarna begingo en oförsiktighet och bröto själva mot principen. För att under riksdagen sprida en renlärig politisk uppfattning utgav hattpartiet från februari 1755 till april 1756 tidningen En ärlig swensk, redigerad av censor librorum Oelreich. Då denna innehöll våldsamma angrepp på det kungliga partiet, hemställde den beskedlige Adolf Fredrik, om icke tidningen dock borde granskas av justitiekansleren. Men nu höll man starkt på en medborgares yttrandefrihet, och i rådet förklarade Höpken, med vilken de andra instämde, »att rättigheten att skriva om konstitutionen och regeringssättet vore ett *essentiale av friheten*». Detta frisinne fick emellertid sin rätta belysning, då fråga blev om en motskrift. En landsfiskal Mannercrantz begärde nämligen att få trycka en annan tidning, En owäldug swensk, som tydligen skulle vända sig mot Oelreichs blad. Ansökningen remitterades till — Oelreich, som länge och väl låg på den, och så slutade kanslikollegiet med att förbjuda den: kollegiet vore visserligen övertygat om, »att tryckfrihet är oskiljaktig både ifrån nationens frihet och litteraturens uppkomst», men då författaren begagnat oanständiga utlåtelser mot en annan auktor, så skulle skriften »på det eftertryckligaste sätt förbjudas».

Oelreich.

Att driva ett tankeförtryck till en dylik ytterlighet är emellertid farligt, och detta fick hattpartiet nu erfara. I slutet av 1750-talet började det knaka i partiets fogar, och de, som hade ett finare politiskt väderkorn, anade redan systemets fall och gjorde sig därför beredda att till 1760 års riksdag övergiva det sjunkande skeppet. Bland dem var även den sluge, fullkomligt samvetslöse censor librorum Oelreich, en bland de minst tilltalande personligheterna inom frihetstidens politiska liv, smutsigt girig, kitslig, oförsynt, men med en viss försonande galghumor. När han fick tillfälle att gräla, kände han sig i sitt rätta element, och prästhatare som han var, kom han ofta i delo med den andra censurmyndigheten, Stockholms stads konsistorium. Ännu starkare blevo slitningarna mellan honom och kansli-

Digitized by Google

kollegiet, som var hans närmaste överordnade. Ty han hade en rent personlig anledning att, när tillfälle yppades, förarga kollegiet. För sina förtjänster om Ärlig swensk hade Oelreich av sekreta utskottet föreslagits till en nationalbelöning av 24,000 daler smt.[1] I riksdagen kommo emellertid två stånd att stå mot två, och frågan skulle därför hava förfallit, men Oelreich var dock så pass inflytelserik, att expeditionsutskottet i sin skrivelse överlämnade saken till Kungl. Maj:ts avgörande, enär riksdagen ej kunnat enas. Då ärendet från rådet remitterades till kanslikollegiet, ville detta nedpruta summan till 3,000, och därtill fanns onekligen fog, ty den oerhört girige Oelreich hade för ett nummer av sitt blad tagit tre gånger så mycket som Posttidningen kostade. Rådet gav honom det oaktat 12,000 daler, och nu ansåg han sig av kanslikollegiet hava blivit bedragen på lika mycket; dylika oförrätter hade han svårt att förlåta. Dem emellan uppstod nu ett krig, som blev ännu mera förbittrat, då kollegiet började röra vid censors sportler. Oelreich tog nämligen plumpt betalt för sin censur: 9 daler kpt. för det första och 6 daler för vart och ett av de följande arken. Då sättningskostnaderna för ett ark stego till endast 8 daler, voro sportlerna således högst betydande, ty avgiften uppbars för varje tryckt skrift, som Oelreich godkände, och för bokmarknaden var beskattningen därför mycket betungande; bokpriset blev ju därigenom högst väsentligt fördyrat. Så tog sig kollegiet 1758 före att fråga Oelreich, med vad rätt han utkrävde dessa sportler. Striden blev både lång och häftig, och man kan förstå, att Oelreich därigenom ej blev blidare mot kollegiet. Då han till sist blev förbigången vid tillsättande av en kanslirådsplats, till vilken han på grund av anciennitet var berättigad, rann bägaren över. Han klagade hos riksdagen och erhöll, tack vare sina nya vänner mössorna, till vilka han gått över, ett ännu högre ämbete. 1762 fick han nämligen statssekreterares titel och lön, och kanslikollegiets försök att bliva honom kvitt som censor misslyckades fullkomligt. Han stannade kvar, ända till dess att ämbetet 1766 upphörde, då han av sina segrande partivänner mössorna befordrades till president i kommerskollegium.

Sådan var den man, som 1759 förvaltade censorsämbetet. Med sitt imprimatur var han mycket frikostig, alls icke av något svärmeri för tryckfriheten, utan av två andra skäl. För det första fick han betalt för varje imprimatur, och detta gjorde honom mycket medgörlig; vägrade han, kostade det honom alltid ett par daler. För det andra fick han genom att frigiva farliga skrifter tillfälle att reta

[1] Författaren skulle få 16,000 och censor 8,000. Men ehuru även andra torde hava bidragit till artiklarna, voro dessa två en och samma person.

Digitized by Google

Digitized by Google

på latin och svenska. Dekanus vägrade, och hade därtill ett mycket gott skäl, ty hade han givit sitt tillstånd, hade detta kanske kostat honom ett års lön. Avhandlingen, som egentligen bestod av en följd av teser, var nämligen ytterst djärv. Näst livet — skrev Forsskål — kan ingenting vara människor kärare än friheten. Vore alla dygdiga, behövdes ingen inskränkning i denna, men då så icke är fallet, måste gränser sättas, så att det allenast bliver övrigt, att man får göra det rätt är, gagna andra och sig själv, men ingen skada. Detta är en rätt borgerlig frihet. Denna består icke blott däri, att undersåtarna äro tryggade mot regentens övervåld. De kunna ock förtryckas av varandra, »och i många republiker, vilka yvas av frihetens älskansvärda namn, äro likväl de mesta människor de förnämas trälar». Regentens övervåld är väl farligare för ett land än egna medborgares. Ty om somliga medborgare vilja förtrycka andra, gives dock ett värn mot förtrycket, så vida var och en får i allmänna skrifter beivra det, som sker mot det allmänna bästa. Den borgerliga friheten består således i »en inskränkt regering och en oinskränkt skrivfrihet» — endast med undantag för hädelse mot Gud, förgripelser emot regeringen och enskilda samt retelse till uppenbara laster. Denna skrivfrihet »är regeringens tryggaste försvar i ett fritt rike. Den gör hela menigheten kär i ett sådant regeringssätt», under det att tvång däremot skapar våld och oroligheter. Det är bättre, att menigheten får »yttra sitt missnöje med pennor än med andra gevär», och »friheten måste därför bevaras med frihet».

Att dessa allmänna principer, som han i fortsättningen vidare utvecklade, för honom icke blott hade ett teoretiskt intresse, framgår därav, att han, mot statuterna, ville utgiva avhandlingen även på svenska, tydligen såsom en agitationsskrift. Då nu fakulteten vägrade honom detta, tog han det ovanliga steget att hos kanslikollegium överklaga fakultetens beslut. Men naturligtvis gav kollegiet fakulteten rätt. Forsskål var emellertid ej den, som föll undan, utan reste till Stockholm och uppvisade sitt manuskript för Oelreich, som insåg, att här skulle bliva ett väldigt gräl, vilket kunde bliva för kanslikollegium ganska obehagligt. Och så gav han sitt imprimatur, viss om, att han själv nog skulle kunna skydda sig för efterräkningar. Forsskål lät nu (på svenska) trycka 500 exemplar hos Salvius, och så snart upplagan var färdig, tog han den med sig till Uppsala, där den utdelades bland studenterna. Utan tvivel var detta ett öppet trots. Men Forsskål var beredd att stå för följderna och *ville* tydligen strid. Kanslikollegiet, som redan kände sin ställning osäker, önskade det däremot icke, utan föredrog att om möjligt tysta ned

Digitized by Google

Digitized by Google

stater prövat, att frihet efter hand degenererade till mångvälde och att alltså publicum finge allt fog att beklaga sig, *då* skulle visserligen en rätt avmålning av en sannskyldig frihet bliva olidlig för de regerande, *då* kunde ju ett censurerande kanslikollegium till en skadlig regerings värn bruka samma skäl, som nu sättas emot mig, då jag endast beskrivit friheten».

Detta var ju något mera än ett angrepp på hattregeringen och censuren. Det var en förkastelsedom över frihetstidens hela statsskick, enligt vilket det härskande partiet gjorde anspråk på en Karl XII:s suveränitet. Och han fortsatte i samma stil. Man påstår, skriver han, att vi hava frihet, därför att konungens makt är inskränkt, »då det likväl är klart, att friheten även fordrar, att de alla, som tillika hava del i regeringen, samt alla inbyggare i gemen hava nog bundna händer att ej kunna trycka medborgare. Min slutsats är, att friheten bör bevaras med frihet, nämligen rikets frihet med skrivfrihet». I varje rike finnas missnöjda, så ock i Sverige. »Tvenne utvägar äro att avböja skadliga följder av missnöje. Den ena fordrar bläck, den andra blod.» I Sverige torde den hårda utvägen vara mindre pålitlig, då »största delen av milicen ej hålles av regeringen, utan uppfödes med allmogens bröd och tänkesätt».

Avbönen hade således förvandlats till ett manifest, och den vacklande hattregeringen kunde ej dölja för sig, att Forsskål här uttalat tankar, som delades av vida kretsar i landet, ehuru ingen haft mod att komma fram med dem. Faktiskt hade rollerna blivit förbytta: kanslikollegiet satt på de anklagades bänk, och Forsskål framstod såsom den allmänne åklagaren. Någon reträtt var nu ej möjlig, det gick ej för sig att begrava saken i tysthet, och vederbörande måste således hålla i sig. Den 28 februari 1760 måste rådet därför utfärda ett offentligt plakat, i vilket Forsskåls skrift förbjöds, varjämte han skulle »varnas» av kanslikollegiet — längre vågade man ej gå. Men »varningen» medförde ett nytt nederlag för regeringen. Kanslikollegiet, som tydligen ville undvika ett möte med Forsskål, gav det akademiska konsistoriet i uppdrag att meddela varningen. Forsskål uppkallades i detta, men protesterade och inlämnade ett »diktamen» mot varningen. Naturligtvis var detta en grov sidvördnad mot både regeringen och kanslikollegium, men det senare vågade icke infordra Forsskåls diktamen, utan föredrog att ignorera det. Forsskål måste strax därefter avresa med den arabiska expeditionen, och striden var därför avslutad. Men han hade behållit sista ordet, och icke på en enda punkt hade han givit med sig.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Hans mod och hans oböjlighet hade skjutit en obotlig bresch i trycktvånget, och detta moraliska mod verkade måhända kraftigare än de idéer, som han uttalade. Men även dessa voro nya. Det var en annan uppfattning av friheten, han här uttalade, än den härskande, och han förkunnade sina satser med en ungdomlig hänförelse, som erinrar om Thorild. Oelreich å sin sida bombarderade kanslikollegiet med inlaga på inlaga, den ena försmädligare än den andra. Opinionen började därför att svänga om. 1759 hade Nordencrantz utgivit en diger lunta på 700 sidor. Då denna trots Oelreichs imprimatur indrogs av kanslikollegiet, vädjade Nordencrantz till den kort därefter sammanträdande riksdagen, och denna upphävde beslaget. I denna skrift yrkade även han på tryckfrihet, men oredig i tankegången, som han var, höll han i alla fall på censuren. I stället för av den av regeringen utnämnde censorn, vars ämbete visserligen skulle indragas, skulle censuren utövas av riksdagen samt, då denna ej var samlad, av en av ständerna utsedd »kansler». I en motskrift uppvisades utan svårighet orimligheten i detta förslag. Men frågan hade nu kommit på dagordningen, och vid riksdagen tillsattes också ett särskilt utskott för att inkomma med ett förslag till utvidgad tryckfrihet. Detta ledde väl icke till något resultat, ty genom några nu ej kända manipulationer lyckades man förhindra, att förslaget kom under ständernas prövning. Snöskredet hade likväl börjat. 1761 utkom en veckoskrift, En fri swensk, vari tryckfriheten särskilt förfäktades, Oelreich delade obesvärat ut sina imprimatur, kanslikollegiet kunde trots alla processer ej bliva av med honom och skördade vid dessa misslyckade försök blott det blodigaste hån. Den döende hattregeringen vågade ej längre ingripa, och faktiskt hade man således redan fått en viss tryckfrihet. Så kom 1765—1766 års riksdag, och vid denna föll slutligen trycktvånget.

Tryck-tvångets fall.

Den man, som har den främsta äran av 1766 års tryckfrihetsförordning, är Anders Chydenius, en bland frihetstidens både på begåvningens och karaktärens vägnar mest betydande personligheter. Liksom Forsskål var han svensk-finne, son till en kyrkoherde och själv komminister samt icke blott religiöst intresserad, utan även socialt, särskilt för ekonomiska frågor. Till hans insatser i detta fall får jag i det följande tillfälle att återkomma. I sin hemtrakt hade han genom sin verksamhet tillvunnit sig ett stort förtroende, och då riksdagskallelsen 1764 utgick, valdes han, ehuru blott trettiofem år — han var född 1729 — till representant för Österbottens kapellaner. Ehuru 1765 års riksdag var den första, som han bevistade, blev han ganska hastigt en bland dess mest bemärkta med-

Chydenius.

Digitized by Google

lemmar, och i juni väckte han en motion, som fick vittgående följder: om censurens avskaffande. För att han skulle hava mera fria händer, hettes emellertid motionen vara väckt av lektor Anders Kraftman, ehuru Chydenius, såsom det egenhändiga konceptet visar, var dess verklige författare. Kort förut hade en annan motion framkommit, historikern Anders Schönbergs, vari vissserligen yrkats på en viss tryckfrihet, men med bibehållande av censuren, enär dess borttagande, »långt ifrån att befordra ändamålet av tryck- och skrivfriheten, alldeles skulle förhindra densamma».[1] Chydenius' memorial — ty så kallades då en motion — går i rakt motsatt riktning. Jag kan ej annat finna — skriver han — »än att det för friheten vore högst äventyrligt att anförtro denna sak i en enda mans händer. Att sätta honom således till en domare över hela nationens tankar och förnuft, om han ock vore den aldra bästa, det vore för bokvett en otrolig tunga, ty varken kunde han hinna med allt eller kunde den genväg, som härigenom banades till egennytta, under ett sådant slags envälde på något sätt tillslutas». En censor äger makt att undertrycka allt, som kan skada honom själv, av enskilt hat är han i stånd att hindra en auktor att uttala vissa sanningar, och han kan »på några få år omstöpa nationen i sin egen form». Å den andra sidan fann Chydenius det betänkligt att ställa en författare själv till ansvar för en skrift, och ett huvudskäl var, att man därigenom betog honom rätten att uppträda under en pseudonym eller såsom anonym — som vi skola se undanröjdes denna betänklighet utan någon större svårighet. Ej heller en månghövdad censur för olika arter av litteratur var enligt Chydenius praktiskt lämplig, ty inom vetenskapen skulle denna censur blott leda till gräl, och inom politiken skulle en författare liksom förut bliva beroende av den politiske censorns godtycke. En dylik censur bleve långsam, dyrbar och lika enväldig som den förra. Det återstår — slutar Chydenius — »således intet annat än att överlämna den saken i boktryckarnas händer», ty därigenom slipper en författare dels den dryga censuravgiften, som Chydenius skattar till tio procent av kostnaderna för en bok, dels behöver han ej under månader vänta på ett imprimatur, boktryckerierna få mer att göra, och »pennor uppmuntras till tävlan med varandra». Den plikt av 1,000 daler smt., som skulle ådömas en brottslig skrift, skulle utan tvivel göra

[1] Vid samma riksdag inlämnades ock en tredje motion, av kapten Cederström. Även han ville bibehålla censuren, men inskränka denna till råd åt författaren. Ville denne ej följa råden, skulle censor författa en vederläggning. Cederström hade emellertid en känsla av, att censor i så fall skulle få väl mycket att göra, och föreslog därför, att han skulle få biträde av bibliotekarier, historiografer o. s. v.

Digitized by Google

boktryckarna försiktiga. »Tryck är ju intet annat än ett sätt att frånvarande sprida sina tankar till flera. Att av människor vänta ett så fullkomligt yttrande, att det ej tål motsägelser och ändring, är alldeles fåfängt. Är yttrandet orimligt, så finnas de snart, som vederlägga det. Är det byggt på sanning, så står det oövervinneligt, och ingen fästning kan prisas högre än den, som uthärdat de svåraste belägringar». Memorialet mynnar därför ut i ett yrkande på fullständig tryckfrihet och censurens bibehållande blott i vad som rörer »grunderna i religion och gudaläran»; dylika skrifter skulle granskas av den teologiska fakulteten eller någon lärd teolog och på dennes ansvar tryckas. Vidare skulle »allt, som stöter vår regements-konstitution i så måtto, att det befordrar den avsvurna suveräniteten och skadliga aristokratien, vid 1,000 daler smt. vite vara förbjudet». Samma straff skulle ock drabba den, som »angriper personer och kränker dygd och goda seder».

För frågans behandling tillsatte den s. k. stora deputationen ett särskilt utskott, i vilket Chydenius fick plats och där han under heta debatter energiskt försvarade sitt förslag. Oppositionen var ganska skarp, och Oelreich, vilken såsom sakkunnig hördes av utskottet, gjorde allt vad han kunde för att bevisa censorsämbetets nödvändighet. Enligt hans mening ålåg det censor icke blott »att i det nogaste besörja en likhet över allt uti själva ortografien eller stavningssättet», utan även »att utgiva ämnen till utarbetning samt efter beskaffenhet och omständigheter därvid välja snillen». Censor — yttrade han — »såsom den där bäst vore i stånd att uppsöka och odla skribenter, skulle äga att leda dem in uppå viktiga och nyttiga ämnen till utarbetning, men däremot oförmärkt draga dem ifrån sådana, som på viss tid och vid vissa ömma konjunkturer ej kunna tåla att vidröras». Enligt Oelreich skulle censor således vara ett slags överskolmästare för litteraturen: han skulle först bestämma, *vad* en författare skulle välja för ämne, och sedan skulle han rätta uttryck och stavning i dennes scriptum. Chydenius hade ej svårt att gendriva honom. Han ansåg »föga makt ligga uppå den skillnad, som i stavningen kan förekomma, synnerligen då ej heller uti de hittills utgivna arbeten någon rätt ackurat stavningslikhet stode att igenfinna». Vidare trodde han, att de ämnen, som en författare av egen drift valde att skriva om, skulle »bliva vida bättre avhandlade, än om censor skulle sådana till utarbetning utdela». Med all aktning för Oelreichs personliga egenskaper måste han därför hålla på, att censorsämbetet upphörde på samma gång som tryckfrihet infördes.

Digitized by Google

Tryckfrihetsförordningen 1766.

Resultatet av de långa överläggningarna blev också, att utskottet föreslog censurens avskaffande. Detta blev även riksdagens beslut, och den 2 december 1766 utfärdades »förordningen angående skrif- och tryckfrihet», vilken förklarades äga grundlags natur. Förordningen börjar med att upphäva censorsämbetet samt även kanslikollegiets befattning med »att överse, gilla eller ogilla de till tryckning ärnade skrifter». Men — heter det vidare — för att förekomma irriga lärosatsers insmygande skola dock »alla manuskript, som i någon måtto angå läran och våra kristendomsstycken, förut av närmaste consistorio överses». I detta fall bibehölls således den preventiva censuren. Likaså stadgas beträffande »skadliga böckers införande och försäljande på boklådorna», att tillsynen däröver hädanefter skulle tillkomma kanslikollegium och vederbörande konsistorier. Förbjudna voro skrifter, vilka stredo mot vår rätta trosbekännelse och den rena evangeliska läran, vilka bestredo eller anfäktade rikets grundlagar, och vilka innehöllo lastande omdömen om konungahuset och rikets råd. Men med dessa och liknande inskränkningar var allt annat »lovgivet att skriva och trycka . . . antingen uti teologiska ämnen, sedoläran, historien eller någon av de lärda vetenskaper, angående den allmänna eller enskilda hushållningen, kollegiers och ämbetsmäns göromål» m. m. För en skrift skulle författaren vara ansvarig, men ansvarig blott inför domstol, under det att han förut varit underkastad ett administrativt godtycke. Boktryckaren — heter det — skall på titelbladet utsätta författarens namn, men vill denne vara onämnd, vilket ej bör förvägras, skall boktryckaren taga hans skriftliga bevis, att han är författaren. Är skriften utan namn och gitter ej boktryckaren det uppgiva, när åtal göres, stånde själv i allt det ansvar, som skriftens författare bort stå; men gitter han auktor uppgiva, vare från allt ansvar fri.

Frånser man några detaljer — av vilka den viktigaste var, att författaren och ej boktryckaren skulle bära ansvaret för skriften — återger förordningen således Chydenius' förslag, och att detta kunde genomdrivas, berodde till en väsentlig del på hans inlägg i debatterna. Tryckfrihetsförordningen är utan tvivel ett betydande aktstycke, och genom den togo vi ett steg framom andra samtida nationer, ty utom i England härskade censuren överallt i Europa. De inskränkningar i tryckfriheten, som förordningen innehåller, te sig i själva verket på papperet större, än de i praktiken visade sig vara. Visserligen lyckades prästeståndet att få den preventiva teologiska censuren bibehållen, och då denna uppdrogs åt konsistorierna, kunde man ju befara, att den skulle bliva strängare än förut, enär censor i all-

Digitized by Google

mänhet, särskilt prästhataren Oelreich, företrätt en liberalare ståndpunkt än de teologiska myndigheterna. Men som jag i det följande får utveckla, hade ortodoxismens makt vid denna tid högst väsentligt brutits, och konsistorierna sökte mycket sällan förhindra en skrifts tryckning. Även mot politiska skrifter var man ganska tolerant, ännu tolerantare mot den rena skandallitteraturen, och faktiskt hade man således fått en ganska vidsträckt tryckfrihet. Visserligen fick den nya grundlagen icke någon lång livstid; den upphävdes genom Gustav III:s revolution 1772. Men den hade dock fastslagit principer, som blott tillfälligtvis kunde undertryckas, och efter den nya revolutionen 1809 uppstod den på nytt.

Digitized by Google

PRESSEN

Tidningar och tidskrifter.

RESSENS historia sammanhänger nära med censurens, och vi skola därför övergå till detta kapitel. Av praktiska skäl skilja vi här på tidningar och tidskrifter, ehuru gränsen är mycket svår att draga. I våra dagar innehåller ju en tidning dels dagsnyheter, dels s. k. ledare — utom åtskilligt annat. Ställer man upp denna fordran, fanns icke någon svensk tidning förr än ett gott stycke in på 1800-talet. Ty frihetstidens tidningar innehöllo *antingen* kortfattade nyheter *eller* mera allmänt hållna utredningar av någon fråga, ehuru först efter århundradets mitt frågor av politisk innebörd. Såsom »tidskrifter» har jag här räknat organ, som blott sysselsätta sig med naturvetenskapliga, ekonomiska och litterära spörsmål.

Posttidningen.

Vid Karl XII:s död hade Sverige ej längre någon tidning, ty den gamla Posttidningen hade 1716 upphört. Dess egentliga uppgift hade varit att meddela utrikes nyheter, och då Sverige, på alla håll omgivet av fiender, liknade en belägrad stad, hade, praktiskt sett, alla förbindelser med utlandet upphört. Några nyheter därifrån stodo således ej att få. Först den 5 januari 1720 började tidningen att utkomma på nytt, till en början med ett nummer i veckan, sedan med två. Tidningen stod under kanslikollegiets uppsikt, men dess redaktör var överpostdirektören. Något privilegium såsom utgivare hade han dock icke, och under den första tiden betraktades hans befattning med tidningen mera såsom en skyldighet än såsom en fördel; först sedermera, då inkomsterna stigit, fattade överpostdirektören skyldigheten såsom en rättighet, och praktiskt taget, om än icke formellt, kunde han under hela denna tid sägas hava privilegium på tidningen. Själv skötte han den icke, utan tyckes, åtminstone senare, mot en viss avgift hava utarrenderat bladet till den kunglige boktryckaren, och denne tillsatte och avlönade den verklige redaktören. Tidningens uppgift var, som sagt, att meddela

Digitized by Google

utrikes nyheter, och dessa — ganska torra och knapphändiga — togos till största delen från några i Hamburg, Altona och Holland utgivna gazetter. Sparsamt förekommo också inrikes nyheter, men först 1760 fick man ett särskilt organ, Inrikes Tidningar, för dessa. De kortfattade notiserna i Posttidningen voro sorgfälligt sovrade, beledsagades ytterst sällan av några reflexioner samt voro vanligen mycket efter sin tid. Mera förmögna bestodo sig därför med handskrivna nyhetsblad, som voro mindre förbehållsamma. Icke dess mindre är det tydligt, att avisläsandet icke blott i utlandet utan ock i Sverige nu blivit en mycket omtyckt sysselsättning. Utländska avisor funnos på kaffehusen, de studerande nationerna i Uppsala prenumererade på dylika, och som jag redan nämnt lades de vid ett par tillfällen till grund för akademiska föreläsningar. Notisernas lakonism och heterogena beskaffenhet i förening med allmänhetens bristfälliga historiska kunskaper gjorde dock tidningarna jämförelsevis obegripliga, och i Tyskland hade man därför kommit på idéen att utgiva ett slags kommentar. En dylik, av professor Strimesius, utkom under åren 1726 och 1727 i svensk översättning. Men denna var ej avsedd för en svensk publik, och 1733 anhöll därför en svensk, ganska driftig affärsman, A. Giese, som utgav ett annonsblad, Stockholmske Handels-Mercurius, om rätt att få publicera en svensk motsvarighet till Strimesius' Anmärkningar. Överpostdirektören Bunge betraktade emellertid detta såsom ett intrång i det privilegium, som han ansåg sig hava på Posttidningen, protesterade och gjorde själv anspråk på att få utgiva ett dylikt blad. Detta beviljades, och så utkommo 1734 Anmärckningar vid swänska Posttidningarne, vilka fortsatte ända till 1760. Under den första tiden var dåvarande amanuensen Carl Reinhold Berch redaktör, och hans artiklar äro ganska väl skrivna. I företalet påpekar han, att en läsare för att rätt förstå Posttidningen måste hava vissa kunskaper i historia, geografi, politik m. m., men många ha ej haft tillfälle att sådant lära, ge sig ej heller tid att studera dylika böcker. Det var till deras tjänst, som anmärkningarna voro skrivna. Därefter följa artiklar om den pragmatiska sanktionen, som då var Europas brännande fråga, om Danzig, om den franska arméen, om riksdagen i det tyska riket, om engelska parlamentet o. s. v. Sylwan har ganska träffande jämfört dessa uppsatser med artiklarna i ett konversationslexikon, och de ämnen, som behandlades, voro ofta långt ifrån aktuella. Svensk politik var naturligtvis tabu.

Mommas tidningar.

Över huvud taget höjde sig den äldre frihetstidens press icke över Posttidningens nivå. Några andra tidningar förekommo för övrigt knappast, om man undantager några rena annonsblad samt

Digitized by Google

Gazetten (1742—58) och Stockholms Weckoblad (1745—1779). Den förra, som först utgavs av boktryckaren Peter Momma, var avfattad på franska och ger oss ett talande vittnesbörd om huvudstadspublikens förtrogenhet med det franska språket. Den gick i samma stil som Posttidningen, men var bättre skriven och hade mera utförliga artiklar — naturligtvis blott om den utländska politiken. Stockholms Weckoblad, som också utgavs av Momma, var från början ämnat att bliva en vitter tidning med redogörelse för den litteratur, som utkommit här och utrikes. Men därav blev ingenting, utan i stället övergick veckobladet allt mer och mer till en lantbrukstidning.

Ärlig swensk.

Någon politisk tidning fanns således icke i landet. I någon mån ersattes väl denna brist av de handskrivna inlägg, på vers och prosa, som särskilt under riksdagarna spredos bland allmänheten. Men för dessa var läsekretsen dock ganska begränsad. Så stundade den märkliga riksdagen 1755—1756, och då tog hattarnas partilidelse överhanden. För att bearbeta publiken i hattrådets tvist med konungamakten beslöt man att utgiva en tidning, En ärlig swensk. Redaktören var anonym. Men artiklarna lära hava emanerat från en hattkonklav, som samlades hos grevinnan Hårleman. Utgivare — och väl även författare till de flesta artiklarna — var censor librorum Oelreich, ehuru ej heller han syntes inför publiken; i varje fall röjer sig hans ande i det höga prenumerationspriset. Det första numret börjar med att »invitera alla ärlighetens älskare att våga några plåtar på ett helt års arbete, varav tvenne ark varje vecka skola utgivas». För att tidningen icke skulle bliva för torr utan mera smaklig, skulle artiklarna få formen av samtal, »så att Honestus, den ärlige svenskens sekreterare, har vid sin sida Prudens, Candidus, Generosus, Severus, Sincerus, Probus, Innocens och flera dess vänner. Å andra sidan bli Cautus, Proprius, Callidus, Versutus, Audax, Lepidus och andra dess anhängare. Dessa göra inkast, svårigheter och förbehåll, dem Honestus på den ärlige svenskens vägnar besvarar. Lepidus lärer icke glömma bort sig att här och där inblanda sina löjliga infällen.» Det hela skulle således bli en diskussion mellan hattar och mössor, och i Lepidus hade man skaffat sig en Harlequin. Numret slutar därefter med att »påminna alla den ärlige mannens vänner och alla dem, som fråga efter en ärlig svensk, att de prenumerera på detta verk Omkostnaderna äro allenast två dukater för etthundrade ark på gott papper. Sist vänder jag mig till vår gode censor och ber honom på det högsta ej vara för mycket grannsynt och ej misstänka arbetet för något förborgat förgift, ty här lovas heligt, att intet annat skall anföras, än det en ärlig svensk bör säga.»

Digitized by Google

Redan i det andra numret avslöjas emellertid tendensen, och ett förkortat utdrag ur detta kan här anföras:

Cautus. Säg mig, min käre Honestus, vad man fordrar av en god scribent?

Honestus. Att han skriver på ett behagligt och övertygande sätt om nyttiga saker.

Proprius. Lägg till: och att arbetet ej blir för dyrt. Sex styver för ett ark, är väl tilltaget.

Probus. Du talar alltid efter din gamla vana för dina penningar. Vore du sjuk och fruktade, att du snart måste lämna dina kära penningar, så betalte du gärna hundra gånger så mycket allenast för ett ark fullt av recepter eller botemedel.

Cautus. Nog talt härom. Duger arbetet, så betalar man det gärna; i vidrigt fall är det ej värt ett runstycke, och den, som icke vill köpa det, kan låta bli.

Därefter uppstår en överläggning, vad Honestus skall skriva om. Cautus föreslår *friheten:* »Den talar man nu mest om, och den förstår man minst».

Lepidus. Sant är det, att man icke allenast talar mest om friheten, utan den lyser i allt vårt förehavande. Aldrig har friheten så florerat som nu. Nu får man på vissa ställen supa både natt och dag, så mycket man förmår, ja, under själva gudstjänsten. Det är allenast några olyckliga, som av fruktan för värvare måste vid en viss tid packa sig dädan. Man får nu fritt visa sig full. på gatan, fritt skrika och ropa av fullan hals, fritt åka och färdas under gudstjänsten, allenast man ger litet drickspengar, fritt ockra och skinna långt över 50 procent, fritt köpa lurendrejat gods, fritt tala om andliga och politiska saker på kaffehus, källare och krogar. Det kallades i vår träldomstid näsvishet, men nu en frihet och belevenhet.

Cautus. Min gode Lepidus, den frihet, du talar om, är självsvåld, som lagen bestraffar. Jag talar om en lagbunden frihet, grundad på rikets fundamentallagar, som Svea rike nu så lycksaligt njuter och minst förstår. Giv oss, min redlige Honestus, ett rätt begrepp om denna frihet.

Honestus. Jag vill bjuda till. Svea rikes undersåtares frihet består däruti, att de äro i anseende till regeringen fria från allt tvång, undantagandes vad rikets lagar dem pålägga. De äro således frie, men tillika lagbundne. Dessa lagar göra de sig själva för deras egen gemensamma nytta och fördel och äro alltså själva lagstiftande och av sig själva lagbundne. Svenska friheten sättes egentligen emot det fördömliga och högst skadliga oinskränkta enväldet, i kraft av vilket en enväldig konung allena äger makt och myndighet att göra lagar, det är: att bjuda och befalla, vad honom lyster och behagar och undersåtarna i detta hänseende utan all gensägelse äro skyldiga att lyda. Ifrån ett sådant fördärvligt samt emot landets bästa och välfärd stridande oinskränkt envåldsregemente äro riksens undersåtare fria. Häri består rätta begreppet om svenska friheten.

I det följande övergår dock diskussionen allt mer och mer till långa avhandlingar av den renlärige Honestus, som från alla möjliga synpunkter utvecklar det sälla regeringssättets fördelar. Till dessa hörde emellertid — åtminstone för de styrande — att al mänheten hölls i fullkomlig okunnighet om politiken och ej tilläts att diskutera

Digitized by Google

dylika frågor. Mot denna princip hade hattregeringen nu själv brutit. Och det var farligt, ty tack vare Ärlig swensk blev det politiska intresset onekligen livligare, regeringen kunde väl ännu förbjuda alla *tryckta* motskrifter, men ej de handskrivna, och dylika spredos nu i mängd bland allmänheten.

Riksdags-tidningar.

Att — såsom förut — hålla riksdagens förhandlingar hemliga gick icke längre, och hattarna nödgades därför utgiva en riksdagstidning, på det att allmänheten icke av enskilde brevskrivare genom förvridna uppgifter skulle förledas till falska föreställningar. Den 10 maj 1756 utkom det första numret av dessa Riksdags-tidningar från Mommas tryckeri, och Gjörwell berättar, att när nr 17 (om det misslyckade revolutionsförsöket) utkom, stodo »hela Munkbron och gränderna kring Mommas hus fulla av folk, som trängde på»; ensamt på detta nummer skall Momma hava förtjänat 1,000 plåtar. Dock refererades ej diskussionerna såsom nu, och tidningen innehöll knappt annat än ett registratur över inkomna och avgjorda mål. Vid de följande riksdagarna utkommo också dylika riksdagstidningar, och nu började man även att trycka memorialen. »Sekretessen» hade således fått en betänklig bresch; och vi hava redan sett, huru ropen på censurens avskaffande och på tryckfrihet blevo allt starkare.

En fri swänsk.

Dessa idéer förfäktades redan öppet i den 1761 framträdande veckotidningen En fri swänsk, som utkom med Oelreichs imprimatur och som kanslikollegiet ej vågade indraga. Tidningen, vars redaktör ej med säkerhet är känd, meddelar inga nyheter, utan innehåller blott allmänna resonemang. Dessa voro närmast ett uttryck för det av allahanda element bestående »patriotiska» parti, som nu höll på att bilda sig mot det även av hattarna illa tålda rådet. Författaren prisar ännu det sälla regeringssättet, enligt vilket »var fri svensk anses för medlem i den lagstiftande makten, antingen själv eller genom fullmäktig». Men redan i det tredje numret kastar han sig in på tryckfrihetsfrågan. Med bokpressens frihet — skriver han — förstås en fullkomligt oinskränkt frihet för var man att kungöra sina tankar över vad ämne och på vad sätt, som ej är förbjudet i landets lag, utan att behöva något privilegium. Denna frihet existerar ej i de länder, där ingen får av trycket utgiva sina tankar i något ämne, innan de först undergått censur. Då censor dependerar av regeringens medlemmar, kan det hända, att han icke tillåter något tryckas, som är honom eller dem misshagligt, hur gott och nyttigt det än må vara. Därför skatta engelsmännen detta ämbetes avskaffande som den största vinning, som deras frihet någonsin gjort. Om religionen undantages, bör man därför äga

Digitized by Google

rätt att skriva om allt, även regeringens åtgärder. Visserligen bör man ej hava frihet att undergräva regementets grundvalar och angripa »höga och myndiga män», men väl frihet »att yttra sitt omdöme i alla disputabla materier, som ej genom tydlig och bokstavlig lag därifrån äro undantagna».

Tryckfrihetsförordningen kom därför ej såsom en överraskning, utan var länge förberedd. Under den nya frihetens första år, 1767, märkes just ingen större livaktighet inom pressen — riksdagen var ju då ej samlad — men dess mera stormuppfyllda voro de år, som återstodo, innan Gustav III för en tid gjorde slut på partigrälet. Dessa år omfatta den svenska pressens slyngelår, och man förstår så väl, att mången ganska frisinnad man blev betänksam inför alla förlöpningar och skandalartiklar. Några slyngelår ingå ju dock i all utveckling, och rent tekniskt gjorde pressen under dessa år åtskilliga framsteg. Så var det nu vi fingo vår första dagliga tidning. Posttidningen utkom blott två gånger i veckan, måndagar och torsdagar, Inrikes Tidningar samma dagar. Nu blev det mera liv i pressen, och den, som har äran härav, är till stor del Vilhelm Momma. Såsom vi minnas hade hans far, Peter Momma, ända från 1745 utgivit en tidning, Stockholms Weckoblad, och till denna hade han 1767 fogat ett bihang, som först kallades Allehanda och som till en början utkom också blott en gång i veckan. Men redan i slutet av året blev detta bihang dagligt, utom för lördagen, då i stället Weckobladet utdelades. Titeln ändrades i samband därmed till Dagligt Allehanda. Med utgången av 1768 överlämnade Peter Momma sitt tryckeri och sin nya tidning åt sonen Vilhelm, vilken lösgjorde Dagligt Allehanda från sambandet med Weckobladet och utgav den förra tidningen jämväl på lördagen, således alla söckendagar från den 2 januari 1769. Dagligt Allehanda var egentligen blott en annonstidning, men i förmågan att skaffa sig annonser röjde Vilhelm Momma en modern tidningsredaktörs talang, och tidningens omfång svällde därför allt mera ut liksom ock Mommas inkomster. Han förstod även att skaffa sin tidning andra läsare än sådana, som blott sökte efter annonser, och i viss mån kan sägas, att han upptäckte »följetongen» redan mer än ett halvt århundrade, innan upptäckten gjordes i Frankrike. Såsom bihang till tidningen gav han nämligen ut åtskilliga rafflande historier. Så

Pressens tekniska framsteg.

Johan Pfeiffer.
Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors.

Digitized by Google

blev en beryktad stortjuv Jacob Guntlack hängd, och Momma började då att arkvis och såsom bihang till Allehanda publicera hans självbiografi; när den tog slut, fortsatte han med Guntlacks kärleksäventyr. Detta var *en* teknisk nyhet. Han införde även en annan: pojkar, som på gator och torg bjödo ut hans tidning, vars spridning därigenom ej oväsentligt ökades. I ett tredje fall var han kanske modernare än de moderne. Han förstod nämligen att skaffa sig artiklar gratis, t. o. m. att få betalt för dem. Ty på sätt och vis redigerades hans tidning av allmänheten. Den, som var intresserad för någon fråga — och det var man i hög grad under tryckfrihetens första tid — skrev därom en artikel och skickade in den till Allehanda, där den i regeln mottogs, ofta dock först mot betalning. Med de egentliga nyheterna var det däremot sämre beställt, ehuru de utländska dock ofta kommo förr in i Allehanda än i den mera söliga Posttidningen. Även inrikes nyheter förekommo, men dessa, som mestadels stammade från tidningens privata meddelare, voro mycket ofta rena skandalhistorier, såsom om en präst, som supit sig full på Stallmästargården, om en annan, som spelat kort på långfredagen o. s. v.

Dagligt Allehanda var, om man så vill, således en mycket dålig tidning, men en tidning, som bar sig. Olyckligtvis levde dock Vilhelm Momma ett mycket högt liv, hade dyrbara dambekantskaper, gjorde skulder och måste till sist, 1771, rymma ur landet. Men hans tidning var då värd 100,000 daler kpt., som assessor Pfeiffer fick betala, då han övertog den. Tidningen blev nu på sätt och vis bättre redigerad, och Pfeiffer lär till hjälp vid redaktionen hava anlitat två av frihetstidens mest bekanta publicister, Daniel Helsingius och Jakob Gabriel Rothman. Den förre var mösspartiets kanske mest anlitade smädeskrivare och hade i partiets tjänst utgivit en mängd anonyma broschyrer. Såsom lön för dessa tjänster hade han blivit assessor i antikvitetsarkivet. Hans sätt att sköta denna plats är mycket karakteristiskt för frihetstiden — han infann sig *aldrig* i sitt ämbetsverk, och då kanslikollegiet slutligen, 1771, ansåg sig böra infordra hans förklaring, förmälte Helsingius, enligt protokollet, »att de uti kungl. antikvitets archivo förefallande göromål icke egentligen äro de, uti vilka han önskat få uppoffra sin tid uti det allmännas tjänst, utan att dess flyttning dit skett genom det den lön, han innehaver, blivit honom som något soulagement lämnad. Nu femtio år gammal hade han efter en långvarig tjänst för några år sedan erhållit denna lön, som i sig själv är ringa och som i stället för att lisa hans snäva villkor bleve honom till skada, om han därigenom bleve hindrad att genom

Digitized by Google

Digitized by Google

orådet före att där ställa till en bal. Damerna voro från Stockholms mera lätta värld, och över denna skandal kastade sig nu Rothman med förtjusning. Han berättar, att »Hasenskräck» (lagman Hasenkampff) och en mängd gardesofficerare där supit tillsammans med »lilla Duvan, Lärkan, lilla Lammet eller Kalvsteken» — de ifrågavarande damernas noms de guerre. Tack vare Rothmans artiklar blev det verkligen kanslirätt om saken, men den enda åtgärd, som vidtogs, var, att vaktmästaren avskedades.

Det skandalösa i Rothmans blad gjorde emellertid, att boktryckaren, C. Stolpe, efter elva nummer vägrade att fortsätta tryckningen; en annan boktryckare, C. Lange, slutade efter fyra nummer, och det såg således ut, som om Rothman skulle bliva bojkottad av Stockholms boktryckare. Men då ålades den *kungl.* boktryckaren av höga vederbörande att trycka bladet, som nu utkom till årets slut, varefter Rothman rymde. Att hans tidning var mycket läst, intygas av den mängd med följdskrifter för och emot den, som utkommo. Då den stod på regeringens sida, undgick den åtal, och tryckfrihetsförordningens stadgande: »skriver någon smädeskrift eller det eljes skymfligt och förklenligt är mot rikets ämbetsmän eller någon annan medborgare, plikte efter allmän lag» — detta stadgande visade sig i praktiken tämligen maktlöst, bl. a. även därför att man redan från början upptäckt, att man kunde skaffa sig »ansvaringar». Ett exempel. 1771 utkom en flygskrift: Den ofrälse soldaten eller en gammal underofficerares svar till sin brorson om soldatlefnaden — utan tvivel en av de farligaste agitationsskrifter, som under denna tid publicerats, enär dess syfte var att undergräva disciplinen hos manskapet och upphetsa detta mot befälet. Skriften hade tryckts hos Wennberg och Nordström, och då den blev föremål för åtal, företedde de författarens namnsedel. När nu den uppgivne författaren, en fyrverkare Fucks, förekallades, uppgav han, att han blivit narrad av en ryttmästare Klefberg. På dennes uppmaning hade han gått till Wennberg. Sedan Klefberg »då föreställt Fucks, om han icke ville mot ett hundrade plåtars vedergällning skriva och underteckna ovannämnda försäkran att vara auktor till berörda tryckta skrift, som för honom då blivit uppvist, så hade Fucks i avseende på sitt torftiga tillstånd samt tryckande behov av penningar samma försäkran utan vidare betänkande skrivit och undertecknat, emot det att han av en därvarande okänd man, liten till växten och koppärrig i ansiktet samt klädd i en grå överrock, undfått etthundrade plåtar, därav Fucks ryttmästaren Klefberg sjutton plåtar skall meddelt». Jag kan tilllägga, att man sedan fick tag på den verklige författaren, en f. d. underofficer L. A. Chierlin, men att denne till sist blev av hovrätten frikänd.

Digitized by Google

Ju mera man närmar sig frihetstidens slut, dess talrikare bliva dessa skandalblad. Vi behöva blott höra titlarna: Gåshalfwan, Moraliskt lust-spel i jungfrurnas hjärna, Stockholms sqwallerbytta, Gå på, Harlequins-tröjan, Karbasen m. fl. Yrket tyckes hava varit lönande, ty i Stockholms sqwallerbytta säger en dylik herre: »Jag aktar mig noga att giva boktryckaren någon namnsedel på mitt arbete. Stor sak, om han blir lidande, allenast jag behåller mina 45 daler kpt., dem jag får för varje ark, jag i min oförgripliga enfald tänker». Samtidigt berättar Anders Berch, att en hederlig skribent, som ej ockrade på skandalen, av förläggaren honorerades med högst 15 eller 18 daler. Man kan förstå denna skillnad, ty en skrift som Den ofrälse soldaten trycktes i 3,000 exemplar.

Kryger.

Denna skandalpress var emellertid ej den enda, och hattarnas vapendragare Gjörwell var en fullt aktningsvärd man, även om han såsom publicist ibland föll in i motståndarnas ton. Men om honom och Anders Berch får jag sedan tala. En hederlig publicist var ock kommissarien Johan Fredrik Kryger, visserligen ivrig hatt, men saklig och städad i sitt språk. Redan 1751 hade han utgivit en nationalekonomisk veckotidning, Den wälmenande patrioten, och efter tryckfrihetens införande började han med en ny, Den förnuftige fritänkaren (1767), som upplevde femtiotvå nummer. Den är något i Argusstilen och börjar med en biografi över den fingerade författaren. Denna biografi är nästan en äventyrsroman: han hade i Amsterdam spelat bort sina pengar, gått i det ostindiska kompaniets tjänst, blivit tillfångatagen av sjörövare och slav i stora Moguls rike, till sist fri och förmögen. Nu hade han slagit sig ned i hemlandet, blivit filosof och beslutat att utgiva en tidning. Denna handlar om allt möjligt, om borgerlig frihet, om prästerliga befordringar, om fattigvård, om kredit och bankrutter, om partier, om lurendrejerier, om mutor o. s. v. — således, vad vi skulle säga, en följd av »ledande artiklar», men däremot inga dagsnyheter. Av ett särskilt intresse är hans artikel om tryckfriheten, som har formen av ett samtal mellan Adrian, Roloff och Publicola. Adrian är hatt och därför, sedan hattarna kommit i minoriteten, en vän av tryckfriheten, under det att mössan Roloff börjar bliva mera ljum i sin kärlek. Men Publicola utvecklar slående riktigt, »varför det ena partiet måste tycka om tryckfriheten uti sådana delar, på vilka det andra ser med sneda ögon, eller varför tvenne partier tycka ömsom väl eller illa om denna friheten, allt efter som hon är enlig med eller stridande mot deras intresse». Roloff är fullkomligt ense med honom, att ett fritt folk ej bör lämnas i okunnighet om rikets tillstånd: »Således är jag ingalunda mot tryckfriheten. Men hon bör ej nyttjas till självsvåld och försmädelser,

Digitized by Google

varav bliver en tygellöshet, som vanhedrar nationen och skadar den borgerliga friheten», och som exempel anför han några hattskrifter. Nu avbryter Adrian: »Det är ej min sak att varken försvara eller lasta någondera. Jag tycker dock, att de hava såväl sin goda som onda sida. Men min käre vän, efter du vill draga fram exempel, varför nämner du icke jämväl dessa: Lika brott, lika straff, Urskilgning och anmärkningar af M. Z. samfund, och framför alla: Wederbörandes trogna och alltid skällande Mobbius eller den i Fru Tobaksspinnerskan Rullbergs sköte så ömt uppfostrade och vid sin Gamaliels, Herr Jacob i Särnas fötter troligen underviste Philolalus parrhesiastes?». Efter — svarar Roloff — »jag ej finner dem så anstötliga som de förra». Publicola anmärker då med rätta, att orsaken torde vara »herrarnes olika tänkesätt, varföre ock här lär träffa in, vad jag förut sade om partiernas olika tankar i avseende på tryckfriheten och dess gränser». Då man mot honom påpekar de många skrifter, i vilka hederligt folk smutskastades, och frågar, huru detta skall rättas, svarar han: »På lika sätt, som i den händelse det hade skett muntligen. När den ena privata personen förolämpar den andra, så är det ju aldrig någon causa publica. Därföre äro domstolar att tillgå, hos vilka den, som tror sig vara förnär skett, kan söka sin rätt dageligen, och det är ju i detta mål så mycket lättare, som den kärande behöver inga andra vittnen till att bevisa sitt klagomål än själva det tryckta papperet.»

Kryger var tydligen ej ensam om sin optimism, och av hans tidning framgår, att man, trots skandalpressens alla utsvävningar, likväl fått blicken öppnad för tryckfrihetens nödvändighet för ett folk, som vill anses fritt. Att hava skapat en dylik övertygelse är en bland frihetstidens viktigaste andliga erövringar, och då frihetstidens digra skuldregister framdrages, bör man ej glömma denna tillgång.

* * *

Olika tidskrifter.

Från tidningarna vända vi oss till tidskrifterna eller rättare till de mera sällan utkommande periodiska skrifter, som behandla naturvetenskapliga, ekonomiska, historiska och litterära ämnen. Även inom denna grupp kan man iakttaga en utvecklingslinje. Man börjar med den lärda tidskriften, i viss mån ett arv från 1600-talet. Men denna blir allt mer och mer populariserande samt formar sig till ett uttryck för 1700-talets utilism. Sedan följer den moraliska veckoskriften, som tillhör 1730-talet. Därefter, under de följande decennierna, uppträder ännu en ny typ, mera humanistisk och litterär än de föregående, och genom denna förmedlas övergången till den gustavianska tiden.

Digitized by Google

Philolalus Parrheſiaſtes

Eller

Den Pratſiuke Kritalaren.

En Wecko-Skrift.

Förſta Flocken.

1768.

Si modo vera mihi fas eſt impune profari.
Eumolpus.

Titelblad och första sidan av Philolalus parrhesiastes. 1768.

Digitized by Google

Philolalus Parrhesiaſtes

Eller

Den Pratſiuke Fritalaren.

No 1.

Min Salig Fru Mor ſpådde ſant. Jag hade ännu ej hunnit ſticka mitt olyckeliga hufwud ut i werlden, förrän Barnmorſkan begynte ſpela en ſå flytande tunga, at wärkarna ſtadnada twärt af; ſå hjerteligen rörd blef min Mor af förundran och en hemlig glädje. Det war ej, oß emellan ſagt, juſt ſå hjertans underligit, när man beſinnar, at den wälſignade Jordegumman mäſte följa ſin Embetes pligt och ſedwana.

Hon hade och dagen förut på et döpelſe Kalas, hos Fru Rådmanſkan och Tobaks-Spinnerſkan Rullberg ſå tagit wältalighets ljudet ifrån ſielfwe Herr Hof-Rätts Advocaten Lagwräng, at han i harm och förtret reſte utur Staden ſedan han lagligen utmätt ſitt arfwode. Moſter Elſa Tirfing, en Finſk Enke Majorſka, ſtod wid ſidan af Barn-ſtolen, med ſina bäſta glas ögon på näſan och Bonde-Practikan i handen. Gumman war ſå intagen af ſkräck och himmels-tekn, at hon ej blef det aldraringaſte förbryllad af Barnmorſkans dombjällror; men antingen min Salig Fru Mor blef förargad öfwer Moſter Elſa, ehuru Gumman hade pengar, eller förſkräckt af någon hemlig aning, kan jag ej begripa. Emedlertid ſäger hon til Barnmorſkan med en forgſe och häpen ſtämma: **Kära Tunnbindare-Mor! Kära Tunnbindare-Mor, för Guds ſkull, håll nu opp. Ni ſmittar Barnet med Pratſiuka i ſielfwa födſlo timan.** Och ſtrax derpå blef hon lyckeligen förloßad.

Outſägelig war fägnaden i hela huſet öfwer den lilla obetydeliga lyckan, at uti min Perſon ſe det rådande Monandriſke Slägtet förökat.

Den lärda tidskriften var, som sagt, ett barn av 1600-talet. De äldsta dylika voro Journal des savants, som från 1665 utgavs i Paris, och den samtidiga Philosophical transactions i London. Sedan tillkommo andra franska såsom Journal de Trévoux (från 1701) samt Bayles Nouvelles de la république des lettres (1684—1687). Den största betydelsen för Sverige fingo dock de tyska tidskrifterna, av vilka den i Leipzig från 1682 utgivna Acta eruditorum var den äldsta; andra voro Nova litteraria maris balthici et septentrionis (1698—1708) och Hamburgische Berichten von gelehrten Sachen (1732—1757). Syftet med dessa var detsamma som för akademierna: att göra de lärde underkunniga om andra forskares arbeten och framkalla en samverkan inom vetenskapens område.

I Sverige utgår det första uppslaget i detta avseende från det förut omtalade Collegium curiosorum i Uppsala. Som vi minnas var en bland sällskapets huvuduppgifter att föra en lärd brevväxling med Polhem och Swedenborg. Resultatet av denna brevväxling föreligger i den av Swedenborg utgivna tidskriften Dædalus hyperboreus eller några nya mathematiska och physicaliska försök och anmärckningar för år 1716 som welborne Herr Assess. Pålheimer och andre sinnrike i Swerige hafwa giordt och tid efter annan til almen nytto lemna. Det första numret, som trycktes i Uppsala, utkom i början av 1716. Meningen var, att Dædalus skulle bliva en kvartalsskrift, och under det första året utkommo verkligen fyra häften, men sedan blott två, och 1718 stannade företaget av. De flesta uppsatserna äro författade av Swedenborg och Polhem, men även andra medlemmar av Collegium curiosorum skrevo här såsom Roberg och Wallerius. De flesta artiklarna falla inom den praktiska mekanikens område och äro mera vetenskapliga och mindre populära än t. ex. Vetenskapsakademiens Handlingar. Redan nu var dock synpunkten praktisk, avsåg nyttan. Dock kunde även rent teoretiska problem dryftas, och såsom ett exempel på de frågor, med vilka man sysselsatte sig, kunna vi taga en uppsats av Swedenborg, som behandlar ett i våra dagar mycket aktuellt ämne: Utkast til en machine at flyga i wädret. Den anknyter till en utredning av Polhem och börjar: »Av de föregående assessor Polheimers tankar finnes uträknat vädrets kraft och resistence mot alla ting, så de som utbredde äro som kompakta och ihopaträngda, av vilket, som av fåglarnes flykt, kunde vara lätt komma på en tanke, att ock en mekanik kunde påfinnas, som oss kunde bära och föra i luften och att vi icke utestängde voro från det övre elementet, fast oss inga andra än förståndets vingar äro givna. Följer man — fortsätter Swedenborg — den levande naturen efter, letande efter proportionen

Dædalus.

Digitized by Google

i vingen, som en fågel har till sin kropp, torde väl en slik mekanik kunna påfinnas, som oss göra skulle hopp att följa fågeln i luften efter». Därefter gör Swedenborg — i allmänhet — utkastet till en dylik lätt »vagn eller båt», som skulle drivas med segel och vingar på sidorna, men anmärker själv, att det »synes väl lättare vara en sådan maskin att tala om än att ställa'n i verket och föra'n i luften, ty där fordras större force och mindre tyngd till än den, som finnes i en människokropp», och han slutar med att anföra Polhems starka tvivelsmål på idéens möjlighet. Till Swedenborg hade denne nämligen skrivit: »Beträffande flykten eller att flyga artificialiter, så torde det hava samma svårighet som göra perpetuum mobile, guld etc. artificialiter, fast det i första anseendet tyckes icke mindre görligt än begärligt. Men när man betraktar saken nogare, möter något, som naturen vill förneka, såsom här att alla maskiner ej behålla lika proportion i stort som i smått, fast alla delar bliva lika och till alla delar efter proportion gjorda.» Därpå utvecklar han vidare denna sats. Diskussionen är karakteristisk. Med den tidens drivkraft var problemet icke lösligt, och Swedenborgs idé smakar därför ganska mycket av 1600-talets fantasteri. Men å andra sidan är sättet att diskutera 1700-talets: man observerar och man kritiserar, och man stannar inför ett problem, som är lockande, men ännu icke lösligt.

Acta litteraria.

Anledningen att Dædalus upphörde var säkerligen ekonomisk. Den bekostades av Swedenborg, och han hade ej råd att fortsätta. Men Erik Benzelius, som väl haft en betydande del i framträdandet av Dædalus, tog kort därefter upp idéen, och 1720 började hans bokvettsgille utgivandet av en ny kvartalsskrift, Acta litteraria Sveciæ. Såsom jag redan nämnt var denna på latin, enär dess uppgift var att för utlandet redogöra för den litterära och vetenskapliga verksamheten i Sverige. Förebilden var Acta eruditorum, och innehållet utgöres också mest av bokanmälningar, under det att originaluppsatserna till en början voro få. Vidare förekomma litterära notiser om föreläsningar, disputationer o. d. samt några nekrologer. Då uppgiften blott var att inför utlandet redogöra för den litterära verksamheten i Sverige, inskränkte sig anmälningarna till ett referat av den ifrågavarande bokens innehåll, utan att anmälaren tillät sig någon kritik av denna — kritik likställdes under hela frihetstiden med smädeskriveri, och de mycket blygsamma försök, som gjordes att också *bedöma* en bok eller en författare, framkallade, såsom vi sedan skola se, ren indignation hos allmänheten. Denna karaktär av blott referat bibehöllo de litterära tidskrifterna under hela frihetstiden. Av denna uppfattning var det blott en konsekvens, att man alls ej ansåg olämpligt, att en författare själv anmälde sitt arbete

Digitized by Google

— han kände ju bäst till innehållet — ej heller att man, när det gällde ett utländskt arbete, helt enkelt översatte den anmälan, som stått i en tysk tidskrift, utan att den svenske anmälaren ens sett boken. Både Salvius och Gjörwell ha blivit klandrade för detta sätt att recensera, men enligt min mening med orätt. Ty någon fordran, att en recension skulle vara ett sakkunnigutlåtande om det anmälda arbetet, fanns icke under frihetstiden. I Acta förekomma dock ännu icke, så vitt jag vet, några dylika självanmälningar eller några från andra tidskrifter lånade recensioner.

Titelblad till första delen av Acta litteraria Sveciæ.

Till en början utkommo Acta regelbundet med fyra häften om året. Erik Benzelius skötte då redaktionen och hade även ordnat den ekonomiska frågan. Först förlades tidskriften av Bokvettsgillet och gick så bra, att man i slutet av 1721 på ganska förmånliga villkor kunde få en förläggare, den driftige bokföraren Russworm, som åtog sig att gratis trycka tidskriften, betala redaktionen 24 plåtar om året, lämna 30 friexemplar och köpa hela den osålda upplagan av de båda första årgångarna. Att affären även för Russworm var fördelaktig, d. v. s. att tidskriften haft en stor läsekrets, framgår därav, att Russworm, tydligen för försäljning på utlandet, lät i Rostock trycka en ny upplaga av de fyra första årgångarna. 1727 lämnade emellertid Erik Benzelius Uppsala, och nu började Acta att komma på efterkälken för att alldeles avstanna med det sista kvartalet för 1729. I slutet av nästa år beslöt man väl att utgiva Acta för hela året 1730, men därav blev ingenting, och först 1742 utkom Acta för 1730—39; sedan följde då och då ett häfte långt efter tiden, och i följd av denna försening minskades naturligtvis allmänhetens intresse,

Digitized by Google

konkurrenter hade uppstått, och 1751 slutade man det hela med den femte och sista volymen, som omfattade åren 1744—1750. I denna hade redan anmälningarna upphört och ersatts av avhandlingar; ett försök, man gjort att i en mera modern form återupptaga den ursprungliga planen, hade då redan misslyckats. 1742 hade nämligen Vetenskapssocieteten börjat utgiva en *svensk* månadsskrift av samma art som Acta ursprungligen varit. Den hette Tidningar om the lärdas arbeten. Redaktör var den unge Olof Celsius d. y., och förläggare var Russworms efterträdare Kiesewetter. Innehållet utgjordes utom av kortfattade akademiska notiser blott av anmälningar, d. v. s. referat av nyutkomna svenska arbeten, och som språket visar avsedda för endast en svensk publik. Men tidskriften gick tydligen icke och upphörde redan med första året. Orsaken till dess ringa popularitet torde hava varit, att den ställde sig för dyr Men något bidrog väl ock, att den framträdde såsom ett universitetsorgan, och universiteten stodo nu illa till boks i huvudstaden. Att Celsius tydligen intresserade sig mera för skönlitteraturen än för naturvetenskapen, som ännu tilldrog sig det största intresset, var nog heller ej till tidskriftens bästa, och några mycket svaga försök till ett visst klander av ett par recenserade arbeten upptogos ej med välvilja.

Lärda tidningar.

Planen lades dock icke åsido. I slutet av 1744 inlät Vetenskapssocieteten sig nämligen i underhandlingar med Sveriges dåvarande mest betydande förläggare, Lars Salvius i Stockholm, och han vågade sig på förlaget. Visserligen synes han ej hava betalat något för det, men å den andra sidan fick han heller ingen hjälp från societeten, utan redigerade sin tidning själv. Med andra ord: Uppsala avsattes och Stockholm trädde i dess ställe. Så utkommo i början av 1745 Lärda tidningar, först en gång i veckan, från 1748 två gånger, och fortgingo ända till 1773 d. v. s. till Salvius' död. Innehållet utgöres till den ojämförligt största delen av referat av nyutkommen svensk litteratur, och Salvius' tidning kan alls icke betraktas såsom ett kritiskt organ i vår mening, ty något klander förekommer här nästan aldrig, utan blott en redogörelse för innehållet i den anmälda boken. Dess syfte var ej heller att bedöma litteraturen utan att fästa allmänhetens uppmärksamhet på denna, och detta mera blygsamma syfte kan Salvius även sägas hava nått, ty till en väsentlig del tack vare honom utvecklades bokmarknaden oerhört under dessa år. Att med sakkunskap bedöma alla arbeten, som här recenserades, torde ock hava varit omöjligt för en enda person, ty de föllo inom alla vetenskaper samt dessutom inom politiken och skönlitteraturen. Visserligen hade Salvius en tid en medhjälpare, Samuel Loenbom, som han avlönade,

Digitized by Google

men om honom gällde detsamma. Anmälningarna skrevos därför till en del av författarna själva och böra väl närmast betraktas såsom ett slags utförligare bokannonser. Men även på annat sätt gjorde Salvius allmänheten till medarbetare i sin tidskrift. Han tog nämligen emot insändare och även svar på dessa, och på så sätt kunde ganska häftiga meningsbyten uppstå, till vilka Salvius själv likväl ställde sig fullkomligt neutral. Detta sätt att redigera en tidning förefaller ju oss ganska egendomligt, men det var i enlighet med frihetstidens uppfattning, och när en tidning icke var ett rent partiorgan, tyckes allmänheten hava betraktat det såsom en skyldighet för redaktören att införa de artiklar, som man skickade honom. Även dikter introgos i Lärda tidningar — i regeln mycket svaga — vidare brev från några av Linnés resande lärjungar, någon gång också en recension av ett utländskt arbete, naturligtvis lånad från någon tysk eller fransk tidskrift.

Lars Salvius.
Silhuett ur Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors.

Så svag Salvius' tidning än förefaller oss, utförde den dock en icke föraktlig kulturgärning, den höjde väsentligen den allmänna bildningsnivån, och under 29 år höll Salvius i, ehuru tidskriften under den sista tiden gick med förlust.

Vetenskapsakademiens Handlingar.

Salvius' namn är också förknippat med det ojämförligt största tidskriftsföretaget under frihetstiden: med Vetenskapsakademiens förut omtalade publikationer. Akademiens Handlingar, som utan tvivel på 1740- och 1750-talen voro de mest populära och de mest lästa litteraturalstren i landet, hade först utgivits på akademiens eget förlag, i det att varje ledamot tillskjutit en dukat. Men 1741 avslöt man ett kontrakt med boktryckaren Grefing, som för förlagsrätten betalade akademien 1,800 daler om året. Då detta kontrakt 1747 utgick, bjöd Salvius 2,000 daler för Handlingar och Tal d. v. s. 100 daler arket — ett för den tiden oerhört högt honorar; för enbart Talen hade han förut betalat 30 daler.

Handlingarna, som från 1739 utkommo med fyra häften om året, fortgå som bekant ännu, och detta förlag innehade Salvius till sin död, 1773. Hans efterföljare, Lange, nedsatte honoraret till 800 daler, och detta tyder onekligen på, att intresset för akademiens »rön» blivit betydligt mindre under den gustavianska tiden än på 1740-talet. Dessa Handlingar beteckna höjdpunken inom 1700-talets

Digitized by Google

lärda tidskriftslitteratur, och de visa oss ock, huru denna litteratur blivit allt mera populär i framställningen och utilistisk till sin tendens.

Moraliska veckoskrifter.

Vid sidan av denna tidskriftstyp finnes en annan, som också var mycket uppskattad under frihetstiden: den moraliska veckoskriften. I föregående del visade jag upp, att även denna hade sina förberedelser inom 1600-talets litteratur. Men i stort sett kan genren sägas vara en skapelse av Richard Steele, som 1709 började utgivandet av The Tatler och sedan, 1711 och 1712, tillsammans med Joseph Addison fortsatte med den vida ryktbarare Spectator, som blev den erkända förebilden för alla dylika moraliska veckoskrifter i hela världen. För Frankrike betydde de mindre, ty varken moralen eller humorn lågo rätt för det franska lynnet, vida mera för Tyskland, där man, såsom vi sett, förut var intresserad för dylika »moraliska målningar». Det var också »moralen», som slog an både i Tyskland och i Sverige; den älskvärda, urbana humorn i Spectator hade man däremot ännu ej nog kultur att kunna tillägna sig. Redan 1713 kom den första tyska efterbildningen, Der Vernünftler, ut i Hamburg; sedan följde Discourse der Mahlern (1721), Der Patriot (1724) m. fl.; under århundradet skola icke mindre än 500 dylika tidskrifter hava utgivits i Tyskland. Också i Sverige spåras detta inflytande tämligen tidigt, och åtskilliga skrifter av moraliserande innehåll utgåvos arkvis en gång i veckan, så en översättning av William de Britaine's On human prudence, på svenska kallad Mennisklig försichtighet (1725—1726), och Lord Verulams Oprichtiga utlåtelser (1726—1727). Men den första moraliska veckoskriften var Sedolärande Mercurius, som utkom under åren 1730 och 1731 och var författad av bröderna Carlsson, Carl och Edvard (sedan adlade Carleson). Någon självständighet hade tidskriften icke. Enligt Lamm äro säkert två tredjedelar av artiklarna översättningar från Tatler, Spectator, Misantrope och Patriot, och troligen äro ock de andra till större delen långods. Något större uppseende tyckes tidskriften ej hava väckt, och dess betydelse ligger väl förnämligast däri, att den gav Dalin, som var god vän med utgivarna, uppslaget till Then swänska Argus, som började i december 1732 och fortsatte till slutet av 1734. Om denna märkliga veckoskrift får jag sedan tillfälle att tala, då vi hunnit fram till Dalins biografi. Här vill jag blott påpeka dess oerhörda popularitet, vilken framgår av den mängd av efterbildningar, som den framkallade och vilka icke minst visa Argusförfattarens överlägsenhet. Den första av dessa var den av Johan Browallius utgivna Den swenske patrioten (1735), där den lärde, men ganska klumpige författaren förgäves sökte anslå Dalins lätta och

Digitized by Google

skämtande stil. Samma år uppträdde två andra tidskrifter av denna typ, den ena en översättning i urval ur Den engelske Spectator (av Jacob Kling), den andra Skuggan af den döda Argus, utgiven av en epigon från stormaktstiden greve Olof Gyllenborg, som då var nära sjuttio år. Redan samtiden skämtade med den gamles misslyckade försök att anslå den yngre generationens stilistiska ton. Men det ligger något rörande i den varma och uppriktiga beundran, som den åldrige karolinen ägnar sin yngre samtida, och redan veckoskriftens namn vittnar om hans blygsamhet. »Skuggan» börjar:

Den vittra penna tröttnat skriva,
Som oss så ymnigt nöje gett.
Din tystnad vill oss därtill driva,
Att önska vi dig aldrig sett,
Ty när man smak av läckert fått,
Man får det ej till fullo njuta.

Och i det sista arket återkommer han till denna hyllning:

Argus, du har länge nog
Dolt dig undan uti jorden,
Mångas nöje uti Norden
Dödde bort, när Argus dog.
Fast påfåglar här och där
Sökt som *Patrioter* skrika,
Äro de dock icke lika
Argi allra minsta fjär.

Efter denna släng åt Browallius uppmanar han Argus att åter framträda:

Ty bör du ej gräva ner
Uti jorden dina gåvor,
Tag man fram ur dina håvor
Det så allmänt nöje ger.
Nu som förr, säg vad du vill.
När du lyser, Skuggan viker.
Vis, att du dig själv är liker,
Vis, att Argus själv är till.
Vill du veta vem jag är,
Som min ro i skuggan tager?
Skuggan sig ej själv bedrager,
Då han namn av Skugga bär.

Thet swenska nitet.

De första försöken att ersätta den döde Argus slogo således ej lyckligt ut, men detta avskräckte icke, och 1738 sågo tre likartade veckoskrifter dagen. Den mest betydande av dem var Thet swenska nitet, utgiven av Olof Celsius d. y. och Anders Hesselius. I motsats till Argus är större delen av artiklarna här på vers, och icke mindre än tre nummer fyllas av en komedi på prosa. För övrigt möter

Digitized by Google

man här betraktelser över allahanda dårskaper och även ett försök — ett samtal mellan ett par pigor — att efterbilda Dalins realistiska skildringar. Den största uppmärksamhet tilldrog sig det 25:te numret, och detta är onekligen märkligt, ty här finner man det första försöket i svenskt tryck till en kritisk värdesättning av svenska diktverk. »Phœbus» mönstrar här de svenska poeternas skara: Stiernhielm, Lucidor, Columbus etc. Om de allra flesta har han några berömmande ord, men om några ock ett lindrigt klander. Lagerlöf bär med rätta namn av en »ljuv poet», men hans svenska vers är dock »nog latinsker». Dahlstierna bör nämnas med vördnad, men Phœbus anser, att han gjort klokast i att ej översätta Pastor fido. Vad Spegel beträffar, borde han hava förenat sig med Lucidor. Denne hade då kunnat låna »konst» av Spegel och Spegel »drift» (poetiskt snille) av Lucidor:

> Jag tillstår, att din bok rätt lärda saker driver,
> Men därav kommer, att hon mindre nöje giver.
> En dikt, en poesi, som är för mycket lärd,
> Den är just därföre, tycks mig, långt mindre värd.

Runius åter har så blandat skämt med allvar, att »ett läckert öra» såras därav, Elds poesi är förskämd med »öl, vin och tobak», Frese anses väl enformig, och den hederlige Kolmodins Qwinno-spegel lämpar sig ej för damer i vår mera civiliserade tid. Men värst går Celsius åt en nu bortglömd, men förr ganska skattad latinpoet, fänriken Gustaf Lithou, som beskylles för oförsynt plagiat.

En dylik kritik var då något oerhört, och redan i nästa nummer visar sig Celsius hava en förkänning av den storm, han uppväckt. Vår poet — skriver Nitet — »var något öppenhjärtig i vårt sista ark, så att man förmodar, det han mest lär löpa hornen av sig med sin dristighet. Han nämnde där emot en vanlighet dem vid namn, vilka han kritiserade. Men besinna, mina vänner, det man bör skilja mellan de fel, som egentligen röra ens person, och de fel, som röra ens skrifter. De angå ingens ära och redlighet, ty man kan ju alltid vara en ärlig karl, fastän man ej är poet». Allmänheten hade en annan uppfattning, och en pseudonym, Arimaspus (Abr. Sahlstedt), tryckte en utförlig svarsdikt, som är ganska ovettig, ehuru censor strukit »några allt för häftiga ordeformer». Också Lithou sökte att hos censor få imprimatur på ett genmäle, men då Benzelstierna fordrade, att han skulle stryka »en hop ärerörige epitheta», vägrade den upprörde författaren, och skriften förblev otryckt. En tredje, Sincerus, skickade in ett brev direkt till Nitet, och Celsius tog lojalt in det i sin tidning. Min herre — skriver Sincerus — »har

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

i sitt sista företagit sig att fälla sitt omdöme om några våra bästa svenska poeter och således angripit en sak, som han ännu ej är vuxen; åtminstone lärer han av konstens kännare ej erkännas för giltig... Som en moralist anstår icke edert Nit att angripa personer utan laster. Folks namn bör vara så sällsynt i edra skrifter som ett rätt nit hos den avundsjuke. Titta allenast in uti deras skrifter, som före er tid utgivit moraliska ark, så lärer finnas, att jag har rätt. Argus (er lilla avgud) har ju själv gjort denna påminnelsen. Sannerligen är icke det bäst, att min herre uti ett ark återkallar, vad han denna gången skrivit». Men det vägrade Celsius. När Sincerus »bevisat med fullgiltiga skäl, det jag skrivit något utan grund, då är det ju alltid tid nog därtill». Striden blev emellertid allt häftigare, och i det 29:de arket upplyser Celsius, att han »på dessa 14 dagar fått 53 brev, av vilka en del äro så sammansatta, att mig synes, det deras upphovsmän hava hämtat sina ordatermer utav den väl-taligaste mångelske-rhetoricam, som på hinsidan Norrbro kan vara till finnandes». Flera ställde sig dock på hans sida, och en brevskrivare, Agricola, erbjöd sig att utgiva en motskrift mot Arimaspus. Det avböjde Celsius och svarade i stället själv, vilket åter framkallade ett genmäle av Arimaspus, som var så plumpt, att censor vägrade tryckningstillstånd. Man kan därför förstå, att Celsius fann denna polemik mindre angenäm, och i det 32:dra arket tog Thet swenska nitet farväl av sina läsare. I några handskrivna nidskrifter fortsattes dock polemiken, och i dem titulerades Celsius »Olof Skurk», »stackars padda», »åsna» o. s. v. Så slutade den första litterära striden i vårt land.

Med Thet swenska nitet var egentligen de moraliska veckoskrifternas levnadstid till ända. Ännu utkommo väl några, men de voro utan betydenhet, och 1754 betecknade Gjörwell hela genren såsom utnött. Just samma år utkom emellertid en ny upplaga av Argus, och detta tyder på, att om än ej själva genren längre hade någon livskraft, så hade dock Argus fortfarande sina läsare.

Sylwan har säkerligen alldeles rätt, då han anser, att dessa moraliska veckoskrifters inflytande på seder och levnadssätt varit så gott som intet. Men i andra avseenden måste deras, särskilt Argus' betydelse anslås mycket högt. För det första för den svenska prosan. I logisk reda och i känsla för ordens valör och lämpligheten av olika stilarter är det en väsentlig skillnad mellan arbeten före och efter Argustiden. Ganska mycket bör man nog skriva på räkningen av den nu allt större förtrogenheten med den franska litteraturen, men mycket också på det mönster, som man fått i Argus. Även i ett annat fall voro de banbrytande. De moraliska veckoskrifterna

Digitized by Google

voro tidigare än de populärt naturvetenskapliga, och det var de, som först riktade allmänhetens intresse på andra frågor och annan litteratur än den, som förelåg i 1600-talets uppbyggelseskrifter. De skapade en ny, mera allsidig syn på livet, de vidgade horisonten, och häri ligger väl deras förnämsta betydelse. Man börjar tack vare dessa veckoskrifter att diskutera frågor i moral, i uppfostran, i ekonomi, mot slutet också i litteratur, och man vågar t. o. m. tangera religion och politik. Den äldre tiden hade aldrig utövat någon samhällskritik; denna börjar, om ock svagt, med de moraliska veckoskrifterna. I dem möta vi till sist klarast frihetstidens människotyp, den typ, som stod såsom idealet: en något tilltäppt hedersman, vars främsta dygd består i justemilieu, i friheten från alla överdrifter, varken pedant eller petit-maître, praktiskt klok och utan alla förflugna idéer — samma typ, som Holberg skildrat i sina komedier. Vi skola sedan se, huru denna typ under den gustavianska tiden avlöses av andra, den känslosamme, den spirituelle hovmannen och »snillet».

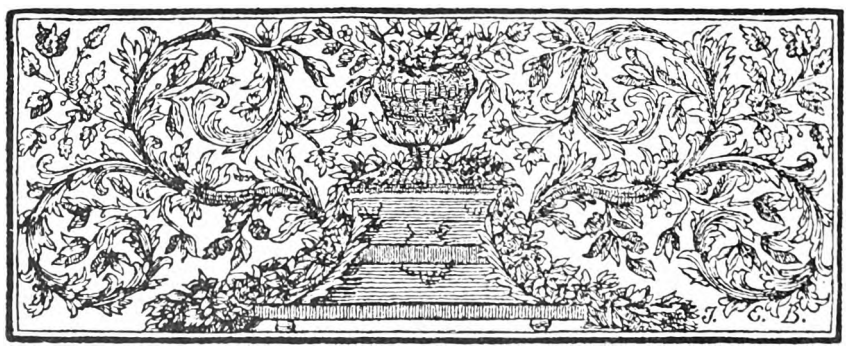

Tryckerivignett från 1740-talet.

Digitized by Google

GJÖRWELL·S TIDNINGAR

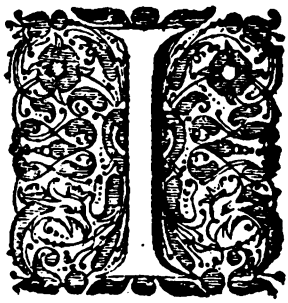

pressens historia under frihetstiden är 1750-talet själva brytningspunkten. De moraliska veckoskrifterna hade då gjort sin insats och hörde till det förgångna, och å den andra sidan börjar med Ärlig swensk den politiska journalistiken. Den naturvetenskapliga och ekonomiska tidskriftslitteraturen står då, med Vetenskapsakademiens Handlingar, på höjdpunkten av popularitet, och samtidigt börjar den man sin verksamhet, som kom att giva tidnings- och tidskriftslitteraturen under frihetstidens sista skede en i viss mån ny prägel. Det var Carl Christoffer Gjörwell. Han avled först 1811 såsom åttioårig och kom därför för det yngre släktet att framstå såsom föråldrad och gammalmodig, såsom en relikt från frihetstiden. Men också han hade en gång varit ung, och hans framträdande betecknade då en ny insats i frihetstidens kulturliv. Något snille var han icke, ännu mindre någon praktisk man, ej ens en lärd. Men likväl har han inom idélivet, inom bokmarknaden och lärdomshistorien gjort icke föraktliga insatser — insatser, som mera berodde på hans verksamhetsbegär än på hans begåvning. Och till sist är han en ytterst intressant typ från frihetstidens sista skede.

1750-talet en brytningstid i pressens historia.

Han föddes 1731 i Skåne såsom naturlig son till en kapten Ehrensparre, vilken gav honom en mycket god uppfostran. På vanligt sätt fick han en informator, blev vid tio års ålder student i Åbo, studerade sedan i Lund och Greifswald och fick till sist, då han blivit nitton år gammal, företaga en ettårig utländsk resa till Holland och Frankrike. Därmed var hans uppfostran avslutad, och sedan måste han draga sig fram på egen hand. Till sin läggning skilde sig den unge Gjörwell — det namn, som han själv tagit sig — ganska starkt från den vanliga frihetstidstypen. För det första var han alldeles ointresserad av naturvetenskap och matematik, men däremot oerhört road av alla gamla historiska handlingar. I det

Gjörwells ungdom.

Digitized by Google

fallet kan man säga, att Hadorph och Peringskiöld i honom fingo en efterboren lärjunge. Gammalmodig var han också däri, att hans smak var tysk och icke fransk, liksom ock hans bildning. I ett annat avseende pekar hans läggning över på framtiden. Han var alls icke ortodox, ehuru han hyste en stark avsky för de nya upplysningsidéer, som nu började spridas, och t. o. m. Holberg var honom alldeles för modern. Dennes Moraliska tankar, som eljes voro så populära, karakteriseras av Gjörwell såsom »en bok, full av skadliga principer». Gjörwell är i stället en av de första representanter, vi hava för den känslosamhet, som skulle bliva så kännetecknande för 1700-talets slut. Inom litteraturen är han den förste sekteristen. Redan omedelbart efter sin första nattvardsgång hade han fått en religiös »raptus»: »det ljus, som då uppgick i min själ, och den himmelska frid, som då alldeles intog och förändrade mitt hjärta, kunna ej med penna och bläck beskrivas». Dessa första intryck kommo från pietismen, men för denna i dess mera stränga, lagiska form låg knappt Gjörwells naturell, och då han vid tjugoårsåldern gjorde bekantskap med den mera tårmilda herrnhutismen, fann han den religiösa miljö, som bäst passade för honom. Herrnhutismen var icke någon surmulen, dyster religion, och Gjörwell var en översvallande optimist, som njöt av hela tillvaron. Han njöt av naturen, fällde tårar av rörelse över dess oskuld och skönhet, han njöt med samma känslosamhet av familjelivet, naturen var för honom en pastoral, familjen en idyll, vänskapen blev för honom en kult, som han utövade med en sentimentalitet, som ofta slog över i det komiska, och hans religiositet var idel glädje, rörelse och tårar, men glada tårar. Gå vi honom närmare in på livet, så märka vi dock snart, att de religiösa intressena för honom endast voro intressen i andra hand och att gamla handlingar och brev dock upptogo den största platsen i hans hjärta. Natursvärmaren hade det aldrig så idylliskt, som då han satt vid sitt skrivbord, omgiven av bokhyllor, manuskript, brev och tidskriftsartiklar.

Sådan var den Gjörwell, som vid tjugo år kom till huvudstaden för att där söka slå sig fram. Han började på det vanliga sättet, såsom informator, och höll på därmed några år, men redan innan han slutat såsom sådan, hade han 1755 blivit antagen till amanuens vid kungl. biblioteket; och nu hade han kommit i sitt rätta element. 1764 steg han visserligen till vice bibliotekarie, men längre i befordran kom han aldrig. Det var heller icke biblioteket såsom ämbetsverk, som roade honom, utan dess bokskatter, och i själva verket var Gjörwell den borne litteratören. *Semper scribens usque ad mortem* borde hava varit hans valspråk. Han har ständigt pennan i hand,

Digitized by Google

han för dagböcker, antecknar allt sladder, han hört, skriver brev i oändlighet, lärda brev om litterära nyheter, ömma familjebrev, vänbrev, fyllda nästan av kärleksförklaringar, uppsatser och tidningsartiklar om allt möjligt, gör ständigt annotationer ur de böcker, han läser, och han är den typiske samlaren, som aldrig kastar bort en brevlapp, utan omsorgsfullt införlivar den med sin »Collectio Gjörwelliana». Brevsamlingen, som nu finnes i kungl. biblioteket, upptager 78 volymer och 6 portföljer, och de av honom utgivna arbetena fylla åtskilliga hyllor.

Bref om blandade ämnen.

Sin journalistiska verksamhet började Gjörwell redan 1754, då han utgav Bref om blandade ämnen, som från och med det tredje häftet utgåvos en gång i veckan, men som slutade redan med det tolfte numret. Artiklarna hava formen av brev till en fingerad adressat, som tilltalas med »Min Herre», och breven göra i hög grad skäl för titeln »om blandade ämnen». Ty en mera heterogen samling är svårt att tänka sig. Gjörwell kommer med ett förslag till en ny förlagsaffär, gör några mycket petiga rättelser i Hofcalendern, meddelar sin självbiografi — som det förefaller något tidigt för en debuterande tjugotreårig författare — trycker av sina anteckningar under resan till Holland, har åtskilliga reflexioner om friheten, notiser om medeltida svenska biskopar, utfall mot det moderna fritänkeriet m. m. Den viktigaste artikeln torde vara hans brev om Holberg, som väl var frihetstidens även i Sverige mest populäre författare. Gjörwells nekrolog över honom — Holberg dog i januari 1754 — formar sig däremot till ett angrepp på den store författaren. Holbergs kyrkohistoria var ej skriven »med all den granskning, som vill fordras av en protestantisk skribent.» Han talar nog fritt i trosmål och är kritisk och svårtrogen mot järtecknen i Nya Testamentet. Vidare »går han småleende förbi många ting, som kunde styrka och bevisa den kristna tron». I själva verket var Holberg halv arian. Han »nekar väl intet uttryckligen Jesum vara Guds son och världens frälsare, men så gör han sig ock intet mycken möda med att bevisa detsamma». Det värsta är, »att han gemenligen anser och upphöjer Frälsaren som en stor och av Gudi sänd sedolärare, vilkens moraler han vid alla tillfällen med ett förtjänt lovord beprisar, under det att han med tystnad går förbi den kristna lärans huvuddygd: tron.» Hans komedier innehålla mera ont än gott. Några av dem äro ganska artiga och kläda gångbara »fjolligheter och laster i sina tokpaltor». Men andra kan man blott med vämjelse läsa, uppfyllda som de äro med svordomar och oförnuftigt ölprat. Och i hans Moraliska skrifter finnas, trots alla förtjänster, »frön till den nu allmänt härskande otron eller tänkefriheten uti andliga mål».

Digitized by Google

Detta brev, som innehåller ett så skarpt utfall mot upplysningsfilosofien, upptager det tredje numret av tidskriften. Men egendomligt nog står det i stället för ett annat, som av konsistoriets censor förbjudits såsom irrlärigt. Där hade Gjörwell förfäktat sin egen sekterism och förklarat, att han »funnit denna sanningen vara nästan okullstötlig: att var tänkande människa har sin egen hjärtetro och i följd därav sin egen kammarreligion». Gjörwell tillhörde således intetdera av de båda religiösa läger, som vid denna tid voro de mest uppmärksammade, var varken ortodox eller fritänkare, och han fick också hugg från bägge hållen samt lyckades att redan med sin förstlingsskrift framkalla en ganska livlig polemik.

Den swenska Mercurius.

Av någon anledning slutade Gjörwell efter några månader med sina »Bref» och började i stället med nästa år, 1755, två nya, både med Brefven och sins emellan olika publikationer. Den ena av dessa, Stockholms historiska bibliotek, avstannade väl redan efter tre nummer, men återupptogs 1757 under en något olika titel: Det swenska biblioteket. De kunna närmast betraktas såsom rent historiska tidskrifter, och jag förbigår dem därför här för att i stället behandla dem i sammanhang med den historiska forskningen under frihetstiden. Gjörwell hade emellertid knappt utgivit två »stycken» av Stockholms historiska bibliotek, förrän han kastade sig på en ny publikation, månadsskriften Den swenska Mercurius, som började utkomma i juli 1755. Meningen var tydligen att konkurrera med Salvius, till vilken Gjörwell sedan polemiken om Brefven hade ett horn i sidan och som välvilligt i Lärda tidningar intagit ett par angrepp på Stockholms historiska bibliotek. En anledning att hoppas framgång för den nya tidningen hade Gjörwell däri, att notiserna om utlandets litteratur blivit allt tunnare och sparsammare i Lärda tidningar. Dessa notiser skulle nu bliva huvudsaken i Den swenska Mercurius. Den nya tidskriften slog också igenom och fick först 400, sedan 500 och på tredje året över 600 prenumeranter, vilket då var ett mycket stort antal, större än det Ärlig swensk hade haft. Innehållet var också rikhaltigt: levnadsteckningar över berömda vetenskapsmän (botanisten von Haller m. fl.), redogörelser för den nyaste vetenskapliga litteraturen i utlandet, för arbetet vid universitet och akademier, statsnyheter o. s. v. Och efter ett par nummer tog Gjörwell upp tävlan med Lärda tidningar även däri, att han utsträckte Mercurius' kritiska verksamhet till den svenska litteraturen.

I ett företal utvecklar han sina åsikter om anmälningar i allmänhet. Man har — skriver han — ansett mig för sträng i mina domar. Men »en lärd journal utan kritiker är lik en måltid mat utan salt och kryddor», och »en lärd tidningsskrivare, som gjort sig en lag

Digitized by Google

att aldrig granska de arbeten, som han kungör, vill antingen inbilla folk, att ingen skribent nu mera felar eller att han aldrig recenserar annat än förträffliga och grundeligen utarbetade saker. En sådan lag har jag aldrig gjort mig, icke heller tänker jag göra.» Swenska Mercurius skulle däremot genom »en fri kritik» verka för en sund smak. Principen är, som man märker, en annan än den Salvius tillämpat, och förklaringen är även direkt riktad mot denne, ty Gjörwell säger sig i Lärda tidningar icke hava läst »någon kritisk recension mer än den över mitt Stockholms historiska bibliotek». Tyvärr vågade Gjörwell ej, då han skulle recensera ett svenskt arbete, vidare strängt tillämpa denna princip, och han erkänner själv, att efterlevnaden ej var lätt, »så framt jag ej vill hava ett lärt och personligt krig med halva Sverige». Men han gick, synes det mig, så långt man den tiden kunde gå, och faktum är, att han nästan ständigt befann sig i polemik.

Den
Swänska
Mercurius,
Första Årgången,
Räknad från och med Julius 1755
til och med Junius 1756.
Utgifwen
Af
Carl Christoffer Gjörwell.

STOCKHOLM,
Tryckt uti det Wildiska Tryckeriet.

Hans tidning var onekligen för sin tid ypperlig; icke ens nu finnes i Sverige något organ, som så håller publiken au courant med det vetenskapliga arbetet i utlandet. Det är sant, att Gjörwell ej författat dessa artiklar, utan blott »klippt» och översatt dem ur utländska journaler, men ett självständigt författarskap hade här varit fullkomligt omöjligt. Hans uppgift var ju rent praktisk: att

Digitized by Google

andligen ställa Sverige i förbindelse med utlandet, och denna uppgift fyllde hans tidskrift. Trots beroendet av de utländska journalerna fick den sin färg av hans egen smak, vilken såsom vi sett ganska mycket avvek från den äldre frihetstidens. Han var ej intresserad för naturvetenskapen utan för humaniora, och Mercurius är också i motsats till de äldre tidskrifterna ett väsentligen humanistiskt organ. Huvudvikten lägges på recensioner av de teologiska och historiska arbeten, som utkommit. Särskilt intresserad var han för lärdomshistorien, och i denna lästes i Mercurius, utom recensioner, flera självständiga uppsatser av Warmholtz, Olof Celsius, Schönberg m. fl. tillfälliga medarbetare, och utom dessa volontärer hade han också skaffat sig mera fasta biträden vid redaktionen, historikern Anders Wilde samt teologerna J. Chr. Stricker och Samuel Alnander, av vilka åtminstone den senare av Gjörwell fick betalt för sina artiklar. Tidskriften blev således allt bättre och bättre. Men arbetet var utan tvivel mycket betungande, särskilt som Gjörwell samtidigt utgav Swenska biblioteket, och på sommaren 1761 drog han sig därför tillbaka: »en nödig vila efter ett så träget arbete blev mig en ljuvlig belöning». Hans förläggare, boktryckarna Nyström och Stolpe, ville emellertid ej nedlägga den vinstgivande affären utan antogo Erik Ekholm till redaktör, vilken trädde in med juli 1761. Ekholm var visserligen historisk samlare som Gjörwell, och likheten dem emellan sträckte sig också därhän, att även han var herrnhutare. Men han hade icke företrädarens talang som redaktör, tidskriften gick tillbaka, prenumeranterna föllo av, och i oktober 1762 måste Den nya swenska Mercurius upphöra. Gjörwell hade nu vilat ut sig, och med ingången av 1763 började han med en ny serie av sin Swenska Mercurius. Den redigerades efter samma principer som förut med den skillnaden, att Gjörwell nu uteslutit avdelningen »statsnyheter», för vilka han redan 1761 påbörjat en särskild publikation, Swea rikes krönika jämte därtill fogade utländska händelser. Det sista häftet — för juni 1765 — av Swenska Mercurius utkom i november, då tidningen i följd av minskat prenumerantantal upphörde.

Swenska magazinet.

Den outtröttlige Gjörwell var emellertid genast färdig med två nya tidningar: Den historiske och politiske Mercurius, som emellertid avsomnade efter blott två häften (1765) och som skulle redogöra för statsnyheterna, samt Swenska magazinet, som utkom i början av 1766 och som Gjörwell med ett avbrott fortsatte till slutet av nästa år. Denna tidskrift är i flera fall märklig såsom en väderflöjel för tidens allt mer ändrade smak. Härmedels — skriver Gjörwell i företalet — »ser läsaren min förvandling. Från en flyktig Mercurius vill jag nu

Digitized by Google

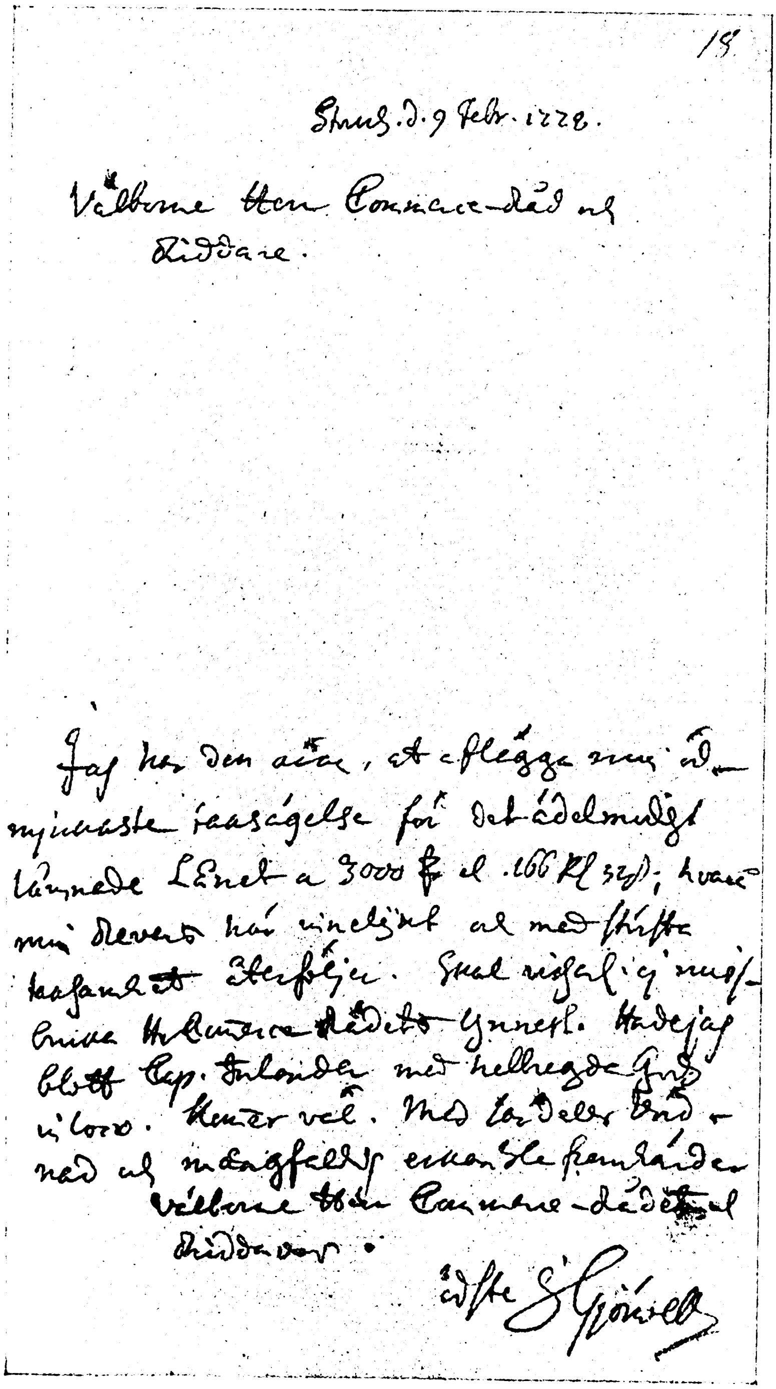

18.

Stockh. d. 9 Febr. 1778.

Välborne Herr Commerce-Råd och Riddare.

Jag har den äran, at aflägga min ödmjukaste tacksägelse för det ädelmodigt lämnade Lånet a 3000 [illegible] el. 166 [illegible]; hvaraf [illegible] [illegible] Herr Commerce-Rådets Gunst. Hade jag blott [illegible] i Loco. [illegible] vördnad [illegible] Välborne Herr Commerce-Rådets och Riddarens

ödmjukaste tjenare C. C. Gjörwell

Brev från C. C. Gjörwell till Patrik Alströmer.
Kungl. Biblioteket.

Digitized by Google

Digitized by Google

bliva en bofast man. Jag vill bygga ett magasin, där jag får inrymma och uppstäda allt det lärda och vittra kram, som jag tillförene på särskilda vägar utdelt i det allmänna. Vad jag hittills utgivit i Bref om blandade ämnen, Lefvernesbeskrivningar, Biblioteker, Mercurier, Förråder och Krönikor, samlar jag hädanefter tillhopa i ett gemensamt förråd under namn av Swenska magazinet. Mercurius viker således för Magazinet. Allt har sitt tidevarv, sitt omlopp. Varför icke namnet av en månadsskrift? Men vad är nu saken? Det är snart sagt: *allting,* ämnen av åtskillig natur och smak så här i ett rum. Historien, sedoläran och vitterheten äga dock företrädet.» Det är sant: innehållet är ytterst blandat såsom i Gjörwells alla publikationer. Men den nya tidskriften torde dock kunna betecknas såsom i huvudsak vitter. Det mesta utgöres av dikter, de flesta i den sentimentala stil, som Gjörwell särskilt älskade. Inom frihetstidens tidskriftslitteratur bildar Swenska magazinet därför slutpunkten i en utveckling, som börjat med Dædalus och Acta literaria. De första tidskrifterna hade varit avsedda för en lärd publik och huvudsakligen ägnats de nyttiga naturvetenskaperna. Dessa intressen hade kulminerat i Vetenskapsakademiens Handlingar. Men så började humanistiska ämnen, särskilt historien, tillkämpa sig ett rum inom den periodiska pressen, och till sist hade man fått en tidskrift, som var övervägande vitter, varken naturvetenskaplig eller utilistisk. Man märker, att Gustav III:s tid står för dörren[1]. Och även sentimentaliteten bör observeras. Ty också denna bådar den kommande tiden.

C. C. Gjörwell.
Gravyr av J. F. Martin (1796) efter J. T. Sergel. (1791.)

Härmed, med dessa nu nämnda tidskrifter, hade Gjörwell gjort sin insats; sedan upprepar han blott sig själv, och under Gustav III:s

Gjörwells sista tid.

[1] Som en kuriositet kan nämnas, att Kant, så vitt jag vet, här första gången nämnes i svenskt tryck. Swenska magazinet har nämligen översatt ett stycke ur hans Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen (1764).

Digitized by Google

tid var han en efterbliven. Men ända till sin levnadsafton var han oavbrutet verksam som publicist och utgav den ena tidskriften efter den andra, i vilka han upptog olika delar av Swenska Mercurius' program: Kongl. bibliotekets tidningar om lärda saker (1767—1768), sedan fortsatt av Tidningar om lärda saker (1768—1769), där han behandlade vetenskapliga arbeten, Stats- och hushålls-journal (1767—1769), Bokhandels tidningar (1769), Allmänna tidningar (1770—1772), som var politisk, Allmänna magazinet (1770—1771) för politik och nationalekonomi, Mercure de Suède (1772), avsedd för utlänningar, Fruntimmers-tidningar (1772—1773), som vände sig till damer och var litterär o. s. v. — för att blott nämna hans före statsvälvningen utgivna publikationer.

Gjörwell tillhörde visserligen ej de författare, som utvecklas med åren. Han förblev ständigt samme något grunde, intresserade och entusiastiske optimist. Men hans åsikter undergingo dock en viss förskjutning. Han hade börjat såsom en ganska ivrig hatt, men efter 1766 svalnade hans nit betydligt, och efter någon dragning åt mössorna blev han till sist en hänförd rojalist, som i Allmänna tidningar bearbetade opinionen i denna riktning och förberedde 1772 års revolution. Någon belöning för sina tjänster skördade han icke, men hans beundran för Gustav III förminskades ej därav, och mot slutet av konungens regering trädde han åter fram såsom det kungliga partiets journalist. Hans religiösa åsikter förblevo däremot i stort sett desamma som i ungdomen, men modifierades icke så litet, och mot upplysningens män blev han mera fördragsam. Såsom person var han, som sagt, alltjämt samme något barnslige optimist, som han varit såsom ung, trots det att hans levnadsstig ingalunda var strödd med rosor. Upprepade gånger fick han göra konkurs, men efter varje dylik olycka var han lika förhoppningsfull, genast färdig med nya luftslott.

Det ekonomiska obeståndet härledde sig därav, att Gjörwell icke blott var journalist utan ock affärsman: bokhandlare och förläggare. Ekonomien skötte han, till sin egen skada, mycket illa. Men han hade här flera goda idéer, och hans insats i den svenska bokmarknadens utveckling är, om än icke lika betydande som hans insats såsom tidskriftsutgivare, dock även den av värde. Vi skola strax återkomma till denna del av hans verksamhet.

Digitized by Google

BOKMARKNADEN

VID frihetstidens början var Sverige jämförelsevis väl försett med tryckerier. Ur typografisk synpunkt voro dessa visserligen ej av första klass, men de fyllde nödtorftigt landets behov. De förnämsta voro det kungliga tryckeriet och antikvitetsarkivets boktryckeri. Ägare av det förra var sedan 1738 Peter Momma, en både driftig och kunnig man. De föregående boktryckarna hade varit obildade hantverkare. Momma däremot tillhörde en förnämlig borgarsläkt av ursprungligen holländsk börd och hade börjat såsom ämbetsman, men på en resa hade han i Holland kommit att studera boktryckerikonsten, och vid återkomsten till Stockholm övertog han det kungliga tryckeriet. Under hans ledning utvecklades detta högst betydligt, både förlaget och tryckeriet, och såsom vi sett sökte Momma ock att genom sina tidningar skapa ett ökat litterärt intresse. Han anlade dessutom både ett stilgjuteri och ett pappersbruk; förut hade alla typer måst köpas i Tyskland och även större delen av det här förbrukade papperet. Såsom förut nämnts överlämnade han med ingången av 1769 affären till sin son Vilhelm Momma, vilken däremot icke kunde sköta den och till sist, 1771, nödgades rymma. Titeln kungl. boktryckare överflyttades då på Peter Mommas måg, sekreteraren Henrik Fougt, vilken avled 1782, varefter affären fortsattes av hans änka fru Elsa Fougt.

Frihetstidens boktryckerier.

Antikvitetsarkivets boktryckare var vid frihetstidens början en tysk, Johan Laurentius Horrn. Då han 1741 avled, fortsattes affären av hans änka Helena Indebetou, som året därpå gifte om sig med notarien Lars Salvius, vilken då blev tryckeriets ägare och chef. Det sista gick icke utan svårigheter, ty Salvius hade ju aldrig gått igenom en boktryckares läroår. Gesällerna på tryckeriet och de andra mästarna i Stockholm opponerade sig därför mot detta intrång. Jag — berättar Salvius — »som i min ungdom varken

Digitized by Google

stått vid pressen eller kast, skulle nu börja mästra deras göromål och tala om nitidare tryck. Jag, som varken hade postulerat eller en gång varit cornut, skulle nu understå mig att taga bort en änka, den de tyckte sig äga rättighet till, som tjänte för gesäller på verket, varför de ock gjorde en uppresning i huset, medan jag friade, så att jag nödsakades att bruka allvar och låta sätta huvudmännen i fängelse.» Tack vare detta resoluta uppträdande fick Salvius både änkan och tryckeriet samt blev sedan 1700-talets mest betydande svenske boktryckare, vilken gick i spetsen för alla de reformer, som under denna tid genomdrevos inom yrket. Just därför att han icke börjat såsom hantverkare, utan liksom Momma var en studerad man, hade han vidare vyer och mera litterära synpunkter än den äldre tidens typografer med deras gesällbildning. Salvius, som var född 1706, hade nämligen varit student både i Uppsala och Åbo, hade därefter gått in i Svea hovrätt samt tjänstgjort i justitierevisionen och kommerskollegium. Då Vetenskapsakademien 1739 stiftats, hade han antagits såsom dess notarie, och under den första tiden hade han där spelat en ganska framstående roll; akademien hade nämligen medgivit, att han skulle »äga vota såsom ledamot». Genom sitt giftermål 1742 kastades han nu in i en helt ny verksamhet och brann tydligen av lust att lyfta yrket upp på ett högre plan än förut. Förhållandena inom bokvärlden voro då ännu enligt hans mening bedrövliga. Skickligheten — skrev han sedermera — »behövdes då ej vidare, än att boktryckaren såsom en annan skråmästare fullgjorde, vad som beställdes, och tog sin arbetslön, när det var färdigt. Därtill var ej mycken insikt av nöden, icke heller någon vidlyftig korrespondens på varjehanda främmande språk. Hans kostnad föll så mycket lättare, som han sällan eller aldrig gick in i något förlag på egna medel, varför han ock icke behövde

Elsa Fougt.
Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket.

Digitized by Google

varken så många husrum, verktyg eller arbetare. Vem undrar nu däruppå, att en så ädel och nyttig rörelse, som boktryckeriet i sig självt är, råkade omsider i vanheder och förakt, när den saknade hos sina idkare de egenskaper, som därvid äro alldeles oundgängliga.»

Vi skola nu taga en översikt av de svårigheter, mot vilka 1700-talets bokmarknad hade att kämpa och vilka till en stor del övervunnos huvudsakligen genom Salvius' energi.

Henrik Fougt.
Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket.

Skråtvånget.

Såsom vi minnas voro Stockholms boktryckare sammanslutna visserligen ej till ett »skrå», men till en »societet», som emellertid var fullkomligt skråmässigt ordnad. Någon skråförfattning fanns väl icke, men det fanns en sedvanerätt, som strängt tillämpades. För dess bestämmelser om lärgossar, »cornuter» och gesäller har jag redan i föregående del redogjort, och i dessa avseenden skedde under 1700-talet ingen ändring. Enligt denna sedvanerätt kunde ingen driva ett boktryckeri utan att hava erhållit sitt postulat, och för att börja ett nytt tryckeri ansågs, ehuru därom intet i lag var stadgat, ett kungligt privilegium nödvändigt. En gesäll, som genom arv eller giftermål fått ett tryckeri, behövde dock intet privilegium; likaså fick änkan efter mannens död genom en gesäll uppehålla tryckeriet, men gifte hon sig uti »ett annat stånd», förlorade hon sina rättigheter. I följd därav blevo änkorna i regeln »konserverade». Vi kunna taga ett exempel. En av 1600-talets boktryckare var Nathanael Goldenau. Efter hans död övertogos tryckeriet och änkan, Sara von Holtz, år 1706 av faktorn Julius Georg Matthiæ. Så dog han 1716, varpå änkan och tryckeriet vandrade över till Horrn. Sara von Holtz bör då hava varit åtskilligt till åren och dog före sin tredje man. Denne gifte då om sig med Helena Indebetou. Så dog Horrn 1741, och efter sorgårets slut trädde änkan i brudstol med Lars Salvius, som då övertog tryckeriet. Detta var emellertid

Digitized by Google

emot sedvanerätten, ty Helena Indebetou hade icke gift sig »i sitt stånd» och borde därför hava blivit av med tryckeriet. Såsom vi sett gjorde också gesällerna myteri, men icke dess mindre lyckades Salvius, som hade sina mäktiga hjälpare, att mot sedvanerätten, utan vare sig privilegium eller postulat, komma i besittning av landets näst bästa tryckeri.

Bok-tryckare och bok-bindare.

J. L. Horrn.
Sohmska samlingen. Kungl. Biblioteket.

Boktryckarnas förnämsta fiender voro, såsom vi minnas, bokbindarna, ty det var dessa, som hindrade bokhandeln. En boktryckare hade visserligen rätt att i sin verkstad sälja en bok, som han själv tryckt, men denna endast oinbunden, och han fick icke hålla någon öppen bod. Den strid mellan boktryckare och bokbindare, som börjat redan på 1600-talet, fortsatte därför med ökad kraft under frihetstiden. Bokbindarna hade ett övertag däri, att de voro fast organiserade i ett verkligt skrå, vars skråordning stadfästats redan 1630 och sedan ytterligare bekräftats. Såsom hantverkare lydde de under kämnärsrätten, magistraten och kommerskollegium, under det att boktryckarna däremot såsom »konstnärer» stodo under kanslikollegium och icke hade några i en fast skråordning utstakade rättigheter. Till denna olikhet kom en annan. Bokbindarna voro mössor, boktryckarna hattar, och som vi skola se blev denna partiställning avgörande för stridens växlingar. Så snart Salvius fått sitt tryckeri, gick han till anfall. Så vida — skrev han i en inlaga till kanslikollegium — handelns frihet hämmas, hämmas ock produktionen. Särskilt skadas förlagsverksamheten därav, att bokbindarna ha ensamrätt till handel med böcker. De äro alls icke intresserade av litteraturen, ej heller av ett gott tryck. Själva förlägga de nästan endast psalmböcker och dylika skrifter och beställa dem hos någon boktryckare i landsorten, som kan giva dem ett billigare pris, emedan trycket blir genomuselt. De boktryckare, som äro förläggare, utgiva visserligen vetenskapliga arbeten, men en dylik bok fråga bokförarna aldrig efter, »ej heller bry de sig om att taga henne med till marknader och göra henne bekant i landet, utan förläggaren måste i långa tider se sina nya förlag ligga fruktlösa, till dess han genom trägna notifikationer i allmänna tidningar hunnit göra boken något bekant. Om lyckan så fogar, att en eller annan frågar efter henne i bokbindarebodarna,

Digitized by Google

så kunna de omsider köpa några få exemplar, så framt de få köpa henne för en dalers mer eller mindre bättre köp, än boken eljes ordinärt går och gäller, men i annor händelse kunna de väl sammansätta sig och aldrig köpa något enda exemplar av hela förlaget, och då är förläggaren allt för illa däran». Skrivelsen mynnar till sist ut i ett yrkande, att bokbindarna av Kungl. Maj:t skulle förständigas att blott hålla sig till sitt yrke, bokbinderiet, men förbjudas att befatta sig med bokhandeln. Däremot borde var boktryckare få hålla inbundna böcker av sina förlag till salu samt genom kommissionärer i de större städerna försälja dem.

I nya inlagor framhöll Salvius vidare nödvändigheten av ett boktryckarreglemente, motsvarande bokbindarnas skråordning, och han inlämnade även ett förslag till ett dylikt. I det hela vann förslaget Kungl. Maj:ts bifall, och den 12 augusti 1752 utfärdades en nådig Förordning och reglemente för boktryckerierna i riket. Genom detta erhöll varje boktryckare rätt att försälja de böcker, han upplagt, såväl bundna som oinbundna [1] samt att genom kommissionärer i olika städer föryttra dem. Någon livligare bokhandel uppstod dock ej till en början genom denna frihet, ty ännu hade man den föreställningen, att en boktryckare blott kunde sälja de böcker, han själv tryckt, och något annat medgav i själva verket ej heller det nya reglementet. För att få t. ex. tio böcker kunde en köpare därför nödgas vandra till tio olika tryckerier, och detta var naturligtvis en stark hämsko på köplusten. 1756 vände sig därför den uppslagsrike Salvius till det mäktiga sekreta utskottet och anhöll om privilegium på en »universalboklåda», i vilken skulle försäljas såväl utländska som svenska böcker från alla de boktryckare och enskilda personer, som dit ville inlämna sina förlag; därjämte skulle bokhandeln bliva lånbibliotek. Utskottet, som kände sig mycket tilltalat av planen, gav verkligen Salvius det begärda privilegiet (1757), och han öppnade i följd därav en bokhandel på Helgeandsholmen. Men någon universalbokhandel blev denna icke, enär de andra boktryckarna föredrogo att själva sälja sina böcker och på så sätt spara in provisionen till Salvius. Här led han således ett nederlag, och den fullt moderna bokhandel, han velat skapa, kom först långt efter hans död till stånd. Men även den seger, han 1752 vunnit genom boktryckarreglementet, förbyttes efter några år till ett nederlag. Vid 1756 års riksdag fingo bokbindarna borgarståndet att föreslå upphävandet av boktryckarnas rätt att sälja bundna böcker. Denna gång misslyckades väl anfallet, men åter-

[1] Man tyckes blott hava velat köpa bundna böcker, och i en skrivelse av 1758 yttrar boktryckarsocieteten: »Ingen kan betjäna sig av en bok, innan hon är inbunden».

Digitized by Google

upprepades 1766, då mössorna segrat vid riksdagen, och nu fingo bokbindarna tillbaka sitt gamla privilegium: endast de och icke boktryckarna fingo handla med bundna böcker. Stridsfrågan hade likväl vid denna tid förlorat mycket av sin gamla betydelse. Den allmänna bildningen hade nu stigit så mycket, att bokbindarna, som endast handlade med uppbyggelselitteratur, abc-böcker o. d., helt enkelt icke *kunde* fylla de krav, som av publiken ställdes på en bokhandel. Dessutom hade åtskilliga boktryckare — och just de mest betydande — förvärvat sig privilegier också som bokhandlare. Bokbindarna sökte väl komma åt dem, men lyckades icke, och slutligen måste de själva giva striden förlorad. 1787 avslöto de en överenskommelse med boktryckarna, i vilken de gåvo dessa rätt att sälja även bundna böcker och förbehöllo sig blott ensamrätten till handel med psalmböcker, katekeser och abc-böcker. Genom tryckfrihetslagen av 1810 stadgades till sist en fullkomligt fri bokhandel.

Bokpriset. Frihetstidens boktryckerier hade vidare att kämpa med en annan svårighet: med en fordran på ett bestämt bokpris per ark. Den litteratur, med vilken bokbindarna handlade, var nämligen ganska dyr, och redan vid 1726 års riksdag besvärade sig allmogen över, »att de böcker, som de till sin kristendoms övning nödige hava, såsom biblar, postillor, psalmböcker och katekeser», uppstigit till ett så högt pris, att den fattiga allmogen ej mäktade dem lösa. Av undersökningen framgick väl, att skulden låg, ej hos boktryckarna, utan hos bokbindarna, som väl kraftigt utnyttjade sitt monopol. Men åt själva saken var ingenting annat att göra, än att trycket av psalmböcker och katekeser 1727 lämnades fritt och att inga privilegier på dylika böcker vidare utdelades. Med anledning av det orimligt höga pris, som Oelreich tog för Ärlig swensk, kom frågan ånyo upp 1756, och då beslöt sekreta utskottet, att priset per ark ej fick sättas högre för köparen än sex öre för exemplar på tryckpapper och åtta öre för exemplar på skrivpapper. Men denna orimliga förordning kunde naturligtvis ej genomföras. Boktryckarna sökte väl att ställa sig den till efterrättelse, men de privata förläggarna och bokbindarna togo ingen notis om den. Särskilt omöjlig blev den på 1760-talet, då våldsamma prisstegringar inträdde. Författarna togo högre honorar, arbetarna genomdrevo högre löner, och då man sökte förmå dem att återgå till äldre förhållanden, gåvo de det fullkomligt riktiga svaret, att detta var dem omöjligt med »de nuvarande priser på ätande varor och livsförnödenheter». Följden blev också, att förordningen, utan att upphävas, helt enkelt självdog. Under flera år hade den dock kommit åtskillig skada åstad.

Digitized by Google

Från boktryckerierna kunna vi vända oss till frihetstidens bokhandel. Vi hava redan gjort bekantskap med två former av denna: bokbindarnas, som dock mest var inskränkt till folklitteratur, och boktryckarnas, som endast omfattade egna förlag. Utländska böcker såldes av s. k. bokförare. Men denna handel hindrades i hög grad av regeringens farhåga för »skadliga» böckers kringspridande, och med kännedom om de försiktighetsmått, som vidtogos mot dylika, förstår man knappast, huru de moderna idéerna från utlandet dock kunde bliva bekanta här i landet. Till en del skedde det väl genom svenskarnas resor till utlandet. Ty här hemma var kontrollen ytterst sträng. Vid ankomsten till Stockholm skulle bokföraren för censor uppvisa sitt register, varvid denne strök alla »skadliga och förargliga böcker». Till yttermera visso skulle han flitigt visitera alla boklådor, och påträffade han där några misstänkta skrifter, skulle han förbjuda försäljningen, till dess han tagit kännedom om innehållet. På liknande sätt skulle han övervaka bokauktionerna.

Bokhandeln och censuren.

En stor mängd svenska böcker försåldes emellertid icke i boklådor, utan än här, än där. Englands gen-stijg til macht och ähra var till köps på källaren Rostock, Mennisklig försichtighet hos kaffekokaren Cüster, Freses dikter hos handelsmannen Zetterman i Storkyrkobrinken, Alströmers skrift om potatisen hos vågmästaren i Ryssvågen, Fru Brenners Jesu Christi lidande såldes av författarinnan själv i hennes bostad på Hornsgatan, Manufactur-spegeln fanns hos sockerbagar Lars Halling, Nehrmans Civilprocess hos registrator Arnell, som bodde vid Munkbron en trappa upp i huset nr 112 o. s. v. Särskilt anlitade försäljningsställen voro Wedewogs järnhandel och Rörstrands porslinsbod, och några privatpersoner, såsom en kammarförvant Bergnehr och en student Geist, kunde nästan sägas idka bokhandel på sina privata rum. De arbeten, som de sålde, voro dock mest sådana, som tryckts i landsorten eller som utgivits av privata förläggare. Ty Stockholmstryckerierna anlitade dem icke.

Privata bokhandlare.

Vid frihetstidens början fick man dock två verkliga boklådor, båda grundade av tyska bokförare, som här blevo stationära. Den äldsta av dem var Johan Henrik Russworms. 1721 hade han kommit från Rostock och blivit antagen till Uppsala universitets bokhandlare, men etablerade sig kort därefter även i Stockholm. Hans huvudsakliga handel var naturligtvis med utländska böcker, men snart började han också med svenska, vågade sig t. o. m. på svenska förlag och drev tydligen så upp affären, att änkan, då han dog 1731, kunde betraktas såsom en förmånlig ackvisition. Hon »konserve-

De första boklådorna.

Digitized by Google

rades» också av en annan tysk bokförare, Kiesewetter, som på 1730- och 1740-talet blev den störste bokhandlaren i Sverige. 1761 flyttade han visserligen tillbaka till Tyskland, men fortsatte den svenska affären ännu några år genom en kommissionär. Den andra boklådan var en filial av den stora Weidmannska bokhandeln i Leipzig och sköttes av en J. F. Lochner, som dock mest handlade med utländska böcker. Den kom till någon gång på 1720-talet och fortsatte till några år efter statsvälvningen 1772.

Salvius' bokhandel.

1740 funnos således två boklådor i Stockholm, som dock båda sköttes av utlänningar. Men så fingo de en svensk konkurrent, den städse vakne Lars Salvius, som inom kort överflyglade dem. Troligen hade han redan 1742, då han övertog antikvitetsarkivets tryckeri, öppnat en boklåda, i vilken han försålde sina och Horrns förlag. Från 1752 kunde han här försälja även bundna böcker, och 1757 hade han fått uttryckligt privilegium på att idka en universalbokhandel. Tack vare detta privilegium berördes han ej av bokbindarnas seger 1766. Redan på 1750-talet hade hans bokhandel efter svenskt mått blivit högst betydande. Visserligen hade han icke lyckats bliva kommissionär för Sveriges alla förläggare. Men han hade öppnat en ny, icke föraktlig marknad för sina egna böcker. 1746 hade han inlämnat en ganska märklig inlaga till kanslikollegiet Han påpekade i denna, att vi visserligen ej kunde umbära utländska böcker, särskilt vetenskapliga, men att å den andra sidan genom dessa inköp betydande summor gingo ur landet, »vilket icke litet bidrager till vår höga växelkurs». För att motverka denna ojämna handelsbalans hade Salvius kommit på en idé. Han hade skickat svenska böcker till Danmark och för dem tillbytt sig danska. För dessa hade således icke ett öre gått ut ur landet; »i lika måtto väntar jag nu jämväl från Holland böcker för mer än 5,000 dalers värde blott genom byte mot svenska arbeten, likaledes från Paris för 2,000 daler, hoppas ock att innan kort kunna utvidga denna handel genom byte ända till Verona». Under frihetstiden, då tankarna ständigt rörde sig kring växelkursen, måste naturligtvis en dylik idé slå an, och 1756 beslöt sekreta utskottet att medgiva en exportpremie av 15 procent »för i riket tryckta och på utrikes orter försålda böcker». Bokexporten blev härigenom ganska betydlig, ty vår mycket högt stående vetenskapliga litteratur — Linnés och andras skrifter — var ju på latin och kunde därför påräkna en stor läsekrets i utlandet. Salvius berättar redan 1757, att han hade kommissionärer i Paris, Genève, Amsterdam, Leipzig och Köpenhamn, och säger sig på detta sätt hava sålt på utlandet för mer än 70,000 daler svenska böcker. För den

Digitized by Google

svenska vetenskapen, som härigenom blev bekant i utlandet, var denna byteshandel naturligtvis till stor fördel och även för vetenskapsmännen, som genom den ökade avsättningen kunde betinga sig högre honorar. Dessa exportpremier fortforo att utgå ända till 1794.

Landsortens bokhandel.

Den svenska bokhandeln med utlandet hade således tack vare Salvius högst väsentligt förbättrats. Men med avsättningen på den svenska landsorten gick det sämre, ty denna var illitterat och efterbliven. Även i en universitetsstad som Lund tyckes man hava haft det ganska svårt att få en bokhandel till stånd. 1759 skaffade sig Salvius där en kommissionär, en magister Bergendorff, men han tyckes ej hava hållit ut länge, ty 1771 upplyste boktryckaren Berling, att Bergendorff alltsedan 1764 »bott på landet och idkat gästgiveri». Så småningom fick man väl boklådor i flera småstäder, men någon betydande handel drevo dessa icke, utan tyckas hava begränsat sig till uppbyggelselitteratur och skolböcker. Däremot fingo landsortstryckerierna 1762 en bokhandel i Stockholm, nämligen Merckells boklåda, och kort förut hade en boktryckargesäll, David Segerdahl, fått privilegium på en boklåda i Stockholm, mot det att han åtog sig att resa kring på marknader i landsorten och där såsom kommissionär försälja Stockholmsboktryckarnas böcker. Genom denne som det synes ganska driftige agent tyckes den huvudsakliga försäljningen på landsorten hava skett.

Bokhandeln vid frihetstidens slut.

Från 1750-talet och särskilt efter tryckfrihetsförordningen 1766 ökades antalet bokhandlare i Stockholm mycket snabbt, så snabbt, att man till sist klagade över, att man fått för många. De mest betydande av dessa voro Holmberg och Gjörwell. Men att bokhandeln likväl ej kunde komma sig rätt för, berodde på boktryckarnas och förläggarnas motvilja mot att bevilja bokhandlaren någon rabatt. Vid århundradets början tyckes man ej hava velat gå över fem à åtta procent, sedan kom man upp till en tio à tolv, men denna var man mycket ovillig att lämna, och en bokhandel förde därför nästan uteslutande utländsk litteratur och sådana böcker, till vilka bokhandlaren själv eller en privatperson var förläggare. Visserligen kunde man ibland i en boklåda få köpa en bok, som förlagts av en boktryckare i Stockholm, men oftast synes bokhandlaren hava fått denna genom byte. Han hade ett förlag, boktryckaren ett annat, och så hade man bytt ett visst antal exemplar. Vad landsorten beträffar, så tog helt visst kommissionären av köparen oftast mera betalt, än vad boken kostade i Stockholm. En ordnad bokhandel hindrades till sist också därigenom, att privata försäljare fortfarande anlitades; folklitteratur, visor, katekeser o. d. sål-

Digitized by Google

des utom av bokbindare även i klädstånd, snusbodar och dylika ställen samt utbjödos på gatorna av gardeskarlar och pojkar. Vidare hade man ännu den föreställningen, att en bokhandel endast fick handla med en viss litteratur, en boklåda med utländsk, en annan med svensk. Men trots dessa brister är det tydligt, att de många boklådorna högst väsentligt ökat allmänhetens läslust, och i en ansökan från 1770 om privilegium på en bokhandel säges — nog alldeles riktigt — att »antalet av dem, som älska och söka bokvett, dageligen synes i alla stånd tilltaga».

Förläggarna.

Även förlagsverksamheten gick under frihetstiden högst betydligt framåt, till en icke ringa del därför att de ledande inom denna nu voro bildade män som Momma, Salvius och Gjörwell, icke hantverkare som under 1600-talet. Såsom vi minnas voro stormaktstidens förläggare — om vi frånse de talrika fall, då en författare själv förlade sitt arbete — huvudsakligen boktryckarna och bokbindarna, i bägge fallen således personer, som saknade litterära intressen. Vetenskapliga arbeten hade därför endast kunnat utgivas med statshjälp eller tack vare någon mecenat; skönlitterära arbeten — dikter, romaner och dramer — hade med några få undantag förblivit otryckta och outgivna, ty här saknades både förläggare och publik. Alla dessa olika grupper av förläggare förekomma ock under frihetstiden, och till dem sällar sig nu en ny: bokhandlarna. För den högre litteraturen spelade bokbindarnas förlag likväl numera ingen roll, och även mecenaterna voro ganska fåtaliga. Däremot var det fortfarande mycket vanligt, att en författare själv förlade sitt arbete, och flera högst betydande verk tillkommo på detta sätt — jag behöver blott nämna Ihres stora glossarium. I regeln förminskades dock den ekonomiska risken för dessa privata förläggare genom en förut gjord prenumeration på arbetet, och därefter såldes de exemplar, som ej gått till prenumeranterna, genom de förut omtalade boklådorna, som ju betingade sig en mycket låg provision. Men även privatpersoner, som icke voro författare, sökte ofta privilegium på någon populär bok för att på så sätt skaffa sig en inkomst, och särskilt praktiserades denna förlagsverksamhet av studenter och gymnasister, vilka sedan såsom kolportörer sålde boken i fråga. Litterärt voro naturligtvis dessa förlag betydelselösa.

Litterära statsunderstöd.

Staten d. v. s. frihetstidens riksdag understödde däremot ganska litet litteraturen, vida mindre än på Gustav Adolfs och Karl XI:s tid. I de flesta fall bestack sig understödet till ett privilegium. Jacob Wilde, som var rikshistoriograf och såsom sådan på statens uppdrag författade åtskilliga arbeten, fick icke något statsanslag till dem, utan i stället rätt att öppna ett eget tryckeri för dessa — och

Digitized by Google

andra — arbeten; dessa blevo således hans egna förlag, bland dem också den nya lagboken. Ett annat billigt sätt att hjälpa litteraturen var att ålägga vissa korporationer att inköpa boken, och ett klassiskt exempel erbjuder den bekante riksdagsprosten Serenius' engelska lexikon. På hans begäran beslöto alla fyra ståndеn, att varje universitet i riket skulle inköpa 150 exemplar och varje gymnasium 15. Dock förekommo även direkta statsunderstöd. Såsom vi minnas fick Oelreich 12,000 daler för partiskriften En ärlig swensk, och även några andra gratifikationer till författare av *nyttiga* arbeten förekommo, ehuru mycket sparsamt. De mest bekanta äro de, som utgingo till Dalin och fru Nordenflycht. Men även här spelade den utilistiska synpunkten in. Sedan Dalin i december 1734 förklarat sig ämna sluta med Argus, väcktes i ridderskapet och adeln ett förslag att »tillägga honom 600 daler smt. årligen av postmedlen, så länge han hädanefter på samma sätt som härtills varder skrivandes». Skälet till denna frikostighet var emellertid, att han »förökat riksens inkomster, i det deras (Argusnumrens) kringsändande över 5,000 daler smt. uti postpenningar indragit». Därigenom att Argus fortsattes — och det var förutsättningen — skulle staten således göra en ren vinst på 4,400 daler. Emellertid inskränkte man sig till att blott anbefalla den anonyme författaren till nådig åtanke, och några penningar fick Dalin denna gång icke. Ej heller 1743 kom han längre än till en rekommendation. Ständerna föreslogo då, att han skulle få »sammanskriva något nyttigt verk i svenska historien eller eljes, vartill kungl. kanslikollegium torde undfå Eders Kungl. Maj:ts nådiga befallning att utse något tjänligt ämne, då riksens ständer sedermera, när bättre tider och större tillgång av medel finnas, hos Eders Kungl. Maj:t bibliotekarien Dalin till nådig hugkomst av någon vedergällning ej lära underlåta i underdånighet att anmäla». Understödet bestod således i själva verket i ett uppdrag samt ett löfte att i framtiden giva honom en ersättning för detta, så vida rikets finanser det medgåvo. Summan antyddes icke, men 1747 utanordnades verkligen 6,000 daler smt., varjämte ytterligare 6,000 skulle utbetalas, när hela verket, den svenska historien, förelåg färdigt. Beloppet var således detsamma, som Oelreich fått för En ärlig swensk. Även Nordberg erhöll en »récompense» på 12,000 daler för sin historia, Lagerbring 4,000 för sin. Åt fru Nordenflycht anslogos 600 daler smt. i årlig änkepension. Men knappast har man rätt att betrakta denna pension som Sveriges första »digtergage», ty utom det att fru Nordenflycht till en del fick pensionen i sin egenskap av prästänka, anvisade riksdagen därtill icke några medel, utan tog beloppet från

Digitized by Google

den fond, som redan fanns till regeringens disposition för underhåll och pensioner åt fattiga änkor. I själva verket var det således några dylika, som fingo avstå sina pensioner åt skaldinnan, och understödet kostade staten ej ett öre.

Långt vanligare än att giva dylika direkta anslag var att bevilja en författare ett lån. Vid 1761 års riksdag fick Olof Celsius ett dylikt på 18,000 daler kpt. för den kyrkohistoria, på vilken han arbetade. Gjörwell fick 1770 ett annat å 4,000 daler smt., en sekreterare Frosterus ett på 3,000 daler kpt., och för sitt Glossarium fick Ihre dels ett lån å 7,000 daler, dels 3,000 daler till tryckningshjälp. Men ej heller lånen voro synnerligen talrika, och i det hela var statens understöd åt litteraturen ytterst obetydligt.

Bokhandlarnas förlag.

De egentliga förläggarna voro bokhandlarna och boktryckarna, och att dessa nu vågade sig på litterärt betydande arbeten, berodde tydligen dels därpå, att allmänhetens bildningsgrad samt köplust högst betydligt stigit, dels därpå att Momma, Salvius och Gjörwell voro bildade män, som själva ägde litterära intressen; av 1600-talets boktryckare hade knappt någon annan än Wankijf vågat sig på dylika förlag. Vi vända oss först till bokhandlarna. Redan den förste av dessa, Russworm, skaffade sig ett ganska förnämligt och lärt förlag: Acta literaria Sueciæ, Nettelbladts Memoria rediviva virorum in Svecia eruditissimorum, Celsius' skrift om hälsingerunorna m. m., och i samma riktning fortsatte hans efterträdare Kiesewetter, som bl. a. förlade Linnés Systema naturæ, Philosophia botanica, Amœnitates academicæ, Ölandsresan, Celsius' aritmetik, Kalms resa, Wallerius' kemi m. m. Även Holmberg, som på 1760-talet började såsom förläggare, gav ut arbeten av Linné, Wallerius m. fl. framstående författare. Men hans synpunkt var uteslutande affärsmannens, och han lade därför huvudsakligen an på den mera lätta, mer eller mindre skabrösa litteratur, som nu började komma på modet, såsom Fru Pompadours lefverne och märkvärdigheter, Mina tidsfördrif på Högvakten, Djurgårdsnöjen o. d. Gjörwell däremot var idealisten, och de arbeten, som han under sin långa levnad gav ut — i en katalog från 1804 upptar han ej färre än 217 — voro av den högsta kvalitet: Botins och Lagerbrings historiska arbeten, Lidéns stora disputationskatalog, Warmholtz' monumentala Bibliotheca historica sueogothica, för att nu blott nämna några, vilka tack vare Gjörwells intresse och oegennytta kunde utgivas.

Boktryckarnas förlag.

Den förste boktryckare, som skaffade sig också ett litterärt förlag, var Peter Momma, vilken särskilt tyckes hava intresserat sig för den förut av förläggarna föga uppmärksammade svenska vitterheten. I en katalog från 1741 annonseras åtskilliga svenska komedier, Carle-

Digitized by Google

sons Skaldeflockar, Freses och Brenners dikter, och i samma riktning fortsatte hans efterföljare Fougt, som utgav flera berömda utländska romaner i svensk översättning. Men 1700-talets mest betydande förläggare var utan all gensägelse Lars Salvius. Hans sista förlagskatalog, från 1771, har icke mindre än 72 sidor och visar, att han var förläggare till de flesta viktiga naturvetenskapliga arbeten, som dittills författats i Sverige, arbeten av Linné, Kalm, Chydenius, Hasselquist m. fl. Även humaniora och särskilt vitterheten voro väl representerade.

Den litterära äganderätten.

Att förlagsverksamheten under 1700-talet kunde nå en dylik utveckling, är onekligen egendomligt, ty den tidens förläggare arbetade under mycket svåra förhållanden. Någon litterär äganderätt fanns nämligen icke, och den enda ersättningen för en dylik var, såsom under 1600-talet, privilegiet. Men dels utdelades dylika fortfarande ytterst lättsinnigt, dels gällde ett privilegium i regeln blott tio år, dels respekterades det icke vidare strängt. Visserligen stadgades det i boktryckarnas sedevanerätt: »Ingen boktryckare bör trycka andras förlag efter», men något vite finnes ej utsatt, satsen har ju ock blott formen av en moralisk förpliktelse, som för övrigt endast gällde Stockholms boktryckare inbördes, och de smärre boktryckarna i landsorten respekterade föga denna uppmaning, utan levde ganska mycket på tjuvtryck. Den, som också här grep in, var Lars Salvius. 1745 inlämnade han härom en skrivelse till kanslikollegium, i vilken han berörde detta missförhållande. En dylik eftertryckare — framhåller han — kan göra boken betydligt billigare, än den ursprunglige förläggaren är i stånd till. Han sätter efter tryckt exemplar, betalar intet honorar varken till författaren eller till censor, och vågar man ej trycka boken på ett landsortstryckeri, låter man trycka den i Tyskland, varefter den tullfritt införes, »att jag ej må nämna, huru noga de veta att passa på tiden att lägga upp en bok andra gången, som blivit först tryckt hos en annan, så snart dess tio års privilegium är till ända». Inlagan hade också effekt, i det att regeringen 1748 förbjöd att utrikes omtrycka och sedan i Sverige införa här upplagda böcker, och i 1752 års boktryckerireglemente lagfästes även Salvius' övriga förslag. Först förbjöds naturligtvis varje eftertryck av en med privilegium försedd skrift. Men även skrifter, som *icke* utgivits med privilegium, togos i ett visst skydd, nämligen »de mindre skrifter intill tio eller tolv ark, som en annan, fast utan privilegium, efter manuskript först upplagt» — tydligen därför att ett privilegium på en dylik broschyr ställde sig för dyrt. Reglementet förutsätter vidare en viss förlagsrätt även efter privilegietidens utgång. Efter denna tid må visserligen vem som helst upplägga en dylik bok, men endast

Digitized by Google

så vida »den förre förläggaren eller dess rättsinnehavare, vilken det förut hembjudas bör, sig sådant icke vill åtaga». Detsamma gällde de nyss omtalade smärre skrifterna. Emellertid är det nog rätt, såsom professor Eberstein gjort gällande, att man med dessa stadganden icke avsåg att skydda författaren utan blott boktryckaren i dennes egenskap av förläggare. Grunden — säger Eberstein — »för rättsskyddet var icke, att den författare, som genom sitt andliga arbete åstadkommit ett verk, för den skull borde beredas ensamrätt till detsamma. Tanken var i stället, att den person, som vågat sig på det omfattande företaget att utgiva ett arbete av trycket och för ändamålet iklätt sig de stora kostnader och risker, som därmed voro förbundna, förtjänade att skyddas i sin vällovliga näring genom förbud för andra personer att eftertrycka arbetet». Men denna åt förläggarna medgivna rätt medförde ock ett skydd för författaren, ty dels var denne själv ofta förläggare, dels var han herre över sitt manuskript; det var för detta, som privilegiet utfärdades, och det var detta privilegium, han sålde åt förläggaren. Hade författaren däremot icke begärt något privilegium, var han rättslös, ty — utom för smärre skrifter — vilade författarrätten uteslutande på privilegiet. Hade en förläggare lyckats komma över ett manuskript, kunde han utan att bryta mot lagen utge detta, så vida författaren ej skaffat sig ett privilegium. Men redan under frihetstiden märker man dock, huru en mera modern uppfattning av en författares andliga rätt till sitt arbete börjar göra sig gällande. Så t. ex. hade en häradshövding Göransson skaffat sig en avskrift av Erik Benzelius' kollegium i svensk historia, varå intet privilegium fanns. Men hans ansökan om ett dylikt avslogs och tilldelades i stället författarens son. Flera andra exempel i denna riktning finnas. Men först 1810 erkändes en verklig författarrätt.

Tack vare boktryckerireglementet av 1752, som visserligen alls ej avsåg författarna, utan blott förläggarna, fingo även de förra en bättre ställning än förut. Det stod dem öppet att själva begära privilegium på det arbete, de författat, de kunde, om boken gått, få privilegiet prolongerat, och när de sålde detta åt en förläggare, bestämde de själva priset. För »smärre» skrifter var väl denna rätt mindre, ty här fanns ingen privilegiet motsvarande rätt för författaren, utan blott för boktryckaren, men författaren kunde dock, då han sålde manuskriptet, betinga sig ett högre pris, därför att han de facto också sålde förlagsrätten till följande upplagor. Vidare drog författaren naturligtvis fördel av den utvidgade läsekretsen med dess mera mångsidiga intressen, av de många boklådorna, av tidskrifternas recensioner o. s. v. Ty i följd av den ökade avsättningen kunde han göra anspråk på högre honorar.

Digitized by Google

Att författarhonorar utgått redan under 1600-talet, är troligt, men dels tyckas de sällan hava förekommit, dels voro de då helt visst ytterst obetydliga. I stället fick en författare fortfarande genom dedikationer söka skaffa sig ett honorar; i någon mån fortlevde detta bruk ännu under frihetstiden, och i ett kontrakt, som 1740 avslöts rörande Det i flor stående Stockholm, som dedicerades till drottningen och magistraten i Stockholm, förbehöll sig författaren att få behålla den »äreskänk», med vilken dedikationen eventuellt komme att honoreras. Det vanligaste sättet mot 1600-talets slut att betala en författare var dock, såsom vi minnas, att giva honom ett visst antal friexemplar, som han sedan själv fick föryttra eller skänka bort — i så fall nog med tanke på en gengåva. Under förra delen av 1700-talet voro dylika författarhonorar fortfarande de kanske vanligaste. För sin Qwinnospegel hade Kolmodin betingat sig 50 friexemplar, samma antal fick Svedberg för sin svenska grammatik, och för den tredje delen av Lagerbrings historia gav förläggaren (1777) hundra friexemplar. Vid sidan av denna princip började så småningom en annan — den kontanta betalningen — att göra sig gällande, så att förläggaren betalade en viss summa antingen per ark eller för hela arbetet (egentligen för privilegiet). Därmed tyckes han ock hava förvärvat sig rätt att bestämma upplagans storlek. I bland kunde bestämmelserna vara ganska komplicerade. För det nyss omtalade arbetet Det i flor stående Stockholm, som av författaren skrivits på tyska, skulle förläggaren, Horrn, betala 36 daler kpt. för privilegiet, 12 daler per ark i författarhonorar, dessutom 6 daler per ark i översättararvode, inalles 36 daler för korrekturläsningen, samt slutligen skänka författaren 12 friexemplar samt några andra på Horrns förlag utgivna arbeten; om överenskommelsen rörande dedikationen har jag redan talat. För Tunelds bekanta geografi, som utgick i icke mindre än sju upplagor, av vilka åtminstone de äldre trycktes i 2,000 exemplar, betalade förläggaren 600 daler kpt. per upplaga. Under den första tiden honorerades nog religiös litteratur fortfarande bäst, och Sylwan berättar, att domprosten Bælter fått 18 daler kpt. per ark för ett dylikt populärt arbete. Men med uppbyggelselitteraturen började naturvetenskaperna snart att tävla. Redan 1745 fick Linné av Salvius 18 daler kpt. per ark för Flora svecica och 1757 ej mindre än 50 daler för den fjärde upplagan av Systema naturæ. För Vetenskapsakademiens Handlingar betalade Salvius, som var den frikostigaste förläggaren, såsom vi minnas ända till 100 daler. Och med hänsyn till avsättningen i utlandet kunde han ge ganska höga honorar även åt andra på latin skrivande författare; så fick filosofen Wallerius 12 daler kpt. per ark för några

Författar-honoraren.

Digitized by Google

av Salvius förlagda arbeten. Översättare betalades naturligtvis mindre, med en sex à sju daler per ark Men sämst ställda tyckas, såsom Sylwan påpekat, de skönlitterära författarna hava varit. Jag har — säger han — »icke sett ett enda fall anfört från denna tid, då en skald för någon sin dikt erhållit direkt arvode av boktryckaren. Det är också rätt betecknande, att man nästan aldrig finner privilegium, skyddande för eftertryck, begärt för skönlitterära verk». I detta avseende var frihetstidens utilistiska syn på litteraturen således ännu vid periodens slut i det hela densamma som vid dess början, och att författarhonoraren, även de högsta, ännu voro relativt små, framgår därav, att ett vanligt översättararvode ej var högre än sättningskostnaden per ark eller 8 daler kpt. Det var också först ett gott stycke in på 1800-talet, som ett skönlitterärt författarskap ekonomiskt lönade sig. Men å den andra sidan hade man dock redan nu kommit så långt, att förläggarna ej längre drogo sig för att utgiva vittra arbeten, och 1767 vågade sig Carl Stolpe på att förlägga Dalins samlade Witterhets-Arbeten i icke mindre än sex band. Priset var ej obetydligt: för ett exemplar på skrivpapper 90 daler kpt., för ett på tryckpapper 66 daler. Att man nu kommit så långt, att man fått en publik, som beräknades vara villig att göra en dylik utgift för något så onyttigt som poesi — detta var dock ett betydande steg framåt i kultur.

H. Fougts boktryckarmärke.

Digitized by Google

ORTODOXISMENS FALL

Upplysningsrörelsen.

Vi ha förut sett, huru frihetstidens utilism på flera områden brutit sig mot den från stormaktstiden fortlevande ortodoxismen. Det återstår nu att visa, huru denna ortodoxism efter en het strid dukar under för den nya tidens krav på tankefrihet. I Frankrike, som under århundradet var den ledande kulturmakten, var det »upplysningen», som besegrade den katolska kyrkan. Men under frihetstiden hade upplysningsidéerna ännu jämförelsevis ringa betydelse för det svenska uppfattningssättet, och censuren drog försorg om, att inga »skadliga» skrifter kunde förvilla sinnena. Dessutom skola vi erinra oss, att även i Frankrike vågade fritänkeriet knappt före 1750 framträda med öppet visir, och sin stora betydelse för den religiösa frihetsrörelsen i Europa fick Voltaire, först sedan han 1753 bosatt sig i Schweiz. Förut spriddes hans farligaste skrifter blott i manuskript, och de övriga ledande författarna under århundradets förra hälft, Marivaux, Le Sage och Prévost, voro ej religiöst intresserade. Encyklopedien började först 1751 utkomma. Betydelse här i landet fick upplysningsrörelsen först mot århundradets mitt, egentligen under den gustavianska tiden. Å den andra sidan kan man dock inom litteraturen även tidigt under frihetstiden iakttaga en gradvis stigande utveckling i riktning mot det senare 1700-talets religiösa ståndpunkt. Argus, som visserligen ej vågade sjunga ut sin mening, väckte redan anstöt på ortodoxt håll, Argusförfattarens kalottpredikningar ännu mera, fru Nordenflycht har i sitt religiösa grubbel hunnit ytterligare ett steg åt vänster, och på 1760-talet har man här i Sverige redan tillägnat sig den franska libertinismens obesvärade sätt att skämta med bibeln. Hela denna utveckling får jag i det följande tillfälle att skildra, men förbigår den här, då det under frihetstiden aldrig kom till någon öppen drabbning mellan upplysning och ortodoxism. Striden under frihetstiden stod i stället

Digitized by Google

huvudsakligen mellan den ortodoxa statskyrkan och de nu framträdande sekterna. Det var dessa senare, som kommo att föra tankefrihetens talan, och det var dessa sekters modiga och sega kamp, som till sist åstadkom en svängning i den allmänna opinionen.

Religionstvånget.

Den fria författning, som man 1719 trodde sig hava fått, inrymde ingen plats åt religiös frihet. Tvärtom bekräftades alla förordningar i motsatt riktning, som givits under Karl XI och Karl XII. Visserligen tillät kyrkolagen främmande religionsbekännare — utom judar, turkar, morianer och hedningar — rätt att här vistas. Men sin andakt fingo de blott förrätta i sina egna hus inom lyckta dörrar för sig allena, och det var dem förbjudet att hålla offentlig gudstjänst. Några präster fingo de ej hava. Det enda undantaget gjordes för främmande makters ministrar, som tillätos hava egna huskaplaner. Men i dessa ministeriella gudstjänster fingo inga andra än ministerns husfolk deltaga. En fransk hantverkare, som var katolik, hade således ej rätt att i ministerns hus åhöra mässan eller av prästen mottaga sakramenten. Främlingarna skulle vidare, så framt de ville vinna svenskt medborgarskap för sina barn, låta uppfostra dem i den lutherska läran, och vid blandade äktenskap borde prästen före vigseln avfordra föräldrarna en förbindelse, att de blivande barnen skulle bliva lutheraner. Avfall från den rena evangeliska läran straffades med landsflykt, förlust av egendom och av arvsrätt.

Dessa förordningar gällde i början av frihetstiden och avskaffades icke. Å den andra sidan kommo de i strid med tidens utilism, och i praktiken började man därför smått rucka på förordningarna. Men varje medgivande skedde först efter ett energiskt motstånd från prästerskapets sida. Vid förhandlingarna om 1719 års regeringsform var Svedberg nästan den ende inom prästeståndet, som yrkade på en mildring i religionstvånget, i det att han hemställde, att »hantverkare och slike, som sig här i riket med överhetens tillstånd uppehålla, kunde efterlåtas hava sin gudstjänst i residentens hus». Men denna humana framställning, som för övrigt endast ville lagfästa en under suveräniteten tillåten praxis, mötte ett häftigt motstånd, och ärkebiskopen fann en dylik frihet »äventyrlig» och skadlig för den rena evangeliska läran. Förslaget avvisades också av ståndet. Men samtidigt kom det fram i en annan form, som var mera i stil med tidens lynne. Kommerskollegium framhöll nämligen i en skrivelse nödvändigheten att söka upphjälpa manufakturerna. Detta kunde icke ske utan att inkalla utländska arbetare, vilka icke ville komma, så framt man ej garanterade dem »samvetsfrihet och deras religions obehindrade övning». I borgarståndet voro sympatierna starka för

Digitized by Google

förslaget. Men prästerna satte sig ivrigt emot det, ty — yttrades det — dessa timliga fördelar skulle köpas för dyrt, »om religionen skulle lida men och efterkommande störtas i själavånda». I följd av detta motstånd blev frågan oavgjord. Men till sist visade sig det utilistiska intresset såsom det starkaste, och 1724 utfärdade rådet en resolution, genom vilken de av Jonas Alström till Alingsås inkallade arbetarna av reformert bekännelse tillätos fri religionsövning, dock icke i någon kyrka, utan blott i enskilda hus.

De reformertas ställning.

Först vid 1741 års riksdag beviljades religionsfrihet för de reformerta i hela landet. Visserligen satte sig prästeståndet även nu till motvärn, men blev överröstat. Ty bondeståndet hade vunnits för förslaget, emedan man såsom skäl hade anfört, att allmogen kunde räkna på att få bättre betalt för sina varor, om befolkningen växte till och välståndet ökades genom placering av utländskt kapital i landet. Beslutet dikterades således av ekonomiska motiv, och det var denna utilism — ej någon ideell frihetskärlek — som sköt den första breschen i ortodoxismen. Prästeståndet fortfor väl att vid följande riksdagar protestera, men utan framgång, och till sist märker man, huru ståndet känner sig besegrat av den nya tiden. Då en medlem vid riksdagen 1765 föreslog, att man åter skulle försöka, »vad till återvinnande och befästande av religionens enhet i vårt kära fädernesland kunde stå att uträtta», fruktade andra, att ett dylikt försök skulle ha en rakt motsatt verkan. Bråkade man i denna sak, kunde kanske också katolikerna få religionsfrihet, och det var därför bäst att vara försiktig.

Katolikernas ställning.

Farhågan, att också katolikerna skulle få religionsfrihet, var icke alldeles ogrundad. De franska katoliker, som för slottsbygget inkallats på 1740-talet, hade då med regeringens goda minne fått rätt att hava en särskild katolsk kyrka, och med dem hade följt några katolska präster, som förrättade vigslar, barndop och begravningar, utan att regeringen ingrep. Det, som särskilt förargade de lutherska prästerna, var begravningarna. Så t. ex. klagade kyrkoherden i Kungsholmen, att de i hans församling boende katoliker »lika som förr och ännu oförskämdare fortfara med deras begravningar». Men konsistoriets klagomål hos Kungl. Maj:t hade ingen påföljd. Bättre tur hade prästerna, då anfallet riktades på en annan punkt. Kyrkoherden Nensén hade ondgjorts över, att de förnämares barn ofta uppfostrades av franska guvernanter, som voro av katolsk bekännelse, och då överflödsförordningen vid 1765 års riksdag kom före, passade prästeståndet på och föreslog, att den, som anlitade en dylik lärarinna, skulle till staten erlägga en överflödsavgift av 200 daler smt. Adeln protesterade naturligtvis, då detta var en

Digitized by Google

skatt nästan blott på detta stånd, men prästerna segrade — de hade ju anslagit de ekonomiska och utilistiska strängarna — och paragrafen kom verkligen in i överflödsförordningen. Men det var också den sista segern, och i det följande få vi se, huru dessa främmande trosbekännare genom Gustav III:s toleransedikt tillförsäkrades fri religionsövning.

Dessa främmande religionsbekännare voro emellertid ganska få, och ojämförligt viktigare var därför ortodoxismens kamp med den rent svenska sektrörelsen. Denna har för 1700-talets kultur haft en genomgripande betydelse även därför, att dessa sekter voro den jordmån, ur vilken den gustavianska tidens ordensmystik till en stor del hämtade sin näring, och de spela en roll även för 1800-talets romantik. Vi skola därför övergå till denna rörelses historia.

Den lutherska poliskyrkan.

Vi hava förut sett, huru 1600-talets lutherska kyrka allt mer och mer avlägsnat sig från protestantismens stora och ledande grundtankar. En huvudanmärkning, som de äldsta protestanterna riktade mot den romerska kyrkan, var, att denna blivit en prästkyrka, ej en allmännelig kristen församling. I det fallet hade 1600-talets svenska kyrka i det väsentliga återgått till katolicismen, och lekmännen hade allt mer och mer ställts utanför allt inflytande på kyrkans angelägenheter. För de första protestanterna hade vidare den »tro», på vilken de så starkt höllo gent emot katolikernas »goda gärningar», varit ett religiöst *liv*. Men för det religiösa livet stod 1600-talets svenska kyrka i det hela oförstående, och i dess ställe hade man satt den rent yttre kyrkotukten, ett slags polisreglemente, som stormaktstidens människor visserligen ännu ej kände så tryckande, då de voro vana att lyda och hade för låg kultur för att känna oket. Man fann det därför helt naturligt, att den, som på ett år ej gått till nattvarden, tilltalades och straffades såsom okristen. Såsom sabbatsbrott betraktades frånvaro från kyrkan under förevändning, att man hemma läste predikan, och vid tredje resans brott skulle den felande böta eller sig till blygd för hela församlingen en söndag sättas i »stocken» vid kyrkodörren. Den, som gick för tidigt, innan gudstjänsten var slut, skulle plikta sex marker silver, och den, som kom för sent, pliktade andra gången en mark smt. Enligt ett kungligt brev av 1688 skulle officerare och gemene vid konungens livgarde delas i två grupper, av vilka var grupp varannan söndag skulle gå till nattvarden. Försummelse straffades hos officerare med förlust av en halv månads sold; soldaterna fingo slita tre par spö.

Det var mot denna poliskyrka, som pietismen kom såsom en protestantisk reaktion, och såsom vi i föregående del sett funnos

Digitized by Google

förberedelser inom landet, redan innan vi gjort bekantskap med den tyska pietismen. Denna fann här en ytterst tacksam jordmån. Ty det var ju den stora olyckstiden för Sverige, krig, pest och rysk fångenskap, och dylika olyckor stämma sinnena till en religiös uppfattning av tillvaron.

Pietismen.

För den stämning, som nu gjorde sig gällande, passade onekligen pietismen väl. Den äldre pietismen, som framträder på 1710- och 1720-talen, lade huvudvikten på etiken, på ett kristligt liv, under det att den däremot föga intresserade sig för de dogmatiska frågorna, således icke för den bekännelsetrohet, som för ortodoxismen var huvudsaken. I det hela ville pietisterna ännu stå kvar i statskyrkan, och rörelsen hälsades till en början ock med sympati av flera av de ledande prästerna, särskilt av Svedberg, som givit en mycket välvillig skildring av en dylik konventikel.

Vanligen samlade de sig hos en kamrer von Wolcker. Till dem hörde flera av den högre aristokratien såsom riksrådet Cederhielm, landshövding Reuterholm m. fl. Särskilt talrikt representerad var den högre medelklassen, och efter 1720 deltog även en mängd av de från Ryssland hemkomna officerarna i dessa konventiklar. Någon direkt fientlighet mot statskyrkan röjde de, som sagt, till en början icke, utan ville blott ostörda få samlas till sina andaktsstunder. Men däri låg dock fröet till en brytning, ty de höllo på lekmannens rätt att själv tolka skriften, under det att detta för ortodoxismen var ett privilegium för statskyrkoprästen. »Den omvände lekmannen — skrev en av dem — förstår Guds ord bättre än den oomvände lärde teologen.» De ville därför ej anlita andra präster än de omvände och sant kristne. Häri låg särskilt det för ortodoxismen anstötliga, och redan 1713 lyckades ärkebiskopen utverka ett bestämt förbud mot alla konventiklar d. v. s. privata andaktsövningar med deltagare från andra hus. Så långt kunde väl ej ortodoxismens poliskyrka gå, att den förnekade en kristen rätt att i sitt eget hus läsa bibeln och sjunga psalmer — ehuru man tydligen föredrog, att det skedde i kyrkan och på de reglementerade tiderna — men man förbjöd alla icke till familjen hörande att deltaga i dessa andaktsstunder. Emellertid kunde detta förbud, som rådet och icke Karl XII utfärdat, icke upprätthållas, och först då prästeståndet vid frihetstidens början övertagit den suveräne konungens makt, började förföljelserna mot pietisterna. Särskilt ivrig var kyrkoherden Possieth, som i en predikan 1720 kallade pietisterna »rövare, glupande ulvar och gräshoppor, vilka Johannes kallar en satans hop, hållande sig till bedrägliga andar och djävlalärdom», och vid riksdagen 1719 hade prästeståndet önskat att i drottningens försäkran få in dels

Digitized by Google

ett förbud mot konventiklar, dels en förklaring, att ingen av pietismen besmittad skulle i statens tjänst kunna brukas — ett förslag, som dock icke kunde genomdrivas. Men även pietisterna började att övergiva sin hittillsvarande passiva hållning och yrka på större frihet. En bland de ledande pietisterna, assessor Rothåf, ingav till 1720 års riksdag ett memorial, i vilket han framhöll, att ingen utom Gud allena kan vara herre över människans samvete, varav följer, att ingen kan tvingas till en annan religiös övertygelse än den, som han själv prövar vara sann. Vidare yrkade han på ett ökat lekmannainflytande på de kyrkliga angelägenheterna. Andra pietister gingo ännu längre, och prosten Grubb framlade ett förslag om ett kyrkokollegium, valt *blott* ur de tre lekmannaståndens, vilket skulle hava uppsikt över hela kyrkostaten med rätt att till- och avsätta biskopar.

Konventikelplakatet 1726.

Dessa och liknande förslag kunde naturligtvis ej genomdrivas, och genom konventikelplakatet av den 12 januari 1726 vann ortodoxismen en avgjord framgång. Enligt detta tilläts endast den mest begränsade husandakt. Föräldrar och husbönder hade väl rätt att med sina barn, anhöriga och tjänstefolk hålla bön, läsa ur bibeln och ur några andra gudeliga och här i riket vedertagna böcker. Men intet därutöver. Ursprungligen hade man också velat medge, att *vänner,* som *tillfälligtvis* kommo tillsammans, skulle få föra »ett gudeligt och uppbyggligt samtal», men vid justeringen ströks detta. Likaså strök man ett annat farligt medgivande: att den, som i följd av en alltför lång och besvärlig väg till kyrkan blev hindrad att resa dit, skulle hemma »få göra bön, sjunga vanliga psalmer, läsa i bibeln, postillor och gudeliga böcker». Även detta ansågs farligt och stridande mot god ordning. Kommo personer tillsammans i enskilda hus under förevändning att bruka sin andakt, skulle detta första gången bestraffas med böter av 200 daler smt., andra gången med 400 daler och i brist av penningar med två à tre veckors fängelse vid vatten och bröd. Skedde det tredje gången, var straffet *landsförvisning* på 2 år.

Detta är innehållet av det så sorgligt ryktbara konventikelplakatet, som upphävdes först så sent som 1858, och fullständigt först tio år senare. Rättvisan fordrar dock det erkännandet, att beslutet i rådet ej var enhälligt. Arvid Bernhard Horn hade ingenting emot en större konventikelfrihet, och Nicodemus Tessin anmärkte orimligheten i att förbjuda sammankomster till Guds pris och lov, men »lämna alldeles opåtalt, om en hop folk komma tillhopa på krogar och källare, hålla stora banketter och förnöta dagar och nätter med dansande, sjungande, supande, spelande och all annan syndig fåfänga».

Digitized by Google

Men rådets räddhåga för det andra i ordningen av riksstånden gjorde dock, att det föll undan för prästernas önskningar.

Kampen mot konventikelplakatet.

Inom ridderskapet och adeln hade pietismen talrika anhängare, som vid riksdagen inkommo med en mängd förslag till en s. k. förklaring av konventikelplakatet, varigenom man ville upphäva åtminstone det värsta tvånget. Ett dylikt förslag, avgivet av justitiedeputationen, hade följande innehåll. Om personer icke lönligen, utan uppenbarligen, vare sig av tillfälle eller efter avtal, träffades och hellre än att använda tiden till världsligt tidsfördriv ville sjunga psalmer, göra bön och sysselsätta sig med Guds ords betraktelse, så skulle detta ej anses straffbart. Men å den andra sidan borde denna frihet omgärdas med starka garantier mot missbruk. Sammankomsterna borde stå under prästernas uppsikt, icke ledas av någon, som ej av prästerskapet godkänts, icke äga rum under gudstjänsttid, icke ske med någon större samling än en tio à tolv personer utom husfolket o. s. v. Man kunde tycka, att dessa garantier voro starka nog, men inom prästeståndet mötte förslaget likväl det häftigaste motstånd. Enligt ståndets mening skulle förslaget »öppna dörrar och fönster för indifferentismo och fanatismo», och »under sken av gudaktighet skulle allehanda skadliga nyheter och lärosatser införas». Ty — heter det — den, »som har en dylik lärofrihet, aktar varken lag eller regler under förevändning, att man bör mer lyda Gud än människor».

Av prästeståndet avvisades således justitiedeputationens hovsamma förslag, och bondeståndet, som i allmänhet följde med prästerna, förklarade kort och gott, att konventikelplakatet såsom »högst nyttigt och hälsosamt borde utan vidare stadfästas». Även hos borgarna var oppositionen mycket svag, och beslutet blev, att plakatet skulle stå vid makt »såsom ett tjänligt och nyttigt medel att förekomma varjehanda oredor». Endast ridderskapet och adeln, där pietisterna hade sina flesta anhängare, visade ett något större frisinne, men överröstades av de tre andra stånden.

Pietismen var emellertid icke slagen, och vid samma riksdag, 1726, inlämnade en av den nya rörelsens lärdaste och mest begåvade anhängare, David Silvius, ett »oförgripeligt betänkande», som innehåller det program, kring vilket den äldre svenska pietismen samlat sig. I det hela är det rent protestantiska idéer, han här upptagit. Det skall icke såsom under katolicismen finnas tu herrskap här i landet. Prästerna skola icke hava någon vare sig världslig eller andlig myndighet, och deras ämbete sträcker sig icke längre än till att lära och predika Guds ord och utdela sakramenten. Denna skyldighet ha de icke på grund av någon apostolisk succession,

Digitized by Google

utan endast i följd av församlingens kallelse. Det är ett påviskt tänkesätt att anse församlingen omyndig och pliktig att tro, vad kyrkan och prästerskapet tror. Lekmannen har här samma rätt som prästen. Och denne står ofta i religiöst avseende efter lekmannen, till en del beroende på det lägre prästerskapets usla ekonomi, som hindrar alla mera djupgående och långvariga studier, men även på grund av den dåliga, efterblivna och skolastiska undervisningen vid universiteten. Någon ändring till det bättre kunde emellertid ej väntas genom biskoparnas ingripande, och därför föreslog Silvius inrättandet av ett överkonsistorium, bestående av både lekmän och präster, för att reformera kyrkan — jag behöver icke tillägga, att detta betänkande icke ledde till något resultat.

Dippel.

Till en del berodde motståndet därpå, att den äldre, ännu ej rent kyrkofientliga pietismen just vid denna tid utvecklade sig i en vida mera radikal riktning, som kunde komma varje frihet att framstå såsom betänklig. Samma år som Silvius väckte sitt förslag i riksdagen, ankom nämligen den beryktade tyske pietisten Johann Conrad Dippel till Skåne. Prästerskapet lyckades väl utverka en utvisningsorder mot honom, men på framställning av ridderskapet och adeln upphävdes denna, och i januari 1727 ankom Dippel till Stockholm. Hans lära, den s. k. dippelianismen, som fick en mycket stor betydelse för 1700-talets sektväsen, är en egendomlig blandning av den då nyaste upplysningsfilosofien, mystik, gammalpietism och verkligt protestantiska idéer. Från gammalpietisterna står han i själva verket ganska fjärran, ehuru han liksom de var en fiende till den skolastik, som då ännu docerades vid våra universitet. Men *hans* synpunkt är delvis densamma som upplysningsfilosofernas. Felet hos denna ofruktbara protestantiska skolastik var, att den ej stödde sig på någon erfarenhet, ej var empirisk. Den erfarenhet, han ville lägga till grund, var den religiösa erfarenhet, som varje människa ägde. Stämde filosofiens eller teologiens resultat med denna erfarenhet, voro de sanna, eljes icke. Denna utgångspunkt ledde emellertid till vittgående slutsatser. Den individuella religiösa erfarenheten fick således auktoritet över skriften, och Dippel drog sig ej heller för att förklara, att bibeln alls icke vore ända igenom inspirerad, utan blott med avseende på »de praktiska frälsningslärorna». *Över* skriften satte han Guds omedelbara *inre* ord. De, som antaga detta Guds inre ord, bli Guds barn och vänner. De, som icke förnimma denna röst, stå däremot utanför församlingen. »Det nya förbundets tjänare — säger han — äro blott de heliga, som av Kristi anda äro smorda och dugliggjorda till ämbetet.» Härigenom ställde han sig på samma ståndpunkt som gammal-

Digitized by Google

pietisterna, som ju likaledes förkastat de icke väckta prästerna. Men Dippel gick ännu längre och underkände även sakramentens betydelse. Dopet var ett arv från judendomen, ett människopåfund och utan betydelse. Nattvarden hade ingen sakramental verkan, utan var blott en kärleks- och åminnelsemåltid, som således endast kunde hållas av de verkligt troende.

Johann Conrad Dippel.
Kopparstick av C. Bergquist 1734 efter J. Streng. Kungl. Biblioteket.

Mest betydande av Dippels kätterier var likväl, att han alldeles förkastade den paulinska och lutherska försoningsläran. Gud är icke vred på oss, han behöver icke försonas, och Kristus har ej försonat honom genom att lida i vårt ställe. I och för sig skulle väl denna nya dogmatik icke hava fått någon större betydelse för kulturen, utan blott blivit ett teologiskt tvisteämne. Men det var själva utgångspunkten, som var den viktiga: Gud kan ej vara vred, ty han är själva kärleken. Det var detta, som grep sinnena. Det var ett nytt tal, som framkallade ett utbrott av den under ortodoxismens tid undertryckta sentimentaliteten, och den äldre, ännu strängt lagiska pietismen började nu visa tendenser att bytas ut mot ett hysteriskt känslofrosseri och religiös extas. Den äldre pietismen hade räknat sina anhängare bland adeln, något också bland präster och förmögnare borgare, och dessa pietister hade varit ett strängt, allvarligt folk. Nu spred sig den religiösa rörelsen till det lägre folket i huvudstaden och antog en nästan revolutionär karaktär. Prästerna avbrötos i sina predikningar av hysteriska kvinnor, som kallade dem lögnare o. s. v.; vid de enskilda konventiklarna »bad man — efter vad det berättades — med egna ord, i gråt och tjutande, med skrik och rop, med händernas och kroppens häftiga bevekande». Man hade således helt hastigt från poliskyrkan kommit fram till tungomålstalandet.

Detta var nu icke dippelianism, men en följd av de tankefrön, Dippel kastat ut. Han kom, såsom jag nämnt, till Stockholm i januari 1727 och tog då in hos gammalpietisternas ledare von Wolcker. Men de funno snart, att de stodo på alldeles olika ståndpunkt. Wolcker gillade ej Dippels dogmatik, stötte sig väl ock på hans mindre all-

Digitized by Google

varliga, satiriska sätt, och Dippel å sin sida ansåg de svenska pietisterna förlegade och efterblivna. Om deras konventiklar yttrar han sig ganska ringaktande.

Dippels Stockholmsvistelse blev emellertid helt kort. Under riksdagen inlämnade prästeståndet en ny begäran om Dippels utvisande, fick denna gång borgare och bönder med sig, och i december måste Dippel lämna huvudstaden. Hans korta uppehåll härstädes betecknar emellertid en avgjord brytning i det svenska sektväsendets historia. De äldre pietisterna von Wolcker och Cederhielm avledo 1729, och i stället grep dippelianismen eller den yngre, radikala pietismen allt mer omkring sig. De rena dippelianerna, d. v. s. de, som omfattade alla hans teologiska lärosatser, voro måhända jämförelsevis få, men dess flera de, som i ett eller annat avseende påverkats av honom, och 1730-talet är ett bland de mest upprörda skedena i den svenska kyrkans historia.

Tollstadius.

Den förste, som råkade ut för misstanken att vara besmittad med de nya kätterierna, var huvudstadens mest uppburne predikant Erik Tollstadius, som då var kyrkoherde i Skeppsholms församling, en varmt religiös personlighet med en stark dragning åt den äldre pietismen, vars etiska uppfattning av kristendomen han delade. Det, som särskilt slog an på honom i Dippels förkunnelse, var hans lära om Gud såsom kärleken, och denna tanke kom nu också fram i hans predikningar. I följd härav blev han i maj 1728 uppkallad för konsistorium. Där förklarade man först för honom, att det alls icke var fråga om någon process, utan att man blott ville hava en broderlig konferens med honom, och så frågade man honom, vad han tyckte om Dippel. Härpå svarade Tollstadius, att han icke var Dippels domare, att om Dippel hade orätt, så finge han själv svara för det, och att han (Tollstadius) hade alldeles för ofullständig kännedom om Dippels skrifter för att med någon sakkunskap kunna yttra sig om dem. Längre kom man denna gång ej med honom.

I oktober uppkallades han ånyo och åtspordes, vad han ansåg om Dippel. Då han hänvisade till sitt förra svar, formulerades frågan så: om han ville förklara, att han förkastade Dippels lära? Härpå svarade Tollstadius: Det kan jag icke göra. Konsistoriet drog härav den logiskt tvivelaktiga slutsatsen, att han gillade Dippels åsikter, och i följd härav ansåg man sig kunna börja en rättegång mot honom. För dess olika skeden skall jag här ej redogöra. Den slutade emellertid först 1731 med Tollstadius' frikännande. Av sina vedersakare beskylldes han för att »svinka» och ej våga stå för sin mening. Men sannolikare är dock, att Tollstadius med sin praktiska uppfattning av religionen ej intresserat sig för den dippelska dog-

Digitized by Google

Digitized by Google

samvete eller berättar något, som till dessa skrifters utrotande på något sätt tjäna kan, utan föregående övertygelse om deras falskhet, underkastar jag mig med nöje allt, som mig åläggas kan; de få göra med mig, vad de behaga». Däremot förklarade han sig villig att ange *sin* ställning till Dippels lära, och av denna framgick, att han omfattade Dippels uppfattning av försoningsläran.

Denna villfarelse borde emellertid närmast icke ha haft annan påföljd, än att han ådömts undervisning. Men kommissionen begagnade nu ett ytterst bakslugt tillvägagångssätt och frågade honom, om han tänkte lyda Kungl. Maj:ts brev, i vilket Dippels åsikter betecknats såsom ogudaktiga, förföriska och fördömeliga. Härpå genmälte Strokirch oförskräckt, att han ansåge brevet stridande mot Guds ord och att *det* vore sanning, som däri stämplades såsom villfarelse. Fiskalen yrkade då, att Strokirch skulle häktas för förgripliga uttalanden mot Hans Kungl. Maj:ts höga person. Kommissionen biföll detta yrkande, varvid Strokirch yttrade: »Jag sätter mig inte emot Kungl. Maj:ts förordning i de mål, som man bör lyda överheten. Men det ges casus, vid vilka man mera bör lyda Gud än människor.»

Strokirch fick nu ett halvt år sitta i häkte »utan ved till eldning, ljus, säng och uppehälle», och först 1730 föll Svea hovrätts dom. I denna ogillades försöket att få Strokirch dömd för vanvördnad mot konungen, men egendomligt nog fick han åtta dagars fängelse vid vatten och bröd, emedan han icke med nog varsamhet och vördnad talt om sin höga överhet.

Gråkoltarna.

Strokirch tillhörde samhällets överklass, men en annan separatistisk rörelse visar, att dippelianismen nu trängt ned också till det lägre folket. 1731 uppträdde de s. k. gråkoltarna, av vilka några voro studenter, men de flesta gesäller, drängar och dylikt folk, mest kvinnor ur det lägre folket. De samlade sig hos en fru van den Aveelen, änka efter den kände kopparstickaren, och deras religiösa ståndpunkt var tämligen fantastisk, närmast påverkad av en apokalyptisk stämning, som vid denna tid tyckes hava genomgått landet. Man hade syner, drömmar och andra uppenbarelser, och av dem hade man fått den övertygelsen, att den syndfulla världens sista stund stod för dörren. Det gällde därför att hålla sig beredd på Kristi andra tillkommelse och avstå från denna världen. De lade med hänsyn härtill bort den världsliga dräkt, de hittills burit och som ansågs fåfängelig, och i stället klädde de sig i grå vadmalskläder. Icke heller ville de taga befattning med något världsligt arbete annat än det, som till livets nödtorft var absolut nödvändigt, och för övrigt röjde de en stark animositet mot stats-

Digitized by Google

kyrka och präster samt höllo, som jag nämnde, enskilda konventiklar hos fru van den Aveelen.

Dessa kunde ej länge förbliva okända, och på sensommaren 1731 gjorde kyrkoherden Hermonius — Bellmans morfar — anmälan om dem hos konsistorium. Utgången var naturligtvis klar på förhand, och kämnärsrätten, dit målet förvisats, hade ingenting annat att göra än att enligt konventikelplakatet av 1726 döma värdinnan, fru van den Aveelen, till 200 dalers böter och deltagarna till 40 daler. Hade man stannat härvid, hade förfarandet varit lagligt. Men nu övergick man till en rent olaglig förföljelse. En av gråkoltarna, Annika Andersdotter, hade flyttat till sin gamle far, som bodde vid Långholmen, och med henne följde fyra andra kvinnliga gråkoltar. Några konventiklar höllo de icke, och de arbetade så mycket de behövde för att livnära sig och för att icke behöva tigga. De föllo således ingen människa till last, men icke dess mindre togs aktionen mot »de fanatiska kvinnfolken» upp i konsistorium, de häktades och ställdes ånyo inför kämnärsrätten. Konsistoriets anklagelsepunkter äro onekligen dråpliga. De anklagades nämligen *dels* för olovliga sammankomster, *dels* för en ovanlig och förargelig klädedräkt, *dels* för ett »sällsamt leverne». Då de nu emellertid icke hållit några konventiklar, och då man enligt *konventikelplakatet* ej kunde straffa en person för »ett sällsamt leverne» och en »ovanlig klädedräkt», tog man i stället sin tillflykt till tjänstehjonsstadgan. De hade själva förklarat, att de ej ville låta tvinga sig till världsliga sysslor och arbete. De hade således icke någon tjänst, och ehuru de hade fast bostad och icke lågo någon till last, betraktade kämnärsrätten dem såsom lösdrivare och dömde dem till spinnhuset. Gubben, som härbärgerat sin dotter och hennes väninnor, straffades med 20 dalers böter.

De fördes således till spinnhuset, där de då — det var en söndag — sysselsatte sig med sång, bibelläsning och bön. Men då de på måndagen skulle sättas till arbete, vägrade de enligt sin religiösa tro och sattes därför in i cell för att — såsom det skrevs — »genom svält samt med ljus ifråntagande tvingas att arbeta». Men icke heller detta hjälpte. De stackars gråkoltarna underkastade sig utan knot detta straff, och då ett par dagar gått, utan att de fått någon mat, lät fängelsepredikanten på eget bevåg ge dem halv kost. Inför detta fall stod man alldeles rådlös. Närmast följde en lång skriftväxling mellan alla möjliga myndigheter om, huru man i detta fall skulle förfara — en skriftväxling, som pågick i ett par år och som har intresse genom de åsikter, som nu börja bryta sig mot varandra. Konsistoriet och kämnärsrätten visade sig totalt ur stånd att

Digitized by Google

förstå en religiös rörelse, under det att däremot de högre stående myndigheterna, kanslikollegium och Svea hovrätt, röja en mera vidsynt och human uppfattning. Konsistoriet kunde på intet sätt tillstyrka, att de häktade försattes på fri fot, ty då kunde de förföra andra — som man ser tyckes konsistoriet hava glömt, att de straffats för brott mot *tjänstehjonsstadgan,* ej mot konventikelplakatet. I hovrätten däremot möter man hos en bisittare, hovrättsrådet Olivecrona, för första gången en verkligt förnuftig tanke. Det gällde här enligt hans mening ett samvetsmål, »som med all lindrighet och ömhet hanteras borde», ty kvinnorna hade tydligen icke vägrat arbeta »av lättja och studsighet», utan av religiösa skäl. Varken hade de i fängelset eller förut gjort något ont, utan fört ett dygdigt och ärbart leverne. På grund därav kunde han »emot evangelii lära, som ej vet av något samvetstvång», icke tillstyrka, att de straffades med fängelse eller på annat sätt. Med en visserligen knapp majoritet förenade sig hovrättens övriga ledamöter med Olivecrona. Men Kungl. Maj:t, som tydligen hade respekt för vad ett helt riksstånd önskade, biträdde den strängare meningen och dömde dem till fängelse. De överflyttades därför från spinnhuset, några till södra stadshuset, andra till rådstufängelset, där de fingo var sitt rum »utan rätt att tala med någon eller mottaga något». Särskilt på vintern var det svårt för dem, då man varken bestod dem ljus eller värme och då både födan och kläderna voro otillräckliga. Men jag vill förbigå alla de upprörande detaljerna i den relation, som den humane underståthållaren Drake avgav om dem. Tack vare hans ingripande fingo de åtminstone en drägligare behandling, och måhända var det detta, som till sist bröt deras motstånd, så att de efter fyra års tortyr återkallade sina villfarelser; den sista av dem höll dock ut i ända till sex år. Och därmed hade statskyrkan lyckats knäcka den första oppositionen.

Ericks-sönerna.

Den nästa kraftmätningen slutade däremot med en Pyrrhusseger. Ett par finnar, bröderna Ericksson, hade bildat en mystisk teosofisk sekt, och i följd härav dömdes de av Åbo hovrätt till landsförvisning. Men innan domen kunde gå i verkställighet, skulle den underställas Kungl. Maj:ts prövning. Innan denna prövning hunnit verkställas, vände sig emellertid Erickssönerna själva till Kungl. Maj:t och anhöllo att jämte sitt husfolk och anhöriga få begiva sig ut ur riket, då de förmodade, att regeringen ej ville medgiva dem den samvetsfrihet de önskade. Detta casus var ju onekligen egendomligt: de anklagade själva anhöllo om straffet såsom en nåd. Men här var naturligtvis icke annat att göra än att bifalla deras ansökan, och i juli 1734 lämnade dessa sekterister sitt fädernesland — ett slags motsvarighet

Digitized by Google

till de engelska puritaner, som undan trostvånget emigrerat till Amerika. Inalles utvandrade nu 87 personer.

Denna kraftiga opposition blev icke utan verkan. Redan i Åbo hovrätt hade den meningen uttalats, att då kristendomen till sin egentliga natur ej tål något tvång, så kunde Erickssönernas krav på fri religionsövning ej anses straffbart. Och på riddarhuset, där frågan togs upp, yttrades ännu skarpare ord. Ärendet — yttrade en talare — är av den yttersta vikt, ty det gäller samvetsfriheten: »samvetet låter intet tvinga sig, och vad i dag händer dem, kan en annan gång hända en annan, när han just ej är av samma tanke med sin sockenpräst». Och den gamle pietisten Esbjörn Reuterholm skrev i ett memorial: »Är ett världsligt ok oss förhatligt, så mycket mer ett andligt, det komme då, varifrån det helst vill», och han protesterade »för eviga tider emot allt det, som allenast kan hava ett anseende av envälde över samveten». Men åt saken var ju ingenting att göra, då Erickssönerna själva begärt att få gå i landsflykt. Ortodoxismens kulmen.

I prästeståndet tog man samtidigt upp ärendet från en alldeles motsatt synpunkt och inlämnade till de övriga stånden ett memorial, vars innehåll var följande. Den enhet i religionen, som var så oskattbar, hade genom flera på den sista tiden uppkomna villfarelser betänkligt rubbats, och ståndet ville därför hemställa, om icke de *ämbetsmän,* som hyste dylika villfarelser, skulle för en tid mista ämbete, lön och pension. Voro de icke i statens tjänst, borde de dömas till något »anständigt och lindrigt handarbete, ingalunda att därigenom med utvärtes våld vilja tvinga någons samvete, utan allenast att sådant, jämte tjänlig och stadig undervisning, torde vara de förförde nyttigare än att sitta i förvar inneslutna och fåfänga, i ty att de vid arbetet, ehuru lindrigt det vore, ej hade så tid att behaga sig i deras självtagna infall och griller».

Detta så människovänliga förslag blev emellertid i ridderskapet och adeln utsatt för en skarp kritik av Strokirch, och på denna svarade prästerskapet med en broschyr, som är typisk för ortodoxismens logik. Naturligtvis höll prästerskapet på samvetsfriheten. Att med makt och våld vilja injaga tro, religion och kristendom i folk vore det aldra dummaste, grovaste och grymmaste, som man kunde göra. Det vore en papistisk och hispanisk inkvisition att tvinga någon till vår evangeliska tro med bojor, fängelse, tortyr och plågor. Efter detta och andra vackra utlåtelser i samma stil förefaller det, som om konklusionen vore klar. Men den blir alldeles motsatt. Regeringen har en helig plikt att bibehålla enighet i religionen och den rätta gudstjänstens renhet, och därför måste de föregående religionsstadgarna upprätthållas. Som man ser hade ståndet alldeles

Digitized by Google

samma mening som den spanska inkvisitionen. Även denna medgav full religionsfrihet för den, som hade den *sanna* religionen, och inkvisitionen var blott ett medel att åvägabringa den enhet i religionen, som de protestantiska prästerna satte så högt. Den enda skillnaden var den, att dominikanermunken ansåg den enda sanna religionen vara katolicismen, som däremot här i landet ansågs som en farlig villfarelse.

Prästeståndets förslag tillstyrktes emellertid av justitiedeputationen, och den ende, som fann det betänkligt och onödigt, var Olivecrona, »emedan det ändamål, till irriga meningars alldeles utrotande nu syftas uppå, torde kanske därigenom mera skadas än befordras». Egendomligt nog bifölls prästeståndets förslag i alla fyra stånden, och dessutom — tydligen i anledning av Strokirchs uppträdande — tillades i 1735 års religionsstadga ännu en punkt, som betecknar höjden av förtryck: den, som vid *riksdagen* understod sig att proponera något, som på ett eller annat sätt kunde vara anstötligt för den rena evangeliska läran, skulle straffas med fjorton dagars fängelse vid vatten och bröd eller i svårare fall med landsflykt.

Härmed hade man nått kulmen. Ingenting fick tryckas utan prästerskapets censur, inga religiösa samkväm fingo hållas utom de offentliga gudstjänsterna, där prästen förkunnade den rena läran, ingen fick uttala en avvikande mening, och ej nog med detta: även den, som »sig stilla och roligen i församlingen uppförde», skulle straffas enligt religionsstadgarna, om han råkat i någon villfarande mening samt ej, trots prästens välvilliga förmaning och undervisning, lät sig rättas — således: tankar, som aldrig yttrats, utan blott vid ett inkvisitoriskt förhör frampressats, voro straffbara.

Sven Rosén.

Men en dylik fullständig seger är farlig, och vid den nästa religionsprocessen började redan allmänhetens sympatier att vända sig. Den riktade sig mot flere, men företrädesvis mot Sven Rosén, en bland århundradets finaste och ädlaste religiösa personligheter och dessutom modig, ärlig och övertygelsetrogen. Dippels läror hade gjort ett djupt intryck på honom, ehuru han aldrig kritiklöst anslöt sig till dem, och det hade varit denna nya religiösa övertygelse, som hindrat honom att avlägga prästeden. I stället ingick han 1735 i ett samfund, som hade en viss likhet med gråkoltarnas. Det var en samling personer — mest hantverkare — som hyrt ett hus på Söder, det s. k. Mommas hus, där de slogo sig ned för att få bo tillsammans med likasinnade. Någon särskild klädedräkt som gråkoltarna hade de icke, några konventiklar höllo de icke, utan var och en förrättade själv sin andakt, och överhuvud förde de ett tyst och stilla liv. Men det hindrade icke, att de av stadsfiskalen året därpå blevo med

Digitized by Google

hänvisning till den nya religionsstadgan angivna såsom *misstänkte* att hysa villfarande meningar. Med anledning härav blevo de uppkallade till förhör i konsistorium, vars uppgift det nu blev att tvinga fram dessa villfarelser. Man började med att fråga Rosén, vad han sysselsatte sig med. Då han svarade, att han översatte ett bekant tyskt arbete, tillspordes han, om han delade de där uttalade åsikterna. Därpå avgav han den förklaringen, att han i vissa delar gjorde det, i andra icke. Så började den egentliga inkvisitionen, som Rosén utan fruktan underkastade sig. Han erkände utan omsvep, att han på tre år ej gått till nattvarden, att han ej delade kyrkans uppfattning av denna, att han ansåg en inre, ordlös och enskild bön viktigare än offentliga andaktsstunder och att han och hans vänner således icke haft några konventiklar. Då emellertid konsistoriet härav fann, att de misstänkte hyste flera farliga villfarelser och icke ville låta sig övertygas, anklagades de inför världslig rätt, kämnärsrätten, som efter en längre undersökning icke fällde något utslag, utan insände handlingarna till Svea hovrätt.

Under tiden fick Rosén ett par andra åtal. I Bro socken bodde en hovjunkare Jacob Gripenstedt, som av religiösa skäl vägrade att låta döpa ett barn, som han och hans hustru fått. Härom blev nu en lång rättegång, som slutade därmed, att Kungl. Maj:t befallde, att barnet strax och utan ringaste uppskov skulle döpas, i nödfall med kronobetjäningens hjälp. Denna hjälp måste också anlitas, ty Gripenstedt vägrade att underkasta sig domen, kyrkoherden i Bro måste därför tillkalla kronobetjäningen, och i närvaro av länsman och fjärdingsman — men icke föräldrarna — förrättades dopet, som avslutades därmed, att kronobetjäningen sjöng psalmen: Nu tackar Gud allt folk.

Med denna sak hade Rosén nu visserligen ingenting att göra, men pastor primarius, som fått veta, att Rosén varit hos Gripenstedt, ansåg nu, att han hade »utspritt» sina villfarelser, och anhöll hos Kungl. Maj:t, att Rosén såsom det egentliga upphovet till denna dopvägran skulle åtalas. Så skedde även, och ett urtima ting i Bro utsattes. Men vid detta förklarade Gripenstedt, att han *icke* handlat efter andras inrådan, och sina åsikter om dopet hade han, innan han gjort Roséns bekantskap.

Här kunde man således ej komma långt med Rosén och hade bättre tur med ett annat åtal. En av hans vänner hade gjort två översättningar till svenskan, den ena av ett arbete av den franska kvietisten Madame Guyon, som är bekant för sitt förhållande till Fénelon och sin betydelse för den franska mystiken. Sannolikt var det Rosén, som styrde om dessa arbetens tryckning — hemligen och

Digitized by Google

utan att anmäla skrifterna för censor librorum. I varje fall var det han, som spridde dem. Detta var nu ett klart brott mot det stränga censurplakatet, och så snart den nitiske pastor primarius fått tag i ett exemplar av de förgripliga häftena, anmälde han saken för censor librorum. Kanslikollegiet lät genast lägga beslag på upplagan, och sedan kämnärsrätten, som fått målet om hand, funnit, att Rosén spritt den, inkallades han till förhör. Han tillspordes då, vem som tryckt, översatt och spritt dessa skrifter, och medgav genast, att det varit han, som spritt dem. Men om boktryckaren och översättaren vägrade han att lämna någon upplysning. Ty, sade han, jag vill icke förråda någon. Kämnärsrätten, som således ej kunde komma längre med honom, insände då handlingarna till Kungl. Maj:t, som befallde Svea hovrätt att »med tjänliga medel» förmå Rosén att bekänna — men »tjänliga medel» var den tidens förskönande omskrivning för tortyr, ty som vi skola erinra oss avskaffades tortyren här i landet först av Gustav III.

Inför hovrätten nekade Rosén fortfarande att röja någon annan, och då hovrätten hänvisade till den kungliga befallningen, svarade han, att »Guds befallning vore den, det man ej borde förråda sin vän samt att kärlekslagen överginge alla förordningar». Icke ens fiskalens yrkande på »de tjänliga medlen» kunde rubba honom: genom ett dylikt våldförande på mitt samvete skulle jag »mörda mitt andliga liv. Därföre giver jag hellre min egen kropp till skövling.»

Frågan var nu, huru man skulle förfara. Med en rösts majoritet segrade Olivecronas mildare mening: att hänskjuta avgörandet till Kungl. Maj:t. Där lågo nu alla handlingarna i de olika processerna mot Rosén. Rådet ansåg väl, att Rosén såsom en uppenbar avfälling i enlighet med kyrkolagen borde landsförvisas, men ansåg *sig* ej kunna fälla denna dom, utan återförvisade målet till hovrätten, som således hade fått en tydlig befallning, *huru* den skulle döma. Och i själva verket *kunde* rätten ej döma på annat sätt, då Rosén själv dels vidhållit alla sina s. k. villfarelser och dels erkänt, att han spritt de båda kätterska skrifterna. Rosén dömdes därför i januari 1741 till landsflykt utan frihet att återkomma, och två andra av invånarna i Mommas hus, skomakargesällen Öman och Margareta Utterbom, dömdes till fängelse. Där fick Öman stanna i 22 år — en kättardom, som står i bjärt kontrast till den, man avkunnade över hovjunkaren Gripenstedt, som man icke ansåg kunna med någon plikt beläggas, då han — *mot sitt eget bestridande* — blivit förledd av Rosén.

Månaden efter domen avfördes Rosén med fångskjuts ur riket. Men färden blev nästan ett triumftåg. Några vänner följde honom

Digitized by Google

på vägen, på ett par adliga gods mottogs han såsom ett trosvittne, och i Småland — berättar Linderholm i sin förträffliga biografi — förde kronobetjäningen, som eskorterade honom, honom avsides från landsvägen till en by, där han fick hålla en predikan för dem och ortsbefolkningen. Till fäderneslandet vände han aldrig tillbaka, utan avled såsom missionär i Amerika.

Strömkantringen i trostvånget.

Hans mod under rättegången, hans omutliga sanningskärlek och hans varma, religiösa övertygelse hade tydligen gjort ett djupt intryck. Följderna visade sig redan vid 1741 års riksdag. En riksdagsman i borgarståndet ingav då en hemställan om en revision av de senaste tvångslagarna i riktning mot »en kristlig och förnuftig tolerans», så att åtminstone någon samvetsfrihet kunde förunnas dem av landets egna barn, »som ej enahanda begrepp i religionsmål hava, men för övrigt sig stilla och roligen i församlingen förhålla». Vid samma riksdag genomdrevs också, såsom vi minnas, religionsfrihet för de reformerta, och den, som kraftigast verkat härför, friherre Sten Coyet, tog sig också an de stackars separatisterna. Staten hade väl rätt att genom dödsstraff och landsförvisning skilja sig från skadliga medborgare, men jag tvivlar på — yttrade han — att »en sådan, som ej har enahanda mening med de andra i religionssaker, kan med gott samvete kastas utur sitt fädernesland. Jag har hört omtalas några hovrättsdomare här i staden, som med synnerlig samvetsgrannhet och försiktighet skola hantera dylika religionsmål. Den Högste välsigne dem samt give många sådana religionsdomare.»

Visserligen lyckades ej reformvännerna genomdriva sina yrkanden. Men man kom dock så långt — just med anledning av processen mot Rosén — att riksdagen beslöt, att »ingen för villfarande meningar i religionen misstänkt eller anklagad person, innan rannsakning och dom förut gått, med arrest må beläggas». Detta beslut och den samtidigt beviljade religionsfriheten för de reformerta beteckna därför strömkantringen i det svenska religionstvångets historia. Tvångslagarna avskaffades väl ej, men de tillämpades hädanefter mindre ofta och mindre strängt, ehuru de länge, ända till 1800-talets mitt, funnos kvar på papperet.

Herrnhutismen.

Den nya sektrörelse, herrnhutismen, som på 1740-talet började sprida sig i Sverige och ersätta dippelianismen, hade i varje fall ej samma svårigheter att kämpa emot som Rosén och hans vänner. Greve Zinzendorff, den herrnhutiska brödraförsamlingens stiftare, som 1735 gjort ett besök i Skåne, hade väl fått en utvisningsorder, som dock ej träffat honom, förrän han redan lämnat landet. Men en svensk student, Arvid Gradin, som utrikes blivit Zinzendorffs lärjunge och som 1741 begav sig hit såsom herrnhutisk missionär, blev

Digitized by Google

här snarast bemött med välvilja. Visserligen blev han utvisad, då han 1748 återvände hit för att värva anhängare, men någon personlig förföljelse, liknande den mot pietister och dippelianer, förekom ej mot de mycket talrika herrnhutarna.

Till en del kan denna större tolerans förklaras av herrnhutismens egen karaktär. I dogmatiskt hänseende stod den statskyrkan närmare, än dippelianismen hade gjort, och på den rent teoretiska renlärigheten lade ju statskyrkan den största vikten, särskilt på försoningsläran. Herrnhutarna själva ville ej heller betraktas såsom separatister, utan döpte sina barn och gingo ordentligt till nattvarden. Ser man på de anmärkningar, som av statskyrkans män gjordes mot Zinzendorff, så rikta de sig företrädesvis mot vad man kallade hans »indifferentism», varmed man närmast menade, vad vi benämna religiös tolerans. För själva bekännelsen hyste Zinzendorff nämligen icke något större intresse och ville i brödraförsamlingen upptaga alla sant kristna av vad bekännelse de än voro; t. o. m. med de katolska jansenisterna stod han i vänskaplig förbindelse. Om denna breda uppfattning än stred mot den lutherska ortodoxismen, var den däremot i full överensstämmelse med upplysningsfilosofien, och icke utan skäl beskyllde motståndarna honom för att hava tagit intryck av dess rationalism.

Denna tolerans var en bland anledningarna till, att hans åsikter slogo an på tiden. En annan var det företräde, han mot ortodoxismen tillmätte moralen framför renlärigheten. I ett tredje fall gick han nästan i spetsen för en tidsströmning, som allt starkare gjorde sig gällande under 1700-talet — för sentimentaliteten. Dippels lära om Gud såsom kärleken utvecklades av honom till ett rent frossande i känslor. Denna religiösa sentimentalitet förefaller väl vår tid alltför sötsliskig, men dess mera tilltalade den 1700-talet, som tydligen kände ett behov att så mycket som möjligt lösgöra sig från ortodoxismens torra och fantasilösa kristendom med dess benhårda dogmatism. Av samma anledning blev herrnhutismen en tillflykt för dem, som stöttes tillbaka av den äldre pietismens hårda, stränga och allvarliga pliktkristendom. Trots allt ordande om Jesu sår, var herrnhutismen framför allt en *glad* religion: »Kristendomens väsen består ej däri, att man är from, utan däri, att man är lycklig» — hade Zinzendorff en gång skrivit. Pietisternas tvång, deras glädjelöshet och deras asketism hade därför i honom en avgjord fiende, och i motsats till gråkoltarna, som skydde allt världsligt arbete, höll Zinzendorff däremot på ett praktiskt verksamt liv.

Sina flesta anhängare hade herrnhutismen inom borgarklassen,

Digitized by Google

och detta förklarar också, att särskilt denna kände sig så tilltalad av den sentimentala diktning, som uppstod efter århundradets mitt.

Den sista, mera betydande sektrörelsen under 1700-talet var swedenborgianismen. Men denna tillhör snarare Gustav III:s tid än frihetstiden och skildras bäst i samband med mystiken under denna senare period.

Vignett ur en likpredikan.

Digitized by Google

ERIK BENZELIUS

Frihetstidens förtrupp.

PÅ gränsen mellan stormaktstiden och frihetstiden möta vi trenne personligheter, som visserligen ännu ha starka beröringspunkter med det äldre skedet, men som dock framför allt angiva den följande utvecklingen. Dessa frihetstidens »portalfigurer» äro Erik Benzelius, Andreas Rydelius och Christoffer Polhem. Benzelius inleder 1700-talets historiska och filologiska vetenskap, Rydelius dess populärfilosofi och Polhem dess matematiska och fysiska forskning, till en del också dess filosofiska spekulation. Vi vända oss först till Erik Benzelius.

Han föddes 1675 i Uppsala. Fadern, Erik Benzelius d. ä., var då teologie professor, men blev tolv år senare biskop i Strängnäs och slutade som ärkebiskop [1]. Familjen var burgen, och till dessa lyckliga yttre villkor sällade sig hos Erik Benzelius d. y. en överlägsen begåvning. Han hade anlag att bliva — och blev — en polyhistor av samma art som Leibniz, om än av blygsammare mått. Men han var däri lik stormaktstidens svenskar, att denna rika begåvning icke avsatte sig i ett resultat, som stod i proportion till begåvningen. Till största delen berodde detta väl på hinder, över vilka Benzelius icke hade någon makt, men också på brister hos honom själv. I stället att stanna såsom bibliotekarie blev han först teologie professor, sedan biskop och kastade sig till sist in i den olycksaliga politiken, varigenom han alldeles hindrades från att fullfölja sina vetenskapliga planer. Och även rent vetenskapligt förstod han icke — däri en landsman till Stiernhielm och Rudbeck — att begränsa sig till de uppgifter, som voro möjliga att genomföra. I stort sett kom han därför aldrig över planer, utkast och förarbeten. Och likväl har han genom sin personlighet gjort en betydande insats i det svenska kulturarbetet.

[1] Såsom en kuriositet kan antecknas, att tre av hans söner sedan blevo ärkebiskopar: Erik Benzelius d. y., Jakob Benzelius och Henrik Benzelius.

Digitized by Google

Erik Benzelius d. y.
Oljemålning av J. H. Scheffel. Uppsala universitetsbibliotek.

Digitized by Google

Digitized by Google

Redan såsom sjuttonårig student var han en lärd, särskilt driven i klassisk och orientalisk filologi, och hade då författat en vetenskaplig avhandling om en skrift av Moses Maimonides. Då han blivit tjugotvå år, erhöll han ett ganska rikligt stipendium, som satte honom i stånd att företaga en treårig utländsk studieresa, vilken varade från våren 1697 till slutet av 1700. Hans nästan första besök gällde Leibniz, som starkt imponerades av den unge lärdes kunskaper, av hans vetenskapliga entusiasm och av hans vinnande personlighet. Därefter reste han till några tyska universitet, vid vilka han fortsatte sina filologiska studier, samt sedan över Holland till England, och där gjorde han i biblioteken flera betydande fynd av dittills okända dikter av några gammalkristna poeter, av likaledes okända arbeten av Khrysostomos, Eusebios, Ephraim Syrus m. fl.; viktigast av dessa fynd var en avhandling av Philo Judæus. Då målet för den tidens filologer huvudsakligen bestod i att upptäcka och utgiva förut okända skrifter från antiken — utan någon större hänsyn till deras litterära värde — hade Benzelius således full rätt att anse sig hava gjort högst betydande fynd, och det gällde nu för honom att utnyttja dem, närmast att kollationera de avskrifter, han gjort, med möjligen förefintliga codices i franska och italienska samlingar. Han tänkte därför fortsätta resan till Paris och Italien. Men i detsamma utbröt det stora nordiska kriget, stipendiet upphörde, och han måste begiva sig hem, sedan han under högst tre månader uppehållit sig i Paris för fortsättande av sina manuskriptstudier. Benzelius' Philoforskningar.

För Benzelius var det onekligen en stor motgång, att denna så lovande forskningsresa blev avbruten, och någon möjlighet att i den närmaste framtiden fortsätta den fanns knappast, ty hela Europa var ju då en enda stor krigsskådeplats. Förståndigast hade därför varit, om Benzelius inskränkt sig till att publicera, vad han redan funnit. Han började även därmed samt utgav under åren 1702—1705 Khrysostomos' nyfunna homilier. Men därmed stannade det. Sina avskrifter av fornkristna poeter ställde han till andras förfogande. Däremot hade han tänkt att själv utgiva det viktiga Philofragmentet, men olyckligtvis kom han att utvidga planen till en fullständig upplaga av den judiske filosofens alla skrifter. Denna plan var i själva verket outförbar. Själv hade han blott sett en enda handskrift och fått varianter från tre andra, men dessa voro blott en fjärdedel av dem, som funnos, och att från Uppsala spåra upp och låta kollationera dessa, var naturligtvis omöjligt. Hans Philoundersökningar förblevo därför liggande, och 1727 fick han den oangenäma underrättelsen, att en rik engelsman, Thomas Mangey,

Digitized by Google

höll på med en fullständig edition. Mangey var såsom filolog Benzelius underlägsen, men han förfogade över ett betydligt större handskriftsmaterial än denne haft, och häri samt i sin rikedom

Medalj över Erik Benzelius av J. C. Hedlinger. 1737.

hade han ett försprång, som tvingade Benzelius att avstå från tävlingen. Nu började underhandlingar dem emellan, vilka slutade därmed, att Benzelius till honom överlämnade sina anteckningar och avskrifter, och ehuru Mangey ärligt angav Benzelius' författarskap vid de noter, som han lånade från honom, kom denne dock ej att intaga annan plats än den underordnade medarbetarens.

Codex argenteus.

Ett liknande olycksöde vilade över hans andra filologiska storverk, den tillämnade editionen av codex argenteus. Såsom vi minnas hade den första upplagan utgivits av Franciscus Junius — den andra, av Stiernhielm, är blott ett avtryck av denna — och Junius, för vilken språket ju var nytt, hade dels ej kunnat läsa långa stycken av den halvt utplånade skriften, dels återgivit flera ställen orätt. Sedan Benzelius blivit bibliotekarie i Uppsala, började han att med minutiös noggrannhet studera handskriften, lärde sig gotiska och fann nu, att Junius' upplaga kunde göras både fullständigare och riktigare. Men — någon möjlighet att under krigets nödår utgiva ett dylikt arbete i Sverige fanns icke, hans underhandlingar med utländska förläggare ledde ej till något resultat, och manuskriptet blev liggande. Först några år före sin död tog han ånyo upp planen, lyckades nu verkligen få en engelsk förläggare, och sättningen kunde därför börja. Men färdigt och utgivet blev arbetet först 1750, sju år efter Benzelius' död, och då var det, i följd av Ihres och Sotbergs nya Ulfilasstudier, delvis redan föråldrat. Benzelius blev således aldrig den store filolog, som man av hans

Digitized by Google

första studier kunnat vänta, och hans mest betydande insatser falla inom andra områden.

Benzelius och Uppsala-biblioteket.

Till Uppsala hade han återkommit i december 1700, och kort förut hade hans far blivit ärkebiskop och prokansler. Utan tvivel var det tack vare denna släktskap, som den tjugosjuårige lärde 1702 utnämndes till universitetsbibliotekarie. Men om man här än är berättigad att tala om nepotism, har en utnämning sällan varit lyckligare och i sak mera befogad. Platsen hade i regeln förut innehafts av gamla, uttjänade professorer, som i biblioteket bereddes ett otium cum dignitate. Nu fick man en ung man, som under en längre utrikesvistelse gjort sig fullt förtrogen med biblioteks-tekniken, med en bildning och ett intresse, som sträckte sig till alla vetenskaper, även naturvetenskaperna, med ett verksamhets-begär och en organisationsförmåga, som bägge voro överlägsna. För Benzelius själv var platsen idealisk. Han hade fått en professorslön utan någon undervisningsskyldighet och utan egentliga konsistoriegöromål. Biblioteket var öppet blott två dagar i veckan, och sysslan var därför liksom skapad för en man, som ostörd av andra göromål ville ägna sig åt vetenskaplig forskning.

Tack vare de många krigsroven var biblioteket ett bland de bättre i Europa, ehuru det var mycket klent försett med hand-skrifter av antika författare — den avdelning av ett bibliotek, för vilken den tidens lärde egentligen intresserade sig; här hade biblio-teket blott några manuskript, som kommit från Schefferus' och Sparfwenfeldts samlingar. Men å den andra sidan var biblioteket ägare av flera värdefulla isländska handskrifter samt av codex argenteus, för vars betydelse man nu fått blicken öppnad. Själva bibliotekslokalen var efter den tidens fordringar nästan elegant. Bokskatterna hade kort förut inrymts i Gustavianum, där de fyllde två långa salar, och utom böckerna och manuskripten förvarades här universitetets alla övriga samlingar, de fysiska och astronomiska instrumenten, den ej obetydliga samlingen av målade porträtt, det berömda konstskåpet från Augsburg, en mynt- och medaljsamling, kartor och ett naturaliekabinett av allehanda kuriosa. Benzelius bragte ordning i alla dessa avdelningar, upplade nya kataloger, inköpte, tack vare en klok ekonomi, för det obetydliga anslaget — en professorslön — flera av de stora lärda seriearbeten, som då utgåvos, uppmärksammade också vår egen dittills obeaktade inku-nabellitteratur, förvärvade åt biblioteket en mängd värdefulla manu-skript, såväl orientaliska och grekiska som ock latinska från vår medeltid, inköpte den så storartade Palmskiöldska handskriftsamlingen, skaffade in de utländska lärda tidskrifterna, satte sig i förbindelse

Digitized by Google

med de stora biblioteken i utlandet och fick genom sin korrespondens med dessa kännedom om de nyaste tilldragelserna inom den lärda världen. Hans kanske främste efterföljare såsom bibliotekets chef har också med rätta givit honom det vitsordet, att detta »aldrig haft en mer lysande, knappt en dugligare ledare». Tack vare honom blev biblioteket brännpunkten för universitetets vetenskapliga liv, och led i hans verksamhet som bibliotekarie voro de vetenskapliga kollokvier, som han höll på biblioteket och som mynnade ut i de förut omtalade sällskapen Collegium curiosorum och Bokvettsgillet. Ett annat uttryck för samma strävande voro de fullkomligt frivilliga föreläsningar, som han 1704 begynte att hålla i historia litteraria eller lärdomshistoria — således icke egentligen litteraturhistoria i vår tids mening. Historia litteraria var en rent filologisk disciplin och sträckte sig ännu blott till den grekiska, romerska och orientaliska litteraturen. Föreläsaren gav en kort biografi av en författare, förevisade hans arbeten, redogjorde för de olika upplagorna och slutade med att anföra några lärdes omdömen om författaren. Kursen var således närmast en bibliotheksdemonstration, avsedd att göra åhörarna förtrogna med bibliotekets litterära skatter. Historia litteraria var väl en skapelse redan av renässansen, men mig veterligen hade inga dylika föreläsningar förut hållits i Sverige.

Benzelius' historiska föreläsningar.

Benzelius började ock en annan föreläsningskurs, som likaledes gav ett nytt och viktigt uppslag. Biblioteket var, som sagt, fattigt på klassiska handskrifter, men hade däremot ganska många av vikt för svensk medeltidshistoria. Rudbeckianerna, som stirrat sig blinda på den götiska forntiden, hade ej ägnat dem någon uppmärksamhet, och professorerna i historia hade med ett undantag aldrig föreläst svensk historia, utan föredragit någon romersk historiker eller Sleidani krönika om »de fyra monarkierna». Det enda undantaget var Claudius Arrhenius (Örnhielm), som under sin professorstid (1668—1687) föreläst en gång över Ericus Olai och en gång över Johannes Magni. Men på Benzelius' tid var Örnhielms bror Jakob Arrhenius professor i historia, och han sysselsatte sig alls icke med fädernes-landets historia, utan blott med Roms, och i samma spår fortsatte Jakobs son och efterträdare Lars Arrhenius. Det var därför en fullkomlig nyhet, då Benzelius 1712 i biblioteket började en föreläsningskurs i historia patriæ — först på latin, men sedermera i strid mot akademisk praxis på svenska. Det metodiskt nya och i viss mån banbrytande var, att föreläsningarna företrädesvis sysselsatte sig med historisk källkritik, ty just härigenom visar sig Benzelius såsom den nya tidens föregångsman; bristen på en dylik

Digitized by Google

källkritik hade — om man frånser Schefferus — just varit det mest utmärkande draget i den föregående tidens historiska forskning. Ännu på Benzelius' tid var likväl en dylik kritik ej utan sina faror, ty rudbeckianismen var fortfarande till hälften en statsreligion. Benzelius uttalar sig därför ytterst försiktigt om Atlanticaförfattarens halsbrytande hypoteser, men trots alla artighetsbetygelser märker man, att han ej tror på dem. Fast än alla hans skäl — yttrar han på ett ställe — »ej äro bindande, äro de dock prov till hans stora förstånd, varmed han liksom tjusar sin läsare». På ett annat ställe kommer Benzelius att tala om Platons Atlantis. Historikerna äro ej ense om, huru man bör förstå denna skildring. Några mena, att berättelsen är en dikt, andra att Afrika avsetts, åter andra Armenien, men Rudbeck »bjuder till att med sannolika skäl visa Atlantidem intet annat vara än vår Scandinavia». Den försiktige Benzelius nämner ej, om han själv gillar eller ogillar denna mening. För Johannes Magni har han ej samma undfallenhet, och dennes »konungar ända upp till Abrahams tid äro mestadels diktade». Den tillförlitligaste konungalängden är den, man har i Langfedgatal och Ynglingasagan, men icke heller till dem har han någon större tilltro, och den historiska tiden börjar för honom först på 800-talet. De historiska källorna för den äldre tiden äro enligt Benzelius ungefär de samma, som vi nu godtaga: runinskrifterna, skaldedikterna, Hervararkrönikan, Rimbert och Adam.

Ganska märklig är hans nyktra uppfattning av runorna. Enligt hans mening äro de komna ej från det latinska, utan från det grekiska alfabetet, och det är endast fyra runor, som han ej på detta sätt kan förklara. Likaså anser han, att denna grekiska skrift via »skyterna» i Sydryssland kommit till Norden — som man ser en teori, som kommer von Friesens ganska nära.

Benzelius som utgivare.

Benzelius hade börjat såsom klassisk och orientalisk filolog, men ganska snart hade han funnit, att hans bibliotek ägde skatter, som förtjänade att bearbetas: skrifter och handlingar från vår egen medeltid. Föregångare såsom urkundsutgivare hade han väl i Schefferus, Hadorph och Örnhielm, men i noggrannhet och kritisk skärpa gick han vida om dessa. Han började 1708 med att utgiva ett äldre, ytterst sällsynt tryck, den landsflyktige katoliken Johannes Vastovius' samling av svenska helgonbiografier, Vitis aquilonia, som han försåg med vidlyftiga, lärda kommentarier. Därefter fortsatte han 1709—1713 med att utgiva sitt väl mest betydande arbete, Monumenta historica vetera ecclesiæ sveogothicæ, en ännu anlitad samling av svenska medeltidskrönikor, historiska legender, konungalängder, brev o. d. med bifogade prolegomena och annotationer av

Digitized by Google

utgivaren. 1721 följde hans upplaga av det så viktiga Vadstenadiariet, som han kort förut för en obetydlighet inköpt av Olof Celsius. Andra medeltidsurkunder publicerade han i Acta literaria. Själv kom han emellertid snart att betrakta dessa skrifter blott såsom förarbeten till ett vida större företag, som han nu började planera, ett sammelverk av samma art, som Leibniz utgivit för Tyskland och Muratori för Italien, eller en fullständig upplaga av alla historiska arbeten rörande Sveriges äldre historia, ett Corpus scriptorum historiæ suiogothicæ — en plan, som han aldrig hann utföra och som sedan spökade under hela frihetstiden. Han gjorde dock ganska stora förarbeten, som ännu finnas kvar i Linköpings bibliotek, dit hans flesta papper kommit. Med denna samling tänkte han ock förena ett Bullarium romanum eller avskrift av alla påvebrev rörande Sverige, och som inledning till det hela skulle fogas Notitia auctorum qui scripsere historiam Sueciæ civilem, ecclesiasticam, literariam et naturalem, item qui de nummis et genealogicis commentati sunt d. v. s. en bibliografi över hela den äldre svenska litteraturen. Även andra likartade samlingar påbörjades av honom — planer, som det först blev en eftervärld förunnat att delvis utföra [1].

Benzelius som språkforskare.

Slutligen var han också svensk språkforskare, gjorde samlingar för ett svenskt dialektlexikon och var även inne på allmänt lingvistiska frågor — tyvärr äro hans anteckningar här ännu ej från kompetent håll undersökta. Över huvud kan sägas, att Benzelius gick i spetsen för sin tids alla svenska humanistiska vetenskaper, och även för naturvetenskaperna hade han genom sin organisationsförmåga och sitt intresse en stor betydelse. Han inleder därför frihetstidens vetenskapliga forskning, och han gör det genom sin förmåga av kritik, sin frihet från den föregående tidens fantasteri och sin nyktra blick på de frågor, som han behandlade. Men så till vida var även han en son till Stiernhielms tidevarv, att hans planer ofta voro för stort tilltagna för att i praktiken kunna genomföras. Trots sin enastående begåvning och flit kom även han att förlyfta sig.

Såsom bibliotekarie slutade Benzelius 1723, då han befordrades till teologie professor. Samma år blev han riksdagsman, och nu blev han tyvärr bergtagen av politiken. 1726 utnämndes han till biskop i Göteborg, flyttades fem år senare över till Linköpings stift och steg slutligen 1742 till ärkebiskop, ehuru han aldrig kom

[1] Planen på hans Corpus scriptorum historiæ togs upp i det av Fant påbörjade verket Scriptores rerum svecicarum, Bullarium romanum i Svenskt diplomatarium och bibliografien i Warmholtz' Bibliotheca.

Digitized by Google

att tillträda platsen; han avled nämligen redan året därpå. Han nådde således högst upp på kyrkans tinnar. Men för den svenska kulturen hade det nog varit lyckligare, om han stannat på sin vetenskapliga plats i Uppsala-biblioteket, lyckligare även för honom själv, ty den smidige hattpolitikern Benzelius blev aldrig någon stor man, vilket den lärde och uppslagsrike bibliotekarien Benzelius dock varit.

Uppsala universitetsbiblioteks exlibris gjort på föranstaltande av Erik Benzelius.

Digitized by Google

HISTORIA OCH FORN-FORSKNING

Stormaktstiden och historien.

ÅSOM vi förut sett hade stormaktstiden ej åstadkommit mycket inom den historiska forskningen. Vi hava även funnit anledningen. Riksarkivet betraktades såsom en förvaringsplats för *hemliga* handlingar, och ej ens rikshistoriografen släpptes dit utan betryggande försiktighetsåtgärder. Därtill kom den ytterst ömtåliga censuren. Den senare tidens historia hade således i viss mån varit förbjuden mark, och i stället hade man riktat sitt intresse på den »götiska» forntiden. Men även här hade det vetenskapliga resultatet blivit relativt magert, ty genom rudbeckianismen hade man fullständigt lockats på villospår. Den enda period, som återstod och som kunde bearbetas, hade således varit medeltiden. För dess historia åstadkom verkligen stormaktstiden mycket av värde, men blott materialsamlingar: Hadorphs, Örnhielms och Peringskiölds kolossala avskriftsband. Något försök att bearbeta detta material hade icke gjorts. Vi skola nu se, huru frihetstiden ställde sig till den historiska forskningen rörande dessa tre perioder, och vända vi oss först till urkundspublikationerna.

Antikvitetsarkivet.

Vid frihetstidens början hade antikvitetsarkivet, där de medeltida handlingarna förvarades, råkat i det djupaste förfall. Dess chef, den yngre Peringskiöld, hade avlidit 1725 och fått Johan Helin till efterträdare, en varken obegåvad eller okunnig man, men fruktansvärt lat, och under hans tid överfölls verket av en fullkomlig sömnsjuka. Ty såsom chefen voro även medarbetarna. I slutet av 1740-talet var den äldste assessorn, »lagman» Lundberg, tjänstefri och bodde på landet, ehuru han uppbar lönen, den andre, Richardsson, var mest sysselsatt med att utverka statsanslag till en ortsbeskrivning av Halland, som aldrig blev avslutad, den tredje, Hagelberg, gjorde heller ingenting, och translatorsplatsen var obesatt. Ingen av de nu nämnda publicerade något, och de tyckas även hava varit

Digitized by Google

ganska osynliga på ämbetsverket. Först då Carl Reinhold Berch 1750 efterträdde Helin, blev det fart i det förfallna ämbetsverket.

Stiernmans publikationer.

Under dessa år utkommo dock flera urkundspublikationer, ehuru visserligen icke genom antikvitetsarkivets försorg, ej heller i historieforskningens intresse, utan av rent praktiska motiv — således också här ett utslag av frihetstidens utilism. Riksdagen, vars behov nu i främsta rummet skulle tillgodoses, måste ju äga kännedom om äldre författningar, och av detta skäl tillkom en hel följd av publikationer. Så utgav Anders Anton von Stiernman på ständernas uppdrag 1728—1733 Alla riksdagars och mötens besluth för tiden 1521—1731 (jämte ett bihang 1743), en samling av alla religionsstadgar (1744) och sex band kungl. brev och författningar om rikets »commerce, politie och œconomie» (1747—1775). Andra dylika samlingar till praktiskt bruk gjordes av Modée och Gahm.

Historiska urkundspublikationer.

Vi ha emellertid i det föregående, i kapitlet om akademierna, sett, huru mindre utilistiska, mera rent historiska intressen mot slutet av 1740-talet börja arbeta sig fram och söka tillkämpa sig en plats vid sidan av naturvetenskap och ekonomi. Samma strömning märka vi även inom urkundspublikationerna. Väckelsen utgick denna gång från Lunds universitet, där frihetstidens främste historiker, Sven Bring (adlad Lagerbring), 1742 blivit professor i historia. Han å sin sida hade tagit intryck från Danmark, där Jakob Langebek bildat Det kgl. danske selskab for fædrelandets historie og sprog, vilket 1745 börjat utgivandet av en månadsskrift Danske magazin, som innehöll gamla brev, testamenten och dylikt, »som ere de rette kilder og grundvolde i historien». 1749 började Lagerbring en likartad publikation: Samling af åtskilliga handlingar och påminnelser, som förmodligen kunna gifva ljus i svenska historien. Serien slutade 1758. Men redan förut hade hans lärjungar tagit upp planen, och som vi kanske erinra oss hade en av dem, Bengt Bergius, vid sin ankomst till Stockholm gjort ett misslyckat försök att stifta en historisk akademi. 1753 började han nu en samling: Nytt förråd af äldre och nyare handlingar rörande nordiska historien, som innehåller åtskilliga icke ointressanta aktstycken. Han fick härigenom anseende såsom en framstående urkundskännare, och 1758 väckte den bekante rudbeckianen Gustaf Bonde i kanslikollegium ett förslag, som är ytterst karakteristiskt för den praktiska frihetstidens opraktiska sätt att behandla vetenskapliga uppgifter. Man har — yttrade han — »i långliga tider varit omtänkt, huru även hos oss som i andra riken en Corps diplomatique skulle hopsamlas och genom trycket allmängöras». Därtill fordras en person med grundliga studier, arbetsamhet och förmåga att läsa gamla stilar, och därtill ansåg Bonde magister docens Bengt Bergius »mycket tjänlig». Efter åtskilliga förhandlingar antogs Bergius till platsen, fick assessors titel, men — och här kommer frihetstiden fram — varken någon lön eller något anslag till tryckningen av detta jättearbete. Om denna ekonomiska fråga nämnes ej ett ord. Det enda resultatet blev därför den vidlyftiga instruktion, som Kungl. Maj:t utfärdade om allt, vad den lönlöse assessorn skulle göra. Bergius fann emellertid snart själv, att planen med dessa ekonomiska förutsättningar var omöjlig och blev 1762 — bankokommissarie. Först 1829 togs planen åter upp, men efter hundra år har man nu blott hunnit med tio band — troligen blott en mindre del i förhållande till det, som återstår.

Mera energisk var en annan av Lagerbrings lärjungar, Gjörwell, och i sina

Digitized by Google

många Bibliotek och Magazin avtryckte han historiska handlingar i mängd, till en stor del ur privata arkiv. Andra dylika samlare och urkundsutgivare voro Samuel Loenbom, som likaledes var ytterligt flitig, Erik Ekholm och även Olof Celsius, vars 1750 började disputationsserie Monumenta politico-ecclesiastica är av denna art — de meddelade dokumenten stamma från den Palmskiöldska samlingen. I viss mån kan det ju sägas, att dessa utgivare återupptogo Hadorphs, Örnhielms och Peringskiölds verksamhet. Men de stå i en väsentlig punkt tillbaka för dessa äldre. Handlingarna samlades och publicerades alldeles på måfå, allt efter som utgivaren fått tag i dem, de angå de mest heterogena ämnen och hava därför för forskningen blivit till ganska ringa nytta, ty vem kan veta, om en handling händelsevis är tryckt i det eller det magasinet? Avtryckens diplomatiska noggrannhet lämnar även mycket övrigt att önska. Men *att* dylika publikationer kunde tryckas och tydligen hade en relativt stor läsekrets, visar, att man på 1750-talet likväl fått ett ganska starkt historiskt intresse.

De sista rudbeckianerna.

Detta urkundssamlande var ett arv från stormaktstiden. Ett annat var det antikvariska intresset. Redan under frihetstidens första år hade väl tron på Rudbecks luftiga teorier börjat vackla. Men Atlantican hade ännu sina entusiastiska beundrare, och på landsbygden funnos fortfarande många gamla präster, som hade den sanna antikvariska tron. Så anmälde en prost i Hälsingland 1762, att han i sin socken funnit benranglet av en jätte. Benranglet var tolv alnar långt, »huvudet var större än ett lagom ämbar», och »man kunde sticka bägge knytnävarna på en gång i vardera ögonhålet». När denna skrivelse föredrogs i rådet, funno »deras Excellenser denna berättelse vara av en sådan beskaffenhet, att den förtjänar närmare undersökning», och två av antikvitetsarkivets tjänstemän fingo verkligen order att resa till fyndplatsen. Men även inom vetenskapen hade rudbeckianismen sina försvarare.

Göransson.

De mest bekanta äro de förut omtalade Johan Göransson och Eric Julius Biörner. Den förre, en fattig bondson, född 1712, hade sent börjat studera, men kom 1744 till Uppsala, där han två år senare blev prästvigd. Han var då redan ursinnig rudbeckian och hade samma år, 1746, dokumenterat sig såsom sådan genom tvenne arbeten. I det ena, De genealogia regum Suioniæ, hade han t. o. m. överträffat läromästaren, i det han lett upp de svenska konungarnas stamträd ända till Jupiter och Saturnus. Det andra arbetet — De yfverborne etlingars eller sviogöthars ok nordmänners Edda — är den första upplagan av ett bland Uppsalabibliotekets allra värdefullaste manuskript, Codex upsaliensis av Snorraeddan, och enligt Schlyter lär texten icke vara så illa utgiven. I varje fall var det en förtjänst att hava gjort denna viktiga handskrift bekant, ty förut fanns Snorraeddan blott i Resenius' efter Köpenhamnsmanuskripten utgivna text (1665). Men de möjliga förtjänsterna motvägas av rudbecki-

Digitized by Google

anska fantasterier. Den handskrivna boken, som man följt — yttrar Göransson i dedikationen till kronprinsparet — »är efter alla lärda åskådares omdömen en av de allra äldsta götiska pärmeböcker, som finnas både in- och utom Svearikets hävdaburar. Hennes nuvarande götiska skapnad kommer väl icke längre tillbaka än till tolfte hundrade året efter Kristi hugneliga födelse, då den vittre och vittfrejdade lagmannen S. Sturlesson henne efter gamla runoböcker i korthet avskrivit. Men vid pass fem hundrade år före Kristus vittna Herodotus och Plato, att tre hundrade år förr än Troja byggdes, var hon för sitt höga värde uti mässingstavlor ristad och av den mäktiga drottningen i Svearike Opis eller Disa utförd till Grekland, ifrån vilken drottnings son, Jovir, Edra kungliga Högheter, på fädernet endast räknat, uti åttionde led härstamma.» Och i företalet till den gunstige läsaren fortsätta dessa galenskaper: »Sedan Atle, Jafets son, tagit den nordiska himmelen på sina starka axlar, upprättade han vid sin sida Baldurs hov för Heimdals nio mödrar. Här befallde han skaldernas fader Brage att bo med flera, och hans husfreija Iduna skulle här akta Atles trenne guldäpplen.»

Bautil.

Mest bekant är han dock för ett följande arbete: Bautil. Såsom vi minnas hade den flitige Hadorph ritat av nästan alla då kända runstenar, över 1,200, och även låtit göra träsnitt av alla avritningarna. Men han hade icke haft några medel att utgiva arbetet, och nu, under den late Helins tid, lågo stockarna i antikvitetsarkivets källare, där ingen på åratal sett dem. Göransson, som visste detta, gjorde då slag i saken och anlitade därvid den under frihetstiden säkraste utvägen. Han var informator i den mäktiga Gyllenborgska familjen, och tack vare denna kanal fick han igenom ett beslut av riksens ständer. Dessa hade förnummit, »det magister Johan Göransson förvärvat sig såväl grundlig insikt och färdighet uti all befintlig runskrifts läsning, tydning och utredning, som berömlig kunskap uti inrikes historien samt därav redan vackra och nyttiga prov utgivit». Därför »önskade riksens ständer», att Göransson skulle utgiva dessa runstenar. Något anslag av statsmedel gavs naturligtvis icke — lika litet som till Bergius' Diplomatarium — utan i stället hänvisades till arkivets besparingskassa eller »någon annan tjänlig fond, som därtill kunde utses, utom det understöd, varmed rikets förnäma och förmögna inbyggare av patriotiskt nit och ömhet för ett så gagneligt verk lära finnas redbogne att honom biträda». Ständernas beslut fattades 1747 och remitterades till Helin, som tog två år på sig att svara. För antikvitetsarkivet var situationen ganska obehaglig. Göranssons syfte var att utgiva en upplaga, i vilken hans rudbeckianska runtolkningar och hans kom-

Digitized by Google

mentarier till dessa skulle bliva huvudsaken, och Berch, som redan nu tagit ledningen inom arkivet, var alldeles på det klara med, att en dylik publikation skulle bliva en vetenskaplig skandal. Men å den andra sidan måste ständernas befallning ovägerligen åtlydas. Räddningen blev kostnadsfrågan. På en förnyad remiss i ärendet lät han nämligen Helin svara, att möjlighet att utgiva arbetet för omkring 1,500 daler kpt. fanns, *om* det utgavs utan alla kommentarier, således *blott* Hadorphs träsnitt. Så skedde även, Göransson fick hålla inne med sina lärda anmärkningar och inskränka sig till att läsa korrekturet. I det skicket kom Bautil ut 1750.

Biörner. Samma år avled den andre rudbeckianen, Eric Julius Biörner, vars insats varit vida mer betydande än Göranssons. Född 1696 blev han, efter några års studier i Uppsala, redan 1717 anställd i antikvitetsarkivet, där han dock aldrig avancerade längre än till translator — tydligen därför att vinden nu börjat blåsa mot Atlanticadrömmerierna. Och av dem var Biörner en hängiven beundrare, vars trofasthet har något rörande hos sig. I sin Inledning til de yfwerborne göters gamla häfder (1738) säger han sig hava följt »den makalösa Rudbeckens den äldres Atlantiska verk, dem jag till stor del av eget ämne har både hjälpt och stadfästat» för att giva särskilt den utländske läsaren bättre kunskap »av detta ståtliga verk, än han härtilldags därtill torde hava haft, alldenstund ganska få lärde äga alla dess trenne delar, ännu färre äro, som givit sig tid att dem igenomläsa».

Men tiden hade nu vuxit förbi rudbeckianerna. På 1720-talet hade Biörner råkat i strid med Olof Celsius d. ä. om hälsingerunorna och därvid lidit ett avgörande nederlag. Sedan blev han föremål för Dalins kvicka satir, och 1744 tog han i förtreten över alla motgångar avsked ur antikvitetsarkivet. Framför kamraterna i arkivet hade Biörner likväl en förtjänst: han var till ytterlighet flitig, genomgick de isländska sagorna, gjorde innehållsöversikter och register till dem samt började även att utgiva dem. 1737 tryckte han — med biträde av Gustaf Bonde — en samling dylika: Nordiska kämpadater i en sagoflock samlade om forna kongar och hjältar. Verelius hade 1664 börjat med dessa isländska sagoeditioner, sedan hade Renhielm, de båda Peringskiöldarna och andra fortsatt, så att denna isländska översättningslitteratur vid frihetstidens början var ganska omfattande. Det var denna gren av det gamla antikvitetsarkivets verksamhet, som Biörner nu upptog, då han i sina Kämpadater införde Rolf Krakes saga, Frithiofs saga, Volsungasagan, Ragnars saga m. fl. Detta arbete — en sista yttring av stormaktstidens goticism — fick en stor betydelse. Det förlöjligades väl av Dalins samtida,

Digitized by Google

men det lästes i landsbygderna och blev sedermera, mot århundradets slut, den bok, ur vilken det då uppväxande romantiska släktet, Atterbom, Tegnér och deras samtida, mottogo sina första litterära intryck. Biörners stil blev heller icke utan inflytande. Även i det fallet var han en efterboren man, och han erkänner, att han i sin översättning »efter Stiernhielms och Verelii berömliga sedvana ofta inmängt en hoper gamla, dock mustiga ord och korta talesätt, som ej utan vidlyftigt ordasvef låtit sig uttydas». Hans språk balanserar därför på gränsen mellan bombasm och kärnfullhet, och ett exempel torde åskådliggöra detta. Det är lånat från den till konungen riktade dedikationen:

Eric Julius Biörner.
Oljemålning. Hallwylska palatset. Stockholm.

Just när denna tid ett hisligt kämpagny och vapenbrak å de orter förspörjas, där våra forna göta-fäder med stolta greker och romare haft deras mesta tummelplats, då frambringar ock ett särdeles öde utur ålderdomens tjocka mörker en tämmelig flock av dylika götar och nordlänningar, alla härli (!) goda kungar, hjältar och dandemän, vilka hemma, i unga åren med idrotter eller ridderliga övningar uppfödde, bland likar och fosterbröder uppmuntrade, i envigskamp eller dueller och turneringar upphärdade, sedermera med hurtigt mannamod och dråpliga krafter endels både i det villa, brusande hav medels viking eller sjöhärnad som ock i utländska marker och fält, för borgar och fästen, i Asa och Mora land eller Blåland, i Greka- och Romaland, i Tysk- och Walland under dundrande häraljud och ludragång hava framfört sina segrande vapen.

Så floskulös denna stil än är, har den dock en klang av romantik, och med all sannolikhet var det av Biörner, som sedan Arv. Aug. Afzelius inspirerades, då han skrev sina Sagohäfder. Men rättvisan fordrar det erkännandet, att Biörner har färre stilgrodor än efterföljaren.

Biörner är således en bland dem, som förmedla övergången mellan stormaktstiden och romantiken, och det var i Kämpadaterna som Tegnér först lärde känna sin Frithiof. Men inom antikvitetsarkivet

C. R. Berch.

Digitized by Google

var Biörner en relikt från en svunnen tid. Då Helin 1750 tvingades att avgå, utsågs Carl Reinhold Berch till hans efterträdare, och i honom fick verket icke blott en ytterst driftig chef utan ock en forskare med då moderna synpunkter. För de isländska sagorna hade han ej någon vidare respekt. Det är — skrev han — icke alla, som förtjäna att översättas, långt mindre att med omkostnad publiceras. Sturlesons historier äro ju goda, »andra återigen eländiga utdrag av vad främmande skribenter långt bättre utfört, om trojanska kriget, martyrerna, Vilhelm Conquestor, etc., lönandes det icke mödan att lasta sig med elaka kopior, när man haver tillgång till goda original», och då Brocman sedan ville utgiva Ingvar Vidtfarnes saga, förklarade Berch, »att konung Ingvar med alla sina underliga djur och drakar icke är flera styver värd». Även mot runforskningens värde ställde han sig skeptisk. Härom och om andra åntikvariska glädjeämnen yttrar han sig lika vanvördigt som Dalin: »Att gemene man fordomdags för det han hade runstavar, läste kämpavisor och sagor samt högg runstenar, skall stå i den litterata klassen, haver han ingen större rättighet till, än om en bonde nu ville bliva nämndeman, för det att han på sin hylla hade liggande en almanacka, några fångvisor och historien om Jerusalems skomakare, fast han ock hade på kyrkogården låtit uppsätta ett kors över sin son Halfdan, *hårda godan dräng,* som dog på herrgårdsarbete». Däremot sökte han att utveckla det gamla arkivet till en historisk akademi, tydligen efter förebilden av Benzelius' litterära bibliotekskollokvier. Till en början sammanträdde han och assessorerna varje vecka, då var och en föredrog de arbeten, med vilka han var sysselsatt, vidare upplästes de lärda brev, som ankommit — oftast rörande mynt, för vilka Berch mest intresserade sig — och ytterligare resonerade man om nyutkomna arbeten. I ett till kanslikollegium ingivet program för arkivets verksamhet framhöll Berch särskilt vikten av noggranna manuskriptundersökningar. Härigenom kunde många viktiga fynd göras: »för några år sedan igenfanns kyrkobalken av Smålandslagen uti ett manuskript i Skoklosters bibliotek, om vilken man tillförene ingen kunskap ägt. Dylika fynd torde ännu kunna göras, om man flitigt söker». Även för ortbeskrivningar var han intresserad; likaså fortsatte han flitigt Hadorphs och Örnhielms avskrifter av de gamla pärmebreven och upprättade över dem omsorgsfulla register. Under hans ledning genomgick således det gamla antikvitetsarkivet från vår stormaktstid i viss mån en förvandling. Han sökte att befria arkivet från allt det gammalmodiga, som funnits i stormaktstidens historiska forskning, men fasthålla det, som kunde bringas i samklang med frihetstidens uppfattning. Att han häri icke fullt

Digitized by Google

lyckades, berodde till en stor del på de oefterrättliga politiska förhållandena.

Sedan vi nu följt antikvitetsarkivets öden, måste vi gå tillbaka i tiden, till en annan relikt från stormaktstiden: rikshistoriografen, den ende, som tilläts att bearbeta det i riksarkivet samlade materialet. Såsom vi minnas voro rikshistoriografernas arbeten, så vida man frånser främlingen Pufendorfs, inga historiska konstverk, stilen i dem var torr, och det begagnade materialet kom tämligen osmält fram. De sista historiograferna hade helt och hållet upptagits av att skriva på den aldrig färdigblivna Suecia antiqua. Den förste historiografen under frihetstiden var en kurländare, Jakob Wilde, vilken förut varit professor vid de då svenska universiteten i Pernau och Greifswald. Han utnämndes 1719 till platsen, och valet var onekligen gott, ty Wilde var en både kunnig och begåvad man, men å andra sidan en mycket dålig stilist, oredig och omständlig. Meningen från början var, att han skulle fortsätta sina föregångares regentbiografier och således behandla Karl XI och Karl XII. Men av åtskilliga skäl blev härav ingenting, och i stället framlade Wilde 1721 för kanslikollegiet planen till ett arbete om den svenska statsrättens historiska utveckling. Planen gillades och Wilde började sitt arbete. Men så kom frågan om censuren. Wilde behandlade ett ytterst brännbart ämne, och ingen — varken censor librorum eller kanslikollegiet — vågade åtaga sig ansvaret för de satser, som Wilde drivit. Han hade där starkt polemiserat mot den statslära, som förkunnats av envåldstidens statsrättslärare Lundius, och förnekat dennes sats, att konungarna hade sin makt av Gud. Wildes mening var nu visserligen också de nya maktinnehavarnas, men ännu så länge kände man sig ej så säker som 1755, då Ärlig swensk kom ut, och man var därför rädd att röra vid frågan. Det var »en delikat quæstion och dependerar mycket av tidernas skick och folkets sinnen». Å den andra sidan hade Wilde förfäktat, att Karl XI:s envåldsmakt ej varit absolut, »tyrannisk», utan bunden av lag, och här däremot stötte han frihetstidens politiker, som ville se suveräniteten framställd i så mörka färger som möjligt. Censuren drog därför om, och först 1731 kom Sueciæ historia pragmatica ut. Detta arbete är emellertid blott den allmänna inledningen till det tillämnade större verket, som skulle redogöra för hela vår offentliga och enskilda rätt, för ståndsprivilegier, banklagstiftning m. m. Denna del, den egentliga, blev aldrig skriven. Den utgivna omfattar först en allmänt resonerande inledning och därefter en svensk statsförfattningshistoria till och med Karl XI. På svenska blev sedermera (1749) inledningen och forntidens historia utgiven: Sweriges

Wilde.

Digitized by Google

historiographi Jacob Wildes stats författningars eller allmänneliga rätts historie. Slutet: Det så kallade oinskränkta enwäldet hade redan förut (1742) kommit ut i svensk översättning.

Arbetet är onekligen lärt. Men i mycket står författaren ännu kvar på den rudbeckska ståndpunkten, och i likhet med denne anser han Platons Atlantis hava varit ett verkligt land. Allt träffar, såsom Rudbeck visat, in på Sverige, och Atlantis och Sverige äro »så lika som två ägg med varandra». Likaså identifierar han skyter och svenskar, håller ock på de fantastiska uppgifterna i Snorra-eddans inledning och i Flateyarboken om Forniotr o. s. v. Men egendomligt nog kommer han ändå till ett ganska förnuftigt resultat. Frågan om *folkets* upphov och ålder — säger han — hör ej till vårt ämne, utan detta är att undersöka *statens*. Den mening, han här utvecklar, är, att »skyterna» inflyttat till Sverige i spridda hushåll, som livnärde sig med jakt och fiske. Då fanns således ingen svensk *stat*. Sedan hade denna så småningom vuxit fram ur hushållet, i det att det faderliga husbondeväldet förbytts i ett konungsligt. Den första förändringen i denna patriarkaliska konungamakt skedde genom Odin, som av fruktan för romarna kommit till Norden omkring år 70 f. K. och där svingat sig upp till herre. Han tillägnade sig först översteprästämbetet, så domarmakten och till sist en viss myndighet att stifta lagar. Tillika »undervisade han de svenska uti en ny gudalära; åtminstone utstofferade han den gamla med nya vidskepligheter» — som man ser en typisk 1700-talsskildring av en religionsstiftare.

Hos Wilde stöta två olika åskådningar samman. Den ena hade han ärvt från stormaktstiden, den andra var frihetstidens. Han hade den rudbeckska tidens oförmåga att skilja dikt och historia från varandra, men i sin totaluppfattning av statens uppkomst, såsom en ur ätten framvuxen företeelse, står han på frihetstidens praktiska och rationalistiska ståndpunkt. Och då han lämnar de »mörka århundradena» och kommer på verkligt historisk mark, göra sig hans förtjänster därför vida bättre gällande.

Nordberg. Meningen var, som sagt, först, att han skulle skriva Karl XII:s historia, och planen på en dylik skildring ville kanslikollegiet ej uppgiva. Först erhöll censor librorum Rosenadler i Wildes ställe detta uppdrag, men då han ingenting gjorde åt saken, vände man sig i början av 1730-talet till en annan: kyrkoherden Göran Nordberg — en bland den karolinska tidens mest sympatiska personligheter. 1703 hade han såsom fältpräst sällat sig till den svenska hären och sedan följt denna ända till nederlaget vid Pultava, då han råkat i rysk fångenskap. Där blev han ett slags biskop för

Digitized by Google

de svenska fångarna och utvecklade på denna plats allt det storslagna, som fanns hos svensk lutherdom, dess laglydnad, dess konungatrohet, dess offervillighet och dess varma fosterlandskärlek. Uppriktigt religiös, var Nordberg på samma gång human, och utan att själv vara pietist förstod han att uppskatta det goda i denna rörelse, som nu vann stark spridning bland de svenska fångarna. 1715 blev han utväxlad och uppsökte då genast sin konung, vars biktfader han blev. Efter återkomsten från Norge stannade han i Stockholm, och där dog han 1744.

Göran Nordberg.
Efter kopparstick i Konung Carl XII:s historia. 1740.

Något offentligt uppdrag att författa Karl XII:s historia hade han ej fått, men en offentlig myndighet, kanslikollegiet, hade uppmanat honom att skriva arbetet, och 1731 hade han av ständerna befriats från sina övriga, ganska många uppdrag, på det att han obehindrat skulle kunna ägna sig åt sin uppgift; kort därefter fick han fritt tillträde till riksarkivets handlingar. Han arbetade raskt, och efter några år hade han sitt arbete färdigt. Någon stilist var Nordberg icke, och hederlig och rättfram som han var, erkände han detta själv. Han hade heller icke någon kompositionsförmåga och någon berättartalang, han saknade historiska vyer, och hans väldiga arbete är knappt annat än en voluminös krönika i två folianter. Men han har en stor förtjänst: han var en för sin tid ovanligt samvetsgrann forskare, som sökt att tillgodogöra sig allt material, som stod att uppdriva. Själv hade han under kriget fört en dagbok, som bildar själva grundstommen; sedan hade han sökt att skaffa sig alla andra anteckningar, som under fälttåget gjorts av deltagarna — dessa anteckningar, journaler o. s. v., voro ganska många, och flera av dem äro blott kända genom Nordbergs förmedling. Vidare tog han kännedom om den redan vid denna tid mycket stora Karl XII:s-litteraturen, och hans arbete betraktas därför av historikerna såsom en huvudkälla till Karl XII:s historia.

Även Nordberg fick, liksom förut Wilde, pröva på svårigheten att få arbetet genom censurens skärseld. Då hans Konung Carl XII:s historia 1737 i det närmaste var färdig, upptogs frågan om censuren

Digitized by Google

i rådet. Ärendet ansågs vara av den vikt, att därom fördes ett »sekret» protokoll, och resultatet blev, att rådet fann arbetet innehålla »eftertänkliga och för rikets grannar och vänner anstötliga reflexioner och raisonnements». Det goda förhållandet till främmande makter kunde därför äventyras, om det »såsom authoritate publica förfärdigat och utgivet anses skulle». Kanslikollegium fick därför i uppdrag att noga genomse manuskriptet för att stryka alla anstötliga ställen. För Nordberg var ju detta ganska oangenämt med hänsyn både till den hotande kastreringen och till ekonomien; han hade hoppats, att arbetet skulle utgivas och bekostas av staten, och nu var det tydligen meningen att välta den ekonomiska risken över på honom. Men å den andra sidan insåg han, att den Hornska regeringens fall stod för dörren, och han fick även censurfrågan uppskjuten till 1738 års riksdag, då hattarna kommo i majoriteten. Ärendet togs nu upp i sekreta utskottet, men mot förmodan visade sig detta lika försiktigt som mössrådet. I utskottet yrkades t. o. m. på, att arbetet skulle tryckas utomlands, för att man således, om så behövdes, dess kraftigare skulle kunna desavouera det. Resultatet av överläggningarna blev likväl relativt lyckligt. Nordberg fick visserligen 1740 utgiva arbetet på egen risk och eget ansvar — således ej publica authoritate — men han erhöll 12,000 daler smt. i »récompense», och han fick bortåt tusen prenumeranter på sin bok; ekonomiskt tyckes han således hava sluppit tämligen helskinnad från uppdraget. Även censuren blev lindrig. På hans förslag utsågos tre av utskottets ledamöter att jämte censor granska manuskriptet, och såsom Hallendorff visat blev denna granskning föga ingripande.

Lärdomshistorien.

I stil och framställning kan Nordbergs arbete, som sagt, betraktas såsom en fortsättning av de gamla rikshistoriografernas på 1600-talet. I utlandet kan man dock mot slutet av samma århundrade iakttaga andra strömningar, som nu också börja göra sig gällande i Sverige, en lärd och en mera estetisk-moralisk, den förra på latin, den senare på franska. Om den senare skall jag strax tala. Den lärda historieforskningen utövades företrädesvis inom de andliga kongregationerna, av jesuiter och benediktiner, av män som Papebrochius och Bollandus, Mabillon och Martène. Denna lärda riktnings representanter skapade den moderna diplomatiken, utgåvo och kommenterade de gamla helgonlegenderna — Acta sanctorum (1643 ff.), — skrevo väldiga lärdomshistoriska arbeten såsom Quétifs och Échards Scriptores ordinis prædicatorum (1719—1721), klosterhistorier m. m. För denna lärda historieforskning kan Benzelius anses vara den förste svenske representanten, ehuru han i viss mån har en föregångare i Schefferus. Under 1700-talet bliva dessa lärda antecknare ganska talrika. Särskilt odla de lärdomshistorien, mycket ofta med ett lokalpatriotiskt inslag. Så fick man — för att blott nämna Sveriges baltiska besittningar — Dorpatum literatum (1698), Revalia literata (1699), Riga literata (1699), Narva literata (1703) och Pernavia literata (1703—1705). Det var därför ganska naturligt, att vi också skulle få en Holmia literata. Ett dylikt arbete

Digitized by Google

— ett slags lexikon över författare, som på mer eller mindre goda grunder räknades såsom stockholmare — utkom 1701 och i en ny, tillökad upplaga 1707. Författaren, Richard von der Hardt, var en tysk, som skötte bokauktionerna i Stockholm, och hans opus bör väl närmast betraktas såsom en bokhandelskatalog. Men sedan följde andra dylika arbeten, som med större skäl kunna räknas till historia litteraria, såsom Anders Anton von Stiernmans många skrifter. Av dessa äro de äldre mindre betydande, nämligen hans Aboa literata (1719) och hans Anonymorum centuria prima (1724) och secunda (1726), vilken dock är märklig såsom vårt första anonymlexikon. Här avslöjas tvåhundra svenska anonymer och tio pseudonymer. I rikhaltighet står Stiernmans lexikon likväl vida tillbaka för ett annat något yngre, som aldrig blev tryckt, men som i handskrift finnes bevarat i Uppsala bibliotek, Apelblads Anonymi et pseudonymi Sueciæ (fyra band och ett supplement). Stiernman efterlämnade emellertid ett par andra, mera vägande lärdomshistoriska arbeten, nämligen först en från äldsta tider gående kronologisk förteckning på svenska författare och deras arbeten, ofta med ganska upplysande biografier. Arbetet, Bibliotheca sviogothica, omfattar ej mindre än sju delar, men av dessa trycktes blott den andra (1731); de övriga finnas i handskrift i Uppsalabiblioteket. Då han 1758 nedlade presidiet i Vetenskapsakademien, höll han vidare ett Tal om de lärda vettenskapers tillstånd i Svearike under hedendoms och påfvedöms tiden, som torde kunna betraktas såsom det första försöket till en historisk framställning av två perioder inom den svenska litteraturen, ty Schefferus' Svecia literata och Stiernmans Bibliotheca äro ju mera bibliografier, och Dalins ungefär samtida tal — vartill jag strax skall komma — har sin betydelse icke för den historiska forskning, som ligger bakom, utan mera såsom ett kritiskt estetiskt inlägg. Stiernmans Tal är däremot ett klart lärdomshistoriskt specimen, späckat med faktiska upplysningar och lärda noter. Synpunkten är ej på något sätt estetisk, och vid framställningens form har författaren ej lagt någon vikt. Men han har sett sig ovanligt väl om i våra bibliotek och handskriftssamlingar, och det är ej många medeltida arbeten, som han ej känt till. Talet framkallade en polemik, bl. a. en stridsskrift av Ihre — också ur lärdomshistorisk synpunkt — i vilken flera brister påpekades, men icke dess mindre måste Stiernmans försök betraktas såsom för sin tid verkligt betydande.

Lärdomshistorien hade tydligen blivit ett kärt ämne, om än ej för den stora allmänheten, som ju under århundradets förra del mest intresserade sig för naturvetenskap och ekonomi, så dock för det alltjämt talrika släkte, som tagit arv efter antikvitetsarkivets samlare. En dylik var östgöten C. H. Braad, författare till en handskriven Ostrogothia literata, en annan Gustaf Sommelius, som 1776 påbörjade en längre disputationsserie över lärda skåningar, Lexicon eruditorum scanensium, en tredje det besynnerliga originalet Gahm Persson, vars omkring sextio handskriftsband (i Uppsala) äro en fortfarande ovärderlig källa för den äldre lärdomshistorien och som särskilt förälskat sig i lärda smålänningar — han var själv från Kronobergs län.

De första litteraturhistoriska skrifterna.

Lärdomshistorien hade, som sagt, ofta ett lokalpatriotiskt underlag, som för övrigt gör sig gällande ganska långt fram i tiden — ännu 1892 gav professor Skarstedt ut ett dylikt arbete: Det lärda Uddevalla. Andra synpunkter kommo däremot mera långsamt fram. Den litteratur, som man äldst behandlade, var bibelöversättningar och psalmer, såsom E. Noreen: De versionibus s. bibliorum sveogothicis (1716), Loenbom: Utkast til en historia om svenska

Digitized by Google

bibelöfversättningar (1774), Plantin: De auctoribus hymnorum ecclesiæ sveogothicæ (1728) och Högmark: Psalmopoeographia (1736). Eller också skrev man om den latinska poesien i Sverige såsom Wåhlberg: De poetis in Sviogothia latinis (1739) och Knös: Historiola literaria poetarum Vestrogothiæ latinorum (1776 ff.). Mera sällan gick man in på den yngre svenska poesien; en dylik disputation är dock Lars Hydréns De primordiis et incrementis poeseos svecanæ (1748). Till sist fick man dock ett verkligt betydande arbete inom denna grupp, Johan Henrik Lidéns Historiola litteraria poetarum svecanorum (1764—1772), som behandlar den vittra litteraturen från reformationen till frihetstidens början. Författaren var en bland tidens lärdaste forskare och en fin personlighet, ehuru olyckligtvis bruten redan i förtid. Hans debutarbete var hans Historiola, och på grund av detta blev han docent i lärdomshistorien vid Uppsala universitet. Men sedan han företagit en längre utländsk resa, träffades han efter hemkomsten av den sjukdom, en elakartad gikt, som inom kort gjorde honom fullkomligt lam. Ännu från sjukbädden var han dock litterärt verksam och utgav 1778—1780 den ypperliga, fortfarande ständigt anlitade Catalogus disputationum, vari han förtecknat alla i Sverige och Finland ventilerade disputationer.

En annan grupp inom denna lärdomshistoriska litteratur utgöres av universitetshistorier, och dylika skrevos för Uppsala av Petrus Arrhenius (1752 ff.), för Lund av J. J. von Döbeln (1740—1742), för Åbo av Johan Bilmark (1770—1776), vidare redogörelser för de förnämsta biblioteken, för bokhandelns historia o. d. En tredje grupp voro ortbeskrivningar. Uppslaget hade, såsom vi erinra oss, givits av Peringskiölds stora Upplandsbeskrivning, och i anslutning härtill hava de äldsta en antikvarisk-historisk karaktär såsom Georg Wallins Sigtuna stans et cadens (1729 ff.), Lohmans Arboga känning (1737) m. fl. Dessa mycket talrika arbeten, mest akademiska disputationer, äro av det lärda, antikvariska slaget. Sedermera få de genom Linnés reseskildringar en övervägande naturvetenskaplig och ekonomisk karaktär. Ännu längre fram i tiden bliva dessa hembygdsskildringar kulturhistoriska såsom Samuel Ödmanns klassiska Minnen från hembygden och skolan, och dessa åter utgöra ett slags förelöpare för våra dagars diktning, för Selma Lagerlöfs värmlandsbilder och för Karlfeldts dalmålningar. Historiskt löper en tråd från dessa tillbaka till de gamla antikvariska disputationerna om de respektive författarnas hembygd.

En fjärde, också mycket stor grupp inom denna »lärda» historiska litteratur voro skrifter om kloster och kyrkor. Nästan de flesta kloster i vårt land fingo nu sina hävdatecknare, som med stöd av gamla diplom sökte teckna deras öden; likaså skrivas nu monografier över en stor mängd kyrkor, särskilt över huvudstadens, och om de förra lämnade biskop Andreas Rhyzelius en sammanfattande framställning i sin Monasteriologia sviogothica (1740); han skrev även en allmän svensk biskopskrönika: Episcoposcopia (1752).

Warmholtz.

Denna riktning inom den historiska forskningen, som inledes av Benzelius, får sin avslutning i ett storverk, som visserligen trycktes först efter frihetstidens slut (1782—1817), men som utarbetades redan under dess sista årtionden, nämligen Carl Gustaf Warmholtz' stora, femton band upptagande bibliografi över hela vår i någon mån historiska litteratur eller Bibliotheca historica sueo-

Digitized by Google

gothica. I sin så fina och sympatiska minnesteckning över Warmholtz yttrar Snoilsky: »Skulle någon under perioden närmast efter frihetstiden blivit tillspord, vilka namn då voro de yppersta, Sverige frambragt på vetenskapens och forskningens områden, är det alls icke sagt, att därvid ihågkommits den man, som bar namnet Carl Gustaf Warmholtz.» Av sin samtid var han ej heller vidare uppmärksammad, och »av de femton oktavband, som omfatta det förnämsta av hans litterära verksamhet, hade vid hans död endast tvenne hunnit överlämnas åt offentligheten. Sedan dess äro mer än elva decennier förflutna [1], och huru många en gång berömda namn har icke glömskan utgallrat! Själva de samtida stormännen inom den vetenskap, Warmholtz tjänade, Dalin och Lagerbring, bära det förgångnas prägel i åsikter, metod, stil. Warmholtz däremot, den i livstiden föga kände bibliografen, anlita vi ännu dagligen. Han är och förbliver ordnaren av den svenska hävdaforskningens material, den osviklige vägvisaren till dess källor. Ingen nation äger ett grundligare, ett tillförlitligare inventarium över sin äldre historiska bokskatt, än den svenska besitter i Warmholtz' Bibliotheca historica sueo-gothica».

Warmholtz föddes i Stockholm 1713 och tillhörde en burgen borgarfamilj samt blev sedermera genom sitt gifte en rik man. Någon plats hade han aldrig. Efter studier i Uppsala reste han vid omkring tjugo år utrikes, och vistelsen där blev ganska långvarig, ända till 1744 eller 1745. Han köpte kort därefter en egendom, Kristineholm, och där dog han 1785. Såsom typ är han ganska egendomlig. Han var en lärd, men utan något bokdamm, med en fin, fransk bildning, förenad med tysk grundlighet, en världsman och på samma gång en biblioman, en förträfflig praktisk lanthushållare, men med ringaktning för samtidens naturforskning. T. o. m. för Linné hade han icke någon större respekt. Han må — skrev han till Gjörwell — vara »en stor man i sitt slag, men *ett* land har nog av en enda sådan, liksom av en enda stor latinsk poet eller en enda stor kägelspelare». Och vartill — skrev han en annan gång — »tjäna Thunbergs och Sparrmans resor? Att lära känna några nya växter, några sällsynta djur!» Däremot var den historiska forskningen hans stora kärlek, och på sitt Kristineholm samlade han ett bland århundradets värdefullaste svenska bibliotek, 6,000 band i de felfriaste exemplar, som kunde överkommas. Men i motsats mot många andra bibliofiler *läste* han även de böcker, han förvärvat, och så började han en katalog över samlingen. Det var denna katalog, som blev hans Bibliotheca, och de få återstående

[1] Snoilskys minnesteckning skrevs 1902.

Digitized by Google

luckorna — skrifter, som ej funnos i hans egen samling — utfylldes genom avskrifter och på annat sätt. Förebilden var en fransk bibliografi: pater Jacques Le Longs Bibliothèque historique de la France (1719). Första bandet upptager alla arbeten i Sveriges geografi, det andra dess naturalhistoria, det tredje dess antikviteter, det fjärde dess kyrkohistoria, det femte till och med det elfte dess allmänna och konungahistoria, det tolfte statsförfattningar, det trettonde råd och kollegier m. m., det fjortonde lagar, traktater och miscellanea och det femtonde den svenska lärdomshistorien — således just det arbete, som Benzelius planerat och ej lyckats utföra. Det är — säger Snoilsky — »ingen torr namnförteckning, utan vad man kallar en resonerande katalog, uppfylld med biografiska och andra data rörande författarna, korta, men träffande omdömen om själva skrifternas värde och brukbarhet, upplysningar om deras sällsynthet, om de lärda journaler, vari de utförligare omnämnas, om de samlingar, där originalerna till citerade handskrifter förvaras o. s. v.»

Det är Gjörwells förtjänst, att detta arbete blev utgivet. Warmholtz själv älskade icke att framträda såsom författare. Han skickade flera bidrag till Gjörwells tidskrifter, men höll strängt på sin anonymitet och ville ej synas bland Gjörwells medarbetare. Mitt namn — skrev han till honom — »är så litet känt och så litet vägande i den litterära världen, att edert arbete därigenom varken skulle vinna eller förlora». Gjörwell, som fått se samlingen och katalogen, råkade naturligtvis i extas över båda, och så gjorde han upp med Warmholtz om tryckningen; för en upplaga på 1,000 exemplar skulle han betala en specieriksdaler för varje tryckark — ett då ovanligt högt honorar. Och som nästan alltid hade Gjörwell i sin optimism alldeles missräknat sig på publikens intresse för detta monumentalverk. Av första bandet, som utkom 1782, såldes under första året blott 163 exemplar i Stockholm och Uppsala; 1783 kom det andra bandet ut, men 1784 måste Gjörwell ånyo göra cession. För det tredje och några följande band fick han den förmögne Fredenheim till mecenat, men så tröttnade denne, och 1796 nödgades Gjörwell sälja manuskriptet till Uppsala universitet, som till sist, huvudsakligen genom Karl Johans hjälp, kunde trycka de återstående delarna.

Den estetisk-moraliska historieskrivningen.

Vi hava nu sett den »lärda» riktningens insats i 1700-talets historiska forskning. Benzelius och hans efterföljare hade utan tvivel utfört ett gott och betydande arbete. De hade samlat ett omfattande material och även ordnat detta; man kan hos dem också spåra en början historisk kritik, ehuru denna ej går på djupet. Men deras framställning var icke populär, de begagnade ännu företrädesvis det latinska språket, och de saknade vyer. Vi skola nu vända

Digitized by Google

oss till den andra riktningen, den, som jag kallat den estetisk-moraliska.

I en avhandling, Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrivning, har Stavenow med rätta framhållit, att historieskrivningens utveckling är knuten till tre fordringar: på stil, på kritik och på historisk uppfattning. Undantaga vi Olavus Petri, som både var en stor stilist och en för sin tid skarpsinnig kritiker, hade alla hittills omtalade historiker mer eller mindre brutit mot samtliga dessa tre fordringar. Först med Dalin fingo vi åter en historisk stilist, i någon mån ock en kritiker — hans och hans samtids stora brist: frånvaron av ett historiskt uppfattningssätt, avhjälptes först, sedan romantiken gjort sitt genombrott.

Dalin.

I motsats till de lärde, som förut skildrats, var Dalin knappast någon forskare, utan en vitter författare, som framför allt, mot det lärda pedanteriet, framhöll betydelsen av ett sunt sens commun, och detta blev också hans insats i svensk historieskrivning. Genom sina skrifter hade han länge varit en av vederbörande uppmärksammad författare. Såsom vi minnas hade det ju varit tal om att giva honom en belöning redan för Argus; sedan hade Svenska friheten och andra skrifter tillkommit, och 1743 fick han, såsom förut omtalats, av sekreta utskottet i uppdrag att sammanskriva något »nyttigt verk», helst i svenska historien. Han började genast, och 1747 förelåg det första kvartbandet av Svea rikes historia, som behandlade forntiden, färdigt; det andra, medeltiden, följde 1750, det tredje dubbelbandet 1761—1762, och därmed hade han fört fram sin skildring till Gustav Adolf eller till stormaktstidens början. Fortsättningen uteblev, ty följande år slutade Dalin sina dagar.

Såsom redan av Warburg, Lamm m. fl. framhållits, var Dalins förebild den franske historikern Charles Rollin, vars Histoire ancienne 1730—1738 utkommit i tolv volymer och sedan (1738 ff.) fortsatts av Histoire romaine. Han tillhörde den skola av historiker, som nu framträdde med det nya århundradets början och som satt sin uppgift i att populärisera historien. De lade därför an på själva stilen och på en allmänfattlig framställning. Med den historiska forskningen togo de — i motsats till den lärda skolan — det ganska lättvindigt, och i själva verket var deras syfte ej heller ett vetenskapligt historiskt. Bossuet, som i viss mån kan anses såsom Rollins föregångare, hade med sin historia velat visa den kristna lärans segertåg genom världen. Rollins syfte var icke teologiskt, utan moraliskt. Han var egentligen pedagog, och hans förnämsta arbete var en Traité des études. I detta hade han skrivit: l'histoire est une école de morale et de vertu, och det var ur denna synpunkt

Digitized by Google

han skrev sina historiska arbeten. Tanken var icke ny, ej heller obekant i Sverige. Redan Olavus Petri hade ju i historien framför allt sökt finna moraliska lärdomar för livet, och den undervisning i historia, som givits under 1600-talet, hade huvudsakligen rört sig med anekdoter, ur vilka en moralisk lärdom kunnat dragas. På Dalin måste naturligtvis ett dylikt program för historieskrivningen slå an. Han hade ju börjat såsom utgivare av en moralisk veckoskrift, och han kom till Paris, året efter det att Rollins arbete avslutats och då det var som mest populärt. Man kan också — säger Martin Lamm — »med en viss rätt betrakta Svea rikes historia såsom ett led i Dalins moraliska verksamhet», och det var till en väsentlig del tack vare detta moraliska inslag, som Dalins historia blev så populär. Ty »moral» var ju, jämte »nyttan», tidens lösen.

I företalet till den första delen utvecklar han sitt program. Han slutar där med att tala om stilen. Vad mitt skrivsätt angår — säger han — »så hade jag kanske behövt välja mig ett visst efterdöme bland de bästa auktorer till att råka på den rätta historiska stilen, som är så sällsynt. Men jag har fruktat att falla i den osmaklighet, som en härmare sällan undgår, då hans medfödda frihet tvingas efter en annan. Ingenting i världen är behagligt utom den otvungna naturen, som i själva konsten bör regera.» I denna friska, naturliga och populära stil ligger också det stora verkets huvudförtjänst, och det var genom denna, som Dalin gjorde historien populär inom de breda lagren. Även med avseende på den historiska kritiken gjorde han en insats, ehuru visserligen också hans svaghet här gör sig gällande. Sin historia bygger han, liksom föregångarna, väsentligen på äldre krönikor, och han var icke någon arkivforskare, som mot varandra kunde väga olika primärkällors sanningsvärde. Hans kritik var av en annan art. Den var det sunda förnuftets dom över den äldre tidens lärdomsgriller, en kritik, som behövdes och som rensade luften. Man kan — skriver han i företalet — »ej läsa en sinnrik Rudbecks Atlantica utan förundran över auktorens snille. Att följa den med en historisk säkerhet låter sig väl icke göra, ty var Platonis Atland legat, antingen i gamla Scythiod eller i Förlovade landet eller i denne filosofens hjärna eller ock om det redan drunknat i syndafloden, är och förbliver i alla tider en oavgjord sak.» Han förkastar därför hela den rudbeckska fornhistorien och håller sig blott till islänningarna och andra medeltida författare. Vår äldsta historia är enligt hans mening »så överhöljd med mörker», att vi icke kunna vägleda oss i detta »utan hjälp av naturkunnigheten». Och här kommer ett för frihetstiden mycket karakteristiskt drag fram. Naturvetenskapens hypoteser ställas nu

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

— visserligen ännu med Dalins vanliga försiktighet — upp både mot den äldre tidens patriotiska historieteorier och mot dess bibeltro. I viss mån blev striden om Dalins historia en sammanstötning mellan den gryende upplysningen och den gamla världsåskådningen. Striden gällde den s. k. vattenminskningen.

Striden om vattenminskningen.

Som bekant har det skandinaviska landet så småningom höjt sig ur havet, och ännu under den s. k. baltiska insjötiden låg en stor del av mellersta Sverige under vatten. Den förste, som tyckes hava observerat detta, var Swedenborg, vilken 1719 härom utgav en liten skrift Om watnens högd och förra werldens starcka ebb och flod; bl. a. påpekade han där, att ett valfiskskelett påträffats tolv mil från havet, nära Skara. Men den, som egentligen riktade uppmärksamheten på detta fenomen, var Anders Celsius i en i Vetenskapsakademiens Handlingar för 1743 införd Anmärkning om vatnets förminskande så i Östersjön som Vesterhafvet. Enligt Celsius *minskades vattnet* i Östersjön med en halv tum om året, och det var denna sats, som Dalin tog upp och lade till grund för en historisk tideräkning. Då Sverige först fick en befolkning, var det närmast en skärgård, och så sent som vid Kristi födelse stod större delen av landet vid pass tretton famnar under vatten. Bosättningen började därför först kort före Kristi födelse, då skyterna sjöledes kommo hit och i spridda hushåll slogo sig ned på de holmar, som stucko upp ur havet.

Detta var ju att alldeles vända upp och ned på hela den hävdvunna svenska historien, och redan samma år som första delen utkom, i vilken denna teori utvecklades, ansåg sig det vid riksdagen samlade prästeståndet böra protestera mot »en hypotes, som icke är beprövad, riktig och pålitlig eller kan bliva stående varken med vårt kära fäderneslands ofgamla historia eller med den gudomliga, som finnes i den heliga skrift». Ståndet föreslog därför, att arbetet skulle censureras av några »vittra män», och bland dessa var man naiv nog att nämna — Göransson. Memorialet hade visserligen ingen påföljd, men Dalins djärva hypotes framkallade en livlig polemik. Mot honom uppträdde icke blott Biörner utan ock historiker som Wilde och Lagerbring, till försvar för honom Chydenius, och redan förut hade Linné lagt sin auktoritet i vågskålen för Celsius' mening. I företalet till den 1750 utgivna andra delen tog Dalin själv till orda för att försvara sin mening. Den strider, säger man, mot den heliga skrift, enligt vilken jorden efter syndafloden blev alldeles torr. Betlehem ligger ju i en däld, »så att mången gudlös av min sats kunde betjäna sig att tvivla om Kristi födelse». Den strider ock mot Moses' »noga tideräkning», ty enligt den nya

Digitized by Google

hypotesen måste syndafloden förläggas 180,000 år tillbaka i tiden Mot dessa inkast söker Dalin naturligtvis pliktskyldigast visa, att hans teori ej stred mot berättelsen om syndafloden. Vidare anmärker man — säger han — att jag förringar Sveriges ålder och urgamla heder. Men — svarar han — »jag har märkt hos några av mina kära landsmän, att de så gärna vilja skryta med en diktfull ålder. Det är så förnämt, mena de, att hava varit förr än andra, liksom Telje vore hederligare än Stockholm, efter det är en äldre stad ... På en runsten i Södermanland och Åkers socken har man funnit staden *Tyrus, Galilæiska havet* och *Sodom,* där likväl för oväldiga och vittra ögon intet annat är än socknen Törby och Kalmarsund. Man älskar det förunderliga, liksom barnen äventyr och spöksagor. Man ledsnar vid den enfaldiga och naturliga sanningen, som dock är så behaglig. Mången vet ej, vad som hände i konung Karl XI:s tid och tror sig dock känna Jafets sonson. Men jag gör mig det fägnesamma hopp, att sådant mer och mer försvinner. Vår nu tillväxande ungdom lärer sig att tänka själv, och den nyttiga vitterheten har mycket tilltagit.»

En dylik historisk kritik var onekligen ytterst välgörande. Själva vattenminskningsteorien var väl oriktig, ännu mera den tillämpning, som Dalin därav gjorde, men bakom denna låg upplysningstidens banbrytande krav att fritt pröva, oberoende både av bibel och hävdvunna åsikter. Om vi — skriver Dalin — »med säkra rön finna något i själva naturen, som genom goda slutsatser yppar oss någon sanning, så kunna vi den icke utan envishet och förutfattade inbillningar förkasta. Men i saker, som ankomma på människors felaktiga berättelser från diktfulla tider, då folkslagen flyttade hit och dit utan att fästa sig vid vissa orter, då namn och språk som oftast ändrades, då inga anmärkningar (= anteckningar) gjordes — det är att vilja stadga ovedersägligheter, det är mer än barnsligt. Det är att öka mörker med mörker i fåfäng träta, där ingen kan vara skiljoman.»

Dalins rationalism.

I dessa och dylika satser visar sig Dalin såsom en son till Voltaires århundrade. Men även denna tids brister komma fram i hans historia. Han är kritiker, så länge han stöder sig på sunda förnuftet och på naturvetenskapen. Men 1700-talets rationalism hade ingen blick för olika tiders så skarpt skilda uppfattningssätt, och i tragedierna tänka och känna de antika hjältarna och hjältinnorna alldeles som personligheter från författarens egen samtid. De rationalistiska historikerna, som själva aldrig diktade några sagor, kunde därför icke förstå dem, som de mötte i ett primitivt folks hävder. I stället omtyddes dessa med en snusförnuftighet, som på oss verkar

Digitized by Google

odelat komisk. Jag kan välja ett exempel. I Ynglingasagan berättas om konung Dag, att han var så vis, att han förstod fåglalåt. Han hade en sparv, som sade honom många tidender, men denna sparv blev ihjälslagen i Reidgotaland vid en gård, som hette Vorva. För att hämnas sparven[1] drog Dag då med en stor här till Reidgotaland, men blev där dräpt av en träl. I Dalins historia lyder detta ställe: »Han var efter tidens sätt mycket slug, så att han troddes förstå fågelsång, och kallades Dag spaka eller den vise, men hans förnämsta klokhet bestod i en noga uppmärksamhet på grannarna och på de goda kunskaper, han hade från alla orter om allt vad som hände, så att ingenting kunde honom oförvarandes påkomma. En hans utskickade sjöhövding hade nu varit uppe i Reidgotaland på en ort, som kallades Vörva, att inhämta nödiga underrättelser eller förfriskning och blivit där överfallen och ihjälslagen. Detta gick Dag så till sinnes, att han offrade gudarna sin egen son för en lycklig hämnd och drog med en ansenlig här till Österland.» Och i en not tillägger Dalin: »I den mörka och diktfulla tiden är denna sak berättad på skaldesätt», och »man kan strax finna, att *Sparven* varit en konung Dags utskickade hövding, som antingen själv hetat *Sparv* eller seglat på ett skepp av det namnet, ty att konung Dag skulle offrat sin son för en tättings skull, det är otroligt».

Här hava vi således rationalismens sens commun från dess sämre sida. Denna rationalism hindrade också 1700-talets människor att förstå de religiösa rörelserna. De primitiva folkens mytologi var för dem idel oförnuft, och att ett folk likväl kommit till dylika absurda föreställningar, kunde därför blott förklaras genom prästbedrägerier. Religionsstiftare som Odin och Muhammed skildras också ständigt såsom sluga bedragare. På 1700-talet funnos ju två religioner, den vulgära folkreligionen och filosofernas upplysta förnuftstro. Något dylikt fanns enligt Dalin också i forntiden. Den äldsta nordiska religionen stod »högt i ljus och sanning», nämligen den lära, som folkets »filosofer förkunnade, vilken alltid såväl hos oss som hos greker och romare bör skiljas från den poetiska». Man dyrkade en enda allsmäktig gud och kallade honom Alltings fader, den allra Högste o. s. v. Även Treenigheten skymtar fram i denna gudalära liksom ock en »mellangud», syndafallet o. s. v. Den, som drog ned denna höga religion, var Sigge Fridulfsson, »en slug och tapper herre», som fullkomligt bedrog »den tidens enfaldiga människor, vilka trodde honom kunna fara över världen i ett ögonblick, vända vädret, vart han ville, stilla stormar och vådeldar, med

[1] För att veta, var sparven fanns, gjorde Dag ett »sonarblot». Detta översättes av Dalin felaktigt med »ett blot av sin son».

Digitized by Google

ett ord byta sig i allehanda skepnader». Han lät nu dyrka sig som gud och kallade sig Odin. Den gamla gudaläran »ändrade han på varjehanda sätt med dikter och egna påfund, instiftandes nya offerseder och högtider». Och så tillfogar Dalin en moralisk reflexion: »Vidskepelsen förfäktas i världen med större häftighet än sanningen, emedan hon i sig själv ej äger så mycken övertygelse, och man har sett martyrer i vantron ävensom i himlaläran». Lika oförstående står han inför medeltidens katolicism.

Rationalismen var emellertid icke blott ett hinder för en kritisk värdesättning och uppfattning av källorna. Den låg ock i vägen för en historisk människoskildring. Forntidens personligheter uppfattades såsom samtidens; att man för tusen år sedan såg världen med andra ögon än på 1700-talet, kunde Dalin och hans samtid aldrig rätt förstå. Historisk *färg* saknas därför alldeles. Karaktärsteckningen är abstrakt, utan all rikare nyansering, och i grunden är Dalins historia fortfarande en krönika, som relaterar en mängd med händelser, men som ej visar oss en historisk *utveckling*.

Medan Dalin arbetade på sitt stora verk, utgåvos emellertid i Frankrike några arbeten, som blevo epokgörande för den europeiska historieskrivningen: Montesquieus Esprit des lois (1748) och Voltaires Essai sur les mœurs (1756). Det senare var ett försök till en allmän kulturhistoria, men av detta kunde Dalin först för den tredje delen draga någon fördel. En ofta citerad och väl skriven skildring av levnadssättet på Gustav Vasas tid beror nog, såsom man påpekat, på intryck från Voltaires Essai, men i det hela var Dalin oberörd av denna. Ännu mera betydande var Montesquieus Esprit des lois, vari han opponerar mot den dittills gängse åsikten, att ett folk fått sina lagar av någon vis lagstiftare. Lagarna äro i stället ett uttryck för folkets uppfattning av tillvaron, och ur detta i skrift ej fixerade rättsmedvetande har den positiva rätten, statsformen såväl som den civila lagen, vuxit fram. Folkets naturell, som kommer fram i den skrivna lagen, är resultatet av en mängd faktorer, av klimatet, av jordens beskaffenhet o. s. v. För det senare 1700-talet fick, såsom vi skola se, Montesquieus klimatlära en mycket stor betydelse, men knappast för Dalin, ehuru denne 1755 översatt eller åtminstone utgivit en översättning av ett annat av Montesquieus historiska arbeten, Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des romains. Någon genomgående historisk princip såsom hos Montesquieu finner man ej hos Dalin, även om han naturligtvis ej är blind för klimatets inverkan, och i företalet till andra bandet citerar han direkt Esprit des lois: »En kallare himmel, ett rent klimat och väl blandad luft frambringa

Digitized by Google

bättre hälsa, vighet, tapperhet, ädelmod och ärlighet, mindre hämndgirighet, misstankar, list och ränker än så många varmare länder». Men för själva huvudtanken hos Montesquieu stod han främmande.

Lagerbring.

De brister, som vidlåda Dalin såsom historiker och som bero på hela tidslynnet, återfinnas ock hos den andre av frihetstidens banbrytande historiker, Lagerbring, som i vissa fall står över, i andra under Dalin. Båda voro nästan årsbarn, Dalin född 1708, Lagerbring året förut, och bägge fingo sin första utbildning vid Lunds universitet. Sven Bring — som han hette, innan han 1769 upphöjdes i adligt stånd — blev student 1720, och liksom Dalin tyckes han hava tagit de starkaste intrycken av Andreas Rydelius, som då var professor i filosofi. Själv studerade han dock juridik och blev redan vid 23 års ålder adjunkt i svensk och romersk rätt — visserligen utan lön. Utan tvivel voro dessa juridiska studier av en viss betydelse för den blivande historikern, men av vida större blev, att han kort därefter fick en plats i Stockholm, såsom informator i det Fersiska huset, där han stannade ända till 1739. Ty under dessa år kunde han fördjupa sig i studiet av de gamla pärmebreven i antikvitetsarkivet, och det var nu, han utbildade sig till historiker. Då professuren i historia 1742 blev ledig i Lund, kallades han till dess innehavare — egendomligt nog utan att ännu hava skrivit något i ämnet — och kvarstod sedan på denna plats till sin död 1787; 1770 hade han dock blivit tjänstfri för fullbordandet av det stora historieverket.

I motsats till Dalin var Lagerbring en lärd, och sin författarbana började han ock med en serie på latin avfattade disputationer, till en del av samma art som de förut omtalade (De Wexionia, De Gothungia, De Blekingia — således ortbeskrivningar). Han skrev för övrigt om allt möjligt såsom De situ paradisi, De gigantibus m. m. Likaså utgav han historiska handlingar: Monumenta Scanensia (1744—1750) och den förut omtalade Samling af åtskilliga handlingar etc. (1749—1758). De lärjungar, han fick, voro också urkundssamlare och utgivare av denna art, men någon historiker med vyer kunde han ej uppamma. Hans första arbete på svenska var av samma karaktär, en lärdomshistoria: Historia literaria eller Inledning til vetenskapshistorien (1748). Den första — och enda — delen börjar med tiden före syndafloden och går ej längre än till Alexander den store — således ett typiskt lärdomshistoriskt arbete.

Emellertid hade Dalin skrivit sin historia, som avbrutits genom hans död 1763. Måhända var det detta arbete, som lockade Lagerbring att också utgiva en stor svensk historia. Dalins livliga, popu-

Digitized by Google

lära stil bör hava slagit an även på Lagerbring, likaså de moraliska synpunkterna, och ännu säkrare är, att han haft en öppen blick för Dalins bristfälliga lärdomsutrustning. Ehuru nära sextioårig grep han därför till pennan, och 1769 kom det första bandet av Swea rikes historia ut; det andra följde 1773, det tredje 1776 och det fjärde 1783. Därmed hade han fört fram skildringen till 1457, och en påbörjad femte del utgavs först 1907.

Av den närmaste eftervärlden karakteriserades Lagerbrings stil såsom »ohyfsad». Man kan förstå detta omdöme av en tid, för vilken Lehnbergs äreminnen utgjorde höjden av vältalighet. Vår tid torde döma annorlunda. För oss är en personlig stil en förtjänst, för Gustav III:s var detta snarare ett fel. Lagerbrings stil är i hög grad personlig, okonstlad och realistisk, under det att den gustavianska tiden älskade en abstrakt, »filosofisk» stil utan alla personliga nyanser. Vidare är Lagerbrings satsfogning klar och logisk, hans svenska är ovanligt ren, utan vare sig franska eller tyska glosor, och framställningen kryddas av en viss gammaldags, antikvarisk humor. Lagerbring går alltid rakt på sak: »Jag tillstår min svaghet. När jag får se en björn, kallar jag det en björn, och när jag träffar en ek, kallar jag det en ek. Skulle likväl en upplystare försäkra, att djuret var ett lamm och trädet var en ceder, har jag däremot ingenting att påminna. Min mening är alltid ombytlig mot bättre övertygelse, och olika tankar lära icke vara urbotamål. Jag medgiver ock gärna, att människor äro fyrfota djur, allenast jag får gå på två ben, så länge jag kan.» Han skyr ej de drastiska uttrycken, och man märker lätt, att han studerat sin Holberg. Så t. ex. har han följande reflexion om det prästerliga celibatet: »Med vad övertygelse skulle väl en präst kunna förmana sin anförtrodda hjord till återhållighet och kyskhet, när hans egna medbröders oäkta livsfrukt krälade som *yrfä* på gator och gränder».

Citatet kan också utgöra ett exempel på Lagerbrings böjelse att liksom Dalin — och nästan oftare än denne — låta de fakta, han anför, beledsagas av moraliska reflexioner. Dessa reflexioner äro i regeln i stil med 1700-talets något »tilltäppta» rationalism. Då han redogör för de många gåvorna till medeltidens kyrkliga stiftelser, fortsätter han: »Således rasade andäktiga yran under denna tiden, så att, om den beständigt fortfarit, hade alla riksens inbyggare varit nödsakade att antingen bliva präster, munkar, nunnor eller kloster- och kyrkolantbönder. Så svårt har det i alla tider varit att hålla måtta i våra orter. Antingen har man varit huvudsvag av andakt eller politiskt fritänkeri, och när alla vilja vara på modet,

Digitized by Google

bliver förnuftig eftertanke ett alldeles urmodigt skräp, som endast kan tjäna till väggprydnad hos en antikvitetssamlare.»

Lagerbring kan således, ehuru »lärd», sägas fortsätta i Dalins anda. Liksom denne skriver han populärt, har en klar komposition, söker visserligen icke att giva framställningen någon estetiskt fulländad form, men har å den andra sidan tagit Dalins nyss citerade föreskrift ad notam: att låta den otvungna naturen fritt verka. Och liksom Dalin är han även moralist och rationalist samt har såsom sådan mycket hårda ord för medeltidens »vidskepelse», vilken han lika litet som Dalin förstår. Detta är likheterna. Men i den historiska kritiken står han icke så litet över föregångaren.

Lagerbrings historiska kritik.

Sina principer har han utvecklat i inledningen till det första bandet och i företalet till det andra. I den förra söker han att värdesätta källorna till hednatidens historia och hade här den fördelen framför Dalin, att rudbeckianismen 1769 redan var en bortglömd villomening, på vilken han ej behövde spilla några ord. Huvudkällan för denna tid är Snorre Sturlosons Heimskringla. Han levde väl långt efter större delen av de händelser, han skildrar, men »man tror Livius, som skrivit romerska historien, änskönt han anför omständigheter, vilka tilldragit sig för mer än sjuhundra år före hans tid, i den billiga förtröstan, att han troget följt äldre skrifter och handlingar, fast de nu intet äro till fångs. Varföre får icke Sturleson njuta samma rättvisa?» Snorre stödde sig dels på äldre författare såsom Are, dels på »Langfedgatal», dels på skaldvisor såsom Thiodolfs Ynglingatal. Dessa sånger hade genom minnet fortplantats till barn och barnbarn, och äro således ganska trovärdiga. Även den muntliga tradition, som Snorre åberopar, kan giva oss en trovärdig kunskap om ganska gamla händelser. Det är sant, att nu för tiden går släkttraditionen väl ej längre tillbaka än till farfars tid, men de, som äro av »större släkt, minnas nog sina förfäder». Vissa konungar bliva i långt minne, och i Dalarna lär knappt någon bondgosse vara okunnig om Rankhyttan och kung Gustav. »När man lägger allt detta tillsamman, märker man nog, att Sturlesons arbete bör äga så mycken trovärdighet, som en historieskrivare kan begära».

I stort sett är ju själva principen här densamma som för våra dagars historiska forskning, ehuru denna tillämpar principen med större skärpa än Lagerbring, och som bekant finnes ännu mången, som håller på den isländska traditionens tillförlitlighet. Felet hos Lagerbring var här detsamma som hos Dalin: han förstod ej att skilja saga och historia, och han vill därför tillmäta historisk trovärdighet åt rena dikter Om kung Dag t. ex. resonerar han på samma sätt

Digitized by Google

som Dalin: »Det är sannolikt, att han haft någon betjänt, som hetat Sparv, och sagan kan därav vara uppspunnen». I utförandet står Lagerbrings hednatid således knappast över Dalins. Först när han kommer fram till medeltiden, röjas hans verkliga förtjänster såsom historieskrivare och kritiker. Först uppställer han här en fordran, att varje uppgift måste av författaren bestyrkas. Jag måste — skriver han — »bekänna min svaghet. Jag har svårt för att tro en författare på sina ord, isynnerhet då han skriver om långt förflutna tider». Särskilt håller han på samtida konunga- och påvebrev, och genom dem kan man »dels bekräfta, dels rätta och öka våra äldre och nyare historieskrivare». Därefter genomgår han den föregående historiska litteraturen och bestämmer ganska riktigt de olika författarnas tillförlitlighet: »Ju närmare de varit tiden, då händelserna sig tilldragit, desto trovärdigare äro berättelserna», men att en uppgift finnes hos flera författare, är intet bevis: »Det är ej nog, att en annan ny författare sagt det tillförene, som icke är i stånd att veta mer därav än den senare, så framt han icke haft något äldre dokument att följa. Isynnerhet bör man taga sig till vara, att man icke antager en äldres gissning för en otvivelaktig sanning. En lös mening eller oriktig uppgift kan ej genom tiden förvandlas till en oemotsäglig händelse.» För första gången har Lagerbring således fastslagit skillnaden mellan primärkälla och sekundärkälla, och vidare har han framhållit vikten av ett så vitt möjligt fullständigt källmaterial. Naturligtvis har han själv ej fullt kunnat genomföra dessa principer, ty — säger Stavenow med rätta — »dylikt är ett arbete för sekler och fordrar en talrik skara av vetenskapliga krafter. Men själv har han gjort ett första sovringsarbete, som måste erkännas vara högst betydande... 1700-talets rationalistiska vetenskap hade härmed på historiens område nått en höjd, som visserligen kan kallas för den svenska hävdaforskningens begynnelse som vetenskap».

Lagerbrings medeltidshistoria är därför fortfarande ett arbete, som med fördel kan anlitas, under det att en historiker numera knappt känner sig frestad att rådfråga Dalin. Det är även fullständigare. Lagerbring ägnar nämligen en stor uppmärksamhet åt kulturen, såväl den materiella som den andliga, och hans skildring av den svenska medeltidens undervisningsanstalter och litteratur kom att i fullständighet stå oöverträffad under nära ett århundrade, tack vare att Lagerbring var fullkomligt förtrogen med utlandets lärda forskningar på detta område, med Bulæus' parisiska universitetshistoria, Quétifs och Échards stora dominikanarbete m. m. Av sin personliga vänskap med det samtida Danmarks historiker, Langebek, Gram m. fl. hade

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

han likaledes stor nytta, enär han genom dem fick kännedom om en stor mängd danska arkivalier, som hade betydelse också för Sverige.

Olof Celsius d. y.

Jag har behandlat Lagerbring omedelbart efter Dalin, emedan han synes mig beteckna fulländningen av det uppslag, som Dalin givit. Men mellan båda och samtidigt med dem uppträdde också andra historiker — ett vittnesbörd om det intresse, varmed man nu, vid århundradets mitt, började omfatta denna forskning. Den förste av dessa var Olof Celsius d. y., vars namn vi redan några gånger mött i detta arbete och som vi ytterligare skola möta, ty han var en ytterst mångsidig man, med ett livligt ingenium, om än utan någon större originalitet och utan något djup. Han tillhörde en av våra mest berömda lärdomssläkter. Farfadern, Magnus Celsius, hade varit professor i Uppsala och assessor i antikvitetskollegiet samt är bekant såsom upptäckare av de s. k. hälsingerunornas hemlighet. Fadern, Olof Celsius d. ä., var berömd både som orientalist och botaniker samt över huvud såsom en polyhistor i samma stil som Benzelius, som ock var hans nära vän. En brorsson till den äldre Olof Celsius var den store fysikern Anders Celsius, och även två av hans söner hava förvärvat sig en plats i vår lärdomshistoria, nämligen Magnus von Celse — rikshistoriograf, kungl. bibliotekarie och en kunnig urkundsutgivare och samlare — och Olof Celsius d. y. Denne föddes 1716 och blev 1742 docent i lärdomshistorien. Han hade då redan försökt sig såsom dramatisk författare med tragedien Ingeborg (1737) och såsom utgivare av Thet swenska nitet (1738). Samma år han blev docent, startade han tidskriften Tidningar om the lärdas arbeten, och han kunde således ej beskyllas för någon litterär sterilitet. På vägar, som knappt voro fullt nederliga, skaffade han sig 1744 platsen såsom vice bibliotekarie, och tre år senare köpte han sig till professuren i historia, lät sedan prästviga sig, blev kyrkoherde i Stockholm, pastor primarius och till sist biskop i Lund, där han dog 1794.

Olof Celsius d. y.
Kopparstick. Kungl. Biblioteket.

Såsom bibliotekarie utgav han en Bibliothecæ Upsaliensis historia (1746) och såsom professor i historia den förut omtalade urkundssamlingen Monumenta politico-ecclesiastica (1750 ff.). Att döma härav tillhörde Celsius den förut omtalade »lärda» riktningen inom 1700-

Digitized by Google

talets historieskrivning. Men hans forskning gick, som sagt, ej vidare på djupet, till sin naturell var han snarast en begåvad litteratör, och såsom sådan hade han uppträtt redan i Thet swenska nitet. När han kommit in i Uppsalabiblioteket, fann han där åtskilliga krönikor och papper rörande Gustav Vasa, och dessa blevo nu hans material för Konung Gustaf I:s historia (1746—1753). Någon egentlig forskning ligger ej bakom detta arbete — han tyckes icke ens hava tagit kännedom om riksregistraturet, utan nöjt sig med Tegel, Peder Swart, Rasmus Ludvigsson, Westenhielm och andra krönikeförfattare, Brasks brev och några handlingar i Palmskiöldska samlingen. Det betydande i hans historia ligger icke i forskningen utan i den litterära formen. Första bandet av Dalins historia kom ut 1747, men redan året förut hade Celsius framträtt med sin, och han är således onekligen den förste, som skrivit en verkligt populär och i formen vårdad svensk historia. Själva stilen är för honom tydligen huvudsaken. Jag ville önska — skriver han — »det jag vore så god målare, som jag är uppriktig uti mina berättelser. Jag skulle då försöka att beskriva den store Gustavs gärningar med samma eld, som han dem ådagalagt, och man skulle finna uti denne prinsens levernesbeskrivning den aldra sundaste sedolära samt aldra fastaste statsregler.» Hans förebild har tydligen varit ett franskt arbete i den populärhistoriska stilen, abbé Vertots Histoire des révolutions de Suède, vars första upplaga utkommit 1696 och vars skrivart — enligt Celsius — var »ogement behaglig». Celsius' arbete erinrar också ganska mycket om de franska panegyrikerna. Allt är idel solsken: »Ifrån denne konungens tid räkna vetenskaperna och handeln sin början uti vårt fädernesland», ty »påvarna hade länge övat det statsgreppet att hålla folken uti ett sådant mörker, som skulle hindra dem att se de andliges bedrägeri. Men Gustav ägde av naturen det förståndsljus, som trängde sig igenom detta töcken till munkarnas fördärv. Han upprättade skolorna, lät skickliga ämnen resa till utländska akademier, isynnerhet till Wittenberg, att inhämta den lärdom, som kunde bidraga till fäderneslandets uppkomst, och bragte läroverket uppå den fot, att han snart av eget förråd kunde betjäna sig.»

Denna belletristiska karaktär hos arbetet röjer sig särskilt i ett fall. De antika historieskrivarna, Livius och andra, hava som bekant i sina arbeten infogat tal, som läggas i de handlandes mun, glänsande retoriska praktstycken, som blott hava det felet, att de aldrig i verkligheten hållits, utan äro fabricerade av författaren, vilken valde denna metod för att framlägga de handlandes synpunkter. Metoden upptogs sedan av renässansens historieskrivare, och det var den, som Celsius fann lämpligt att använda. Han gör det obestridligen

Digitized by Google

med stor talang, sätter ihop ett dylikt tal av brev och andra aktstycken, så att de få en viss tidsfärg, och att han verkligen lyckats, visas bäst därav, att eftervärlden ganska länge trott honom och särskilt citerat Gustav Vasas vackra avskedsord till ständerna. Ett referat av detta tal finnes i Peder Swarts likpredikan över konungen, ett annat hos Sven Elofsson, men dessa referat har Celsius alldeles omstuvat, och gott hälften är hans eget tillägg.

Anders af Botin.
Teckning. Kungl. Biblioteket.

Att ett arbete av denna läggning skulle slå an, är lätt förklarligt och visas för övrigt därav, att det kunde utkomma i ännu två upplagor. Under Gustav III:s tid var också Celsius, mera än Lagerbring, skattad i de vittra kretsar, som då angåvo tonen, och i själva verket kan sägas, att han i mycket redan förebådar denna senare mera estetiska och mindre grundliga tid. Ett yttre tecken på denna uppskattning var, att Gustav III insatte Celsius, men icke Lagerbring, i Svenska akademien, då denna 1786 stiftades.

Hans senare arbeten efter frihetstidens slut äro av mindre vikt, och med dem gjorde han ingen ny insats. Konung Erik den fjortondes historia (1774) är i samma panegyriska stil som Gustav I:s, och hans Svea rikes kyrkohistoria (1767, 1785 och 1792) verkar på sina ställen snarast såsom ett causerie och förefaller föga grundlig.

Botin

Mera vetenskapligt anlagd var hans samtida Anders Botin (f. 1724, d. 1790, adlad 1767 af Botin). Han var en mycket kunnig man, särskilt en skicklig kameralist, och hans Beskrifning om swenska hemman och jordagods (1755—1756) lär i sin art vara ett förträffligt arbete, byggt på omfattande arkivaliska studier. Men ämnet är naturligtvis sådant, att arbetet ej kunde hava någon inverkan på den stora allmänheten. Hans Utkast til swenska folkets historia (1757—1764) fick däremot en större läsekrets och med rätta, ty ehuru han för den äldre tiden står på väsentligen samma ståndpunkt som Dalin och Lagerbring, gör han sig icke skyldig till samma naiviteter som de. Och för den senare tiden uppmärksammar han mera än

Digitized by Google

Dalin själva förvaltningens och kulturens historia. Hans ståndpunkt är upplysningstidevarvets, och efter vad det förefaller hade han tagit ett ganska starkt intryck av Voltaires Siècle de Louis XIV, som i motsats till de föregående krigshistorierna lägger huvudvikten på finansväsende, handel och samfärdsel, litteratur o. d. och där författaren även biograferar tidens mera bemärkta personligheter. Detsamma gör Botin, och liksom Voltaire är han en fiende till krigen och en vän av det fredliga arbetet. Bröt-Anund »har varit en av Sveriges största konungar under hedendomen, ty han var den förste, som vågade tänka, att en prins kunde bliva stor genom andra medel än viking och blodsutgjutelse». Härefter redogöres för hans fredliga bragder. Från samma synpunkt ser han de religiösa frågorna. Han klandrar biskop Adalvard, därför att denne »emot den antagna tro- och samvetsfriheten» förstörde avgudatemplet i Skara, och han har sympati för Håkan Röde, som ehuru själv kristen, gjorde Kettil okristen till sin jarl och »vinnlade sig därom, att både kristne och hedningar efter möjligheten måtte finna räkning och trygghet under hans regering». I samma anda yttrar han sig om Erik den helige: »Hans levnad innehåller en blandning av ont och gott, ett sammanhang av kristliga dygder och vidskepliga övningar; hans hjärta var gott och välment, men hans förstånd var svagt, villat och förfört.» Han trodde på en sats, som bekräftats »genom millioner människors blod», att det var »en förtjänst hos Gud att med krig hemsöka hedningar, tvinga dem till kristendomen och göra dem den romerska stolen underdåniga». Den dyrkan, för vilken han sedan blev föremål, »förkvävde allt förnuft, vanhedrade all mänsklighet och ledde till det grovaste avguderi. Jag blygs att anföra de exempel, som finnas i hans legender. Men de hava dock varit trodda såsom heliga sanningar, och det räknades fordom för även så gudlöst att tvivla om deras visshet, som det nu vore föraktligt att blott berätta dem». Liknande är den orlovssedel, som utfärdas för Birgitta. Hon hade »alla de egenskaper, som den tiden fordrades till ett romerskt helgon: andlig högfärd, vidskepligt nit, enfaldig tro».

Botin förde sin historia fram blott till medeltidens slut — tyvärr, ty det hade varit av ett visst intresse att se, huru han skulle hava behandlat protestantismen. Hans hat mot katolicismen var nämligen knappast lutheranens, utan snarare upplysningsfilosofens mot religiös övertro i allmänhet. Och denna religionsfientlighet klädde han i den enda form, som då kunde godkännas av censuren. Liksom Celsius var Botin därför högt skattad under den gustavianska tiden, för vilken han genom sin voltairianism är ett bland de tidigaste förebuden. Även i sin stil stod han denna kulturepok nära. Den

Digitized by Google

är klar, för sin tid god, men den är onekligen sökt och utan de personliga tonfall, som tilltala både hos Dalin och Lagerbring.

Den senare frihetstiden hade, såsom vi härav funnit, skapat en både ganska rik och ganska betydande historisk litteratur, i vilken även flera av tidens idéer kommit fram. Gustav III:s tid levde en tid på arvet. Ty denna senare tids historiker, Schönberg, Hallenberg, Nordin, Porthan, Fant m. fl. hade fått sin utbildning och sin skolning under frihetstiden. Den egentligen nya insats, som Gustav III:s tid gjorde, var memoarlitteraturen, till vilken under frihetstiden endast svaga förberedelser finnas.

Ur Vetenskapsakademiens handlingar.

Digitized by Google

IHRE OCH SPRÅKVETENSKAPEN

1600-talet och språkforskningen.

FRIHETSTIDEN hade, såsom vi nu sett, skapat en ny vetenskap: historien. Även filologien kan, såsom vetenskap, i viss mån sägas vara en skapelse av frihetstiden. Därvid bör man dock ej underskatta de uppslag, som gjorts av 1600-talet. Visserligen kunna stormaktstidens försök att grammatiskt behandla nysvenskan ej tillmätas någon vetenskaplig karaktär, och visserligen voro de språkliga intressena ännu huvudsakligen riktade på rättstavningen. Men man hade dock upptäckt ett nordiskt fornspråk, isländskan, man hade börjat studera runorna, och till sist hade man gjort bekantskap med gotiskan. Olyckligtvis behärskades tiden dock av rudbeckianismens fantasterier, och den uppgift, som förelåg för den nya tiden, var att genom en sund, empirisk forskning skingra dessa drömmar.

Kort efter frihetstidens början drabbade de bägge åskådningarna samman. I Hälsingland finnas åtskilliga inskrifter med ett egendomligt runalfabet, som närmast ser ut som kilskriftstecken. Dessa lönnrunor, de s. k. hälsingerunorna, äro en senare utveckling av det förut omtalade svensk-norska runalfabetet och hava uppstått på så sätt, att de lodräta stavarna uteslutits och endast bistavarna bibehållits. De se därför ganska gåtfulla ut.

Striden mellan Celsius och Biörner.

Den förste, som lyckades tyda dem, var Magnus Celsius, och 1677 började han att härom trycka en avhandling, De runis helsingicis. Men när blott sexton sidor voro färdiga, avled han utan att hava kommit fram till det egentliga ämnet. Först 1710 utgav hans son, Olof Celsius d. ä., hela arbetet, Oreades helsingicæ, efter faderns manuskript. Därigenom kom han, ehuru orientalist, att intressera sig för runforskning, och han fann då snart, att de avteckningar, som funnos, voro mycket otillfredsställande. Han reste därför till Hälsingland och Medelpad, där inskrifterna ånyo undersöktes av honom och hans brorsson Anders Celsius, och i flera fall

Digitized by Google

kunde de rätta äldre läsningar. Till försvar för dessa uppträdde då (1726) den trofaste rudbeckianen Biörner med den hetsiga stridsskriften Prodromus tractatuum, vari han bestred Celsierna upptäckaräran, som enligt hans påstående tillkom Hadorph och Peringskiöld. Härpå svarade Olof Celsius med Runæ Medelpadicæ ab importuna crisi breviter vindicatæ (1726) och gick där mycket illa åt den äldre runforskningen. Ett exempel kan anföras. Av Peringskiöld hade, liksom av Rudbeck, inskriften på en sten i Södermanland lästs: Wardi uti tera bina i Galmarna Sutuma, och översatts: vårdhållare (väringar) ute i Tyri stad i Galileiska havet och Sodom. Både läsning och översättning voro, som Celsius visade, alldeles uppåt väggarna, och stenen uppgav helt enkelt, att de »vordo ute dräpta i Kalmar» — vad Sutuma varit, vet Celsius ej, blott att det ej betytt »Sodom».[1] Han påpekar vidare, att dessa runstenar alls ej hade den sagolika ålder, som rudbeckianerna förmenat (1,000 à 2,000 år före Kristus). De flesta härröra tydligen från 900- och 1,000-talen e. K., ty de äro resta över kristna, försedda med korsets tecken och nämna »Gud och Guds moder». Biörner svarade väl med en Epistola responsoria (1726), men även denna gång fick han svar på tal i Olavi Celsii De monumentis quibusdam runicis epistola (1727). Segern var alldeles klar och obestridlig, och sedan fortsatte Dalin att med löjets vapen förfölja de överlevande rudbeckianerna. Men den första och avgörande drabbningen hade stått mellan Celsius och Biörner.

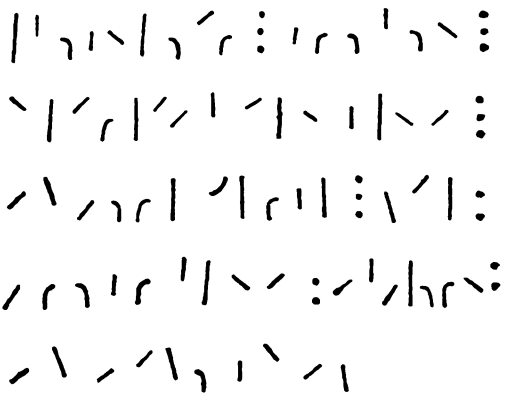

Hälsingerunor.
Efter Magnus Celsius, Oreades helsingicæ. 1710.

Runforskningen var ett område, inom vilket rudbeckianismen syndat som svårast. Ett annat var etymologierna, och ett litet exempel från Biörners Prodromus kan vara nog att karakterisera

[1] Stenen, vid Ärja ödekyrka i Södermanland, är ganska egendomlig. Inskriften är ristad på det yngre runalfabetets tid, men med äldre runor av en man, som även sökt att återgiva det äldre språket. Det ifrågavarande partiet lyder: Uarþi uti terebina i kalmarna sutuma = Han blev ute dräpt i Kalmar sund.

Digitized by Google

vetenskapligheten. Bibelns Magog är enligt Biörner sammansatt av det götiska »ma» d. v. s. »kunna» och »gog», som är detsamma som det götiska »og», som betyder »klok och fruktansvärd». Magog betyder således »en mäktig, fruktansvärd och mycket klok man». Stryker man sedan den första stavelsen, »ma», och byter det slutande g i t, så får man »got» eller det ord, av vilket våra förfäder togo sig namn. — Celsius hade tydligen icke så orätt, då han satiriskt påpekade, att denna metod kanske icke var den säkraste.

Ihre. Den, som lade grunden till en sund, vetenskaplig etymologisk forskning var Johan Ihre, utan tvivel en bland frihetstidens största begåvningar. Hans yttre villkor voro ock mer än vanligt lyckliga. Själv skrev han i sin biografi: »Jag har igenom föräldrars flit och Guds välsignelse haft min fulla nödtorft, så att jag kunnat följa min naturell. Penningen har för mig haft sin mesta behaglighet, då han förnuftigt och välsinnat utgivits». Och i samma självbiografi erkänner han, att han vid akademien ända från den första ungdomen befunnit sig i det rätta elementet. »Dessutom hava flera omständigheter bidragit att göra min tjänst och levnad behagliga. Jag har Gudi lov haft jämte ett trankilt sinnelag en jämn hälsa, så att jag mig veterligen ej varit nödsakad för ohälsas skull att i alla 43 åren försumma tvenne lektioner. Jag har av naturen i yngre åren haft lätt att arbeta.»

Han föddes 1707 i Lund, där fadern då var professor. Visserligen blev han tidigt föräldralös, men uppfostrades av morfadern, ärkebiskop Steuch i Uppsala, där han 1720 inskrevs såsom student och där hans studier leddes av de bästa informatorer. 1730 företog han en treårig resa till Tyskland, Holland, England och Frankrike, blev några år efter hemkomsten först poeseos professor och sedan (1738) professor skytteanus. På denna plats stannade han ända till sin död 1780 och utvecklade under denna tid en storartad flit. Antalet disputationer, som under hans presidium ventilerades, stiger till 453, och av dessa torde de flesta vara författade av honom själv. Såsom föreläsare behandlade han till en början tysk statsrätt och Europas senaste politiska historia, men övergick 1750 till Livius, över vars historia han föreläste under återstoden av sin professorstid. Egendomligt nog har han, ehuru 1700-talets störste svenske språkforskare, aldrig offentligen föreläst över svenska språket Men ehuru föreläsningskatalogerna därom ingenting uppgiva, är det säkert, att han häri givit privata kollegier.

Ihre var en både politiskt och religiöst frisinnad man samt råkade därför under sin första professorstid ut för åtskilliga obehag, vilka han dock med sitt lätta lynne ej tyckes hava tagit allt för hårt.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Om hans politiska process har jag redan talat. En annan gällde den religiösa renlärigheten. 1742 hade han åtagit sig att presidera för en av Anders Knös författad avhandling om den naturliga och uppenbarade religionen. Disputationen var fullt ortodox, och Knös kom till det resultatet, att den naturliga religionen *icke* var tillräcklig att förklara försoningsläran. Man tycker därför, att avhandlingen borde hava fått passera utan anmärkning. Men Knös hade i en *filosofisk* disputation behandlat ett *teologiskt* ämne, och detta stred mot ett kungabrev av 1691. Den teologiska fakulteten förbjöd därför tills vidare avhandlingens ventilering. Då det emellertid blev en ny rektor, Klingenstierna, fick Knös av denne tillstånd att försvara sin disputation. Nu klagade teologerna, och med anledning därav mottog universitetet ett kanslersbrev, i vilket det ålades att tillse, »det inga materier, som endast höra till teologien, måga uti filosofiska disputationer inblandas och den studerande ungdomen icke må vänjas att i teologiska saker allt för fritt resonera». Då Ihre ej var disputationens författare, borde han ju hava stått utanför hela denna tvist, men icke dess mindre tog sig en präst i Södermanland anledning att i en synodaldisputation anfalla honom och beskylla honom för »semipelagianism». Ihre svarade, och en strid blossade upp. Till sist drogs saken inför prästeståndet vid riksdagen 1747, vilket hemställde, att filosoferna icke skulle få behandla teologiska ämnen, att preses för en dylik brottslig avhandling skulle straffas första gången med förlust av ett halvt års lön och andra gången avsättas från tjänsten Slutligen framställde ståndet ett så långt gående yrkande, som att den teologiska fakulteten skulle få rätt att utfärda förbud mot ventilerande av även filosofiska avhandlingar. Detta bifölls av Kungl. Maj:t, dock med undantag för den sista punkten. Ihre själv tog saken tämligen lugnt, och i ett privatbrev till kansleren skrev han: »Nådige herre! Jag läser eloquentiam, politicam och staterna med vad därtill hörer. Till att bliva kättare har jag varken nog genie eller dumhet, än mindre nog ond vilja, som jag ock gärna vill förskriva mig att aldrig någon tid blanda mig uti teologien, allenast mig därav så mycket avstås, som till min enskilda andakt och förkovran i kristendomen tjäna kan. Vidare haver jag aldrig ämnat gå.»

Ihres språkarbeten.

Jag har anfört detta citat, emedan det förträffligt belyser Ihre, hans satiriska lynne, hans kvickhet och hans redan av upplysningen färgade uppfattning av den efterblivna teologien. Censuren gjorde det dock omöjligt för honom att här göra någon insats; politiken, som var ämnet för hans professur, var också förbjuden mark, och i stället kastade han sig på språkvetenskapen, inom vilken han kom att ut-

Digitized by Google

föra flera av de uppslag, som givits av Erik Benzelius. Hans egentliga studier hade varit klassiska och orientaliska språk, men såsom redan nämnts erhöll han 1738 av Vetenskapssocieteten i uppdrag att författa det svenska lexikon, som societeten ville utgiva, och därigenom fördes han in på svensk språkforskning. I följd av yttre hinder drog arbetet på ordboken en mycket lång tid. Enligt vad Ihre själv uppgav, hade han 1750 den så färdig, att endast renskrivningen återstod, men sedan kommo svårigheter att få det stora arbetet tryckt, och först 1769 kom Glossarium suiogothicum ut. Arbetets betydelse framgår bäst av det omdöme, som Noreen fäller därom i det kapitel, Den nysvenska språkforskningens historia, som han infört i Vårt språk. Det hela — säger han — är ett jätteverk i avseende på snille och lärdom och även i metoden, om man tar hänsyn till den rudbeckska skolans etymologier. »På fullt modernt sätt jämför han de nysvenska orden i första rummet med fornspråkets, därnäst med andra germanska språks former och så i sista rummet med ännu fjärmare stående besläktade språks, och vid sina jämförelser försöker han uppställa verkliga regler för ljudmotsvarigheterna. Därför blev arbetet ock fullständigt epokgörande och har för resten ända tills våra dagar utgjort så gott som vår enda etymologiska ordbok. Dess styrka står emellertid i nära sammanhang med dess begränsning. Denna ligger nämligen däri, att det är nästan enbart etymologiskt och på grund av denna uppgiftens koncentrering icke på långa vägar uppnår eller ens åsyftar fullständighet. Så t. ex. har det icke på långt när upptagit ens alla de ord, som förekomma i Spegels ordbok, om ock å andra sidan många flere nya ord tillkommit.» Under utarbetandet av detta storverk utövade Ihre dessutom en mycket omfattande författarverksamhet i svensk språkhistoria, och av disputationerna märker man, att intresset för dylika undersökningar nu blir synnerligen livligt vid universitetet. Själv utgav Ihre 1766 ett svenskt dialektlexikon, som i varje fall visar, att han uppmärksammat dialekternas betydelse för svensk språkhistoria. Vidare studerade han både isländska och gotiska, i bägge fallen med en vida mera kritisk uppfattning än den rudbeckska skolan. Liksom Benzelius hade han funnit, att de båda upplagor, som då förelågo av Ulfilas, voro behäftade med svåra fel i läsningen. Han samt hans vän och lärjunge Sotberg började därför med en ny manuskriptgranskning[1] och kunde därvid göra massor med texträttelser, vilka framlades i två disputationer, Ulphilas illustratus (1752—1755). I andra avhandlingar, Analecta

[1] När han började, trodde han, att Benzelius' manuskript förkommit i England. När den engelska upplagan 1750 utkommit, fann han, att en efterskörd likväl kunde göras.

Digitized by Google

Ulphilana (1767—1769), Reliquiæ linguæ geticæ (1758), De lingua codicis argentei (1754) m. fl., sysselsatte han sig med andra problem inom den gotiska filologien. Då samtidigt ett nytt gotiskt fragment på fyra blad upptäckts i Wolfenbüttel och 1762 mycket felaktigt utgivits av en tysk präst, gav Ihre ut en språkligt betydligt förbättrad text. En av honom tillämnad ny upplaga av Codex argenteus kom visserligen, delvis av ekonomiska hinder, icke till stånd. Men inom den gotiska språkforskningen kan Ihre likväl sägas vara en av de mest betydande föregångsmännen, och hans metod var fullt vetenskaplig.

Ihre och den isländska filologien.

Detsamma kan sägas om hans studier i isländska. Några texter gav han här icke ut, men 1772 tryckte han ett Bref till Herr Cancellie-Rådet Sven Lagerbring rörande then isländska Edda. Jämför man det med Göranssons förut omtalade arbete, måste man beteckna det såsom fullkomligt banbrytande. Han visar här upp, att den s. k. Uppsala-eddan var en avskrift av Snorres eget manuskript, att Snorres arbete icke, såsom man trott, var någon hednisk teologi, utan en poetik för isländska skalder, således alls icke ett utdrag ur en äldre förlorad gudalära av Sämund den vise — ett arbete, som troligen aldrig funnits — och till sist går Ihre in på den sagohistoria, på vilken ännu Dalin och Lagerbring trott. Jag vill — skriver han — utbedja mig vår tids lärda antikvariers benägna ursäkt, om jag vid detta tillfälle röjer min övertygelse, att vad i Fundinn Noregr berättas om Forniotr »intet annat är än en fabel eller mytologisk dikt, lik med de flera andra, som i Eddan finnas och i vilken man ej bör söka något historicum». Icke ens Snorre hade trott på denna Forniotniska ätt, ty i sin historia tog han ej upp den. Snorre låter emellertid i Eddans företal asarna vara landsflyktiga trojaner. Men här ha han och hans samtida blott upptagit en nästan överallt under medeltiden förekommande fabelhistoria och lämpat denna på Norden. Verklig historia är detta icke. Och samma dom fäller Ihre om Ynglingasagans alla konungar. Tiodolf kände trettio led och visste varje konungs lägerstad. Att en tid, som i övrigt var så okunnig, i detta fall varit så lärd, är onekligen egendomligt. »Vår tid, den vi kalla upplyst, visste nog oredigt för få år sedan, var konung Erik den fjortondes ben vilade, och om någon i dag kan säga, var konung Ragnvald, Filip, Erik Segersäll och alla hans företrädare hava sin vilostad, vet han mera än alla våra historieskrivare.» På vårt riddarhus är det få, som känna sitt stamträd längre tillbaka än till Gustav Vasa, och icke ens det Bourbonska huset kan räkna trettio förfäder i oavbruten uppstigande linje.

Digitized by Google

Ihre och nysvenskan.

Ihres Bref trycktes under frihetstidens sista år, och det visar bäst, vilket oerhört framsteg den historiska och filologiska kritiken tagit under 1700-talet. Den nya tidens styrka var dess sunda förnuft, och det var detta, som nu gjorde sig gällande mot det föregående århundradets lärdomsgriller. Men också i ett annat fall visar sig Ihre såsom den nya tidens son. Frihetstiden hade ju framför allt sinne för den praktiska nyttan, och för denna hade Ihre ock i sin språkforskning öppet öga. De mera vetenskapliga frågor, som nu berörts, intresserade honom såsom forskare. Såsom lärare sysselsatte han sig däremot med nysvenskan, och därvid behandlade han särskilt de mera praktiska frågorna, språkriktighet, rättstavning o. d. 1745 gav han ut vad vi nu kalla »grundlinjer» till det privata kollegium, han höll i svenska: Utkast till föreläsningar öfwer swenska språket. Ända sedan Gustav Vasas tid — säger han här — hava de funnits, som velat dels regelbinda, dels rensa vårt språk, »men av deras skrifter finner man, att de förra icke velat lämpa sina regler efter språket, utan truga språket att skapa sig efter deras påbud. De senare, då de velat utan skillnad förvisa alla främmande ord, hava tillstyrkt att uppfylla vårt tal och skrifter med en hop andra, som väl i Arilds tid och för Sämund varit helt bekanta, men nu blivna alldeles främmande och oförståndeliga» — som man ser ett anfall på stormaktstidens »götiska» purism. Kännedom om det gamla språket är emellertid nödvändig för att förstå det tungomål, vi själva tala, och så anför han flera exempel på språkets förändringar (*hn* har förbytts till *kn* o. s. v.). Likaså bör man känna landskapsorden och även främmande språk, ty en stor mängd ord äro låneord. Bör man då utmönstra dessa? Ja — svarar Ihre — så vida man har jämngoda svenska; »jag vet åtminstone intet skäl att hellre skriva *armé* än *krigshär, contraband* varor än *förbjudna* o. s. v.» Av samma skäl bör man ej utbyta ord, som vi dageligen bruka, mot obekanta isländska; »jag nekar ju ej, att t. ex. *glerglugg* kan vara så gott som *fönster*», men säger jag det senare, förstås jag av alla och vinner vad jag vill. Å den andra sidan bör man bibehålla de allmänt inom en vetenskap antagna termerna — tempus, definition o. d. — ty nygjorda svenska ord förvilla blott läsaren och förstås ej utan »bifogad ordalängd». Vid dessa främmande ords stavning böra vi likväl föra oss till sinnes, »att vi skriva för svenskar och ej för dem, som lärt stava i Frankrike». Stavningen skall således vara svensk.

Svenska föreläsningar.

Samma tankar vända tillbaka i en disputation, som en av hans lärjungar samtidigt utgav: An scientiæ lingua vernacula tradi possint ac debeant? (om vetenskaperna kunna och böra meddelas på moders-

Digitized by Google

målet?). Här yrkas på, att undervisningen både i skolor och vid universitet borde meddelas på modersmålet, och synpunkten är den praktiska och klart utilistiska. Därigenom att den vetenskapliga litteraturen blott föreligger på latin, uteslutes större delen av folket från den högre kulturen. Gemene man hade ingen nytta av vetenskapen, och vetenskapsmännen själva förslösade en dyrbar tid på att lära latin. I den strid, som nu flammade upp om latinet, stod Ihre således avgjort på de modernes sida, under det att t. ex. biskop Rhyzelius kände sig fullkomligt upprörd över tanken på att avskaffa latinet, varigenom vårt fädernesland skulle »falla och stanna i barbarie och bliva ett gräseligt mörkt terra ignorantiæ». Andra dömde annorlunda. 1741 berättade friherre Cederhielm i Vetenskapsakademien, »att professor Ihre i Uppsala av sorgfällighet för svenska språkets uppbrukande nu tvenne terminer uppmuntrat och övertalt den därstädes studerande ungdomen att en gång i veckan hålla tal på vårt modersmål». Försöken hade slagit synnerligen väl ut, och de unga hade gjort förvånande framsteg. Själv hade Ihre såsom inledning hållit ett dylikt svenskt tal, och detta anmodade Vetenskapsakademien honom nu att trycka. I sina enskilda föreläsningar över svenska språket talade Ihre svenska, och redan vid århundradets mitt började en och annan professor att offentligen föreläsa på modersmålet. För den 1739 nybildade professuren i ekonomi stadgades uttryckligen, att både föreläsningar och disputationer skulle avfattas på svenska. Så småningom blevo de svenska föreläsningarna allt flera, och på Gustav III:s tid uppgives, att då blott teologerna föreläste på latin. I Lund var man ännu tidigare än i Uppsala, och där hade redan Rydelius 1723 yrkat på svenska föreläsningar. Disputationerna däremot skrevos och försvarades — med några mycket få undantag — under hela 1700-talet på latin. Men frånser man detta, så finner man, att frihetstidens utilism på detta område segrat över den sista kvarlevan av latinhumanismen.

Frihetstidens praktiska syn på de språkliga frågorna röjer sig ock däri, att dessa nu allt mer och mer börja diskuteras av den stora allmänheten utanför universiteten. Utan tvivel sammanhänger det nu allt starkare kravet på ett korrekt språk också med det vid denna tid övermäktiga inflytandet från den franska kulturen. Ett utslag av detta intresse var det förut omtalade Tungomålsgillet. Men ehuru Vetenskapsakademien — troligen av räddhåga för rudbeckianerna — ställt sig avvisande både mot Tungomålsgillet och i viss mån mot svensk språkforskning över huvud, så hade man där likväl ett ganska stort intresse för modersmålet, och det var genom Vetenskapsakademiens försorg, som allmänheten erhöll en svensk

Sahlstedt.

Digitized by Google

grammatik och en svensk ordbok till praktiskt bruk. Den, som utarbetade dessa, var en bland frihetstidens verksammare litteratörer, Abraham Sahlstedt, som visserligen saknade all vetenskaplig lingvistisk bildning, men till ersättning hade både stor arbetsförmåga och ett levande intresse. Såsom språkman inledde han sin verksamhet med Försök til en svensk grammatica (1747), som sedan åtföljdes av flera andra smärre arbeten. Hans ståndpunkt var — såsom hans biograf Alvin anmärker — den fransk-klassiska, enligt vilken bruket, både i ordval och stavning, var språkets högsta lag, nämligen bruket inom de högre klasserna, och han är därför en fiende till både arkaismer och dialektord. Men han har en viss känsla av, att språket i olika samhällsklasser och för olika uppgifter har nyanser, som i vissa fall böra iakttagas, eller — med andra ord — att det finnes olika stilar, och detta röjer, att vi nu kommit till en mera litterär tid än 1600-talet. I en uppsats delar han dessa »skrivarter» i två huvudgrupper. I den ena har ett gammalt bruk stadgat vissa ord och talesätt, som icke böra ändras, ehuru de vika från den allmänna skrivarten. Sådana äro den bibliska stilen, rättegångsstilen, den poetiska stilen o. s. v. I den andra »har okunnighet eller ovarsamhet infört åtskilliga ord och skrivsätt, som efter språkets art och allmänna bruk borde ändras och rättas», och hit räknar han bl. a. kvinnfolksstilen, pedantstilen och älskogsstilen, för vilken senare det vore fåfängt »att vilja föreskriva någon ändring, så länge älskare och älskarinnor lyda mera passion än förnuftet».

Genom sina många språkarbeten hade Sahlstedt emellertid tilldragit sig uppmärksamheten, och han blev till sist den, som utsågs till lagstiftare i språkets rike. Uppslaget till en dylik lagstiftning utgick från två håll, från kanslikollegiet och från akademierna. Kanslikollegiet såsom censurens högsta vårdare hade ju en viss skyldighet att övervaka språket inom den tryckta litteraturen, och dylika frågor kommo där ofta på tal; en gång, 1720, då diskursen »oförmodeligen» föll på svenska språket, föreslog greve Lillienstedt t. o. m. inrättandet av en språkakademi. Förslaget slog an, och kollegiet hoppades, enligt protokollet, att det »lär en gång tillfälle givas med allvar tänka därpå». Längre kom man dock icke, och först 1749 hade »i övervägande kommit, huru nödigt det vara vill att hava ett svenskt och latinskt dictionarium». Med anledning därav skrev man till Uppsala och frågade, om man där hade någon dylik ordbok under arbete. Då konsistoriet svarat, att Ihre därmed var sysselsatt, fick han av Kungl. Maj:t i uppdrag att med flit och möjlig skyndsamhet fullborda detta glossarium.

Digitized by Google

Då emellertid Ihres ordbok dröjde, togs saken upp av en annan myndighet. 1746 höll Tessin vid presidiets nedläggande i Vetenskapsakademien ett Kårt tal om svenska språkets rykt och upodlande, vilket mynnade ut i ett förslag att skrida »till en fullkomlig och grundlig svensk ordbok, så framt en äldre vetenskapsakademis olycka och sent fullbordade löfte ej andra akademiska samkväm ifrån ett så vidlyftigt, dock nyttigt arbete avskräcker».[1] Förslaget ledde väl icke till något beslut, men nu började Vetenskapsakademien att från allmänheten bombarderas med språkskrifter, särskilt i rättstavningsfrågan. De flesta och tokigaste voro av professor Lars Laurel, den bästa av Skaralektorn Sven Hof, som av våra dagars språkforskare sättes mycket högt, till en del väl därför att han med stor talang hävdat den fonetiska rättstavningen. Detta allmänhetens intresse återverkade emellertid på Vetenskapsakademien, som 1763 gav Sahlstedt i uppdrag att utarbeta en tillökad och förbättrad upplaga av den förut omtalade grammatiken. Sahlstedt skrev emellertid ett alldeles nytt arbete: Swensk grammatica ... af Kongl. Wetenskaps Academien gillad (1769), som under hela 1700-talet blev den så att säga officiella, ty Botins vida bättre Svenska språket i tal och skrift (1777), som Svenska akademien till en början tänkte auktorisera såsom sin, fick aldrig denna hallstämpel. Samtidigt med uppdraget att skriva en grammatik fick Sahlstedt också ett annat: att utarbeta en ordbok. Ihres lät nämligen fortfarande vänta på sig, och Höpken, som var den ledande inom akademien, var honom alltid gramse. 1756 hade nu en kamrer Samuel Schultze till akademien inlämnat fem folioband, innehållande en svensk ordbok, vilken han ville genom akademiens försorg och med dess auktoritet få utgiven. Akademien, som tyckes hava tagit sig rundlig tid att granska den, fann emellertid i detta lexikon »mycket, som behöver förbättras, innan det av trycket utgives», och gav 1763 Sahlstedt i uppdrag att verkställa omarbetningen. Då denne emellertid föredrog att själv skriva en alldeles ny ordbok, gav akademien därtill sitt tillstånd, och så började han. 1768 hade han avslutat arbetet, men sedan kom svårigheten att få det tryckt. 1770 fick han väl ett statsbidrag på 1,000 daler smt., men det förslog ej långt, och först 1773 kom hans Svensk ordbok ut med tillägget: »På Kongl. Maj:ts allernådigste befallning författad». Noreen anser den vara »en för sin tid verkligt god handbok, som äntligen avhjälpte ett länge känt behov och i många decennier förblev vår

[1] Detta syftar naturligtvis på Vetenskapssocietetens förut omtalade arbete. Att kanslikollegiet kort däreſter sattes i rörelse för en dylik ordbok, berodde sannolikt på Tessins ingripande.

Digitized by Google

allmännast använda»; dess stavning blev gällande ända till Leopolds avhandling 1801. Sahlstedt själv hade en mycket god tanke om sitt arbete och sökte vid alla tillfällen framhålla dess förtjänster framför Ihres. I motsats till denne ser han uppgiften icke ur vetenskaplig, utan ur en uteslutande praktisk, utilistisk synpunkt. Ihres glossarium — skrev han själv i Allehanda — »är ett filologiskt arbete, där auktoren är sysselsatt att utreda ordens ursprung och deras överensstämmelse med österländska och andra döda språk, vilket efter auktorens egen utsago på flera ställen ofta beror på gissning. Boken är sålunda ej ärnad till undervisning i den nu för tiden brukliga svenskan, utan tjänar allenast fornälskare till nöje och tidsfördriv. Däremot är mitt verk publico nomine börjat och fullbordat till den ändan att en gång få något visst och stadgat i ortografien.»

Han tyckes hava varit synnerligen angelägen om att inskärpa, att arbetet var »publico nomine» utgivet. Vetenskapsakademien hade ju redan auktoriserat det, och under tryckningen anhöll han hos Vitterhetsakademien om dess »beskydd mot de vidriga omdömen, som hans arbete, det första i sitt slag, som hos oss utkommit så fullständigt, kunde sig ådraga», varpå akademien svarade, att den skulle låta hans »försök och använda möda i denna del av svenska vitterheten alltid hos sig vara i bevågen omtanke» — ett brev, som han avtryckte i sin ordbok. Tyvärr hjälpte det icke, ty kritiken blev ganska kitslig, och i livstiden fick Sahlstedt knappast det erkännande, han dock förtjänade. Han blev icke ledamot av Vetenskapsakademien, ehuru han arbetat på dess uppdrag, ej heller i Vitterhetsakademien, och icke ens Utile Dulci hedrade honom med ett inval. Han dog 1776, sextio år gammal.

Digitized by Google

Andreas Rydelius.
Oljemålning av A. Kastman. 1765. Gripsholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

FRIHETSTIDENS FILOSOFI

Filosofien och universiteten.

DÅ man skall redogöra för frihetstidens förtrogenhet med samtidens filosofiska rörelser, blir man lätt orättvis, emedan man helt naturligt blott fäster sig vid universitetsfilosofien. Men i själva verket stod denna — med ett enda undantag — i rak motsats till tidslynnet i allmänhet, och en av orsakerna, varför universiteten då hade så låg kurs hos den allmänna opinionen, var just den filosofi, som där docerades. Den var onekligen medeltida skolastik i något nyare former, och för denna hade tidens utilism ingen aktning. Att filosofien vid universiteten visade sig så okänslig för intryck från tidsandan, berodde därpå, att den — såsom redan på Thomas ab Aquinos tid och under 1600-talets ortodoxism — hade förvandlats till en ancilla fidei, till den lutherska dogmatikens tjänarinna, och det under frihetstiden så mäktiga prästeståndet vakade därför ängsligt över, att de filosofiska lärostolarna fingo fullt rättrogna innehavare. Utanför universiteten var ståndets makt däremot betydligt mindre, och det var därför där, som de nya tankeriktningarna bröto fram.

Filosofien — särskilt i Uppsala — var en relikt från 1600-talet, och den teologiska karaktären framgår bäst av professorernas befordran. Vi kunna taga dem i ordning. Den förste, Johan Steuchius, blev superintendent och slutade som ärkebiskop, hans efterträdare Erik Alström blev kyrkoherde i Leksand, den näste, Anders Winbom, blev teologie professor, likaså den följande, Petrus Ullén; Nils Wallerius, som kom sedan, övergick också till den teologiska fakulteten, och först de tre sist utnämnda stannade utanför denna. Även i Lund övergingo de tre första professorerna i filosofi till teologien. Då frihetstiden började, rådde ett visst interregnum inom universitetsfilosofien. Uppgiften för 1600-talets teologer hade varit att hålla den misstänkta kartesianismen borta, och i det hela hade detta

Digitized by Google

lyckats. Ingen kartesian blev någonsin professor i filosofi i Uppsala, men å den andra sidan hade aristotelismen redan under 1600-talets sista år dött ålderdomsdöden, och i stället började nu wolffianismen att tränga in vid universiteten, hos oss liksom i Tyskland. Christian Wolff, som till ett system utarbetade de uppslag i olika riktningar, som den geniale Leibniz givit, var egentligen matematiker, och detta förklarar också, varför wolffianismen först vann sina svenska anhängare bland män som Anders Celsius och Klingenstierna, liksom kartesianismen under 1600-talet först omfattats av naturvetenskapsmännen. Wolffs matematiska läggning förklarar också systemets torra, fantasilösa karaktär; satserna uppställdes såsom matematiska bevis och deducerades den ena ur den andra. Wolff utgick från tvenne fundamentalsatser för allt vetande, principium contradictionis och principium rationis sufficientis, och ur dessa följde de andra. Det hela är således en fortlöpande syntes, genom vilken man i själva verket ej får veta mera, än vad man förut visste, och intresset anknyter sig till ständiga definitioner och distinktioner. Metoden hade således ett starkt syskontycke med skolastiken och stod alldeles i strid mot den, som samtidigt härskade inom den empiriska naturvetenskapen. Denna lade an på analysen, wolffianismen på syntesen. Men även hos wolffianismen fanns ett frö till upplysningsfilosofi. Wolff höll dock på, att inom filosofien endast det förnuftiga och bevisade skulle få gälla, och däri låg ju en gensaga mot teologiens anspråk på att härska över filosofien. Wolff ansåg visserligen, att full samstämmighet rådde mellan uppenbarelse och förnuft, men han höll också på, att uppenbarelsen ej kunde innehålla något, som stred emot förnuftet. Häri låg, som sagt, ett frö till en kritik, som emellertid i Sverige aldrig kom att spira upp. Det gick wolffianismen, som det förut gått ramism och aristotelism; de hade börjat såsom i viss mån frihetsrörelser, men ganska snart förvandlats till fullt rättrogna.

Wolffianismen i Uppsala.

På 1720-talet började wolffianismen bliva bekant i Uppsala och sågs från ortodoxt håll till en början med misstro. Ett uttryck härför har man i ett kanslersbrev från 1732, i vilket kansleren säger sig med ledsnad hava läst några nyare disputationer, som hos ungdomen kunde alstra ovissa och skadliga åsikter, på grund varav konsistoriet ålades att tillse, att studenterna ej förleddes av »onödiga subtiliteter och ovanliga ordasätt eller nya termer». I sitt svar klagade väl också konsistorium över, att »en del curieust folk» tagit impression av »Wolffens och andra novatorum skrifter», men redan Winbom, som året förut blivit professor, tyckes hava varit en moderat wolffian, och hans efterträdare Ullén, som under åren 1736—1745

Digitized by Google

var den filosofiska lärostolens innehavare, hade alldeles öppet försvurit sig åt »Wolffens lära». Att denna emellertid alls icke var farlig för renlärigheten, visade särskilt Nils Wallerius, som följde efter Ullén och nog var den mest betydande filosof, som dittills funnits i Uppsala, en personligen mycket aktningsvärd man med stor plikttrohet och stor arbetsförmåga samt dessutom en skicklig matematiker. Såsom författare var han mycket flitig och utgav flera ganska digra arbeten i sin vetenskap: Psychologia empirica, Psychologia rationalis, Systema metaphysicum m. fl., vilka tyckas hava haft en stor läsekrets, att döma därav att Salvius i författarhonorar betalade honom 12 daler kpt. per ark. Den filosofiska undervisning, som Wallerius gav, var emellertid så litet revolutionär som möjligt, utan mynnade i stället ut i theologia naturalis, »som är huvudet för hela philosophia theoretica», och i konsistorium förklarade han, att filosofiens uppgift var att »förlägga naturalismum, materialismum, atheismum, fatalismum och andra uti teologien ganska anstötliga villfarelser». Det var därför alldeles i sin ordning, att han från filosofien övergick till den nyskapade kalsenianska professuren inom den teologiska fakulteten, vilken delvis inrättats just för honom och vars uppgift var att vederlägga alla irrläror.

Wallerius' lärotid betecknar wolffianismens höjdpunkt, och sedan började dess dödsarbete. Till hans efterträdare blev adjunkten Carl Asp 1755 utnämnd, och han kvarstod ända till 1770 utan att under denna tid utgiva eller presidera för en enda avhandling. Om arten av hans föreläsningar får man den bästa föreställningen genom hans uppgift i diariet för 1756. Han hade börjat med att vederlägga lockeanismen och därefter övergått till »filosofien före syndafloden på Adams, Kains, Seths och deras efterkommandes tid». Någon farlig fiende för lockeanismen tyckes Asp att döma härav ej hava varit, och i disputationer, som ventilerades på 1760-talet — vanligen under Ihres presidium — ser man, huru upplysningsfilosofien nu börjar tränga in även vid universitetet. Men först 1771 utnämndes den förste lockeanen, P. N. Christiernin, till professor i filosofi vid Uppsala universitet. Det var under frihetstidens sista år, åttioett år efter det att Lockes Essay concerning human understanding utkommit, och fort hade det således ej gått. Tio år efter Christiernins utnämning trycktes Kants Kritik der reinen Vernunft, och som vanligt blev det Uppsalaprofessorns uppgift att »vederlägga» den nya filosofien.

Rydelius.

Inom tankevetenskapen stod Uppsala universitet således hela tiden efter och mot den allmänna bildningen inom landet. Vida mera i samklang med denna befann sig systeruniversitetet i Lund, och den

Digitized by Google

man, som här var filosofiens målsman, Andreas Rydelius, kom i motsats till kollegerna i Uppsala att utöva ett ganska betydande inflytande på sin samtids åskådningssätt.

Han var född 1671 i Östergötland, studerade först vid Linköpings gymnasium och blev 1689 student i Uppsala. Här kom han under inflytande av Johan Bilberg, som visserligen var professor i matematik, men huvudmannen för Uppsalas kartesianer. I hans hus blev Rydelius informator, och Bilbergs dotter blev sedan trolovad med honom, ehuru hon dog strax före bröllopet. Det filosofiska system, som Rydelius först tillägnade sig, var därför kartesianismen, och han bibehöll alltid kartesianernas ovilja mot den aristoteliska skolastiken. Någon anställning vid universitetet fick han icke, utan livnärde sig såsom informator. 1699 flyttade han till Lund, också blott såsom privatlärare, och först 1710 utnämndes han, nära fyrtioårig, till professor i filosofi. På denna plats stod han kvar till 1730, då han övergick till den teologiska fakulteten. Fyra år senare blev han biskop över Lunds stift och dog såsom sådan 1738.

Såsom lärare var Rydelius sällsport flitig, antalet av hans disputationer stiger till bortåt hundra, och Lunds universitetsbibliotek bevarar icke mindre än tolv band anteckningar efter hans föreläsningar. Då universitetet under krigsåren var upplöst, fortsatte han icke dess mindre sin lärarverksamhet, vandrade, undan pesten, med sina studenter från by till by för att alltjämt kunna undervisa dem, och det moraliska inflytande, han haft på sina alumner, kan knappt överskattas. Ty det stora hos Rydelius var mindre begåvningen än karaktären, och denna karaktär kommer också fram i hans filosofiska skriftställarskap. Hans inträdesföreläsning handlade De laconismo philosophico och riktade sig särskilt mot det dunkel och det pedanteri, som kännetecknade universitetsfilosofien — Rydelius tänker här på aristotelismen, men hans anmärkningar gälla likväl även den senare wolffianismen. Sanningen — börjar han — är en himmelens dotter, och om henne har man under århundraden kämpat med tankar, ord och pennor. Filosofiens uppgift är att finna denna sanning, men hon är dold av dunkla och invecklade formler, av ett skolastiskt system, som sväller av en ordmassa utan gräns, omätlig för ögat och omätlig för tanken. Det är denna ordmassa, som skrämmer bort sanningssökaren och bär skulden till villfarelser och dunkel. I stället att tala så enkelt som möjligt, har man ävlats med att dikta gåtor. Uppgiften är att avlägsna dunklet, på det att sanningen må framträda i sin nakenhet.

Förnuftsövningar.

Detta var onekligen ett märkligt program för en professor i filosofi. Men Rydelius gjorde allvar av det. Inom det akademiska

Digitized by Google

konsistoriet i Lund blev han snart den ledande, och detta fick i följd härav en vida mera modern läggning än det i Uppsala. Så yrkade man där 1723, att undervisningen skulle meddelas på modersmålet, ty lärjungarna skulle därigenom bättre uppfatta föreläsaren, än som nu var fallet, »då mången nyss kommen till akademien, ännu intet väl förstår språket, som det trakteras på, att förtiga att ock andra, som intet kunna latin, hade ock då tillfälle att lära något med». Man gick ännu längre: »Begär någon tillstånd att disputera på svenska, bör det honom icke förvägras, ty sådant kunde vara så mycket större bevis på disputatoris förstånd, enär alla, som voro tillstädes, kunde hava tillfälle att döma om dess kvickhet och gåvor» — som man märker ett klart uttryck för frihetstidens idéer. Rydelius hade redan förut gått i spetsen för detta strävande att popularisera vetenskapen. 1718—1721 hade han nämligen i fem band utgivit Nödiga förnufftz öfningar för all slags studerande ungdom, som wil hafwa sunda tankar, och sedermera (1731) följde en Sedebok, hwar utinnan gifwes en kort anledning til dygden. Såsom filosofiska tankespecimina äro dessa arbeten kanske icke betydande, ty trots sin goda vilja var Rydelius nog icke någon förutsättningslös tänkare. »Philosophus sum, sed christianus», skrev han om sig själv, och det är en dylik världsåskådning, färgad av tidens uppfattning, som här kommer fram. Rydelius var en djupt och varmt religiös personlighet, som i det hela tagit vara på det bästa hos tidens ortodoxism, och just därför kunde han bättre än de flesta andra förmedla övergången från 1600-talet till frihetstiden. Han höll strängt på sin lutherska religion, men han var ej intolerant, utan hade blick för det berättigade i de nya religiösa rörelserna. Vidare — och särskilt här kommer frihetstiden fram i dess motsättning mot ortodoxismen — lade han huvudvikten på moralen, på det sedliga livet. Vetandet är för honom huvudsakligen »vishet». Den största sympatien har han därför för »sådana gubbar» som Sokrates, Platon och Zenon, vilkas »förnämsta rannsakningar gingo ut på dygdeläran och dess grundsanningar», och på sitt realistiska, karolinska språk fortsätter han: »Om vetenskaper skola rätt väl tjäna till en ärlig uppfostran, så måste de vara fyrkantiga, så att de duga till hörnstenar. De måste icke allenast se väl ut och stussa för ögonen, utan ock bevisa sin rot och dess godhet med nyttan och besynnerligen med den högsta nyttan, som är ägarens förbättring till sitt sinne». Väl avser Rydelius här icke nyttan i den mera vulgära mening, vari begreppet i allmänhet fattades under frihetstiden, utan »först vår viljas förbättring, sedan vårt allmänna och enskilda tillstånds förbättring i världslig måtto och sist Guds äras befrämjande». I för-

Digitized by Google

hållande till 1600-talets ortodoxism var detta starka framhållande av viljelivets betydelse dock något nytt. Men framför allt borde man ha bort »de långa och invecklade ordaträtor», som dittills förekommit inom filosofien: »Ju bättre principer, ju mindre regler, mindre fjäs och vidlyftighet i kunskapen; ju sämre principer, ju flera spörsmål och skrupler, frågor och tvivelsmål». Och dessa oändliga definitioner på allt möjligt! »Våra aristoteliska metaphysici vilja med våld och makt och likasom på sträckbänken tvinga sitt förnuft till att finna definitioner på sådana sensibilia. Ty komma de ock löjlige fram, som t. ex. när de förtro oss dessa hemligheter: *ens est quod est, tempus est duratio* och dylikt, som bonden vet långt bättre utan definition. Aristoteles förstod saken långt bättre, hållande för en dumhet att vilja allt definiera. Vill du veta, sade han, vad färg är, så se på honom.» Denna princip tillämpar Rydelius också — mot samtidens pedagoger — då han kommer in på den första barnundervisningen. Man bör, säger han, icke »bry ett spätt huvud med saker, som äro alldeles för generella och abstrakta». Den skolastiska logican och metaphysican lämpa sig därför ej för skolan, och även i språken bör man spara reglerna, »ty regulæ äro generales och abstractæ, men exempla äro singularia».

Den logiska skarpsinnigheten är nog bra. Men det finnes sanningar, som så synas motsäga varandra, att förnuftet ej kan lösa motsägelserna — viljans frihet, Guds egenskaper o. s. v. Och här bör man vakta sig för »subtiliteter», ty »de allra största möjligheter äro oss förborgade. När vi en gång med Guds hjälp få se hela naturens system, så lära vi finna, huru mycket är sant, som ingen nu kan drömma om». Rydelius' filosofi skilde sig därför ganska mycket från 1600-talets. Den klättrade icke ned till jorden på en beviskedja, som hängde på några »fundamentalprinciper», utan den stödde sig på erfarenheten, omsatte hans egen uppfattning av tillvaron i mera filosofiska termer, och denna uppfattning var redan i mångt och mycket frihetstidens. Det är dess bättre och renare sens commun, som ligger till grund för hans filosofi, och det är med ledning av detta, som han bedömer de stora filosoferna Descartes, Leibniz och andra. Redan här hava vi något av den juste-miljeuuppfattning, som sedan återkommer hos hans lärjunge Dalin.

Ännu starkare bebådar Rydelius frihetstiden däri, att han skrev på svenska och klart, enkelt och populärt för den stora allmänheten framlade en vetenskap, som dittills ansetts vara de lärdes uteslutande hemlighet. Det var att för gemene man öppna dörrarna till ett stort, nytt rike, och vi skola också finna, att de filosofiska

Digitized by Google

frågorna snart, redan under frihetstiden, bliva de, som tilldraga sig det största intresset — visserligen icke så, som den fromme Rydelius hade önskat. Den filosofiska spekulation, som jag nu avser, hämtade emellertid ej någon näring från svenska arbeten. Dalin står visserligen väsentligen — åtminstone såsom ung — ännu på Rydelius' ståndpunkt, men under sitt senare liv har han hunnit betydligt till vänster om sin lärare. Fru Nordenflycht och hennes krets äro redan i kontakt med den franska och engelska upplysningsfilosofien, som vid århundradets mitt tränger in, visserligen ej vid universiteten, men inom landets litterärt bildade kretsar. Locke fanns väl delvis översatt, hans Tankar om ungdomens upfostran (1709) och Om werldslig regerings rätta ursprung (1726), men däremot icke hans Essay concerning human understanding. Om detta arbete — i så fall nog på franska — haft någon större läsekrets i Sverige, kan vara tvivelaktigt. Men dess ivrigare började man att studera Pope och de franska upplysningsfilosoferna, Bayle, Fontenelle, Voltaire samt senare också Rousseau och encyklopedisterna. Dessa intryck avsatte sig likväl icke i några filosofiska arbeten, utan möta oss blott inom skönlitteraturen, och jag får därför tillfälle att vid behandlingen av denna återkomma till dessa filosofiska rörelser.

Däremot funnos verkligen två svenska tänkare — bägge utanför universiteten — som förtjäna en särskild uppmärksamhet. Jag avser Polhem och Swedenborg. Men deras verksamhet var så omfattande, att de lämpligast behandlas för sig i särskilda kapitel. I stället övergår jag till en annan humanistisk vetenskap, som här i landet kan anses såsom frihetstidens skapelse och jämte naturvetenskapen var den stora allmänhetens älsklingsbarn. Denna vetenskap var ekonomien.

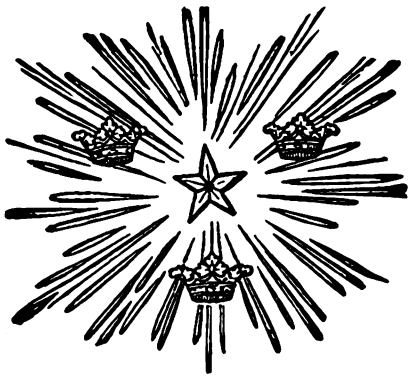

Digitized by Google

DEN EKONOMISKA LITTERATUREN

Ekonomien och utilismen.

SEDOLÄRANDE Mercurius skriver Carleson: »Sverige har mycket förlorat genom sista kriget, men all skadan kan efter handen in i riket med Guds hjälp återvinnas genom hushållningskonst och flit och giva riket både större och säkrare styrka. Till exempel: om riket hade förlorat en avlägsen provins med tre hundrade tusen människor, de där till kronan hade kontribuerat, så kunna dessa in i själva Sverige återvinnas och det genom manufakturer och dylika näringsmedel.» Utan tvivel har Carleson här återgivit den allmänna uppfattningen. Det gällde för oss att sätta ett genom kriget utarmat land åter på fötter, att övergiva storhetsdrömmarna och tänka på den praktiska nyttan. Inom intet område kommer därför frihetstidens utilism så starkt fram som inom ekonomien, och denna på rent svenska förutsättningar vilande utilism stärktes ytterligare därav, att samma utilistiska synpunkter vid denna tid voro de härskande i hela Europa. Själva teorierna behövde vi således blott låna från utlandet.

Mest torde de ekonomiska, mera spridda tidskrifterna hava verkat. Den äldsta dylika torde hava varit Defoes Mercator or Commerce retrieved (1713—1714); den första tyska var Rohrs Die œconomische Fama (1729). Strax efteråt (1730) utkom Carl Carlesons Sedolärande Mercurius, som till det väsentliga var en ekonomisk veckoskrift, och sedan denna upphört, fortsatte Carleson med den uteslutande ekonomiska månadsskriften Hushålds-råd, som utgavs under åren 1734 och 1735. En annan ekonomisk tidskrift började 1738 av den alltid vakne Lars Salvius, Tanckar öfwer den swenska œconomien. Dessutom översattes flera utländska arbeten, särskilt engelska — den franska ekonomiska litteraturen fick däremot betydelse egentligen först efter århundradets mitt. Vidare visar sig detta ekonomiska intresse i inrättandet vid 1739 års riksdag av den förut

Digitized by Google

Anders Backmanson-Nordencrantz.
Kopparstick av J. Gillberg efter oljemålning av Per Krafft d. ä.

Digitized by Google

Digitized by Google

omtalade professuren i ekonomi i Uppsala samt icke minst i Vetenskapsakademien, vars uppgift lika mycket var att syssla med ekonomiska frågor som med naturvetenskapliga. Däremot voro de svenska originalförfattarna till en början jämförelsevis få. De viktigaste voro Anders Bachmansson (sedan adlad Nordencrantz) och Anders Berch.

Merkantilismen.

Den åsikt, som vid denna tid var den härskande inom ekonomien, var den s. k. merkantilismen, vilken visserligen hade många skiftningar, men vars anhängare likväl enades på en punkt: i läran om handelsbalansen. Ett lands rikedom beror på dess utrikeshandel, och uppgiften var därför att årligen åt främmande föryttra mera »än vi förspilla i värdet av deras». Skillnaden mellan export och import betecknar således ett lands rikedom eller fattigdom. I det syftet gällde det att taga in råvaror, förädla dem inom landet och sedan med vinst avyttra dem åt utlänningen, men däremot hindra införseln av utländska fabrikat. Vidare skulle man genom höga exporttullar försvåra utförseln av sådana råvaror, som utrikes voro begärliga, men genom tullfrihet underlätta införseln av sådana, som vi här hemma kunde förädla. Inrikeshandeln hade ingen större betydelse, ty den avsåg ju blott ett utbyte, som ej tillförde landet någon ökad tillgång i penningar eller värdeföremål.

Ett annat drag, som är karakteristiskt för den äldre tidens merkantilism, är dess tvång på individen. Staten skulle i allt vara förmyndare och ordna det för den enskilde, och dennes frihet inskränktes därför inom så trånga gränser som möjligt. Historiskt är denna ekonomiska tvångspolitik lätt förklarlig. Merkantilismen hade under det föregående århundradet haft sin glansperiod under Ludvig XIV:s enväldiga regering och passar också för en dylik. I Sverige hade suveräniteten visserligen, såsom man trodde, avskaffats, men i själva verket hade den blott överflyttats på riksdagen, och denna ansåg sig därför vara i sin goda rätt att i minsta detalj lagstifta för handel och näringar. Men liksom vi på andra områden sett, hurusom friare åskådningar gjort sig gällande mot statens tvångspolitik, skola vi ock möta en mera liberal riktning inom merkantilismen, och till sist få vi bevittna, huru den äldre merkantilismen avlöses först av den liberala reform-merkantilismen och sedan av fysiokratien.

Nordencrantz.

Den förste mera betydande nationalekonomiske författaren i vårt land var Anders Nordencrantz (f. 1697, d. 1772), vars digra Arcana œconomiæ et commercii utkom 1730 och blott var första delen av ett tillämnat större verk, som skulle omfatta fyra volymer. Stilistiskt är Nordencrantz en mycket dålig författare. Han är ytterst

Digitized by Google

oredig, olidligt mångordig, upprepar sig själv och utbreder sig i det oändliga. Men han är en ganska typisk författare för frihetstidens äldre skede, och hos få personligheter kommer tidens utilism starkare fram än hos honom. Han är borgaren. Och det är från borgarens synpunkt han bedömer allt. För de krigiska erövringarna har han alls intet sinne. De penningar, som på denna väg inkommit i landet, hava varit »en förkvävande och skadelig spis, som i ingen måtto verkat något gott». Och samma ringaktning hyser han för de vetenskaper, som ej avse den direkta nyttan. Till det — säger han — »som tjänar att göra ett folk lycksaligt, mäktigt och välmående, behöves ingen metafysik eller andra högtravande saker». Ett lands välmåga beror däremot på en högt uppdriven industri, och ett av villkoren för denna är landets folkmängd. Nordencrantz går t. o. m. så långt, att han förklarar, »att en myckenhet fattiga människor äro ett lands rikedom». Och på ett annat ställe säger han: »Om alla människor hade penningar nog, vem skulle då arbeta? Vad uselhet skulle då icke vara över människorna? Därföre synes mig, att fattigt folk i ett land, allenast de bliva rätt anförda, äro en större skatt och välsignelse än allt silver och guld. Och har Herren Gud icke förgäves gjort en sådan åtskillnad mellan människorna.» Åsikten var alls icke originell och återfinnes hos ett flertal merkantilistiska författare. För arbetaren hade borgaren-industriidkaren ej någon starkare medkänsla till övers, och för honom gällde det att få så billig arbetskraft som möjligt. En myckenhet fattigt folk, som för att kunna existera måste taga, vad som bjöds, var därför för honom och hans fabrik en fördel, hans vara kunde därigenom göras billigare och därför lättare avyttras i utlandet. Om industrien bar sig, om fabriksidkaren blev rik, betydde detta icke blott hans, utan i främsta rummet nationens rikedom, och för detta mål fingo individens umbäranden träda i bakgrunden — det var åtminstone den ideella förklaringen, på vilken man, efter vad det förefaller, var naiv nog att delvis tro.

För samma mål: nationens rikedom — utan all hänsyn till individen — höll Nordencrantz ock på en genom staten ordnad arbetsfördelning, varigenom det rikaste utbytet av arbetet kunde åstadkommas. Han har visserligen sinne för skråförfattningens olägenheter, men — oredig i sin tankegång som han är — vill han därför ej avskaffa en dylik yrkesfördelning, utan i stället utvidga den, få flera mot varandra avgränsade hantverk: »hos andra nationer äro de fördelta i fyra, fem, tio, ja tolv särskilda hantverken, som kallas och hållas hos oss för ett hantverk och av en man eller mästare handhaves». Men han stannade icke ens härvid, och till riksdagen

Digitized by Google

1726—1727 ingav han ett memorial, i vilket han till handelns och manufakturernas upphjälpande föreslog, att alla köpmäns och manufakturisters barn skulle »vid förlust av deras arv eller en del därav förbjudas sig i något annat stånd och ämbete att begiva, vilket förbrutna arv en annan av familjen, som sig verket antaga ville, tillfalla kunde».

Hans synpunkt är, som sagt, uteslutande borgarens, och ur denna synpunkt indelar han ett lands inbyggare i »närande» och »tärande». Bland de närande har borgaren likväl ett avgjort företräde framför lantmannen: »ett rätt borgerligt väsen överträffar vida lantväsendet», och det är blott en inbillning, att allmogen varit Sveriges styrka. Föreställningen kan endast bero på den osed, att »bönderna själva få föra och disponera dess avel efter godtycke över hela riket och att borgaren haft litet att därmed beställa».

Anders Berch.

På Nordencrantz' övriga läror skall jag icke ingå, då meningen ju icke är att här giva någon framställning av den svenska nationalekonomiens historia, utan blott att framhålla det tidstypiska hos Nordencrantz och den nya vetenskap, som nu kommit på modet. I stället övergår jag till den andre, vida mera betydande nationalekonomen, Anders Berch, som både var en framstående vetenskapsman och en framstående författare. Han var även en utmärkt lärare. Såsom vi minnas hade den ekonomiska professuren inrättats vid 1739 års riksdag, och därvid hade riksdagen helt enkelt tillsatt Berch såsom platsens förste innehavare. Utan tvivel var detta en partibelöning, ty Berch var ivrig hatt. Å den andra sidan var han onekligen bättre kvalificerad för professuren än de flesta andra, som befordrats på den vanliga akademiska vägen. Han var född 1711, hade redan vid tjugo års ålder utgivit en ekonomisk disputation, De felicitate patriæ per œconomiam promovenda, som röjer god förtrogenhet med samtidens merkantilistiska litteratur. Sedan hade han förvärvat sig praktisk erfarenhet genom tjänstgöring i kommerskollegium och i åtskilliga riksdagsutskott. Av flera skäl drog emellertid hans utnämning om till 1741, och redan vid riksdagen 1743, då mössorna höllo på att vinna majoritet, gick manufaktur- och handelsdeputationen, där mössorna voro i övervikt, till angrepp på Berch. Bland annat ville man veta, huruvida Berchs föreläsningar svarade mot det ändamål, som med professuren avsetts. I sitt svaromål framhöll Berch bristen på litteratur i ämnet och nämnde, att han var sysselsatt med att utarbeta nödiga läroböcker. Anfallet rann väl ut i sanden, men bidrog säkerligen till, att Berch nu till undervisningens gagn utgav två arbeten, vilka tillmätas ett synnerligen högt värde inom 1700-talets ekonomiska

Digitized by Google

litteratur: Sätt at igenom politisk arithmetica utröna länders och rikens hushåldning (1746) och Inledning til almänna hushålningen (1747), vilken senare lärobok 1763 översattes till tyska för att läggas till grund för de ekonomiska föreläsningarna vid tyska universitet. Det förra arbetet avser att framhålla statistikens betydelse för det ekonomiska livet, ty genom statistiken kan överheten »grunda alla författningar på handgripliga sanningar och undvika således den olägenhet att fota verkställigheten på blotta gissningar». I Inledning söker han att systematiskt framlägga hela den merkantilistiska teorien. Befolkningsfrågan ställes här såsom vanligt i förgrunden, och liksom Nordencrantz framhåller Berch fördelen av en talrik befolkning. En dylik befolkningstäthet tvingar nämligen individerna till ett intensivt arbete. Likaså ser även han huvudkällan till ett lands rikedom i handeln, ty varken jordbruket, bergsbruket eller handaslöjden (manufakturerna) kunna annat än genom handeln föröka nationalrikedomen. Det är utrikeshandeln — säger han — »som antingen gör ett land välmående eller fattigt och förtjänar därför allmänna hushållningens största uppmärksamhet». Genom inrikeshandeln blir landet varken fattigare eller rikare, och den åstadkommer »ingen vidare förändring, än att penningar och varor flyttas ifrån den ene inbyggaren till den andre». Å den andra sidan fordrar handeln riklig tillgång på manufakturvaror, som kunna avsättas till utlandet. Alla manufakturer böra därför understödjas, men är detta icke möjligt, »måste författningarna inrättas efter graderna av nyttan, som det ena eller andra kan åstadkomma, och då lyder den allmänna regeln så, att de slags konster och slöjder, som sysselsätta ett större antal folk, som tillverka oumbärliga varor till invånarnas behov, som förorsaka en större penningrörelse med mera, böra mera befrämjas än de, som icke hava dessa egenskaper». Allt detta bör ordnas av staten, och Berch är en avgjord motståndare till näringsfriheten. Handel och manufakturer böra koncentreras till städerna, och därvid böra »slöjder och hantverk lämpas efter orternas egenskaper, invånarnas böjelse, tillfälle till råämnen och de övriga omständigheter, varpå arbetets godhet och bestånd beror». Han gick t. o. m. så långt, att han i vissa fall ville, att en landsbygd kring en viss stad skulle åläggas att där avyttra de varor, som staden för sin industri behövde, och lantmannen borde alls icke hava rätt till att »företaga någon kultur, som lämnade uppodlaren en större båtnad, men därjämte försatte landet i brist av det, som vore angelägnare». Vidare är Berch liksom Nordencrantz ovillig att medgiva ett fritt val av levnadsyrke. Hade man ett yrke, skulle man förbliva i det, ty det »står icke i deras fria vilja och

Digitized by Google

behag, som företagit sig någon näring, varmed allmänheten skall bliva betjänt, att idka eller eftersätta densamma, utan kunna de därtill förpliktas». Likaså är han icke alldeles emot, att barnen tvingas att välja fädernas yrke. Merkantilismens ekonomiska tvångspolitik hade således i honom en energisk målsman.

Mandevilles fabel.

Anders Berch d. ä.
Oljemålning av F. Brander. Uppsala universitet.

I sin inledning kommer han ock att tala om lyx och överflöd, och här berör han en punkt, som mer än de flesta andra betecknar brytningen i frihetstidens kultur. Alla hade ju förut varit ense om att fördöma lyxen. De romerska satirikerna hade ivrat däremot, medeltidens och reformationstidens predikanter likaså, och till dem hade även nationalekonomerna sällat sig. Fénelons Télémaque, som nästan betraktades såsom ett arbete i nationalekonomi, är till en väsentlig del riktad mot lyxbegäret, och Mentor vill rent av förbjuda införsel av sådana varor, »som tjänte till intet annat än att befordra yppighet och veklighet». Så publicerades 1705 i England en politisk saga, The fable of the bees av Bernard de Mandeville, och här ställdes alla de gamla åsikterna på huvudet: lyxen är icke skadlig, utan rent av nödvändig för ett samhälles lycka och utveckling, och icke blott lyxen utan även lasterna. Ett bisamhälle stod tack vare binas arbetsamhet högt i kultur. Där funnos visserligen rika, utsvävande lättingar, som läto andra arbeta för sig, men de enskildes laster ökade blott välståndet i det hela, ty lyxen och fåfängan skapade nya behov och nya tillfällen till arbetsförtjänst, och tack vare dessa förvärvade sig även de fattigare en bättre levnadsställning. Några kände sig likväl upprörda över det moraliska förfallet, och på deras bön gjorde Jupiter alla i samhället dygdiga. Men vad hände? De förnäma avskedade sina tjänare, konstnärerna blevo utan arbete, fabrikerna gingo omkull, ty ingen lade sig till med några nya, moderna kläder, och välståndet var inom kort förbi.

Digitized by Google

Mandevilles fabel gav onekligen uttryck åt åskådningar, som lågo i luften, ehuru ingen vågat uttala dem. Libertinerna funno här ett försvar för tidens lösa seder, och teorien utvecklades vidare av Voltaire och encyklopedisterna. I Le mondain hånade Voltaire denna så beprisade »gamla goda tid», vars råa vanor och brist på kultur upphöjts till dygder. Men även nationalekonomerna funno här något att taga vara på, och Mandevilles fabel inleder i viss mån en ekonomisk liberalism. Till den skall jag sedan komma. Den hade också en annan betydelse. Merkantilismen vilade ju på en naivt materialistisk uppfattning av samhället, och Mandeville drog hänsynslöst ut konsekvensen. Uppgiften var att göra samhället rikt, bisamhället hade blivit det tack vare individernas lastbarhet, ergo var det ur ekonomisk synpunkt icke längre värt att orda så mycket om dygd och enkelhet. Särskilt i Sverige rensade denna paradox onekligen luften. Frihetstidens nya, ekonomiska uppfattning av samhället och livet stod i uppenbar strid mot den föregående tidens moraliska och religiösa, bifabeln blottade denna motsägelse, som man förut ej observerat, och denna brytning mellan utilism och moral är därför av ett ganska stort intresse.

Yppighetens nytta.

Nordencrantz hade visserligen läst Mandevilles fabel, men knappast begripit den, och den förste, som i Sverige förkunnade satsen om »yppighetens nytta», var Höpken i ett tal, som han härom höll i Vetenskapsakademien 1740. Han påpekade där, att lyxen är ett mycket relativt begrepp: »Om våra förfäder ifrån hedenhös stodo upp ur deras grifter, vad stor förundran skulle de icke stanna uti över vårt överflöd! Men däremot huru stor vore icke vår medömkan över deras usla prakt och kräslighet! Vad då var yppigt, är nu nödvändigt, och ingen häpnar i dessa dagar över ett par silkesstrumpor, vilka uti Henrik II:s tid i Frankrike förvarades ibland regalierna, enkom för kröningar och stora festiviteter.» Och så frågar han vidare: »Vad gör ett land lycksaligt? Myckenheten av folk och inbyggare. Vad åstadkommer en myckenhet av inbyggare? Myckenhet av näringsmedel. Vad myckenhet av näringsmedel? Girigheten att förtjäna på alla de ombytliga påfund, som ett överflöd älskande sinne kan upptänka.» Kväva vi överflödet, »så kväva och undanrödja vi en otalig myckenhet av handaslöjder, av vetenskaper, av näringsmedel, som på yppighet endast äga sin grund och därav få deras upprinnelse, liv och varelse». Att hämma yppigheten är helt enkelt omöjligt, och »den vanliga spådomen om rikens timade undergång igenom överflöd har aldrig ägt i mitt tycke någon grund». Frågan rör egentligen, var dessa överflödsvaror tillverkas. Tillverkas de inom landet, är det ingen fara, men införas de utifrån,

Digitized by Google

Anders Johan von Höpken.
Kopia efter Gustaf Lundberg.

Digitized by Google

Digitized by Google

är överflödet »en tärande sjuka, dock inte just därför, att det kallas överflöd, utan att egen idoghet därmedels alldeles borttrånar och vi råka i handelsförlust». Införsel av spannmål är ju intet överflöd, men icke dess mindre ogagnelig för ett rike. Frågan var således icke moralisk, utan ekonomisk.

Höpkens tankar äro ju ej originella, ty de återfinnas i utlandets ekonomiska litteratur, men han har — såsom Wieselgren framhåller — en icke obetydlig förtjänst genom att hava tagit upp problemet: »strävandena efter att frigöra den ekonomiska diskussionen från med denna ej sammanhörande teologiska och moraliska argument togo med Höpken ett avgjort steg framåt», och det uppstod en ganska livlig diskussion om »yppighetens nytta». Berch ställer sig i det hela på Höpkens ståndpunkt. Han börjar väl med några moraliska satser, men kommer ganska behändigt från dem. De skulle vara tillräckliga, »så framt alla människor läto leda sig efter naturens lag», men då de det icke göra, så måste man taga hänsyn till världen, sådan den är, och då kan man icke helt fördöma bruket av överflödsvaror. De pengar, som offras på dem, kunde väl bättre användas till välgörenhet. Men gör man det? Nej, och för övrigt är det bättre att skaffa folk arbete än att giva dem allmosor. Genom import av utländska överflödsvaror försämras väl vår handelsbalans, men genom tullar kan man hålla importen inom lämpliga gränser och även skaffa staten en avsevärd inkomst. Också Berch har således kommit från moralen och ser frågan ur ekonomisk synpunkt.

Reformmerkantilismen.

Nordencrantz och Berch voro båda representanter för en merkantilistisk tvångspolitik. Men vid sidan av denna arbetade sig en liberalare riktning fram, och ett uttryck för denna hava vi funnit i Mandevilles fabel. Den bygger ju ej på statens förmynderskap, utan på den individuella egoismens förmåga att sporra människorna till arbete. Få individerna tillgodose sina egna intressen, är detta till det helas fördel. Denna riktning kan tidigt spåras även i Sverige. Men — säger Petander, på vars förträffliga avhandling denna framställning väsentligen är byggd — man får akta sig för att av de då och då förekommande talesätten »handelns frihet», »den naturliga friheten» och dylikt »låta förleda sig att tro, att det nödvändigt är fråga om någon helt ny grundåskådning. Ordens bärvidd är oftast icke så stor, som det först kan synas.» I det hela står man kvar på merkantilismens ståndpunkt, men yrkar reformer i syfte att utveckla denna i en friare riktning. Till denna reformmerkantilism hör redan Polhem, som förklarade monopol för ett rike lika »hälsosamma som kallbrand för en människa». Likaså yrkade han på

Digitized by Google

handelns »fria och oomskränkta gång». Stapelstädernas undantagsförmåner voro av ondo, ty alla medborgare borde ha lika rätt att sig försörja. Han höll t. o. m. på lantbrukets företräde framför manufakturerna och ansåg den saken »för allt förnuft så solklar, att jag nästan blyges att sätta henne på papperet». Ännu så länge, vid frihetstidens början, hade dylika åsikter dock ingen resonans, och först vid århundradets mitt blir oppositionen mot tvångssystemet mera medveten, utan tvivel i samband med 1700-talets allt starkare och starkare liberalism. Och härtill kom det mäktiga inflytandet från Frankrike. Den äldre frihetstiden hade i ekonomiska frågor huvudsakligen tagit intryck från den engelska litteraturen; efter 1750 blev den franska upplysningslitteraturen däremot tongivande. Och härvid skola vi erinra oss, att hela det franska 1700-talet fylles av oppositionen mot Ludvig XIV:s absolutism. Inom statsekonomien hade denna yttrat sig i en hänsynslös merkantilism, och 1700-talet slog därför om till en ekonomisk liberalism.

I Sverige spåra vi denna först hos Lars Salvius i tidskriften Tanckar öfwer den swenska œconomien (1738), där han bryter staven över det oerhörda reglementerandet i alla riktningar, över skråtvånget, över monopol och dylikt, och viktigast var kanske hans kritik av det s. k. produktplakatet[1], vars skadlighet för järn- och kopparexporten han med styrka framhöll. Något gehör för sina åsikter vann han dock icke, och först på 1750-talet fingo de liberala idéerna större spridning. Man började då finna, att den fabriksrörelse, som uppammats av merkantilsystemet, hade blivit väl dyrbar trots all direkt statshjälp och trots alla privilegier och monopol, och man började fråga sig, om den industri, som så omhuldades, också var den för landet naturliga. Frågan om dessa fabriker blev nu ett ivrigt diskuterat ämne, och i en 1752 utgiven ströskrift heter det: »Gott köp, gott gods — aldrig fås det, då några få rika och förmögna skråmästare och slöjdidkare sitta ensamma i vassen och skära pipor, spelande vackra visor, läggande hövliga bördor på folket. Men lös upp banden, låt arbeta, vem som vill, ju flera man, ju mera lycka.» Men — säger man — bli de för många om ett yrke, så bli de utarmade. Vad gör det? Låt dem rasa. Blir en usel, blir den andre lycklig. Upp och ner är världens lopp, och i ett samfund måste så tillgå!

Klarast i sin ekonomiska liberalism är under denna tid den bekante statsmannen Carl Fredrik Scheffer, som på 1750-talet började

[1] Genom detta förbjödos utländska fartyg att hit införa annat än det egna landets produkter, likaså att här idka kustfart. Ej heller svenskar kunde på utländskt fartyg införa andra varor än produktionslandets.

Digitized by Google

Carl Fredrik Scheffer.
Oljemålning av A. Roslin. Gripsholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

en polemik mot den mycket produktive reformmerkantilisten Johan Fredrik Kryger. Denne hade ryggat tillbaka för en oinskränkt frihet inom hantverket, ty detta skulle vålla »dyrt köp». Tvärtom —

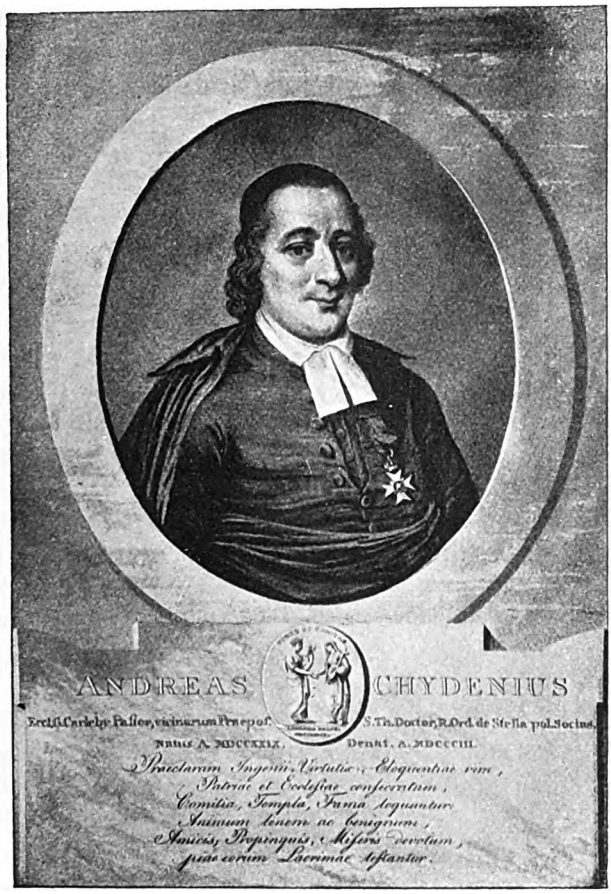

Anders Chydenius.
Gravyr av J. F. Martin. 1805. Kungl. Biblioteket.

säger Scheffer — friheten skulle alstra tävlan, och genom denna tävlan skulle varorna sjunka i pris, »med ett ord: hela mitt påstående är, att allt tvång måste skiljas från slöjdernas hantering, så att var och en må äga frihet att bliva arbetare, frihet att bliva idkare, frihet att igenom sin flit bliva en stor och förmögen idkare». Att vinden vid denna tid börjat blåsa i liberal riktning, antydes även därav, att Nordencrantz nu slog om och i en 1756 utgiven

Digitized by Google

skrift uppträdde *mot* det merkantilistiska tvånget. På 1760-talet blev rörelsen än starkare. Flera nationalekonomer av vetenskaplig betydelse, såsom bröderna Edvard Fredrik och Ephraim Otto Runeberg, framträdde nu, men den, som fick den största betydelsen, var den förut omtalade Anders Chydenius. Han samlar — skriver Petander — »på ett mästerligt sätt hop flertalet av den föregående liberala utvecklingens tanketrådar och ger tillika åt den åskådning, han företräder, en så tillspetsad och klar, ja, stundom nära nog klassisk form, att han i dessa avseenden väl knappast torde överträffas av någon annan svensk tänkare på området».

Chydenius.

Anledningen att han kom att framträda såsom ekonomisk författare, var en av Vetenskapsakademien 1763 framställd prisfråga: *Vad kan vara orsaken, att sådan myckenhet svenskt folk årligen flyttar utur landet? Och genom vad författningar kan det bäst förekommas?* Chydenius fick icke priset, men gav 1765 ut sin skrift i tryck. Orsaken såg han i det i Sverige härskande näringstvånget eller bristen på »tillräcklig frihet att på allt anständigt sätt befordra sin lycka». Så har det alltid och överallt varit: »Märker man stora utflyttningar, kan man lugnt sluta: där måste vara något tvång. Men skocka sig inbyggarna någonstädes, är det intet annat än friheten, som kan locka dem dit.» Bidragande och därmed sammanhängande orsaker voro de alltför talrika ämbetsmännen, bruksmeders och arbetares för knappa löner, de mindre nödvändiga näringarnas gynnande på jordbrukets bekostnad, men mest kanske det myckna reglementerandet, genom vilket svenskarna fått »så många stadgar, bud och förordningar, att de ej hinna lära känna sina skyldigheter, än mindre efterleva dem». Det var på ett dylikt system, som merkantilismen vilade, och mot detta sätter han sin definition på frihet — en definition, som utgör en förkastelsedom över »det sälla regeringssätt, i vilket alla polerade nationer sig spegla». Med frihet — säger han — »förstår jag den förmån, var medborgare bör genom ett rikes lagar och författningar äga att befordra egen sällhet så långt, att han icke stöter sina medborgares eller hela samfundets sällhet».

I andra skrifter uppträdde han mot övriga utslag av det merkantilistiska systemet. Så tog han 1765 till orda mot de s. k. stapelstädernas monopol på utrikeshandeln — ett monopol, som stred mot den naturliga lagen, att var ägare bör hava frihet »att söka med sin vara sin bästa utkomst, varest han kan». Största uppseendet väckte hans skrift Källan till rikets wan-magt (1765), som på några veckor gick ut i två upplagor. Återigen yrkar han här på frihet »utan staket och tullar» och anfaller särskilt produktplakatet. De,

Digitized by Google

som drogo fördel av detta, voro redarne och några handlanden i de större städerna, men för den stora allmänheten blevo varorna därigenom blott dyrare. En tredje skrift, Den nationale winsten (1765), sättes av Petander högst. Den tanke, som Chydenius här utvecklar, är, »att var enskild söker självmant upp det stället och den näring, där han bäst ökar den nationala vinsten, om författningarna icke stänga honom därifrån». I samband härmed fördömer han de under frihetstiden så omtyckta tillverknings- och exportpremierna. Exportpremierna medförde en dubbel beskattning. En fabrikant kan sälja sin vara för 6 riksdaler och säljer den för det priset till utlandet, får 2 riksdaler i exportpremie eller tillhopa 8 riksdaler och tar med anledning härav samma pris, 8 riksdaler, för varan av inhemsk köpare. Denne måste således betala 2 riksdaler mer än utlänningen, och dessutom får han på sin debetsedel de 2 riksdaler, som betalats i exportpremie. Prisbillighet medför systemet således icke.

På alla punkter hade Chydenius således smulat sönder merkantilismen, och med frihetstiden var även dess roll såsom ekonomisk teori utspelad. Den efterföljdes under den närmaste tiden av fysiokratien, som hade starka beröringspunkter med den ekonomiska liberalism, om vilken nu talats, men som även i en annan huvudpunkt bröt med merkantilismen.

Förfysiokratien.

Handelsbalansen hade för merkantilismen varit mätaren på ett lands rikedom eller fattigdom, och såsom en konsekvens därav hade de olika regeringarna genom ett våldsamt tvångssystem lagt an på att för export uppdriva den inhemska fabriksrörelsen — ofta utan hänsyn till landets lämplighet för fabrikationen; så hade man i Sverige, liksom i England, framför allt sökt uppamma klädes- och yllefabrikationen, som endast kunnat drivas tack vare en oerhörd statssubvention. Vid 1766 års riksdag beräknade handels- och manufakturdeputationen, att verken i Alingsås i förskotter, brandstod o. s. v. fått 511,493 daler smt. och i premier tre tunnor guld. Fysiokraterna ställde däremot upp en motsatt grundprincip: jordbruket är den enda näringsgren, som i egentlig mening kan skapa ett lands rikedom, och i själva verket avlönas alla andra yrken från jordbruket. Dessa andra yrken — handel, förädlingsnäringar, vetenskap och konst — äro därför, med allt erkännande av deras gagn, »sterila», och endast jordbruket är »produktivt». De övriga näringarnas uppblomstring är beroende av jordbrukets, och det är ett felgrepp, då man på jordbrukets bekostnad söker uppmuntra dem. Däremot är det av yttersta vikt, att man ej genom onödiga hinder försvårar det ömsesidiga närmandet av konsumenten och producenten d. v. s.

Digitized by Google

jordbrukaren. Har producenten fullständig frihet att avyttra sin vara, kan han sälja denna billigare och med vinsten utvidga och förbättra sin odling. Således en fri konkurrens: laissez-faire, laissez-passer.

Förberedelser till ett dylikt åskådningssätt funnos redan tidigt i Frankrike, dels i följd av den nya tidens begär att opponera mot regeringens absolutism, dels på grund av det franska jordbrukets oerhörda förfall under merkantilsystemet. Fénelons bekanta uppfostringsroman Télémaque kan i vissa fall anses såsom en dylik förfysiokratisk skrift, och den har haft en icke ringa betydelse även för Sverige, enär den i början av frihetstiden kom ut i svensk översättning i ej mindre än två upplagor, 1721 och 1723. Jorden — yttras det här — kan aldrig bli trött på att utgjuta sina håvor för dem, som odla henne. Dess bördiga sköte kan aldrig uttömmas. Men — frågar härskaren — vad skall jag göra, om folket är lättjefullt och ej vill odla jorden? Gör — svarar Mentor — alldeles motsatsen till vad man vanligen gör. Giriga konungar, som sakna förutseende, tynga med skatter just de flitigaste undersåtarna, under det att de mindre beskatta de lata. Vänd om denna princip: lägg skatter, böter och, om så behöves, ännu strängare straff på dem, som försumma sitt jordbruk. För Fénelon är detta jordbruk ett lands verkliga rikedom, och därjämte är jordbrukarens liv det sundaste och naturligaste. Detta sista var icke utan betydelse för de fysiokratiska idéernas stigande popularitet, ty det var många strömningar inom tiden, ej blott de ekonomiska teorierna, som medverkade till det nu började svärmeriet för det tidigare ringaktade jordbruket. Hos varje överkultiverad tid — och det var 1700-talet — finnes en dragning mot natur och oskuld. Denna hade ända sedan renässansen kommit fram i mer eller mindre parfymerade idyller. Under 1700-talet hade denna dragning blivit än starkare och fick då ett uttryck i den beskrivande landskapsdiktningen, om vilken jag sedan får tillfälle att tala. Ännu en annan strömning inom tiden ledde i samma riktning. Det var den moraliska. 1700-talet var en djupt osedlig tid, men den var också den sentimentala moralens. Moralisterna kände sig upprörda över förfallet i de stora städerna, och såsom en motbild mot detta satte de upp det enkla, sederena livet på landsbygden. Båda dessa strömningar förenade sig mot århundradets mitt i Rousseau, natursvärmaren, kulturhataren, som ville rasera städerna och föra mänskligheten tillbaka till naturtillståndet.

Det är dessa strömningar, som bilda fysiokratiens bakgrund. Såsom ekonomisk teori framträdde den på 1750-talet, och såsom dess

Digitized by Google

egentlige lärofader räknar man Ludvig XV:s livmedikus Quesnay, vilken då i några artiklar i encyklopedien samt i arbeten såsom Tableau économique (1758) framlade det nya programmet. Andra samtida fysiokrater voro Gournay, den äldre Mirabeau och den bekante statsmannen Turgot, som sedan sökte att i praktiken omsätta dessa idéer. De vunno hastigt en oerhörd spridning och popularitet. Omkring 1750 — berättar Voltaire — »började nationen, mätt på verser, tragedier, komedier, operor, romaneska historier och ännu mer romaneska moralreflexioner, teologiska disputationer om nåden och konvulsioner, att resonera om sädesslagen. Man skrev nyttiga böcker om åkerbruket. Alla läste dem — utom lantmännen».

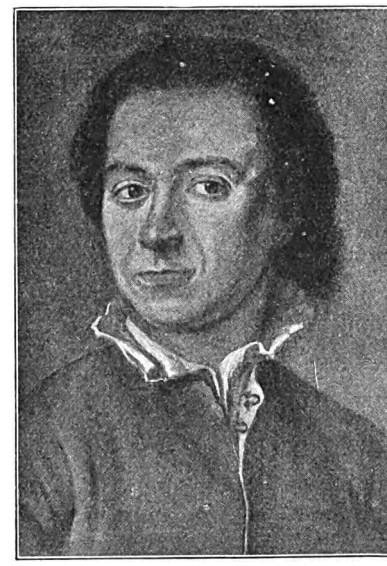

Johan Fischerström.
Oljemålning. Bergielund.

Fysiokratien.

Även i Sverige kan man före 1750 iakttaga en viss förfysiokratisk strömning, hos oss nog framkallad av den på 1740-talet stigande importen av spannmål — den inhemska gick nämligen till en stor del åt till brännvinsbränning. Regering och riksdag utfärdade därför åtskilliga förordningar i syfte att upphjälpa lantbruket, ehuru dessa knappt torde hava lett till något resultat. Men 1744 togs frågan upp i Vetenskapsakademien av Theodor Ankarcrona i ett Tal om förbindelsen mellan lantbruk, manufakturer, handel och sjöfart. Alla dessa »stå i en nära skyldskap, och skall ett land skäligen kunna sägas vara i ett blomstrande, önskeligt tillstånd, måste de oskiljakteligen vara tillsammans bundna». Som lantbruket — fortsätter han — är grundvalen för de andra, »så gives ock lantbruket rätteligen förmån och företräde för dem. Det nödigaste är det angelägnaste. Födan och livets uppehälle äro oundgängliga. Ju mera lantbruket uppodlas, ju mera upphjälpas manufakturerna, ju ymnigare och trevnare blir handeln, ju mera ökas sjöfarten, som är handelns understöd». Så försynt detta försvar för jordbruket än var, framkallade det likväl gensägelser, och i sitt svar till Ankarcrona yttrade akademiens sekreterare Faggot, att han väl ej ville tvista med honom, »men vad landskulturen vidkommer, så tror jag,

Digitized by Google

att ehuru angelägen den är att främja, så lärer han dock senast kunna komma sig på sådana fötter, som vederbör». Först under det nästa årtiondet fick man ett livligare intresse för jordbruket, och Scheffer, som tagit de starkaste intrycken av de fysiokratiska idéerna, gav då, 1759, ut en förkortad översättning av Mirabeaus L'Ami des hommes: Tankar om sedernas werkan på folk-mängden i et land. På den stora mängden gjorde nog Mirabeau det kraftigaste intrycket av alla de fysiokratiska författarna, ty hos honom återfinner man allt, som låg bakom den ekonomiska teorien, framför allt ett demokratiskt patos, som nödvändigt måste slå an på den generation, som förberedde den franska revolutionen. Det är fart och flykt i hans framställning. Merkantilismen hade varit jordbunden, filiströs; Mirabeau däremot är snarast en poet, som deklamerar från en revolutionstribun, mindre utilist än altruist. Och därtill kommo hans sentimentala moral och hans filantropi — allt drag, som just lågo i tiden och till en väsentlig del voro orsaken till fysiokratiens seger över merkantilismen. Man klagar — utropar han — att ingen vill förbliva i sitt stånd och att alla människor vilja komma sig upp i de högre klasserna. Varpå beror detta? Jo — svarar han — »ingen vill leva i förakt eller åtminstone lever så, då någon möjlighet är att komma till något mera anseende. Hedra därför det små folket! Jag menar: visa dem all den ömhet och hav om dem all den omsorg, som kunna övertyga dem, att de icke äro föraktade, ja, att de skattas för nyttiga och betydande lemmar i samhället.» Särskilt ömmar han naturligtvis för bonden. Merkantilisterna hade framhållit fattigdomen såsom en lämplig sporre till arbete. »Bonden, säger man, måste vara fattig, om han skall arbeta. Han blir eljes lat och skamlös. Detta tal är först omänskligt och förtjänar intet annat svar än det, en gammal romare gav åt sin son, som tillbjöd sig att intaga en stad med uppoffrande av trehundra man: ville du väl vara en bland dessa trehundrade? Men sedan är det ock ogrundat och falskt. Fattigdom föder av sig ledsnad, och av ledsnaden blir man lat.»

Fischerström.

En svensk själafrände fick Mirabeau i Johan Fischerström, som 1761 framträdde såsom nationalekonomisk författare med skriften Påminnelser vid Sweriges allmänna och enskylta hushållning. Han är alls icke någon betydande personlighet, men han är en för tiden mycket karakteristisk, genom sin naturdyrkan, sin sentimentalitet och sitt vänskapssvärmeri i viss mån en föregångsman till känsloförfattarna på Gustav III:s tid. Inom litteraturhistorien är han nästan uteslutande bekant genom sitt förhållande till fru Nordenflycht, men även oavsett detta förtjänar han där en plats. Han var född 1735

Digitized by Google

och studerade i Lund — som det tyckes allt möjligt, naturvetenskap, ekonomi, filosofi m. m. Dessutom var han vitter och ungdomligt entusiastisk. Av riksens ständer erhöll han till belöning för sin nyssnämnda skrift titeln ekonomie direktör samt en kungsgård vid Mälaren i arrende. Där skulle nu hans teorier omsättas i praktiken. Tyvärr utföll försöket ej lyckligt, och den skicklige lantbruksteoretikern hamnade på gäldstugan. Att döma av ett brev från Gjörwell tyckas hans transaktioner ej hava varit fullt renhåriga, ty Gjörwell berättar, att han »har begått de nedrigaste gärningar emot greve Gyllenborg och flera av sina vänner. Tyvärr — sedeläran var ej så sublim i verket, som den tycktes på papperet.» I följd av gemensamhet i »hjärtats ömma känslor» blevo dock han och Gjörwell snart vänner, och Fischerström blev t. o. m. redaktör för Gjörwells Allmänna tidningar. Genom revolutionen 1772 höll han på att komma i hovgunst, men kunde ej hålla sig uppe och fick ånyo ett par gånger göra bekantskap med gäldstugan. Någon ställning inom samhället lyckades han aldrig skaffa sig, och det är tvivelaktigt, om hans ekonomiska skrifter haft någon inverkan på dem, för vilka de väl närmast voro avsedda. Men inom vittra kretsar betraktades han tydligen såsom ett geni, och han hade redan något av den nya snilletyp, som vi sedan återfinna hos Lidner och Thorild. Det var väl även detta jämte hans vackra utseende, som slog an på fru Nordenflycht. Han dog först 1796, men sin mest betydande insats i litteraturen hade han gjort redan på 1760-talet.

Fischerström tänkte tydligen bliva en svensk Mirabeau, och i Påminnelser upprepar han dennes tankar. Jag vet icke — skriver han — »varifrån den fördärvliga satsen kommit till många bland oss, att bonden eller jordbrukaren bör vara fattig, hållas i tvång och okunnighet». En dylik tanke är oriktig, onaturlig och vederstygglig och kan endast hysas av »hårdsinta själar, som hava utplånat de skyldigheter mot sina medmänniskor, vilka själva naturen skrivit i deras hjärtan. Sådana önska fattigdom över deras medborgare, att antalet på deras trälar må växa till och förökas.» Tvärtom böra vi söka göra den fattige jordbrukarens öde lyckligare. »Är icke bondens svett även så kostbar som krigsmannens blod?»

Det var denna demokratiskt och sentimentalt färgade syn på de ekonomiska frågorna, som ärvdes av den gustavianska tiden och som särskilt för dess diktning fick en icke ringa betydelse.

Digitized by Google

P O L H E M

Polhems ungdom.

I ETT föregående kapitel yttrade jag, att frihetstiden har trenne »portalgestalter», Benzelius, Rydelius och Polhem, vilka mer eller mindre starkt angiva den följande kulturutvecklingen. De båda förras insats har jag redan sökt skildra, och vi vända oss nu till den tredje.

Christopher Polhammar — ty så hette han, ända till dess att han 1716 adlades till Polhem — föddes 1661 på Gotland, där fadern, som stammade från Pommern, var en burgen handlande och redare. Men han kom på obestånd och dog, medan sonen ännu var späd, modern gifte om sig, och styvfadern ville ej bekosta styvsonens uppfostran. Denne skickades då till Stockholm, där en farbror tog hand om den tioårige gossen, som nu sattes i »tyska räkneskolan». Där gick han i två år — hans enda skolgång. Men så dog farbrodern, och ehuru Polhem då endast var tolv år, fick han giva sig ut att tjäna. Först kom han till riksrådinnan Björnklou såsom »smådräng», men då hon märkte hans fallenhet i räkning, befordrades gossen till skrivare hos fogden på hennes gård Kungshamn. Så småningom steg han till inspektor på en annan av hennes egendomar, Vansta i Södermanland, och i denna levnadsställning stannade han, till dess han blev tjugosex år gammal.

Polhem var ett naturgeni med en fullkomligt överlägsen begåvning för mekanik. Såsom inspektor började han att tillverka det ena redskapet efter det andra, snickrade, svarvade, smidde och satte även ihop enkla maskiner. Så ville han lära sig lantmäteri och de teoretiska grunderna för mekaniken, men — här kom den stora svårigheten: alla vetenskapliga böcker voro på latin, och Polhem hade ju aldrig fått någon skolbildning, han kunde bara skriva, räkna och läsa innantill. Han var emellertid icke blott ett naturgeni; han var även en viljemänniska av ett ovanligt starkt virke. Av en präst, som bodde i närheten, fick han låna en latinsk grammatika

Digitized by Google

Oljemålning av J. H. Scheffel. Fullerö.

Digitized by Google

Digitized by Google

och några lättare elementarböcker, och nu började inspektoren att på egen hand lära sig romarspråket. Med hjälp av prästen kom han slutligen så långt, »att han någorlunda kunde förstå den latin, som ej var för hög och svår». Som ersättning åt prästen för lektionerna gjorde Polhem åt honom ett ur, som många år sedan stod kvar i Ösmo prästgård.

Till sist beslöt han att helt ägna sig åt mekaniken, tog avsked från sin plats och reste till Uppsala för att där skriva in sig som student — utan att ha gått i någon skola och utan att ha haft någon informator. Men han hade tur. Den utmärkte astronomen Spole förvissade sig om hans duglighet och anställde med honom en ganska egendomlig studentexamen. Han gav honom två astronomiska ur att laga, Polhem utförde uppdraget till professorns belåtenhet, och på Spoles ansvar blev han i november 1687 inskriven. I Uppsala studerade han nu i tre år, åtnjöt under denna tid »fri kost», mot det att han lagade det gamla, medeltida uret i domkyrkan, tog visserligen icke någon examen, ty det gjorde man sällan den tiden, men läste för Spole, som också var ett tekniskt geni, och kunde efter detta med fog anse sig såsom en även teoretiskt fullärd mekaniker. Efter denna strävsamma ungdom — han var 29 år, då han slutade i Uppsala — blev hans väg jämförelsevis lätt.

Polhems första framgångar och laboratorium mechanicum.

I slutet av 1690 hade han konstruerat en maskin för uppfordring av malm ur gruvorna, och denna gav bergskollegium anledning att uppmärksamma honom. På Karl XI:s order fick han nu dels en tillfällig belöning å 300 daler smt., dels en årlig pension å 500 daler, och motiveringen är betecknande för det anseende, han redan nu hade såsom teknisk uppfinnare. Han fick dessa förmåner, »emedan denne Polhammar är en infödd svensk och har förvärvat sig god förfarenhet så uti mathesi som själva mekaniken och är dessutom begåvad med ett inventiöst och kvickt ingenio, skolandes ännu hava flera andra vackra inventioner på förslag, att han således med tiden Oss någon god och nyttig tjänst lärer kunna göra, om han allenast uti sitt torftiga tillstånd erhåller något understöd». Kort därefter fick han mottaga ett nytt bevis på konungens och bergskollegiets ynnest. 1694 gav man honom ett stipendium på 300 daler smt. om året, sedan ökat till 400, för att företaga en treårig studieresa. Denna gick huvudsakligen till Holland och England, där han studerade alla nya maskiner. Resan varade emellertid blott två år, och 1696 var han tillbaka samt framlade då för bergskollegiet en plan, som är ganska märklig. Såsom vi erinra oss hade kanslikollegiet i viss mån karaktären av en humanistisk akademi, såtillvida att rikshistoriografen, de båda arkiven, censor

Digitized by Google

librorum, translator regius samt sedermera också kungl. biblioteket sorterade under kollegiet, som i någon mån även var en historisk undervisningsanstalt för de unga auskultanterna eller hovjunkarna. Till något dylikt, ehuru i naturvetenskaplig riktning, tänkte Polhem troligen utveckla bergskollegiet, och en svag början härtill fanns redan förut. 1637 hade »bergsamtet» utbrutits ur »kammaren» och förvandlats till ett fristående ämbetsverk: bergskollegium, som skulle hava inspektionen över bergverken i riket. Redan på 1650-talet funnos i kollegiets stat upptagna två arvoden till »auskultanter». Efter att en tid hava upphört, bestämdes dessa arvoden 1686 till 600 daler, vilka skulle utgå till två ämnessvenner, som nu kallades stipendiater. 1699 tillkommo ytterligare två lika stora stipendier. Av dessa fyra stipendier skulle två tilldelas dem, som studerade kemi, två dem, som ägnade sig åt mekaniken. För bägge grupperna funnos laboratorier. Ett kemiskt, under Urban Hiärnes ledning, fanns sedan 1683, och vid hemkomsten föreslog nu Polhem, att även ett laboratorium mechanicum skulle inrättas. Såsom vi minnas hade redan Olaus Rudbeck väckt förslag om ett dylikt tekniskt läroverk i Uppsala, men då hade man ännu ej haft blicken öppnad för betydelsen av en undervisning i dessa »nyttiga» ämnen. 1697 hade man kommit frihetstidens uppfattning närmare, och detta år fick Polhem tillstånd att inrätta ett laboratorium mechanicum, som i bergskollegiets stat uppfördes med ett årsanslag av 1,500 daler smt. Två år senare tillkommo de tvenne nyssnämnda stipendierna i mekanik. Polhems program var ganska omfattande. Först skulle han själv här få tillfälle att utarbeta alla sina inventioner »såväl i manufakturer och krigssaker som till bergverk». Vidare skulle där anskaffas varjehanda »instrumenta experimentalia, ländande så till fysiken som mekaniken såsom antlia pneumatica och hydraulica».[1] Rara konststycken »såsom astronomiska ur, glober, armiller, klockspel, lustkonster i trädgårdar, komedi-maskiner etc. kunde ock utur en sådan verkstad pretenderas».

Resultatet motsvarade emellertid alls icke ansatsen, och någon teknisk högskola utvecklades icke ur bergskollegiets laboratorier. Till en del berodde detta på det kort efteråt utbrytande stora nordiska kriget, under vilket anslaget måste indragas. Men Polhem själv var icke utan skuld, ty såtillvida var han en själsfrände till Stiernhielm och Rudbeck, att han hopade på sig uppgifter, som överstego hans krafter. Han kom därför ofta att vansköta dem. 1700 utnämndes han till »konstmästare» vid Falu gruva d. v. s. till ledare av arbetet därstädes, och 1699 hade han tillsammans

[1] Luft- och vattenpumpar.

Digitized by Google

med dåvarande häradshövdingen Gabriel Stierncrona inköpt en egendom, som de kallade Stjernsund och där de började ett stort manufakturverk för bearbetning av järn, koppar och mässing. Stierncrona, som var förmögen, släppte till pengarna, och Polhems insats var hans »inventioner»; äganderätten till bruket delades lika på bägge. Då Stierncrona emellertid också förskotterade medel till driften, tillerkändes honom $^2/_3$ av vinsten, under det att Polhem fick $^1/_3$. Efter vad det förefaller var denna tredjedel ej obetydlig, ty 1728 arrenderade Polhem ut den till sin måg för 10,000 daler kpt. om året.

Stjernsund, dit Polhem nu flyttade, tog emellertid lejonparten av hans intresse, till Falun kom han sällan, och 1715 måste man avsätta honom, varvid han dock fick behålla lönen. Även laboratorium mechanicum försummade han, och långa tider låg det alldeles nere samt återupprättades först 1756, men blev aldrig, vad man ämnat.

Polhem och Karl XII.

Såsom uppfinnare och konstruktör av maskiner var Polhem likväl oavlåtligt verksam, särskilt sedan man fästat Karl XII:s uppmärksamhet på honom. Det skedde, medan konungen befann sig i Bender, och kanslirådet Feif skrev då till Nicodemus Tessin: »Hans Maj:t har aldrig förr än nu vetat, att han hade en sådan man i sitt rike, och beklagar mycket, att han i så många år har måst gå fåfäng». Polhem gjorde nu åtskilliga uppfinningar för arméns behov, och därjämte framkastade han planen på ett fredligt storverk: att förbinda Nordsjön och Östersjön med varandra. Trots rikets förtvivlade belägenhet upptog Karl XII idéen, och Polhem började verkligen vid Trollhättan. Vid konungens död avbröts emellertid arbetet, ty hos de nya maktinnehavarna tyckes Polhem ej hava stått särdeles väl till boks. Förhållandet bättrades likväl, och fyra år före sin död började Polhem på nytt; »Polhems slussar» stå ännu som ett minnesmärke över hans storhet som ingenjör. Då han avlidit, fortsattes arbetet vid Trollhättefallen av hans lärjungar, men först 1800 kom man så långt, att en farled mellan Vänern och Kattegatt brutits och var färdig. Ett annat stort företag — ett saltsjuderi vid Gullmarsfjorden — som Polhem också planerade, kom aldrig till stånd i följd av Karl XII:s död och penningnöden i Sverige. Men däremot fick han se ett tredje stort ingenjörsföretag nästan färdigt, nämligen slussverket i Stockholm, varom han 1744 avslutat kontrakt och som 1753 blev färdigt.

Polhems mångsidighet.

Att redogöra för alla hans mekaniska arbeten är här icke platsen, och jag vill blott erinra därom, att han har betydelse icke blott såsom maskinkonstruktör utan ock såsom lärare för 1700-talets tekniker, vilka han handledde dels i laboratorium mechanicum,

Digitized by Google

dels på Stjernsund — Göran Wallerius, Daniel Menlös, Samuel Sohlberg, Daniel af Thunberg, Augustin Ehrensvärd och framför allt Emanuel Swedenborg, som från honom mottog mycket starka intryck. Ty Polhem var ock en man, som tänkt över en mängd av livets frågor, och tänkt djärvt och självständigt. I tryck offentliggjorde han jämförelsevis litet, men efter honom finnes en mängd handskrifter, i vilka han — ofta, som det förefaller, nästan blott för sitt nöje — nedkastat sina tankar i fysik, i matematik, i mekanik, i filosofi, i ekonomi, i pedagogik, även i medicin och politik, t. o. m. i språkvetenskap, ty han sysslade en tid med uppfinnandet av ett artificiellt universalspråk. Liksom Rudbeck var han således något av en »mäster allt i alla». De idéer, som han här utvecklade, voro icke utan betydelse för hans samtid, ty dels kommo de fram i hans mycket talrika brev, dels i de samtal, han förde med sina lärjungar, och för den börjande frihetstiden framstod han tydligen både såsom den store lärde i de ämnen, som nu började samla intresset, och såsom geniet, vars åsikter man ville höra. Ett bevis härpå är Collegium curiosorum, som ju stiftades huvudsakligen för att få brevväxla med den lärde assessorn, och Dædalus hyperboreus kom till en väsentlig del till i syfte att bland allmänheten bekantgöra hans rön.

Polhems pedagogiska åsikter.

Bibliotekarien Bring har i en grundläggande monografi redogjort för Polhems handskrifter och dessas innehåll, och jag skall här, efter Bring, söka göra en sammanfattning av det viktigaste. Om hans ståndpunkt inom ekonomien har redan talats; här var han den förste, som bröt med merkantilismens tvångssystem. Även inom pedagogiken tillhörde han reformvännerna. Han börjar redan med spädbarnen och kommer här med så ultramoderna åsikter, som att spädbarn ej böra lindas och att de skola hava di på bestämda tider. Vidare anser han det vara föräldrars plikt att ej skaffa flera barn till världen, än de kunna föda och uppfostra — en åsikt, som ganska mycket avvek från den då vanliga, enligt vilken man nästan likställde ett lands rikedom med dess folktäthet. Själva undervisningsprogrammet erinrar något om det, som Rousseau sedan framlade i Émile och som har anor långt tillbaka i tiden, både till Locke och ända till Rabelais. Det var huvudsakligen genom samtal och åskådningsmateriel, ej genom minnesläxor, som läraren skulle utbilda eleven, ty — säger han — »att lägga sig på språk och minne är likasom att samla böcker åt en ostuderad och verktyg åt en, som ej kan något hantverk, vilka gagnas därmed som den blinde med glasögon». All undervisning borde meddelas på svenska, »emedan latinet har en svår och ledsam träldom med sig, som

Digitized by Google

icke allom anstår att följa». Undervisningen skulle vara praktisk, och här kastar han fram tanken på yrkesskolor, som borde finnas i varje landskap. Vid universiteten skulle man hava en praktisk fakultet för »ekonomi, manufaktur och kommers» — en tanke, som frihetstiden ju sedan, såsom vi sett, sökte förverkliga genom inrättandet av några nya professurer i dylika ämnen.

Polhem som filosof.

Originellast är han nog såsom filosof, och här var han tydligen ett långt stycke framför sin samtid. Någon »troende» var han icke, och mellan raderna i hans brev kan man läsa, att han i själva verket stod till vänster om de åsikter, han där vågade komma fram med. Som naturforskare hade han mycket svårt att försona sig med den mosaiska skapelseläran, enligt vilken världen blott var 6,000 år gammal. Det vill — skriver han till Benzelius — »icke olikt synas, att jorden först varit en sol och sedan efter många 100,000 år så småningom arbetat sig till det hon är, ty från evigheten givs tid och rådrum nog, fast allt går långsamt till som vi tycka» — detta är ju i embryot samma världsteori, som Kant sedermera framlade, och i varje fall är den naturvetenskaplig och ej biblisk. Visserligen försäkrar Polhem: »att tvivla på Moses' ord, som äro av den Helige Ande dikterade, hörer ingen kristen till», men man kan knappt freda sig för misstanken, att han i själ och hjärta tillät sig ett dylikt tvivel. Han räddade sig emellertid med samma allegoriska bibeltolkning som före honom Stiernhielm: »Att jorden är skapad av intet, är väl såtillvida riktigt, som man i gemen kallar själva vädret intet och än mera det, som än subtiligare är, nämligen en ting, som våra grova sensus ej märka kunna». Men även med en dylik tolkning syntes den mosaiska skapelseläran motsägande. Den första dagen skapade Gud ljuset, »och det vart afton och det vart morgon den första dagen». Men först på den fjärde dagen skapade han sol och måne. Huru kunde det då, redan den första dagen, finnas ljus, när solen icke fanns, och icke kunde väl dagar och nätter iakttagas, då sol och måne ej funnos till? Det är ju möjligt, säger han, att Moses blott »tagit en liten trakt för hela världen, som även i apostlarnes tid är skett. Eljes kan man på intet ställe märka, att någon inom den tid haft kunskap i geografien eller världens beskaffenhet än till sina nästa gränser». Emellertid var han fullt på det klara med det farliga i att offentligen komma fram med dylika kätterier, och han ber därför Benzelius, att »dessa och mera dylika diskurser ej må gå ut på svenska ibland enfaldigt folk». I det fallet stod Polhem tydligen på samma ståndpunkt som de engelska deisterna och Voltaire: att det borde finnas två religioner, en för de bildade och en för de obildade. Ett yttrande av Polhem

Digitized by Google

klingar nästan, som om det nedskrivits av Voltaire: »För den skull är bäst att predika för bönder, att Gud har ögon och öron, varmed han hör och ser deras onda leverne, samt helvetet, brinnande med svavel, därmed han straffar. Ty himmelriket bekymra de sig mindre om.»

Hans egen världsförklaring är mekanisk. I brev till Benzelius skriver han: »I anledning av några experimenter lära åtskilliga av Cartesii meningar komma att ändras, dock en del konfirmeras, varandes nog märkvärdigt, huru alla naturens egenskaper fundera sig på matematiska och mekaniska principer, som även stämmer in med alla de experimenter, som möjligen verkställas kunna». Descartes' mekaniska världsförklaring måste naturligtvis tilltala en mekaniker som Polhem. Men med detta åskådningssätt förenar han ett annat, som stammar från 1600-talets mystiska naturfilosofer. I detta fall fortsätter han i delvis samma tankebanor, som vi känna från Stiernhielm och Urban Hiärne. Denna materialistiskt färgade mystik kommer särskilt fram i två manuskript: Om livsandar och Tankar om andarnas varelse. I det förra laborerar han med en atomistik, som är tämligen fantastisk, ehuru den i det yttre förefaller att ha vissa beröringspunkter med vår tids. Han anser nämligen, »att icke allenast människans kropp, utan jämväl alla oskäliga kreatur, ja, allt växande på marken äro fulla av en oändlig hop små levande partiklar eller grand, vars figur och storlek ej står att beskriva, allenast man lämnar dem här blotta namnet *rörelsen*». Dessa partiklar voro av sex olika slag: elementariska, vitaliska, vegetativiska samt sal, sulphur och mercurius, »utav vilka alla jordiska kroppar hava sin sammansättning». I det andra arbetet har han ännu mer fördjupat sig i mystiken. Att förklara åtskilliga till synes övernaturliga företeelser — såsom sympati och antipati — vore ytterst svårt, »så framt man ej finge grunda sig på detta principium, att tanken så väl som de utvärtes sinnen äger sin behöriga materia». Han är också en ganska genomförd materialist och hånar »de lärda män, som tagit sig före att skriva om de ting, som skola vara utan materia, såsom själen, tankar, änglar, ja Gud själv». Tanken är endast av en mera subtil materia än etern, och tankarna äro rörelser av samma art som ljudvågorna. Ljudet tränger genom en vägg, ljuset genom en diamant, och på samma sätt fortplantas tankevibrationerna. »Härav kommer nu den rörelse, som tvenne fullkomligen goda vänner kunna känna av varandra på många mil, isynnerhet barn och föräldrar, hustru och man, så att när den ena vederfares någon sorg, dödsångest, så ock stor glädje

Digitized by Google

och densamma tänker på sin frånvarande vän, så skall ofta, om icke alltid någon känsel förmedlas.»

Polhem avled 1751, endast några månader innan han skulle hava uppnått nittio år. Han levde således under tvenne tidsåldrar, och han har drag från bägge, från 1600-talets mystik och från 1700-talets upplysningsfilosofi. Huruvida han utbildat dessa tankeferment till någon fast filosofisk byggnad, kan vara tvivelaktigt. Men svårligen kan man förneka, att han var en tänkare och en tänkare, som i motsats till universitetsfilosoferna stod på naturvetenskaplig grund. Mer än de flesta samtida svenskar var han frigjord från bibelns auktoritet, och när denna råkade i strid med förnuftet, hade han för sin personliga del ej svårt att fälla utslaget. På sina yngre samtida har han nog haft en ganska stor inverkan, och att detta yngre släkte var så pass mottagligt för de utifrån inträngande upplysningsidéerna, berodde nog till någon del på Polhems insats. Såsom författare inverkade han förmodligen föga. Ty någon stilist var han icke. Hans språkform, hans ordval och hans satsfogning äro ålderdomliga, äro 1600-talets, och stundom har han en viss drastisk humor, som erinrar om Stiernhielm och Rudbeck.

Någon stor karaktär var han icke. Han var icke utan fåfänga och var väl intresserad för sin ekonomi. Ej heller var han lätt att komma omsams med. Men dessa svagheter skymde dock icke för samtiden den storhet, han ägde genom sin lysande begåvning, sin sällsynta viljestyrka och sin arbetskraft. Och de böra ej heller skymma den för eftervärlden.

Digitized by Google

ASTRONOMI, FYSIK OCH KEMI

Anders Celsius.

ÅSOM vi minnas från föregående del hade stormaktstiden sökt att skapa en vetenskaplig forskning. Endast inom astronomi, botanik och medicin hade detta lyckats. I Spole[1], som avled 1699, hade vi fått vår förste vetenskaplige astronom och matematiker. Vid universitetet efterträddes han i tur och ordning av sina bägge mågar, först av Petrus Elvius och sedan av Nils Celsius. Båda, isynnerhet den förre, voro dugande män och såsom Spoles lärjungar även inne i den samtida astronomiska forskningen. Men några vetenskapliga storheter voro de icke. Detsamma kan sägas om Nils Celsius' efterträdare Erik Burman. Sedan han vid ännu ej fyllda fyrtio år avlidit, fick han till efterträdare Nils Celsius' son Anders, vilken vid sin utnämning 1730 endast var 28 år gammal. Och nu började Sveriges vetenskapliga storhetstid. Två år förut hade Klingenstierna blivit professor i matematik, 1731 förordnades Nils Rosén att förestå Rudbecks professur i medicin, 1741 knöts Linné till universitetet, samma år även kemisten Johan Wallerius, och 1738 kallades Johan Ihre till professor skytteanus. En sådan rekrytering inom ett universitet hör onekligen till undantagen. Begåvningen var hos Anders Celsius ett arv, både på fädernet och mödernet. Han var dotterson till Spole, sonson till Magnus Celsius och brorson till Olof Celsius d. ä. Liksom Pascal — skriver hans biograf Hugo Hildebrandsson — var han »ett matematiskt underbarn. Likasom denne sysslade han redan i sin spädaste barndom med att upprita allehanda matematiska figurer och grubbla över deras inbördes förhållanden eller med förfärdigande av regelbundna solida figurer.» Såsom student skrevs han in 1711, när han ännu

[1] Spole, vilken före sin överflyttning till Uppsala varit professor i Lund, fick där icke någon efterträdare, ty platsen indrogs. En lärostol i astronomi inrättades först 1813 vid Lunds universitet.

Digitized by Google

ej var tio år fyllda, och ehuru son till skolans dåvarande rektor, tyckes han icke hava gått i denna, utan läst för en informator. Föräldrarna ville, att han skulle bliva jurist, men han fortsatte icke dess mindre sina matematiska studier, och ehuru blott student började han giva enskilda, mycket besökta privatkollegier i matematik samt utgav även (1727) häri en länge använd lärobok: Arithmetica eller räknekonst. Sedan han 1728 disputerat på en astronomisk avhandling och blivit docent i astronomi, förordnades han genast att sköta den tjänstledige Klingenstiernas professur i matematik och blev, som sagt, två år senare utnämnd till professor i astronomi. Bland de skäl, som fakulteten anförde, då den enhälligt uppförde honom på första förslagsrummet, var, att Celsius »ärnar företaga en utrikes resa att sig vidare i matematiken perfektionera». Denna resa hann han emellertid ej anträda förr än 1732. Han hade fått tjänstfrihet på två år, men färden drog om längre, än han tänkt, ända till fem år. Resan skulle vara en studieresa, men i själva verket hade han redan nått så långt, att han i flera fall kom att bliva den uppslagsgivande hos de vetenskapliga storheter, som han besökte. Han reste först till Nürnberg, där han utgav en för lång tid framåt högt skattad förklaring av norrskenet, som han ansåg vara en kosmisk företeelse, for sedan till Bologna, där han utförde åtskilliga observationer över solens rörelser i ekliptikan, därpå till Rom och Paris, där han lyckades intressera myndigheterna för en gradmätning vid Bottniska havet. En dylik expedition, vars chef blev den bekante Maupertuis och i vilken Celsius deltog, avreste nu till Lappland och utförde där en uppmätning, som full-

Anders Celsius.
Oljemålning av Magnus Hallman. Uppsala observatorium.

Digitized by Google

komligt bestyrkte Newtons, även av Celsius förfäktade mening, att jorden vid polerna är avplattad. Såsom belöning för sina förtjänster om lösningen av detta problem fick Celsius av Ludvig XV en årlig pension av 1,000 livres.

Först 1737 var han tillbaka i Uppsala, och nu tog han itu med den astronomiska professuren. Dess viktigaste uppgift var anskaffandet av ett astronomiskt observatorium. Omedelbart efter sin återkomst inrättade Celsius ett mindre dylikt i sin egen gård, och som vi redan sett förmådde han det fattiga universitetet att anslå medel till ett efter dåtida krav väl utrustat observatorium. 1741 blev detta, det första i vårt land, färdigt, tack vare Celsius' energi och Uppsala-konsistoriets offervillighet, och samtidigt utverkade Celsius ett betydande anslag till inköp av moderna instrument. De förhoppningar, som anknötos till den nya institutionen, blevo likväl endast delvis infriade, ty Celsius avled redan 1744, och hans efterträdare Mårten Strömer var, ehuru en skicklig matematiker, dock icke någon god observator. Han var icke ett snille som Celsius, hade ej heller dennes energi, då det gällde att avlägsna observatoriets brister. Celsius hade däremot en ovanlig förmåga att sätta saker i gång. Då han var i Nürnberg, stiftade han där ett internationellt astronomiskt sällskap, Commercium litterarum astronomicum; i Uppsala hade han redan 1722 börjat anställa meteorologiska observationer, och då det året därpå från England anordnades ett allmänt observationsnät, togs denna sak upp av Vetenskapssocieteten i Uppsala, först av Burman, sedan av Celsius. Journalerna från Torneå finnas i behåll för åren 1737—1749. I Uppsala började de 1739, och hava med få avbrott fortsatts till våra dagar. Dessutom utövade Celsius en omfattande vetenskaplig författarverksamhet, mest i societetens Acta. Men för denna är jag ej kompetent att redogöra, och denna strängt vetenskapliga litteratur ligger ju också utanför ramen av denna framställning.[1]

Klingenstierna.

Samtidig med Celsius var frihetstidens andre store matematiker, Samuel Klingenstierna, som endast var tre år äldre; han var nämligen född 1698. Även han skulle utbildas till jurist och hade under sin första studenttid ännu icke läst någon matematik. Men så fick han händelsevis anvisning på Euklides' sex första böcker, och nu blev han fullkomligt bergtagen, ty i matematiken hade han funnit en

[1] För allmänheten är Celsius ju mest känd såsom termometerns uppfinnare. Såsom Hildebrandsson visat, är detta ett misstag. Celsius har endast förbättrat De L'Isle's termometer. De L'Isle betecknade kokpunkten med 0, fryspunkten med 150°. Celsius satte kokpunkten vid 0 och fryspunkten vid 100, och det var först Christin i Lyon och Linné, som, oberoende av varandra, vände om skalan, så att fryspunkten kom vid 0, kokpunkten vid 100°.

Digitized by Google

vetenskap med »endast oemotsägliga sanningar». På egen hand lärde han sig på två månader, vad Euklides hade att meddela, och sedan fördjupade han sig i än mera vetenskapliga matematiska arbeten. På grund av släktens vilja måste han dock lämna universitetet och börja såsom kanslist i kammarkollegium. Sina matematiska studier fortsatte han icke dess mindre, skrev lärda uppsatser i Vetenskapssocietetens Acta, och nu inträffade det egendomliga, att kammarkollegiet till sekreta utskottet inlämnade en begäran om ett reseanslag åt Klingenstierna, på det att han utrikes vidare måtte få utbilda sig till matematiker. Detta bifölls väl icke, men av kammarkollegiet fick han i stället 1 $^1/_2$ års tjänstledighet för att fortsätta sina studier i Uppsala. Där — berättar Hildebrandsson — »öppnade han 1725 en matematisk skola, vari undervisningen fördes upp på ett högre stadium än det då vid universitetet brukliga. Det var första gången, som den då nya infinitesimalkalkylen vid detsamma föredrogs.» 1727 fick han ett resestipendium och uppsökte nu Europas främste matematiker, Wolff i Marburg, Bernoulli, far och söner, i Basel, Fontenelle i Paris m. fl., och överallt väckte han beundran för sitt skarpsinne. Under sin resa blev han 1728 utnämnd till professor i matematik i Uppsala och tillträdde platsen vid sin återkomst 1731. För studenterna, särskilt för de begåvade och längre komna, skall han hava varit en ypperlig lärare, och enligt Hildebrandsson stod det matematiska studiet i Uppsala på hans tid högre än vid de flesta andra universitet i Europa. Men han saknade alldeles vetenskaplig ärelystnad, han löste en mängd svåra vetenskapliga problem, men oftast brydde han sig ej om att publicera dem. Det var själva lösningen, som intresserade honom, ej upptäckaräran. Hildebrandsson berättar härom en karakteristisk anekdot: »Under sin vistelse i London skrev Klingenstierna

Samuel Klingenstierna.
Porträttmedaljong av J. T. Sergel.

Digitized by Google

i anledning av en bok av Cotes: Harmonia mensurarum en uppsats i integralkalkylen om hyperbelns kvadratur, vilken infördes i Philos. transactions nr 417. Uppsatsen är ett typiskt exempel på Klingenstiernas ofta egendomliga publikationssätt. Den innehöll problemets uppställning och resultatet, *men icke beviset för detsamma.* Orsaken härtill var, sade han, 'att om någon annan toge sig för därmed, så funne han troligen ett simplare bevis'. Flera år efteråt framställde i detta fall Simpson beviset, men då detta var vida mer komplicerat än hans eget, så publicerade han det omsider i Uppsalasocietetens Acta 1740.»

Ehuru Klingenstierna redan under sitt liv, trots det lilla han tryckte, hade anseende såsom en av Europas främste matematiker, har hans betydelse dock kanske först på den sista tiden till det fulla värdet uppskattats, sedan Vetenskapsakademien börjat utgiva hans många otryckta manuskript.

Klingenstierna som fysiker.

Klingenstierna var emellertid icke blott matematiker, utan behärskade ock de närbesläktade vetenskaperna astronomi och fysik. Efter Celsius' död var han självskriven till dennes efterträdare och redogjorde även i utförliga skrivelser till konsistoriet, för vad som gjorts och i framtiden borde göras vid observatoriet. Men så trädde han frivilligt tillbaka för Mårten Strömer, som vid en ansökan i Lund blivit förbigången. Däremot överflyttades han några år senare, 1750, till den då nybildade professuren i fysik. Såsom vi erinra oss fanns förut, faktiskt, icke någon lärostol i detta ämne vid de svenska universiteten. Men vid sidan av sitt egentliga ämne hade Klingenstierna börjat undervisa även i fysik, och vid kanslerens besök i Uppsala 1738 anhöll han att av räntekammarn få ett lån för att inköpa fysiska instrument. Då det emellertid från båda hållen snart befanns olämpligt, att Klingenstierna för egna, ehuru lånade medel skulle inköpa instrumenten, utanordnade universitetet 6 000 daler kpt. därtill, och så tillkom embryot till vår första fysiska institution, varvid Klingenstierna förband sig »att årligen hålla föreläsningar i de matematiska och fysikaliska discipliner, som genom olika instrumenter illustreras kunna». Rum för instrumenten fick han i nosocomium, två stycken, erbjudande sig Klingenstierna, »om påfordras, för det ena rummet själv vilja bestå skälig hyra». Ansökningen bifölls, utan att konsistoriet dock ville utkräva någon hyra av honom. En institution fanns således, men ingen professur, och först 1750 kom en dylik till stånd, då Klingenstierna utnämndes till dess förste innehavare. Professuren skulle omfatta »optica, hydrostatica, hydraulica, acrometrica, mechanica och Newtons fysiska decouverter». Det sista tillägget är märkligt, ty det visar, att de nya naturveten-

Digitized by Google

skapliga teorierna nu, efter mer än ett halvt århundrade, trängt igenom. Newtons Principia hade tryckts 1687, och första gången detta arbete omnämnes i Sverige är i en disputation 1703. Det dröjde emellertid länge, innan man tillägnat sig dess idéer; Petrus Elvius, som i början av århundradet var professor i Uppsala, ansåg Newtons upptäckt såsom »en pur abstraktion». Mera bekant blev denna först genom Swedenborg, vilken i England satt sig in i den nya teorien. Men även Polhem vägrade att tro på gravitationsläran, och det var först genom Celsius och Klingenstierna, som denna fullt slog igenom.

Inom fysiken ägnade sig Klingenstierna särskilt åt optiska undersökningar. De viktigaste av dessa rörde akromatismen eller — såsom icke sakkunnig citerar jag här Hildebrandsson — »möjligheten att genom en ljusstråles upprepade brytningar i olika medier upphäva ljusspridningen, men bibehålla en del av brytningen. Newton ansåg akromatismen omöjlig, och på hans auktoritet ansågos vidare undersökningar i denna fråga överflödiga, och saken ansågs avgjord». I en avhandling 1754 visade Klingenstierna upp motsägelserna i Newtons bevis, och med ledning av Klingenstiernas utredning lyckades den berömde optiske instrumentmakaren Dollond i London förfärdiga akromatiska linser.

När Klingenstierna skrev dessa avhandlingar om akromatismen, hade han slutat som professor i fysik. Redan 1752 hade han nämligen på sekreta utskottets förslag fått permanent tjänstledighet med bibehållande av lön och övriga förmåner för att odelat kunna ägna sig åt sina forskningar. Dessa fortsatte han, även efter det att han 1756 efter Dalin utnämnts till kronprinsens lärare, och ända till sin död 1765.

Det var emellertid icke blott vid Uppsala universitet, som fysiken, denna moderna vetenskap, studerades. Så höll den bekante Mårten Triewald under åren 1728—1729 offentliga föreläsningar i fysik på riddarhuset i Stockholm, och en av Triewalds lärjungar, Daniel Menlös, som var bergskollegiets stipendiat, blev 1732 professor i matematik i Lund, där hans föreläsningar nästan företrädesvis behandlade delar av fysiken. Den vetenskapliga halten av dessa säges dock icke hava varit stor, och först 1812 lösbröts fysiken vid Lunds universitet ur den matematiska professuren, även då blott för att förenas med kemien. Sin första professor i endast fysik fick Lunds universitet så sent som 1839.

Wargentin.

I Stockholm verkade för övrigt — utom Triewald — en högst betydande fysiker och astronom, Per Wilhelm Wargentin, som 1749 blev Vetenskapsakademiens sekreterare och sedermera chef för dess

Digitized by Google

observatorium, en mycket flitig och mångsidigt bildad man, som särskilt gjort sig ett namn inom en vetenskap, som då var relativt ny och även kan betraktas såsom en skapelse av frihetstiden: befolkningsstatistiken. För denna inrättades 1756 en särskild »tabellkommission», vars ledande kraft Wargentin blev och som över huvud är den äldsta statistiska institution, som finnes.

Kemien före Wallerius.

För den allmänna bildningen under 1700-talet hade utan tvivel astronomien och fysiken en stor betydelse, naturligtvis endast genom resultaten. Ty båda bidrogo att giva allmänheten en annan världsbild, än 1600-talets ortodoxi hade sökt fastslå. Detsamma kan knappast sägas om kemien. De vetenskapliga undersökningarna lågo ju alldeles utanför publikens förmåga att uppfatta, och resultaten berörde ännu så länge ganska litet dess världsåskådning. Men även kemien var en av de vetenskaper, som i det hela kunna sägas hava skapats på 1700-talet, och i en 1877 författad uppsats skriver Nordenskiöld: »kemiens historia under det föregående århundradet visar, att det först var den kemiska skolan i Sverige, som lärde kemisten att fråga naturen på det rätta sättet och att anordna sina försök så, att han på en riktig fråga fick ett riktigt svar». Förberedelser funnos dock redan under äldre tider, delvis framkallade av det praktiska livets behov. Man behövde vissa kemiska insikter för myntningen, för apoteken, för bergverken och — som man på 1700-talet fann — också för jordbruket. I följd härav stod man ej alldeles främmande för kemien. I Uppsala ingick kemi i den ena av de båda professurerna i medicin, ehuru faktiskt mera till namnet än till gagnet. För övrigt var kemien under 1600-talet ännu knappt en empirisk vetenskap, utan behärskades av Aristoteles eller av Paracelsus' fantastiska och mystiska spekulationer. Man ansåg kropparna sammansatta av vissa godtyckligt antagna grundämnen, eld, jord, vatten och luft eller av vissa urprinciper: salt, svavel och kvicksilver. Såsom den vetenskapliga kemiens grundläggare räknar man därför engelsmannen Robert Boyle, som avled 1691. Den förste svenske kemisten var, såsom vi från föregående del minnas, Urban Hiärne, vilken ännu var en ivrig beundrare av Paracelsus, men likväl tyckes ha varit påverkad av de nya metoderna. På hans bedrivande kom det första kemiska laboratoriet, i Stockholm, till stånd 1683 såsom en under bergskollegiet lydande institution. Dess uppgift var också rent praktisk: undersökningar av bergarterna. Men ehuru laboratoriet under den första tiden utvecklade en ganska stor livaktighet, tyckes dess verksamhet under kriget hava så gott som upphört. Anslaget indrogs, och själva laboratoriet flyttades till Myntet. Men 1727 återvände vår förste moderne kemist Georg Brandt från utlandet, där

Digitized by Google

han promoverats till medicine doktor och där han studerat för den berömde holländske läkaren och kemisten Boerhaave. Redan från ungdomen hade han varit intresserad för kemi — hans far hade börjat såsom apotekare och slutat såsom bruksägare — och hos Boerhaave hade han inhämtat de nyaste kemiska teorierna och metoderna. Vid återkomsten till fädernesländet ingick han i bergskollegiet och blev nu föreståndare för dess kemiska laboratorium. Såsom sådan gjorde han en mängd viktiga undersökningar — av arsenik, kobolt m. m. — och utbildade även flera skickliga lärjungar, Axel Fredrik Cronstedt, Henrik Teofil Scheffer m. fl. Scheffer, som blev myntproberare, är bl. a. bekant för sina undersökningar av platina, Cronstedt såsom upptäckare av nickeln. En annan också i huvudstaden och i bergskollegiet verksam kemist var Magnus von Bromell, som på 1720-talet arbetade i laboratoriet.

Johan Gottschalk Wallerius.
Porträttmedaljong av J. T. Sergel.

Men det var egentligen vid Uppsala universitet, som den kemiska forskningen skulle få sitt stamhåll. Roberg, den ene av de båda medici, hade väl något sysslat också med undervisning i kemi, ehuru denna egentligen tillhörde den andra professuren. Men först 1741 fick universitetet en verklig kemist, i det att Johan Gottschalk Wallerius då utnämndes till medicine adjunkt. Han var född 1709 och bror till filosofen Nils Wallerius, hade först studerat i Uppsala, där han blivit filosofie magister, och strax därefter hade han befordrats till medicine adjunkt i Lund. Sedan sökte han två gånger tillsammans med Linné professurer i Uppsala och blev 1741 adjunkt därstädes efter Nils Rosén. Han började nu att undervisa i kemi och mineralogi och anhöll 1745 hos kansleren om anslag till ett laboratorium — ett mindre dylikt hade han för egna medel inrättat. Men ännu så länge befanns frågan ej mogen. Så beslöt riksdagen 1750, Wallerius.

Digitized by Google

att en professur i kemi och metallurgi skulle nyinrättas vid Uppsala universitet, och till dess förste innehavare utnämndes Wallerius. Nu måste man skaffa honom ett laboratorium, och en tomt till ett dylikt inköptes vid Västra Ågatan samt inreddes för en kostnad av 12,000 daler kpt. Likaså förvärvade universitetet bergsrådet Schwabs betydande mineraliesamling. En kemisk institution hade således kommit till stånd, och en ordnad undervisning i denna vetenskap kunde nu börja.

Wallerius' betydelse såsom kemist har av hans biograf, C. E. Bergstrand, karakteriserats på följande sätt: »Det är icke genom några epokgörande upptäckter inom den allmänna och teoretiska kemien eller såsom grundläggare av några nya systemer inom denna del av naturvetenskaperna, som Wallerius gjort sig bemärkt och högt aktad så inom som utom vårt land. Det är fast mera genom de nya vägar, han banat för kemiens tillämpning i det praktiska livet, som han förvärvat sig anspråk på eftervärldens tacksamhet och hågkomst. Wallerius var den förste grundläggaren av lantbrukskemien och kan därför kallas dess fader. Kemiens tillämpning på industri, bergsvetenskap och läkarekonst var känd sedan längre tid tillbaka, men huruvida denna vetenskap hade någon egentlig praktisk betydelse för lanthushållningen och ekonomien, hade hittills icke blivit genom några särskilt i detta ämne utgivna skrifter klart framlagt och bevisat.» Wallerius' här åsyftade arbete var hans lärobok Åkerbrukets chemiska grunder (1761), som översattes på tyska, engelska, franska och spanska — det var ju under fysiokratiens ungdomsdagar, som hans arbete utkom, och Wallerius framhåller i detta, att åkerbruket är en konst, som är moder för alla andra, »de där utan bröd till näring och uppehälle skulle i sin drift tvingas och avtyna». Det var också just på detta område inom kemien, som man väntade, att hans insats skulle göras. Han hade förut sysslat med mineralogi och medicin, men 1750 — samma år han blev professor i kemi — yttrade Vetenskapsakademiens preses till honom i sitt svar på hans inträdestal: »Bergsmän och läkare hava ofta haft nytta av eder kunskap och naturens utforskande. Lantmannen väntar samma fördel av edert snille med så mycken större visshet, som han idkar sin näring icke mindre till rikets allmänna och sin egen båtnad än bergsmannen.» Det var dessa förhoppningar, som den nye professorn i kemi infriade. På sin plats utvecklade han en flitig lärar- och författarverksamhet, och under hans presidium ventilerades ej mindre än 97 disputationer. Han avled först 1785, men hade redan 1767 fått avsked. Hans efterträdare blev en ännu mera betydande kemist, Torbern Bergman.

Digitized by Google

Bergman var — vad Wallerius knappt kan sägas hava varit — ett verkligt snille, som för övrigt behärskade nästan alla naturvetenskaper. Han var född 1735 och blev student 1752. Denna tid — skriver han i sin självbiografi om det första året i Uppsala — »blev ej illa använd, men arbetet var för träget, ty jag gick upp klockan 4 om morgnarna och lade mig klockan 11 om aftnarna, åt på min kammare, vars nyckel merendels var uttagen, oaktat jag ofta hela veckan ej var ute. Jag bevistade inga kollegier». Han läste i stället på egen hand, botanik, zoologi och matematik — men egendomligt nog ej kemi — och hans första disputationer voro i astronomi. Så blev han 1758 docent i fysik och tre år senare adjunkt i matematik och utvecklade under dessa år både som författare och lärare en verksamhet, som omfattade de flesta naturvetenskaper. En tid förestod han det astronomiska observatoriet och införde i Vetenskapsakademiens Handlingar och i Philosophical transactions flera astronomiska och meteorologiska avhandlingar. För botanik och zoologi var han fortfarande intresserad och författade även häri åtskilliga uppsatser [1]. Inom fysiken slog han sig särskilt på den då nya elektricitetsläran och offentliggjorde häri flera undersökningar. Och 1766 gav han ut ett stort arbete i en då alldeles ny vetenskap: Physisk beskrifning öfver jordklotet, som kort därefter översattes till danska, tyska, ryska, franska och engelska, ett arbete, som kan sägas vara det första, »som i huvudsak täcker vad man i modern

Bergman.

Torbern Bergman.
Porträttmedaljong av J. T. Sergel.

[1] Hans första avhandling var Rön om Coccus aquaticus. Vid en undersökning — berättar Bergman — »fanns denna vara en igels ägg, som likväl vid utkläckning giver 10—12 ungar. När jag gjort mig viss om allt detta och sett igeln värpa, talte jag om det för archiater Linné, som i början svor på, att det ej var sant. Men då jag vist honom allt, bad han mig sätta det till pappers och skicka till Akademien. Han skrev dock förut därpå: vidi et obstupui, och satte sitt namn under.»

Digitized by Google

mening avser med fysisk geografi». Den tyske geologen Werner, som kallats »geologiens fader», betraktade Bergmans här framlagda geologiska uppslag såsom grundläggande. Men så omfattande Bergmans forskningar än voro, så hade han ännu ej skrivit något i kemi. Så tog Wallerius avsked och professuren blev ledig. Bergman sökte och — fick den. Under ansökningstiden utgav han väl och försvarade en disputation i kemi, De confectione aluminis, samt fick in en avhandling i samma ämne i Vetenskapsakademiens Handlingar. Men detta var ju ej mycket, och ehuru han av konsistoriet uppfördes i första rummet, blev förslaget överklagat. Då ingrep kronprinsen-kansleren och hade den mycket goda idéen att fråga två sakkunniga: bergsråden Schwab och Tilas. Dessa herrar — berättar Bergman — »som ej en gång kände mig till utseende, instämde bägge att rekommendera mig. Den förre grundade sin mening på den utgivna disputationen och en till Vetenskapsakademien inlämnad avhandling om alunluttringen, den senare åter förnämligast på Jordklotets physiska beskrifning, som nyligen utkommit och som bemälte herre ansåg såsom rätta grundvalen till en pålitlig bergsmannakunskap». Efter detta utlåtande genomdrev kronprinsen hans utnämning.

Bergman som professor i kemi.

Denna utnämning — skriver en av hans senaste biografer — »är en av de märkligare händelserna i vår äldre lärdomshistoria, och hans verksamhet på denna post blev av utomordentlig betydelse för kemiens och mineralogiens utveckling ej allenast genom hans egna vetenskapliga arbeten utan ock genom den skicklighet och det nit, varmed han bestred undervisningen». Då han tillträdde professuren, befann sig laboratoriet, både instrumentsamlingen och själva huset, på förfall. Huset blev nu reparerat och påbyggt, instrument anskaffades och mineralsamlingen ordnades efter ett geografiskt system. En mineralogie studiosus — skrev Bergman — »får här se inom ett litet fält alla arter, som finnas i var gruva, vilket i flera bergsmannaavsikter är mycket nyttigt. Man lärer, vad arter, som helst följas åt, vilka sällan eller aldrig träffas ihop, vad man bör finna på det eller det stället, när man reser för att samla, vilka gångarter förädla eller försämra, föröka eller förtrycka malmer o. s. v.» Vidare satte han upp en kemisk modellkammare, och »man kan då genom en timmes muntlig undervisning få redigare begrepp om hela processen, än på stället kan vinnas på flera veckor». Föreläsningarna höll han i laboratoriet, »ty alla lärosatser i denna vetenskap böra med tydliga försök bestyrkas». Detta laboratorium var emellertid sådant, att det skaffade Bergman en ohälsa, som till sist lade honom i graven. Dess ena hälft hade stengolv, »ty där flera ynglingar skola lära sig att bruka eldens kraft, skulle annars snart huset komma i brand; man

Digitized by Google

vet, att försiktighet ej är denna ålderns lott. I rummet måste för övrigt bliva drag, där stark och frisk eld skall underhållas.» Bergman blev i följd därav genomförkyld och allvarligt sjuk.

Så mottog han 1776 av Fredrik den store en kallelse att bliva kemist vid Vetenskapsakademien i Berlin. Anbudet var ju ytterst lockande. Lönen var högre än i Uppsala, klimatet blidare, han slapp undervisning och hade helt och med bättre hjälpmedel kunnat ägna sig åt vetenskapen. Han tänkte därför mottaga det, ty »jag kunde icke finna det vanhederligt för Sverige att kunna till utlänningar avlåta någon lärd. Hedern för alla de upptäckter, som förmodligen under gynnande omständigheter varit att vänta, hade utan tvivel till stor del tillfallit rätta fäderneslandet». Men så fick Gustav III reda på anbudet, förmådde honom att avsäga sig det och lovade honom löneförhöjning, om han ville stanna. Bergmans svar är mycket karakteristiskt: »Ingen förmån åstundas, ty det skulle antingen ske av konungens eller akademiens kassa. Ej det förra, emedan nu allt behöves, kunde tros vara illa använt, åtminstone göra olägenhet. Ej det senare, ty i den gång sakerna äro, länder det visserligen till brist, vartill jag ej vill vara vållande. Jag skulle ock blygas att vara en bland dem, som preja. Jag har ingen skuld. Har aldrig haft mycken tillgång och därigenom lärt att ställa mun efter matsäcken, har nog filosofi att vara nöjd, så länge hälsan är någorlunda och ingen kännbar nöd trycker.» Han stannade sålunda, och det enda han förbehöll sig var pension åt änkan och rätt för sig att taga avsked, om krafterna sveko. Han höll dock ut i det sista och avled 1784 såsom professor i tjänst.

Bergman och upplysningen.

Han var då ännu icke femtio år, men — säger The Svedberg — »som kemist delar han med Scheele, Berzelius och Arrhenius äran av världsrykte. Hans namn intar en av de främsta platserna i kemiens historia, och hans arbeten bilda ännu i dag grundvalen för viktiga grenar av kemisk forskning.» Han hade ock betydelse för kulturen i allmänhet. Kanske ingen av frihetstidens forskare har skarpare än han formulerat det nya, naturvetenskapliga åskådningssätt, som trätt i stället för stormaktstidens filosofi och teologi. Sina åsikter framlade han redan 1765 i ett åminnelsetal, som han då höll över filosofen och teologen Nils Wallerius. Med all den sympati, som han där röjer för Wallerius' person, formar sig talet till ett angrepp både på filosofien och teologien. Han talar om »det lyckliga tidevarv för de matematiska vetenskaperna i Sverige», som nu börjat, och såsom en motbild häremot sätter han den äldre tiden. »Den teoretiska filosofien innehade ännu högsätet, och ingen kunde utom den vinna anseende för lärdom.» Aristoteles firades

Digitized by Google

såsom en gud. Men »om man någonsin möter fara att misstaga sig, så är det visst uti abstrakta filosofien, varest tankarna liksom skiljas från allt vad sinnligt är och således förlora de ledband, som annars pläga hålla dem inom vissa gränser. En irring ligger här djupare förborgad än ett fel uti den inbundnaste quadratura circuli.» Detta om filosofien. I det följande kommer han in på teologien, och om han här även inlägger en gensaga mot »fritänkarna», förefaller detta mera såsom en artighet mot fritänkarfienden Wallerius än såsom Bergmans verkliga mening, ty gensagan riktar sig nästan lika mycket mot teologerna som mot de moderna andarna. För några hundrade år tillbaka — yttrade han — »räknades för oförlåtligt fel att nyttja sitt förstånd. Det var ej nog, att gudalära, konster och vetenskaper voro uti tjockaste mörker insvepta; man måste ock utan betänkande sätta blind tro till de ögonskenligaste orimligheter. Tvång och träldom äro okunnighetens foster. Vågade någon att stryka sömnen utur ögonen, strax var han förtjänt till de gruvligaste medfarter och måste tystna, om icke förr, då hans läppar för bilan bleknade. Sanningen trängde icke dess mindre småningom igenom.» Tankefriheten växte och man fordrade grunder och bevis. »Tänkte man förut för litet eller intet, så tänkte en hop sedan allt för djärvt och oinskränkt.» Naturens hemligheter skola kanske för alltid förbliva outrannsakliga, trots den höjd, till vilken naturkunskapen i våra dagar nått. Vårt jordklot är såsom ett sandkorn i världsrymden, men vad skall man då säga om den, som tilltror sig »med visshet kunna utstaka, huru det står till uti alla solar och andra planeter, huru djur och växter där äro beskaffade?» Och äro nu »verken så obegripliga, vad skall man då fatta för begrepp om den, som vill begripa och inrätta själva Mästaren efter sin lilla tankegåva?»

Scheele.

Bergman hade först vid mogna år från fysiken och biologien kastat sig på den kemiska forskningen, och då han blev professor i ämnet, hade han icke någon egentlig utbildning som praktisk kemist. Hans store samtida, Carl Wilhelm Scheele, hade gått den motsatta vägen. Han ägde icke Bergmans omfattande bildning, men han hade alldeles på egen hand börjat med experimenten, och dessa hade han verkställt med upptäckarens snille. Han nådde stora resultat och betecknas alltjämt såsom en av den kemiska vetenskapens heroer. Men med all säkerhet skulle han hava nått vida längre, så framt han levat vid en annan tidpunkt — och härtill skall jag sedan återkomma — och så framt han arbetat under gynnsammare förhållanden. I ett minnestal över honom har C. W. Blomstrand i detta senare avseende gjort en jämförelse mellan honom och Priestley, som samtidigt med Scheele upptäckte syret, och Lavoisier, som

Digitized by Google

betraktas såsom den moderna kemiens grundläggare. Priestley, som egentligen var präst, hade som ung fått en grundlig och omfattande bildning och levde alltid i goda ekonomiska förhållanden, som satte honom i stånd att med de bästa hjälpmedlen göra de kemiska experiment han ville. Ännu lyckligare var Lavoisier. Rik redan som ung, blev han sedan ännu rikare. Han hade fått en ytterst omsorgsfull uppfostran, hade studerat botanik för Jussieu, kemi för Rouelle, och redan såsom tjugoårig var han en erkänd forskare, som från alla håll rönte uppmuntran.

Helt andra voro Scheeles förutsättningar. Han föddes 1742 i Stralsund, där fadern var en obetydlig handlande med en talrik barnskara. När sonen blivit fjorton år, fick denne avbryta sin skolgång och skickades såsom lärgosse till ett apotek i Göteborg. En lärgosse skulle i sex år tjänstgöra hos mästaren, innan han kunde bliva gesäll, och hans göromål bestodo i regeln i att uträtta ärenden. Men — heter det i ett åminnelsetal 1799 — »Scheeles uppmärksamhet och flitiga läsning av godkända kemiska författare banade honom snart plats i själva laboratorium, varest han icke allenast utmärkte sig med ihärdig flit och sällsynt skicklighet uti de preparaters noggranna förfärdigande, som tillhörde apoteket, utan även om nätterna, för att tillfredsställa sin vetgirighet, ofta i tysthet experimenterade.» Några allmänna naturvetenskapliga förkunskaper hade han således icke, och såsom kemist var han en självlärd man. Någon större beläsenhet i kemi kunde han av ekonomiska skäl aldrig skaffa sig, och då han dog, bestod hela hans bibliotek av tolv böcker i medicin och kemi samt några andra »svenska, tyska och franska böcker». Sina uppslag fick han därför icke ur andras skrifter utan genom sina egna experiment och sitt naturliga snille. Efter den sexåriga lärgossetidens slut stannade han ännu tre år i Göteborg, kom därefter till Malmö (1765—1768) och så till Stockholm, där han tjänstgjorde på det ännu existerande apoteket Korpen. Sina första kemiska undersökningar hade han utfört redan i Malmö, över oxalsyran, sedan följde andra, och redan före 1770, då han gjorde Bergmans bekantskap, var han således en fullt utbildad kemist. Detta år flyttade han över till Uppsala, fortfarande såsom gesäll — ty apotekarexamen tog han först 1777 — och där kom han nu i beröring med Bergman. Utan tvivel hade denna bekantskap betydelse för honom, men kanske ännu mer för Bergman, som före 1770 ännu föga publicerat i kemi. Han var visserligen Scheele överlägsen i allmän naturvetenskaplig bildning, men Scheele hade ett kanske viktigare företräde i sin erfarenhet såsom praktisk kemist och såsom experimentator. De ha därför helt säkert ömsesidigt

Digitized by Google

påverkat varandra, och Scheeles »lärare» kan Bergman ej sägas hava varit; denne var ju för övrigt ej student, utan gesäll på apoteket Upplands Vapen (nu Lejonet).

I Uppsala stannade han i fem år och offentliggjorde under denna tid i rask följd en mängd viktiga kemiska avhandlingar, som infördes i Vetenskapsakademiens Handlingar. Ehuru han ingenting gjorde för att framhålla sig själv, blev han likväl 1775, ehuru blott biträde på ett apotek, invald i Vetenskapsakademien, från vilken han två år senare fick ett årsanslag av 100 rdr. specie — de enda offentliga hedersbevis, som kommo honom till del. Anledningen att han flyttade från Uppsala var, att apoteket i Köping blivit ledigt. Apotekaren hade dött och änkan behövde en provisor att sköta apoteket, Scheele blev antagen och flyttade dit. I den lilla staden förflöto sedan de år, som återstodo för honom. En kallelse till Berlinakademien med en lön av 1,200 rdr. species avböjde han, liksom Bergman, ty — yttrade han, — »jag kan icke mera än äta mig mätt; om detta går an i Köping, behöver jag icke annorstädes söka det». Ej heller ett annat anbud, att komma till England, lockade honom, och han föredrog att fortsätta sina forskningar och upptäckter på det oansenliga, så klent utrustade apoteket i Köping, ekonomiskt tvingad att begagna de enklaste medel. »För uppsamlande av gaser — berättar Cleve — begagnade han oxblåsor; i stället för glasrör måste han ibland betjäna sig av trärör eller gåspennor o. s. v.» Men hans levnad blev icke lång, och 1786 slutade han sina dagar, ännu ej fyrtiofyra år gammal.

Huru olika är icke denna forskningssaga mot Lavoisiers! En stor del — säger Nordenskiöld — »kanske största delen av hans korta levnadsbana hade ständigt varit upptagen av näringsomsorger, och dock skulle det för en fullständig framställning av det inflytande, han utövat, icke vara nog att blad för blad genomgå kemiens forskningsområde. Man finge även lämna en framställning av den kemiska fysiologiens, farmaciens och framför allt hela den nyare industriens utveckling, ty på alla dessa grenar av mänskligt vetande har hans snille tryckt en outplånlig prägel». Och på samma sätt yttra sig andra biografer. Ingen kemist — skriver Cleve — »har före eller efter Scheele gjort så många viktiga, oftast banbrytande upptäckter». »Vart man vänder blicken — säger Blomstrand — nya upptäckter, den ena märkligare, den ena viktigare än den andra! Och dock var det ju idel av gammalt kända ämnen, han undersökte, och som mer än en kemiker före honom undersökt. Huru kunde allt detta, varmed han arbetade, varit till den grad obekant, som det genom hans försök visade sig vara? Det måste för flertalet av hans sam-

Digitized by Google

tida äldre kemister nästan känts såsom en förödmjukelse att läsa hans avhandlingar.» Såsom icke sakkunnig måste jag avstå från att redogöra för dessa upptäckter, som ju för övrigt tillhöra vetenskapens och icke litteraturens historia. Men en sak, som ofta påpekats, kan jag här framhålla. De s. k. grundämnena äro omkring 90, och av dessa har Scheele upptäckt icke mindre än åtta.

Det viktigaste av dessa var syret, som samtidigt och oberoende av varandra upptäcktes av Priestley och Scheele. Enligt den förres egen anteckning gjorde han upptäckten den 1 augusti 1774, ehuru den först senare publicerades. Scheeles avhandling, Chemische Abhandlung von der Luft und dem Feuer, kom ut 1777, men var enligt Bergmans företal färdig två år förut, och Blomstrand har sökt visa, att själva upptäckten med all sannolikhet var gjord en god tid före 1774. Möjligen redan 1771. Priestley själv, som var mycket mån om sin upptäckarära, erkänner också, att »Mr. Scheeles upptäckt säkerligen gjordes alldeles oberoende av min, ehuru som jag tror ej fullt så tidigt».

Den fulla konsekvensen av denna stora upptäckt, som kom att revolutionera hela kemien, kunde emellertid varken Priestley eller Scheele draga. Den drogs i stället av tidens tredje store kemist, av Lavoisier. Både Priestley och Scheele stodo ännu kvar på den s. k. flogistiska ståndpunkten. Enligt denna teori, som i viss mån återgår till Aristoteles' lära om de fyra elementen (jord, luft, vatten och eld), men som särskilt (1702) utvecklats av kemisten Stahl, åstadkoms en kropps förbränning därigenom, att ett hypotetiskt antaget ämne, flogiston, lösgjorde sig ur kroppen och framträdde såsom eld. Scheele trodde ännu på flogiston. Då syret i fria luften, »eldsluft», förenat sig med flogiston i en viss kropp, uppstod värme och, då kroppen avgivit ännu mer flogiston, eld och ljus. Det var först Lavoisier, som fann den riktiga lösningen: elden är en gas i glödande tillstånd och uppstår, när ett gasformigt ämne förenat sig med luftens syre. Det är icke själva den fasta kroppen, som brinner, utan den ur kroppen utvecklade gasen. Något särskilt »eldsämne», flogiston, finnes helt enkelt icke. Den upptäckt, varigenom flogiston avfördes ur kemien, offentliggjorde Lavoisier samma år, som Scheele dog, och denne fick således aldrig kännedom om den epokgörande nya teorien, för vilken han genom sin upptäckt av syret banat vägen. Scheele hann därför aldrig att komma med i den nya skolan av kemister. Men — säger Nordenskiöld — »de talrika, skarpsinniga försök, med vilka Scheele bevisade den genast i början av hans avhandling om eld och luft uppställda satsen, att *luften är sammansatt av tvenne olika gasarter,* utgöra ännu i dag hörnstenarna av den nya lärobyggnaden».

Digitized by Google

SWEDENBORG

Swedenborgs särställning.

HOS Polhem, Celsius, Klingenstierna, Bergman och ännu andra hava vi kunnat spåra de nya upplysningsidéernas frambrott. Hos Swedenborg få vi bevittna bakslaget från mystiken, från medeltiden och ännu längre tillbaka liggande tidsåldrar. Till en början framträder väl också han såsom den nya tidens härold, och även sedermera kläder sig hans teosofi delvis i en dräkt, som lånats från den senaste naturvetenskapliga forskningen. Men innerst betecknar han reaktionen mot denna. Hans utvecklingsgång har med överlägset skarpsinne klarlagts av Martin Lamm, och jag har här blott att i huvuddragen följa hans framställning.

Swedenborgs fädernearv.

Emanuel Swedenborg föddes 1688 i Stockholm, där fadern, dåvarande hovpredikanten Jesper Svedberg, för tillfället vistades. Kort därefter, 1692, flyttade Svedberg såsom professor till Uppsala, och där förflöt således sonens ungdom. Utan tvivel mottog Swedenborg[1] ett betydande andligt arv från fadern. Jesper Svedberg var en varmt religiös personlighet, en av de få under stormaktstiden, för vilka tro var något mera än bekännelse, och såsom vi sett stod han den nya pietistiska rörelsen närmare än de flesta andra av högkyrkans män. Men denna religiositet hade hos honom en individuellt egendomlig utformning. Det fanns hos honom en rest av den rent primitiva människan, ett sätt att se och känna, som sedan möter oss hos en med honom i övrigt så föga befryndad karaktär som Strindberg. Naturlivets yttringar fingo för honom en rent personlig färgton, i dem såg han »makternas» hemlighetsfulla spel; änglar och djävlar, tomtar och dylika skapelser av övertron voro för honom fullt reella väsen, som ständigt ingrepo i människolivet och som han därför ständigt spårade. Undret var för honom det naturliga, och han satte obetingad tro till alla vidunderliga historier,

[1] Namnet Swedenborg antog han 1719, då biskop Svedbergs barn adlades.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

som berättades, om en piga, som levde utan föda, om att vattnet i en sjö förvandlats till blod, att en ko på Gotland blivit född till världen med fontang på huvudet o. s. v. Han trodde på drömmar, syner och uppenbarelser, var övertygad om, att endast ateister och gudsförnekare kunde vägra att tro på spöken, och han betvivlade ej, att »de dödas hamnar uppå Guds tillåtelse må kunna visa sig». Detta mystiska, teosofiska inslag i hans väsen fick emellertid icke någon näring av den miljö, i vilken han kom. I stället utsattes han för intrycken från 1600-talets benhårda dogmatik och från dess aristoteliska filosofi, och han blev därför aldrig någon religiös svärmare, utan en av den lutherska kyrkans kraftfullaste och i det hela sundaste representanter.

Samma anlag funnos ock hos sonen, men hos honom bryta de fram, först sedan han uppnått mogna år. Hans ungdom inföll under den naturvetenskapliga forskningens framväxttid, och denna miljö hindrade till en början mystiken i hans väsen från att slå ut. Den gav den ock en annan karaktär än hos fadern. Jesper Svedberg hade levat i undrens värld utan att förvånas och utan att spörja. Sonen däremot hade naturforskarens begär att avslöja tillvarons hemligheter, bringa enhet i de två världar, i vilka mystikern och tänkaren levde, han hade fått upplysningstidens rationalism i blodet, och han slutade därför med att stifta en ny religion och bryta sig ut ur den kyrka, där fadern i sin naiva tro stannat.

Swedenborgs första studier.

Om hans ungdomsstudier vet man mycket litet. Då han blivit fjorton år, utnämndes fadern till biskop i Skara, och Swedenborg blev då inackorderad hos svågern, Erik Benzelius. Utan tvivel var det nära förhållande, i vilket han under ungdomen kom att stå till denne, av stor betydelse för hans utveckling. Benzelius var ju en polyhistor, som ehuru själv humanist var livligt intresserad för naturvetenskaplig forskning. Umgänget med en dylik mångsidig personlighet var således den bästa tänkbara skolan för en begåvad yngling. Inskriven som student hade han blivit redan 1699, och studentmatrikeln, som eljes ej innehåller några omdömen, uppger egendomligt nog, att han var »optimæ indolis» (med de bästa naturanlag). Hans första studier voro förmodligen — såsom vanligt — klassisk filologi. I varje fall visade han sedermera den tidens förmåga att behandla det latinska språket, skrev även vers på latin, och vid Swedenborgsjubileet 1910 kunde man utgiva ett häfte med hans latinska dikter. Säkerligen läste han även filosofi, och vid denna tid var, särskilt inom naturvetenskapliga kretsar, kartesianismen det populära systemet. Martin Lamm har vidare påpekat, att Swedenborg under Uppsalatiden studerat Rudbecks Atlantica och av denna

Digitized by Google

tagit starka intryck. På flera ställen i sina ungdomsskrifter kommer han till det resultatet, att »Sal. Olof Rudbeck» haft rätt däri, att Sverige varit »Attlandz stora ö». Liksom Rudbeck har han en uppfattning av traditionens värde, som alldeles strider mot upplysningstidens skepticism, och — säger Martin Lamm — »denna uppfattning följer honom ända in i hans teosofiska period, då han genom en kontamination av Genesis och Hesiodos' och Ovidius' berättelser om de fyra världsåldrarna får fram en egendomlig fabelhistoria om människosläktets utveckling från dess barndom». I själva verket är ju Swedenborgs hela teologiska system en ny Atlanticabyggnad, blott av ännu väldigare mått.

Den första Englandsresan.

Genom sitt påbrå och sina första studier fick han således ett inslag från 1600-talets föreställningsvärld. Men å den andra sidan motverkades dessa av de intryck, han mottog från den mera moderne Benzelius, och dessa intryck blevo under den närmaste tiden de bestämmande. 1709 avslutade han sina Uppsalastudier med en disputation, fallande inom den klassiska filologien, och året därpå fick han anträda en utländsk resa, som kom att vara i fem år. Han hade nu bestämt sig för att bliva naturvetenskapsman, och resan ställdes därför till England, som vid denna tid var huvudlandet för dylika studier. Valet både av livsuppgift och av resans mål hade skett på Benzelius' inrådan, och i brev till denne erinrar Swedenborg därom. Det var också tydligen på svågerns rekommendation, som han omhändertogs av de engelske lärde. Han kom därigenom in i en helt ny miljö. Huruvida han personligen råkat Newton, är ovisst. Men Swedenborg är, så vitt man vet, den förste svensk, som tillägnat sig den store fysikerns nya världsteori, och av breven till Benzelius framgår, att han vid denna tid helt gått upp i fysiska, mekaniska och matematiska problem, tydligen av ett rent vetenskapligt forskarintresse, men till någon del även med en för frihetstiden betecknande bitanke på dessa vetenskapers praktiska nytta. Han söker nämligen — genom att hyra bostad hos olika konsthantverkare — avlura dem deras yrkeshemligheter. I brev till Benzelius skriver han: »Det min bror uppmuntrar mig till mathesin, är en ting jag hellre skulle bliva discouragerad uti, (efter) som jag har därtill en *immoderate desire,* dessutom och helst till astronomien och mekaniken. Jag gör mig god nytta med mina *logementer.* Jag tager (nya) här som oftast. Först var jag hos en urmakare, sedan hos en kabinett-arbetare, nu hos en instrumentmästare i mässing, varest jag stjäl deras konst, som med tiden vill vara mig till nytta.» Sina studier utsträckte han ock till engelsk filosofi och engelsk poesi: »Här äro ock ståteliga engelska poeter,

Digitized by Google

som äro värda för sina inventioner ens genomläsning såsom Dryden, Speker, Waller, Milton, Cowley, Beaumont och Fletcher, Shakspere, Jonson, Behn, Oldham, Benham, Philip och Smith» — förmodligen första gången Shaksperes namn nedskrivits av en svensk. Minnena av dessa studier dyka sedan upp i hans senare skrifter. Vi återfinna i dem reminiscenser av Miltons Paradise lost, av Lockes Essay och av den s. k. Cambridgeskolans platonism. Men ännu så länge synes han stå blott på naturvetenskapens mark, och med en viss sarkasm kan han anspela på faderns övertro.

Vetenskapliga planer 1713–1722.

Från England fortsatte han resan först till Holland och sedan till Paris, och under denna tid tyckes hans håg allt mer och mer hava riktats på uppfinningar av ett praktiskt värde, ibland av en då ännu väl fantastisk innebörd (såsom flygskepp och undervattensbåtar). Det ideal, som hägrade för honom, var tydligen att bliva Polhems vederlike. Jag — skrev han från England — »arbetar nu mig igenom algebram et geometricam subtilem, menande därutinnan göra det framsteg att med tiden kunna kontinuera Polhammars inventioner». 1715 var han tillbaka i Sverige. Under den period, som närmast följde (1715—1722), utvecklade han en oerhört flitig författarverksamhet på naturvetenskapens flesta områden, och det var tack vare hans intresse och på hans ekonomiska risk, som vår första naturvetenskapliga tidskrift, Dædalus hyperboreus, kunde utgivas. Planen till denna kastade han fram redan i ett brev från Paris 1713: »Jag har nu en ganska stor lust till att komma hem till Sverige och taga under händer alla Polhammars inventioner och dem avrita och göra om dem en beskrivning och dem med physicen, mechanicen, hydrostaticen och hydraulicen, som (ock) med calculum algebraicum att conferera och dem i Sverige hellre än i andra orter att utgiva och upprätta för oss en begynnelse till en societet i mathesi». Planen på den matematiska societeten förtjänar särskilt observeras, ty i viss mån förebådas här den följande utvecklingen under frihetstiden. Swedenborg ondgjordes ofta över universitetets opraktiska inriktning, även i de matematiska vetenskaperna: om man i stället för tio matematici hade »en stark practicus», skulle denne ende göra mer nytta än alla de tio tillsammans. Därför skulle man inrätta en matematisk societet med praktiskt syfte, och enligt hans mening vore en dylik väl så nödig och nyttig som en filosofisk. Den skulle vida mer än en sådan gagna landet, då det gällde anläggandet av manufakturier, gruvor, navigation m. m. I spetsen borde stå en professor [1] i mekanik med en sekreterare,

[1] Till platsens innehavare synes han hava tänkt sig Polhem. Själv ville Swedenborg av flera skäl ej bliva akademisk lärare, och då Benzelius 1718 föreslog honom

Digitized by Google

fyra avlönade assessorer och fyra stipendiater. Medel till en dylik inrättning skulle man kunna få genom att indraga en sjundedel av universitetets stat, d. v. s. av professorernas löner, och anslå denna sjundedel åt societeten. Kunde detta icke låta sig göra, kunde man indraga åtskilliga överflödiga professurer i teologi, medicin, orientaliska språk och moral och använda de lediga lönerna till societeten — som man ser samma förslag, som sedan under frihetstiden kommo fram och delvis även genomfördes. Här hava vi även uppslaget till Vetenskapssocieteten och Vetenskapsakademien. För planen sökte Swedenborg vid flera tillfällen intressera Karl XII och tog ånyo upp den vid frihetstidens början (1720). Man borde söka intressera ständerna för en dylik societas mathematica, som hörde till varje ort, där studier florera. I Sverige funnos nog genier, men de borde uppmuntras med befordran, löner och underhåll. Medel kunde man få genom ett publikt lotteri, som årligen borde anställas och kunde giva en behållning av 5,000 daler smt.

En annan plan, som han och Benzelius diskuterade, var att flytta laboratorium mechanicum till Uppsala.

I dessa brev, som växlades 1713—1720, möta vi redan frihetstidens utilism fullt utbildad. Däremot stöter man i dem icke på något intresse för religiösa frågor. Då Benzelius tyckes hava talat om den eviga helveteseld, som förtärde de fördömde, fick han av Swedenborg ett fullkomligt naturvetenskapligt svar. Vad elden angår, skrev han, synes det väl grovt att antaga, att de fördömde pinas av denna. Ty i naturen finnes ingen sveda utan destruktion. När en eld bränner, känner man, att den river sönder och destruerar något. Finnes ingen destruktion, finnes ej heller någon sveda — »jag hoppas, att intet illa uttydes, att jag filosoferar häröver. Guds ord är dock grunden»!

Polhem och Swedenborg.

Den personlighet, som under denna tid tydligen stod för honom såsom förebilden, var, såsom nyss nämndes, Polhem. Då Swedenborg slutat sina studier i Uppsala, var det hans mening att få komma till den berömde mekanikern för att draga nytta av dennes många praktiska inventioner; både biskop Svedberg och Benzelius skrevo till Polhem härom och han svarade tillmötesgående. Men så kom resan emellan, och besöket på Stjernsund fick uppskjutas till hemkomsten. Det avlopp då till ömsesidig belåtenhet. Unge herr Svedberg — skrev Polhem — »förmärker jag vara en snabb mathematicus och ett skickligt ämne till mekaniska vetenskaper, så att

att bliva Elvius' efterträdare, sade han nej, ty han hoppades att kunna göra fäderneslandet nytta »mera in praxi än i den andra beställningen». Vid en annan ledighet nekade han likaledes och anförde därvid sin svårighet att tala.

Digitized by Google

om han däruti fortsätter, som han visar begynnelsen däruti, lärer han med tiden kunna göra konungen och fäderneslandet större tjänst därmed än i något annat». Besöken på Stjernsund upprepades då och då under dessa år, och Swedenborg blev nu Polhems medhjälpare vid de stora mekaniska företag, som Karl XII anförtrott denne; så biträdde han vid dockbyggnaden i Karlskrona, vid slussanläggningen vid Trollhättan, och särskilt intresserad tyckes han hava varit för anläggandet av ett svenskt saltsjuderi vid Västkusten.

Det lider heller icke något tvivel, att det var från Polhem, som Swedenborg fick uppslaget till den kosmologi, som han vidare utarbetade under de år, som närmast följde efter hans bekantskap med denne. Frånsett några mindre skrifter — De causis rerum (1717) och Ny mening om jordens och planeternas gång och stånd (1718) — framlade han sin teori i de berömda tre »Principia», som han sedan skrev. Den första av dessa var Prodromus principiorum rerum naturalium, som trycktes 1721. Den andra var i manuskript utarbetad 1729, och den tredje trycktes i första bandet av hans Opera philosophica et mineralia (1734). Den världsförklaring, han här giver, har samma utgångspunkt som Polhems, vilken såsom vi minnas var rent mekanisk och samtidigt materialistisk. Därjämte har Swedenborg påverkats av Descartes, vars kosmologi ju ock ligger bakom Polhems.

Swedenborgs första världsteori.

Världsalltet har uppkommit genom geometrisk och mekanisk rörelse. Det första var »något oändligt intigt», och ur detta uppstod universum genom rörelsen. Denna rörelse utgick från »punkten», och denna, som ju icke har utsträckning, är något på samma gång ändligt och oändligt, en Janus — för att begagna Swedenborgs ord — med det ena ansiktet vänt till Gud, det andra mot naturen, å den ena sidan något geometriskt, å den andra något ogeometriskt. Därigenom att punkten sättes i rörelse — och här måste Swedenborg antaga Gud såsom rörelsens igångsättare — uppstå konglomerat av dylika punkter eller de första substantiella partiklarna. Genom deras matematiskt bestämda rörelser i rymden samlas hopar av partiklar, som förtäta sig först till nebulosor och sedan till solar. Genom samma rörelse avskiljer sig en kring varje sol kretsande ring, som vid större avkylning brister och ger upphov till solens planetsystem. Dylika solsystem äro särskilt tätt grupperade kring vintergatan, och det finnes ännu större system, i vilka vintergatorna äro ordnade.

Brytningen med Polhem.

Såsom Arrhenius framhållit är detta i grunddragen samma världsteori, som sedan framlades av Buffon, Kant och Laplace. Swedenborgs kosmologi bildar länken mellan Descartes' och Kants. Men

Digitized by Google

Swedenborg å sin sida stod här under ett tydligt inflytande av Polhem. Swedenborgs beundran för Polhem var under den första tiden av deras bekantskap fullkomligt översvallande, och han tyckes nästan hava ansett såsom sin förnämsta livsuppgift att befordra mästarens skrifter till trycket — detta ehuru Polhem var burgen och Swedenborgs ekonomi då långt ifrån lysande. Dædalus hyperboreus, som Swedenborg bekostade, ägnades ju huvudsakligen åt Polhems upptäckter, och det första arbete av Polhem, som utgavs av trycket, Wishetens andra grundwahl, förlades av Swedenborg. Men redan i ett brev från sommaren 1717 märker man, att Swedenborg börjat få ögonen öppnade för en mindre tilltalande sida hos Polhem, för dennes väl ekonomiska sinne. Kommerserådet — skriver Swedenborg till Benzelius — »har satt sig på den foten att bry sig om ingenting (annat) än som honom angår», och i ett följande brev klagar han över, att saltsjuderiet ej kommer i gång, »där icke kommerserådet Polhem bestås så mycket han tänkt». Någon öppen brytning dem emellan tyckes väl ej hava skett, men i början av 1719 drog sig Swedenborg undan den man, han fordom satt så högt. I brev till Benzelius berättar Polhem, att hans och Swedenborgs förut så livliga korrespondens upphört. Tre brev, som Polhem skrivit till honom, hade kommit oöppnade tillbaka, och Polhem beklagar detta, ty han och hans hus hade lärt »att älska honom som vår egen käre son». Vad anledningen varit, känner man icke, och den vanliga uppgiften — att en förlovning, som Swedenborg ingått med en av Polhems döttrar, blivit uppslagen — förefaller knappt vara riktig, troligare då det skäl, som ovan antytts.

I viss mån kände Swedenborg väl också, att han vuxit ifrån Polhems andliga förmynderskap. Karl XII, som var mycket intresserad av matematik och mekanik, hade fäst sig vid honom och i december 1716 utnämnt honom till extra ordinarie assessor i bergskollegium med uppgift att »följa med kommerserådet Polhem och vara honom till hjälp, vid dess byggningars och inventioners inrättande». Därigenom fick Swedenborg ett nytt naturvetenskapligt område att utforska. Förut hade han mest ägnat sig åt Polhems vetenskap, mekaniken, men nu ville han därjämte slå sig på kemien: »vårt kollegium är noterat för att hava bisittare, som litet förstå den saken; ty vill jag å min sida söka det ersätta». Han skulle nu söka att även på detta område göra upptäckter, »jag önskar jag hade så många noviteter, ja en novitet för var dag i året, uti re litteraria». I ett seculo finnes nog av dem, som gå oxvägen och bliva vid det gamla, men kanske blott sex eller tio, som komma

Digitized by Google

med noviteter, som ha grund och skäl — man märker, att han nu blivit medveten om sina krafter.

Swedenborg som geolog och kemist.

Hans författarskap under dessa år var också mycket mångsidigt och rörde sig inom matematiken, geologien, astronomien, mekaniken, kemien och anatomien. Svagast lär han — att döma av Enestöms framställning — hava varit inom den rena matematiken. Hans förnämsta arbete inom denna vetenskap var Regel-konsten (1718), men enligt Eneström måste det, efter upptäckten av differentialkalkylen, »betraktas såsom ganska elementärt»; å den andra sidan bör dock beaktas, att hans syfte här ej var att föra vetenskapen framåt, utan blott att lättfattligt framlägga dess resultat. Mera betydde han som geolog. Geologien var en då ännu ofödd vetenskap, och såsom dess grundläggare plägar man räkna tysken Abraham Gottlob Werner (1750—1817). Men denne hade flera föregångare och bland dem Swedenborg, Linné, Celsius och Bergman. Swedenborg skrev en stor mängd hithörande avhandlingar, av vilka Om watnens högd och förra werldens starcka ebb och flod (1719) är den mest betydande och den, som gav uppslaget till den redan omtalade striden om »vattenminskningen». Swedenborg framlägger där en mängd bevis för sin åsikt, att Sverige en gång legat under vatten: fossiler av havsdjur, funna långt in i landet, de erratiska blocken, »jättegrytor» m. m. I detta arbete förmodade han ännu, att översvämningen härledde sig från syndafloden, men i ett två år senare skrivet brev har han övergivit denna åsikt och anser sannolikt, att Skandinavien även en lång tid efter syndafloden varit täckt av vatten. Vår utmärkte geolog Nathorst slutar sin redogörelse för Swedenborgs geologiska skrifter med ett allmänt omdöme: Swedenborgs skrifter endast i geologi kunde vara till fylles att tillförsäkra honom ett ansett vetenskapligt namn. Han var en forskare av hög rang med en skarp observation även av det till synes oviktiga och med förmåga att av dessa fakta draga betydande slutsatser. Att han icke nådde längre, berodde till en stor del på den dåtida kemiens låga ståndpunkt, »men den mångsidighet, om vilken hans geologiska arbeten vittna, är högst märklig. Nästan alla frågor av betydelse för geologien under denna tid har han berört, och dock äro dessa arbeten blott den mindre delen av en vetenskaplig produktion, genom vilken han i många avseenden var vida före sin tid».

Swedenborg gick under dessa år således fullkomligt upp i de naturvetenskapliga studierna. Men genom den plats, han fått i bergskollegium, kommo dessa studier nu att huvudsakligen inrikta sig på de där behövliga vetenskaperna d. v. s. kemi och geologi,

Digitized by Google

framför allt på mineralogi och metallurgi, och häri författade han flera skrifter såsom Beskrifning öfwer swenska masugnar och theras blåsningar (1719) och Nya anledningar till grufwors igenfinnande (1719.) Dessa studier fortsatte han länge, och det andra och tredje bandet av hans Opera philosophica et mineralia ägnas till större delen åt iakttagelser rörande järn och koppar.

Kemien, med vilken Swedenborg redan 1717 börjat syssla, var emellertid en farlig vetenskap, särskilt för en man med hans fantasi och hans påbrå. Kemien hade utvecklats under beroende av renässansens mystiska och teosofiska spekulation och hade på Swedenborgs tid ännu ej fullt lösgjort sig från sambandet med alkemien. En likartad ställning intog då också medicinen, med vilken den mångfrestande Swedenborg likaledes börjat syssla. Även i denna fanns ett fantastiskt, mystiskt inslag, stammande från renässansens naturfilosofi, från Paracelsus och dennes själsfränder. Slutligen låg också såsom vi sett i Polhems världsåskådning, så materialistisk denna än var, ett ferment av mystik, som kunde påverka — och påverkade — Swedenborg.

Swedenborgs fysiologi.

Till en början tillämpar han såsom fysiolog samma mekaniska och materialistiska principer, som han utvecklat i sin kosmologi. Han gör det i den äldsta fysiologiska uppsats, han skrev, ett i Dædalus 1718 infört Bewis at wårt lefwande wäsende består merendehls af små darrningar, thet är tremulationer. Och på denna ståndpunkt stod han ganska länge kvar. Samma mekaniska krafter — så refererar Lamm Swedenborgs i Prodromus framlagda åsikt — »som leda planeterna i deras banor, är det, som hos djuren och oss genom nerver, fibrer och muskler sätta kroppens delar i rörelse. Hjärtat agerar som en blodpump, lungan som en blåsbälg, och alla våra sinnesförnimmelser kunna på samma sätt mekaniskt förklaras». Också själen var för honom — alldeles som för Polhem — en blott mera subtil kropp och själslivets yttringar blott mekaniska rörelser. Det förefaller således, som om Swedenborg redan på 1720-talet kommit till samma materialistiska världsåskådning, som sedermera framlades av de längst gående franska encyklopedisterna Men i stället att fortgå på denna väg, slog han in på en rakt motsatt. Liksom andra tänkare hade han känt motsatsen mellan ande och materia såsom ett stängsel på vägen mot en enhetlig världsåskådning. Nu hade han visserligen rivit detta stängsel och fått allt till materia. Men därmed kände han sig ej tillfredsställd, och hans fortsatta spekulationer ledde honom till att alldeles svänga om satsen. Förut hade han materialiserat allt andligt; nya undersökningar drevo honom att spiritualisera all materia.

Digitized by Google

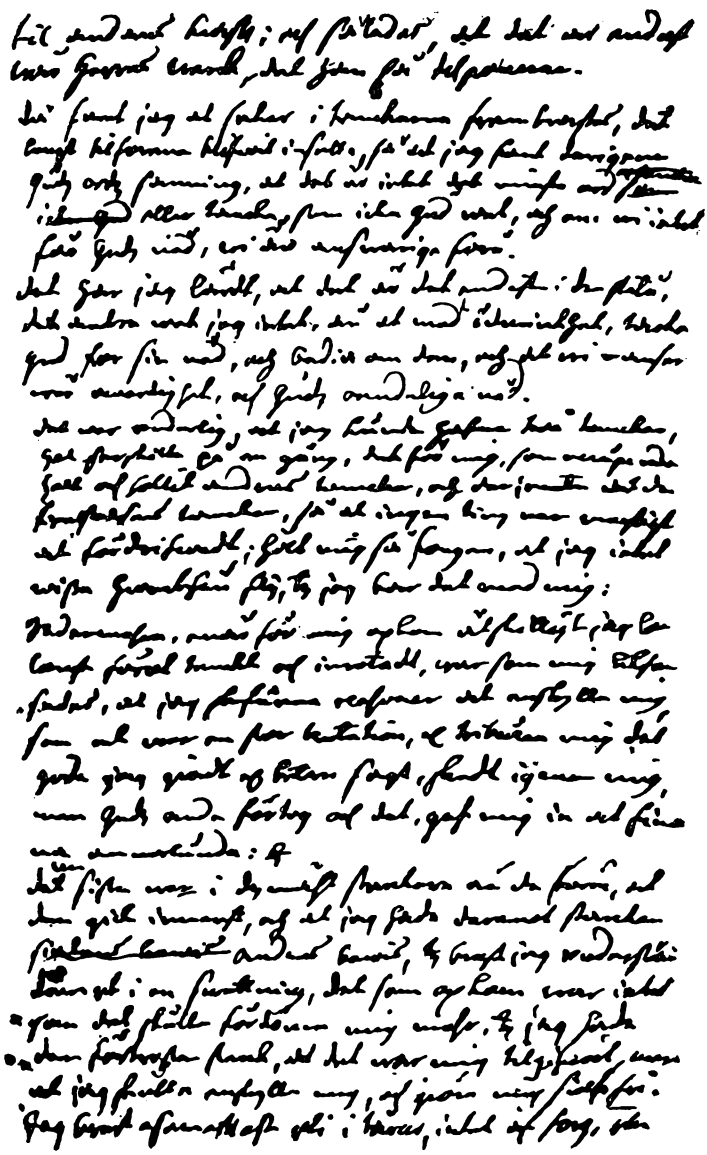

Sida ur Swedenborgs Drömmar.
Kungl. Biblioteket. (I. S. 57.)

Digitized by Google

Digitized by Google

Hans Prodromus hade utkommit 1721, året därpå utgav han några nationalekonomiska småskrifter, men under tiden 1722—1734 var han alldeles tyst. Denna tid upptogs dels av hans ämbetsgöromål i bergskollegium, där han 1724 blivit ordinarie assessor, dels av trägna studier. 1734 trycktes hans stora Opera philosophica, som betecknar avslutningen på hans mekanisk-materialistiska period, och redan dessförinnan hade han börjat med de forskningar i hjärnans anatomi, som skulle leda honom till en ändrad världsåskådning. Några speciella underrättelser om hans anatomiska studier hava vi väl ej, men synnerligen omfattande och talrika ha hans dissektioner knappast varit. Till hela sin läggning var Swedenborg ej empiriker, utan snarast tänkare. Till en väsentlig del stödde han sig på andras iakttagelser och sökte sedan föra dessa samman till ett enhetligt system. 1720 skrev han till Benzelius ett brev, som är ganska belysande för hans arbetssätt: »Jag håller nu på att löpa genom alla kemier, som finnas in penu librorum sudermanno, som nu är Hesselii, ty jag har satt mig före att alldeles vilja penetrera vad eld och metaller angår» — d. v. s. han experimenterade således icke själv, utan föredrog att taga kännedom om andras experiment för att på dem bygga en teori. Sedan fortsätter han: »en god grund tyckes mig vara att bygga på en oändlig hop gjorda experimenter, att betjäna sig av andras smak och omkostnader, nämligen att arbeta med huvudet över det andra arbetat med händerna». Samma metod tillämpade han antagligen också i anatomien. Men han var, som sagt, en skarp tänkare, och han kunde därför giva uppslag, som av vår tids anatomer karakteriserats såsom både geniala och föregripande långt senare upptäckter.

Swedenborgs hjärnanatomi.

Det mål, han ville nå, var dock mindre anatomiskt än filosofiskt: att utforska, var själen hade sitt säte. Efter några förberedande mindre skrifter såsom Prodromus philosophiæ ratiocinantis de infinito (1734) framlade han resultatet av sina forskningar i det stora arbetet Œconomia regni animalis (1740—1741). Redan före Swedenborg visste man — jag återger här i förkortad form Ramströms framställning — att hjärnsubstansen vid insnitt företer ett yttre, gråaktigt lager, *hjärnbarken,* och en inre mera rent vit massa, *hjärnmärgen,* likaså att hjärnbarken består av en otalig mängd små kulformiga kroppar, omspunna av blodkärl och i förbindelse med trådformiga utlöpare, som inträngа i hjärnmärgen. Enligt Swedenborg var det från dessa små kulformiga kroppar, vilka han kallade cerebellula, som nerverna togo sitt ursprung. På grund därav att vissa rubbningar i själsfunktionerna inträda, när hjärnbarken skadas, drog han den slutsatsen, att samma märgtrådar, som utgå från hjärnbarkens

Digitized by Google

cerebellula, fortsätta i ryggmärgens trådar och träda i förbindelse med nerverna. Och i ett kort därefter skrivet arbete, De cerebro, som han icke kom att utgiva, nådde han på denna väg fram till den först i våra dagar fullt konstaterade lokalisationsläran eller insikten om de motoriska centras läge i hjärnbarken.

Han hade således funnit, att sinnesintrycken leddes till hjärnbarken och att viljeimpulsen från denna utsändes till musklerna. Genom hjärnbarken trädde själen i förbindelse med yttervärlden, och själens säte hade därmed funnits. Men vad var själen själv? Inför denna fråga stannade han tvekande och oviss, och i företalet till sitt nästa stora arbete, Regnum animale (1744—1745), skrev han: »Nu är jag besluten att ej unna mig någon rast eller ro, förrän jag genomlupit hela fältet, hela djurriket ända till själen. Och så hoppas jag, att jag, genom att oupphörligt rikta min gång inåt, skall öppna alla dörrar, som föra till själen, och slutligen med Guds hjälp få skåda henne själv.» Han stod nu vid mystikens gräns.

Mystiska impulser.

Redan i Œconomia regni animalis hade Swedenborg övergivit den mekaniska världsförklaringen i Opera philosophica. Och härtill hade många orsaker samverkat. Jag har redan angivit dem. Genom sina medicinska studier hade han förts in i renässansens fantastiska naturspekulation och gjort bekantskap med dess neoplatonism och dess kabbalistik. Men även en så modern filosofi som Lockes innehöll uppslag i samma riktning. Redan under sitt studieuppehåll i England hade Swedenborg tagit kännedom om Essay concerning human understanding och Cambridgeplatonikernas skrifter, men betydelse för honom fingo dessa först nu, då jordmånen på annat sätt blivit beredd. Det var icke empirismen i Lockes filosofi, som grep honom, utan det mystiska inslaget i denna, vilket däremot mindre uppmärksammats av samtiden. Över sensationen och reflexionen hade nämligen Locke satt intuitionen, som skänker oss den oemotståndliga vissheten, och denna intuition fick nu för Swedenborg en central betydelse. En yttre orsak till den religiösa inriktning, som Swedenborgs spekulation nu fick, voro nog ock de starka religiösa rörelserna i Stockholm under 1730-talet, om vilka förut talats, och både dippelianism och herrnhutism spela in i den religiösa världsåskådning, som han under denna tid utbildade. Allt samverkade för att hos honom väcka till liv den mystik, som låg i hans naturell, men som hittills av de matematiska studierna hållits tillbaka.

Omsvängningen kan nästan på dagen bestämmas — till mitten av augusti 1736, då Swedenborg befann sig i Amsterdam. Genom en respirationshämning fick han ett svimningsanfall, under vilket

Digitized by Google

han tyckte sig skåda ett klart ljus, och i det överansträngda tankearbete, i vilket han befann sig, trodde han sig i detta mystiska ljus hava fått en övernaturlig bekräftelse, att han funnit den riktiga lösningen av det problem, på vilket han grubblat — den intuition, som stod över all annan visshet och var det osvikliga sanningskriteriet. Därmed hade han nått fram till tröskeln av en helt ny värld, och det dröjde ej länge, innan han överskred gränsen till detta okända land.

Denna nya renässansmystik visar sig redan i Œconomia regni animalis. Från den första »punkten» utgår nu en »archæus», en skapande naturkraft, som sedan verkar i tingen såsom dess skapande, styrande och uppehållande princip; och i utvecklingen av denna tanke ansluter han sig allt starkare till den neoplatonska emanationsteorien. I stället för ett mekaniskt universum får han nu ett ända igenom besjälat och organiskt, materien blir endast en skugga, och det enda verkliga det andliga. På denna väg återvänder han till sin barndoms religion — dock icke helt, ty under intrycket av hans vetenskapliga spekulationer och hans starka, självständigt arbetande fantasi utformar denna sig till något helt annat, blir i själva verket en ny, originell religion, som endast med vissa yttre band sammanhänger med kristendomen. Jag nämnde nyss renässansens kabbalistik. Genom den snillrike och lärde Pico della Mirandola hade denna hemliga konst trängt in i forskningen, och den fortlevde ännu hos flera av 1600-talets mystiker. Denna kabbalistik, som gav oss nyckeln till det rätta begripandet av bibelns fördolda mening, var tydligen en kunskapskälla, till vilken en så fantasikraftig mystiker som Swedenborg måste lockas att där släcka sin törst efter vetande. Under sitt grubbel över Skriftens hemliga innebörd kom Swedenborg att uppgöra ett nytt och i flera fall originellt system, den s. k. korrespondensläran, som i den första utformningen härrör från 1741. Grundtanken, som lånats från neoplatonismen, är, att varje naturligt ting motsvaras av ett andligt och att allt det jordiska således blott är en symbol av det andliga. Från skuggornas värld gäller det således att tränga fram till de eviga urbilderna.

Övergången till teosofien.

Den idévärld, som Swedenborg nu konstruerade, var dock strängt rationalistisk, och trots sin mystik håller han på förnuftets domsrätt i teologiska spörsmål: »Den dogm, som överlämnats av papisterna och mottagits av protestanterna: att förnuftet i teologiska frågor bör hållas under trons lydnad, har på nytt tillslutit kyrkan». Varje sats bevisas därför med till synes sträng logik, hans etik är ädel, klar och upphöjd utan något slags mystiskt hocus-pocus. Det är, som Lamm riktigt anmärker, en värld, »som skapats av en

Digitized by Google

mekanikerhjärna, van vid abstrakta konstruktioner, av en naturvetenskapsman, som även då han övergått till teosofien, ej släppt kravet på exakta metoder».

Det var denna, i det väsentliga redan förut utarbetade världsbild, som han sedermera efter krisåret 1745 framställde i sina då utgivna religiösa skrifter, och såsom religionsstiftare reproducerade han i själva verket de åsikter, till vilka han kommit redan under sin naturvetenskapliga period. Det nya var huvudsakligen blott den visionära belysning, som föll över denna värld, och den inspirerade säkerhet, med vilken han förkunnade sin lära — icke blott som vetenskapliga sanningar, utan som en ny religion.

Swedenborgs yttre liv.

Från bergskollegium tog han 1736 sig tjänstledighet samt 1747 definitivt avsked och levde sedan blott såsom privatman. Redan förut hade han företagit längre utländska resor, 1733—1734 och 1736—1739, delvis i studiesyfte. Men 1743 köpte han sig en malmgård vid Hornsgatan på Söder, och ehuru han fortfarande företog upprepade och långvariga utrikes resor, hade han här sitt egentliga hem. Anledningen till hans många resor var nödvändigheten för honom att utrikes trycka de religiösa arbeten, han nu författade, ty i Sverige med dess trycktvång var detta ej möjligt. De förnämsta av dessa voro De cultu et amore Dei (1745) samt huvudarbetet Arcana cœlestia (1749—1756). Sedan följde andra ända fram till den 1771 tryckta Vera christiana religio.

Det liv, han förde under dessa år, var stilla, enkelt och tillbakadraget. Han var en gammal ungkarl och en enstöring, men ytterst välvillig mot dem, som besökte honom, och det gjorde åtskilliga av ren nyfikenhet. Ty för den stora allmänheten var han egentligen bekant blott såsom andeskådare, och av de flesta betraktades han såsom ett original eller rent av såsom sinnesrubbad. Detta var Tessins uppfattning. Av blott nyfikenhet att känna en underlig man — skriver han — »var jag eftermiddagen den 5 mars 1760 hos assessor Swedenborg. Han bor långt upp på Hornsgatan på en stor tomt med trädgård och ett litet trähus, honom tillhörigt. Jag råkade en gubbe av 73 år, till ansiktet fullkomligt lik sal. biskop Svedberg, men mindre till växten, svaga ögon, stor mun, blek hy, vänlig, fryntlig, glad och talig». Samtalet kom att falla på Swedenborgs kort förut (1758) utgivna bok De cœlo et de inferno. På många objektioner — fortsätter Tessin — »syntes han mig ej särdeles beredd utan oviss stamlande. Han sade det vara sig förbudet att omtala, vad änglarna och de döda honom sagt. Om jordens första upphov hade han aldrig gjort sig bekant under sina uppenbarelser, och tillkommande händelser voro Herren allena

Digitized by Google

förbehållna. Varje gång han fann sig allena, kommo änglar och avlidna till honom. Förliden onsdag hade riksrådet Ehrenpreuss hela dagen varit hos honom. Han beklädde i sin societet domarämbetet, men blygdes över den ringa insikt han ägt emot det ljus, han nu hade. Vårt samtal avbröts, ty han försäkrade mig, att när jag kom i andra världen, bleve jag säkert förordnad i Rådet. Jag tackade honom och försäkrade, att jag hade därav nog i denna. Som jag, Gudi lov, har både sund tro och sunt förnuft, så är lätt att uträkna, hurudant mitt omdöme är om denne mannen. I övrigt är han nöjsam i umgänge, ingalunda envis, snarstucken eller suffisant, utan vänlig, hövlig, öppenhjärtad, dömer väl både om tider och folk, uttyder allt till det bästa, synes vara 'en människovän, som sina dagar nöjsamt förnöter och finner lust i sina fantasier, emot vilka inga botemedel lära finnas».

Tessin slutar emellertid med att alludera på några fall av Swedenborgs underbara telepatiska förmåga: han hade givit holländske ministerns änka anvisning på, var ett viktigt kvitto var gömt, och för Lovisa Ulrika hade han berättat om ett hemligt samtal, som hon en gång haft med sin avlidne broder. Ännu mera bekant var, att han i Göteborg berättat om en stor eldsvåda, som samma dag skedde i Stockholm.

Liksom Birgitta var således även Swedenborg för sin samtid egentligen bekant blott såsom ett slags profet. Och själva krisen i bägges liv är anmärkningsvärt lika. Men det egendomliga är, att i det ena fallet inträffade denna kris på 1300-talet, i det andra under Voltaires århundrade, i det ena fallet var huvudpersonen en olärd, hysterisk kvinna, i det andra en bland den nya tidens mest betydande vetenskapsmän.

Den avgörande krisen.

Vid påsken 1744 befann sig Swedenborg i ett tillstånd av andlig depression. Å den ena sidan var han fylld av en berättigad självkänsla av den betydelse, hans forskningar ägde, å den andra av en beklämmande förnimmelse av sina krafters otillräcklighet att nå det mål, som föresvävade honom. Och en natt, då han efter några oroliga drömmar uppvaknade, tyckte han sig känna en hand, som fast klämde hans; därefter hade han en vision av Kristus, »ansikte mot ansikte», och nu kände han sig såsom en särskilt utvald och gudabenådad undantagsmänniska.

Fallet är ju icke egendomligt. Vi känna mångfaldiga motsvarigheter från medeltidens helgonhistoria — exempelvis från Birgittas biografi — och psykiatrien har ock förklarat dem. Men det anmärkningsvärda ligger däri, att i detta fall är hjälten en av en rationalistisk tids skarpsinnigaste matematiker och fysiologer. Här var

Digitized by Google

det den från fadern ärvda naturellen, den primitiva människan i hans väsen, som visade sig århundradets kultur övermäktig. Och kort därefter, i april 1745, hade han den stora avgörande visionen. En natt uppenbarade sig en man åter för honom, och nu talade han till honom och sade »sig vara Herren Gud, världens skapare och återlösare, och att han utsett mig att förklara Skriftens andliga innehåll för människorna samt att han skulle själv för mig förklara, vad jag borde skriva i detta ämnet. Mig blev då samma natt till övertygelse öppnad mundus spirituum, infernum et cœlum.» Därmed förvandlades vetenskapsmannen till religionsstiftare.

Poeten Swedenborg.

Men i de arbeten, han under och efter denna tid skrev, är han icke blott den religiöse systembyggaren. Han är ock en stor religiös skald. Reminiscenser av hans ungdoms blott flyktiga studier i Miltons skapelseepos vända här tillbaka och blanda sig med minnen av den latinska poesi, som han liksom alla andra under studentåren läst. De paradisiska nejder, han skildrar, hava därför en slående likhet med renässansens målningar av Parnassen och de elyseiska fälten, där forntidens vise och skalder lustvandra, lagerkransade och klädda i ljusa, hyacintfärgade togor. Han saknade alldeles Linnés blick för den verkliga naturen och tecknar ett idealt sagolandskap, över vars späda grönska och spensliga träd det vilar liksom en slöja av dikt och dröm. En skildring, sådan som den han i De cultu et amore Dei giver av Paradiset och de första människorna, har på samma gång den antika diktens grace och den bibliska färgrikedomen, utan att han därför känner sig bunden av bibeltexten, som han omdanar ännu friare än Milton. Även de filosofiska problemen utformas nästan till dikter; så t. ex. förfäktas, att vår vilja behärskas av målet för vår kärlek: »Såg du ej nyss duvhanen där över trädtopparna, huru ivrigt han slog luften med sina vingar? Han såg sin maka och boet med ungarna: det var orsaken till hans snabba flykt. Det tycktes honom, att det var av egen kraft han rörde sina vingar och tog den kortaste vägen, men det var hans kärlek, hans befjädrade ungar och hans käraste, som uppväckte hans själ, och denna i sin tur, som rörde hans vingar.» Kärleken — fortsätter han — »är liksom körsvennen, som sköter tömmarna och styr oss såsom ryttaren styr hästen; han fördunklar våra själar och övertygar oss, att vi sitta som hövdingar eller eldare i vagnen».

De cultu et amore Dei skrevs ännu under själva kristiden, och här är han mera skalden än religionsförkunnaren. Själv satte han detta arbete sedermera ej högt, och ännu skarpare fördömde han kort efter krisen sina äldre vetenskapliga skrifter. Det var allt

Digitized by Google

onyttigt »kram», som han ville övergiva för att i stället förkunna de himmelska sanningar, som han liksom fordom profeterna fått genom en gudomlig inspiration från ovan. Denna inspiration stod icke i strid mot det likaledes inspirerade bibelordet, utan förklarade blott detta. Varje ord i bibeln, som betecknade ett naturligt ting, »korresponderade» nämligen med ett andligt begrepp, och insatte man detta, fick man en helt ny mening. Det var denna nya teologi Swedenborg nu förkunnade.

Den nya religionen.

I denna är Gud det bestämningslösa varat, och Swedenborg förkastar obetingat den ortodoxa treenighetsläran. Gud har icke någon son, utan det var han själv, som antog människoväsen och som lät sig avlas och födas, icke för att avvända den vrede, han kände över människornas synd — ty en dylik vrede var för Swedenborg liksom för Dippel meningslös — icke för att genom sin offerdöd återlösa mänskligheten, ty människan kan frälsas blott genom sin egen, ej genom någon annans förtjänst, utan han blev människa för att besegra helvetets makt. Fullständigt hade dess välde dock därigenom ej krossats. Åter hade synden tagit överhand, och än en gång skulle därför Herren komma, men icke personligen, utan i *ordet*. Denna hans andra uppenbarelse skulle ske »medels en människa, för vilken han i person uppenbarat sig och som han uppfyllt med sin ande för att undervisa om den Nya kyrkans läror medels Ordet av honom». I Swedenborg hade världen således fått sin nye Messias, väl icke i hans egen person, men i den bibeltolkning, han gav mänskligheten.

Men vi återvända till hans skapelsehistoria. Gud skapade ej världen av intet, ty av intet blir intet, och lika litet av någon med Gud samtidig materia, ty en dylik kan ej hava självständig existens vid sidan av det evigt varande, utan Gud har skapat världen av sig själv, och denna är således till sitt egentliga väsen gudomlig: »Universum, som är en bild av Gud och därför fullt av Gud, kan ej ha skapats annat än av Gud i Gud». Men ehuru Swedenborg här således är inne på en rent neoplatonsk tankegång, ställer han sig icke däri på den neoplatonska ståndpunkten, att han härleder det onda ur materien, som för honom ju icke hade någon egen, av Gud oberoende existens. Något ont fanns icke till före syndafallet, och det var först genom detta, som helvetet uppstod. Huru detta syndafall kunde ske, förklaras hos Swedenborg genom en platonsk filosof, som han mött i andevärlden. Människorna under guldåldern voro visa och goda, »men i den mån människosläktet i de följande tidsåldrarna avvek från det erkännandet, att allt visdomens sanna och allt kärlekens goda hos dem beständigt inflöt

Digitized by Google

från Gud, upphörde de att vara Guds boningar, och så upphörde även samtalet med Gud och umgänget med änglar». Någon arvsynd finnes därför ej, och syndafallet medförde ej, att vi förlorade vår fria vilja, utan att vi fingo en böjelse till synd.

Helvetet är en människornas skapelse och befolkas blott av andra människor. Dess motsats är himlen, och mellan dessa bägge hinsides jordelivet liggande riken befinner sig andarnas värld. Allt på jorden har sin »korrespondens» i andarnas värld; där finnas således olika religioner, olika stater, t. o. m. samma städer som på jorden, blott i en annan gestalt. Så är det ock i helvetet, och detta skildras stundom med en fantasikraft, som erinrar om Dantes, samt avviker alldeles från den traditionella uppfattningen. De onda jämra sig icke i något pinorum, från vilket de vilja slippa loss — tvärtom: de älska det onda och hängiva sig i helvetet åt alla de laster, i vilka de under jordelivet sölat sig, otukt, dryckenskap, våld o. d., utan ånger och utan samvete. Visserligen tuktas de ibland, men detta sker ej för att straffa dem, utan blott för att upprätthålla den även i helvetet nödvändiga ordningen. Men ännu mera originell är Swedenborgs skildring av himlen. Det kontemplativa liv, som eljes sättes som det högsta, förkastas alldeles, och salighetens liv är för honom ett arbetets liv, visserligen utan arbetets tunga, men med arbetets glädje — en tanke, som sedermera upptagits av Almquist — och skildringen av detta paradisiska liv har över sig något av den antika poesiens skäraste fägring. Särskilt kommer detta poetiska drag fram i hans kanske yppersta arbete, De amore conjugiali, där han skildrar kärleken och äktenskapet så, som endast en stor skald är mäktig. Man behöver blott läsa ett stycke ur denna religiösa prosadikt. På avstånd tyckte sig Swedenborg skåda två små nakna barn med korgar i händerna och omsvärmade av turturduvor, »men när de kommo ännu närmare, syntes de ej som barn, ej heller som nakna, utan såsom tvenne människor i första blomman av sin ålder, klädda i togor och tunikor av glänsande siden, i vilka voro invävda blommor, de skönaste att skåda, och då de voro tätt invid mig, fläktade från himlen genom dem en vårlig värme med ljuvlig doft liksom av förstlingsväxterna i trädgårdar och på ängar. De voro tvenne makar från himlen.»

Det är — säger Lamm — en vanlig villfarelse, att hans teosofiska lära skulle vara en omedelbar produkt av hans andeskåderi, ett sorts konglomerat av hans hallucinationer. I verkligheten är hans teosofi en logisk utveckling av hans naturfilosofi, »men också umgänget med andevärlden har hos honom ej på något sätt *enbart* formen av hallucinationer. Det omfattar alla hans andliga funk-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

tioner och utgör ofta blott en mer omedveten fortsättning av hans filosofiska spekulationer. Utom i de utpräglade visionerna möter han andevärlden i dröm och vaka, i sitt skriftställararbete och i sina övriga sysselsättningar, och hans andelära ger vid handen, att han genomgående ansåg sig ledd och inspirerad av andar.» Därigenom att han uppfattar hela sin själsverksamhet såsom inspirerad av andar, har han frihet att följa sina egna impulser vid utdanandet av sin andelära, och uppenbarelserna »bestå till större delen av intellektuella och lärorika samtal med de andar, med vilka han råkat i beröring. Av allt att döma tyckas de flesta av hans visioner hava varit av *auditiv* art, och det är påfallande, hur få konkreta drag han ger vid sina beskrivningar av personer eller landskap i andevärlden. Hans visioner ha dramatiskt liv, men sakna ofta färg och åskådlighet. Man behöver ej betvivla den hallucinatoriska karaktären av dessa inre röster, som upptaga huvudparten av Swedenborgs uppenbarelser, därför att stundom deras innehåll påtagligt bestämts av Swedenborg själv.»

Swedenborgs sista år.

I denna av honom själv skapade andevärld levde han ett lyckligt och stilla liv, i fred med sig själv och med andra, utan det andliga högmod och den hatfullhet, som bryta fram i Birgittas revelationer. Han trodde på sin mission, men i denna tro inmänger sig knappast någon personlig överskattning. Han är blott det språkrör, Herren begagnat: »Att Herren har uppenbarat sig för mig, sin tjänare, och sänt mig till detta värv, och att han därefter har öppnat min andes syn och således inlåtit mig i den andliga världen och förlänat mig att se himlarna och helvetena samt tala med änglar och andar, och det nu oavbrutet i många år, det betygar jag i sanning».

I det dagliga livet uppträdde han såsom en fullkomligt vanlig människa. Vid riksdagen 1761 hade han några anföranden i finansfrågor, och av Höpken betecknades dessa såsom de bästa; likaså införde han i Vetenskapsakademiens Handlingar några naturvetenskapligt praktiska uppsatser. Sina teologiska åsikter ville han ej truga på någon; frågade man honom, svarade han, men ansåg, att hans uppdrag blott sträckte sig till att i tryck framlägga den nya läran, ej till att själv bilda någon sekt.

1770 hade han lämnat Stockholm för att i Amsterdam trycka sitt sista stora arbete Vera christiana religio. Sedan tryckningen fullbordats, begav han sig över till London, och där träffades han kort före julen 1771 av ett slaganfall. Från detta tycktes han till en början komma sig, men den 28 mars 1772 voro åttiofyraåringens krafter uttömda, och då slumrade han in i den eviga vilan.

Digitized by Google

Nytt och gammalt hade hos honom blandat sig samman, och själv stod han mellan tvenne tidsåldrar. Han äger storhetstidevarvets otyglade rudbeckianska fantasi, renässansens mystik, dess platonism och dess poesifyllda uppfattning, men tillika är han ett barn av det nya rationalistiska och utilistiska århundradet; vi behöva blott erinra oss den vikt, han tillmäter arbetet även under det paradisiska tillståndet. Han börjar såsom praktisk mekaniker, men han är för mycket en son av Rudbecks århundrade för att kunna stanna vid experimenten och de mödosamma undersökningarna, han kastar sig därför djärvt in i hypotesernas värld, och mekanikern slutar såsom religionsstiftare — dock icke i vulgär mening. Ty han kände, såsom nyss framhölls, aldrig något behov att värva proselyter. Men väl har han haft en icke ringa inverkan på de högt stående inom andens värld. I den gustavianska tidens mystik utgör swedenborgianismen ett ganska starkt inslag, och under den senare tiden återfinna vi reflexer av hans lära hos två så betydande författare som Almquist och Strindberg.

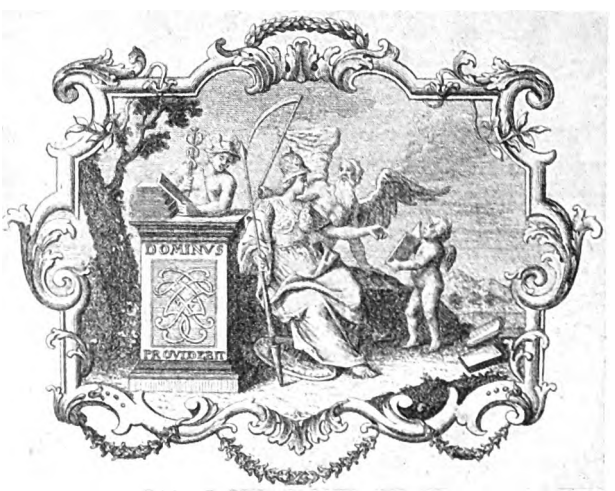

Vignett till Swedenborg, Opera philosophica et mineralia. 1734.

Digitized by Google

JURIDIK OCH MEDICIN

DET var klart, att det utilistiska tidevarvet skulle hava föga sinne för en vetenskap som juridiken, som ju icke föreföll att vara av något direkt praktiskt gagn. Frihetstidens här gjorda insats var i själva verket blott frukten av ett arbete, som väsentligen utförts redan av envåldsperioden, och den regerande riksdagen ingrep snarast hindrande i det juridiska studiet.

Lagstiftningsarbetet före frihetstiden.

Frånser man 1800-talet, faller det svenska lagstiftningsarbetet egentligen inom tvenne perioder, folkungatiden och stormaktstiden. Under Gustav Vasa och hans båda äldre söner hade den rättsliga förvildning, som börjat redan under unionstiden, ytterligare ökats. Domarmakten utövades av okunniga »lagläsare», och själva lagen förelåg blott i bristfälliga och sins emellan ganska avvikande handskrifter. Ett reformarbete inleddes först av Karl IX, vilken 1608 lät utgiva landslagen av trycket; under hans tid utgåvos ock Upplands-, Östgöta- och Hälsingelagen[1]. I följd av religionsförändringen kunde emellertid landslagens (eller rättare landskapslagarnas) gamla kyrkobalk icke brukas, och i stället påbjöds i Karl IX:s stadfästelsebrev, att man för vissa brott, som förut avdömts av andlig domstol, skulle rätta sig efter »Guds lag» d. v. s. Mosebok, varur utdrag infördes i slutet av lagen. Man var således i saknad av en verklig kyrkobalk, och denna brist avhjälptes först av Karl XI genom 1686 års kyrkolag. Själva rättsskipningen förbättrades, såsom vi sett, genom inrättandet av Svea hovrätt 1614, vartill sedan kommo Åbo hovrätt 1623, Dorpats 1630 och Göta 1634. Den sista vasatiden var även betänkt på en revision av den gamla, föråldrade landslagen, och under Karl IX:s tid började verkligen ett dylikt arbete, ehuru förslagen ej ledde till något resultat. Under den följande tiden upprepades dessa försök vid flerfaldiga tillfällen, men det

[1] Stadslagen utkom först 1617. De övriga landskapslagarna utgåvos på Karl XI:s tid.

Digitized by Google

var först Karl XI, som med sin handlingskraft gjorde slag i saken.

1734 års lag.

1686 nedsatte han en lagkommission under ordförandeskap av den energiske Erik Lindschöld, och efter ett nära femtioårigt arbete blev denna kommission till sist färdig med sitt förslag. Äran av detta tillkommer väsentligen greve Gustaf Cronhielm, som 1710 blivit kommissionens ordförande och som vid 1731 års riksdag kunde till ständerna överlämna det nya lagförslaget. Därvid yttrade han följande, ofta citerade ord, som åskådliggöra de språkliga principer, som kommissionen följt: »Arbetet har varit icke mindre svårt och besvärligt än långvarigt och bekymmersamt, och ehuruväl det kunde synas icke så hava varit, alldenstund verket ej är stort och vidlyftigt, utan litet och kort, så är dock kortheten just det, som särdeles förorsakat möda och omhugsande, ja så, att man ofta har måst använda några timmars tid att påfinna ett enda laggilt och lämpligt ord, eftersom det ock heter: Lex brevis esto et imperiosa.» Denna princip hade dock redan fastslagits av lagkommissionens förste ordförande Erik Lindschöld, som yttrat, att lagen borde skrivas »med en god, ren och tydlig svensk stil, som intet affekterade varken vårt eget språks gamla obsoleta och helt obekanta ord och kontraktioner, ej heller främmande termer». Detta ville med andra ord säga: lagstilen skulle varken offra åt rudbeckianernas antikvariska språkpurism eller åt den urvattnade halvt tyska, halvt latinska kanslistilen. En fara i den förra riktningen hade uppstått, då rudbeckianen Lundius adjungerats i kommissionen. Såväl greker och romare som våra förfäder — yttrade han i en skrivelse 1713 — hade i sina lagar bibehållit gamla ord och ordasätt, fastän språket i det allmänna levernet varit olika. Dessa ord kunde så väl förstås som andra svenska ord, och de återfinnas ock i den nya bibeln.

Utan tvivel bör en lag med tydlighet förena en ålderdomlig kraft i stilen, men för att avväga de rätta måtten fordras en fin smak. Och en dylik ägde Cronhielm, som under åren 1717—1723 ensam verkställde den språkliga överarbetningen av kommissionens förslag. Av våra språkforskare har också stilen i 1734 års lag fått ett varmt erkännande. Vår nu gällande lagbok — skriver Rydqvist — »är den sista lämningen av den gamla storheten; den är utan jämförelse det största konststycke i stilistisk väg, vilket svenska språket på flera sekler har att uppvisa». Även Noreen betecknar arbetet såsom språkligt mönstergillt och av grundläggande betydelse för den yngre nysvenskan. Men å den andra sidan är 1734 års lag snarast storhetstidens sista alster. Den var utarbetad av den karolinska tidens män och var väsentligen färdig redan före frihetstidens början.

Digitized by Google

Redan vid riksdagen 1723 kunde kommissionen för ständerna anmäla, att dess arbete nu var avslutat.

I gemensamma sammanträden vid 1731 års riksdag började ständerna att behandla förslaget. Granskningen gick ej på djupet, och oppositionens talan fördes egentligen blott av en ende, häradshövdingen Petter Abrahamsson, vilken var samtidens måhända mest ansedde jurist. Men han var vid detta tillfälle redan en sjuttiotre års man, och hans verksamhet hade huvudsakligen fallit inom den karolinska tiden. 1702 hade han utgivit kommenterade upplagor

Medalj av J. C. Hedlinger 1731 över lagverkets fullbordande.

av både lands- och stadslagen, och 1726 hade den förra utkommit i en ny, betydligt utvidgad form, som från sakkunnigt håll fått de högsta lovord: »Knappast något svenskt juridiskt verk giver som detta en bild av sin tids från doktrinen i viss grad frigjorda rättsuppfattning.» I flera fall var han en man före sin tid, och i ett till ridderskapet och adeln ingivet memorial yrkade han, att den nya lagen, som ju ännu innehöll många ålderdomliga och hårda straffbestämmelser, borde taga hänsyn till »den naturliga billigheten» och till frågan, »om de föreslagna straffen mera skada än nytta med sig föra». Över huvud hade han mycket att anmärka och ville därför, att avgörandet skulle uppskjutas, så att man noggrannare finge överväga förslaget. Hans kritik skulle emellertid, om den beaktats, hava rubbat hela lagverket, och ständerna ville komma till ett resultat. Vid 1731 års riksdag antogos därför fem balkar och vid 1734 års de övriga. Kungl. stadfästelse fick lagen 1736. Därmed hade Sverige fått en för hela riket gällande lag i stället för de båda, som förut gällt för stad och land. Men i andra punkter

Digitized by Google

var den ofullständig. Den inrymde icke någon kyrkobalk och ej heller någon konungabalk. I det förra fallet hade man 1686 års kyrkolag, i det senare regeringsformen.

Det juridiska studiet under frihetstiden.

1734 års lag var således närmast ett arv, som frihetstiden inhöstade. Själv gjorde denna tid föga för rättsvetenskapens utveckling. Enligt konstitutionerna skulle Lunds universitet äga två professurer inom den juridiska fakulteten, en i svensk och en i romersk rätt, men efter blott några få år sammanslogos båda till en enda[1], som således omfattade alla de juridiska disciplinerna. Vid frihetstidens början innehades platsen av den ende jurist, som — jämte Abrahamsson — under denna tid utövat någon vetenskaplig verksamhet. Det var David Nehrman (sedan adlad Ehrenstråle), som skötte professuren mellan åren 1721—1753. Under dessa år föreläste han över den nya lagens alla balkar samt kommenterade dem och utgav även en del av dessa föreläsningar i tryck. Dessutom föreläste han romersk rätt, kyrkolag m. m.

I Uppsala stod det juridiska studiet ej lika högt. Även där funnos sedan gammalt två professurer inom fakulteten. Men ingen av dem innehades av någon betydande jurist, och då bägge platserna av en tillfällighet 1739 samtidigt blevo lediga, passade hattpartiet på att sammanslå dem till en enda för att därigenom få tillfälle att nyskapa en professur i det populära ämnet ekonomi. Den arbetsbörda, som hopades på den nye juris professorn, David Solander, blev därigenom orimligt stor — utom de offentliga föreläsningarna fick han dagligen hålla tre kollegier, och någon lindring fick han knappt därigenom, att riksdagen 1761 tillskapade ännu en professur inom fakulteten, ty denna var icke i ett rent juridiskt ämne, utan i svensk statsrätt, och professorns uppgift var att hos ungdomen inskärpa det fria statsskickets alla välsignelser — någon lön anvisades icke åt honom, utan han fick nöja sig med den, han förut haft såsom akademisekreterare. På samma villkor hade riksdagen förut inrättat en plats i »praktisk juridik», då den därtill utnämnt universitetets ombudsman, Fick, som också måste leva på sin gamla lön. Dennes efterträdare såsom ombudsman och professor, Olof Rabenius, var väl en verkligt framstående jurist, men dels var han upptagen av sina göromål som ombudsman, dels verkade han blott i fyra år, från 1766, då han utnämndes, till 1770, då han blev tjänstledig; han avled 1772. Något vetenskapligt juridiskt studium kunde således knappast blomstra vid den uppsvenska högskolan.

[1] Till namnet funnos dock fortfarande två, ty man hade ock en i folkrätt och moral, men dennas läroområde var filosofi, ej juridik och flyttades på 1800-talet även över till den filosofiska fakulteten.

Digitized by Google

Men även medicinen hörde till frihetstidens styvbarn, och som vi minnas hade den s. k. uppfostringskommissionen helt enkelt föreslagit den medicinska fakultetens indragning, emedan de medicinska tjänsterna utan det allmännas olägenhet kunna förbliva till antalet de minsta. Det originella förslaget ledde visserligen icke till någon påföljd, men det är betecknande för den allmänna opinionens uppfattning av vetenskapen, ty just vid denna tid stod det medicinska studiet i vårt land synnerligen högt, trots det obetydliga stöd, det hade från de maktägandes sida. Medicinen.

David Nehrman-Ehrenstråle.
Oljemålning av C. Mörth och C. G. Pilo. Lunds universitet.

Såsom vi förut sett hade storhetstiden lagt själva grunden till en medicinsk vetenskap, men ej heller mera, och mycket återstod att göra. Man hade visserligen börjat ett anatomiskt studium, men de anatomiska dissektionerna kunde snarare betraktas såsom sällan återkommande folknöjen än såsom i vetenskapligt syfte företagna undersökningar och studier. De måste således omläggas. Undervisningen bestod vidare i katederföreläsningar, och den nya tidens uppgift var att till dem foga praktiska iakttagelser vid sjuksängen. Kirurgien låg till sist alldeles utanför medicinen och sköttes av hantverkare. Här var målet att höja kirurgien till en vetenskap, som även en medicus borde behärska. I viss mån löstes alla dessa uppgifter av frihetstiden.

Vid dess början såg det icke lovande ut. I Lund fanns då blott en enda medicine professor, Johan Jacob von Döbeln, som visserligen tyckes hava varit en både begåvad och praktiskt duglig man, men knappast vidare betydande såsom vetenskapsman. Under åren 1722—1724 var han emellertid tjänstledig, och professuren sköttes Det medicinska studiet vid frihetstidens början.

Digitized by Google

då av den unge Kilian Stobæus, som var en av det sydsvenska universitetets märkligare män under 1700-talet, märklig icke minst därför att han var både Nils Roséns och Linnés förste lärare i de medicinska vetenskaperna. Inom fakulteten tjänstgjorde han likväl endast en kort tid och övergick redan 1732 till den historiska professuren. Den förste verklige läkare, som en längre tid tillhörde universitetet, blev därför Eberhard Rosén, adlad Rosenblad, vilken 1744 utnämndes till professor i Lund. Han kom då från Uppsala, där han gjort sina studier för den äldre och mera ryktbare brodern Nils, som kan anses såsom den medicinska vetenskapens grundläggare i Sverige.

Vid frihetstidens början såg det även i Uppsala dystert ut för det medicinska studiet. Där funnos såsom dess representanter två professorer, av vilka den ene skulle svara för medicinens teoretiska del (botanik m: m.), den andre för dess praktiska. Professorerna voro Olaus Rudbeck d. y. och Lars Roberg, och av dem sysselsatte sig den förre, såsom vi minnas, blott med sina orimliga språkfunderingar. Roberg däremot var väl en för sin tid mycket duglig läkare med en i många fall framsynt blick, men ett ohjälpligt original, girig och bråkig. När han till sist, 1740, tvingades att avgå, hade han uppnått den ansenliga åldern av 76 år, och det är redan därav klart, att varken han eller den fyra år äldre Rudbeck på den sista tiden varit till någon egentlig nytta. Till hjälp hade de en adjunkt, men då denne, den ganska driftige Peter Martin, 1727 avled, stod fakulteten faktiskt utan alla lärarkrafter. Året därpå, som betecknar det djupaste förfallet, betecknar också gryningen till en vetenskaplig storhetstid. Detta år skrevs nämligen Linné in såsom student vid universitetet, där han kort därefter uppträdde såsom lärare, och samtidigt utnämndes Nils Rosén till medicine adjunkt.

Rosén von Rosensteins biografi.

Nils Rosén var född 1706 i Västergötland, där hans far var präst. Vid sjutton års ålder blev han, 1723, student vid Lunds universitet, och meningen var, att han skulle bliva jurist. Men vid sidan av sina studier i detta syfte tyckes han även hava drivit medicinska, och till dessa hade han lockats av den geniale Kilian Stobæus, vars undervisning hade en för denna tid mer än vanligt praktisk läggning. Mer än ett enda år kan han dock ej hava åtnjutit Stobæus' handledning, ty redan 1724 upphörde dennes förordnande, och antagligen var det vid samma tid som Rosén måste taga plats i Stockholm såsom informator. Hans medicinska underbyggnad kan således ej hava varit vidare grundlig, och i Stockholm gavs vid denna tid ingen undervisning i medicin. Det enda undantaget var

Digitized by Google

Gustaf Cronhielm.
Oljemålning av J. H. Scheffel. Uppsala universitet.

Digitized by Google

Digitized by Google

en av Evald Ribe 1726—1728 given kurs i anatomi, i vilken Rosén möjligen deltog. Så blev adjunkturen i Uppsala ledig, Rudbeck reste till Stockholm för att få anvisning på en lämplig efterträdare till Martin, fick höra talas om den tjugotvåårige studenten Nils Rosén och förmådde honom att resa upp till Uppsala och disputera för adjunkturen. Disputationen, De usu methodi mechanicæ in medicina, är ett litet obetydligt häfte på sex sidor — större voro ej fordringarna den tiden, och utan vidare bråk blev Rosén utnämnd till adjunkt. Sedan kom för honom den viktigare uppgiften: att själv lära sig medicin. I Sverige funnos just inga möjligheter, men universitetskansleren anställde honom som informator för sin styvson, en ung greve Posse, och i dennes sällskap fick Rosén 1728 anträda en utländsk resa, som varade i tre år och under vilken han besökte en mängd universitet i Tyskland, Frankrike och Holland; längsta tiden, ett helt år, stannade han i Halle, där han studerade för den berömde klinikern Hoffmann, ännu bekant för sina »droppar». På resan passerade han även Harderwijk i Holland, där han promoverades till medicine doktor — en ren formalitet, vars enda reala innebörd bestod i lösen av diplomet[1]; vad Rosén beträffar, hade han endast två dagar vistats i staden.

Nils Rosén von Rosenstein.
Kopparstick av G. Ph. Benoist.

1731 var Rosén tillbaka i Uppsala, och nu började han en ytterst energisk verksamhet både såsom praktisk läkare och såsom lärare.

[1] I Uppsala ansåg man sig då ännu ej kunna utdela medicine doktorsgrad, och svenskarna promoverades därför utrikes. Även Linné blev medicine doktor i Harderwijk. Den första medicine doktorspromotionen i Uppsala förrättades 1738. I Lund hade dock Stobæus 1721 blivit medicine doktor, och redan 1689 hade man där haft en medicine doktorspromotion.

Digitized by Google

Om värdet av denna vittnar en episod, som kort därefter inträffade. 1732 blev professuren i philosophia naturalis i Lund ledig efter Stobæus, som då flyttade över till historien, och i Lund ville man hava Rosén till Stobæus' efterträdare. Konsistoriet i Uppsala sammanträdde då i största hast, och prokansleren förklarade Rosén »alldeles omistlig vid förefallande sjukliga händelser här vid akademien, helst som herrar professores medicinæ ordinarii äro komna till så höga år, att man dem intet kan oroa och besvära med patienters besökande». Konsistoriet föreslog därför, att Rosén av räntekammaren skulle få ett personligt lönetillägg av 200 daler smt., och då kansleren icke ansåg sig kunna medgiva detta, förklarade sig professorerna villiga »att proportionaliter sammanskjuta var av sin lön till oftanämnda 200 daler smt:s summa att besagde doktor ändå kunna soulagera». Lyckligtvis behövde man ej gå till denna ytterlighet, Rosén fick ett annat anslag och stannade, men konsistoriets offervillighet visar den ställning vid universitetet, som Rosén vid blott 26 års ålder och efter ett års tjänstgöring intog.

1740 avled Olaus Rudbeck, och Rosén blev då hans efterträdare. På denna plats stannade han till 1756, då han drog sig tillbaka och efterträddes av sin måg, Samuel Aurivillius, också en duglig läkare. Sedan bodde han dels på en lantegendom, dels i Stockholm, där han utövade en betydande praktik. Han avled 1773.

Rosensteins skrifter.

Rosén — eller, som han efter adlandet 1762 hette, Rosén von Rosenstein, under vilket namn han är mest känd — har icke sin största betydelse såsom vetenskaplig författare, ehuru han även såsom sådan gick vida om sina svenska föregångare. Hans mest bekanta arbete är Compendium anatomicum (1736), vår första svenska anatomi, som visserligen icke gör anspråk på högre rang än av en lärobok för medicine studerande. Han erkänner själv, att han här följt de mest berömda anatomiker, »här och där har jag antecknat en eller annan anatomici fel, men merendels utan att nämna dess namn. Det skulle ej varit svårt för mig att uppteckna några hundrade fel i ett av våra bästa compendiis, men därtill har jag för stor vördnad för auktoren; dessutom är jag ej trätlysten». De anatomiska beskrivningarna äro, enligt Fürst, riktiga och säkerligen av Rosenstein själv efter naturen studerade och avfattade. För den stora allmänheten avsedd var en följd av uppsatser, som han från 1737 införde i de årligen utkommande almanackorna, först om huskurer, sedan om stenpassion, så om barnsjukdomar, om koppor m. m. Särskilt studerade han barnsjukdomarna, och hans arbete härom, Om barns sjukdomar och deras botemedel (1764), översattes på en mängd språk och kom på tyska ut i ej mindre än åtta upplagor. Överhuvud

Digitized by Google

taget skrev Rosenstein på svenska, ej på latin, och med ett direkt praktiskt syfte. Såsom författare är han därför en god representant för den utilistiska frihetstiden.

Sin största betydelse har han, som sagt, dock icke såsom författare, utan såsom praktiker och lärare. Jag nämnde nyss de tre uppgifter, som närmast förelågo för frihetstidens medici. Den första rörde de anatomiska dissektionerna. Redan Roberg hade insett, att de ytterst sällan återkommande sektionerna i Rudbecks stolta Theatrum anatomicum voro av ringa nytta. De voro föreställningar för den stora allmänheten, men ej avsedda för studenternas undervisning. Det är därför, yttrade Roberg, ett pium desiderium, att studia anatomica bedrivas »ej allenast theatrale, som mer speciose än nyttige äro, utan private för studiosis medicinæ». Själv kunde han ej genomföra detta program, utan det blev Rosenstein, som genast efter det att han inträdde i tjänst höll icke blott offentliga dissektioner utan ock enskilda dagliga övningar med studenterna, vilka tyckas hava blivit så intresserade, att de sutto kvar om kvällarna för att vid ljus fortsätta sina studier av människokroppen. Då emellertid anatomisalen låg ovanpå biblioteket, ansåg sig konsistorium med hänsyn till eldfaran skyldigt att på hösten 1733 förbjuda dessa dissektioner vid ljus. Rosenstein anskaffade då en annan lokal, och åtminstone under hans sista professorstid höllos dessa övningar i nosocomium.

Rosenstein som läkare och lärare.

Den andra uppgiften var att jämte katederföreläsningarna även införa en klinisk undervisning. Både Rudbeck d. ä. och Roberg hade insett nödvändigheten härav, och såsom vi minnas hade Roberg verkligen nått så långt, att universitetet skaffat sig ett sjukhus eller nosocomium, som 1717 tyckes hava tagits i bruk. Men hans snålhet och hans besynnerliga lynne gjorde snart ända på denna hans egen skapelse, och det första kapitlet i det akademiska sjukhusets historia slutade därmed, att konsistorium 1735 dömde Roberg att betala 11,423 daler kpt. i skadeersättning. Själva byggnaden, nosocomium, var då alldeles bofällig och hade på länge ej använts såsom sjukhus. Men så blev Rosenstein 1740 professor, och då togs frågan åter upp. Tack vare hans energi blev både huset reparerat och ett anslag till driften beviljat. Så kom den första kliniska undervisningen i vårt land till stånd, visserligen med mycket blygsamma mått, men dock så, att den sedermera oavbrutet kunnat fortgå och utvecklas. I den svenska läkekonstens historia har därför Rosensteins insats haft en epokgörande betydelse, ty strax därefter började, såsom vi skola se, en klinisk undervisning även i huvudstaden. Slutligen har Rosenstein också verkat för den tredje av de nämnda uppgifterna: kirurgiens och medicinens förening, och en bland hans lärjungar, David von

Digitized by Google

Schulzenheim, yttrade i minnestalet över honom: »Med samma vård har han även omfattat utvärtes läkare eller chirurgi och har uppretat deras håg till bokvett och har lockat många av dem till högskolan; han har med nöje låtit dem deltaga i invärtes läkekonstens tillväxt, han har tyckt, att bägge dessa hälsosamma konster hade samma grunder, samma hjälpredor och samma föremål. Han har därför efter all sin förmåga velat bidraga till bägges förening och bägges uppkomst.»

Såsom praktiker gjorde Rosenstein högst betydande insatser. En bland de sjukdomar, som värst grasserade under den karolinska tiden, var frossan. Rosenstein var den förste svenske läkare, som häremot använde det då alldeles nya läkemedlet kinabark. En annan förhärjande sjukdom var kopporna. En grekisk läkare i Konstantinopel, Emanuel Timoni — jag citerar här Lindfors — »bekantgjorde i en 1713 utgiven skrift förslaget att mildra farsoten genom profylaktisk ympning. En engelsk dam, lady Mary Wortley-Montagu, bragte metoden till användning i London 1721. Vid mitten av 1750-talet började saken prövas i Sverige på frimurarbarnhuset i Stockholm, och Rosén var en bland de första, som 1756 försökte medlet, och detta på sin egen fyraåriga dotter. Denna lilla flicka dog av sin koppsjukdom till outsäglig sorg för föräldrarna, men Rosén lät sig ej avskräckas utan fortsatte och utbredde metoden samt utverkade, att ett sjukhus för detta ändamål inrättades i Stockholm.» Denna s. k. variolation eller inympning av verklig koppvirus användes här i Sverige ända till 1800, då den ersattes med den av Jenner upptäckta kokoppympningen.

Med Rosenstein gjorde Uppsala universitetet sin stora insats i den svenska läkekonstens utveckling. Men samtidigt gjordes från huvudstaden en annan, som väsentligen är knuten till Olof af Acrels namn. För att förstå denna, är det likväl nödvändigt att först taga en allmän överblick av de förhållanden, under vilka medicinen och kirurgien arbetade i vårt land.

Serafimerlasarettet.

Sjukvården inom landet var vid frihetstidens början ännu mycket primitiv. Läkarna i landet voro få — professorerna vid universiteten, några i huvudstaden praktiserande läkare samt ett fåtal provinsial- och stadsläkare; de senare funnos endast i de större städerna, och provinsialläkarna voro vid 1700-talets början ej flera än nio. En förändring till det bättre kunde dock redan nu iakttagas. Av de tjugo läkare, som funnos i landet 1663, voro endast åtta svenskar; under frihetstiden räknade kåren däremot blott få utlänningar. Några egentliga sjukhus funnos ännu icke. Medeltiden hade väl haft både helgeandshus och hospital, de senare huvudsakligen avsedda för

Digitized by Google

spetälska, de förra för fattiga åldringar och obotligt sjuka. Dessa anstalter fortlevde ock under reformationstiden, ehuru namnet helgeandshus då försvann. De gamla helgeandshusen sammanslogos då ofta med hospitalen och kallades efter dessa hospital. Några läkare voro ej anställda vid dem, och i själva verket voro de mera försörjningsanstalter än sjukhus. Huvudmassan av dem, som fingo plats i hospitalen, utgjordes enligt 1642 års »Ordning och stadga om tiggare» av orkeslösa, som på grund av ålder eller obotlig sjukdom ej kunde uppehålla sig själva, vidare av »ursinniga och besatta människor» samt för det tredje av dem, som hade smittosamma sjukdomar och därför måste hållas från annat folks umgänge och gemenskap. Några anstalter för akut sjuka funnos däremot icke.

Här var det, som frihetstiden gjorde en betydande insats. I viss mån kan nosocomium i Uppsala sägas vara det första uppslaget, men syftet var här dock mera undervisningens krav än sjukvården, och nosocomium var även stängt under mellanterminerna. För huvudstaden däremot var den senare synpunkten den viktigare. Där funnos visserligen två hospital, Danviken och Drottninghuset (utom ett 1624 inrättat barnhus), men intetdera var något egentligt sjukhus, ehuru blivande läkare då och då studerade de kroniska sjukdomar, som hjonen hade. Först vid 1734 års riksdag väcktes ett förslag om inrättandet av ett sjukhus i Stockholm. Förslaget föll, ty riksens ständer förmodade, det medici skulle »genom de fattigas kurerande så vid Barnhuset som Danviken visa sin förfarenhet och kristliga medlidande, helst staten ej skulle tåla att göra några nya inrättningar därtill». Förslaget föll dock, som det nu heter, »framåt», ty 1737 tillsattes en s. k. sundhetskommission, vilken fortfor att fungera såsom ett slags medicinalstyrelse för riket ända till 1766, och på sundhetskommissionens initiativ beslöt riksdagen 1739, att en lasarettsfond skulle bildas. Något direkt statsanslag till denna ansåg man sig väl ej hava råd att giva, men man anordnade ett lotteri, stadgade en avgift av fyra daler smt. för var svensk komedia, som uppfördes, och dubbelt för främmande teaterföreställningar, lade vidare en viss avgift på alla, som bevistade en »anatomia», och anslog ännu några dylika inkomster till fonden. 1741 och 1743 tillkommo ytterligare andra lyx- och nöjesskatter såsom två styver för var kortlek, frivilliga insamlingar vid bröllop och barndop m. m. Emellertid drog det om, innan det tilltänkta lasarettet kom till stånd. 1749 inköptes tomten, men först 1752 kunde sjukhuset, det s. k. serafimerlasarettet [1], öppnas. Det var till en början ej stort, fyra sängar för

[1] Det kallades så, emedan regeringen 1751 förordnat två serafimerriddare till lasarettets styresmän.

Digitized by Google

utvärtes och fyra för invärtes sjuka, men utvidgades snabbt; 1760 hade man här 40 sjukplatser. De, som hade den huvudsakliga förtjänsten av denna inrättning, voro Olof Acrel och Linnés vän Abraham Bäck, vilka ock blevo de första överläkarna vid sjukhuset.

Emellertid innebar serafimerlasarettet en viss orättvisa mot landsorten. Lasarettsfonden hade insamlats över hela riket, men sjukhuset var till gagn egentligen blott för huvudstaden. 1765 års riksdag medgav därför, att de olika länen fingo använda de medel, som inom dem insamlades, till egna sjukhus, och tack vare detta medgivande uppstodo ganska många, visserligen små lasarett i landsortsstäderna. Ungefär samtidigt, 1763, bestämdes, att hädanefter inga fattiga skulle intagas på hospitalen, utan blott sinnessjuka och sådana, som voro behäftade med obotliga sjukdomar. Härigenom fick man början till vår tids sinnessjukanstalter.

Serafimerlasarettet har emellertid betydelse icke blott såsom vårt lands första större sjukhus, utan ock för den kliniska undervisningen, som ej kunde tillräckligt tillgodoses av nosocomium i Uppsala med dess fåtaliga sjuksängar, och slutligen även för föreningen av medicin och kirurgi. Genom ett kungligt brev, som utfärdades 1753 — således året efter lasarettets öppnande — bestämdes, »att ingen till provinsialmedicus, stads- eller regementsfältskär hädanefter antagas må, som icke åtminstone ett eller ett halvt år varit uti lasarettet och därstädes vant sig vid medicinska och kirurgiska operationerna». Bestämmelsen gällde således blott dem, som ville hava medicinsk eller kirurgisk anställning i statens tjänst; och provinsialmedici voro ännu ganska få, 1738 endast tolv. Men man hade därigenom dock fått en klinisk undervisningsanstalt av jämförelsevis stora mått och förutsättningen för det medicinska universitetet, som till sist, 1810, uppstod i Stockholm.

Kirurgien. Vid frihetstidens början stodo medicin och kirurgi ännu som två fientliga makter mot varandra. Läkarna i huvudstaden hade, såsom vi erinra oss, 1663 sammanslutit sig till ett collegium medicum, som visserligen icke meddelade någon undervisning, men däremot hade examensrätt. Alla medicine doktorer, som ville praktisera i huvudstaden, skulle nämligen examineras av kollegiet [1], likaså alla, som ville bliva provinsial- eller stadsläkare. Vid sidan av collegium medicum befann sig ett hantverkarskrå, »fältskärsämbetet», som likväl 1685 fått den förnämligare titeln societas chirurgica och som skulle examinera alla fältskärer i riket. Societeten bestod av de aderton fältskärmästare, som hade rätt att praktisera i Stockholm, och var

[1] 1737 upphävdes dock denna bestämmelse för de medicine doktorer, som vid svenskt universitet förvärvat sin grad, och kom blott att gälla dem, som promoverats utrikes.

Digitized by Google

fullkomligt ordnad efter de allmänna skråprinciperna, med lärlingar, gesäller och mästare. De båda samfundens verksamhetsområden voro alldeles olika. En medicus befattade sig blott med invärtes sjukdomar, en fältskär eller kirurg blott med utvärtes, och läkarnas okunnighet i de enklaste kirurgiska handgreppen framgår bäst av ett kungligt brev från 1752. Emedan — heter det här — »förfarenheten visat, att på de orter, varest tjänliga chirurgi ej varit att tillgå, esomoftast hänt, att då en medicus blivit kallad till en sjuk, har han befunnit sjukdomen av den beskaffenheten, att antingen ådern borde öppnas eller något annat medel vidtagas, som han i brist av kunskap och övning i kirurgien icke kunde åstadkomma, då sjukdomen merendels blivit förvärrad», så ville Kungl. Maj:t, att medici åtminstone skulle »inhämta så mycken kunskap i kirurgien, att de vid påkommande tillfällen kunna själva lägga handen vid de mindre kirurgiska operationerna såsom åderlåtning, förbindning m. m.». Å den andra sidan voro fältskärerna utan all vetenskaplig bildning. De voro hantverkare med en viss yrkesmässig praxis, men utan teori. Lärgossen började med att springa ärenden åt gesällerna, fick sedermera så småningom — för att citera collegium medicum i en skrivelse av 1747 — »vänja sig föra rakkniven, omsider öppna ådern, breda plåster och till det högsta förbinda ett sår eller benbrott, kunnandes därjämte då och då ha tillfälle att se en eller annan operation göras av sin mästare». Färgerna äro här kanske väl svarta, ty de båda »societeterna» stodo i skarp strid mot varandra. Kirurgerna voro mössor och medici hattar. Fältskärmästarna ville tränga in i collegium medicum, erhålla rätt att behandla även invärtes sjuka m. m., och mot dessa anspråk satte medici ett envist motstånd, ehuru de alls icke voro blinda för nödvändigheten av kirurgiska kunskaper även för en medicus. 1756 blev också en fullkomligt fristående professur i anatomi och kirurgi inrättad i Stockholm, och till dess innehavare utnämndes en medicus, Roland Martin, vilken tillträdde sitt ämbete med ett tal Om de gränser, som naturlig billighet synes hafva utstakat emellan medicin och chirurgi. Det innehöll ett ganska kraftigt angrepp på kirurgerna: de behövde ej mycket bokvett, och praktisk utbildning var för dem tillräcklig. Talet framkallade därför en livlig polemik, men denna tyckes blott hava haft till effekt att å båda sidor ytterligare uppreta sinnena. I stället skedde föreningen mellan medicin och kirurgi tack vare en man, som ställde sig alldeles utanför denna strid. Det var Olof Acrel.

Olof af Acrel.

Han var son till en kyrkoherde Acrelius i Uppland och föddes 1717. Den vanliga uppgiften att han börjat med medicinska studier i Uppsala, är icke riktig, ty han var aldrig inskriven vid universitetet,

Digitized by Google

utan började direkt, 1735, såsom lärling hos en fältskär i Stockholm. Enligt skråförfattningen skulle en lärpojke tjäna i tre år, innan han blev gesäll, och förmodligen blev Acrel gesäll 1738, ehuru jag därom ej sett någon uppgift. I Stockholm var emellertid ej mycket att lära, och Acrel beslöt därför att studera utrikes, där kirurgien redan blivit en vetenskap. 1740 lämnade han Sverige och återkom ej förrän 1744. Först studerade han i Göttingen under den berömde anatomen A. von Haller, sedan i Strassburg och slutligen i Paris, där kirurgien särskilt stod högt. 1743 blev han anställd såsom överkirurg vid den franska arméen och hade under kriget naturligtvis tillfälle att förvärva sig rik erfarenhet inom sårbehandlingen. Han återvände således såsom en både teoretiskt och praktiskt utbildad kirurg samt blev 1745 fältskärmästare samt medlem av den kirurgiska societeten. Året därpå invaldes han i Vetenskapsakademien och blev 1750 dess preses, vilket tyder på det anseende, han redan nu förvärvat sig. I polemiken mellan kirurger och medici deltog han, som sagt, icke, utan föredrog att visa, att en kirurg även kunde vara vetenskapsman. 1760 beslöt också den medicinska fakulteten i Uppsala — tydligen på initiativ av Rosén — att promovera honom till medicine doktor. Linné tyckes väl hava hyst vissa betänkligheter, men fogat sig. Det av honom uppsatta protokollet börjar nämligen: »Som herr professor Acrel distinguerat sig så märkeligen ifrån alla andra chirurgis genom solid erudition uti alla medicinens delar och en vidlyftig praxi medica uti residenset, men förnämligast genom sin artiga bok om kurer i lasarettet, som är en juvel full av så många härliga observationer med mera, fann fakulteten skäligt distinguera honom ifrån de olärde och sämre genom doktorsgradens offererande till honom». Härmed var isen bruten. En kirurg hade blivit medicine doktor, och början var gjord till en förening mellan läkekonstens båda huvuddiscipliner. 1797 upphävdes den kirurgiska societeten, och dess examensrätt övertogs av collegium medicum, sedermera av det nybildade karolinska institutet, och 1812 bestämdes, att alla civila ämbetsläkare skulle vara både medici och kirurger.

Att denna sammansmältning av de båda disciplinerna kunde ske, berodde icke blott på Acrels betydelse såsom vetenskapsman, utan ock på hans insats i den kirurgiska undervisningen. Att ett lasarett kom till stånd, var till en väsentlig del hans förtjänst. 1746 hade Abraham Bäck i Vetenskapsakademien hållit ett tal om Nyttan som tillflyter läkekonsten av ett väl inrättat lasarett eller sjukhus i Stockholm, men i detta hade han endast berört de rent veten-

Digitized by Google

skapliga fördelarna, utan att inlåta sig på sättet, huru ett lasarett praktiskt borde organiseras. Detta gjorde Acrel genom en samma år utgiven skrift: Genaste sättet att inrätta och underhålla ett lasarett eller sjukhus. I spetsen för de bägge avdelningarna borde stå för den ena en läkare och för den andra en kirurg. Ingendera skulle åtnjuta någon lön, utan blott »nådig försäkran att förhjälpas till annan hederlig tjänst, då han skiljer sig därifrån och gjort sig välförtjänt». Acrel, som blev den förste överkirurgen och som skötte denna plats ända till 1772, fick heller icke någon ersättning för sitt besvär och skrev, då han blivit utnämnd: »Varken begär eller förväntar jag för min möda annan vedergällning än den, som en godvillig undersåte icke förnekas kan, nämligen ett gott namn». Däremot skulle underkirurgen, »gesällen», avlönas och bo på sjukhuset. Fältskärerna i Stockholm skulle dessutom i tur varje år låta någon gesäll tjänstgöra vid lasarettet för den dagliga sjukvården, men »skulle detta möta svårigheter hos kirurgerna i Stockholm, kunde man tillåta några studiosi medicinæ ifrån Uppsala eller andra universiteter i Sverige att arbeta i lasarettet, som eljes ej hava ringaste tillfälle att öva sig i chirurgicis».

Olof af Acrel.
Miniatyr i tusch av P. B. Hebbe. 1795.
Nordiska Museet.

Såsom vi sett kom detta här skisserade sjukhus till stånd, ungefär efter den plan, som Acrel framlagt, och där började Acrel sin undervisning, icke utan vissa slitningar med Bäck, som blev överläkare på den medicinska avdelningen. Samtidigt med detta arbete för lasarettet utövade Acrel en flitig kirurgisk författarverksamhet. Hans viktigaste skrift är den både på tyska och holländska översatta Chirurgiska händelser (1759). I detta arbete — säger hans biograf O. Hjelt — visade han sig fullt uppskatta de dietetiska och hygieniska synpunkterna vid vården av de sjuke. Han varnade för överflödig värme och fordrade tillgång på frisk, ren luft. Sjuka, som ledo av varavsöndring, fingo ej placeras i samma rum som nyopererade: »att utur atmosfären upptagen och inandad rutten luft förorsakar dödliga inflammationer, bulningar och gangræn, därom finnas även några olyckliga vedermälen, hända i Stockholms lasarett».

Digitized by Google

I Acrel hade vi således fått vår förste vetenskaplige kirurg. Samtiden erkände ock hans betydelse. Sjukvårdsinrättningarna i riket stodo, såsom förut nämnts, under det s. k. serafimergillet, och då detta 1776 ansåg sig behöva ett tekniskt biträde, utsågs Acrel till »generaldirektör över alla lasaretter i riket». Såsom sådan kvarstod han ända till 1800 då han på grund av hög ålder drog sig tillbaka. Adlad (af Acrel) hade han blivit redan 1780 och erhållit en mängd andra utmärkelser. Han avled 1806.

Johan Gustaf Acrel.

Olof af Acrel hade promoverats honoris causa. På natten kl. 3 reste han till Uppsala, kom fram kl. 8 på morgonen, undergick ett skenförhör inför fakulteten, promoverades och var på kvällen tillbaka i Stockholm. Den förste, som verkligen efter avlagda prov blev medicine doktor och kirurgie magister, var hans brorson Johan Gustaf Acrel, och hans studiebana är därför av ett visst intresse. Han var född 1741, började såsom lärling hos sin farbror på serafimerlasarettet och avlade där examen såsom gesäll eller som det då hette chirurgiæ studiosus. Därpå blev han vid sjutton års ålder student i Uppsala, där han fyra år senare disputerade på en avhandling under Linnés presidium, undergick 1763 examen såsom mästare inför den kirurgiska societeten, disputerade på nytt i Uppsala (om rheumatism) och blev så (1765) medicine doktor. Två år senare blev han adjunkt i medicin i Uppsala, och därmed hade kirurgien fått en målsman även vid universitetet. Han började genast — berättar hans lärjunge Afzelius — »med privata kollegier samt att handleda de studerande uti praxi såväl uti nosocomio som uti dess enskilda praktik, vilken var ganska vidlyftig, helst som han var den ende på orten. Han kan med skäl kallas restaurator chirurgiæ, ty ifrån den tiden blevo medicin och kirurgi så förenade, att ganska få hava varit, som ej vinnlagt sig lika om bägge vetenskaperna».

Någon professur i kirurgi fanns emellertid ännu icke. Men 1774 inrättades en tredje professur inom fakulteten, i anatomi, till vars innehavare Adolf Murray utnämndes, och 1788 bestämdes, att professuren skulle omfatta såväl anatomi som kirurgi — en ämneskombination, som sprängdes först 1837. Acrel blev väl 1788 också professor, men ej i sitt egentliga läroämne, utan i praktisk medicin.

Från att vara ett hantverk hade kirurgien således tillkämpat sig en plats inom den akademiska undervisningen, och 1783 tillkom en professur i anatomi och kirurgi i Åbo, 1801 en dylik i Lund.

Digitized by Google

Frihetstiden hade, som man härav finner, all rätt att vara stolt över den utveckling, som vetenskapen under detta halva århundrade genomgått, såväl de humanistiska vetenskaperna som — framför allt — naturvetenskaperna. Och ännu återstår vår vetenskapshistorias väl största namn: Linné. Vi skola därför avsluta denna del av framställningen med en redogörelse för hans insats.

Vignett av C. Bergquist till J. A. af Darelli, Socken-apothek. 1760.

Digitized by Google

LINNÉ

Inledning.

INNÉS biografi är såsom en vetenskapens Aladdinssaga. Lätt och utan ansträngning förefaller han nå nya, fullkomligt epokgörande vetenskapliga resultat, ehuru i verkligheten få av hans samtida arbetat med samma oerhörda intensitet som han. Men detta arbete tryckte aldrig ned honom, över hela hans ungdom låg det sol, andlig hälsa och arbetsglädje, och han gör intryck av ett vetenskapens söndagsbarn. Väl fanns också i hans psyke en källåder av mystik, ett arv från längesedan gångna släkten, men åtminstone under ungdomen röjer sig detta blott i hans enastående förtrogenhet med naturen. Hos Swedenborg hade denna mystik till sist tagit överhanden. Icke så hos Linné. Han är och förblir ända igenom vetenskapsmannen, som observerar och experimenterar utan att villas av några lösa hugskott och som icke vågar bygga upp en teori, förrän han förskaffat sig ett säkert och fullständigt material. Han har visserligen en fullkomlig hänförelse för den vetenskapliga forskningen, men han är tillika så mycket son av det utilistiska tidevarvet, att han städse har klart för sig de vetenskapliga rönens praktiska nytta. Och därjämte är han, liksom Swedenborg, poet. Han uppfattar naturen icke blott med vetenskapsmannens skärpa och iakttagelseförmåga, utan ser den ock genom rokokotidens poetiska synglas. I det fallet var han en äldre samtida till Bellman, och liksom denne över Stockholms krogvärld kastat ett skimmer från Watteaus och Bouchers cytheriska värld, spelar denna rokoko helt osökt in också i Linnés naturbeskrivningar. Då han kom till Iggesunds järnbruk, såg han, huru »Vulcani skjortegossar gingo och gjorde mästerstycke av sin profession», Lappland föreföll honom såsom ett »domicilium Pans», och »i soluppgången var träffeligt nöje se uti den stilla floden, som varken najades med sin flod eller strömmande eller Eolus med sitt fräsande oroat». När han varsnar

Digitized by Google

Erica palustris på en tuva i kärret, »föll mig före Andromeda, så att om poeten just satt sig före, mystice, att beskriva henne, hade hon aldrig bättre träffats». Men till Linnés skildrarkonst skall jag sedan återkomma.

Teckning av Linné till Iter lapponicum.

Linnés barndom.

Hans levnadssaga är ovanligt väl känd tack vare den klassiska biografi, som min gamle vördade, nu avlidne vän Thore Fries skrivit, och jag kan här blott i ett sammandrag återgiva hans forskningar. Linnés far, Nils Linnæus, var en fattig bondson, och då sonen föddes, var han blott komminister i Södra Råshult nere i Småland. 1706 hade han gift sig med en dotter till kyrkoherden i Stenbrohult, vars efterträdare han 1708 blev. Komministersbostället var en torvtäckt stuga — troligen densamma, som ännu finnes kvar — med ett större och två mindre rum på nedre botten samt ett litet kyffe till gavelrum en halv trappa upp, dessutom ett kök. I detta hem föddes natten mellan den 22 och 23 maj 1707 det unga parets första barn, »just i vackraste våren, då göken utropat sommaren». I dopet fick den lille efter hjältekonungen namnet Carolus, och sedan växte han upp i Stenbrohults prästgård — ett fattigt, men gott hem, ty hos Nils Linnæus tyckas de bästa sidorna i den karolinska tidens kristendom hava funnits. Han var uppriktigt from, redlig och enkel i sina vanor, glad och skämtsam, icke vidare lärd, men förtrogen med sin gamla bibel, och vid den läsningen växte också sonen upp. Den avsatte även sina spår i hans stil. Bibelspråket — skriver Levertin — »är Linnés naturliga tungomål, som han använder såväl i det förtroliga brevet som i sina utförda skrifter. Blott han känner sig gripen, hänförd eller svårmodig, får stilen genast psalmistens eller profetens tonfall». Han förblev all-

Digitized by Google

tid en god, bibeltrogen lutheran, vilken även som vetenskapsman åtminstone sökte att se naturen med »Moses' brillor». Denna religiösa syn på livet var emellertid ej det enda arv, han fick från fadern. Nils Linnæus var en varm blomvän, som vid prästgården anlade »en skön trädgård, där förr ej var en kvist», och satte den så i stånd, »att han övergick alla trädgårdar i Småland». Det var i denna Linné tillbringade sina barnaår, och det var den — såsom han sedan skrev — »som med modermjölken inflammerat min håg med en outsläcklig kärlek till örter». Detta barndomshem förblev honom alltid kärt. Ett brev, som han på gamla dagar skrev till sina syskon, börjar: »Det händer gemenligen, att de ungar, som blivit utkläckta i ett och samma näste, så snart de blivit fjädrade, var på sitt håll, att de sällan få kvittra tillsammans uti ett och samma träd. Ödet har varit Eder nådigt, som tilldelt Eder att få bygga och bo tillsammans på Edra fäders jord, då jag blivit så fjärran kastad ifrån kära anhörige, där jag måste leva ensam, främling för mig själv».

Skolgång i Växiö.

Vid sju års ålder skickades han med sin informator, en gymnasist, till Växiö, i vars skola han två år senare inskrevs, och efter detta fick han blott under mellanterminerna komma till det kära Stenbrohult. I skolan och sedermera i gymnasiet gick Linné ända till 1727, då han vid tjugo års ålder dimitterades till universitetet. Han uppgiver själv, att han ej trivts vidare väl i skolan. Böckerna roade honom icke, och han föredrog att under fristunderna »plocka blomster på ängarna och dem lära sina kamrater». Ej heller blev han någon utmärkt gymnasist. Gymnasiets uppgift var ju, såsom vi minnas, att utbilda blivande präster, men så religiös Linné än var, hade han ingen smak för det kallet, utan föredrog »att bliva Floræ präst». På gymnasiet lästes nästan blott teologi, filosofi, latin, grekiska och hebreiska, och i dessa ämnen säger han sig hava varit bland de sämsta. Alldeles utan inverkan på honom ha dessa studier dock ej varit, och det är tydligt, att de romerska poeterna, särskilt Ovidius, ganska mycket tilltalat honom, ty reminiscenser från dem komma ständigt fram i hans senare skrifter. På gymnasiet lästes visserligen också »fysik». Men betecknande för frihetstiden är, att Johan Rothman, som häri var lektor, i sitt lektorat förenade två så heterogena ämnen som »fysik» och logik. Med »fysik» menades för övrigt all naturvetenskap, och Rothman var icke blott lektor, utan även provinsialmedicus d. v. s. faktiskt den ende praktiserande läkaren i hela Kronobergs län. Han var emellertid en mycket duktig karl, tog sig särskilt an den unge Linné och kan sägas hava varit den, som givit ynglingens kärlek till

Digitized by Google

växtvärlden en vetenskaplig inriktning. Han lånade honom flera botaniska och medicinska arbeten, bl. a. Boerhaaves berömda lärobok Institutiones medicæ, och tack vare dessa studier var Linné, då han slutade vid gymnasiet, bestämd att bliva »doktor» och ej präst. Det återstod att övervinna föräldrarnas motstånd, ty vi skola erinra oss, att Stenbrohults gäll innehafts av Linnés far, morfar, morfars far och morfars morfar — det hade således i nära hundra år gått i arv inom släkten. Linnés bror Samuel — som sedan efter fadern blev kyrkoherde i Stenbrohult — berättar om överläggningarna en historia, som är karakteristisk både för Nils Linnæus och för hans son. Under ett samtal med några vänner hade fadern yttrat: Det man har lust för, det har man lycka till. När far och son blivit allena, tog den senare upp ämnet och sade: »bed mig då aldrig om att bli präst, ty det har jag slätt ingen lust för». Men fadern sade: »Du vet dina föräldrars fattiga villkor och att det studium, du vill utvälja, är mycket kostsamt». »Äga de orden grund, som min far sagt, förser väl Gud offret. Får jag så lycka, som jag har lust, så fattas ej utvägar för mig.» »Så give dig Gud lycka! Jag skall ej tvinga dig till det, som du ej har lust.»

Linné i Lund.

Därmed var Linnés öde avgjort. I augusti 1727 reste han ned till Lund och skrev där in sig vid universitetet. Valet av universitet var det bästa, ty i Lund befann sig Sveriges då väl mest betydande läkare, Kilian Stobæus, och med den lycka, som städse följde Linné, fann han i honom en nästan faderlig gynnare. Därigenom fick han tillträde till Stobæus' rika naturvetenskapliga bibliotek och till hans »museum» eller Stobæus' samling av »allehanda slags naturalier, stenar, snäckor, fåglar och herbarier av inlagda och uppklistrade örter, sådant han aldrig sett». Av Linnés brev framgår ock, att han tillsammans med Stobæus fått tillfälle att »frekventera sjukstugan och lära av den svidandes egen mun». Den ettåriga Lundavistelsen var således av största betydelse för Linnés utbildning. Men då han på sommaren rest tillbaka till Småland, förmådde Rothman honom att utbyta Lund mot Uppsala. Stobæus kände sig icke utan skäl sårad härav, och då han i ett brev till Linné givit uttryck åt sin misstämning, svarade Linné med att erkänna »den stora obligation, jag står uti hos Hr Doktorn, vilken är större än hos någon, näst mina föräldrar, i världen. Jag har lönt gott med ont, vilket är djävulskt. Detta bekänner jag, ångrar och deprecerar. Förlåt därför, förlåt, min Hr doktor, av sitt vanliga ädla sinne mig, som därom så traget bönfaller och mitt brott vill avbedja.» Därmed var åter det goda förhållandet dem emellan återställt.

Digitized by Google

Det första året i Uppsala.

Rothman, som förmått honom att resa till det nordsvenska universitetet, hade av detta givit en skildring, som mycket litet motsvarade verkligheten; han hade talat om »den lärde Roberg i medicinen, den store Rudbeck uti botaniken», om det ståtliga biblioteket och den vackra botaniska trädgården, förmodligen ock om dess imposanta theatrum anatomicum. I stället befann sig den medicinska fakulteten i det djupaste förfall. »Den store Rudbeck» var tjänstledig och föreläste blott några enstaka gånger, på höstterminen några timmar om hönsfåglar, på vårterminen 1729 tre timmar om rovfåglarna; någon botanisk föreläsning fick Linné *aldrig* åhöra i Uppsala. »Den lärde Roberg» höll inga offentliga föreläsningar, men däremot privata och betalade, ty, såsom vi minnas, var han ytterst närig. Då han emellertid vid dessa endast dikterade ur en bok, blevo åhörarna »missnöjda, hållandes före vara bättre köpa boken», och så upphörde kollegiet av brist på deltagare. Inga anatomiska dissektioner höllos, ty Martin hade dött 1727 och Rosén kom ej till Uppsala förrän 1731. Nosocomium var stängt och ingen klinisk undervisning gavs, den botaniska trädgården, som lidit svårt under den stora branden 1702, var alldeles förfallen, och det tyckes därför, som om Linné ej kunnat göra ett olyckligare val av lärosäte. Men även här visade han sig vara en Aladdin. Ty just denna brist på lärare gjorde av honom på några få år en självständig och originell vetenskapsman. Den förberedande vetenskapliga skolningen hade han redan fått av Stobæus.

Vid avskedet från föräldrarna hade han fått 100 daler smt. (= 133 kronor), och detta var den enda studiehjälp, han efter resan till Uppsala fick mottaga från hemmet. Pengarna räckte, som det tyckes, under höstterminen, men på vårterminen 1729 var han alldeles utblottad och begynte nu — som han skriver — »lida verklig nöd». Han »måste sätta sig i skuld för maten och hade icke penningar till att såla sina skor utan måste gå på bara foten med något papper, som han lade i skon. Han hade önskat få komma igen till sin hulde Stobæus; men den långa vägen förnekade honom (att resa), utom det att doktor Stobæus skulle bliva hjärteligen förtörnad, när han återsåg en yngling, för vilken han fattat så mycket tycke och som lämnat honom ohördan.» Detta var emellertid en övergående prövning. Aladdin återfick snart sin förlorade lampa, och Linnés ekonomiska betryck varade endast ett par månader. Av en tillfällighet kom han att på våren 1729 göra bekantskap med den lärde domprosten Olof Celsius d. ä., om vilken förut talats. Celsius, som var en ivrig botaniker, kom att fästa sig vid Linné, och var — skriver denne — »så resonabel, att han böd mig till att få spisa

Digitized by Google

hos sig en tid för intet». När Celsius på hösten reste till Stockholm, »lämnade han mig kammar i sin gård utan huslega», och med den fria bostaden följde ock fri tillgång till Celsius' bibliotek.

Carl Linnæus vid 30 års ålder.
Blyertsteckning av okänd mästare. Tillhör professorskan Fanny Tullberg, Stockholm.

Kort därefter fick Linné ännu en gynnare: i Olof Rudbeck. Vid midsommartiden (1730) — skrev han till Stobæus — »fick jag kondition hos professor Rudbeck med hans små herrar, där jag nu mår väl. Jag haver tre stycken disciplar av hans barn med sista frun och därför allenast 50 daler smt. om året. En hans son med förra frun skall jag informera i medicinen vid lediga stunder och har därför 40 daler smt. om året och i stipendium 60 daler smt., så att jag nu nog genom Guds nåd kan ha min utkomst.»

Digitized by Google

Linnés första kollegier.

Dessa inkomster voro emellertid icke hans enda, ty ehuru knappt mer än en nybliven student, gav han lektioner och kollegier såsom en akademisk lärare. Därmed hade han börjat redan på höstterminen 1729. Vice adjunkten Preutz — berättar han — »hade medicinæ studiosi intet tycke för, begynte alltså gå till Linnæus, som dem föreläste uti botanicis, physiologicis och chemicis, att Linnæus alltså fick skor och kunde betala den skuld, i vilken han ställt sig hos sin förre spisvärd». Och för Stobæus berättade han: »I november höll jag kollegium uti botanicis och hade många av adelsmännen och baroner förutom många andra. Jag fick mest en specie dukat av var.» Dessa ganska inbringande lektioner fortsatte han också under följande år. Så gav han på sommaren 1730 ett kollegium, som utom kontanter, 152 daler, inbringade honom åtskilliga andra presenter, såsom skodon, hatt, strumpor, två alnar svart kläde m. m. Samtidigt drev han i Celsius' bibliotek ivriga självstudier samt företog, ofta tillsammans med den gamle domprosten, talrika botaniska exkursioner. Till sist framträdde han, i slutet av 1729, såsom författare med en — visserligen blott handskriven [1] — botanisk uppsats, en »nyårsgåva» till Celsius. Dess titel är Præludia sponsaliorum plantarum. Men trots den latinska titeln är själva avhandlingen på svenska. Den är ur många synpunkter märklig.

Præludia sponsaliorum plantarum.

Den yttre anledningen var en disputation, Gamos phyton sive Nuptiæ arborum, som i december 1729 ventilerades i Uppsala och handlade om trädens sexualitet — en fråga, som då stod på dagordningen inom botaniken. Linné, som i Uppsala ej hade tillgång till den litteratur, där denna fråga avhandlats, hade likväl kort förut i Acta eruditorum läst en recension av ett hithörande arbete av Vaillant, och detta var honom nog. Idéen »smakade honom synnerligen», varpå »Linnæus även fick i hågen att göra en ny metod, sedan han sett på stamina (ståndare) och pistilla så länge, att han funnit, det de icke voro mindre skiljaktiga än petala (kronbladen) och att de voro de essentiellaste delar i blomman. Men vid årets slut kom dåvarande bibliotekarien Georg Wallin med en filologisk disputation, De nuptiis arborum, och som Linnæus icke fick tillfälle att opponera, skrev han några ark om rätta sammanhanget av sexu plantarum efter botaniskt sätt, dem han uti manuskript gav till doktor Celsius.»

»Jag är icke född någon poet, men någorlunda botanicus» — skrev han i dedikationen till Celsius. Men den lilla skriften röjer, att han här underskattat sig själv. Ty i den är det lika mycket

1 Den har tryckts först 1908 i Vetenskapsakademiens upplaga av Skrifter av Carl von Linné.

Digitized by Google

poeten som botanikern som talar. Om vårtiden — så börjar han — »då den ljuva solen kommer närmare till vårt zenith, uppväcker hon det liv uti alla kroppar, som om den kalla vintern legat kvavt. Se, då bliva alla kreatur friskare och hurtigare, som om vintern gått tunga och kulna, se, då begynna alla fåglar sjunga och kvittra, som om vintern varit tysta, se, då komma alla insekter fram utur sina gömslen, uti vilka de om vintern legat halvdöda, se, då spritta alla örter upp och alla träd grönskas, som om vintern voro förvissnade. Ja, själva människan får då liksom ett nytt liv. Ty sade Plinius ej ovisligt: Sole nihil utilius... Ja, kärleken angriper själva örterna, då ibland dem både mares (män) och fœminæ (kvinnor), ja själva hermafroditerna hålla sina nuptias (bröllop), vilket jag nu satt mig före omtala». De gamla botanikerna hade, då de talat om örternas kön, enligt Linné blott famlat i tjockaste mörkret, och den, som hade lust att se deras meningar, kunde slå upp Wallins disputation. I verkligheten har växten liksom människan sina organa generationis, såsom särskilt »den förträfflige Vaillant» utvecklat.

Sedan Linné därefter redogjort för dessa fortplantningsorgan, övergår han till själva befruktningen och skildrar denna med en ständig och fyndig parallellism med den mänskliga fortplantningsprocessen. Ämnet är ju rent naturvetenskapligt, men likväl kommer poeten även här fram. Själva bladen i blomman — skriver han — »kontribuera ingenting till generationen, utan göra allenast tjänst av brudesängar, som den store Skaparen så härligen inrättat, med så ädla sparlakan utstofferat och med så många ljuva lukter parfymerat, på det brudgummen med sin brud där må fira sina nuptias med så mycket större solennitet». Och så slutar den lilla avhandlingen med de för Linné betecknande orden, att han i största hast velat kommunicera denna lilla del av botaniken »eller den så kallade scientia divina, emedan hon handlar om det, Gud ibland alla sina skapade ting så härligen gjort haver».

Denna rent geniala skrift, författad av en tjugotvå års yngling, tilldrog sig helt naturligt en stor uppmärksamhet, då den spreds i manuskript, och i april 1730 refererades den i Vetenskapssocieteten, som därav »noggrant inhämtade auktorens mogna studier och förfarenhet in botanicis och önskade att bemälte dissertation kunde med trycket utkomma». Därav blev nu visserligen ingenting, men Rudbeck, som säkerligen var den, som för societeten anmälde skriften, kom tack vare denna att fästa sin uppmärksamhet vid den unge studenten. Först skaffade han honom ett dubbelt stipendium, och därpå gjorde han honom på sätt och vis till sin vikarie, i det att han föreslog honom att övertaga de årliga demonstrationerna i den bota-

Digitized by Google

niska trädgården. Linné hade därmed halvt om halvt blivit akademisk lärare, och i brev till Stobæus kunde han berätta, att dessa demonstrationer voro så besökta, att han hade 200 till 400 åhörare, under det att professorerna sällan hade över 80. Och till sist gjorde Rudbeck honom, såsom vi sett, till informator för sina söner.

Uppslaget till sexualsystemet.

Dessa demonstrationer i den botaniska trädgården gåvo emellertid Linné uppslaget till den åtminstone mest bekanta insats, han gjort inom botaniken — till sexualsystemet. Någon tanke på att ordna växterna efter deras ståndare och pistiller skymtar ännu icke fram i Præludia sponsaliorum plantarum, men genom sina i samband därmed gjorda observationer hade han fått blicken öppnad för växtsexualitetens konstitutiva betydelse, och ganska snart hade han sin teori färdig i dess grunddrag.

Om själva anledningen berättar han i företalet till Hortus uplandicus: »Då jag nu i somras förestod de publika lectiones botanicas uti horto academico upsaliensi, anmodade mig många av discentes att hopskriva en Hortum upsaliensem (d. v. s. en katalog över växterna i trädgården), på det de av den kunde betjäna sig, då örterna nämndes, och således umbära den stora inkommoditet att avskriva alla namn med flygande penna uti trädgården under baran himmel». Linné åtog sig uppdraget och beskrev därvid också växterna i några andra trädgårdar. Dessa alla — fortsätter han — »har jag inrättat efter min egen metod, som visas i mina Nuptiis plantarum, på det discentes själva måga kunna uppleta samma sine præceptore (utan lärare)». Av Hortus uplandicus finnas emellertid fem olika originalmanuskript. De båda äldsta förskriva sig från försommaren och sommaren 1730. Men i dessa äro växterna ännu ordnade efter Tourneforts system, och först i det tredje, som Linné daterar till den 29 juli 1730, äro växterna klassificerade »methodo propria». Fullt genomfört är sexualsystemet ännu icke; klasserna äro ännu blott tjugoen, men själva principen är fullt klar, och i de båda nästa manuskripten (från maj 1731) äro de tjugofyra. Linné var också medveten om det betydande i den upptäckt, han gjort. Min metod — skrev han till Stobæus i början av 1731 — »gör jag aldrig till en gemen disputation, utan skall visa, vad han duger till, om jag någonsin får den lyckan resa. Han synes mycket enfaldig och ställd på narraktiga fötter, dock vet jag fuller, att ingen tager reda på honom, som ej har klaven. Jag har vist indelningen för societeten, som tänkte i förstone, att jag var galen, men när jag fick explicera min mening, höllo de sig från löje och lovade sig skola befrämja mina uppsåt.» Av Linnés brev till Stobæus framgår också, att han i Stockholm underhandlat med en förläggare om

Digitized by Google

utgivningen, men av någon anledning kom denna ej till stånd, och det var först i Florula lapponica (1732) och Systema naturæ (1735), som den nya indelningen framlades i tryck. Om dess betydelse får jag i det följande tillfälle att tala.

Hortus uplandicus var emellertid ej hans enda arbete under dessa verksamma år, ty nu — berättar han om sig själv — »begynte han skriva sin Bibliotheca botanica, sina Classes plantarum, sin Critica botanica och sina Genera plantarum, att han ingen minut åsidosatte, så länge han vistades i Uppsala». På dagarna arbetade han med sina elever och på nätterna med egna studier och eget författarskap. Men så kom 1732 ett avbrott, som för honom och för vetenskapen fick en ingripande betydelse — hans Lapplandsresa. Rudbeck, i vilkens hem han bodde, hade 1695 företagit en forskningsfärd till Lappland och även påbörjat en beskrivning av denna, Nora Samolad sive Laponia illustrata, som skulle omfatta tolv band. I den enda tryckta delen (1701) hade han dock ej hunnit längre än till Älvkarleby, och sedan hade manuskriptet förstörts vid den stora eldsvådan 1702. Emellertid var han en entusiast för Lapplandsforskningen, och detta smittade även Linné. Anders Celsius, som var Vetenskapssocietetens sekreterare, var även intresserad för saken och lovade, att societeten skulle bekosta resan. Underhandlingarna härom fördes i slutet av 1731. Linné begärde 600 daler kpt. (260 kr.). Så mycket hade den fattiga societeten icke, men han fick nästan hela kassan, 400 daler (= 174 kr.), och därmed utrustades en bland de viktigaste expeditioner, som utgått från vårt land. Lapplandsresan.

Under denna färd skrev Linné en vidlyftig resejournal, Iter lapponicum, som hör till de märkligaste i 1700-talets litteratur. Egendomligt nog blev den icke tryckt förrän i våra dagar, första gången 1889, men i manuskript var den säkerligen under Linnés tid känd av ganska många. I sin förtjusande bok om Linné har Levertin påpekat dess rent litterära betydelse. 1600-talets svenskar reste ju ofantligt mycket, och redan Per Brahe hade i sin Œconomia framhållit dylika resors betydelse för de unga ädlingarnas bildning. Men — säger Levertin — vänder man sig till århundradets litteratur, finner man ganska få spår av dessa resor: »rena skepparhistorier som Nils Matson Kjöpings resa genom Asia, Africa och många andra hedniska konungariken och västmanlänningen Olof Ericksson Willmans resa till Ostindien och Japan, eller konstlösa relationer av krigare eller diplomater sådana som den blivande överståthållaren Claës Rålambs manhaftiga äventyrsskildring av sin ambassad till storturken.» Dessa resor hade emellertid avsett utlandet. Men

Digitized by Google

1600-talet intresserade sig ock för hembygden, för ortsbeskrivningar, och vi erinra oss, att detta intresse till sist samlat sig kring det gigantiskt anlagda verket Suecia antiqua. För naturen hade 1600-talet däremot icke haft någon blick. Man redogjorde för en bygds historiska och antikvariska minnesmärken, och därmed punkt. Denna «lärda» uppfattning möter oss också hos de äldsta reseskildrarna på 1700-talet, hos Olaus Rudbeck d. y. och den språklärde fältprästen Michael Eneman. Deras framställning är, såsom Levertin anmärker, »tyngd av osmält kunskap och avfattad i latiniserad universitetssvenska utan spår av reselivets fart och friskhet». Först med frihetstiden öppnades svenskarnas öga för själva livet, och Carl Reinhold Berchs skildringar av kulturen i Tyskland, Frankrike och Ryssland[1] röja icke blott en vaken observation utan ock en icke ringa berättarkonst samt äro nedskrivna på ett språk, som är naturligt och fritt från pedanteri. Men Berch uppmärksammar blott livet i städerna; för naturen och landsbygdens egendomlighet har han ingen vidare skärpt blick. Linné däremot är »friluftsmålaren» — för att begagna Levertins träffande uttryck — och hans Lapplandsresa är ett »mästerverk av friskhet och genialitet, i sin lyriska ursprunglighet och sin måleriska kraft enastående i samtiden».

En vårmorgon 1732 red han ut genom norra tullporten i Uppsala. »Vinterrågen stod ett kvarter hög, och kornet hade nyligen utvist ett blad, björken begynte nu spricka ut och alla lövträd visa sina löv, förutom alen och aspen. Lärkan sjöng hela vägen för oss, darrande i luften: Ecce suum tirile, tirile, suum tirile tractat. Himlen var klar och varm, västanvädret svalkade med en behaglig pust, och en dunkel färg begynte från väster betäcka himmelen.» Efter fem fjärdings väg började »skogen allt mer och mer tilltätas, den ljuva lärkan, som tillförene uppehållit våra öron, övergav oss, men åter en annor emottager oss i skogen med lika stor kompliment, nämligen kleran, Turdus minor, vilken då hon på högsta grantoppen spelar för sin käresta, även låter oss fägna oss därav. Ja, hon stämmer så högt in med sina diverse toner, att hon ofta mästrar näktergalen, sångarnas mästare.»

Den 24 maj hade han, utan några större svårigheter, nått upp till Umeå, och därifrån sökte han tränga in i Lappmarken. En dylik resa förefaller ju oss ej vidare svår, men Lappland var då en fullkomlig vildmark, och en färd genom denna bör kanske närmast jämställas med en resa genom Sydamerikas urskogar. Det regnade, då han red ut från Umeå, »vägen blev mig allt mer och mer vidrig,

[1] Sin första resa till Tyskland, Holland, Frankrike och England företog Berch 1729—1731, sin ryska resa 1735. Han var således alldeles samtidig med Linné.

Digitized by Google

att jag med livsfara satt på hästen, som snavade mellan stenarna vid vartannat steg». På aftonen kom han till Jämtböl, där han för regnets skull måste stanna över natten. Vid middagstiden dagen därpå bröt han åter upp, men vägen »var så svår, att jag aldrig känt dess make, ty alla element voro emot mig. Vägen var sten

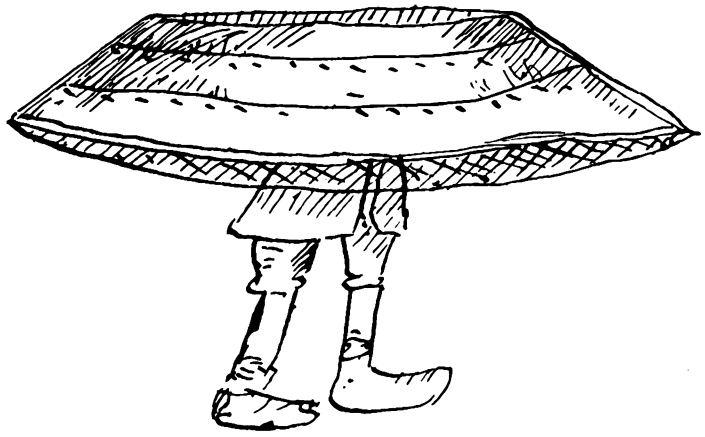

Teckning av Linné till Iter lapponicum.

på sten med stora implicerade trädrötter. Däremellan voro djupa hålor fulla med vatten, ty regnet och tjälen, som gick nu ur jorden, hulpos åt. Trädkvistarna hängde uti ögonen, var jag reste, helt fulla av regn. Där som smala björkar stodo, voro de nederböjde, att man för dem med största möda måtte komma fram. De långlivade tallar, som uti så många år upphöjt sig över andra, lågo tvärs och korsvis kastade av Juno över vägen. Bäckarna, som runno här och där, voro rätt djupa och broarna över dem söndermultnade, att man med livsfara satt på en stapplande häst.»

Redan innan han nått Lapplandsgränsen, fick han lämna hästen och fortsätta i båt. Detta var icke lätt, ty esomoftast måste de stanna vid forsarna. Linné fick då själv taga sina saker, bonden lade sin matsäck på ryggen, vände om båten och tog den över huvudet samt sprang så över »både berg och dalar, att raggen knappt honom följa skulle». Den sista maj nådde de fram till Lycksele, och meningen var att därifrån fortsätta till Sorsele. Linné fick en lapp till vägvisare och gav sig av. Marken var mycket steril, »tallar växa sparsim (här och där), men höga, kikandes på stjärnvalvet. Jag såg här hela stora trakter av de skönaste timmerstockar jag sett. Ljung, kröson och muscus renonum växte på marken.

Digitized by Google

Där som något sidlänt var, växte mindre tallar, men mest björk, på marken kröson, slynnon, polytrichum och muscus tectorius. På de torrare platser, varest de stora tallarna växte, lågo skönaste timmerstockar ända längs, tvärt före, på sides etc., att man knappt framkomma kunde, vilka blåsten kullkastat. Detta land kom mig före som domicilium Pans.» Sedan de passerat Granön, hejdades de av ett stort fall samt måste lämna båten och söka sig fram landvägen. Därvid kommo de till en vik, som sköt in i älven. »Den måste vi vada över, upp till naveln i kalla vattnet. Då vi kommo mitt på, var där en strok, så djup, att den djupaste stång knappt räckte botten. Här måste vi lägga över en stång och gå på under vattnet med den största livsfara. Strax efter begynte myrar, som mest stodo under vatten. Dem måste vi gå en hel mil — tänk med vad möda! Vart steg stod vattnet upp till knäs; råkade vi ej på tofos, gick längre. Somligstädes gick djupet utan botten, att vi måste vända hela trakten om. Våra kängor voro fulla med kallt vatten, ty tjälen låg på somliga ställen. Och på det att alla elementer skulle vara konträra, regnade och blåste till.» Dagen därpå kom den utskickade vägvisaren tillbaka från en rekognosceringsfärd. »Med honom kom ett folk — jag visste ej, om det var man eller kvinna. Jag tror aldrig, att poeten så nätt avbildat en furia, som icke denna bättre henne representerade, att man ej utan orsak måste tro, att hon var kommen från Styx. Hon såg ut helt liten, ansiktet var helt svartbrunt av rök, ögonen bruna, lysandes, ögonbrynen svarta, håret helt becksvart och omkring huvudet nedslaget. Härpå satt en röd, platt mössa. Kjorteln var grå, och i bröstet, som såg ut likt grodskinn, hängde långa, slankande, bruna pattar.» Att Linné blev rädd vid denna åsyn, kan man förstå. Men lappkvinnan var vänlig, och då Linné sedan passerade förbi hennes kåta, fick han av henne köpa en ost — den enda föda, han här i vildmarken kunde komma över.

Strapatserna och omöjligheten att få någon ätbar mat tvingade nu Linné att vända om, först till Lycksele och sedan till Umeå. Därifrån reste han vidare till Piteå och Luleå, och i slutet av juni vågade han sig på Luleälven upp mot Lappfjällen. Nu gick det bättre, ty årstiden var blidare, och den 6 juli gjorde han sin första fjällbestigning, av Wallavari. Inför det nya skådespel, som här mötte honom, kände han sig nästan berusad. När jag kom på sidan av berget, »tycktes jag föras uti en ny värld, och när jag kom upp på det, visste jag ej, om jag var uti Asien eller Afrika, ty både jordmånen, situationen och alla örterna voro mig obekanta. Jag var nu kommen på fjällen. Allt omkring mig lågo de snöiga berg;

Digitized by Google

Carl von Linné.

Gouache av N. Lafrensen d. ä. Tillhör professorskan Fanny Tullberg. Stockholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

jag gick på snön såsom om starkaste vintern. Alla de rara örter, jag förr sett och fägnat mig av, gåvos här såsom i miniatyr, ja, dessutom så många, att jag själv fasade och tyckte mig få mer än jag bestyra kunde.» Den 11 juli befann han sig uppe på ett högt isberg. Men under isen runno floderna åt väster, och härav märkte Linné, att han nu kommit in i norska Lappmarken. Grönskan, som förut växlat med snön, syntes ej mera, några »ljuva blomster» sågos här icke, »det kalla östanvädret drev oss fort och tvingade till att akta händerna för frost och till att påtaga en rock till. Vi gingo på norra sidan av bergen, vi drevos av vädret, att vi esomoftast föllo kull och trillade ned långa stycket för berget. En gång trillade jag ett bösseskott, och var då ej mycket till, att jag råkat på kanten och slutat comedien.» Men vid middagstiden förändrades sceneriet. Nu varsnade Linné bygden nedanför. De högsta träd sågo där ut som små örter, och »när vi omsider kommo ned, vad fick jag icke för nöje för min trötta kropp! Jag kom då utur ett kallt och fruset fjäll — jag satte mig neder att äta smultron — för snö och is såg jag gröna örter stå uti sin ljuvaste flor; så högt gräs hade jag aldrig sett på någon ort.»

Efter några dagar började återfärden. Den 3 augusti var han i Torneå, och den 10 oktober kom han tillbaka till Uppsala. Resan hade givit ett oerhört rikt utbyte. Han hade gjort en nära bekantskap med Lapplands egendomliga djur- och växtvärld, och hans dagbok överflödar av beskrivningar, notiser och kataloger över denna. Dessutom hade han observerat lapparnas levnadssätt och vanor och på sitt livfulla, åskådliga sätt målat dessa. Till sist hade han — tydligen utan att själv tänka därpå — skrivit en fullkomligt klassisk reseskildring, den första, i vilken själva naturen utgör skildringens föremål.

I Uppsala 1732—1735.

Vid återkomsten till Uppsala hade Linné fullt upp att göra med att bearbeta sina anteckningar och sina rika samlingar, och dessutom måste han för uppehällets skull giva kollegier; dylika gav han nu också icke blott i botanik utan ock i mineralogi, »proberkonst» (mineralanalys) och dietetik. De skrifter, han vid denna tid hade under arbete, voro synnerligen många, först naturligtvis en Flora lapponica, som dock trycktes först 1737 i Holland, vidare Systemata botanica, Philosophia botanica m. m. Ett arbete, som nu synes vara förlorat, var hans Lachesis lapponica, vari han samlat allt, som rörde lapparnas levnadssätt — således ett rent etnografiskt arbete, för vilket man i resejournalen finner talrika anteckningar. Där förekomma ock ganska många medicinska observationer, och av ett visst intresse är, att Linné här — som Fries påpekat — för-

Digitized by Google

ordat våra dagars högfjällssanatorier: »Så snart jag kom på fjällen, fick jag liksom nytt liv, och var såsom en tung börda tagen av mig. När jag legat några dagar i Norge, fast jag på intet sätt debaucherat, var jag litet tung. Så snart jag kom ut i fjällen, fick jag nytt liv igen, vartill den pure och perflatus aër icke litet lärer kontribuera. Skulle alltså vara för dem, som hade tillfälle, så hälsosamt resa hit och dricka snövatten som någonsin att ligga uti tjockt väder vid sumpiga surbrunnar.» Vid återkomsten till Uppsala utarbetade han en Diæta naturalis, som tämligen radikalt vände sig mot äldre medicinska åsikter och vari han särskilt framhöll det sunda, naturenliga levnadssättets vikt: »vill du leva länge, så lev som ett djur utav din släkt. Ingen är så när i cousinage som apan. Lär av den vilda apan leva, och du skall leva få.» Detta arbete lade han till grund för sitt kollegium i dietetik.

Iter ad fodinas.

Men utom för biologi och medicin hade han nu också fått ett livligt intresse för bergsvetenskapen, och för att tillfredsställa detta företog han på julen 1733 en resa till gruvorna i Västmanland och Dalarna, som han skildrat i en annan resejournal, Iter ad fodinas. Notiserna här äro mera torra och fackmässiga än i den äldre resejournalen, men ibland svälla även dessa anteckningar ut till målande skildringar, t. ex. av nedstigandet i Falu gruva: »Hela vägen var genom stegar av trä, mest en i sänder av 20 steg, vart steg platt som en tvärhand på perpendikel. Ofta två stegar hopfäste, som sviktade, stödjande sig allenast på apices. Vägarna voro trånga på alla sidor, att man mest måste luta eller krypa på handen, ofta trånga, att man måste gå på sides, ofta stötte huvudet mot skärvor, som prominerte i taket, allt ovan med vitriol krystalliserat, ovan besynnerligen svarta ... Sot och mörker omgav dem (arbetarna) på alla sidor; stenar, grus, korrosiv vitrioldropp, rök, os, hetta, damm var allestädes. Ras fruktades, utan minsta sperance av säkerhet någon minut, som då allesammans momento citius kunde hopkrama. Ängslighet av ett så stort djup, mörker och fara reste håren på mitt huvud, att jag ingenting mer önskade än att åter få stå på jorden. De osäkra gingo nu här i sitt anletes svett och arbete, nakna till midjan. För munnen hängde en yllelapp, att röken och dammet ej allt för hoptals måtte insupas. Svetten rann ur deras kropp som vatten ur en ullpåse.»

Dalaresan.

I Falun hade han gjort bekantskap med landshövdingen baron Nils Reuterholm, en bland frihetstidens allra duktigaste ämbetsmän, som önskade att genom Linné taga reda på provinsens ekonomiska utvecklingsmöjligheter och erbjöd sig att bekosta en resa inom landskapet. I Uppsala fick man höra talas om anbudet, och då —

Digitized by Google

berättar Linné — »begåvo sig till mig några av de utvaldaste och för studier mest affekterade studiosi från Uppsala academia, som med mig hade lust att på egen depense göra kompagni. Jag alltså tog deras hurtighet med tillbörlig tacksamhet emot och på det allt måtte gå ordentligen, inrättade av mina följeslagare en form av societet med leges och statuta att oryggeligen hållas.» Preses blev Linné, en student blev geograf, en fysiker och sekreterare, en mineralog, en botaniker och kvartermästare för sällskapet, en zoolog och jägmästare, en adjutant och etnograf och en ekonom och räntmästare — man hade således sörjt för, att observationerna skulle bliva så allsidiga som möjligt, och var och en hade därjämte sin praktiska detalj. Resan anträddes den 3 juli 1734 från Falun och avslutades den 17 augusti. »Dagligen höllos observationer efter största möjlighet uti de materier, som mellan socios delte voro», och vid resans slut överlämnades en fullständig resejournal, Iter dalecarlicum, till Reuterholm. De unga studenterna voro oerhört både flitiga och vakna. Nödgades de någon dag ligga stilla i en prästgård, använde de tiden med att genomgå kyrkböckerna och funno där ofta notiser av värde, så i Lima kyrkbok, att »år 1636 hölls i kyrkan bönedag för de oräkneliga lemlar eller fjällmöss, som nedkommit och devasterat hela socknen med åker och äng». Iter dalecarlicum gav därför en ytterst omfattande och allsidig landskapsbeskrivning, och Linné hade full rätt att i företalet skriva: »Här kan man se, hur mycket är hemma i landet obekant, och långt mer ännu se, hur var provins har sin förmån, se, hur hon kan raffineras, se, vad otrolig nytta Sverige äga skulle, om alla dess provinser således bleve genomresta».

I Uppsala var han tillbaka vid början av höstterminen 1734 och grep sig genast an med nya arbeten, en Pluto suecicus, som innehöll hans mineralogiska system, och en Najades suecicæ, som handlade om surbrunnar, och därjämte började han att praktisera såsom läkare. Emellertid var han ännu blott student, medicine doktor kunde han enligt bruket blott bliva utrikes, och han hade massor av betydande arbeten liggande i handskrift, till vilka det icke fanns möjlighet att skaffa någon svensk förläggare. Men han var en optimist som få. På sina kollegier i mineralogi hade han sparat hop 260 daler smt. Vidare lovade honom en gruvinspektor Sohlberg en årlig lön av 300 daler kpt., »om han ville till utlandet medtaga och där handleda hans son», och så beslöt Linné »att strax resa ut att där promoveras i medicinen och strax komma igen, då han hade frihet exercera praxin medicam, genom vilken han kunde honett sig föda». Den, som uppmanade honom därtill, var hans

Digitized by Google

gode vän Johan Browallius, som var informator hos Reuterholm och som kastade fram tanken, att han sedan borde bliva praktiserande läkare i Falun, »men Browallius såg icke någon utväg för honom att komma på grön kvist, därest han icke komme ut och bleve doktor. Som härtill fordrades penningar, var intet annat, än att Linnæus borde engagera sig hos någon rik flicka, som först kunde göra honom lycklig och han sedan henne. Denna sats behagade Linnæus theoretice. Men oaktat alla förslag bliver därvid intet uträttat.» Så kom Linné att tänka på »Physicus urbis, doktor Johan Moræus, som var en efter sitt stånd ansenligen rik man», friade, sedan han talat vid dottern, och fick ja, fast Moræus »hade resolverat att aldrig applicera något av sina barn till medicin».

Hollandsresan.

Det är den föga romantiska framställning, Linné själv ger av sin kärlekshistoria. Fästmön var då aderton år, och bröllopet uppsköts på tre år. Nu var Linné klar för resan. Den 20 februari 1735 reste han från Falun och kom efter tämligen långa uppehåll fram till Helsingör, varefter färden gick först till Hamburg och därifrån till Amsterdam, dit han kom den 2 juni, men endast stannade några dagar. Huvudsyftet med resan var ju att bliva medicine doktor, och det skedde enklast i Harderwijk. Den 6 juni var han därför i Harderwijk, dagen därpå skrev han in sig i dess album studiosorum och blev — efter vad det kanske ej fullt tillförlitliga doktorsdiplomet upplyser — »noga och allvarligen» examinerad i medicin samt förklarad för medicine kandidat. I Sverige hade han redan skrivit en liten avhandling på 24 sidor om frossan. Den lämnades följande dag i manuskript till universitetets rektor, som gav den sitt imprimatur, skickades genast till tryckeriet, och redan den 12 kunde Linné disputera på den. Samma dag blev han medicine doktor, fick ring, hatt och diplom samt reste så från det välvilliga Harderwijk. Hela affären hade tagit jämnt en vecka, och nu — skriver han i sin självbiografi — »voro alla Linnæi pengar alla, att han ej hade någon övrig». Hans kamrat Sohlberg kom honom då till hjälp, och därpå reste de tillsammans till Leyden, där Sohlberg skulle studera.

Härmed börjar det kanske underbaraste kapitlet i Linnés levnadssaga. Han var på samma gång en överlägset snillrik vetenskapsman och ett naivt, älskvärt barn, och dessa egenskaper i förening gjorde, att han hade en enastående förmåga att överallt finna gynnare, som ville hjälpa honom. Dylika mötte han nu nästan i överflöd. Vid sin ankomst till Leyden gjorde han sin visit hos den berömde botanikern Gronovius, »som var den kuriösaste (vetgirigaste), som Linnæus fann i Holland». Gronovius fick vid en kontravisit

Digitized by Google

se Linnés otryckta Systema naturæ, och som han var en förmögen man, »begärer han få upplägga detsamma på egen bekostnad». På så sätt fick Linné sitt första banbrytande arbete tryckt (1735). Gronovius rådde honom vidare att besöka den berömde Boerhaave, samtidens mest frejdade läkare. Det dröjde åtta dagar, innan han kunde få företräde, men besöket avlopp så lyckligt, att Boerhaave blev förtjust och rådde »Linnæus att ingalunda resa från Holland nu strax, som han ärnade, utan hellre att nedsätta sig och leva i Holland». Ytterligare gav han honom en rekommendation till Johan Burman, som var föreståndare för den botaniska trädgården i Amsterdam. Linné reste dit, och Burman »offererar honom en präktig kammare, uppvaktning och kost vid sitt eget bord, och Linnæus tager emot detta goda tillfälle till nästkommande år». Han lät nu i Amsterdam trycka ett större redan i Sverige skrivet arbete, Bibliotheca botanica, som han av tacksamhet dedicerade till Burman. Linnæus — fortsätter självbiografien — »hade knappt nyttjat detta tillfälle hos Burmannum ett par månader, förrän den rike bankiren Georg Clifford kommer att söka Linnæum hos Burmannum och inviterar honom att bese dess präktiga trädgård på Hartecamp, då han övertalar Burmannum att lämna sig Linnæum, den Boerhaave hos honom rekommenderat för sin stora insikt i botaniken. Alltså bliver Linnæus hos Clifford, där han får leva som en prins, får den största trädgård under sin inspektion, får förskriva alla de örter, som saknas i trädgården, och köpa de böcker, som fattas i biblioteket. Ty var nu ock tillfälle för Linnæus att arbeta i botaniken, då han hade alla de tillfällen, som önskas kunde.»

Clifford var direktör för det holländsk-ostindiska kompaniet och oerhört rik. På sin trädgård offrade han årligen 12,000 gulden, och denna var därför något »oförlikneligt». Mina ögon — skrev Linné — »hänrycktes genast av så många naturens av konsten understödda mästerverk, alléer, rabatter, statyer, dammar och konstnärligt byggda berg och irrgångar. Mig tjusade edra menagerier, fulla av tigrar, apor, vilda hundar, indiska hjortar och getter, sydamerikanska och afrikanska svin. Med deras läten blandade sig andra av fågelskaran ... Jag häpnade, då jag trädde in i växthusen, fulla som de voro av så talrika örter, att en Nordens son måste känna sig förtrollad och villrådig, till vilken främmande världsdel han blivit förflyttad.»

Man kan förstå, att Linné tyckte sig hava kommit in i paradiset. I augusti 1735 blev han chef för den Cliffordska trädgården i Hartecamp med en årslön av 1,000 floriner, allting fritt — betjänter, hästar och vagn m. m. — ett storartat bibliotek och öppen full-

Digitized by Google

makt att inköpa alla böcker och alla örter han önskade. Dessutom fick han nu tillfälle att revidera och trycka de många arbeten, som han fört med sig från Sverige, och dessutom skriva nya. Under 1736 utkommo hans Bibliotheca botanica och Fundamenta botanica. 1737 blev hans Flora lapponica färdig samt dessutom flera andra arbeten: Genera plantarum, Hortus Cliffortianus m. fl. Om hans oerhörda flit under dessa år får man en föreställning genom Thore Fries' uppgift, att blott »de Linneanska skrifter, som bära tryckningsåret 1737, utgöra tillsammans nära 500 sidor i stort folio och över 1,350 in octavo med 46 planscher. Är redan detta i och för sig häpnadsväckande, så blir det detta ännu mer, när man besinnar de nämnda arbetenas vetenskapliga värde och det stora inflytande, som de haft på botanikens reformerande och utveckling». På två och ett halvt år i Holland publicerade Linné tolv eller, om man så vill, fjorton arbeten, de flesta av epokgörande betydelse.

Ehuru blott trettio år, betraktades Linné redan vid denna tid såsom en vetenskaplig storhet. Han fick anbud på flera ekonomiskt och vetenskapligt lockande platser. Men »ehuru han levde i allt det välstånd, som en dödlig önska kunde», började han egendomligt nog likväl att längta hem, ty »holländska klimatet är icke för en svensk länge hälsosamt», och därtill kom också tanken på Sara Lisa Moræa, ty förlovningen med henne hade nog ej — som man av uttrycken i hans självbiografi frestas att tro — baserats på huvudsakligen ekonomiska motiv. Ur den synpunkten hade det varit vida klokare att stanna i Holland, ty — som han skrev — då »andra måste resa hem för penningars skull, fruktar jag att resa hem för penningars skull; här kan jag få så mycket jag behöver, genom att jag tjänar mig själv, men ej så hemma». I oktober 1737 sade han upp sin plats hos Clifford — till dennes stora missbelåtenhet — stannade en tid i Leyden för att ordna den botaniska trädgården därstädes, gjorde sedan ett uppehåll i Paris — England hade han redan under sin tjänstetid i Hartecamp besökt — och kom så på sommaren 1738 tillbaka till Falun »att hälsa på sin käresta, som snart fyra år väntat på sin käre Ulysses.»

Linné i Stockholm.

Vid hemkomsten slog han sig ned i Stockholm såsom praktiserande medicus. I början hade han litet svårt att få något klientel, men på vanligt sätt log lyckan mot honom, och ganska snart blev han en bland huvudstadens mest anlitade läkare. Därjämte fick han en beskyddare i Tessin, som skaffade honom plats som amiralitetsmedicus med en lön av 2,700 daler kpt. samt en annan så-

Digitized by Google

som föreläsare med 600 daler smt. årsarvode [1]; tillika fick han fri bostad och fritt bord hos Tessin. Hans ekonomi kom således ganska snart på fötter, och på sommaren 1739 kunde han gifta sig med sin Sara Lisa.

Nya provinsresor.

Den omfattande läkarpraktiken lade emellertid allt för mycket beslag på hans tid och hindrade honom från de vetenskapliga sysselsättningar, som voro honom kärare. Visserligen var han på sätt och vis professor vid bergskollegium, men detta var dock ej detsamma som att vara lärare vid ett universitet, och han längtade därför tillbaka till Uppsala. Till sist dog den gamle Rudbeck (1740), och omedelbart därefter tvingades Roberg att avgå. De båda medicine professurerna blevo därigenom lediga, och till deras innehavare utnämndes nu Rosén och Linné (5 maj 1741). Han kunde emellertid ej omedelbart tillträda platsen, emedan han strax förut erhållit ett annat uppdrag av riksens ständer: »att resa till Gotland, Öland och andra orter att göra sig underrättad om färgegräs samt andra tjänliga örter och växter». Denna resa anordnades som den förra till Dalarna. Linné fick med sig »sex unga, vackra och kvicka ynglingar», och den 15 maj red expeditionen ut från Stockholm. Själva resebeskrivningen, Carl Linnæi Öländska och Gothländska resa, kom väl ej ut förrän 1745, men redan 1741 offentliggjorde han i Vetenskapsakademiens Handlingar Samling af et hundrade wäxter, upfundne på Gothland, Öland och Småland samt året därpå en Förtekning af de färgegräs, som brukas på Gotland ock Öland. 1746 företog han en ny dylik resa, till Västergötland, denna gång åtföljd blott av en enda student; resebeskrivningen utkom 1747, men redan samma år beslöto ständerna, att Linné skulle företaga ännu en tredje resa, denna gång till Skåne, där man »funnit mycken anledning så väl till gips, vilket nu årligen kostar riket snart en tunna guld, som ock till flintor av finare arten, vilka skola årligen utdraga ungefärligen 12,000 daler kpt». På våren 1749 begav sig Linné i väg, denna gång i vagn, såsom det hövdes en äldre förnämlig herre. Beskrivningen över resan kom ut 1751.

Syftet med dessa resor var — i motsats mot den till Lappland — rent praktiskt, att uppspåra växter och stenarter, som kunde bliva till nytta och förbättra »handelsbalansen». De förhoppningar, som ständerna i detta fall ställde på honom, svekos ej heller, och särskilt gav han anvisning på en mängd inhemska medicinalväxter. Men för Linné själv var naturligtvis det rent vetenskapliga intresset

[1] Dessa utgingo på bergskollegiets stat, ty såsom förut påpekats, betraktades bergskollegium till hälften såsom ett naturvetenskapligt universitet. Föreläsningarna — i mineralogi och botanik — höllos på riddarhuset.

Digitized by Google

det förnämsta, och även här blev utbytet av resorna ytterst givande. Han fann en mängd dittills okända växter och även insekter, fåglar och fiskar. Vid Marstrand «botaniserade vi på havsbottnen såsom i ett nytt Sverige», och vid Uddevalla fann han »skalberg» en färdingsväg från havet, där fossilerna lågo i sådana massor, »att man kan undra, det så många liv levat i världen». I Västergötland studerade han ivrigt de geologiska formationerna, och över huvud observerade han allt. Det är detta, som gör hans reseskildringar till något så enastående. I dem få vi en i detaljen trogen bild av det dåtida Sverige, vi få en bild av allmogens levnadssätt i olika provinser, av deras sätt att bruka jorden, deras skrock och övertro, deras folklekar, klädedräkt o. s. v. Därmed skapade han ock en ny litteraturart, som på 1700-talet blev ytterligt populär och i vilken han fick en mängd efterföljare. Ett vittnesbörd om genrens popularitet äger man ännu i ett stipendium vid Uppsala universitet, det Strandbergska. Stipendiaten skall — för att göra ett kort sammandrag av den vidlyftiga instruktionen — om somrarna företaga »ekonomiska resor att på alla ställen samla underrättelser såväl i hushållningen i gemen som ock i varje landsort och folkets särskilda beskaffenhet, flit och arbetsamhet, lättja och håglöshet, böjelse för vissa näringar, samt varje orts egna levnadssätt, yrke och födkrok på slättlandet, skogsbygden och bergslagen samt skärgården; likaledes ombeflitar han sig utspana på alla ställen, vad allmogen äter och dricker, av växt- och djurriket, dess matlagning och dagliga spisordning» etc. Ju längre man kommer fram i tiden, dess mera försvinner likväl den utilistiska synpunken för att ersättas av ett kulturhistoriskt intresse, men ett arbete som Samuel Ödmanns klassiska Hågkomster är dock ytterst en ättling av Linnés resor.

Linné som professor i Uppsala.

Vid trettiofyra års ålder hade Linné blivit professor i Uppsala. Därmed inleddes en ny period i hans liv. De stora vetenskapliga upptäckternas tid var nu förbi för honom. Vid det fattiga universitetet stodo ej längre samma vetenskapliga hjälpmedel honom till buds som i det rika Holland. Visserligen satte han, såsom vi sett, den alldeles förfallna botaniska trädgården i stånd och i så gott stånd, att den på hans tid nog var en bland de bättre i Europa. Men det gick icke med samma lätthet, som då han hade Cliffords öppna pung att ösa ur. Och därtill kom det uppslitande universitetsarbetet. 1761 berättar han, att han *dagligen* föreläste fem timmar. Mycken tid över till egen vetenskaplig forskning och vetenskapligt författarskap hade han således icke. Hans största insats under dessa professorsår blev därför hans lärargärning. Få

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

hava av naturen varit mera danade för en dylik. Hans ungdomsfriska världsåskådning, hans skämtlynne, hans lätthet att umgås med människor och icke minst en viss naivitet gjorde honom till en ungdomens vän, och i förhållande till lärjungarna gör han snarare intryck av den äldre kamraten än av den överlägsne vetenskapsmannen. Hans hänförelse för forskningen kunde ej annat än verka smittande, och hans originella, konkreta och friska framställningskonst fängslade alla, som råkade i beröring med honom. Det blev i Uppsala ett mode att åhöra honom även för dem, som ej studerade naturvetenskap, och stundom tyckes han hava haft halva studentkåren till åhörare.

I det yttre förflöt hans liv lugnt. De husliga angelägenheterna överlämnade han åt sin hustru och skötte själv sin vetenskap. Hans anseende såsom samtidens störste svenske vetenskapsman var obestritt och erkändes både av hans kolleger och av regeringen. 1753 blev han den »förste litterate nordstjärneriddaren i riket», och 1761 adlades han till *von Linné*. Hans död, 1778, betraktades såsom en tilldragelse av den vikt, att Gustav III i sitt trontal till ständerna ansåg sig böra omnämna den: »Jag har förlorat en man, som gjort lika ära åt sitt fosterland såsom värdig medborgare som han verkligen var över hela världen berömd. Länge skall Uppsala påminna sig den ryktbarhet, som Linnés namn åt denna högskola förvärvat.»

Linné såsom stilist.

Hans insats i den svenska kulturen var också sådan, att han förtjänade ett dylikt eftermäle. Samtiden satte honom ej vidare högt såsom stilist, men eftervärlden har här gjort honom större rättvisa. Själv framhöll han ofta sitt ringa språkintresse, ty han höll före — säger han i sin självbiografi — »att tiden på intet sätt dyrare köpes, än då man reser utomlands endast för språkens skull. Visst var det, att Linnæi tid icke tillstadde honom att excolera språken, men så var ock att märka, det hans genie var så alldeles intet för språk, att han varken lärde engelska eller fransyska eller tyska eller lapska, ja, icke en gång holländska, fast han hela tre åren vistades i Holland; icke dess mindre kom han allestädes fram väl och lyckligen.» Utrikes redde han sig med latin, som jämte småländska var det enda språk han behärskade. I hans kollegers öron lät det förra språket ej vidare ciceronianskt, och man kallade det »swartbäckslatin». Men av dessa anmärkningar var Linné ganska oberörd: »Hellre vill jag få tre örfilar av Priscianus än en av naturen», och på ett annat ställe yttrar han om sin skrivart, att den »är mycket enfaldig, varför jag torde bliva hårt ansatt av många Plinii näktergalar». Han tröstar sig dock därmed, att »om hos andra folkslag allenast eloquentiæ doctores fått skriva, torde världen i dag vetat mindre».

Digitized by Google

Denna frihet från mönster och denna friska omedelbara uppfattning äro emellertid hans styrka såsom stilist, ty trots alla de bockar, som en kriarättare både på hans tid och i våra dagar kan sätta i kanten av hans arbeten, är Linné jämte Dalin väl frihetstidens störste prosaist. Olavus Petri hade före honom varit vår främste stilkonstnär. Men sedan hade den svenska prosan råkat in i en förfallsperiod. Under 1600-talet var ju Sverige en halvtysk provins, och vi fingo då in både tyska ord och tyska konstruktioner. Ännu ödesdigrare var 1600-talets humanism med dess latinsvenska rotvälska, som för oss är nästan obegriplig. På Karl XII:s tid kom det franska inflytandet. Ur stilistisk synpunkt var väl det klara, logiska franska språket en ypperlig förebild. Men tyvärr valde man ej de bästa mönstren, icke Pascal, Molière, La Rochefoucauld, utan élogeförfattarna med deras cirklade omskrivningar och deras förkärlek för abstrakta uttryck i stället för konkreta. Försöken att på det ännu ouppodlade svenska språket svarva ihop några klingande retoriska fraser i fransk élogestil avlöpte därför högst olyckligt, och Tessin, som av samtiden ansågs såsom mästaren i denna art av vältalighet, förefaller oss ganska krystad och onaturlig. Jag behöver blott välja en punkt i hans inträdestal i Vetenskapsakademien. Han kommer där in på medlemmarnas olika uppgifter, och naturvetenskapsmännen karakteriserar han på följande sätt: »En del av dem, uppmärksamma uppå naturens lopp och de förborgade fjädrar, som densamma i gemen eller i synnerhet rörelse giva, utrannsaka med skarpa ögon de minsta omständigheter i naturens rike och göra därav en eftertänksam tillämpning av den nytta, Skaparen människan såsom det ädlaste av dess kreatur under själva instiktelsen av vad skapat är tillägnat samt till dess utgrundande henne tillräckligt ljus och insikt inblåst». Nog måste man läsa om denna punkt en tre eller fyra gånger, innan man förstår Tessins mening.

Linné kunde lyckligtvis ej franska, brydde sig heller aldrig om sin stil, utan skrev som det föll honom in. I motsats till »vältalarna» är han därför enkel och naturlig. Han är »realist» samt äger den förmåga, som dock är den väsentliga för en stilist: att åskådliggöra, vad han vill — låt vara att grammatikan då och då får några örfilar. Jag har redan anfört några utdrag ur hans resejournaler, som bestyrka detta, och jag kan anföra ännu några. I Västgötaresan målar han på detta sätt nattens inbrott: »Natten kom på med sitt tjocka mörker. Den höga barrskogen syntes som en mur, dubbelt högre av mörkret, kornblixtar lyste som gasteld hastigt och ofta, utan dån, hästarna gnistrade och slogo eld med skorna emot stenarna, ugglorna skreko som gastar och nattskrävlan

Digitized by Google

skärrade som en spånrock. Vulcani bleke skjortgossar dundrade och släggade med mer än handkrafter långt bort vid hamrarna, intill dess vi kl. 11 om natten kommo fram till Norum.» Vid mitten av augusti kom han tillbaka till Uppland: »Hösten hade allt ifrån Fällingsbro stadigt visat sig för våra ögon. Skogen stod väl grön, men allvarsammare än om sommaren. Mark och ängar voro väl gröna, men utan blomster, ty de förra hade fänaden och de senare hade lien förraskat. Åkrarna stodo fullsatta med gula skylar, och den gulaktiga stubben efter säden var isprängd med grönt ogräs. Diken stodo fulla av vatten efter den våta sommaren, och den myckna brunskäran gjorde dem gula. Vägarna betäcktes på sidorna med persicaria acri, som nu begynte rodna och sloka med axen. Lantmannen var ute överallt i fullt arbete. Somliga bönder slogo av säden med lien, under det deras kvinnfolk, som voro om huvud och armar helt vita, sammanbundo henne. Somliga körde hem sin råg, somliga tröskade, somliga söndergnogo koklarna med sladden, somliga jämkade åkern med järnharven, somliga sådde ut vinterrågen, somliga harvade ned kornen, somliga jämnade åkern med välten, under det att vallebarnen sjöngo och blåste i sina horn för boskapen, som betade i de avslagna ängar, intill dess det kulna aftonvädret begynte vissla och klara solen nedsjunka under horisonten, då vi kommo in i Uppsala trädgård.»

Linné såsom berättare.

Men Linné är icke blott en överlägsen skildrare. Han är även en ypperlig berättare. Det är särskilt Levertin, som riktat uppmärksamheten på Linnés likhet med La Fontaine. Han är en fabelberättare, som nästan aldrig kan nämna »ett djur eller en planta utan tillägg av ett epitet, ett verb eller en hel liten episod, som lyfter iakttagelserna in i diktens och berättelsens glittrande och spelande atmosfär». Dylikt — fortsätter Levertin — är nu alldagligt, »men i Linnés tidevarv strålade det av daggig nyhet. Rokokons behag gjuter ännu sin täckhet över dessa lekfulla småvändningar, och med en älskvärd sinnrikhet går ej sällan naturiakttagelsen över i poesi.» Man behöver blott läsa ett stycke som detta: »Bokmalen, den lille bokbindaren, konfiskerar allt. Loppan gör luftsprång, knäpparen gör kaprioler, aftonmyggan dansar hoppdans över kärren. En fågel hördes skria med en ovanlig och häftig röst, som hade han varit i dödens klor, men det var intet annat än en liten bofink, som hade en stor fjäril i munnen och ropade hem sina barn till måltid.» Eller då han om lysmaskarna skriver, att »honorna gingo med sina lyktor att visa sina män vägen och låna dem eld», eller om myrorna: »Sedan de således smakat ont och gott, måste Far och Mor resa ut att beskåda den värld, de aldrig tillförene sett, flyga då ut i

Digitized by Google

bästa och vackraste sommaroset utan att tänka på vägen tillbaka, då okunniga om all fara, såsom en liten fågel, den nyss flugit ur nästet, ej vetandes, var de skola hamna, följa vädret och lyckan» — detta är ju H. C. Andersen, men utan all tillgjordhet, utan all sentimentalitet och utan all falsk barnslighet.

Linnés naturkänsla.

Då Linné skildrar djur- och växtvärlden, finner man, att han rör sig inom en tillvaro, som blivit fullkomligt ett med hans väsen. Linné är också den, som först öppnat samtidens blick för naturen och som inleder det natursvärmeri, som sedan, särskilt genom Rousseau, kom så på modet. Men hans naturevangelium är av en annan art än det, som möter oss hos Rousseau och hos schweizaren Haller, vilken liksom Linné var både vetenskapsman och poet. Hos Rousseau är kärleken till naturen förbunden med hatet till civilisationen, och även hos Haller ses naturen företrädesvis i dess motsats till det borgerliga samhället. Hos båda är vidare naturkänslan övervägande sentimental. Linné däremot älskar naturen därför, att den *är* natur. Han är icke något svagt stadsbarn, som längtar ut på sommarnöje, någon kulturleda har han icke — tvärtom ett rent svärmeri för den av Rousseau så förkättrade vetenskapen — och sentimentaliteten är honom alldeles fjärran. Han är det sunda, friska och glada naturbarnet, och den natur, som möter oss i hans skrifter, är därför vida mera äkta och vida mindre arrangerad än hos 1700-talets övriga naturvänner.

Däremot saknar han alldeles det föregående århundradets historiska och arkeologiska intressen — eller kanske rättare: en runslinga, en ättehög o. d. intressera honom endast i hans egenskap av naturforskare. De bidraga att skänka bygden dess egendomliga kynne, de höra så att säga till landskapet. Ty naturen fattas av Linné i vidsträcktaste mening, och han beskriver t. ex. staden Göteborg lika förträffligt, lika levande, som han skildrar en landsbygd.

Sexualsystemet.

Linnés styrka är hans blick, hans enastående observationsförmåga. Men nästan lika stor är hans praktiska begåvning, det administrativa genie, han har att ordna det naturens rike, som nästan kan sägas hava blivit hans. Före honom rådde här ren anarki. System funnos nog, snarare för många. Det var — säger Fries — »ordning, klarhet och lättfattlighet, varefter man längtade, och detta icke minst inom systematiken, där mången i halv förtvivlan över de många misslyckade och opraktiska systemförsöken förklarade naturföremålens alfabetiska ordnande vara det enda tillfredsställande». Så kom Linné med sitt sexualsystem, och genom sin enkelhet, sin klarhet och sin praktiska användbarhet slog det genast igenom, även

Digitized by Google

därför att det grundade sig på något för växterna så konstitutivt som befruktningen. Det har sedan blivit utsatt för klander såsom artificiellt, i det att skilda växtformer föras till samma klass blott av hänsyn till befruktningsorganen. Men Linné själv var fullt medveten om systemets provisoriska karaktär. Med ett dylikt måste man emellertid börja. Ett fullt »naturligt» system var vetenskapens framtidsmål, och hans egen tid gjorde enligt hans mening klokast i att inskränka sig till att samla material till ett dylikt. Själv var han alldeles för mycket verklig naturforskare och för litet hypotesbyggare för att med det ofullkomliga material, över vilket botaniken ännu förfogade, vilja upptimra ett dylikt »naturligt» system. Han hade en mycket stark känsla av, att vetenskapen måste börja med analysen och icke — såsom den äldre tiden och delvis ännu Swedenborg — med syntesen. I en av sina föreläsningar yttrade han: »Om jag skulle börja att undervisa i den naturliga metoden, så borde jag först själv känna den. Jag borde sedan gå från det allmänna till det enskilda och taga en bestämd princip till utgångspunkt. Så bör en lärare göra. Men då vi ännu alla äro lärjungar i naturvetenskapen, böra vi alla gå från det enskilda till det allmänna och således först grunda släktena, sedan familjerna och slutligen klasserna.» Och i ett brev till Haller skrev han: »Jag medgiver gärna, att man ej på ståndare och pistiller kan grunda ett naturligt system. Jag har valt denna metod som något övergående för att få andra att undersöka befruktningsorganen», och i samma brev hälsar han med glädje Hallers försök att finna ett naturligt system: »Jag har även själv länge hållit på med detsamma».

Han ville först och främst bringa ordning i växternas förut kaotiska rike. Hans huvudarbete i detta avseende var hans 1753 utgivna Species plantarum — två volymer om tillhopa 1,200 sidor. Själv höll han detta arbete för sitt bästa. I det beskrev han omkring 8,000 växtarter, fastslog avgörande den förut vacklande skillnaden mellan genera, species och varianter, och med sitt praktiska snille fann han här en nomenklatur, som uttryckte detta. Den äldre nomenklaturen var för det första mycket vacklande, olika hos olika författare, samt dessutom orimligt vidlyftig, i det att man i själva namnet ville giva en beskrivning av växten. Så t. ex. hette Linnea borealis än *Valerianella nemorosa repens foliis vitis ideæ minoribus flore subruente semine umbilicato oblongo,* än — hos andra — *Nummularia major rigidioribus et rarius crenatis foliis flore purpureo gemello.* Att komma ihåg dylika namn var i varje fall ej lätt. Linné fann Columbi ägg. Efter typen »Carolus Linnæus» uppställde han även för djur- och växtvärlden den enkla tvåordsbenämningen, enligt

Digitized by Google

vilken det förra namnet angav släktet, det senare arten. Så enkelt detta än förefaller, var det, för att begagna Linnés egna ord, »som att sätta kläpp i en klocka. Två namn kunna lätt minnas, lätt nämnas och skrivas, långt bättre än förut skedde genom långa definitioner.»

Övriga insatser i naturvetenskaperna.

Dessa administrativa åtgärder hava egendomligt nog bortskymt Linnés förtjänster inom botanikens övriga områden. Med orätt, ty överallt möter man, såsom Thore Fries anmärker, hos honom uppslag, som sedan utvecklats till särskilda vetenskapsgrenar. Mest intresserade han sig naturligtvis för biologien, och utom befruktningen observerade han en mängd andra biologiska företeelser såsom fröspridningen, växternas rörelser, bladens dag- och nattställning (deras »sömn»), blommans öppnande och slutande vid vissa tider på dygnet, på grund varav han fann sig äga ett särskilt »blomsterur», växternas förmåga att skydda sig mot klimatet och mot djur o. s. v. Växtgeografien ägnade han en stor uppmärksamhet, han fann, att lokalens natur förändrade växternas gestalt och beskaffenhet, han sysselsatte sig med frågan om växternas vandringar från land till land, de vägar, på vilka de överförts, och de förändringar av landskapet, de åstadkommit m. m. Över huvud finnas få problem inom den moderna botaniken, som han icke åtminstone tangerat, även sådana som den om arternas uppkomst och mutationer, ehuru han med hänsyn till vetenskapens dåvarande möjligheter inskränkte sig till att meddela sina observationer utan att på dem bygga några teorier.

Botaniken var för övrigt blott *en* av de vetenskaper, med vilka han sysslade. Samma systematiska reda, som han infört inom botaniken, införde han ock inom zoologien, och även det mineralogiska materialet ordnade han in i ett system, som dock sedan fått vika för andra. Likaså intresserade han sig för geologien, isynnerhet för petrifikaten, vilkas rätta natur av förstenade djur och växtlämningar då ej var allmänt erkänd, men av Linné med styrka framhölls. Och slutligen var han även såsom läkare samme skarpsinnige och vakne iakttagare som på naturforskningens övriga områden, och så moderna upptäckter som de smittosamma sjukdomarnas beroende av bakterier skymta fram i hans skrifter.

Linné och bibeln.

För Linnés forskning fanns det emellertid en gräns, som han åtminstone icke ville överskrida. Han hade uppfostrats i ett enkelt, gammallutherskt prästhem i den småländska landsbygden, och han bibehöll alltid sin barndomstro. Den var naivt biblisk, snarast gammaltestamentlig, och den hade ej grumlats av några filosofiska tvivelsmål, ty för dylika och för teorier över huvud hade Linné

Digitized by Google

föga sinne. Varken av Descartes, Leibniz eller Newton har han tagit några djupare intryck. Väl erbjuder Leibniz' teodicé och Linnés världsuppfattning stora likheter, men den senare kan enklast förklaras därav, att den är rent biblisk; den återfinnes nästan fullständigt i Jobs bok, och de inspirerade ord, med vilka Linné inleder Systema naturæ förefalla nästan såsom skrivna av den store israelitiske skalden själv: »Jag såg den oändlige, allvetande och allsmäktige Guden på ryggen, då han gick fram, och jag hissnade. Jag spårade efter hans fotsteg över naturens fält och märkte utur vartenda, även i dem jag näppeligen kunde skönja, en oändlig vishet och makt, en outrannsakelig fullkomlighet. Jag såg där, huru alla djur underhöllos av växterna, växterna av jorden, jorden av jordklotet, huru jordklotet välvdes natt och dag kring solen, som gav det liv, huru solen med planeter och fixstjärnor rullade liksom på sin axel till ett obegripligt antal och oändelig vidd samt uppehöllos i sitt tomma intet av den obegripligt första rörelsen, alltings varelse, alla orsakers drivfjäder och styresman, denna världens herre och mästare.»

Själv har Linné tydligen icke märkt, att Newtons världsbild här trängt in i den bibliska. Läsaren observerar det knappast heller, och det hela verkar såsom ett stycke ur Job eller Psaltaren. Taga vi ett annat arbete av honom, Œconomia naturæ (1749), klingar inledningen såsom en kommentar till första kapitlet i Genesis: »Ingenting är endast för sin egen skull, utan måste tillika vara ett annat ting till tjänst, såsom en länk i en kedja, så att om ett enda ting fattades, skulle hela ordningen bliva rubbad. *Solen* skall om dagen lysa och uppliva den kalla jorden, *månen* måste varda nattens ljus, *luften* tjäna till vårt liv, *regnet* svalka det torra, *jorden* är för växterna, *växterna* till för djurens uppehälle, det ena *djuret* för det andras skull, och omsider allting för *människan* såsom det ädlaste av alla och som av Skaparen blivit utrustad med större förmåga än andra att befrämja Dess lov». Naturligtvis råkade denna bibliska världsåskådning någon gång i strid med de vetenskapliga resultat, till vilka han kommit. Men han tyckes icke hava märkt motsägelsen, i varje fall ej hava tagit konsekvenserna. Han ville gärna — skriver han i en anteckning — »hava trott jorden äldre än själva kineserna påstå, om Skriften det tillåtit». Men när så icke var fallet, sökte han förklaringen på annat sätt, och i det hela bestyrkte blott vetenskapen bibelns utsagor. Allt går därför för honom förträffligt ihop, och i detta fall är särskilt hans Oratio de telluris habitabilis incremento (1744) av ett stort intresse. Enligt bibeln hade ju alla väsen funnits i paradiset, det första människoparet och

Digitized by Google

de första paren av varje djurart. Sedan hade syndafloden kommit och fördränkt allt utom de par av varje art, som Noak tagit in i sin ark. Linné bestrider icke den naiva bibliska skapelsesagan, anser den tvärtom alldeles riktig, men tolkar den på ett annat sätt än det vanliga. Jag antager — skriver han — »att all nu befintlig jord i världens barndom var sänkt under vatten och täckt av den vidsträckta Oceanen med undantag av en enda ö i detta omätliga hav, på vilken ö alla djur bekvämligen kunnat hava sitt tillhåll och alla växter förträffeligen frodas». Emedan nu alla djur funnos i paradiset — ty Adam gav dem ju namn — följer därav, att också alla växter funnits där, »ty nästan varje växtart giver föda åt sina särskilda djurarter och flera insekter äta endast ett visst slags växter». Men varje växt kräver en särskilt lämplig växtplats och varje djur ett visst klimat. Paradiset var därför beläget under ekvatorn och hade formen av ett högt berg, i följd varav det ägde såväl en tropisk som en alpin flora och fauna. På samma sätt var det med berget Ararat, där arken stannade. På dess spets kunde Lapplands växter och djur trivas. Hade däremot fastlandet vid världens skapelse »varit så stort och jordklotets torra del haft lika stor utsträckning som i våra dagar, skulle det ha varit svårt, ja omöjligt för Adam att anträffa alla särskilda djurarter».

Att denna vid ekvatorn belägna ö och det bibliska paradiset i Mesopotamien ej kunna vara identiska, var tydligen något, varpå Linné ej reflekterade, ty förmodligen har det aldrig hos någon funnits en så egendomlig förening av vetenskaplig skärpa och älskvärd, barnslig naivitet. När han i ett annat arbete åter kommer att tala om denna underbara paradisö, märker man, hur Adam för honom blir något av en Linné i Cliffords trädgård. Ön var »en levande naturaliekammare av alla örter och djur, att icke en enda felades av vad nu finnes på jordklotet. Här har alltså den första människan haft allt, som till mänsklig nytta och nöje kan ernås av naturen, och följaktligen varit den sällaste.» Alltså — tillägger han — har »den första människans göromål i Lycksalighetens trädgård varit att liksom i den aldrafullkomligaste naturaliesamling betrakta Skaparens verk».

Syftet med hans nyss citerade Oratio var att visa, »att blott ett enda könspar av alla levande väsen blivit i begynnelsen skapat». Hans fortsatta forskningar syntes emellertid leda till »en vidunderlig slutsats, nämligen att det kan inträffa, att nya arter uppstå inom växtvärlden». Han var tillräckligt vetenskapsman att ej undertrycka sitt rön, även om »härigenom skulle kullslås den fruktifikationens grundval, som tillika är en grundval för hela den botaniska veten-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

skapen». Men någon ny teori vill han icke bygga upp: »Iakttagelser och framtiden skola avgöra, vad som är säkert. Jag själv framställer ej detta som något avgjort, utan blott såsom gissningar, på det att andra måtte anställa noggrannare undersökningar härutinnan.» Hans bibeltro rubbades i varje fall ej härav, och någon *strid* mellan tro och vetande har Linné, så vitt jag kunnat finna, aldrig genomkämpat. Hans forskning endast styrkte hans religiösa tro: att allt i världen var vist, förnuftigt och rättfärdigt inrättat. Förmodligen har det också funnits få så genomförda optimister som Linné. Överallt i naturens rike tyckte han sig kunna iakttaga Skaparens underbara vishet, och hans eget levnadslopp stod framför honom såsom en försynens slösande rika gåva. Gud själv — skrev han på gamla dagar — »har fört honom med sin egen mäktiga hand. Gud har ingivit honom en sådan brinnande håg för vetenskapen, att den blivit det aldra behagligaste. Gud har låtit honom få koxa in uti sin hemliga rådskammare, låtit honom se mera av sina skapade verk än någon dödlig före honom.»

Nemesis.

Hela naturen och hans eget liv vittnade således om Skaparens vishet. Men mot tron på en förnuftig världsordning syntes ju människornas liv innebära en gensaga. Huru ofta gick det ej den gode illa och den onde väl! Problemet sysselsatte Linné i en samling anteckningar om Nemesis divina, som han antagligen började på 1740-talet och sedan fortsatte. Att sammanfatta dessa spridda notiser, sentenser och anekdoter till en avhandling var nog aldrig hans mening, men de giva oss dock en föreställning om hans ställning till problemet. Det var ju detsamma, som diskuterats redan i Jobs bok, och Linnés lösning är densamma som den, i vilken den gammaltestamentliga skriften i sitt nu föreliggande skick mynnar ut: även inom människolivet är världsordningen strängt förnuftig och moralisk. Det är blott vi, som icke kunna genomskåda hemligheten i Guds världsstyrelse. Bäst belyses Linnés ståndpunkt av en gammal talmudisk berättelse, som han anför:

Då Moses på Sinai berg talade med Herren, frågade han, varför Gud, fastän rättvis, kunde tillåta orättvisor i sin värld, så att rättrådiga ofta voro de olyckligaste och bovar de lyckligaste. Gud svarade: »I dömen efter skenet. Jag efter allvetandet. Skåda ned till bergets branter och källan.» Moses såg då följande: först en vild, på en yster häst ridande krigare, vilken vid källan hoppar av hästen, dricker vatten, sätter sig åter upp, tappar ovetande sin börs och skyndar därifrån. Sedan går en trasig, svettig gosse förbi, dricker vatten finner börsen, ser och tager penningarna samt går glad sin väg. Sist kommer en gråhårig, utmärglad, trött, pustande gubbe, dricker vatten och lägger sig att vila.

I största hast kommer krigaren åter, fordrar börsen av gubben och svär att genomborra honom med svärdet, om han ej återlämnar densamma. Gubben

Digitized by Google

nekar sig hava sett den, bedyrar det med en ed och utbreder för honom alla sina tillhörigheter, men krigaren genomborrar gubben och mördar honom vilt.

Vid denna syn utropar Moses: »Rättfärdigaste Gud! Skall den skändlige boven sålunda få mörda den vördnadsvärde gubben!»

Herren svarar: »Så dömer du, men jag har så befallt. För åtta år sedan strypte den gubben här i skogen gossens fader, emedan han trodde, att han bar penningar på sig. Den värnlöse gossen har sedan dess fått från dörr till dörr tigga sitt uppehälle; honom gav jag de penningar, som krigaren på orättrådigt sätt samlat. Krigaren har jag använt för att straffa den genombrottslige gubben; många illbragder har krigaren begått, och för dem skall han en dag drabbas av sitt straff.»

Hela denna lära om Nemesis har också en ålderdomlig, gammaltestamentlig, stundom rent primitiv karaktär. Gud är en oblidkelig hämnare, som straffar all orättfärdighet, om än kanske icke på brottslingen, så dock på hans avkomlingar: »När Gud begynner göra räkenskap med oss, dör den ena efter den andra. Nulla calamitas sola. Hus brinner upp, allt olyckas. Nu har Guds hämnd kommit över det huset. Gynnar Gröp mördade S. Sigfrids systersöner tre. Till tolfte led ingen sotdöd. Olyckliga födda av elaka föräldrar. Quod sus peccavit, luant porcelli (vad svinet förbrutit, få grisarna umgälla). Jag har aldrig sett den rättfärdige eller hans säd efter bröd gå.» Denna vedergällningslära tillämpar Linné så starkt, att han t. o. m. sluter från verkan till orsaken. Så hade en regementskvartermästare Asp gjort konkurs och dragit olycka över hela sin familj. Enda dottern hade dött i kopporna, ende sonen hade fått lungsot: »Vad de gjort, fick jag ej veta. Gud dömer ej utan orsak, det vet jag.» I dylika fall antager Linné, att »något hemligt måste vara syndat, fast de levde hederligt och ärbart inför världen».

Men Nemesisläran hos Linné har ett ännu mera primitivt drag, som sedan möter oss också hos Strindberg. Nemesis är nämligen i släkt med dennes »makter». Man bör därför vakta sig för att genom övermod eller allt för stor lycka mana ut dem, ty då kan man helt oförmodat få ett hugg bakifrån. I en föreläsning yttrade Linné: »Ju högre man stiger, ju svårare fall, om man råkar i olycka. Den, som intet är desto starkare, gör bättre, att han smyger sig fram, än att han tänker med våld komma till högt stånd. Så snart någon begynner lysa, kommer avunden och vill gripa honom an.» Låtom oss — heter det i en Nemesisanteckning — »smyga och ej stånga oss genom världen, modo ne audiat Nemesis» (på det att Nemesis ej må höra oss). Det sista är en vändning, som ofta kommer tillbaka hos Linné.

Denna känsla för naturens dolska »makter» var ett arv, som Linné — i likhet med Swedenborg — hade från gångna släktled

Digitized by Google

och väl även från barndomshemmet i den småländska landsbygden. Ofta bryter sig detta primitiva uppfattningssätt mot hans klara vetenskaplighet. Så skriver han om spöken: de »omtalas i Skriften, i äldsta tider, mest i fabulösa tiden. Äntligen höras de ej mer av i de florissanta riken. Allestädes omtalas de på landsbygden. Det mesta är fabulöst. Barn, skrämda, tro vara spöken, allenast de gå ut i mörkret, eller om dagen, då luckor stängas. Det sitter inrotat hela livstiden, att de bliva mörkrädda. Mest frukta de för kyrkogårdar, galgbackar. Av tusen sägner är näppeligen en veritabel.» Men så berättar han en spökhistoria, som tilldragit sig i hans eget hus, ehuru den visserligen bevittnats blott av hans döttrar och ej av honom själv. Icke ens aningar vill han alldeles avvisa: »Den dagen min moder dog i Småland och jag var i Uppsala, var jag så melankolisk, att jag aldrig varit sådan, fast jag ej visste därav».

Men dessa primitiva drag i Linnés väsen fingo aldrig någon betydelse för vetenskapsmannen. De voro frön, som aldrig slogo ut i blom. Såsom den empiriske naturforskare han var, antecknade han alla de fall, han tyckt sig kunna iakttaga av en dylik Nemesis, och dessa gåvo honom väl ett rättesnöre för hans enskilda moraliska liv, men sammanarbetades icke till någon genomförd filosofisk teori. Inom naturen hade han tyckt sig kunna iakttaga en förnuftig världsordning, och han nöjde sig med, att denna iakttagelse ej vederlades av människolivet.

Linnés begränsning.

Han var den store observatorn och administratorn, ej den förutsättningslöse tänkaren, och i mycket var han som person ett stort barn, som trots allt vetenskapligt snille likväl såg världen med »Moses' brillor». Någon stor, manlig karaktär var han icke, ej någon, som djärvt ville »stånga sig fram». I stället gav han visligt efter, när striden kunde bliva farlig. Då man nu läser hans självbiografiska anteckningar, stötes man ofta av hans oerhört starka självuppskattning, som visserligen i det hela är berättigad, men som ej verkar tilltalande i antecknarens egen självbiografi. Han kan ej frikännas från en viss pueril fåfänga, och han redogör väl utförligt för alla de utmärkelser, som kommit honom till del. Även hans religiositet är för oss mera naivt gammaltestamentlig än evangelisk. Han överlämnar sig åt försynens ledning, men gör det, såsom det synes, icke utan en bitanke på belöningen. Hämnden överlåter han åt Herren, men det sker i förvissningen om, att den likväl skall komma och rundeligen utkrävas. Ty någon evangelisk förlåtelse är han knappt villig att giva, och han är ofta ogrundat misstänksam samt glömmer ej gärna en verklig eller inbillad oförrätt. Alla dessa brister överskylas likväl av hans naivitet. Man tycker sig knappt kunna bedöma

Digitized by Google

dessa fel hos honom så, som man bedömer dem hos vanliga människor, och kritiken avväpnas alltid av hans soliga, barnagoda leende. I sina anteckningar har han målat sig själv, sådan han var, och han har i dem skrivit en »confession», som kanske är ärligare än Rousseaus och där det storslagna likväl väger över det, som är smått och futilt. Ty även såsom moralisk och religiös personlighet — ej blott såsom vetenskapligt snille — stod han dock över de flesta av sina svenska samtida.

* * *

Linné såsom lärare.

Det återstår ännu ett område av Linnés verksamhet, som jag förut endast flyktigt berört — hans insats såsom lärare. Såsom sådan kan han knappt överskattas. Då han kom till Uppsala, låg det naturvetenskapliga studiet, såsom vi minnas, så gott som fullkomligt nere, men genom honom och Rosén von Rosenstein blev det nästan en modesak för alla att studera dessa vetenskaper, och Linné fick, såsom redan påpekats, ibland halva studentkåren till lärjungar, ehuru bland dessa endast ett fåtal tänkte utbilda sig till läkare. Såsom föreläsare lär han hava varit ypperlig. Johan Gustaf Acrel, som åhört honom, skriver: »Uti lärostolen hade han en särskild och honom alldeles egen vältalighet, vilken — ehuru den ej var understödd varken av så synnerligen stark eller välljudande röst, ej heller av språkets förnämare uttal, ty han bröt på småländska dialekten — undgick likväl aldrig att i högsta mån intaga sina åhörare. Han visste att giva orden uti sina korta meningar den vikt igenom uttrycket, att omöjligen någon kunde undgå att övertygas om det han föreställde. Den, som hört honom läsa över inledningen till Systema naturæ, över Deus, homo, creatio, natura etc. blev mera rörd än av den vältaligaste predikan.»

Men störst såsom lärare var Linné icke i den akademiska katedern, utan i det enskilda umgänget med lärjungarna, och framför allt, då han med dem vistades ute i naturen. Utom de demonstrationer, som han höll i den botaniska trädgården, anställde han varje sommar s. k. herbationer i Uppsalatrakten, och om dessa berättar Acrel: »Vid denna tid räknade han ej mindre än 200 à 300, som följde sig ut på marken, alla klädda i en viss lätt dräkt av linne, försedda med alla nödvändigheter till örters och insekters samlande. Av sina åhörare utvalde han själv vissa godkända ämbetsmän; t. ex. en var annotator, vars göromål var att uppskriva det han dikterade, när något nytt föreföll; en annan var fiskal, som hade uppseende på truppens disciplin, att ej något oordentligt föreföll; andra voro tillsatta skyttar att skjuta fåglar m. m. Under varje exkursion voro

Digitized by Google

utsatta vissa viloställen, dit de kringspridda studerande samlades, och där hölls lektioner över det förnämsta, som de samlat. Sedan ungdomen således från morgonen till aftonen förlustat sig på marken skedde åter marschen till staden, då deras lärare gick främst i spetsen och ungdomen i trupp marscherade efter honom med valthorn, pukor och fana igenom staden ned till botaniska huset, där ett mångfaldigt *Vivat Linnæus!* slöt den dagens nöjen.»

Tack vare Linnés rykte lockades även en mängd utlänningar till universitetet, och flera av dem ha givit entusiastiska skildringar av den undervisning, de erhöllo. Men denna frestade på krafterna. I ett brev till sin vän Bäck skriver Linné (1766): »Käre, tala inte om Drottningholmsresa. Jag har nu mina förnämsta lektioner, publice, private och privatissime. Privatissime danskar, ryssar, tyskar, brukspatroner och flera, som nästan endast rest hit från fjärran orter att höra mig.» Och senare, då han redan var 64 år, berättar han: »jag läser mest åtta timmar var dag för mina utlänningar.»

Kärntruppen bland hans lärjungar utgjordes av dem, som han kallade sina »apostlar» eller sina »bussar» och vilka han skickade ut på forskningsfärder till exotiska länder. Att dylika resor ekonomiskt kunde möjliggöras, berodde till största delen på Linné, som var outtröttlig i att skaffa sina skyddslingar reseanslag och vid flera tillfällen lämnade bidrag ur egen »byxesäck». Ofta avlöpte dessa färder olyckligt. För umbäranden och det främmande klimatet dukade flera av hans »bussar» under, men så stor var den hänförelse för forskningen, som Linné väckt, att ständigt nya skaror anmälde sig, och på detta sätt blev Sverige — för att citera Thore Fries — »genom Linné och hans sändebud en verklig stormakt inom naturalhistorien». Den förste av dessa forskningsresande var Ternström, som avreste till Kina med huvuduppgift att där anskaffa »en tébuske i kruka eller åtminstone frö därav». Sedan kom Hasselquist, som genomströvade Mindre Asien, Syrien, Egypten och Palestina, men dog av överansträngning i Smyrna, Löfling, som for till Spanien och Sydamerika, men skördades av klimatfebern i Guiana, Forsskål, vars grav bäddades i Arabien, Rolander, som i Surinam blev sinnessvag, Adler, som avled på Java, och ännu andra.

Hasselquist.

De mest betydande av dessa Linnéanska forskningsresande voro Hasselquist, Löfling, Forsskål, Kalm, Osbeck och Thunberg. Fredrik Hasselquist reste 1749 med en av Linné anskaffad reskassa först till Smyrna, sedan till Egypten och därpå till »Judéen, en del av steniga Arabien, Samarien, Galiléen och en stor del av Syrien», och återvände så till Smyrna, »rikt lastad med naturalier i alla tre naturens riken». Där avled han i februari 1752. För några skulder, som han uppgavs hava, togos då hans samlingar i beslag, men tack vare Linné betalade Lovisa Ulrika den uppgivna skuldsumman, och så

Digitized by Google

kommo Hasselquists samlingar och anteckningar till Sverige. Linné blev nu fullkomligt överförtjust: »Gud välsigne den makalösa drottningen, som ville låta mig se dem. Men jag hade så när mistat synen, då jag begynte läsa, och kunde inte upphöra, förrän jag läst alltsammans. Förbanna mig jag någonsin vet mig läst något, som varit så fett på rena, nya, reella rön som dessa. De sjönko ned i mig som Guds ord i en djäkne.» Kort därefter (1757) gav han också ut dessa anteckningar: Iter palestinum, vartill han fogat de brev, som Hasselquist skrivit till honom.

Löfling. Den mest älskade av hans lärjungar var Petrus Löfling, som han först ville skicka till Arabien och Ostindien, men som i stället kom att resa till Spanien, där det enligt Linné rådde ett »barbariskt tillstånd inom botaniken». För att avtvå denna beskyllning anhöll den spanska regeringen, att Linné ville ditsända någon lärjunge, och därtill utsågs Löfling, som avreste 1751 och under två år genomforskade Spaniens växtvärld. Så fick han ett erbjudande att deltaga i en spansk vetenskaplig expedition till Spaniens sydamerikanska besittningar. Han reste 1753 och kom, såsom Linné skriver, till »ett jordiskt paradis, där landet liknade de raraste botaniska orangerier och överflödade av växter, som ingen botanicus före honom någonsin sett eller samlat». Men i början av 1756 dukade han under för klimatfebern i detta »jordiska paradis», och för Linné återstod blott att sörja för den bortgångne forskarens minne. Under sin resa hade Löfling skickat honom en mängd brev med redogörelser, som väl — för att begagna Linnés ord — »hålla mindre eloquens, men äro så mycket mera genomspäckade med de härligaste rön och anmärkningar uti naturalvetenskapen och förnämligast botaniken». Dessa brev' utgav Linné 1758 under titel Iter hispanicum eller resa till spanska länderna uti Europa och America; de båda första avdelningarna innehöllo breven från Spanien och den tredje utdrag ur Löflings amerikanska resejournal.

Forsskål. Löfling var nog den av Linnés lärjungar, som stod den store forskarens hjärta närmast, men såsom allmän begåvning var dock, efter vad det vill synas, den förut omtalade Petter Forsskål den rikast utrustade. Han föddes 1732 i Helsingfors, där fadern då var kyrkoherde; sedan, 1741, flyttade denne över till Sverige. Meningen var antagligen, att även sonen skulle bliva präst, och i Uppsala, där han inskrevs som student, började han i varje fall att med iver studera orientaliska språk. Dessa orientaliska språkstudier fortsatte han sedan i Göttingen för det dåtida Europas kanske främste orientalist, professor Michaelis, som var en bland de första, som på de gammaltestamentliga skrifterna anlade en filologisk-vetenskaplig kritik. Därjämte studerade Forsskål filosofi, och dessa filosofiska och bibelkritiska studier förmådde honom snart att övergiva alla tankar på den prästerliga banan. Då han 1756 återvände till Sverige, var det såsom en utpräglat radikal tänkare, och hans avsikt var nu att kasta sig på de ekonomiska vetenskaperna; 1759 blev han även ekonomie docent vid Uppsala universitet. Såsom redan härav framgår, hade han en ytterst mångsidig vetenskaplig bildning, ty därjämte var han även en kunnig biolog. Väl tyckes han icke under den första Uppsalavistelsen hava studerat för Linné, men genom sin bror, som var en bland dennes lärjungar, lockades han till biologien, till en början mera såsom dilettant, ehuru han att döma av de brev, som han från Göttingen skrev till Linné, häri tyckes hava hunnit ganska långt. · På Michaelis och de övriga professorna i Göttingen gjorde i varje fall hans botaniska kunskaper ett starkt intryck, och då den danska regeringen, på Michaelis' initiativ, beslöt att utsända en vetenskaplig expedi-

Digitized by Google

tion till Arabien och för denna behövde en skicklig botaniker, skrev Michaelis (1 januari 1759) till den danske ministern Bernstorff: »Äntligen har jag träffat på en person, som fullkomligt lämpar sig såsom botaniker för den arabiska resan och nästan överträffar mina önskningar, nämligen en av mina forna åhörare vid namn Forsskål, svensk till börden, som förut redan studerat arabiska för mig och som tillika är mycket framstående i botanik, ja, i naturalhistorien över huvud.» Efter åtskillig tvekan antog Forsskål anbudet och började nu att med iver studera för Linné, som kraftigt understödde planen.

Resan anträddes ej förr än på nyåret 1761, och expeditionen var ganska manstark. Men av denna kom blott en medlem (1767) tillbaka till Europa, tysken Casten Niebuhr, som 1774—1778 utgav en diger resebeskrivning, vilken delvis stöder sig på Forsskåls anteckningar; dennes egen resejournal, som man trodde vara förlorad, har nu emellertid återfunnits i Kiel och skall inom kort utgivas av det svenska Linnésällskapet. Av denna framgår, att Forsskål var en överlägsen upptäcktsresande med en städse vaken iakttagelseförmåga, en outtröttlig arbetskraft, fullkomlig entusiasm för vetenskapen, omfattande kunskaper och okänslighet för alla umbäranden. Dessa blevo honom dock övermäktiga, och till sist dukade han, på sommaren 1763, under för det mördande klimatet i Sydarabien. Vi sörjde — skriver Niebuhr — »djupt över denna förlust. Ty under sitt flitiga botaniserande hade han kommit i nära beröring med det lägre folket och kände därför icke blott bäst av hela sällskapet till det arabiska språket och dess olika dialekter, i följd varav han ofta fick föra ordet för oss, utan han tog sig ock mycket ivrigt an hela den lyckliga fortgången av vår resa. Han var liksom född till arabisk forskningsresande. Det var icke lätt att få honom missmodig, när mödorna kommo. Han vande sig lätt att leva på arabernas sätt, och detta är nödvändigt, om man vill med nytta och nöje resa i Arabien.»

Kalm.

En annan betydande forskningsresande var Pehr Kalm, liksom Forsskål av svensk-finsk börd. Han var född 1716 och hade 1735 blivit student i Åbo, där Linnés ungdomsvän Johan Browallius 1737 blev professor och där vid denna tid ett livligt naturvetenskapligt intresse gjorde sig gällande. Av detta greps också Kalm, och Browallius, som den tid han varit informator hos landshövding Reuterholm i Falun, företagit naturvetenskapliga resor inom dennes hövdingdöme, förmådde nu hovrättsrådet friherre Bielke att skicka Kalm på en dylik forskningsfärd till de olika landskapen i södra Finland. Redan innan han träffat Linné, hade han således börjat gå i dennes fotspår, och i slutet av 1740 skrev han in sig såsom student i Uppsala för att där få åtnjuta den framstående lärarens undervisning. I likhet med Linné företog han därefter naturvetenskapliga forskningsresor, först i Uppland och Västmanland, sedan i Västergötland och Bohuslän, och över den senare färden utgav han 1746 en beskrivning. Tack vare dessa och några andra resor hade han, ehuru faktiskt blott student, förvärvat sig ett sådant anseende som naturvetenskapsman, att han 1745 invaldes i Vetenskapsakademien och 1747 utnämndes till professor i naturalhistoria och ekonomi vid Åbo universitet. Innan han tillträdde denna plats, ställdes han inför en annan betydande uppgift. Hans gynnare Bielke frågade Linné, »om icke det vore både nyttigt och nödigt för det allmänna att låta mig företaga en resa antingen till Island, Sibirien eller någon annan ort, som låge mest under samma polhöjd som Sverige, att där göra varjehanda observationer och samla allehanda växter, isynnerhet frön av sådana, som hade någon särdeles nytta antingen till föda för folk, foder för

Digitized by Google

boskapen, tjänliga till våra magra ängars, sura morasers och torra backars förbättring eller eljes hade någon nytta vid färgerier eller till något annat vid manufakturer och hushållningen samt medicin, dem vi sedan med synnerlig fördel kunde kultivera hos oss» — som man ser ett typiskt, utilistiskt forskningsprogram från 1740-talet. Linné däremot höll före, »att av alla sådana orter hade Norra Amerika företrädet. Ingen botanicus hade med flit eftersökt och beskrivit de växter, där funnos», och så föreslog han Vetenskapsakademien, att denna skulle skicka ut Kalm på en dylik expedition. Förslaget antogs, och de nödiga penningemedlen anskaffades från åtskilliga håll. I slutet av 1747 kunde Kalm därför anträda den långväga resan, som först gick till England, där han stannade till sensommaren 1748. I september anlände han till Amerika, där han reste kring under två och ett halvt års tid; i juni 1751 var han tillbaka i Stockholm. 1753 utkom det första bandet av hans En resa til Norra America på Kongl. swenska Vetenskapsakademiens befallning och publici bekostnad förrättad af Pehr Kalm; det andra bandet följde 1756, det tredje 1761. Kalm hade även skrivit ett fjärde och ett femte band, men dessa blevo ej tryckta, och manuskripten förstördes vid Åbo brand.

Arbetet tilldrog sig en stor uppmärksamhet och översattes på flera språk — ett tydligt vittnesbörd om 1700-talets starka naturvetenskapliga intresse. Ty det kan icke nekas, att Kalms Resa är en mycket illa skriven bok, vars betydelse ej är att söka i framställningen, utan i värdet av de tämligen heterogena notiser, han meddelar, »rön» rörande allt möjligt, som här sammanförts. Någon stil har Kalm icke, ej heller Linnés humor och poetiska syn på naturen. Kalm är en tämligen torr realist, en noggrann iakttagare och mer än de flesta genomträngd av frihetstidens utilistiska uppfattning. Hans intresse för resebeskrivningar ligger väsentligen däri, att vi genom dem »hava ett förträffligt ljus och hjälpreda i vår hushållnings förbättring».

Osbeck. Amerika intresserade Linné mest för dess likhet i klimatet med Sverige, men ännu mer var han intresserad för forskningsfärder till exotiska, tropiska länder, från vilka han väntade de mest överraskande botaniska upptäckterna. 1746 anhöll han därför hos ostindiska kompaniet om fri resa på dess fartyg för »något skickligt ämne, som ägde kunskap uti historia naturali och andra nyttiga vetenskaper», och 1750 hade han den tillfredsställelsen att få en av sina alumner, Pehr Osbeck, anställd såsom skeppspräst på ett av kompaniets fartyg. Jag har trängt mig — skrev Osbeck sedan — »fram på Java, där tigrar och krokodiler vakta skogen; i Kina, där solhettan på skalliga högar, rövarpack på landsvägar och otidiga barn på avlägsna gator äro en daglig plåga; på Ascensionsön, där solen själv utkläcker sköldpaddornas ägg och på en liten stund utmattar den raskaste ungdom». 1752 var han tillbaka, medförande de mest »oförlikneliga» samlingar, och på Linnés ivriga bedrivande utgav han 1757 sin Dagbok öfver en ostindisk resa åren 1750, 1751, 1752.

Thunberg. Den siste av dessa Linnés reseapostlar var Carl Petter Thunberg (född 1743, död 1828), som 1770 anträdde en färd, från vilken han först 1779 återvände, då såsom den mest bereste av Linnés lärjungar. Först uppehöll han sig i Kaplandet, sedan på Java och i Japan, där han dröjde över ett år. Han var huvudsakligen samlare och växtsystematiker samt har såsom sådan inlagt betydande förtjänster, särskilt i utforskandet av Japans växtvärld, om vilken han 1784 utgav en Flora japonica. Även hans Resa uti Europa, Africa, Asia (i fyra delar 1788—1793) var på sin tid ett mycket berömt arbete samt länge den förnämsta källan till Europas kunskap om Japan. Men något snille var

Digitized by Google

den hederlige Thunberg icke, han var en plikttrogen arbetare, utan någon större originalitet och utan några nya uppslag, den siste epigonen från Linnés tid. Vill man — skriver Agardh i det välvilliga åminnelsetalet över honom — »jämföra Thunbergs förtjänster med Linnés, så skall man finna, att de strävat åt skilda håll. Linné sökte överallt lagar och enhet, Thunberg överallt specialitet och mångfald. Linné gick långt fram om kommande tider; Thunberg blev inom behovet och strömningen av sin egen. Linné upptäckte knappt en enda växt; Thunberg upptäckte tusen. Den ene ordnade det kaos, som låg för hans fötter, efter bestämda lagar; den andre gav dessa samma lagar en vidsträcktare tillämpning och stadfästade dem därigenom.» Dessa ord giva ju ett sympatiskt uttryck för skillnaden mellan det banbrytande snillet och den trägne arbetaren, som utan egen originalitet tillämpar en redan fastslagen metod. En dylik arbetare var Thunberg, och efter den yngre Linnés död blev han 1784 innehavare av den professur, som hans store lärare gjort så ryktbar.

Linnés övriga lärjungar.

Utom dessa nu nämnda lärjungar till Linné funnos andra, som också gjort sig bemärkta i 1700-talets lärdomshistoria: Anders Sparrman, som företog resor till Ostindien, Kina och Kaplandet samt deltog i Cooks bekanta sydpolsexpedition, Johan Andreas Murray, som blev medicine professor i Göttingen, Carl Fredrik Adler, som gjorde flera resor till Ostindien och 1761 avled på Java, Daniel Rolander, som for till Surinam, där han i följd av det tropiska klimatet träffades av en sinnessjukdom, Anton Rolandsson Martin, som företog en färd till Spetsbergen, Daniel Solander, som blev en av Englands mera bemärkta naturforskare, och ännu andra. Att närmare ingå på alla dessa Linnéaners resor och forskningar förbjudes av utrymmesskäl; det redan anförda torde emellertid vara nog för att åskådliggöra det oerhörda uppsving, som den vetenskapliga forskningen, särskilt inom biologien, tagit under frihetstiden. Men innan jag avslutar detta kapitel, återstår ännu ett namn. Det tillhör icke någon av Linnés lärjungar, utan en av hans studiekamrater, vars begåvning tyckes hava varit sådan, att han måhända, så vida han ej i förtid skördats av döden, kunnat bliva Linnés medtävlare såsom naturforskare. Det var Peter Artedi.

Artedi.

Artedi var norrlänning och två år äldre än Linné, född 1705. Student i Uppsala blev han 1724 eller fyra år före Linnés ankomst dit, och fadern, som var präst, ville, att han skulle studera teologi. Men trots alla påtryckningar bestämde han sig, liksom Linné, för naturvetenskapen. Sina studier måste han, såsom man kan förstå av den föregående skildringen av Uppsala universitet vid denna tid, till största delen driva på egen hand, men var redan, då Linné 1728 kom till Uppsala, »den endaste, som denna tiden ibland medicine studiosi hade något namn för kvickhet». Linné sökte också genast upp honom, »talet föll snart på växter, stenar och djur. De för mig nya åsikter, som han framställde, och de kunskaper, som han röjde, satte mig i förvåning.» Flera av de uppslag, som Linné sedan utförde, tyckas också hava utgått från Artedi. I viss mån voro dock deras studieområden olika. Linné intresserade sig mest för botaniken, Artedi för kemien och zoologien, särskilt för fiskarna, och »som dessa tävlare ej sågo sig kunna hinna varandra, lämnade de varandras göromål. De begynte bägge på en tid med fiskar och insekter. Men som icke Linnæus kunde hinna Artedi i fiskarna, så lämnade han dem alldeles, ävensom Artedi insekterna. Det var — fortsätter Linné — dem emellan en stadig jalousie att hålla hemligt, vad de uppfunno, som dock aldrig kunde stå över tre dagar, förrän de måste skryta för varandra över sina decouverter.»

Digitized by Google

Båda lämnade Uppsala ungefär samtidigt, 1734, för att resa utrikes. Artedi for först till England, där han under ett års tid fortsatte sina iktyologiska studier, samt reste därifrån till Holland, liksom Linné i syfte att där bliva promoverad till medicine doktor. Av en slump sammanträffade båda i juli 1735 i Leyden, och Linné skaffade Artedi då ett lönande uppdrag: att ordna en större samling fiskar, som ägdes av en rik apotekare i Amsterdam. Men detta hann han aldrig avsluta. Den 27 september råkade han på natten falla i en kanal och drunknade. Därmed avslutades en levnadssaga, som eljes säkerligen skulle hava blivit en bland de mest lysande i vår vetenskapshistoria. Linné blev djupt gripen. Då jag såg — skriver han — »den livlösa, stelnade kroppen och fradgan på de blekblåa läpparna, då jag besinnade min mångårige, bäste väns olycksöde, då jag erinrade mig, huru många sömnlösa nätter, mödosamma timmar, resor och omkostnader, den avlidne underkastat sig, innan han nått till ett sådant mått av kunskaper, att han kunde tävla med vilken annan som helst, brast jag i tårar». Och han tillfogar: »Då jag förutsåg, att all denna lärdom, som skulle hava berett honom själv och hans land en odödlig ära, hotades med tillintetgörelse, så kände jag, att den kärlek, som jag hyste till min vän, fordrade, att jag uppfyllde det löfte, som vi en gång givit varandra, nämligen att den efterlevande skulle offentliggöra den andres iakttagelser.»

Den här omtalade utfästelsen infriade Linné, i det han 1738 utgav vännens efterlämnade arbete om fiskarna: Ichthyologia sive opera omnia de piscibus jämte en biografi över författaren. Detta arbete anses inom sitt fack epokgörande, och Artedis biograf, E. Lönnberg, skriver härom: »Artedi påpekar, att såväl djur som växter kunna uppdelas i vissa större huvudavdelningar eller klasser, och dessa kunna antingen vara artificiella eller naturliga, allt efter den använda indelningsgrunden. Han yrkar på naturliga klasser. En dylik bildades av fiskarna. Han ådagalägger vidare orimligheten av föregående auktorers försök att indela fiskarna efter oväsentliga egenskaper, såsom förekomst, storlek eller dylikt. Den nödiga indelningen inom en klass bör i stället ske på sådant sätt, att släktena ordnas naturligt liksom i vissa troppar (»manipulos»), och av dessa bildas sedan ordningarna. De nämnda »tropparna» skulle alltså ungefär motsvara, vad en senare tids naturforskare kallat familjer. Men varken Artedi själv eller Linné fullföljde detta sistnämnda, av Artedi givna goda uppslag. Artedi gick emellertid vidare och fordrade naturliga släkten samt höll före, att uppställandet av dylika var ett av iktyologiens främsta mål. Detta var ett stort framsteg, ty släktbegreppet var, om ej alldeles okänt, så dock åtminstone alldeles oklart inom zoologien före honom. Artedi fastställer, vad som bör förstås med släkte, och utvecklar även, vilka egenskaper som kunna anses såsom naturliga och tillförlitliga släktdrag. I sammanhang härmed framhåller han, att dessas rätta val är ett väsentligt fundament icke blott för iktyologien utan för hela naturhistorien.» Han sökte ock att skapa en fast nomenklatur. Varje släkte skulle hava ett enda namn. Arten skulle betecknas »med epitet, som sattes efter släktnamnet. Men här tog han ej steget fullt ut, utan tillät, att flera ord användes för artbeteckningen. Detta berodde därpå, att han önskade att i artnamnet finna en beskrivande term, tillräcklig för artens igenkännande. Därtill räckte dock i regel ej ett ord. Huru han alltså gjorde släktnamnen till verkliga namn, förblandade han med avseende på artnamnen namn och diagnos. Det blev sålunda Linné förbehållet att tjugo år senare slutgiltigt fullborda namngivningen av natur-

Digitized by Google

historiska föremål genom binomenklaturens framläggande. I ett avseende stod Artedi avgjort före Linné, nämligen däri, att han ovillkorligen krävde naturliga klasser, ordningar, släkten o. s. v., under det att den senare visserligen erkände, att dessa voro bättre, men i praktiken tog de artificiella.»

* *
*

Härmed har jag avslutat de kapitel i frihetstidens kulturhistoria, som i stort sett äro de viktigaste: de, som visa dess banbrytande insats i svensk vetenskaplig forskning. Men också inom diktkonsten betecknar denna tid ett högst betydande framsteg, och vi skola nu taga en överblick av poesien under de olika decennierna.

Vignett av C. Cochin d. y. till Tessin, La Faunillane.

Digitized by Google

INLEDNING TILL FRIHETS-TIDENS DIKTNING

1720-talet.

STORMAKTSTIDENS diktning övergår omärkligt och utan strid i frihetstidens, och de skalder, som varit populära under den karolinska tiden, bibehöllo under de första decennierna av det följande tidsskedet alltjämt denna popularitet. Warburg har anfört ett belysande faktum. 1737—1738 utgav Dalins vän Carl Carleson vår första antologi: Försök til swenska skaldekonstens uphjelpande, och i denna har han — utom av Dalin — infogat dikter av Triewald, Rudeen, Kolmodin, Werwing och icke minst av Dahlstierna, vars »förträffliga tankesätt och behagliga manér att giva sina tankar tillkänna kan giva nya skalder ett ganska gott efterdöme». De voro således uppskattade ännu i slutet av 1730-talet. Ett annat exempel på samma smak hava vi i Celsius' samtida litteraturrevy i Thet swenska nitet. De flesta av de karolinska skalderna få här ett oreserverat beröm: Stiernhielm, Columbus, Rudeen, fru Brenner, och det något ändrade åskådningssättet visar sig endast däri, att vissa bliva föremål för ett lätt klander, därför att deras diktning ej hade den finess, som den nya tiden fordrade, så Lucidor, Spegel, Runius och Kolmodin.

Flera av dessa författare levde för övrigt kvar under frihetstidens första årtionde. Rudeen dog 1729, Lillienstedt 1732, fru Brenner 1730, Urban Hiärne 1724, Svedberg 1735, Frese 1729, och Kolmodin levde ända till 1753. Triewald lämnade Sverige 1728 och dog först 1743. Flera av dem skrevo och utgåvo sina dikter ännu under denna tid, så Frese, fru Brenner och Kolmodin; av de redan dödas trycktes upplagor av Stiernhielm, Runius och Spegel, och den popularitet, som Werwing, Holmström och Triewald åtnjöto, intygas av de talrika avskrifterna av deras poem i den tidens visböcker; Triewalds dikter trycktes för övrigt så sent som 1756.

Kruse.

Författare med några nya uppslag inom den världsliga dikten

Digitized by Google

framträda knappt före Dalin. Den ende skulle i så fall vara en vitter lantmätare, Wilhelm Kruse (f. 1674, d. 1739), som skrev några dikter med en utpräglat utilistisk karaktär, i vilka han förfäktade tidens merkantilism med särskilt avseende på manufakturverken i Alingsås. Men poet var han icke, och så vida man blott fäster sig vid skönlitteraturen, bör 1720-talet snarast räknas till den karolinska tiden.

Titelblad till Mose och Lamsens wisor. 1717.

Den religiösa sekt-poesien.

I det hela kan sägas, att den äldsta frihetstidens poesi har ett övervägande religiöst innehåll, och detta sammanhänger med den pietistiska rörelse, som nu började gripa kring sig. Redan 1717 hade den första upplagan av den pietistiska sångboken, Mose och Lamsens wisor, utgivits, och sedermera följde nya, ständigt tillökade upplagor ända till 1877. Författare till de flesta sångerna i den ursprungliga samlingen skall hava varit Georg Lybecker, av vars dikter åtskilliga dock lära vara översättningar från tyskan. En annan dylik samling var Jonas Rothåfs 1726 tryckta Helgonens grönskande ben uti grafven, en tredje Carl Gustaf Österlings Evangeliske läro- och bönepsalmer (1724—1727). Dessa andliga sånger äro ganska ojämna, och estetiskt stå de nog tillbaka för de psalmer, som diktats av statskyrkans män, kanske ock religiöst. I dem förekommer dock en grundton, som är ny och som bådar framtiden. Huvudvikten lägges på det religiösa *livet*, icke på den dogmatiska rättrogenheten. Det är den sedliga vandeln och den innerliga gemenskapen med Jesus, som här ställas i förgrunden, och därigenom att dessa pietister kände sig såsom en ecclesia militans, ej i likhet med statskyrkan såsom en ecclesia triumphans, hava dessa sånger fått något av en ny andlig rörelses friskhet. Martin Lamm anser sig också kunna beteckna Mose och Lamsens wisor såsom »den subjektiva känsloinnerlighetens vårbrytning i vår diktning». I någon bestämd opposition mot statskyrkan hade pietisterna ännu ej ställt sig. De voro väl

Digitized by Google

förföljda, och stundom kommer i deras sånger fram en viss förbittring mot de »oomvända» prästerna, men ur statskyrkan ville de icke bryta sig ut, och vid sina konventiklar sjöngo de ännu — jämte Mose och Lamsens wisor — de officiellt godkända psalmerna.

På 1730-talet fick emellertid, såsom vi minnas, den äldre lagpietismen genom Dippels insats en mera radikal karaktär, och denna röjer sig i den nya sångbok, som nu utgavs: Andeliga wijsor om hwargehanda materier (omkring 1732) av okände författare. Den blodmystik och den erotiska brudsymbolik, som funnits redan i de äldre pietistiska psalmerna, stegras här ofta till vulgär osmaklighet, sentimentaliteten blir nästan hysterisk, och anfallen på »Babel», d. v. s. statskyrkan, hava här fått en rent lidelsefull karaktär. Man märker, att den religiösa rörelsen, som förut huvudsakligen berört överklassen och den högre medelklassen, nu spritt sig till de lägre folklagren.

Under det nästa årtiondet, 1740-talet, få vi den tredje lågkyrkliga sångboken, herrnhutarnas Sions sånger (1743 och 1745), som hastigt tillvann sig en oerhörd popularitet; Gjörwell uppgiver, att samlingen på 1740-talet skall hava utgått i ända till 18,000 exemplar. Tonen är här i viss mån en annan än i Andeliga wijsor. Sions sånger ställa sig ej fientliga mot statskyrkan och göra snarast intryck av att vända sig till den lägre borgarklassen, ej såsom den radikala pietismen till underklassen. Sentimentaliteten och mystiken framträda däremot lika starkt, om än i mindre vulgära former, och särskilt voro »Jesu sår» ett mycket omtyckt tema, likaså brudmystiken, som blir mer och mer jordiskt sensuell. Litteraturhistoriskt ha, såsom Martin Lamm framhållit, herrnhutismens sånger en icke ringa betydelse: »Den arbetsamma och trägna småborgarklassen, som förut stått tämligen fjärran från ideella intressen, kunde verkligen de herrnhutiska församlingarna med sin brödrakärlek och sin optimistiska Kristusförtröstan bjuda på nya andliga värden. Man torde utan överdrift kunna säga, att det främst är de, som i Sverige fostrat den borgerliga sentimentaliteten. Det är tack vare herrnhutismen borgarklassen, då inflytandena från utlandets sentimentala litteratur börja göra sig gällande i vårt land, visar de nya strömningarna en förståelse, som de förgäves sökt bland de litterära finsmakarna.»

Lohman.

En religiös diktning möter oss ock inom statskyrkan, kvantitativt så betydande, att man med ett visst fog kunnat kalla 1720-talet inom vår litteratur »kyrkoherdarnas tid». Denna diktning är måhända sundare än sekteristernas, men också torrare. Om man frånser Olof Kolmodin, som redan behandlats och som snarast var en epigon från den karolinska tiden, är det egentligen blott en enda av dessa statskyrkopräster, som röjer någon poetisk begåvning och som kan sägas göra en ny insats inom den andliga diktningen vid frihetstidens början. Det är Carl Johan Lohman, som började såsom Karl XII:s fältpräst och slutade såsom kyrkoherde och prost (f. 1694, d. 1759). Hans dikter äro ej många och ganska ojämna. Men han har i hög grad en poets uppfattning av tillvaron, även om han stundom famlar efter uttrycken, och han har en rikedom på konkreta, åskådliga bilder, som nästan trängas om varandra i hans dikter. Temat i de flesta av dessa är de mänskliga tingens för-

Digitized by Google

gänglighet, visserligen samma tema, som vi känna från Stiernhielms Hercules, men som här fått en annan och ny färgton. Hos Stiernhielm vilade denna åskådning på den platonske filosofens starka känsla för motsatsen mellan jordelivet och idéernas värld. Hos Lohman är den bibliskt färgad, har något av Predikarens vanitas vanitatum, och stundom anslår han toner, som tyckas förebåda Wallins Dödens ängel:

Hit I, som fiken
Att varda rike!
Sist sku' I liken
Dock varda like.
Det guld I vinne
Blir efter Eder,
När sist ert linne
Med er sänks neder.

Detta märke av död och förgänglighet möter honom överallt, om vintern, då han på sjön skådar den bro, som kölden timrat, men som skall smälta för nästa sol; om våren, då han ser fåren beta på de gröna ängarna — med sitt liv få de betala födan — om sommaren, då en bruten blomma påminner om, hur snart glädjen försvinner, om hösten, då de mogna frukterna falla från träden. Och i en annan dikt kommer han tillbaka till samma tanke:

Vad är vår värld? Ett fält, där sorgenässlor gro,
Ett välbyggt hospital, där idel sjuka andas,
Ett Kana, där så vin som vatten sammanblandas,
Ett värdshus, vilket vi som främlingar bebo.

Vad är vårt liv? Du må det kalla, vad du vill:
En blomma, som, på det hon vissna må, upprinner,
Ett ljus, som slockna skall, ehuru klart det brinner.
Livsändan är ju förr än livets början till.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vad är då människan själv? En fladdrig tidens dröm,
En skugga utav mer än allt för korta dagar,
En ifrån rot till topp maskstungen sorgelager,
Ett vrak, som kastas av och an på ängslans ström.

Lohman var en skald, som var Oscar Levertin särskilt kär, och man kan förstå detta, ty i själva den poetiska uppfattningen finnes dem emellan en viss likhet. Det svårmod, som möter oss hos Lohman, har redan en romantisk klangfärg, och liksom Levertin beundrar också han skönheten i den värld, vars förgänglighet han så djupt känner. Någon inverkan på samtiden hade han dock knappast, ty hans dikter blevo aldrig samlade och utgivna.

Digitized by Google

De båda motrörelserna i frihetstidens poesi.

1720-talets svenska poesi var således nästan uteslutande religiös. Men ehuru Dalins uppväxtår inföllo under denna tid, var han sällsport litet berörd av de religiösa rörelserna. Väl kunde även han rimma hop andliga poem, men någon känsla; någon värme söker man fåfängt i dem, och den insats, som han i början av det nästa årtiondet gjorde i den svenska litteraturen, gick snarare i rakt motsatt riktning, ehuru Argustiden sammanfaller med de våldsamma religiösa brytningar, som jag förut sökt skildra. Med Dalin kom i stället, såsom vi skola se, ett nytt ferment in i vår litteratur, den rationalism, som sedermera utvecklade sig till upplysningsfilosofi och upplysningsdiktning, under det att däremot de nya, religiösa uppslagen, som mött oss i 1720- och 1730-talens andliga diktning, vända tillbaka och utvecklas i fru Nordenflychts alstring. Därmed stå vi vid början av de tvenne motsatta rörelser, som under återstoden av 1700-talet skulle komma att bryta sig mot varandra och som under annan form skulle fortleva också under det följande århundradet.

* *
*

Förhållande till den tyska litteraturen.

Den karaktär, som frihetstidens litteratur fick, berodde till en väsentlig del på de nya impulser, som nu kommo till oss från utlandet — impulser, som under de olika årtiondena voro av en ganska olika karaktär och som därför böra isärhållas. De litteraturområden, som företrädesvis här komma i betraktande, äro Frankrike och England. Italien, som förut, åtminstone medelbart, haft en viss betydelse för stormaktstidens diktning, betyder intet för frihetstidens, och även Tyskland träder nu i bakgrunden. Visserligen uppehålla de svenska universiteten ännu förbindelsen med de tyska, likaså den lärda litteraturen, egentligen dock blott filosofien och den klassiska filologien, ty inom naturvetenskapen hade svenskarna föga att lära av tyskarna. I huvudsak gör sig därför det tyska inflytandet gällande inom den religiösa litteraturen. Från Tyskland hade vi fått både pietism och herrnhutism, och de nyss omtalade frikyrkliga psalmerna äro till en stor del översättningar från tyskan, från Freylingshausen, Tersteegen m. fl. För den högre stående diktningen betydde däremot den samtida tyska litteraturen föga, och av de tongivande personligheterna är det knappt någon mer än Gjörwell, som har någon tysk inriktning. Till en del berodde detta väl på den tyska litteraturens avgjorda underlägsenhet under den samtida franska och engelska. De tyska författarna under 1700-talets förra del voro nämligen knappt av de mått, att de kunde göra sig gällande utanför det egna landets gränser — Gottsched,

Digitized by Google

Bodmer, Breitinger, Gellert, Rabener, Johann Elias Schlegel, Hagedorn m. fl. För det första saknade de originalitet; deras uppgift var att omskapa den tyska litteraturen efter franska eller engelska mönster — således samma uppgift, som samtidigt förelåg för den svenska litteraturen, och det var då naturligt, att denna hellre vände sig till originalen än till kopiorna. För det andra bör man erinra sig, att dessa tyska författare framträdde alldeles samtidigt med de svenska, Gottsched, Bodmer och Breitinger omkring 1730, Gellert, Rabener, Hagedorn och Schlegel först på 1740-talet. Dalin kan således ej hava tagit något intryck av dem och knappast heller de följande årtiondenas svenska författare, ty Gottscheds generation betraktades redan på 1750-talet, även i Tyskland, såsom alldeles föråldrad och efterbliven. Ett nytt släkte hade då framträtt. 1748 hade de tre första sångerna av Klopstocks Messias publicerats, Lessings första betydande skådespel, Miss Sara Sampson, skrevs 1755, under samma årtionde framträdde den på sin tid så beundrade idyllförfattaren Salomon Gessner, Wielands egentliga författarskap började först på 1760-talet, och Winckelmanns epokgörande Geschichte der Kunst des Alterthums trycktes 1764. Någon betydelse kunde dessa författare få först för den gustavianska tiden.

Egentligen var det blott Gjörwell, som i sina tidskrifter uppträdde såsom en härold för den tyska vitterheten. 1760 skrev han i Swenska Mercurius: »En Haller, en Hagedorn, en Gellert, en Gessner och andra äro dels döda, dels skriva de ej mera. Professor Gottsched i Leipzig, som påstås vara en diktator i tyska språket och dess vitterhet, bliver nu av alla Tysklands snillen förföljd och beklagad, då däremot en Klopstock, en Cramer, en Lessing, en Lichtwer, en Uz, en Kleist och flera nu som mest lysa på parnassen och utgöra ett nytt tidevarv i dess vitterhets historia.» Gottsched var således avsatt, och för den svenska litteraturen har han, så vitt jag vet, varit utan all betydelse. Mest känd var nog Gellert, av vilken två romaner översattes på 1750-talet, under det nästa årtiondet några av hans fabler och 1771 hans Tankar om ynglingars lefnadsart. De flesta översättningarna falla dock inom den gustavianska tiden, men varken då eller under frihetstiden hade han någon märkbar inverkan på den vittra smaken. Även av Rabener översattes några satirer på 1760-talet, men egentligen synes han blott hava varit uppskattad inom sällskapet Vitterlek. Vida mera betydde Gessner. Det är dock karakteristiskt, att första gången något arbete av honom omnämnes — 1763 av Gjörwell — är det en *fransk* översättning av två av hans idyller, som recenseras. Sedan följa översättningar, men någon inverkan på den svenska dikt-

Digitized by Google

ningen fick han först senare, särskilt genom Thorild och Lidner, och jag får därför i nästa del tillfälle att återkomma till hans insats.

Under stormaktstiden hade den svenska litteraturen stått under ett starkt inflytande av den tyska. Med frihetstiden upphör detta beroende, vad den mera kultiverade smaken beträffar, så gott som fullständigt. I stället råka vi nu för första gången i kontakt med Englands litteratur.

Den engelska litteraturen.

Under 1600-talet hade denna, praktiskt sett, varit okänd i hela Europa. Visserligen voro författare som Bacon, Hobbes och Milton bekanta, men endast genom sina latinska arbeten, och först omkring sekelskiftet trädde England även med den på engelska avfattade litteraturen fram i den europeiska kulturens förgrund. Till en del berodde detta väl på de betydande författare, som England då hade: Newton, Locke, Shaftesbury, Pope, Addison, Steele, Defoe och Swift, men även på en viktig politisk tilldragelse: det Nantesiska ediktets upphävande 1685. Genom denna våldsåtgärd drevos de reformerta fransmännen i landsflykt, och av dem emigrerade 70,000 à 80,000 till England, där de efter revolutionen 1688 mötte ett helt annat samhällsskick än i det absolutistiska Frankrike. Även socialt och religiöst kommo de i en annan miljö än i det forna hemlandet. De lärde sig nu engelska, översatte engelska böcker på franska och verkade överhuvud såsom pioniärer för engelska idéer. Därigenom att dessa nu framlades på det internationella världsspråket franska, blevo de hela den civiliserade världens andliga egendom, man började alltmer intressera sig för engelsk litteratur, lärde sig engelska, och på så sätt kom det förut okända England att under 1700-talet, vid Frankrikes sida, framträda såsom den tongivande kulturmakten.

Newton.

Den största betydelsen för 1700-talets åskådningssätt hade nog den store fysikern och astronomen Isaac Newton (1642—1727), särskilt genom sin upptäckt av gravitationslagen, som han framlade i sitt 1687 utgivna arbete Philosophiæ naturalis principia mathematica. Över hela universum kastades därigenom en ny, naturvetenskaplig belysning, som stod i bestämd strid med samtidens ännu bibliska uppfattning, och det var denna nya världsbild med dess konsekvenser, som så småningom blev hela det bildade 1700-talets. Newton själv, som var en varmt troende kristen, avsåg väl icke någon dylik religiös revolution, och icke ens i vetenskapliga kretsar trängde hans världsteori genast igenom. Men på 1730-talet hade själva grundtankarna, huvudsakligen tack vare Voltaires propaganda, trängt fram till den stora allmänheten.

Genom Newton, som fulländade Kopernicus' världskonstruktion,

Digitized by Google

hade jorden och människan blivit avsatta från härskartronen i universum. Jorden hade förvandlats till ett stoftgrand i den omätliga rymden, och människan, som en gång varit skapelsens krona och för vilken hela tillvaron i tidens morgon danats, hade sjunkit ned till något mindre än intet. Men så revolutionerande denna världsbild än var, hade den dock kanske mindre betydelse för åskådningssättet i Europa än den allmänna förutsättning, som låg bakom: universum är strängt lagbundet, planeternas rörelser bestämmas av mekaniska lagar, och i denna matematiska värld har det bibliska undret ej längre någon plats. Universum reder sig utan någon metafysisk styresman, vår visshet sträcker sig blott så långt, som erfarenhet och deduktion stämma samman, och det, som ligger på andra sidan denna gräns, är fantasi och hypoteser. I följd av Newtons epokgörande upptäckt fick 1700-talets kultur en ny karaktär. Det föregående seklet hade företrädesvis varit estetiskt intresserat. Det nya blev däremot naturvetenskapens århundrade, icke blott så, att en följd av betydande naturvetenskapsmän framträdde överallt i Europa, utan även därigenom att den stora allmänhetens intressen nu fingo en naturvetenskaplig inriktning. Naturvetenskapen blev en modesak, man diskuterade astronomiska frågor så, som man förut diskuterat om Racine och Corneille, och naturvetenskapsmännen själva gjorde allt för att popularisera sin vetenskap.

För Sverige fick Newtons upptäckt betydelse först på 1730-talet. De äldre professorerna i astronomi under 1700-talet hade ställt sig avvisande till hans teori, Polhems mekaniska världsförklaring är icke beroende av den, utan är väsentligen kartesiansk, och först Swedenborg tyckes under sitt uppehåll i England hava satt sig in i Newtons teori. Det var dock först genom Mårten Triewald, Celsius och Klingenstierna, på 1730-talet, som »Newtons decouverter» offentligen förkunnades, och genom deras insats fingo åtminstone själva grundtankarna betydelse även för det allmänna åskådningssättet. Vi hava måhända i det föregående observerat två gränsår för denna opinionsförändring. I 1724 års skolordning förbjudes lektorn i fysik att proponera physicam i det ljus, »som denna vetenskap fått genom de nyares flit och utforskande». Men 1750, då den nya professuren i fysik inrättades, ålades dess innehavare att behandla »Newtons decouverter om systemate mundi». Mellan dessa år hade således det nya åskådningssättet arbetat sig fram, åtminstone såsom en fysisk-astronomisk teori, om än icke såsom en världsåskådning.

Vid Newtons sida står John Locke (1632—1704), vars filosofi fick ett likaledes bestämmande inflytande på 1700-talets världsåskådning. Men man torde kunna ifrågasätta, huruvida hans rent filosofiska Locke.

Digitized by Google

undersökning haft någon större inverkan på den *äldre* frihetstiden. Hans bekanta Essay concerning human understanding kom visserligen ut så tidigt som 1690, men den blev icke översatt på svenska, och man torde kunna betvivla, att många av den äldre frihetstidens svenskar studerat hans utredning om kunskapens möjlighet och gränser. Rydelius, som var filosof, tyckes visserligen — i latinsk översättning? — hava tagit kännedom om hans Essay, men ogillar den: »jag håller alldeles före, att den, som vill bygga sin filosofi på hans grundval, bygger utan grundval och har svårt vid att behålla rätta tankar om Gud, om sin själ och om de odalsanningar, som den eviga sanningssolen Gud själv strålevis uti våra själar inkastat». I Dalins boksamling ingick icke Lockes Essay, och fru Nordenflycht hade den först i en upplaga av 1741 — hade således köpt den senare än detta år. Den förste lockeanske universitetsfilosofen, Christiernin, utnämndes så sent som 1771. Lockeanismen såsom filosofi fick därför här i Sverige knappast någon större betydelse förrän under den gustavianska tiden. Väl hade man redan förut genom framställningar i andra och tredje hand fått åtskilliga synpunkter från denna filosofi, sådan den uppfattades av 1700-talet d. v. s. såsom ett utpräglat sensualistiskt filosofem, vidare kände man nog grunddragen av hans vederläggning av läran om de s. k. medfödda idéerna, men någon inverkan på den svenska världsåskådningen under frihetstiden hade Lockes kunskapsteori knappast. I Sverige torde den mest hava varit känd genom Voltaires framställning i Lettres philosophiques (1734) m. fl. skrifter. Vida mera betydde han genom sina smärre arbeten om uppfostran, om toleransen, om styrelsesättet och om kristendomens förnuftsenlighet, ty här berörde han frågor, som ägde ett mera allmänt intresse. Om hans Thoughts concerning education (1693) har jag redan talat; i svensk översättning (av M. Riben) hade denna skrift kommit ut redan 1709, och såsom vi sett slogo Lockes pedagogiska idéer tidigt an här i Sverige. Även hans Werldslig regerings rätta ursprung hade (1726) utgivits på svenska, t. o. m. på offentligt uppdrag — helt naturligt, då den vände sig mot den i Sverige då så avskydda suveräniteten. Men största betydelsen hade nog hans 1689 tryckta brev om toleransen, ty det var från dessa brev, som till en väsentlig del kravet på religiös frihet utgick i hela Europa. Staten och kyrkan hava enligt Locke alldeles skilda uppgifter. Staten har intet med religionen att skaffa, har därför ingen rätt att tvinga en medborgare att tro det ena eller det andra; endast för så vitt en religionsform för statens bestånd och för moralen är skadlig och anstötlig, har staten rätt att inskrida. Det var denna

Digitized by Google

tolerans, som sedan blev en huvudpunkt på »upplysningens» program, och därigenom kommo sekterna och upplysningsfilosoferna, såsom vi skola se, att en tid samverka. Också hans ställning till kristendomen blev av betydelse för 1700-talets åskådning. Själv var Locke uppriktigt kristen, och han var övertygad om, att kristendomen icke stod i strid med förnuftet. Men för bekännelser var han alldeles likgiltig, det väsentliga i en religion såg han i dess morallära, och han drog sig ej för att sätta förnuftet såsom domare över uppenbarelsen: »Vad Gud uppenbarat, är otvivelaktigt sant, men det är förnuftet, som avgör, vad som är gudomlig uppenbarelse eller ej». Dogmerna äro skapelser av prästerligt bedrägeri och vidskepelse — en åsikt, som i alla möjliga former upprepas under 1700-talet. I följd därav förkastade han ock läran om treenigheten, försoningen och de eviga straffen, och det var dessa idéer, som bildade utgångspunkten för den senare upplysningsfilosofien. Såsom vi skola se gör sig en dylik, kristligt färgad deism redan tidigt gällande i Sverige, ehuru den — i följd av tryck- och religionstvånget — endast antydningsvis kunde röjas. Överhuvud kan sägas, att 1700-talets utpräglade intresse för de filosofiska och religiösa frågorna till en väsentlig del utgår från Locke. I stort sett var han den förste filosof i nyare tid, som framlagt sina åsikter i en allmänfattlig form, utan all skolastisk rotvälska. Redan denna form inbjöd till ytterligare populariseringar, och i följd därav blev intresset för dessa frågor allmänt i Europa, även i Sverige. Att denna filosofi — i likhet med naturvetenskapen — var empirisk, icke spekulativ, bidrog naturligtvis också till dess framgång.

Pope.

Men England fick nu betydelse icke blott såsom det land, varifrån den starka naturvetenskapliga rörelsen samt den religiösa och filosofiska »upplysningen» utgingo, utan även inom skönlitteraturen. Med restaurationen 1660 hade den fransk-klassiska litteraturen segrat i England, och Boileau blev nu en maktfaktor också på Shaksperes hemlandsö. Hans främste lärjunge här var Alexander Pope (1688—1744). Av dennes många arbeten har jag i detta sammanhang blott anledning att beröra två, hans Essay on criticism (1711), som han skrev såsom ung, och hans Essay on man, som var hans sista betydande dikt (1733 och 1734). Någon originell skald var Pope icke, och hans betydelse ligger i hans verskonst. Hans Essay on criticism är i det väsentliga blott en 1700-talsupplaga av Boileaus L'art poétique, och grundtanken är densamma: att skalden skall följa naturen och därvid begagna antiken såsom kriterium. Detta poem blev nu 1700-talets smakkodex, i icke ringa mån även i Sverige. Den andra dikten fick en ännu större betydelse. I följd av sin

Digitized by Google

börd var Pope katolik och var hederlig nog att trots alla obehag aldrig övergå till den engelska statskyrkan. Någon särskilt troende katolik var han visserligen icke, men han var ännu mindre någon radikal tänkare och hade överhuvud ett mycket svagt intresse för annat än korrekta verser. Så gjorde han bekantskap med en av det dåtida Englands mest begåvade personligheter, lord Bolingbroke, Voltaires vän och meningsfrände, en samvetslös politiker och en fullkomlig libertin, och det var under samvaron med honom, som han skrev Essay on man. Syftet med dikten var likväl religiöst, och den behandlade ett problem, som då var ytterst aktuellt, teodicé-frågan, som före Pope hade filosofiskt diskuterats av Leibniz och Lockes lärjunge Shaftesbury samt ivrigt sysselsatte hela 1700-talet. Liksom Leibniz och Shaftesbury förfäktar också Pope, att denna värld är den bästa möjliga, att världsstyrelsen är oändligen vis och att de skenbara olyckorna och orättvisorna äro nödvändiga för det helas harmoni — således ungefär samma mening, som hystes av Linné. Såsom filosofiskt specimen är dikten mycket klen, Pope har här rört ihop ganska olika åsikter, och stundom spelar Bolingbrokes kalla libertinism in, utan att Pope tyckes hava märkt det. Emellertid var den religion, som Pope här förhärligar, just den, som passade för 1700-talet, en religion, som i främsta rummet var *nyttig*, men som saknade all värme och all innerlighet, en blek deism, som med olika avskuggningar blev hela upplysningens.

Addison, Steele, Defoe och Swift.

Den fransk-klassiska smak, vars främste engelske representant Pope blev, passade emellertid ej för det brittiska lynnet. Shakspeares landsmän voro realister, och de kunde därför aldrig tillägna sig en Racines stil och människoskildring. Den engelska litteraturen under Queen Anne fick i följd därav en väsentligen ny skiftning. Man sökte väl ansluta sig till de franska förebilderna, men innerst förblev man engelsk till sin smak. Den franska klassicismen hade varit aristokratisk, vänt sig till hovet och samhällets överklass; den engelska blev borgerlig, en litteratur för de breda lagren. Den franska hade så till vida varit idealistisk, att den i människoskildringen sökt att få fram det allmänmänskliga utan de individuella skiftningarna; den engelska blev realistisk, drog sig icke för de drastiska, målande uttrycken och hade sin styrka just i teckningen av individernas särdrag. Den franska hade haft en övervägande estetisk karaktär, den engelska ville diskutera praktiska frågor och hade ej sällan ett agitatoriskt syfte, var utilistisk och moraliskt intresserad. Denna engelska klassicitet inledes av Steeles och Addisons moraliska veckoskrifter Tatler och Spectator (1709—1712), vilka mycket snart fingo ett bestämmande inflytande på

Digitized by Google

smaken i hela Europa, icke minst i Sverige. Ty det var medelbart från dem, som frihetstidens svenska litteratur startade — med Dalins Argus. En nästan lika stor popularitet hade Defoes bekanta roman Robinson (1719), som 1738 utkom i en förkortad svensk översättning samt sedermera (1752) i en utförligare. Men både i Sverige och i Tyskland torde man hava uppfattat denna överlägsna skildring av det mänskliga arbetets gradvisa kulturförvärv blott såsom en spännande äventyrsbok, och någon större inverkan på den bildade litterära smaken hade Robinson därför icke. Mera betydde Swift, som nog också var århundradets kanske mest originelle författare, en av alla tiders främste satiriker och en bland de största stilister som funnits. Hans viktigaste arbeten äro som bekant Tale of a tub (1704) och Gullivers travels (1726), vilket senare arbete 1744 och 1745 översattes på svenska av Olof Bidenius Reenhorn. Även här torde man kunna betvivla, att den stora allmänheten förstått den verkliga innebörden av denna blodiga satir, men icke dess mindre rycktes man tydligen med av den överlägsna berättarkonsten och av den kraftfulla, konkreta stilen, och särskilt för Dalin fick Swift en stor betydelse. Swift var väl ej uppfinnare av den politiska sagan, men hans saga om tunnan och hans Gulliver voro dock de mest berömda alstren inom denna litteraturart, och de blevo även förebilder för liknande svenska sagor under frihetstiden; också av hans andra satirer tog Dalin ett starkt intryck, likaså av hans förmåga att berätta och av hans realistiska stil, icke minst av hans talang att härma och parodiera vissa stilarter.

Kännedomen om engelska språket.

Till en början torde den engelska litteraturströmningen väsentligen hava gått genom franska kanaler, någon gång genom tyska. Redan vid 1700-talets början behärskade väl flera industriidkare och köpmän det engelska språket; något senare lärde sig även naturvetenskapsmännen engelska. Inom vittra kretsar torde däremot kunskap i engelska ej hava varit vidare utbredd. Reenhorns nyss omtalade översättning är verkställd från franskan, Robinson från tyskan, Fieldings Tom Jones (1765) från franskan, Bunyans En kristens resa (1727) från tyskan, och om Dalin, då han började med Argus, verkligen läst Addisons engelska Spectator, synes tvivelaktigt; Spectator fanns nämligen i fransk översättning, och då Dalin i Argus talar om tidskriften, kallar han den »den engelska Specta*teur*» — vilket onekligen tyder på, att han begagnat icke originalet utan den franska texten. Boken förekommer ej, varken på franska eller engelska, i hans efterlämnade boksamling, där man finner Pope och Swift, Newton och Hume på franska, men ej på engelska. Utom en katalog ägde han blott två böcker på engelska — båda täm-

Digitized by Google

ligen värdelösa — och över huvud äro engelska böcker mycket sällsynta i bokkataloger från århundradets förra del. Därmed vill jag ej hava förnekat, att Dalin kunnat engelska, då han skrev Argus, men han synes hava föredragit att begagna den franska översättningen.[1] De yngre voro längre komna. Fru Nordenflycht tyckes med hjälp av Serenius' lexikon hava lärt sig språket, och i förteckningen över hennes bibliotek möter man Lockes Essay concerning human understanding, Works of Pope, Spectator, Paradise lost, Priors Poems, och ännu några andra engelska böcker; hennes kollega i Tankebyggarorden Eckleff hade också ganska många engelska arbeten, och över huvud synes man under århundradets senare del hava ägt en betydligt större kännedom om det engelska språket än vid frihetstidens början.

Denna engelska litteratur, med vilken man nu på 1730-talet började stifta bekantskap, kan icke sägas vara religionsfientlig. Såsom jag redan påpekat, voro både Newton och Locke religiösa personligheter, Addison var det också, Defoe var dissenter och Swift högkyrklig. Visserligen funnos i England på deras tid radikala s. k. fritänkare, såsom Toland, men dessa uppmärksammades föga och voro i Sverige förmodligen alldeles okända. Det oaktat fingo Locke och Addison, särskilt den förre, en mycket stor betydelse för den religiösa evolutionen i Sverige under 1700-talet. Locke vänder sig mot den kristna dogmatiken, sätter, liksom Addison, religionens väsen i moralen, och båda äro förkämpar för den religiösa toleransen. Bägge dessa punkter upptagas på frihetstidens skönlitterära program, och ännu en tredje likhetspunkt finnes. Även i Sverige blir litteraturen i viss mån agitatorisk, tendenslitteratur. Bröllops- och begravningsdikternas tid är förbi. Litteraturen får ett bestämt syfte, den anfaller samhällslyten, förfäktar nya idéer och blir utilistisk från att hava varit ett sällskapsnöje.

Den franska litteraturen.

Impulserna från den engelska litteraturen voro således ganska starka. Men det är klart, att intrycken från Frankrike skulle bliva än kraftigare, ty här beredde ju språket icke några hinder. Den franska litteratur, som fick betydelse för frihetstiden, var emellertid icke 1600-talets franska klassicitet, ty ehuru man icke ens i Frankrike observerade det, hade man i själva verket vid sekelskiftet brutit med denna. Den franska klassicitetens program, sådant som Boileau fastslagit detta, var estetiskt. Dikten skulle återgiva naturen, särskilt skildra människan, återgiva de stora, allmänt mänskliga dragen, och därvid skulle antiken utgöra ett kriterium på, att man

[1] I första årgången av Argus (1733) förekommer ett lån från Tatler, som först 1734 översattes på franska.

Digitized by Google

funnit dessa, ty den antika poesien var den, som nått den högsta skönhet. Men så uppträdde Perrault 1688 med sitt ryktbara arbete Parallèles des anciens et des modernes. Utgångspunkten för honom var det mänskliga framåtskridandet. I konster och vetenskaper hava de moderna gått vida om de antika folken, ergo hava de ock inom diktkonsten nått längre, och antiken kan därför för oss ej längre vara någon förebild. Av detta klara felslut följde en ny uppfattning av poesien. Dess uppgift blev ej längre i främsta rummet estetisk, utan den skulle framför allt förfäkta idéer, återgiva vetenskapens resultat. La Motte, som i början av 1700-talet var det stora parisiska smakoraklet, var nästan en fiende till diktkonsten. Versen var snarast skådlig: »prosan säger klart, vad den vill, och det är dess företräde». Skall man nu nödvändigt skriva vers, bör man åtminstone undvika poetiska bilder och omskrivningar, ty de göra blott meningen otydligare. I denna tillspetsade form trängde väl La Mottes smaklära ej igenom, men mer eller mindre ligger den dock bakom 1700-talets diktning. Voltaires poesi är innerst prosa, har icke ett estetiskt, utan ett utilistiskt syfte. Den är tendenslitteratur, vill icke skildra människor, utan kämpa för idéer.

Ehuru man fortfarande uppförde Racines och Molières dramer, fortfarande läste Boileaus och La Fontaines dikter och icke kände sig stå i något motsatsförhållande till den franska klassiciteten, hade 1700-talets franska litteratur således fått ett helt annat skaplynne än det föregående århundradets. Ludvig XIV:s tid hade varit ortodox inom religion och politik, hade vilat på auktoriteten, den nya tiden blev kritisk, religiöst och politiskt radikal, fientlig mot all auktoritet, och det är detta, som färgar den nya s. k. upplysningslitteraturen.

Den religiösa radikalismen — som är den mest framträdande — är en strömning, i vilken två olika källsprång flyta samman. Den ena är libertinismen eller den av alla moraliska och religiösa hänsyn obundna världsåskådning, som på sätt och vis alltid funnits i Frankrike — den medeltida rävsagans hjälte, maître Renard, är redan en genomförd libertin. Under renässansen hade denna libertinism fått ett mera filosofiskt underlag och fortlevde sedan inom aristokratien och bohêmen även under Ludvig XIV, ehuru det då härskande bigotteriet och den stränga officiella moralen hindrade libertinpoeterna att propagera sina åsikter. Med »la régence» gjorde man sig emellertid fri också från denna officiella moral, och libertinerna vågade nu framträda med öppet visir. Det var i deras skola, som Voltaire fick sin första uppfostran, och i själva verket förblev han under hela sitt liv en libertin till sin åskådning. I

Digitized by Google

motsats till Locke och Addison är han därför snarast en fiende till all religion, och *om* han likväl höll på en dylik, var det huvudsakligen ur utilistisk synpunkt: en religion är nyttig för att hålla packet i styr. Likväl var Voltaire icke alltid densamme. Genom hans uppehåll i England (1726—1729) fick onekligen hans världsåskådning mera allvar, fick det ännu mera under hans senare levnadsår, då hans kamp mot intoleransen blir något mera än blott ett nedrivningsarbete. Innerst stod han dock, som sagt, alltid kvar på libertinismens negativa ståndpunkt.

Libertinismen var det ena inslaget i 1700-talets franska »upplysning». Den vetenskapliga kritiken var det andra. Den, som inledde denna, var Pierre Bayle, särskilt genom sin Dictionnaire historique et critique, som utkom 1695—1697. I formen äro artiklarna icke kätterska. Bayle blott refererar, framlägger till synes opartiskt skälen för och emot en åsikt, men den konklusion, som läsaren själv måste draga av referatet, blir i regeln den, att den kätterska åsikten är den riktiga, den rättrogna den oriktiga. Hans arbete väckte ett ofantligt uppseende och fick ett oerhört inflytande. Auktoritetens århundrade övergick, till en väsentlig del genom hans insats, i kritikens, och de frågor, som man förut stillatigande gått förbi, började nu att allt mera allmänt diskuteras. Hans Dictionnaire kan således sägas inleda »upplysningens» tidsskede.

Emellertid begår man ett misstag, om man stämplar Frankrikes litteratur under århundradets förra hälft såsom ända igenom en upplysningslitteratur. Det föregående århundradets stora skalder — Boileau, Racine, Molière, La Fontaine — betraktades fortfarande såsom klassiska, och frånser man Bayle, Fontenelle och Voltaire, voro de ledande författarna föga berörda av upplysningsidéerna. Le Sage, Marivaux, Prévost, Piron, Destouches och Nivelle de la Chaussée, som voro de mest betydande under denna tid, intresserade sig icke för de religiösa frågorna, och även Voltaire uppträdde före sitt uppehåll i England föga aggressivt. Det enda arbete, genom vilket han då ännu var mera bekant, var hans 1723 utgivna epos La Henriade, men i detta går han ej längre än till ett inlägg för religiös tolerans och humanitet. Först på 1730-talet få hans arbeten en mera polemisk karaktär, och hans nu skrivna tragedier — Zaïre, Alzire och Mahomet — innehålla mer eller mindre förstuckna anfall på prästerskapet och den religiösa övertron. Hans verksamhet under dessa år hade dock sin främsta betydelse däri, att han nu började popularisera engelska idéer, Newtons världsteori och Lockes filosofi, på vars sensualistiska inslag han särskilt tog fasta. Men Europas andlige lärofader blev han först, sedan han 1753 slagit sig ned i

Digitized by Google

Schweiz, och först då kan man säga, att »upplysningen» fullt slog igenom. För uppfattningen av frihetstidens litteratur äro dessa data av en viss vikt. Den franska litteratur, med vilken man här i Sverige före 1750 trädde i beröring, var ännu knappast någon utpräglad upplysningslitteratur, och samtidigt med det att upplysningsidéerna vid århundradets mitt med styrka göra sig gällande, börjar den stora motrörelsen — den för-romantiska reaktionen mot upplysningen. I stort sett bliva Voltaire och Rousseau nästan samtidigt maktfaktorer inom den svenska litteraturen.

Dessa impulser från Frankrike blevo i mycket bestämmande för 1700-talets svenska kultur. Detta inflytande hade ända från Kristinas tid varit i jämnt stigande. Under frihetstiden blev Sverige nästan ett franskt biland med en övervägande fransk kultur. Genom hattpartiets seger 1738 blev vår politik fullkomligt beroende av den franska, en ung svensk ädlings utbildning ansågs knappast fulländad, förrän han ett eller ett par år vistats i Frankrike, och de unga ädlingarna gingo då gärna för en tid i fransk krigstjänst; redan 1742 kunde man i Frankrike uppsätta ett särskilt regemente med titeln Royal Suédois, och enligt en bevarad rulla från 1760-talet tjänstgjorde där ej mindre än mellan trettio och fyrtio svenska officerare. Aristokratiens samtalsspråk blev franska, och breven äro oftast avfattade på detta språk. I huvudstaden hade man, med några uppehåll, en fransk trupp, vilken spelade också för den stora allmänheten, och även ett par tidningar utgåvos på franska. Särskilt stod den svenska konsten under frihetstiden och sedermera under ett starkt beroende av den franska. Då arbetena på slottsbyggnaden 1732 återupptogos, inkallades den franske målaren Taraval som dekoratör, och här stannade han till sin död 1750. Med honom följde åtta andra franska konstnärer. Genom dem gjorde rokokons lätta och graciösa konst sitt inträde i Sverige och efterträdde den karolinska tidens tunga barock — Taravals rosiga amoriner i stället för Ehrenstrahls pompösa allegorier — och genom den 1735 stiftade Kungl. Ritarakademien blev Taraval lärare för hela det uppväxande släktet av svenska konstnärer. Å den andra sidan slogo sig svenska konstnärer ned i Paris. Gustaf Lundberg hade kommit dit redan 1717 och var en tid den franska huvudstadens kanske mest anlitade pastellporträttör. 1745 vände han — vår förste betydande inhemske konstnär — tillbaka till Sverige och förde därmed med sig den franska smaken inom målarkonsten. Denna växelverkan mellan svensk och fransk konst fortsatte under hela århundradet. I Sverige hade vi under hela frihetstiden en fransk konstnärskoloni: Taraval, Bouchardon, Larchevesque. I Paris voro våra egna bästa artister

Digitized by Google

verksamma: Roslin, Hall, Lafrensen, Wertmüller, Hilleström. Och genom de storartade inköp av fransk konst, som Tessin under sin ambassadörstid gjorde i Paris, blev denna konst kanske bättre representerad i Sverige än i något annat land utom Frankrike. Även för diktningen blev detta av en viss betydelse, och Bellmans rokoko, hans sefirer, tritoner och »Paphos hela makt», verkar stundom nästan såsom texten till Bouchers och Taravals dukar. I varje fall hava hans pastoraler diktats av en skald, vars fantasi närts av denna så franska konst.

Holberg.

Överklassens bildning var således väsentligen fransk. Medelklassens och underklassens kunde endast indirekt bliva det. Här bibehöll Tyskland sitt grepp, och den tyska uppbyggelselitteraturen hade fortfarande i Sverige en talrik läsekrets. Men vid sidan därav kommo nu också intryck från ett land, med vilket vi förut, trots naboskapet, haft föga beröring, Danmark, eller kanske rättare från dess störste författare: från Holberg. Under det förra århundradet hade den litterära förbindelsen mellan Sverige och Danmark varit mycket obetydlig, och de nästan enda danska författare, som uppmärksammats hos oss, hade varit Arreboe och psalmdiktaren Kingo. En väsentlig orsak till denna ringa beröring var nog det gamla nationalhatet sedan Vasatiden, och 1600-talets danska litteratur var ju ej heller betydande. Genom Skånes försvenskning hade man dock fått en förbindelseled, och vid 1700-talets början fick Danmark i Holberg en författare av europeiska mått. Han skrev på ett språk, som utan större svårighet förstods av svenskarna, och hans popularitet i Sverige var därför vida större, än som framgår av de visserligen ganska talrika översättningarna. Då Stockholms konsistorium av renlärighetsnit ville hindra en översättning av Holbergs Moralske Tanker, anmärkte översättaren O. Bidenius Reenhorn, att boken redan lästes överallt i Sverige på danska eller tyska. Men det var icke blott det danska språket, som gjorde Holbergs skrifter så allmänbegripliga i Sverige. Han var nordbo, och hans uppfattning av de nya kulturfrågorna kom därför det svenska åskådningssättet nära, det språkliga instrument, som stod till hans förfogande, då han började, var lika okultiverat som den samtida svenskan, och det var därför klart, att han även i sättet att uttrycka de moderna idéerna skulle komma oss närmare än fransmän och engelsmän. Hans friska stil med dess överlägsna, drastiska och naturalistiska kraft måste givetvis gripa en svensk läsare vida mera än den franska elegansen, vilken man ännu stod för lågt i bildning att kunna fullt sentera. Somliga av hans arbeten blevo därför i Sverige nästan populärare än i Danmark; av Jeppe på berget känner Klemming ända till 53 svenska upplagor, och sannolikt finnas långt flera.

Digitized by Google

Holbergs första betydande arbete var den komiska hjältedikten Peder Paars, som kom ut 1719 och 1720 och som enligt Holbergs egen uppgift genast uppmärksammats av svenskarna, »vilka av begärlighet att läsa denna dikt lagt sig på danska språket»; översatt blev dikten först 1750. Under åren 1722—1724 skrev han icke mindre än tjugo komedier, vilka i Sverige gjorde en stormande lycka; till dem får jag sedan, i kapitlet om frihetstidens drama, tillfälle att återkomma. 1732—1735 kom hans Danmarks historia ut och 1741 hans på latin skrivna utopiska roman Nicolai Klimii iter subterraneum, 1744 hans Moralske Tanker och till sist (1748—1754) hans Epistler.

Den världsåskådning, som ligger bakom Holbergs komedier och övriga skrifter, var den nya tidens, ehuru modifierad efter nordiskt åskådningssätt. Han har studerat Bayle och följer honom ett gott stycke på vägen, likaså Locke, och t. ex. i Niels Klim har han inlagt ett försvar för den religiösa toleransen. I det utopiska land, där hjälten hamnar, råda väl olika meningar i religionen, men — säger fursten — ingen förföljer därför den andre, ty varje förföljelse på grund av olika åsikter beror ju därpå, att den ene tror sig begripa saken bättre än den andre, och en dylik högfärd kan svårligen vara Gud behaglig. Här straffa vi ingen, som av bristande insikt misstar sig i spekulativa frågor, så framt han icke i det praktiska livet avviker från den offentliga gudstjänsten. Själva religionen är en enkel deism. Man dyrkar ett högsta väsen, men i sättet att dyrka detta råder full frihet. Religionen sammanföll för Holberg väsentligen med moralen, och i själva verket äro alla hans skrifter inlägg i dylika frågor. Jeg har — skriver han — »brugt min Pen udi dette Slags Arbejde som en Philosophus, derfore regner mine Komedier iblandt mine moraliske Skrifter». Komedierna äro också ett slags Spectatorsartiklar i dramatisk form. Han anfaller och förlöjligar övertron, bördsfåfängan, nöjeslystnaden, modesnobberiet, det politiska kannstöperiet o. s. v., och syftet är här hela tiden »ridendo castigare mores». Med det föregående århundradets ideal bryter han fullständigt. För dess lärdomspedanteri och dess akademiska disputationsväsen har han det djupaste förakt, och en mera mördande satir än den, han i Erasmus Montanus underkastar dessa katederhjältar, torde knappt finnas. Ej heller för den förut så högt skattade klassiska lärdomen har han någon vördnad, och hans sympatier i tidens tvist mellan »de gamle och de moderne» ligga avgjort på de senares sida. Sannerligen — skriver han i företalet till Peder Paars — »naar man tager af Homero og Virgilio Guder og Gudinder og det, som man kalder

Digitized by Google

Merveilleux, er det Øvrige meget mavert, nemlig tvende Mænds Rejse fra een Sted i den Midlandske Sø til den anden», och i sin självbiografi bekänner han, att han ibland läste latinsk vers, men endast när han blev tvungen därtill. För att få någon befordran hade han 1717 nödgats mottaga en professur i metafysik, men ingen kan med mindre respekt än han yttra sig om detta ämne, som vid 1600-talets universitet stod högst i rang: »Jeg tilstaar rent ud, at jeg ikke endnu veed, hvormange Prædicamenta og Prædicabilia Logica udi Ufreds Tider kan føre i Marken, hvad Kunster og Machiner man skal bruge til at bestorme et Cathedra eller hvad Kanoner man bruger at beskyde en Præses med. Jeg har tidt havt isinde at ville anvende nogle Dage derpaa, men aldrig endnu har jeg været saa lykkelig, at jeg har faaet Tid dertil».

Han var den nya tidens man också däri, att hans synpunkt ständigt är borgarens. Han rör sig inom dennes värld, anfaller de lyten och löjligheter, som inom denna voro de gängse, och hans ideal är borgarens: man bör framför allt taga hänsyn till det nyttiga. Det kan därför ej nekas, att Holberg stundom förefaller vår tid något »tilltäppt». De karaktärer, som hava hans sympati och som giva oss komediens fabula docet, äro i våra ögon väl snusförnuftiga. De äga visserligen det, som Holberg själv i så hög grad hade, bon sens, men detta förenas ej hos dem med Holbergs eget kraftiga temperament, och deras bon sens röjer sig oftast däri, att de kunna intaga en juste-milieu mellan tvenne ytterligheter. Det ser nästan ut, som om överdriften i deras och Holbergs ögon vore det värsta karaktärslytet. I denna allmänna läggning återfinna vi likväl Holberg själv. Han var, såsom vi sett, en ganska avancerad tänkare, stod i mycket Bayle och Locke nära och yttrade sig ganska tolerant om de längst gående »fritänkarne». »Det er saadanne Skribentere, som jeg fordømmer, men icke trakterer med Foragt og efter visse Gejstliges Exempel holder for daarlige, uskjønsamme og forvirrede Hoveder» — således även här vill han gå en medelväg, och framför allt är han rädd för att räknas till de ortodoxa. Han vill stå mitt emellan höger och vänster och ej obetingat ansluta sig till någotdera partiet. Jeg gaar — skrev han — »en Middelvej imellem Mähriske Brødre och Naturalister, imellem dem, der ganske forkaste Fornuften, og dem, der ofre formegen Røgelse paa dens Alter». Det var utan tvivel denna juste-milieuståndpunkt, som särskilt slog an i Sverige och som där fick betydelse särskilt för de breda lagren.

Digitized by Google

D A L I N

NÄSTAN alla, som skrivit om Dalin, hava framhållit det gåtfulla, obestämda i själva personligheten. Man tycker sig aldrig få något fast grepp på honom. När man läser hans skrifter — säger Levertin — finner man »alla problem vidrörda, alla känslosträngar anslagna, men aldrig en tankeföljd, som tycks gripa författarens hela människa, aldrig en ton, som klingar nämnvärt djupare än den andra». Mycket klarare blir ej denna personlighet genom den skildring, som hans samtida Tessin ger av denna: »Salig hovkansleren von Dalin hade det gemensamt med La Fontaine, att dess tunga ej var talvig, och han var i sällskap torr och tyst. Han log gärna själv åt det han sade, och hans skratt hade det besynnerliga, att det knappast hördes, men märkligen syntes på skuldrornas häftiga rörelse. Uti ärbara seder var han, efter utvärtes anseende, oförvitlig, hövlig i ord och åthävor, men efter mångens tanke ej alltid uppriktig. Han förstod flera språk, men var ej mäktig att med färdighet tala något utom svenskan. Hans sinne var glättigt, och han skydde intet arbete, vilket senare torde vara orsaken till hans förtidiga död, ty som han var mycket närsynt, satt han mycket lutande, när han skrev. I brist av talgåva och färdighet i främmande språk (vartill kom en naturlig blygsamhet) var han ej skicklig till konferenser med främmande ministrar. Fel i uppfostran gjorde hans åtbörder tvungna. Herr Dalin har varit vår Voltaire i insikter och lätthet. Någon apologi torde de bägge behöva i anseende till deras lynnen; den förre var lyckligare däruti, att han sluppit pennekrig. Ingen jämförelse är dem emellan i förmögenheten. Herr Dalin var ej sniken efter penningar».

Inledning.

En egenskap hos Dalin framträder emellertid mycket tydligt för den, som studerar hans personlighet, och det är hans ovanliga

Digitized by Google

känslighet för intryck från den miljö, i vilken han råkar, från de personer, med vilka han kommer i beröring, och från de böcker, han läser. Hans yttre biografi är därför av ett särskilt intresse, och genom att uppmärksamma de olika impulser, för vilka han utsattes, tror jag, att även själva personligheten blir klarare.

Dalin i Lund.

Olof Dalin föddes 1708 i Halland, där fadern var kyrkoherde. Om själva släkten har man, frånsett ett par otillförlitliga traditioner, blott några yttre data, som icke säga oss något om de karaktärsdrag, som skalden möjligen fått i arv. Personligen kan fadern ej hava inverkat på honom, ty han dog året efter sonens födelse, och den, som »konserverade» änkan och övertog pastoratet, adjunkten Bökman, betydde troligen också mycket litet för styvsonens karaktärsutdaning, ty redan vid tretton års ålder (1721) skrevs Dalin in vid Lunds universitet, där han stannade i sex år (till 1727). Denna tid, de första ynglingaåren, har däremot säkerligen varit av stor betydelse för honom. Tyvärr äro uppgifterna om hans Lundavistelse mycket sparsamma och för övrigt ej fullt säkra. Men han tyckes hava skött sig väl, ty 1726 fick han rätt att spisa vid kommunitetets bord, vilket tillika tyder på torftiga omständigheter. Uppgiften, att Rydelius tagit sig an den faderlöse gossen, är väl såtillvida knappast riktig, att Dalin nog ej fått bo och äta i hans hus, men tydligen kom Dalin på ett eller annat sätt Rydelius nära, ty det var på hans rekommendation, som Dalin fick sin informatorsplats i Stockholm. Rydelius hade, just innan Dalin kom till Lund, utgivit sina Förnufftzöfningar, och i stället att vid universitetet läsa aristotelisk logik, fick Dalin göra bekantskap med en filosofi, som ogillade denna, som fördömde alla »ordaträtor», all dunkelhet, allt lärt pedanteri och i stället framhöll betydelsen av ett sunt förstånd. Då vi först lära känna Dalin, står han onekligen på denna ståndpunkt. Han hade väl ganska tidigt funnit samma tankar också hos andra författare, hos Addison, Holberg m. fl., och de lågo ju vid 1700-talets början så att säga i luften, men den första sådden till denna syn på livet hade dock nog lagts ned i hans själ av Rydelius. Ehuru personligen varmt kristen, var denne en för sin tid ovanligt tolerant teolog, som åtminstone sökte att se det berättigade i de åsikter, han ogillade. Om än i vida mindre grad än hos Holberg återfinnes också hos Rydelius denna justemilieu-uppfattning, som sedan så starkt träder fram hos Dalin, oviljan att försvära sig åt det ena eller andra hållet. Rydelius' filosofi mynnade ut i moralen, och man har med rätta framhållit, att hans Förnufftzöfningar stundom ha en viss likhet med de moraliska veckoskrifterna och liksom dessa diskutera rent praktiska frågor.

Digitized by Google

Oljemålning av okänd konstnär. Gripsholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

Även här kunna vi således spåra en impuls, som Dalin mottog. Och till sist höll Rydelius — av rent utilistiska skäl — på modersmålets rätt gent emot den äldre tidens latinförgudning. Syftet, då man talade eller skrev, var ju, att så många som möjligt skulle förstå en, och då var det ju onekligen klokast att begagna det för alla begripliga modersmålet. Också detta var en ståndpunkt, som vi sedan återfinna hos Dalin.

Dalin vid 17 års ålder.
Porträtt målat av hans broder. Vinberga kyrka.

Av Rydelius' religiositet tyckes Dalin däremot ej hava tagit några djupare intryck; denna var ju ej heller av det proselytvärvande slaget, utan framträdde åtminstone i det yttre såsom en sund och klar förnuftsreligion, utan någon särskild värme. Vad Dalins religion innerst var, veta vi icke — den företedde nog olika skiftningar under olika tider — men religionsfientlig var han knappast någonsin, och för kristendomen synes han åtminstone hava hyst vördnad. Voltaires själsfrände blev han aldrig.

Utom från Rydelius mottog han under dessa år även andra impulser. Då han kom till Lund, vistades där hans åtta år äldre broder Sven, som 1722 och 1723 skrev och försvarade två disputationer, i vilka han visade sig såsom en utpräglad rudbeckian. Även av Sven Dalins åsikter tyckes den yngre brodern hava tagit intryck, och i det så vitt jag vet enda bevarade ungdomsbrev, som man har av Dalin, kommer han med en förslagsmening, som troligen skulle hava vunnit Rudbecks och Verelius' odelade bifall, så vida de haft kännedom om den. Han hade nämligen, såsom han meddelade brodern, gjort den upptäckten, att Hunaland i Hervararsagan just var deras hembygd Halland: »Jag kan undra på Verelii blindhet, som satt slaget mellan Angantyr och kung Humble vid Tanais, där han likväl mycket billigt visar, att Ridgötaland är Småland . . . Hunaheden finns i Enslövs socken, vid vilken kant de måst i Ridgötaland bryta in. Flera Hunanamn finner man ock såsom Hunastad, Hunahals etc. Dunheden, som de slogos på, kan ha varit Dunamåse.» På denna ståndpunkt stod Dalin ännu under de första Stockholmsåren — brevet skrevs 1728 — och blott så småningom övergick han, i följd av andra impulser, till den rakt motsatta.

Digitized by Google

Den första Stockholmstiden.

1727, då han var nitton år, antogs han till informator hos kammarrådet friherre Claes Rålamb i Stockholm. Den nya miljön gjorde tydligen ett starkt intryck på honom. I Lund hade han haft sin bostad i ett studenthybble och spisat vid kommunitetets »disk», där man åt på trätallrikar — tenntallrikar infördes först 1728 — och där några gafflar ej bestodos, lika litet som servetter. Mattiden var så kort, att kommunisterna — såsom de klagade — »genom det hastiga glupandet knappt blevo halvmätta och efter få timmar åter hungriga». Från dessa enkla förhållanden förflyttades han nu hastigt till ett förmöget, högaristokratiskt hus i Stockholm, och situationen hade ju en viss likhet med »Jeppe i baronens säng». Dalin både fann sig och fann sig icke. Den fattige studenten satt alltid kvar hos honom. Han kände, att han kommit in i en omgivning, som passade för hans smak och hans begåvning, men han kunde aldrig bliva fullt hemmastadd i denna. I sällskap var han, såsom Tessin intygar, tyst och blyg, tafatt i sina rörelser. Han kände sig å ena sidan såsom själsfrände till de unga ädlingar, som umgingos i det Rålambska huset, men lika starkt kände han den skillnad i börd och samhällsställning, som fanns dem emellan. Han blev en hänförd adelsbeundrare, men det fanns alltid kvar hos honom något av den oadlige informatorn, som aldrig kunde glömma, att han dock i själva verket tillhörde tjänstepersonalen i huset.

Awazu och Wallasis.

Den familj, till vilken han kommit, var en bland de mera bildade inom den svenska adeln. Hans patronus själv var väl ej vidare märkvärdig, men dennes båda svågrar Gustaf Rålamb och Conrad Ribbing voro betydande män. Den förre var sin tids kanske ivrigaste bok- och manuskriptsamlare, en verkligt lärd, som för övrigt varit både diplomat och hovman; den senare var en ledande politiker, en av det nya statsskickets skapare och som det synes en mycket imponerande personlighet. Båda intresserade för den unge, begåvade informatorn, och sina politiska sympatier mottog denne från Ribbing. Med Horn stod Ribbing på spänd fot, och över huvud tyckes umgängeskretsen hos Rålambs hava tillhört oppositionen mot den nya regeringen. Just vid Dalins ankomst till Stockholm hade det holsteinska partiet sprängts, och av spillrorna började ett nytt parti att bildas, vilket sedermera, vid 1734 års riksdag, framträdde fullt organiserat såsom hattpartiet. Det var i denna krets av det blivande hattpartiets framtida ledare — Tessin, Ekeblad m. fl. — som Dalin nu kom in, och i januari 1732 stiftade dessa ett sällskap eller en orden, Awazu och Wallasis. Alla medlemmarna tillhörde aristokratien. Dess chef, »commendeur», var greve Carl Fredrik Piper, son till

Digitized by Google

Karl XII:s bekante minister, och medlemmar eller »chevaliers» voro Dalins patronus baron Claes Rålamb, greve Carl Gustaf Tessin, greve Claes Ekeblad, greve Charles Emile Lewenhaupt m. fl. Den ende ofrälse ledamoten var Dalin, som blev ordens sekreterare och arkivarie. Själva orden var en blandning av frimureri och »götiskt» förbund. På kommendörens bord låg det i Hervararsagan berömda ordenssvärdet Tirfing, medlemmarna utgjorde ett »fostbrödralag», vars valspråk var »Tro och redlighet», och inom orden möta vi den första Karl XII:s-kulten. Vare sig nu detta rudbeckianska inslag stammar från Dalin eller ej, är det av ett visst intresse att iakttaga. Ännu så länge befann han sig i den rudbeckska atmosfären, och vi skola strax se, huru han just i Awazu och Wallasis kom ut ur denna.

Dalins första dikter.

Anledningen att den tjugotreårige oadlige informatorn blev ledamot av den högförnäma riddarorden Awazu och Wallasis, var tydligen den, att han redan vid denna tid gjort sig bemärkt såsom en lycklig skald, väl ej inför allmänheten, men inom den Rålambska familjens umgängeskrets. Och Awazu behövde en ordensskald. Tyvärr känna vi mycket litet Dalins ungdomsdiktning. Att han skrivit några poem redan under sin Lundatid, är väl troligt — hans beskyddare Rydelius var poet i den karolinska tidens smak — men frånsett ett versifierat tiggarbrev finnas dessa poem i varje fall ej kvar, och utgivarna av hans samlade skrifter erkänna, »att denna samling icke kunnat med säkerhet sträckas längre tid tillbaka i auktorens levnad än kring år 1730, och att således dess första ungdomsarbeten här måste saknas». Från den första Stockholmstiden finnas, såsom Warburg och Lamm visat, omkring ett tiotal dikter kvar, vilka, litterärt föga framstående, äga ett visst historiskt intresse, emedan de visa oss de litterära mönster, som Dalin hade vid början av sin skaldebana. Om Dalin vid sin ankomst till Stockholm kunnat franska, är tvivelaktigt. I Lund fanns väl på hans tid en fransk språkmästare, Pierre Allegre, men att den fattige Dalin haft råd att taga några lektioner för denne, är knappt troligt. Såsom informator i det Rålambska huset måste han naturligtvis lära sig den förnäma världens språk, men han kom aldrig så långt, att han talade det ledigt. Emellertid blev han redan under den första Stockholmstiden förtrogen med de fransk-klassiska skalderna, särskilt med Boileau. Frånsett denne äro hans första mönster uteslutande den karolinska tidens skalder. Undantager man Spegel och Frese, för vilkas religiösa diktning Dalin stod oförstående, då varken Spegels naiva ortodoxi eller Freses religiösa känsla ägde någon resonans i hans naturell, och Lucidor, som redan föreföll frihetstiden ovårdad och

Digitized by Google

föråldrad — undantager man dessa, har han mottagit intryck från de flesta av dem, som ännu lästes på 1720-talet, av Stiernhielm, Dahlstierna, Runius, Werwing och Triewald. Stiernhielm har han i formellt avseende efterbildat, i det att de flesta av dessa ungdomsdikter äro avfattade på hexameter, visserligen ej orimmade som hos Herculesskalden, utan rimmade såsom hos Runius och Frese. Triewalds föredöme spåra vi i en litteratursatir, likaså i några efterbildningar från Boileau, Triewalds store mästare. Största frändskapen visar han med Runius och Werwing, och det är framför allt deras diktning, som gär igen hos Dalin, om än icke i några stycken, som med säkerhet kunna dateras till de allra första Stockholmsåren, och även Dahlstierna måtte hava slagit an på honom, både dennes »bondeqwaa» och hans Kungaskald, ehuru dessa intryck först senare komma fram. I ungdomsdikterna skymta vi också den unge Dalins syn på livet. 1720-talet var ju, såsom vi minnas, en religiöst upprörd tid, då kampen stod mellan ortodoxism och pietism. Dalin uppträdde såsom en vedersakare till bägge I en dikt, som han senare införde i Argus, men som skrivits tidigare och då kallades En christens och patriots grundtankar, anfaller han pietisterna för deras hat mot all glädje i livet, och han anser den vara en skrymtare, som skrider fram »mager och dödsblek, faslig i uppsyn, skugga på jorden». Men även de lata prästerna få sina slängar:

> Trefalt straffbara, skrymtare, som föra hjorden i bete,
> Att de må själv äga ro, sömn, gods, bliva mäktiga, fete.

Ännu skarpare är han i den s. k. Prästsatiren, som, troligen riktigt, uppgavs vara inspirerad av Conrad Ribbing, vilken enligt samtida vittnesbörd skall hava varit en stark prästhatare; själva satiren är dock till större delen en översättning från en av Boileaus efterhärmare, Louis de Sanlecque. Från denne har Dalin lånat utfallen mot prästernas snikenhet o. d. Men själv har han lagt till en punkt på deras syndaregister: deras ofördragsamhet mot oliktänkande, deras taktik att stämpla dessa såsom ateister eller pietister, och här märka vi den första gryningen till frihetstidens upplysningsströmning. Dalins ståndpunkt torde nog riktigast böra ses mot bakgrunden till den miljö, i vilken han i Stockholm befann sig. Den ortodoxism, som jag förut sökt skildra, hade knappt många andra representanter än prästerna. Såsom en reaktion mot denna ortodoxism hade nu kommit pietismen, som däremot räknade många anhängare inom adeln. Men majoriteten av denna torde nog ej hava hört till någondera flygeln. Att döma av Tersmedens memoarer tyckes den unga adeln vid denna tidpunkt hava fört ett tämligen högt liv, och sär-

Digitized by Google

skilt var spelpassionen ganska utbredd; den sexuella moralen före faller också att hava varit ganska slapp, och exemplet från tronen var här av ej ringa betydelse. Många hade ju längre eller kortare tider vistats i Paris, under la régence och de följande åren — en bland de osedligaste perioderna i den franska kulturens historia och en period, som särskilt betecknar reaktionen mot bigotteriet under Ludvig XIV. »Tartuffe», skrymtaren, hade nu blivit strykgossen, och libertinismen triumferade. Det lider väl knappt något tvivel, att de unga svenska ädlingarna tagit intryck av denna världsåskådning. En dylik svensk libertin, friherre Carl Gustaf Cederhielm, var särskilt bekant, icke minst på grund av sitt långa och ofrivilliga uppehåll i Paris. 1724 hade han blivit insatt i gäldfängelset Châtelet, och där fick han stanna ända till sin död 1740. Hans liv inom Châtelets murar var emellertid ganska behagligt, han mottog där besök av den tidens beau monde och blev därigenom så initierad i den förnäma världens skvallerkrönika, att han nästan fick göra tjänst såsom ett nutida boulevardblad; särskilt uppvaktades den intelligente arrestanten av alla resande svenskar. Men några fullt trogna adepter fann han knappast bland sina landsmän. Mot libertinismen reagerade ännu så länge den gamla karolinska moralen och religiositeten. I praktiken gjorde man väl inga svårigheter vid att följa libertinerna ett gott stycke på vägen, men teoretiskt drog man sig för konsekvensen. Man var med om att fördöma »hycklare», och som sådana räknade man dem, som ville förmena en ung man att föra ett friskt och glatt liv. För den bekännelse, som för de ortodoxa var så viktig, intresserade man sig mycket litet; den angick bara prästerna, och om den ville man ej ställa till något bråk. Men längre i fritänkeri vågade man sig inte. I kyrkan gick man ordentligt, ty det tillhörde god sed, naturligtvis trodde man på Gud, och för »fritänkare» och »ateister» hade man en säkerligen uppriktig avsky. För övrigt var religionen något, som ej djupare ingrep i deras liv.

Ungefär så, med olika avskuggningar, förefaller mig religionen i Awazu hava varit, och denna passade onekligen för Dalin, som var en kall natur, en tämligen jordbunden förståndsmänniska, dock utan något behov att följa tankebanorna till slutet. Visserligen kunde han, i följd av sin större begåvning, ej alldeles avvisa de problem, som Awazuriddarna förbigått, men han trängde aldrig djupare in i dem. Under denna tid skrev han flera religiösa poem — det förut nämnda En christens och patriots grundtankar, Tankar om Guds försyn m. fl. — men någon religiös känsla röja de icke. I Tankar om Guds försyn diskuterar han det gamla, på 1700-talet ånyo popu-

Digitized by Google

lära problemet om försynen och orättvisorna i denna världen. Men — säger Lamm — »det är ej den religiösa trosglöden, som lyft skalden ur hans tvivel. Det är den nya filosofiska optimismen, som övertygat honom om, att alltet styres av en allvis försyn och att vår värld, trots sina skuggsidor, dock är den bästa av alla.» Den religiösa ståndpunkten var således i det hela densamma, som Pope intog i sin några år senare skrivna Essay on man.

Ragwald Pik.

Dessa reflekterande, halvt filosofiska poem äro emellertid ganska klena. Reflektionen låg ej för Dalin, och han var ingen tänkare. Det hade nog ej heller varit dessa poem, som slagit an på de blivande riddarna i Awazu, utan i stället alstren av den unge informatorns skämtlynne. Och av dessa har ett bevarats, som troligen skrevs redan i slutet av 1730: Bref-wäxling mellan Ragwald Pik och Herr Silfver-Spasser-Klinga. Här möta vi för första gången den verklige Dalin. Redan uppslaget är förträffligt. Kallelsen till 1731 års riksdag hade just utgått, och denna hade träffat en gammal frälseman, Herr Ragwald Pik, som legat i slummer under mer än 200 år, men nu plötsligt vaknat upp igen. På sitt gammaldags språk — han var ju en samtida till Sturarna — skriver han om saken till en ung junker och frågar, huru han skall skicka sig, ty jag vet ej »något af det, som folket nu bruger, hvarken kläder eller lifsuppehälle eller de seder, som äre kurteyse til hofva». Jag hörer — fortsätter han — »att alle, både riddere och svenar, biskopar, kanicker, munker, borgere och bönder skola 10 dagar efter trettondedagen samles till en utskrefven herredag. Käre junker, bedjandes Eder tjänsteligen, att I ville mig sådant underrätte och late mig veta, om någon av de Piker ännu lefver och äger frälse, på det andre riddere måge kännas vid mig . . . Jag ville ock gärna vete, hvad klädedräkt man bruger eller om jag skall hafve armborst, järnkläder och laggillan häst till denne herredag eller om vapnesyn sker samme gång . . . Item, käre junker, vil jag vete, om det andelige frälset är så mäktigt i landet, som det var, innan jag somnede, hvilket jag må klaga för S. Erich Konung och alle helgon, som vetta, hvad orätt Vrete klosterbröder och biskop Hans gjorde, kännendes 3 mine gårder under klostret och Linköpings domkyrke. Men jag förhoppes, att Gud stäcker deres välde.»

Utan tvivel hade Dalin i Gustaf Rålambs rika manuskriptsamlingar läst flera 1500-talsbrev, och stilen i dessa har han här på ett ypperligt sätt lyckats imitera. I detta äldsta bevarade skämt av hans hand har han för första gången funnit sig själv, ty förmågan att i komiskt syfte imitera olika stilarter är något för honom som

Digitized by Google

författare ytterst konstitutivt, och i det följande skola vi finna, att hans nästan bästa saker just äro dylika stilimitationer.

På Herr Ragwald Piks gammaldagsskrivelse följer ett svar från Herr Silfverspasserklinga, en ung ädling från den nya tiden. Här få vi den motsatta stilarten: »När man considererar den långa sömn, vari Min Herre varit enveloperad, kan man intet etonneras, att hans bref ej äro skrefne efter nya moden. Jag gratulerar Min Herre til en så lycklig reveil, kunnandes därjämte försäkra honom, at han finner en alldeles changerad, polerad och förbättrad värld. Man observerar nu en hel annan delicatesse i expressioner, complimenter, kroppsaffekter, klädemodeller, hof-etiketter, matreglor och dieter, än då min Herre i sådana affairer varit bekant. Man exprimerar sig i korta och divertissante termer, recolligerandes sådana ord, som andra språk fournera, hvilka äro douçare än vår odieusa och miserabla svenska.» Satiren sträcker sig emellertid ej blott till den unge herrns halvfranska rotvälska, utan ock till hans levnadssätt, hans klädedräkt, hans affärer m. m. Och så slutar det hela: »När Ragwald Pik fått detta brev, har han intet mer gjort, än lagt händerna i kors med stor häpenhet och fallit i sin förra sömn, varifrån han ej förr lärer vakna, än gamla och nya världen fått en ända.»

Idéen att sympatiskt ställa den gamla tiden upp emot den nya var ju ej vidare originell, ej heller den satiriska skildringen av sprätten — möjligen hade Dalin läst Holbergs Jean de France. Men den är onekligen gjord con amore, är godmodig, mera rolig än skarp, och i satiren ljuder också en personlig biton. Den fattige informatorn, som nyss kommit från kommunitetets »disk», kände sig osäker i den nya omgivningen, och man kan därför förstå, att han hyste ett visst agg till de unga snobbar, som trots sina hönshjärnor med en sådan ledighet rörde sig i de salonger, där han mött dem. Detta agg bibehöll han under hela livet.

De första ordensskämten.

De stilimitationer, som han börjat redan före Awazutiden, fortsatte han sedan med allt större framgång inom den illustra riddarorden, vars sekreterare han blivit. Orden, som i själva verket var en adelsklubb, vars egentliga uppgift var att äta middagar och supéer, hade i någon mån fått sin färg från frimurarorden, vilken ju ledde sina anor upp till Salomo och medeltidens tempelriddare. Ett lika ståtligt stamträd ritade Dalin nu upp åt Awazu, ehuru visserligen i skämtsamt syfte. Detta skämt tar emellertid så småningom formen av ett gyckel med rudbeckianismen, från vilken Dalin nu, i huvudstaden och den nya miljön, börjar befria sig. Den hade ju egentligen aldrig legat för hans ej vidare starka fantasi, den stod i strid med hans nyktra, praktiska och realistiska syn på de problem,

Digitized by Google

som mötte honom, och han hade nu — som vi sedan skola se — gjort bekantskap med några utländska satirer, i vilka ett likartat filologiskt fantasteri förlöjligats. Rudbeckianismen kom därför för honom att framstå såsom en ny form av ett ovederhäftigt, lärt pedanteri. Redan i det ordenstal, som han höll den 23 januari 1735, röjer sig denna ringa respekt för den götiska forntiden. Ordens äldsta historia döljer sig i sagans mörker, och »när orden först kommit hit till de yverbornas orter, är ännu oavgjort bland våra ålderdomssökare. Men man vet dock, att han länge lyst i Norden, när riddaren Oden inkom med tolv fosterbröder.» Sedan möter man så berömda Awazuriddare som Hjalmar, Rolf Götriksson, Starkotter, Ragnar Lodbrok, Zamolxis, Viger Spa m. fl. Vidare roade han riddarna med ett »Sagu Brott om Konung Gudmund och hans son Hofwuder, översatt från gamla götiskan» — ett skämt, byggt på Hervararsagan — med imitationer av den medeltida annalstilen, och i samma syfte låter han de gamla karolinska poeterna uppträda inför orden. Stiernhielm börjar med en hexameterdikt, sedan följa Lucidor, Columbus, Runius och pekoralisten Sveno Dalius. De olika stilarna äro ypperligt träffade. Så t. ex. börjar Runius:

Månn' jag intet varit stummer
Döv och blind och lam och dummer,
Som ej förr i detta lag
Firat Awazuers dag?

Men ännu mer än av dessa stilparodier njöto »fosterbröderna» helt visst av de ypperliga visor, som ordensskalden skrev för dem och i vilka vi känna igen toner både från den franska chansonen och från den karolinska diktningen med dess hurtiga, friska livsuppfattning:

Många äro gräsligt heta
Utom orden att få veta,
Vad vår orden innebär.
Vad är därför värt att väja?
Jag vill säja,
Vilka ordens regler är.
— — — — — — — — — —
Tvära ögon, trumpna syner,
Näsor, som man bittert bryner,
Fantasiers sorgedans,
Mjältekrig i hjärtegården
Sku från orden
Ha en evig expectance.

Digitized by Google

Then Swänska ARGUS,

N:o I.

Omne tulit punctum qui miſcuit utile dulci. Horatius.

STOCKHOLM,
Tryckt hos Benjamin Gottlieb Schneider.

Titelblad till första numret av Then swänska Argus.

Digitized by Google

Digitized by Google

Then Swänska ARGUS

N:o II.

Hæc alii ſex & plures une conclamant ore. Juvenalis.

STOCKHOLM,

Tryckt hos Benjamin Gottlieb Schneider.
1732.

Andra numret av Then swänska Argus.

Digitized by Google

MIn Läsare, din nyfikenhet at weta upphofsmannen til de i Gazetten utlofwade Papper, under namn af den Swänska Argus, förbinder mig ingalunda at uptäcka mig närmare för dig. Icke desto mindre wil jag intet aldeles lämna dig i owißhet om deße Arkens härkomst, på det du intet må hafwa någon owärdig Auctor mißtänckt derföre, dem til nachdel och Förläggaren til skada.

Sedan några redeliga och wälsinnade Män funnit för det allmänna bästa helt nödigt och nyttigt at, genom allmänna skrifter, föreställa hwar och en sådane saker som ingen bör försumma at täncka uppå, hafwa de beslutit at twänne gånger om weckan sammanträda, då de meddela hwarannan sine tankar, som sedan upteknas och til trycket befordras.

Ledamöterne af detta sällskapet äro följande:

DEn första är en Hofbuß, begåfwad med alla sinnes och kropps förmåner och lå-

rer

rer för de öfriga mina Auctorer wara förtreffeligen nyttig, emedan han knapt öpnar munnen, förrän alla lyßna effter i hwad Planet wij bo, om jorden skall flyttas åt Jupiter, eller om Venus skall träda oß närmare; Dock när orden komma fram, äro de fulla med skiäl och förnufft, så at han är af alla älskad. Han har hafft en god upfostran och tilbrackt all sin tid i Hof, der han hafft tilfälle at giöra sig om det lefwernets beskaffenhet noga underrättad. Han wet huru man skall omgås med stora Herrar, huru man på sina fingrar bör weta deras swaga och styrcka; huru slipprige steg en Hofman har at gå, huru många försåt ställas för en favorit, huru oroligt det är, at bibehålla gunst, huru mörkt och obekant en intrigue plägar spelas, huru man bör syffta på ett, men mena ett annat, hwad försichtighet man i all ting bör bruka, hwad Ministeren har at innebåra med mera. Han känner Fruentimmer så noga, som någon menniskia och har deras wäldsammaste passioner målade i sitt sinne, så at de icke med smink eller utklädningar kunna döllia sig för hans ögon; kan således wäl omgås med den utan at råka i fahra. I öfrigit är han wäl wäxt, har liflig hy, stora blå ögon, skön näsa och blodröda läppor.

På hans ben tyckes mig at han måtte heta Ehrenmenüet. Fåfengt skulle jag säija hwad kläder han har, ty de äro underkastade en beständig obeständighet och sällan like. Men som detta allenast är en wana af föga efterfölgd, når yppighetz förordningen blir efterlefwad, så giör det intet til saken hos en förnufftig man, hwilken jag redan nästan så mycket känner, at jag altid wågar säija ut hwad han talar.

Den andra är en Soldat; Som tyckes heta Hiertskott. Spak som ett Lam, och grym som ett Leijon. Fromhet och tapperhet äro hans Swenska lösen. Af Sagorne finner man, at han liknar många de gamla Swenska, och at hans förfäders blod lefwer i hans ådror, fast han icke skryter deraf, at han drager Fädernet af Ulfwet och Mödernet af Dufwor. Han är en riker Man, som nu tagit afskied och skiöter mera om at hushålla på sin gård, än at kriga. Med plogen ritar han nu bättre ut sin förtienst. I tiugo åhr har han följt kriget, hwareft han wijst at han hafft hierta i bröstet; Nijt för sitt fädernesland och försiktighet i sina wärf. Han wet at tala om Soldat lefwernets beswärligheter, och förargar sig öfwer de ofördöktas näswishet och falska bravourer, gifwandes altid, når tilfälle yppar sig, åth unga Soldater, gamla berömwade reglor, hwareffter de kunna lämpa sit martialiske lefwerne, om de willia.

Den Tredie är en lärd Man, af hwilkens Physionomie jag kan dömma, at han heter Hiernbrott. En löylig Person at påsee, ty Peruquen sitter mäst på sned och kläderne i owärdsamhet, men du skall aldrig tro, min Läsare, hwad witterhet som bor i det magra hufwud. När

Friska hjärtan, milda löjen,
Glada tungor, rena nöjen,
Hurtigt mod på riddarvis
Sku vår orden städse pryda
Och betyda
Awazu och Wallasis.

När man läser denna visa och Dalins andra ordensskämt, har man svårt att förena det intryck, man får av dem, med den karakteristik, som Tessin givit av Dalin: en person, som i sällskap var tyst och blyg, som hade svårt att tala och var tafatt i sina rörelser. Men bägge kunna nog förenas. Dalin var tydligen ingen sällskapsmänniska i den meningen, att han var kvick och slagfärdig i det personliga umgänget, att han förde ordet i laget och tryckte sin personlighets stämpel på samvaron. I stället var han en sällskapsmänniska — vid skrivbordet, när han icke var tillsammans med dem, som dock alltid tryckte ned honom, när han var ensam och blott i tankarna levde med i den stundande festen. Tafattheten var då borta, och hans kvickhet, hans älskvärdhet, hans oförargliga skämtlynne kunde då fritt få göra sig gällande. Och han var sig själv. Måhända var det just detta försynta sätt att befordra sällskapsglädjen, som skapade hans popularitet. En Piper, en Tessin hade nog ej funnit sig i att stå under något andligt ordförandeskap av baron Rålambs informator, och Dalin var även nog klok att aldrig vilja gripa till ordförandeklubban.

Dalin blir ämbetsman.

Som informator hos baron Rålamb stannade han troligen ända till 1737, då hans patronus såsom landshövding flyttade till Halland. Men redan dessförinnan hade han fått anställning i statens tjänst. I juni 1731 inlämnade hans bror Sven en supplik till kanslikollegiet »att uti kungl. archivo få uppsöka, vad som kan tjäna till dess under händer havande beskrivning om Halland». Ansökningen remitterades till riksarkivets chef, men någon resolution tyckes aldrig hava givits, och möjligen var det med anledning därav, som Sven Dalins yngre broder Olof i november samma år begärde »att bliva antagen till extraordinarie kanslist här vid kungl. kansliet» — man kan gissa för att på så sätt få tillträde till arkivet och där avskriva handlingar för broderns räkning. Såsom vi måhända minnas fordrades för inträde i kansliets tjänst en praktisk och en teoretisk examen. Den förra bestod däri, att den sökande sattes att renskriva ett visst antal ark för registraturet, och kollegiets svar på Dalins supplik blev också, att »herr sekreteraren Estenberg (riksarkivets chef) låter honom i archivo efter vanligheten skriva något uti registraturet». Den teoretiska examen, som tyckes hava varit nästan blott en for-

Digitized by Google

malitet och förrättades av ett eller ett par kansliråd, avlade han några månader senare och blev så extraordinarie kanslist i kanslikollegiet. Där gjorde han bekantskap med en annan ung tjänsteman, Carl Carlsson, vilken nyss förut blivit ordinarie kanslist och under åren 1730 och 1731 utgivit den första moraliska veckoskriften i vårt land, Sedolärande Mercurius, vars sista nummer utkommit i oktober 1731 — således innan Dalin anställts i kansliet. Förmodligen var det från Carlsson, som Dalin fick idéen att själv börja med en dylik tidskrift. Dalins trogne lärjunge Liliestråle, som i allmänhet är väl underrättad, talar emellertid om ett annat uppslag. Dalin hade under 1731 och 1732 — berättar han — »för att roa sina vittra gynnare, framlidne presidenten baron Conrad Ribbing och landshövdingen baron Rålamb, skrivit åtskilliga små satirer under form av avisor, vilka, utan känd auktor, med särdeles nöje lästes och hand från hand avskrevos landet omkring; dessa blevo dock aldrig tryckta, och koncepterna med mycket annat av Dalins ungdomsarbete förbrändes med Rålambska huset på Kungsholmen 1751. Men härav kom likväl Dalin först på den tanken att skriva Argus, sedan han med de små avisorna utrönt, det hans penna behagade.» Ännu en tredje anledning uppgives, ehuru visserligen av Dalins fiende, mössan Arckenholtz i Sagubrot af 1734 års riksdag: »Under hovets lustresa infann sig både herr Gyllenborg och presidenten Höpken då och då hos konungen. Men på det intet skulle eftersättas av allt det, som kunde befrämja dennes avsikter och enkanneligen bereda allehanda folkslags sinnen till nästa riksdagen, fann man nödigt att låta utgå ett tryckt ark var vecka under namn av den swenska Argus.» Alldeles ogrundad är nog ej heller denna uppgift.

Argus.

Nog av — i december 1732 (troligen onsdagen den 13 eller kort förut) utkom det första numret av Then swänska Argus, som sedan fortsatte med ett nummer varje onsdag ända till slutet av 1734, då den upphörde. Dalin hade först tänkt att kalla sin tidskrift Sambling af frija tankar från Utopia, sedan Frispråkaren, därpå Den sanne frispråkaren, men bestämde sig slutligen på censors förslag för Then swänska Argus. Den utgavs från Schneiders tryckeri, men icke ens denne visste, vem författaren var. Mellanhand mellan boktryckaren och författaren var Carl Carlsson, och enligt Liliestråle skulle blott denne samt Claes och Gustaf Rålamb hava känt till hemligheten. Ännu några flera torde dock hava varit inne i den, förmodligen ock Gyllenborg och Conrad Ribbing, men för den stora allmänheten var »Argus» ett mysterium, och just detta bidrog icke litet till dess framgång. Man gissade på åtskilliga högre ämbetsmän, och då det slutligen började sippra ut, att Argus var »extraordinarie kanslisten i kansliet,

Digitized by Google

som läser för presidenten Rålambs barn, vid namn Dalin», så menade »de flesta, att oaktat hans kvickhet, han högst varit därvid brukad till att foga ibland tillhopa de åtskilliga ämnen, som de rätta auktorerna fournerat honom därtill, så att om alla ville taga utav Argus det dem tillhörde, skulle den angivna personen bliva nästan som Æsopi kråka».

Långodset i Argus.

Dalin var emellertid ensam författare till praktiskt taget alla Argusartiklarna; enligt Lamms noggranna undersökning äro blott fyra med säkerhet icke av honom, möjligen ock några andra, men varken har Carlsson eller censor Rosenadler varit Dalins medarbetare. Å den andra sidan har Dalins originalitet som författare i Argus genom de nyare forskningarna högst betydligt reducerats. Av Carlsson hade han lärt sig, huru en dylik tidskrift kunde redigeras. Carlsson hade till största delen översatt eller bearbetat artiklar i Spectator, Tatler, Guardian, Der Patriot och Le Misantrope, och Dalin följde helt enkelt samma metod, om än med vida större talang än föregångaren. Naturligtvis lånade han friskt från Tatler och Spectator, som ju givit uppslaget till hela genren och därför överallt i Europa plagierades. Men ännu mera har han lånat från den på franska av holländaren Juste van Effen utgivna tidskriften Le Misantrope (1711—1712). Der Patriot har däremot givit honom föga. Dess flera uppslag fick han från Swift, både från Gulliver och Tale of a tub; från Gulliver har han lånat Erik hin Götskes resa, från Tale of a tub Äfventyr om rikzens ständers upkomst. Likaså har han brandskattat fransmännen, Boileau, Fénelon, Scarron, La Fontaine och La Motte, och en bland de mest givande idéer, som han begagnat, har han fått från en i Haag 1714 tryckt satir: Le chef-d'œuvre d'un inconnu, som föregavs vara utgiven av den lärde doktor Mathanasius; till detta skall jag sedan återkomma.

Dalins självständighet var således ej stor. Hans styrka var under hela livet hans mottaglighet för intryck. Visserligen hade han icke nog originalitet att kunna sammansmälta dem till en genomarbetad, enhetlig världsåskådning, men så mycket kunde han dock, att han — åtminstone ofta — förmådde giva detta långods färg av ett temperament, som var hans eget. Och som vi skola se kommer detta fram i åtskilliga Argusartiklar, både i de lånade och i de mera självständiga.

Ramen i Argus.

Såsom mönster för det hela tog Dalin naturligtvis Spectator. I dess andra nummer hade Steele skildrat den klubb, av vilken Mr Spectator var medlem, och givit en följd av ypperliga, individuellt utpräglade engelska porträtt — Sir Roger de Coverley, en präktig, gammal konservativ gentleman från landet, en jurist, som

Digitized by Google

emellertid alls ej är intresserad av juridiken utan i stället av skönlitteraturen, en köpman, Sir Andrew Freeport, en rent engelsk typ, hos vilken det storslagna, världsfamnande i köpmannens yrke för första gången kommer fram inom litteraturen, en kapten Sentry, en duglig, men ytterst anspråkslös krigare, och sist den trots sina år städse ungdomlige världsmannen Will Honeycomb, oemotståndlig för damerna och en djup kännare av kvinnohjärtat. I det andra arket av Argus har Dalin sökt att tillgodogöra sig denna idé, men knappast med framgång, ty människoskildrare var han icke. Några redliga och välsinnade män — skriver han — hava beslutat att två gånger i veckan sammanträda och meddela varandra sina tankar, som sedan upptecknas och till trycket befordras. De skulle således vara de sannskyldiga författarna till Argus. Den förste var en hovbuss, som Argus förmodar heta Ehrenmenuet. »Han har haft en god uppfostran och tillbragt all sin tid i hov, där han haft tillfälle att göra sig om det levernets beskaffenhet noga underrättad. Han vet, huru man skall umgås med stora herrar, huru man på sina fingrar bör veta deras svaga och styrka.» Vidare känner han »fruntimmer så noga som någon människa och har deras böjelser målade i sitt sinne, så att de icke med smink eller utklädningar kunna dölja sig för hans ögon». Den andre »är en soldat, som tyckes heta Hiertskott, spak som ett lamm och grym som ett lejon. Han är en rik man, som nu tagit avsked och sköter mera om att hushålla på sin gård än att tjäna. Med plogen ritar han nu bättre ut sin förtjänst. I tjugo år har han följt kriget, varest han har vist, att han haft ett ädelt hjärta, nit för fäderneslandet och försiktighet i sina värv. Han vet att tala om soldatlevernets besvärligheter, han förargar sig över de oförsöktes näsvishet och falska mandom, givandes alltid, när tillfälle yppar sig, åt unga soldater gamla beprövade regler, varefter de kunna lämpa sitt martialiska leverne, om de vilja.» Den tredje är en lärd man, av vars fysionomi Argus tror sig kunna sluta, att han heter Hiernbrott. Till det yttre förefaller han löjlig, ty peruken sitter mest på sned, och kläderna äro ovårdade. Men ganska snart hade man upptäckt, att han var en sund theologus, en stark philosophus, beläst historicus och lycklig poet. Han hade visserligen vid universitetet utbildats till en bortkommen pedant och till det lärdomshögfärdigaste kräk, som andades under solen. Men när han kommit ut i det praktiska livet, hade han märkt, att mestadelen av hans lärdom tjänade till intet, och så hade han börjat att studera omigen med föresats att aldrig tänka »på annan lärdom än den, som kunde nyttjas eller varmed han kunde gagna sig och sin nästa». Den fjärde är en gammal jurist med namnet Gyllenbalance. Han

Digitized by Google

är nu en stilla och gudfruktig man, vilken slutat såsom advokat, som hatar sitt första hantverk, ångrar och beklagar, att han brukat sådana rävstreck, och tyckes vilja giva åt Gud det, han tagit från människor. Den femte är en köpman, som kallar sig Patriot, en ärlig och förståndig man, som rest mycket i ungdomen och som förstår såväl Sveriges som andra staters intressen, handel och manufakturer.

Vi känna igen sällskapet från Spectator. Vi hava juristen och köpmannen; Sir Roger och kapten Sentry, lantadelsmannen och krigaren, ha blivit sammanslagna till en person, Hiertskott; Hiernbrott har en viss motsvarighet i Mr Spectator själv, och i Ehrenmenuet hava vi en osammanhängande kopia av Will Honeycomb. Vi känna, som sagt, igen sällskapet, men huru har detta icke förändrats! Hos Steele äro de människor ur livet med sina svagheter, sina löjligheter, sina tilltalande egenskaper, hos Dalin däremot abstrakta dygdemönster, idealfigurer från den utilistiska frihetstiden — något, som också kommer fram i deras namn. För övrigt stå de i en viss opposition mot sig själva. Soldaten är icke soldat, utan lantbrukare, juristen avskyr sitt yrke, och pedanten är icke pedant, utan en utpräglad utilist. Ingen av dem äger den humor, som gör de engelska spectatorsfigurerna så levande och så tilltalande. I det följande kan Dalin ej heller använda dem. De uppträda väl i början några gånger, men utan individuella drag, och redan i det 28:de arket fann Dalin för gott att skicka hela sällskapet på brunnsresa för att bli av med det. I den första årgångens sista ark avlivar han alla: de ha skilt sig vid mig och säga, »att jag nu är utlärd och att jag härefter väl kan vara auktor själv. Hela 1734 skall jag ensam tala med det allmänna.» Detta lån var således ett misslyckat grepp av Dalin. Men det kan ifrågasättas, om den svenska publiken då ännu var så bildad, att den skulle hava kunnat sentera en så fin humor som Steeles och Addisons.

De moraliska artiklarna.

Den föda, på vilken Dalin bjöd, var av mera bastant art. Det var frihetstidens utilism, som han framlade, visserligen i ständiga variationer och från olika synpunkter, men likväl en tämligen tumstjock nyttighetsmoral, och detta var något, som hans svenska samtid kunde uppfatta. Det var denna moral, som gjorde Argus så oerhört populär. Ingen lär kunna neka -- så börjar Argus — »att ju sådana skrifter hava stor nytta med sig, som på ett angenämt och lustigt sätt föreställa lärdomar och vetenskaper. Därföre hava ock de gamla under roliga dikter, ljuvliga samtal eller nöjsamma historier undervisat folket om dygden och likasom skämtevis förehållit dem allvarsamma sedeläror. I nyare tider och än i dag se vi även hos kloka folkslag

Digitized by Google

sådana skrifter med mycken nytta utgivas och älskas.» Det är också moral, som ark efter ark predikas i Argus. Han beivrar alla möjliga mänskliga lyten, oärlighet och egennytta, hyckleri och falskhet, tillgjordhet, osjälvständighet, lättja, högfärd, tadelsjuka o. s. v., han yttrar sig om äktenskapet, om samvetet, om lyckans obeständighet, om rangsjukan m. m. — således om samma ämnen, som överallt i Europa vid denna tid behandlades i moraliska veckoskrifter och i komedier. Kritiken är tämligen allmän och abstrakt, rör sig ej sällan med allegorier, och Dalin saknar alldeles Addisons, Steeles och Holbergs förmåga att individualisera typerna. Mest lyckad är han nog, då han anfaller två av den utilistiska tidens särskilda strykgossar, »petit-maîtren» och »pedanten». Han är här visserligen ej originell, men han har en god förmåga att lokalisera, så t. ex. utdraget ur en spratthöks dagbok (vartill han fått uppslaget från Addison):

Måndag. Kl. 8 f. m. kastade jag nattrocken på mig och ställde mig i fönstret. Höstvädret allt för kallt, vinden i norr. Kl. 9 lät jag Bengt sätta på te. Rökte en pipa Virginie-tobak — biter allt för starkt på tungan. Kl. 10 drack te, tvättade och klädde mig. Mitt ena skospänne gick sönder; det var Bengt orsaken till. N. B. kommer han igen, vankas smisk. Kl. 11 tog jag mina andra spännen och den lilla peruken. N. B. Jag menar, att en mörk peruk skulle ge mig tapprare air. Kl. halv 12 gick jag ut på Riddarhustorget. Kl. 12 ville bror Snoppstiern inte ha mig in på Guillemots utan på Roussels. Två supar. Konungens i Preussen sjukdom fordrar konfirmation. N. B. Bror Bouteilles tankar om brännvinsaccisen. Kl. 1 till bords. Inga frikadeller i soppan. Sedan kokerskan blivit kär i Berthel, är hon galen. Kl. 3 skickade jag Bengt med min revers till Monsieur Judas om de 700 daler. Tog mig en lur i länstolen. Drömde jag åt frikadeller. Kl. 4 promenerade åt Skeppsbron. Rätt slaskigt. Jag undrar, hur ständerna ska komma hem. Kl. 5 drack ett halvstop Frontignac på Duvan. N. B. Bror Bouteille mente, att kejsaren gör fred i år. Kl. 6 till 10 konfererade med Bengt om Mons. Judas, som ej vill prenumerera. Jag lät bjuda honom till morgon middag. Kl. 10 i säng. Kunde inte sova för den gnidaren Judas intill kl. 1, då jag fick djup sömn till kl. 9 f. m.

Så fortsätter dagboken dag för dag — med idel bagateller, politiska kannstöperier, toalettaffärer m. m., och man får onekligen en bild av den tidens Stockholmsliv: Guillemots kaffehus, den fina världens promenad på Riddarhustorget, eftermiddagsbesöken på Duvan och Bankokällaren m. m.

Hans karakteristik av »pedanten» är heller icke dålig, ehuru visserligen lika litet originell: »Jag ser några lärda i hård tvist. En av dem drar fram ett gammalt rart manuskript, vilket den förnämsta av hans vederparter genom glasögonen skärskådar. Dess bästa medhållare lägger ögonen på snedden till, och dess övriga tillbedjare upphöja sina halsar och koxa honom över axeln att åtminstone på långt håll få se ett slikt järtecken. När allt kommer omkring, så

Digitized by Google

är det intet annat, än att den andre dem övertygat, att den helige *Gunichildus* borde med rätta heta *Grimchildus.*» Skildringen är onekligen målande. Man *ser* gruppen framför sig, och det hela verkar såsom en tavla.

Men i regeln är Argus i vår tids smak minst till sin fördel, då han uppträder såsom moralist. Med sin mottaglighet för intryck hade Dalin gripits av spectatorsströmningen inom tiden, men i själva verket låg denna alls icke för honom. Han var icke någon folkuppfostrare, icke borgerlig till sina sympatier, var innerst säkerligen mycket måttligt intresserad för moralen, och han är därför bäst, då han glömmer att moralisera och i stället berättar. Först då får hans stil verklig fart. Rent ypperlig är hans saga om hunden Pip. Jag har fått — berättar han — »en löjlig dräng, som roar mig var afton med sina sagor, och denna berättade han mig efter gamla äventyrssättet bland gement folk». Denna »gement folks» egen berättarstil har Dalin på ett överlägset sätt återgivit, och man får gå ända fram till våra dagar för att få en så naturtroget berättad saga. Denna förmåga att uppfatta och imitera var också Dalins styrka: Argus som berättare.

»Det var en gång en kung, som hade en drottning, och de hade en dotter, som var skön, så skön som allt det, som skönt var. De gåvo henne så granna kläder av bara gull och sölv, så hon blänkte som solen. Och därmed så var det en kungason, som kom från främmande land — nej, håll, jag glömde säga, att kungadottern hade en liten hund, som hette Pip. Nå, det var gott och väl, den kungasonen från främmande land han fick se kungadottern i kyrkan, och då blev han så kär, så kär, så han kunde varken äta eller dricka och låg för döden alldeles. Nu så vet jag inte, hur det bar till, men kungadottern miste sin lilla hund, som hette Pip, och kungadottern sörjde, så ingen fick lov att trösta henne.»

Jag hoppar över fortsättningen, som för övrigt avbrytes mitt i, innan drängen hunnit berätta, huru kungasonen återfann Pip och fick prinsessan. Liksom Dalin här kan härma allmogesagans ton, kan han i Samtal mellan Balzar laquay, Elsa frustupiga och hustru Brita taga ett fonogram av den lägre Stockholmsbefolkningens konversation. Elsa, som börjar samtalet med att för Balzar beklaga sig över sitt husbondefolk, har en, som det tyckes, oövervinnelig svada, men besegras likväl av hustru Brita, som överöser henne med ovett och aldrig låter henne komma till tals: »Här står den långa åsnan och skvallrar med slokar och stjäl bort Guds dag och låter ligga all gärningen. Hur blev det med stärkningen? Än stolarna, du skulle damma? Än golvet, du skulle skura? Allt är ogjort och här stå vi, madame! Du lär väl ha stått och ljugit en stund som i går, när du hade den andra slyngeln här inne,

Digitized by Google

den du stal brännvinet åt. — — — Värre lathynda tog aldrig kjortel på sig. I fjol var du kökspiga. Då svor du över din sköna hy, som du skulle bränna för elden, och skrek, hur liten konst det var att göra gagn för den, som får sitta i kammaren. Var icke då vår fru så god mot dig och tog dig därifrån? När du nu skall sitta stilla, så svär du över ditt fängelse och missunnar andra att löpa upp och ut för trapporna. Om du ändå dugde till något annat i världen än att sova och äta och snusa! Knappt kan du stoppa en strumpa i nödfall. När ingen är inne, så går den jämntjocka tokan för fruns spegel och håller båda händerna i sidan och vänder sig åt alla sidor. Må man icke le, när man ser en tocken grotter ko vilja vara vacker?»

Detta är ju rent överlägset — ett par Stockholmspigor från 1730-talet tagna på kornet! Naturligtvis har detta samtal ett »moraliskt» syfte, men när Dalin fått pennan i sin hand, hade han lyckligtvis glömt bort detta och i stället hängivit sig åt sin lust att skildra och berätta. Han åstadkom därför ett litet mästerstycke.

Ett äfwentyr, min läsare.

Jag talade nyss om Dalins förmåga att härma folksagans stil. I »Ett äfwentyr, min läsare» har han på ett ganska lyckligt sätt kombinerat denna med den »götiska» stilen, som han mindes från sin rudbeckianska ungdoms studier i Hervararsagan. Berättelsen är även ur innehållets synpunkt en bland de märkligare i Argus, ty vi hava här vår första politiska saga, i viss mån uppslaget till Dalins främsta diktskapelse, Sagan om hästen. Redan 1729 hade Dalin skrivit en saga, Om ängen, vartill han möjligen fått idéen från sin lärare Rydelius, som skrivit en liknande, Sagan om hjorten. Men ingendera är någon *politisk* saga, utan vanliga djurfabler. »Ett äfwentyr» däremot är en politisk-allegorisk saga och ger oss en framställning av den svenska statsförfattningens utveckling. Uppslaget har Dalin, såsom Martin Lamm visat, fått från Swifts berömda Tale of a tub, men han har utfört detta på ett mycket fyndigt sätt. Hos Swift är det tre bröder, som från fadern ärva tre rockar, vilka de förmanats att icke ändra. Bröderna äro Peter, Jack och Martin, d. v. s. den katolska kyrkan, puritanismen och högkyrkan, och rockarna äro urkristendomen. Sedan skildrar sagan, huru bröderna sy om rockarna efter modets alla växlingar, huru Peter svingar sig upp till de andres herre, och huru han till sist avsättes. Efter detta mönster skildras i Argus det svenska regeringssättets historia: »När Himmelen var nygift med fru Disa, Bores dotter, kunde ingen leva i så kärligt äktenskap. I första barnsängen fick hon tvillingar, dem man kallade Hjalmar och Walmar, friska gossar och väl tilltagsne.» Hjalmar är, som vi snart finna, adelsmannen och Walmar

Digitized by Google

bonden. Gossarna växte upp, slogos med grannpojkarna och sins emellan, »än strök Walmar till brodern, att han tumlade under bordet, än fick han en släng, att han kippade efter andan», och en träta »om smörhålan i grötfatet kunde titt slutas med blod och hårtofsar över hela golvet. Detta såg Himmelen och antvardade dem i sin trogne sven Hilmers händer, som över dem fick förmyndarrätt och makt att leda och styra dem efter bästa vett. Piltarna visste ock intet annat, än att Hilmer var deras far, ty med lek och bannor, stryk och gåvor blev han god buss med dem, och glädjen stod i taket.» Slagsmålen mellan gossarna upphörde dock icke, ehuru Walmar var ganska fredlig, »höll sig mest vid jorden och var ej född till främsta ordet i laget. Med en god smörgås och en fårbog var han avspisad, och hans styrka var nyttigare än hans rådslag.» För att emellertid göra slut på deras trätor sade Hilmer en dag: »Barn, vi vilja göra lag emellan oss, och den, som bryter däremot, skall vara vars mans niding». Så fick man en lag, »Hilmer, som hade yppersta omsorgen om hela gårdens ägor, fick vissa härligheter till evärdeligt öde och gårdens räntor till underhåll», Walmar hade väl sina hagar och jordtorvor, »men han lät Hilmer styra efter godtycke och var nöjd, när han fick spisa sig mätt och sova sin goda lur». Hjalmar däremot var ofta ute på äventyr och basade upp grannarnas odygdiga barn, som gjorde skada i ärtåkrar och trädgårdar.

Emellertid beslöt Hilmer »med brödernas samtycke att taga en vis man till sig, Minnur benämnd, den han rådfrågade i alla tänkvärdigaste mål in- och utomgårds» — i sagan ha vi således kommit så långt, att vi lärt känna fyra av de handlande: Hilmer (konungen), Minnur (rådet), Hjalmar (adeln) och Walmar (bonden). Nu uppträda även de båda återstående ståndden.

En gång började man klaga på gården Kiämpenäs: »De hade intet salt. Utom dess fattades dem ett och annat smått till nödtorften, som borde inskaffas. Vem skulle påtaga sig den sysslan? Walmar, som uppspände ögonen, när sådana frågor förehades och det kliade i kakstaden», gav så anvisning på sin son Birger: »han kan tillbringa oss, vad vi behöva och vara vår skaffare. Rättså. Birger blev då erkänd i fostbrödralaget under Hilmers förmynderskap, men med villkor, att om han ej var dem en trogen skaffare, utan tog oskälig vinst eller hade hemligt förstånd med grannarna till att tömma Kiämpenäsets skatter eller bedrog Hilmer o. s. v., skulle han skamstyvas och utköras.»

Snart tillkom ännu en på gården. Hilmer fann, att de allesamman voro gudlösa hedningar, och bad därför Himmelen om en man,

Digitized by Google

som kunde undervisa dem. Denne, Theodorus, kom och hade det till en början ganska svårt. Men det dröjde ej länge, innan det betydligt bättrade sig, »Hilmer gav honom stora skänker och byggde honom tempel. Hjalmar gick ingen afton till sängs, förrän han givit något mynt, hus eller täppa av sina ägor, Birger kom aldrig ur båten utan att bära honom pundvaror eller rökverk, och Walmar tordes aldrig äta utan att fråga honom om lov.» Men av de goda dagarna blev Theodorus — alldeles som Swifts »Lord Peter» — mäkta stinn och högfärdig, han lät kalla sig Hans Nåd Theodoridorus, blev alldeles odräglig, och tack vare hans galenskaper blev det full oreda på gården. Grannen, Dan den lille, gav sig i kompani med honom, slog ihop hemmanet med sitt eget, släpade vad han kunde från Kiämpenäs till Vitala, skuffade Minnur, Hjalmar, Birger och Walmar, och till råga på olyckan låg Hilmer sjuk utan hopp. Då togo Hjalmar och Walmar mod till sig, körde bort Dans fogdar från gården, och nu blev Hilmer frisk igen. Denne tog därpå Theodorus i grundlig upptuktelse. Han fick lämna igen alla de gods, som Hjalmar skänkt honom, men när han det gjort, började Hilmer besinna, att Theodorus ej varit rätt klok och ej rådde för alla sina dårskaper, »därföre lät han honom svettas, åderlåtas och — jag tror — trepaneras, varigenom han blev hel och hållen ändrad och omskapad till sinne, meningar, åthävor, tal och ända till kläderna, så att ingen kände igen honom». Nu blev det en god tid för Kiämpenäs, men om aftnarna, »när Hilmer satt i dryckesbänk och var vid lustigt mod, skänkte han Hjalmar ett ängstycke, en åkerbit, ett skogshult» etc., så att hans ägor till största delen gingo över till Hjalmar. När det gått så långt, ångrade han sig, kallade de andra till sig och frågade, om icke allt det de ägde hörde honom till? Då Minnur och Hjalmar tvekade i svaret, blev Hilmer »kort för huvudet och slog den skarpsynte Minnur i synen med handsken, att han blev blind en hel månad, och från Hjalmar tog han icke allenast det han givit honom utan ock mera därtill, så att mannen måste äta ost och bröd och dricka vatten till middagsmåltid.»

Till slut ändas dock allt till ömsesidig sällhet. Vid en våldsam ritt i Norrsvidian stupade hästen under Hilmer, så att han bars hem såsom död. Jag visste väl — sade Minnur — »att leken skulle så lyktas». Men så öppnade de ådern på Hilmer, »att han något kvicknade», och han »förklarade då en gång för alla Hjalmar, Theodorus, Birger och Walmar för myndige och självrådande, så att han aldrig till något skulle tvinga dem, utan skulle de var tredje vecka samlas i hans kammare att överlägga med honom om tillståndet

Digitized by Google

ut- och inomgårds. De däremot erkände Hilmer för sin fader och huvud, sättandes Minnur till att råda honom.» Och så slutar sagan med en påminnelse: Give Gud, att självsväldet inte ännu en gång må kasta svenska män under ut- eller invärtes ok »eller i det eländet, som var innan Hilmer kom. Lyckan är, att Hilmer nu ingen annan ro har än barnens välfärd.» Och fosterbröderna tillägga: »Om Hilmer och vi leva som en man och ett hjärta, skall ingen granne kunna annat än vörda vår gård, och vi själva löpa då aldrig som vilda får utan herde».

Politiken i Argus.

Jag har utförligt uppehållit mig vid denna saga, för det första därför att vi här hava den fullt utbildade stilisten Dalin. Han har onekligen på ett ypperligt sätt lyckats tillägna sig Swifts realistiska, åskådliga framställningsform. Innan vi ännu ana allegorien, intresserar oss — liksom i Tale of a tub — själva berättelsen för dess egen skull. Så inser man, att det hela är en allegori, och detta ökar naturligtvis intresset, särskilt som figurerna förträffligt förstå att bevara sin mänskliga karaktär. Men sagan är av intresse också ur en annan synpunkt än stilens. En förut mycket diskuterad fråga var denna: var Argus också ett i viss mån politiskt organ? Efter Martin Lamms skarpsinniga undersökning torde de flesta nu vara ense om, att Argus verkligen hade en politisk tendens. Det är sant, att man icke har lätt att upptäcka den. I våra dagar spelas politikens olika melodier av bullrande orkestrar; under frihetstiden däremot kunde pressen på sin höjd viska. Allmänheten ägde därför en oerhörd hörselskärpa att upptäcka anspelningar, en förmåga, som vi sakna, att läsa mellan raderna, och därtill kommer, att vi numera ej äro så inne i intrigspelet i rådet och vid riksdagen, att vi kunna uppfatta de skickligt dolda allusionerna. Lamm anför ett belysande exempel på en dylik journalistik under frihetstiden. Dalin skrev i Argus en artikel om bruket av skiljetecken — således ett mycket oskyldigt ämne, — och där förekommer en också mycket oskyldig bit om kolon:

> Colon tecknas med två prickar, således (:), och brukas vid ändan av en föregående utlåtelse, som kräver något efterföljande, t. ex. *Capriol:* Nej, det gick inte an. *Capriol:* Jo, det gick stolt. Än en *Capriol:* Fy, det gick som det kunde, jag är matter nu. (Det exemplet kunde lämpas till en orolig medlem i ett rike, som nu med ett upptåg, nu med ett annat börjar apspel till sin äras upphöjande.)

Censor måtte icke hava observerat denna förgripliga sats, som hela allmänheten däremot senterade. Horn hade kort förut för att stärka sin ställning avsagt sig sin plats såsom kanslipresident, konungen och två stånd sökte få honom stanna, men två stånd

Digitized by Google

ville bifalla hans ansökan. Innan deras beslut fattats, fann Horn därför för gott att återkalla sin begäran om avsked, och det var detta »apspel», Dalin hånade på det enda sätt, som då var möjligt. Ty över honom hängde hela tiden censurens Damoklessvärd. I ett ark hade han talat om några magiska glasögon, som förvände synen på folk, och herr Ehrenmenuet yttrade då: »Åtskilliga av gammal släkt anse de nykomne som små mygg, torndyvlar och flugor, fastän dygd och odygd, hos vem de finnas, böra åtskiljas, älskas och hatas. Åtskilliga däremot av de nya tro sig bland de gamla finna gastar, skogsrån, tomtegubbar och dylika skäpnader». Anmärkningen syftade naturligtvis på antagonismen mellan högadeln och lågadeln, som då var brännande. I kanslikollegium slogs alarm, och man fann, »hurusom Argus gripit de gamla och yngre familjerna an». Följden blev ett förbud för Argus att vidare tryckas — ett förbud, som dock fyra dagar senare av hänsyn till prenumeranterna upphävdes. Nästa nummer höll på att råka lika illa ut. Argus hade där talat om de oegentligheter, som prakti serades vid tillsättande av tjänster. Men denna gång nöjde sig kanslikollegiet med att stryka halva artikeln. Två andra ark, ett i första och ett i andra årgången, blevo helt indragna. Det var således ej lätt för Dalin att sjunga ut. Men icke dess mindre hade samtiden klart för sig, att Argus var ett organ för det nybildade hattpartiet, och man berättade, att Gyllenborgs handsekreterare Brun »halp Dalin att skriva Argus».

I de flesta punkter företräder Dalin det Gyllenborgska partiets åsikter. Han är liksom detta en ivrig merkantilist, ingen vän av »krämaren», som blir rik genom att sälja utländska varor, och ivrig förkämpe för »manufakturerna». Det nya hattpartiet hade vidare ingått en allians med kung Fredrik, och för att själva kunna komma till väldet voro de eller gåvo de sig utseende av att vara vänner av en utvidgad kungamakt. I denna strid mellan kungamakten och det Hornska partiet ställer sig Argus avgjort på konungamaktens sida och är så ivrig rojalist som det, utan att angripa regeringsformen, var möjligt. Den nästan enda punkt, där Argus ej är hatt, rör partiets revanschtankar, ty Argus är en avgjord fredsvän.

Se vi nu på den nyss refererade sagan om ståndens uppkomst, så innehåller denna faktiskt ett politiskt program, om än nödtorfteligen dolt av hänsyn till censuren. Hilmer tillsättes av Himmelen med förmyndarrätt över barnen och makt att leda och styra dem efter bästa vett. Hilmer har också hela tiden sagoförfattarens starka sympatier, och det är med en viss skadeglädje, som han omtalar, hur Hilmer-Karl XI örfilat upp »den skarpsynte Minnur».

Digitized by Google

Naturligtvis måste han sedan prisa det »sälla regeringssättet», men han är — liksom Gyllenborg i ett samtidigt skrivet, för offentligheten avsett brev — angelägen om att betona, att Hilmer »ingen annan ro har än barnens välfärd». Näst Hilmer är Hjalmar hans hjälte, och några stordåd, som Minnur utfört, vet Argus icke att omtala. Theodorus är hans strykgosse, så långt det är möjligt, och han försvinner ur sagan, sedan Argus givit det protestantiska prästerskapet en pliktskyldig komplimang. Om Birger får man egentligen blott veta de villkor, på vilka han anställes: att ej taga oskälig vinst, att ej bedraga Hilmer, att ej spela under täcke med grannarna o. s. v. Argus' sympatier och antipatier voro således tämligen klara.

Den religiösa ståndpunkten i Argus.

Argus hade emellertid ej blott ett politiskt program. I någon mån hade han ock ett religiöst. Hans båda förnämsta förebilder, Spectator och Misantrope, stodo här på olika ståndpunkter. Spectator var högkyrklig, ehuru tolerant mot oliktänkande, van Effens tidskrift däremot snarast ett organ för den gryende upplysningen. Det lider icke något tvivel, att Dalins egna åsikter stodo van Effens närmare, och från dennes Misantrope har han lånat några artiklar, i vilka han, så långt det var möjligt av hänsyn till det svenska religionstvånget, uttalade sig för tolerans och förnuftskristendom. I en av dessa från van Effen lånade uppsatser skriver han: »Alla saker måste gossen vänjas att anse med oväldighet. Sanningen blir då hans största nöje och ett rent huvud, honom ovetandes, hans rikedom. I själva himlaläran måste man tillåta hans tankefrihet. Låt honom vara kättare på några hundra vis, till dess han med rena skäl blir övertygad. Det skadar inte. Han bör söka religionen. Religionen bör inte söka honom.» I våra dagar förefaller ett dylikt yttrande ju ytterst oskyldigt, men vi böra erinra oss, att det fälldes året innan 1735 års religionsstadga utfärdades, ungefär samtidigt med det att processerna mot dippelianer, gråkoltar och Rosén pågingo, och då måste man medgiva, att Dalins inlägg var så djärvt det kunde vara. Det tyckes också hava väckt ett oerhört uppseende, och Argus fick mottaga en mängd gensagor. I en följande artikel refererar Dalin, vad man tillvitat honom: »Först hade jag tänkt under sken av en kristlig frihet att överändakasta denna religionen med alla dess tvång och skrock, som oroa våra samveten och binda oss händer och fötter.» Var och en skulle själv få göra sig en religion, slippa att löna präster och hålla kyrkor vid makt; jag vill låta folk med sitt förnuft begripa gudomligheten och att ej erkänna något, som övergår detta förnuft, jag ärnar ställa religion, gudomlighet, själens odödlighet och allt sådant i tvivelsmål och bli odödlig som en annan Mahomet. Sedan Argus så en stund skämtat

Digitized by Google

med sina vedersakare, avlägger han sin trosbekännelse. Den kan icke prisas för dess konsekvens och logik. Den ena satsen står i strid med den andra. Men i själva verket var detta det enda sättet för Dalin att få fram sin *verkliga* mening. Han börjar därför fullt rättroget: »Jag tror, att den högsta fullkomligheten är högre, än att förnuftet kan henne till någon sin del fullkomligen begripa. Jag tror, att en lydig undergivenhet för det övernaturliga väsendet är tecken till ett förnufts styrka, och att mena sig mäta Gudomligheten med dess eviga djupheter är tecken till ett förnufts svaghet.» Efter några andra dylika uttalanden, som vittnade om hans rätttrogenhet, fortsätter han: »Jag tror, att kitslan, ordeträtor och bitterhet i himlaläran äro barnsliga, dåraktiga och skadliga. Jag tror, att världslig arm är en okallad apostel. Jag tror, att sanningen alltid skall segra. Jag tror, att ordning, redighet och förnuftsbruk äro oundgängliga i andligt och världsligt stånd. Jag tror ingen naturlig ting vara så hög, som icke ett sunt förstånd kan begripa och lämpa till sin nytta.» Utan den föregående rättrogna inledningen hade han svårligen kunnat framlägga dylika teser.

Då angreppen likväl synas hava fortfarit, tog Argus ännu en gång till ordet. Gud — skriver han — älskar icke blindtrogenheten, »han vill, att vi skola bli övertygade, innan vi lyda; och därtill har han givit oss medel. Om man blir ortodox genom förutfattad inbillning eller lärarens myndighet, så tror man inte det man vet. Man inbillar sig tro. Men det man menar vara en förnuftsövertygelse, är allenast en sinnesböjelse. På det sättet tillskapas juden i synagogan, turken i moskéen och de varjehanda villfarande kristne i kristenheten. Var och en försvarar sin vattvälling, ty det vore skam, mena de, att tro annat än det, föräldrar ha trott före dem. Härlig religion!» Men — tillfogar han med en nödvändig försiktighet — jag skulle aldrig hava dristat att yttra mig på det sättet, om jag ej visste, att förnuftet och Guds ord aldrig kunna strida mot varandra.

Huru mycket Dalin innerst trodde på denna sista sats, kan man lämna därhän. Utan ett dylikt förbehåll hade han i varje fall icke kunnat framlägga de satser, som han lät föregå. Dessa röja emellertid ganska tydligt, att Dalin redan vid denna tid bekände sig till den då moderna deismen — i hur hög grad, veta vi icke, ty här vågade han icke uttala sin verkliga mening. Med kännedom om Dalins grunda och försiktiga väsen, är det för övrigt knappt sannolikt, att han tänkt sig djupare in i dessa frågor. Han hade blott som alltid följt med tidsströmningen och ville förmodligen verkligen intaga juste-miljeun mellan rationalism och ortodoxism. Detta om hans ställ-

Digitized by Google

ning till frågan om tro och vetande. Med avseende på en annan punkt på upplysningens program, toleransen, är hans ställning klarare. Större delen av en artikel i andra årgången har han ägnat spörsmålet: vad är en rätt religionsfrihet? Han börjar halvt skämtsamt: Jag åtager mig ej att bevisa, att vår religion är den bästa. Och »vad behöva vi utrannsaka religionen? Vi ha ju religion nog till att vara lastbara! Dock allvar — religionsuttydningen lämnar jag vårt prästerskap.» Men det är en sak Argus håller på: »Jag tål intet bål och stegel, galärer och fängelser uti samvetens övertygelse. Kroppens brännande till själens salighet anser jag som ett påviskt raseri. Den nit och gudsfruktan, som sådant påstår, är grym och fåfäng.» Liksom vi inom statslivet äro frälste från envälde, böra vi ock för våra samveten vara frälste från tvång. »Som kristne lämna vi var och en församlingens medlem frihet att i sitt eget hjärta göra vad anstalt han vill. Vill han tänka på sin eviga välfärd, är det oss kärt. Vill han det inte, så beklaga vi honom och söka till att rätta honom.» Efter detta slutar Argus med den nödvändiga tvetydighet, bakom vilken han vid en anklagelse för irrlärighet kunde rädda sig: »Men griper han vidare omkring sig, förleder andra till villfarelser och gör sig till bödel över de enfaldiges svaga tro, så binda vi honom händerna och, med välförtjänt straff, sätta honom i stånd till att intet mer skada.»

På 1730-talet framlades således kravet på tolerans och religionsfrihet från två olika håll, från pietister som Strokirch, Esbjörn Reuterholm och Rosén samt från Dalin såsom representant för upplysningens förtrupp. Dessa båda grupper samverkade ännu icke, sågo naturligtvis frågan ur alldeles olika synpunkter, och Dalin var en fiende till pietisterna liksom till de ortodoxa prästerna. Detta kommer särskilt fram i ett Argusark, som indrogs av censuren, men som bevarats i avskrift. Artikeln i fråga är till större delen en översättning från Addison. Under namn av Sombrius hade denne skildrat puritanen. Men vad som sägs om denne, tillämpar Dalin på pietisterna. Dessa ville ju ej hava någon beröring med »de oomvända prästerna», och denna andliga högfärd kan Argus ej gilla: »Om en hop präster liksom syndiga människor i andra stånd välta sig i laster och fåfänga, äro därför alla präster Eli söner? Om så illa är, att en lärare ej är pånyttfödder, är därför hans lära en villolära? Det kan ju — fortsätter han — »göra oss lika mycket, antingen vi få en mild och rättvis konungs fullmakter, ord och beskickningar genom kammarherren eller genom narren. De äro ändå lika dyrbara och lika lydno värdige.» Och huru är en dylik »Guds vän själv»? En sådan »menar nöje endast gjort för världens

Digitized by Google

barn. Om några inhämtat någon världslig kunskap, så suckar min martyr och tillspörjer honom, vad framsteg han gjort i nåden? Om han själv skulle råka till att skratta, så ångrar han sig såsom den där brutit sitt döpelseförbund. Ett menlöst skämt är honom en försmädelse, han förargar sig över barns lustighet och ungdoms kvickhet, allt utvärtes kyrkobruk anser han som förödelsens styggelse och önskar, att draken vore utkastad» etc.

Någon vän av pietisterna var Dalin således icke. Men den punkt på upplysningens program, till vilken han mest uppriktigt anslöt sig, var dess prästhat. Detta kommer hos honom ständigt fram, även i den nyss citerade artikeln, som lika mycket avser att anfalla de ortodoxa prästerna som pietisterna. Av de anmärkningar, han riktat mot pietisterna och till försvar för prästerna, kunde man ju — säger han — frestas att tro, att Argus vore partisk för de senare. För att gendriva denna misstanke, som förmodligen ingen hyst, övergår han till en kritik av statskyrkans präster. Sådana finnas både dugliga och odugliga. De senare skildrar han onekligen con amore. Jag stod — berättar han — bredvid en dylik, då han sjöng Tron, och det skedde på detta sätt: »*Vilken för oss människor* (hur många mantal äro i Leksand?) *och för vår salighets skull* (duger Fernbo något?) *nedersteg av himlen* (vilkendera är bäst, antingen Tierp eller Vingåker?) *och tog mandom* (huru snart blir nästa kabinettsdag?). Med samma vårdslöshet förrättar han sina ämbetssysslor både inom och utom templet.» Men den karakteristik av de dugliga prästerna, som han sätter såsom motvikt, formar sig både i denna artikel och i andra liknande till en indirekt kritik över det ortodoxa prästerskap, som faktiskt fanns. Idealbilden låter verkligheten framträda dess mörkare: »Alcidas har i vördnad för Guds ord och den uppenbarade sanningen uppbrukat sitt sunda förnuft och medfödda ljus. Hans lärdom är levande och förträfflig. Han vet att rätt uttyda Guds ord. Den gamla sjuttonhundraåriga och gråhåriga meningen vet han försvara, inte med myndighet, utan med skäl, inte med upphetsad iver, utan med foglighet, inte med förhävning, utan med förtroende. Han är icke allena försedd med skäl att föra en vidskeplig, svagsint och nygirig på rätta vägen utan ock en esprit-fort, en deist och naturalist. Give Gud, att inga andra än Alcidæ likar bleve prästvigde. Då bleve trängseln i det ståndet mindre, överhet och förmän till lindring.»

Argus upphör.

Argus utförde således en stor kulturgärning. På det försiktiga sätt, som nödvändigheten krävde, öppnade han fönstren till den europeiska kulturvärlden och lät det friska draget strömma in. Med denna tidskrift började upplysningsrörelsen i Sverige, och alla kände,

Digitized by Google

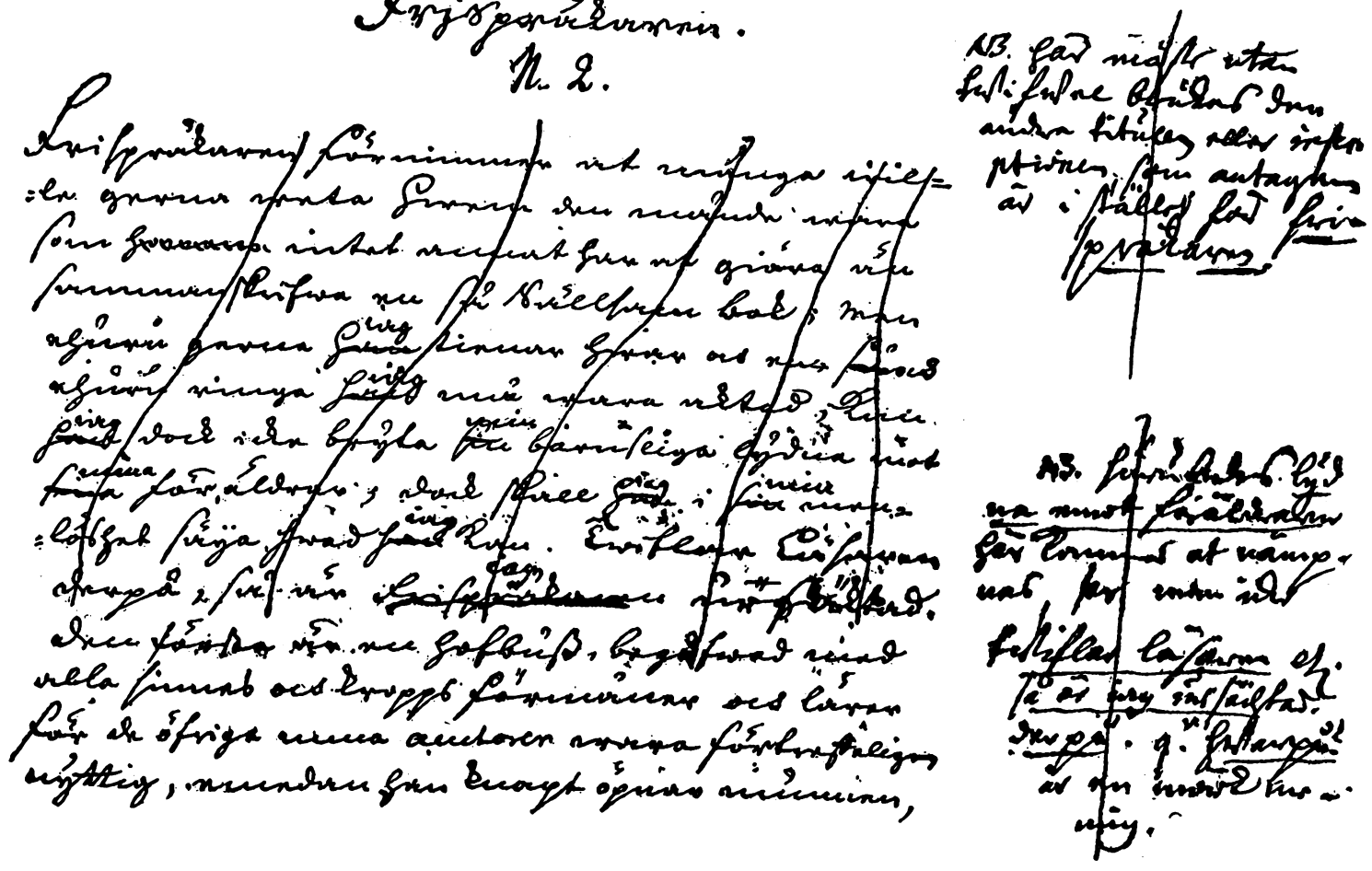

Ett stycke av manuskriptet till Argus med censorns, Johan Rosenadlers, rättelser i marginalen.
Kungl. Biblioteket (Vf. 75.)

Digitized by Google

Digitized by Google

att ett nytt ferment hade kommit in i frihetstidens andliga liv. Då den okände författaren i slutet av 1734 förklarade, att han tänkte upphöra med sin tidskrift, kände allmänheten detta nästan som en nationalolycka, och inom ridderskapet och adeln väcktes — såsom jag redan nämnt — en motion att tilldela »Argus» ett anslag av 600 daler av postmedlen, så vida han ville fortsätta. Förslaget vann väl ej de andra ståndens bifall, men ständerna ville likväl ej underlåta »över dess berömliga uppsåt och arbete deras nöje och välbehag att förklara».

Dalin blir kungl. bibliotekarie.

Anledningarna att Argus upphörde voro nog flera. Dels var ett dylikt författarskap ej utan sina risker, och censuren var, trots den välvilja, med vilken Rosenadler utövade den, ju alltid ett stort obehag; flera nummer blevo indragna, och nya måste i största hast författas. Dels var ett dylikt varje vecka återkommande arbete ganska ansträngande för en redaktion, som bestod av en enda man. Därtill kom, som sagt, att folkupplysarens roll ej låg för Dalin; han passade för slotten, ej för borgarhemmen. Och till sist: Dalin var ingen stridens man. Han hade icke något behov att kasta fram djärva, revolutionerande tankar, ännu mindre att stå för dem. Man kan därför förstå, att han önskade draga sig ur skottlinjen. Han lade således ned sin tidning och sökte i stället att komma fram på ämbetsmannabanan. Redan ett halvår efter Argus' död lade han in en ansökan (i juli 1735) att bliva assessor i antikvitetsarkivet och tyckes således ej alldeles hava övergivit sin ungdoms förkärlek för antikviteterna. Egendomligt nog hade han till medsökande sin blivande antagonist Biörner. Ingendera fick platsen, och att Dalin blev förbigången, förefaller oss ej märkvärdigt, enär han undertecknat ansökningen, icke med sitt namn, utan med »auktoren till Argus» samt till sin förtjänst blott kunde åberopa riksdagens nyss anförda skrivelse. Men två år senare, 1737, var han lyckligare. Han var då allmänt känd såsom utgivaren av Argus, och »hans kvickhet och besynnerliga geni» åberopades nu av dem, som uttalade sig om honom. Den plats, han sökte, var såsom kungl. bibliotekarie. Av kanslikollegiet uppfördes han väl blott i tredje rummet på förslaget, men ej dess mindre blev han av regeringen utnämnd. Från e. o. kanslist hade han således stigit till kungl. bibliotekarie — visserligen utan lön, ty denna innehades ännu av företrädaren, Benzelstierna, som blivit Rosenadlers efterträdare som censor librorum. Men redan vid riksdagen 1738 funno ständerna det »billigt att tillägga honom full bibliotekarielön, till dess den på staten bestådda bibliotekarielönen bleve ledig». Det behövdes, ty 1737 miste Dalin sin plats såsom informator hos Rålamb.

Digitized by Google

Resa till Frankrike.

Såsom bibliotekarie stannade Dalin, ända till dess att han 1750 blev kronprinsens lärare. Biblioteksman var han icke, och för bibliofilens lärdom hade han icke någon vidare aktning. Men dåtidens kungl. bibliotek var heller icke en institution som våra dagars. Visserligen funnos här åtskilliga krigsrov från de polska och danska krigen, men den årliga accessionen av svenska arbeten hade ej varit stor — boktryckarna voro i detta fall synnerligen slarviga — och inköpssumman var blott 600 daler smt. om året. Enligt kansliordningen 1720 var biblioteket öppet under söckendagar mellan kl. 8 och kl. 12, och några hemlån tillätos icke. Särdeles betungande var platsen därför nog icke. För Dalin hade den dock en viss betydelse. Den bidrog att inrikta hans intresse på historiska studier och blev därför en förskola för den blivande hävdatecknaren. På sommaren 1739 företog han tillsammans med sin forne elev Hans Gustaf Rålamb en resa till Paris, vilken varade ett år, och åtminstone ett syfte med denna resa var att taga kännedom om utländska bibliotek. I Paris träffade han C. R. Berch, som var anställd vid den svenska legationen, och denne introducerade honom hos de franska lärde. Till en vän i Sverige skrev han: »Så mycket jag har varit frisk, har jag övermåttan roat mig. De stora, glittrande nöjen vill jag inte omtala; därvid kan man ledsna, men bekantskapen med en hop förnuftigt och lärt folk är födande. Le père Montfaucon, le père Souciet, l'abbé Sallier, l'abbé Sevin, l'abbé Alary, M. de Ramsay, men besynnerligen M. Rollin komma mig till att lämna Paris med saknad.» Av dessa tillhörde de första den »lärda» riktningen inom den tidens historiska forskning, Rollin däremot den moraliska, och som vi redan sett fick denna bekantskap en stor betydelse för Dalin. Det var efter Rollins mönster, som han 1743 på ständernas uppdrag började författa sin svenska historia, och vid denna tid upphör han också, i stort sett, att inför allmänheten framträda såsom poet. Den andra perioden av hans författarskap kan därför begränsas från tiden efter Argus (1735) till hans anställning vid hovet 1750.

Dalins religiösa dikter.

Under dessa år utövade Dalin en mycket rik och omfattande poetisk verksamhet, men för att rätt uppfatta denna torde det vara lämpligast att indela hans skrifter i vissa grupper. En kvantitativt ganska stor dylik utgöres av hans religiösa dikter, och Levertin har funnit flera av dessa genomandade av en verkligt varm religiositet — ett faktum, som Levertin har svårt att sammanställa med Dalins religionsskämt, hans i övrigt betygade deism och hans religiösa likgiltighet. Martin Lamm har en annan mening. 1739 skrev Dalin före utresan på prosa ett »skriftermål», som Levertin anser

Digitized by Google

vara genomandat av »ett ovanligt och individuellt trosallvar». Lamm däremot finner skriftermålet »lika mycket avsett för andras som för egen uppbyggelse. De synder, som Dalin där biktar, äro sådana, som varje människa måste tillstå sig dagligen begå. Det är hållet i en kall, moraliserande ton, och den Gud, som Dalin där tillber, är 'Ett allt i allom, den högsta visheten, den högsta kärleken, den högsta rättrådigheten'. Det råder ingen betydande skillnad mellan Dalins Gud och den Popeska bönens allsmäktige världsmonark.» Så vitt jag kunnat finna, har Martin Lamm här rätt. 1700-talets deism hade många former, från Voltaires, som stod religionslösheten så nära som möjligt, till en mera varm, halvt panteistisk gudstro. Dalin var utan tvivel övertygad om Guds existens, själens odödlighet o. s. v., men denna övertygelse var av en väl teoretisk art, och även hans bästa religiösa poem, den onekligen vackra dikten Fader vår, har icke någon mera verkligt religiös underton än Popes Essay on man. Några nya uppslag möter man ej i Dalins religiösa diktning, och hans uppfattning av prästerna var i varje fall satirikerns. Naturligtvis gick han ordentligt i kyrkan, men hans betraktelser över de predikningar, han hört, voro oftast i den voltaireska stilen. Så skrev han över en predikan, som han hört på Engsö den 8 september 1745: »I dag kan jag mig lätt besinna, vad oss en hel predikan böd: När man är frisk, bör man besinna, att man kan snart bli sjuk och död.»

Tankar öfwer critiquer.

Av en litteraturhistoriskt vida större betydelse voro de arbeten, genom vilka han banade vägen för den franska klassiciteten, ehuru visserligen för denna, sådan den uppfattades av 1700-talet. För denna smak började Dalin nu, både teoretiskt och praktiskt, att kämpa. En skrift, som man av titeln att döma kunde frestas tro vara något i samma stil som Popes Essay on criticism, är hans Tankar öfwer critiquer (1736). Men titeln är vilseledande, och skriften avser ej, åtminstone ej huvudsakligen, att framlägga principerna för en litterär kritik. Tankarna äro för övrigt ej självständiga utan lånade från ett franskt arbete av Saint-Réal: De la critique (1691). »Kritik» fattas emellertid i betydelsen av »klander», och den fråga, som behandlas, är den, i vad mån man — skriftligen och muntligen — äger rätt att klandra. Klandret eller »kritiken» omgärdas med tämligen snäva gränser. Man får kritisera dem, som angripa staten, religionen och enskilda personer. Detta är kritikens huvuduppgift. Vad åter den litterära kritiken beträffar, bör arbetet, som skall kritiseras, vara allmänt bekant, genom tryck eller avskrifter, och författarens namn får icke nämnas. Med »eländiga auktorer» bör kritiken alls icke syssla; »en usel auktor, som vinner

Digitized by Google

tycke och bifall, han må behålla sin vinst», ty i själva verket har han ju ej gjort något skälmstycke. Återstå då blott de goda böckerna, ty även sådana ha ju sina fel. Resultatet blir därför till sist — om man kan tala om ett resultat av denna ytterst orediga framställning — att kritiken endast skall anmärka småfel hos goda författare. Det kan ifrågasättas, om detta verkligen var Dalins mening. Hans läromästare Triewald hade ju framför allt ägnat sig åt uppgiften att dräpa pekoralisterna, och även Dalin själv hade utövat en dylik kritik. Men i viss mån fick verkligen 1700-talets litterära kritik den karaktär av kriarättelser, som Dalin här förordat, och det var först med Thorild och Kellgren samt framför allt med nyromantiken, som kritiken höjde sig till mera allmänna synpunkter.

Dalins estetiska program.

Vida bättre och klarare kommer Dalins estetiska ståndpunkt fram i Korta påminnelser wid swenska skalde-konsten i wår tid. Denna avhandling trycktes visserligen först 1755 i Vitterhetsakademiens Handlingar, men återger det program, till vilket Dalin redan på 1730-talet bekände sig. Påminnelserna inbjuda onekligen till en jämförelse med Stiernmans ungefär samtidiga, förut omnämnda Tal (1758). Stiernman har verkligen läst den äldre svenska litteraturen; Dalin däremot har en ytterst ofullkomlig kännedom om denna. Men han äger, vad Stiernman saknar: en bestämd estetisk smak, enligt vilken han bedömer utvecklingen. Denna smak är i allt väsentligt densamma som Boileaus, och det är dennes L'art poétique, som även i uppställningen går igen i Dalins Påminnelser. Liksom hos Boileau börjar Dalin med en översikt av den svenska poesiens äldre öden. Äldst är naturligtvis barbariet. »Skyterna» — Nordens äldsta invånare — hade lånat sin skaldekonst från grekerna, men lånat såsom barbarer, och då »var ingen vitterhet i bruk, ingen läsning, ingen grannlagenhet i språk och talesätt» — som man märker har storhetstidens svärmeri för göterna här fått giva vika för upplysningens förakt för den ociviliserade forntiden. Nästan lika barbarisk var medeltiden, och här möta vi upplysningens hat mot de »okunnige munkar», som då voro bildningens representanter. Verserna voro utan takt, utan smak; gamla rimkrönikor, »en oräknelig hop kämpavisor och älskogskväden kunna oss nog därom övertyga». Gustav Vasa — fortsätter Dalin — »upptände väl många nya vitterhetsljus i Norden», men några dylika nämner Dalin icke och medger, att vitterheten ej kunde »slita sig ur barbariets faggor förrän i Kristinas tid, då Stiernhielm var en av dess förste befriare. Lik ett spätt barn kom hon åtminstone ur lindan och lärde gå.» »Enfin Malherbe vint» hade Boileau skrivit, och samma plats tilldelade Dalin nu åt Stiernhielm. Men icke ens på Dalins egen tid hade

Digitized by Google

den svenska diktkonsten »utblomstrat i alla de behagligheter, varmed en ung skönhet ådrager sig hela världens ögon». Huvudfelet var den s. k. licentia poetica; man tillåter sig skriva *milder* i stället för *mild, gröner* för *grön* o. s. v., ofta blir ett »sällsamt ord» tillsatt endast för rimmets skull m. m. I alexandrinen iakttager man ej cæsuren, och enjambements förekomma ofta. Allmänhetens smak är ouppodlad, »vid vart och ett bröllop, vart och ett dödsfall vanka brudskrifter och gravskrifter, merendels eländiga, så att papperet, ehuru bortskämt det är, gör deras enda värde». Man bör — säger Dalin i anslutning till Boileau — ej uppträda såsom poet, »om man ej finner därtill hos sig en livlig drift», och även då bör poeten välja det diktslag, som passar för hans begåvning: »Den ene kan tala om hjältar och gudar, den andre om herdar och kojor, den ene kan gå in i det stora, höga och det allvarsamma; den andre kan behaga mer i små lekande dikter. Sådant bör allt urskiljas. Ty de tala liksom olika språk, och det, som är den ene tillåtligt, är det icke för den andre» — onekligen en riktig anmärkning, som Dalin skulle hava gjort väl i att tillämpa på sig själv, ty han var en poet, som förträffligt passade för det senare diktslaget, men däremot ej för det förra, i vilket han dock olyckligtvis försökte sig.

Avhandlingen slutar därmed, att Dalin uppställer tre satser. Den första är, »att man visar sitt ämne på vackraste sidan» — här hava vi den franska klassicitetens fordran på en hög idealism, som dock aldrig förlorar fotfäste i verkligheten: man bör »icke flyga för högt, att man förlorar sig i skyarna, icke för lågt, att man sprattlar i gyttjan». Det andra kravet är, att det, man sagt, »bör vara sant, jag menar, att tankan icke är falsk, utan god, ren och vinkelrät, att hon håller prov under en god kritik. Angelägnaste egenskapen för en poet är att tänka; utan ett städigt huvud är honom omöjligt att skriva en vers, som duger» — här hava vi ju på prosa fundamentalsatsen i L'art poétique. Den tredje punkten är, att det sagda »bör vara *väl* sagt. Språket bör man vörda. Man bör tala god och behaglig svenska, icke ett onödigt ord, icke en illa vänd mening.»

Här hava vi således det fransk-klassiska programmet framlagt, klart och bestämt. Själv hade Dalin långt förut sökt att praktiskt tillämpa det. Ett kulturlands litteratur måste kunna uppvisa alster i de erkänt stora diktarterna: ett nationellt epos, en tragedi, en komedi, satirer sådana som Boileaus och éloges sådana som de stora franska vältalarnas. Dalin försökte sig i alla dessa arter och ville tydligen nyskapa en svensk litteratur i anslutning till den fransk-klassiska. Men han förbisåg, att hans begåvning ej lämpade sig för »det stora, höga och allvarsamma», utan i stället för »små

Digitized by Google

lekande dikter». Han misslyckades därför. Det oaktat hava dessa försök en stor litteraturhistorisk betydelse.

På hösten 1737 hade Kungl. Svenska Skådeplatsen öppnats, och det gällde nu för Stockholms vittra värld att förse den nya teatern med en nationell repertoar. Dalin skrev då en komedi, Den afwundsiuke, och en tragedi, Brynilda. I kapitlet om frihetstidens drama får jag tillfälle att återkomma till dem och vill här blott framhålla, att Dalin i Brynilda gav den svenska litteraturen dess första fransk-klassiska tragedi och i Den afwundsiuke en komedi, som skrivits med Molière som förebild. Men dessa förebilder passade ej för Dalin. Han ägde icke Molières förmåga att skildra människor, ännu mindre Racines fina psykologi, och i bägge fallen hade han att brottas med ett ännu barbariskt språk, som icke kunde uttrycka de fina själsrörelserna i ett drama sådant som Racines och Molières.

Swenska friheten.

Han misslyckades även såsom epiker, ehuru hans Swenska friheten (1742) i språkligt avseende står betydligt över Brynilda. Om den politiska innebörden i denna dikt får jag strax tillfälle att tala och vill närmast blott redogöra för dess litteraturhistoriska betydelse. Ulrika Eleonora hade avlidit den 24 november 1741, och såsom Sveriges erkänt främste författare kunde Dalin anse det vara sin skyldighet att ägna den avlidna drottningen en gravdikt. En förebild hade han i någon mån i Dahlstiernas Kunga-skald, och så till vida ansluter sig Dalin till den karolinske poeten, att även hans dikt saknar all handling och liksom Kunga-skald blott fylles av långa tal — så var ju för övrigt redan vårt första »epos», Stiernhielms Hercules, komponerat. Men under det att Dahlstierna skrev sin dikt med Marini som förebild, hade Dalin valt ett vida förnämligare mönster, Voltaires Henriade, som då var föremål för hela samtidens översvallande beundran. Liksom Voltaire ansluter sig även Dalin till Vergilius och börjar med en invokation till Friheten att leda skaldens penna:

> Du ädla himlens barn, vars öden jag nu målar,
> Uppliva du min duk och lån mig dina strålar!
> Du är mitt mod och skygd. Ty styrk ock nu min hand
> Till rena penseldrag för Gud och fosterland.

Därefter går han in på själva ämnet:

> Den store Karl var död och ännu darra' jorden
> Av blixt och dön och skräck, och molnet höljde Norden.
> Det folk ett dunderslag blott av en kula får,
> Som fem monarkers makt ej rört i nitton år.

I denna kritiska tid fattade Ulrika spiran i sin hand, och ur en ljusblå gyllene sky sänkte sig en himmelsk skönhet ned till henne.

Digitized by Google

Titelvignett till Swenska friheten.
Gravyr av J. F. Martin efter Elias Martin. Dalin, Poetiska arbeten. 1782.

Det var frihetens gudinna. Till henne vänder sig Ulrika med bön om upplysning, huru hon bäst skall kunna gagna Sveriges folk, och i anslutning härtill börjar gudinnan en mycket lång historia om frihetens öden i vårt land, men hinner vid den första sångens slut ej längre än till Stockholms blodbad. Denna poetiska svenska historia fyller även hela den andra sången, som når fram till Karl XII:s död.

Digitized by Google

Den tredje sången börjar därmed, att Ulrika, som med glädje ser »ett kungkärt folk av frihetsstrålar lysa», förklarar »en kvinnlig arm för svag» att värna friheten. Därför överlämnar hon spiran åt den milde Fredrik:

> Tag, Fredrik, frihets hägn med spirans prakt om händer,
> Betänk: att styra väl är mer än vinna länder.

Efter detta kommer »en stilla sömn» över »de matta sinnen», och under denna har drottningen »en svår och livlig dröm». Från en höjd tyckte hon sig skåda det rike, som Fredrik nyss övertagit. Hon såg ett lyckligt folk bo i de tysta dälder, ett folk, som själv stiftade sin lag, som var fritt och levde i fred. Men då hennes hjärta fylldes av glädje vid denna syn, kom hon att vända blicken åt ett annat håll, och nu såg hon, huru »mörksens furste» stod omringad av sitt hemska hov, av Ärelystnaden, Agget, Egennyttan, Högmodet och dylika väsen. Till dem sällar sig Oenigheten, som varit vida kring i världen och som nu av avgrundsfursten skickas till Sverige att där kullstörta lag och frihet. Ulrika, som ser faran, vill skynda sitt folk till hjälp och — vaknar. Åter kallar hon på frihetens gudinna, som även kommer, denna gång åtföljd av »den trogna Svea», och till henne talar nu drottningen:

> Ur evighetens famn, fullkomlighetens källa,
> Har frihet runnit opp att mänskor göra sälla.
> Hon är ett rikes liv, en kraft av skaparns hand
> Att i sitt rätta skick upphjälpa folk och land.
> Med henne kvicknar allt, naturen glättigt spelar,
> Och konsten av dess drift med honom glädjen delar.
> Hon främjar id och flit, hon muntrar allt besvär,
> Hon landet ymnighet med ljuvlig möda bär.

Därefter tar även Friheten till orda och framlägger för Svea ett politiskt program, som visserligen kunde förenas med regeringsformens ordalydelse, men som i sak är betydligt mera rojalistiskt än de ledande politikernas tillämpning av denna regeringsform:

> Ett folk ger kungen makt sin plikt att myndigt göra.
> Ett folk bör gilla lag och kungen den utföra.
> Att äska lagens bot var undersåt är fri,
> Men all verkställighet bör eneväldig bli.
> Ej bör ett folk sig in i kungens styrsel blanda,
> Om kroppen drivas skall av enig myndig anda.

Efter detta tal försvinner frihetens gudinna och dikten får ett mycket abrupt slut. Svea, »rörd av sorg, till jorden föll och skalv», och

Digitized by Google

För härlighetens tron Ulrika glad inträder.
Hon svenska hjältar ser och sina värda fäder,
Hon ser den Kungars Kung, som evig lycka ger,
Men som ett litet stoft vår stora värld hon ser.

Detta är innehållet i den dikt, som man en tid betraktade såsom Sveriges nationalepos. I viss mån kunna vi förstå detta. Swenska friheten gav onekligen ett uttryck åt den samtida stämningen i landet, dess krav på enighet var, särskilt efter det olyckliga ryska kriget, ett politiskt visdomsord, och trots alla bommertar hade versen och språket dock en klang, som man förut icke hört inom svensk poesi. Men å den andra sidan var det klart, att dikten mycket snart skulle bliva föråldrad. Uppgiften att göra Ulrika Eleonora till hjältinna i ett epos var ju absurd. Några storverk hade den stackars drottningen ej utfört; hon hade abdikerat och dött — det var hela det faktiska underlaget, och i anslutning härtill förhärligade dikten icke några svenska bragder, utan förkunnade endast — i stil med det utilistiska århundradets smak — moraliska och politiska lärdomar. I själva verket var dock Dalins förebild, Henriaden, byggd på samma sätt, och Martin Lamm har i detalj visat detta. Idéen att börja med en lång skildring av frihetens öden i Sverige stammar från den andra och tredje sången i Henriaden, där Henrik inför drottning Elisabeth ger en utförlig framställning av det franska religionskrigets föregående skeden — en tydlig imitation av Eneas' långa berättelse hos Vergilius. Även flera detaljer återgå till Voltaire; så motsvaras målningen av Stockholms blodbad av Bartholomeinatten i Henriaden. Ulrikas följande dröm är likaledes ett från Voltaires dikt lånat motiv. Av den helige Ludvig föres Henrik i drömmen till himmelen och helvetet, och de väsen, han där möter, gå igen i Swenska friheten, så Oenigheten (La Discorde). Själva ämnet är, liksom i Henriaden, hämtat ur fäderneslandets historia, och mytologien är densamma: allegorier i stället för antikens gudaväsen. Slutligen är även tendensen densamma. Voltaire manar till endräkt, visserligen närmast religiös och icke politisk. I Sverige däremot låg faran i det politiska splitet, och det är mot detta Swenska friheten vänder sig. Dikten var således verkligen ett epos enligt samtidens smak, en svensk motsvarighet till Henriaden, och man kan därför, som sagt, förstå det bifall, med vilket Dalins imitation hälsades.

Det var emellertid ej blott inom epos och drama, som Dalin sökte efterbilda den samtida franska litteraturen. Voltaire hade ock ingripit i den förut omtalade striden om »yppighetens nytta» och skrivit ett bland sina mest spirituella poem, Le mondain, såsom ett

April-wärk.

Digitized by Google

inlägg i denna diskussion. I detta låter han en ung sprätt framlägga sin syn på livet och sin uppfattning av forntiden. Voltaire var alldeles för mycket skeptisk världsman att vilja komma med någon predikan, och i sin dikt hånade han både samtiden och forntiden. Löjet faller visserligen till en del över den unge sprätten, men i själva verket har denne rätt, då han skildrar »den gamla, goda tiden» med dess brist på kultur och dess beprisade »dygd» — det vackra namnet på okunnighet om den nya tidens njutningsmedel. Och hur tråkigt hade människorna då icke! Det gamla paradiset må ha legat, var det vill — »det jordiska paradiset är där jag är».

Denna libertinuppfattning kunde Dalin aldrig tillägna sig, och så modern han än var, bibehöll han alltid den karolinska tidens sympati för Herr Ragwald Pik och sin ringaktning för Herr Silfverspasserklinga. Dalins efterbildning — April-wärk om wår härliga tid (1737) — blev därför något helt annat än originalet, snarast motsatsen, en satir över den nya tidens ytlighet och ett försvar för forntidens enkla seder. För Voltaires fina ironi och hans lasciva världsåskådning hade han ej sinne, förstod dem måhända icke ens; och i detta fall var hans svenska samtid ännu mera gammaldags. Såsom satiriker stod Boileau därför Dalin närmare än Voltaire stod honom. Det är också Boileaus moral, som fortfarande ligger bakom flera av Dalins på 1730-talet skrivna dikter, särskilt bakom Tankar öfwer oweldigheten, där Dalin hyllade den nye lantmarskalken Tessin (1738).

Dalins tal.

Påverkade av den franska smaken, av klassicitetens »oraisons» och »éloges» voro ock de åminnelsetal, som Dalin i början av 1740-talet och sedermera höll i Vetenskapsakademien. Dessa börja med en allmänt moralisk inledning och övergå sedan till själva personalierna. Dessa äro mera svassande än innehållsrika, redogöra mest för befordringar och utmärkelser, men giva aldrig en karakteristik av personligheten, som endast får några ideellt abstrakta drag. Det hela är pompöst och tomt. Om Triewald t. ex. nämnes blott i förbigående, att han »prydde sin lärdom med en stor gåva i poesi». Huvudvikten lägges tydligen på det allmänt moraliska resonemanget i början. Så börjar åminnelsetalet över Triewald:

Smickran har tagit så överhanden i världen, att man svårligen skiljer henne från ett rättmätigt lovord. Hon förkläder sig i sanningens dräkt, så att en fördärvad tids vårdslösa ögon lätteligen taga den ena för den andra. Det beröm, som dygdiga människor förtjänt på sin död, lider därigenom isynnerhet. Vanan är att prisa alla lika. En Caligula görs till en Titus, en Cromwell till en Gustav Vasa. Man måste ofta se Scipioner och Eugenier sättas i bredd med sådana lyckans barn, som aldrig upplyft sig ur det nedrigaste stånd, om de därtill varit födda. Därigenom har så mycket mörker och villsamhet intagit världens historier.

Digitized by Google

Och så fortsätter det ännu ett par sidor. I denna på banaliteter, dunkla omskrivningar och abstrakta vändningar rika framställning hava vi redan, om än i något klumpigare form, den gustavianska »vältaligheten», och utan tvivel berodde den beundran, som samtiden ägnade Dalin, till en väsentlig del på hans nära anslutning till franska mönster. Eftervärlden har dömt annorlunda och lagt Dalins litterära förtjänster på helt andra områden, till en del sådana områden, där han åtminstone delvis frigjort sig från dessa förebilder. Sig själv var Dalin i varje fall blott, då han icke var stel, högtidlig och pompös. Vi skola nu därför vända oss till dessa skrifter.

Dalins satirer mot Biörner.

Dalins styrka redan som ung hade varit hans förmåga att imitera olika stilar. Denna talang framträder än starkare efter Argus-tiden, och hans 1739 utgivna Wisdoms-prof eller Herr Arngrim Berserks förträffelige tankar öfwer et fynd i jorden är för sin tid ett litet mästerverk av kvickhet och roligt persiflage. Men även innehållet och själva tendensen äro märkliga. Uppslaget till detta skämt har Dalin såsom vanligt fått från utlandet, men han har utvecklat det på ett fullt självständigt sätt. I det föregående kapitlet talade jag om striden mellan les anciens och les modernes. En bland de tacksammaste angreppspunkterna i de modernas strid mot antikbeundrarna var att anfalla deras pedanteri, deras diffusa lärdom och deras brist på sens commun. Ett dylikt arbete, Le chef-d'œuvre d'un inconnu, troligen av Saint-Hyacinthe, hade Dalin använt redan i Argus, där han efter denna förebild roat sig med att skriva några lärda kommentarer till en modern, dum kärleksdikt. I Wisdoms-prof tog han upp motivet från en annan sida. I Chef-d'œuvre d'un inconnu förekom bland annat en parodi på en arkeologisk undersökning, och en dylik parodi lämpade sig vida bättre för svenska förhållanden än parodierna på de klassiska filologernas lärda avhandlingar. I Sverige härskade ju ännu rudbeckianismen, och både Biörner och Göransson hade sin publik. Dalin själv hade däremot nu vuxit ifrån dessa fantasterier, hans sens commun hade segrat över ungdomsintrycken, och han insåg, att rudbeckianismen blott var en annan, svensk form av det lärdomspedanteri, som hans meningsfränder i utlandet, les modernes, angripit. Så skrev han sin parodi, Wisdoms-prof, som riktades mot Biörner, vilken kort förut utgivit Nordiska kämpadater (1737) och Inledning til de yfwerborne göters gamla häfder (1738). Vetenskapligt hade Biörner väl avrättats redan av Olof Celsius, men striden dem emellan hade förts på latin, och av den stora allmänheten hade nederlaget knappt kunnat uppfattas. Det blev därför Dalin, som kom att rikta dråpslaget mot rudbeckianismen. Han börjar med förläggarens företal:

Digitized by Google

»Jag utgiver detta verk utan auktorens samtycke; åtminstone har han bett mig så säga, ty det ser för honom hederligare ut». Vad dedikationen angår — fortsätter förläggaren — »så vet han ännu inte, vilket namn han skall ditsätta; än tänker han på det ena, än på det andra. Utkastet kan passa sig, menar han, för alla lika väl!» Tillegnan till Högvälborne Herr ***, som sedan följer, är en rent ypperlig parodi på den tidens krypande och smickrande dedikationer, och den kan, som sagt, passa för vilken hög herre som helst. Därefter börjar själva avhandlingen med, att herr Arngrim Berserk omtalar alla de berömmande uttalanden om honom, som han från utlandet fått mottaga, och efter åtskilliga lärda utflykter kommer han slutligen fram till det märkliga fyndet, som avbildas och som ser ut som en sönderslagen kopparpotta. Omständigheterna vid fyndet voro följande, och här kommer den överlägsne berättaren fram. Jag återger i sammandrag denna beskrivning:

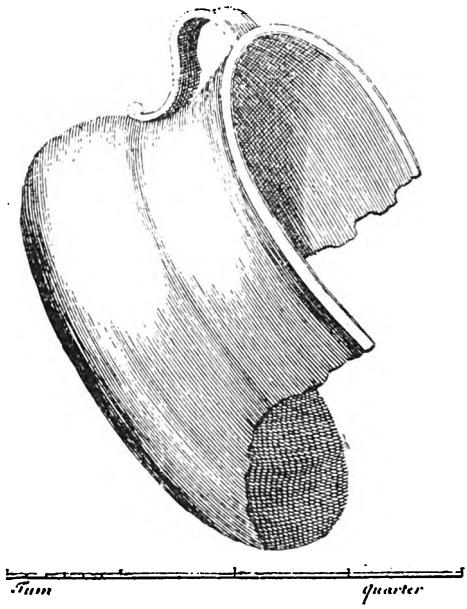

Illustration till Dalins Wisdoms-prof eller herr Arngrim Berserks förträffelige tankar. 1739.

Det hände en gång vid ovanbemälte gård, att en liten menlös flicka gick ut en afton att söka efter ett bortkommet lamm. Rätt som hon gick i skogen, fick hon se ett stycke ifrån sig liksom en lampa brinna. Men ju närmare hon kom det, ju mer försvann elden, och när hon kom fram på stället, såg hon ingenting. Vid hemkomsten berättade hon detta för matmodern. Å, sade gumman, det är ingenting nytt. Det se vi var afton vissa årstider. Det är en drake, som ligger på en skatt. Min man har aldrig velat tro mig. Nu ska han få se det själv. Lappri, sade gubben, det är lika mycket en drake som jag. Men vad hände? Samma afton sjuknade gubben och dog.

Gumman var nu änka. En dag sade hon till sin trogne dräng Pelle: Hör, min son, gack ut i morgon i lysningen dit som du vet, att draken syns om kvällarna, och gräv i jorden, tills du finner något. Det slår aldrig felt, att där ligger en skatt förborgad, men... tyst som muren — — tala aldrig ett ord! Nämner du en anda, så är hela verket skämt. Jag har varit där fyra

Digitized by Google

morgnar, jag och dotter min, på fastande mage i min salig mans tid, men fåfängt. Vi hade inte kommit oss ihåg. Det har varit som förtrollat för oss, att vi inte kunnat tiga.

Tyvärr gick det inte Pelle mycket bättre. Han grävde, fick tag i kopparpottan, men så ropade han: Jo, visste jag icke det! Därmed var också skatten borta, och fyndet, kopparkärlet, kastade man föraktfullt i en vrå. Det var där vår fornforskare till all lycka fann den dyrbara klenoden: »Jag frågade, var man fått honom. Man sade mig, huru allt var tillgånget och att man ansåg denna saken för en gammal sönderbruten kopparkittel. Vid det ordet kunde jag inte annat än le och förundra mig över människors förblindelser.» Tack vare denna okunnighet fick han emellertid skatten så gott som för intet. Inom den lärda världen ha naturligtvis avundsmän velat bestrida fyndets värde. Alcestes tror, att det är en kopparkittel, därför att det ser just så ut som en kopparkittel. Tokigt bevis! Det är en kopparkittel, för det att det är en kopparkittel! »Jag vill ingen påtvinga min mening — det lär väl den gunstige läsaren finna — men jag ber honom allenast ha den godheten för mig och tro, att den är en bedragare och långt ifrån ärligheten, som inte menar som jag.» Den förmodade kopparkitteln är tydligen en *hjälm*. Det skäl, som man anför emot denna tolkning, är föremålets storlek. En människa, som burit en dylik huvudbonad, bör åtminstone ha varit sju alnar lång. Men detta talar just för min mening, ty våra förfäder voro jättar — ett faktum, som bestyrkes med många citat. Och Arngrim kan även säga, vem som burit den. Härpå följer en beskrivning på Rolf Krakes härfärd till Uppsala, då han och hans följeslagare vid flykten tappade hjälmar, armringar o. s. v. på Fyrisvall. »Kämpen, som bar denna märkvärdiga hjälmen, hette Bo den digre. Han var Visete jarls son av Bornholm och en dotterson av kung Haloge på Haloga land, som var av jättesläkt. Han hade ock stort påbrå i anseende till sin fru mormor, ty hon var en dotter av Grim i Grimsgård, kung Alf den gamles svåger i Bohuslän, en herre av faslig storlek.» Och så slutar denna lärda avhandling med en förhoppning, att man »alldeles ville bortlägga den onödiga eftertanken i all ting och hålla det skadliga förnuftet i tvång och dvala».

Biörner blev naturligtvis ursinnig och svarade med två anonyma skrifter, vilka han ej vågade underkasta censors censur. Men faktum var, att han — och med honom rudbeckianismen — ohjälpligen avlivats med löjets vapen. Då sedan striden om vattenminskningsteorien uppstod med anledning av Dalins svenska historia, sällade sig väl Biörner till hans vedersakare, men utan framgång för sina egna teorier, och vid hovet fortsatte Dalin, såsom vi sedan skola se, sitt roliga skämt med de stackars fornforskarna.

Sagan om hästen.

Året efter Wisdoms-prof skrev Dalin sin utan gensägelse främsta prosadikt, Sagan om hästen (1740). Själv tänkte han ej högt om sin saga, som blott avsåg »att roa barnen för en spiseld om vinterkvällen, när de intet roligare och nyttigare ha att göra», men i själva verket diktade Dalin här sin samtids svenska nationalepos — vida ståtligare än det, han två år senare gav i Swenska friheten. Man har diskuterat, varifrån Dalin fått uppslaget. Detta är likväl så

Digitized by Google

enkelt, att man knappt behöver förutsätta någon förebild. Själva formen — den politiska sagan — hade Dalin ju använt förut i sagan om de fyra ständen, och redan där hava vi ett av huvudmotiven, Härkullers vilda ritt: »Till yttermera förtret stupade hästen under Hilmer på ett fall i Norrsvidian, så att mannen miste mål och sansning och hembars som död». Att göra just en häst till representant för det svenska folket var en nära till hands liggande tanke, ty hästen är — som Dalin anmärker i företalet — »ett kreatur, som med sin hurtighet givit ursprung till alla de ridderligheter, som översvämmat världen». Själva företalet, som framhåller hästens ädla egenskaper, är visserligen lånat från The guardian, men har nog blott lånats för att bestyrka riktigheten av ett val av hjälte, som Dalin redan gjort.

Icke heller i detta sitt mästerverk visar sig Dalin såsom någon psykolog. Grållen själv har just ingen egen individualitet, utan får sitt lynne och sina egenskaper från de olika husbönderna, och dessa skildras blott i sitt förhållande till Grållen. I det fallet är karakteristiken dock nog den bästa, som Dalin åstadkommit. Hästens ägare äro genuina svenska bönder, och först vid närmare eftertanke uppmärksammar man, att de i själva verket äro svenska konungar i bondeförklädnad. Allegorien blir aldrig abstrakt och genomskinlig, och bönderna förbliva bönder. Själva bondekaraktären kommer förträffligt fram. »Det är ett stolt och nackstyvt folk — säger Böök — de flesta av Grållens ägare. Mycket göres för nyttans skull, men mycket också för äran. Det vilar ett slags bondeheroism över hela sagan, ett patos av det slag, som alltid återfinnes i de verkliga bondeskildringarna.» I Swenska friheten var Dalin Voltaires lärjunge; här är han Swifts, och dennes realism passar honom vida bättre. Swenska friheten hade haft sin motsvarighet under den karolinska tiden i Dahlstiernas Kunga-skald. Sagan om hästen erinrar oss däremot om Giöta kiämpawisa. Denna var i »bondekvadets» form den karolinska tidens svenska epos. Även hos Dalin få vi ett svenskt epos i bondesagans form. Att Dalin till hjälte valde just en häst, var en ypperlig idé. Bonden — särskilt hallänningen och skåningen — älskar ju sin häst, nästan som han älskar sina barn. Kärleken till fosterlandet i den formulering, som förekommer i Swenska friheten var däremot något, som han knappast förstod. Men plikten att ansa Grålle väl — den förstod han, och Grålles egna känslor för husbonden hade ock en viss likhet med bondens rojalism: tålmodigt hade han lidit och fördragit, och hade det gått väl, hade han känt något av Grålles stolthet över husbondens duktighet.

Digitized by Google

I denna saga möta vi Dalins bästa egenskaper såsom författare: hans språkkonst och hans berättartalang. Såsom vi redan sett av de utdrag, som förut gjorts ur sagan om hunden Pip, Wisdomsprof m. m., hade Dalin på ett överlägset sätt lyckats tillägna sig folkets berättelseton. I sagan om hästen står han i detta fall på höjdpunkten, och på de mera patetiska ställena förenar han detta sätt att berätta med vissa drag från den fornnordiska sagan. Dalin har här således en stil, som fullkomligt passar samman med ämnet och som är utpräglat svensk, en fulländning av den ännu famlande karolinska prosan. Själva sagan börjar såsom ett äventyr på en halländsk landsväg, ett möte mellan en hederlig bonde och en hästskojare, och ingen anar, att skildringen i själva verket döljer något annat:

»Det var en gång en häst, som var på skjuts och blev rätt illa åtgången. Ja men — jag vill rätt säga rent ut: det var vår Grålle. Han släpades en gång på skjuts och blev så obarmhärtigt medfaren, fattig kräk, att blodet stod ut genom mun och ljumskar, och han ville störta på stunden. En ärlig man från Svedjenäs i Överbors socken fick se honom under största jämmern, medan han stod och flåsade, och kände igen honom. Hästen hade hört till hans släkt och varit en den hederligaste fåle i häradet. 'En evig otack, skolen i få', sade gubben till den sloken, som ridit honom så illa; 'Det är omänskligt att så plåga kreatur; eller varföre han I flängt förbi rätta ombytet? Vad han I i sinne?' Den andre rodnade i synen och sväljde. 'Det är mitt ök', sade han, 'jag får ju göra med mitt hors, vad jag vill. Jag köpte't på en kyrkmarknad över tjugo mil härifrån.' 'Hå, hå', sade gubben, 'är du av det slags folket? Nu vet jag vad du är. Det var aldrig ditt ök. Jag känner hagen, där hästen är van att gå i vall, och jag såg honom där i går. Så, så, junker, vi ska talas vid!' Den andre hoppade i detsamma upp i sadeln och ville sin kos, men gubben fick honom i benet och slängde honom över på andra sidan, att han föll i backen som en mjölsäck. Dock, han kom strax upp igen och in över en gärdsgård. Där förbannade han gubben med många blodiga eder och sprang till skogs. Men gubben tog hästen och lovade ett löfte, att sådan kamp aldrig skulle bli skjutsmärr, så mycket han rädde.«

Därefter skildrar Dalin Grålles öden under de olika husbönderna — livligt och åskådligt och med tydlig sympati för karlakarlarna. Också i den punkten är uppfattningen mera den karolinska tidens än frihetstidens. Frey (Karl XI) »var god hushållare och tålte intet tramp i gräsvallen. Grållen fick därför inte frihet att gå och gona sig, var han ville. Hans foder blev honom rikligt utmätt — intet mer och intet mindre. Därav hade han dock god trevnad och beviste mot alla villkladdar, hur hälsosamt det är att leva i ordning.» Den varmaste sympatien har berättaren dock för den unge, raske Härkuller (Karl XII), och här ger Awazu-brodern fritt lopp åt sin hänförelse: »Han red obeskrivligt och otroligt. Sällan lät han

Digitized by Google

upp någon grind — det gick över i första språng eller ock grinden omkull! Och ingen gärdsgård var så hög, att ju Grållen såg honom under sina fötter.» Poetiskt slutar sagan därmed, att Grålle mister denne husbonde: »Stackars kreatur, han höll så av sin Härkuller, att när han först saknade honom — det är otroligt — så darrade han som ett asplöv». Pliktskyldigast fortsätter sagan med att berätta om »det goda hjonelag», som sedan tog den sadelbrutna Grållen om hand. Men hjältesagan är slut. Gubben i Svedjenäs hade lovat, »att en sådan kamp aldrig skulle bli skjutsmärr, så mycket han rådde». Så gick det i alla fall. Under »det goda hjonelagets» tid blev kapsonen borttagen, »och man satte honom för en vacker kärra, som kallas karriol. I det ståndet var han nu, då jag sist såg honom».

Dalins ballader.

Sagan om hästen står under ett tydligt inflytande av Giöta kiämpawisa. Men denna förebild kunna vi ock spåra i Dalins ej så fåtaliga balladimitationer. I dessa har man naturligtvis ej rätt att se någon romantisk förkärlek för »folkvisan». De s. k. kämpavisorna — Kämpen Grimborg, Herr Lager och Herr Jon, Axel och Valborg m. fl. — föreföllo Dalin och hans bildade samtida helt enkelt såsom naiva, klumpiga och löjliga bondvisor. Men liksom man upptog den naiva folksagan såsom en form för ett modernt, ofta politiskt innehåll, så tog man ock upp kämpavisan — oftast i helt eller halvt parodiskt syfte. Såsom Martin Lamm visat funnos härtill samtida paralleller inom den engelska litteraturen; så t. ex. hade Swift behandlat ett gräl i parlamentet i »An excellent new ballad to the tune of the Chevy chase». Samma karaktär hava Dalins skämtsamma balladimitationer. Den första av dessa, Kämpa-wisa om Herr Henric och Herr Arwid, skrevs troligen redan 1735 och behandlar ett missöde, som drabbat två medlemmar av ordenssällskapet Livskvadronen. Av vida större intresse är den nästa, den bekanta Hattvisan, vilken såsom Fehr visat, skrevs vid tre olika tillfällen. Vid riksdagen 1739 hade Horns regering störtats och hattpartiet hade kommit till makten. Att denna seger betydde ett krig med Ryssland, var en offentlig hemlighet, och som bekant bröt detta ut på sommaren 1741. Dalin var fortfarande — såsom han varit i Argus — en ivrig fredsvän, och om de krigsivrande skrikhalsarna vid riksdagen skrev han då, 1739, en »kämpavisa», som visserligen blott cirkulerade i handskrift, men hastigt tyckes hava blivit populär; den gick på samma melodi som Giöta Kiämpawisa och hade till omkväde: »men hatten är krönt med lager, seger och ära.» »Våra kämpar de äro så väldig en tropp» — så börjar visan. Av en liten smådräng få de bålda hjältarna höra, att en jungfru, Stolt Svithiod, är innesluten i ett mörkt torn och anropar deras hjälp. Naturligtvis bryta alla upp, »de slogos i dagar,

Digitized by Google

de slogos i två, de slogos i ellova månar» — den tid, som riksdagen varade — och till sist lyckades de taga Stolt Svithiod ur tornet. Men

> Tänk, att jag ej visste, att jag var i nöd,
> Sade hon, Gud hjälpe mig tillbaka.
> Men hatten är krönt med lager, seger och ära.

Därmed slutade visan 1739. Så bröt kriget ut, och den stortalige Charles Emile Lewenhaupt led ett ömkligt nederlag. Dalin gav nu Hattvisan en fortsättning. Av sina befriare fördes jungfrun trots sina tårar ut i skogen, ty där funnos farligheter, jättar och troll, och mot dem ville de tappra riddarna försvara henne. Modigast av alla var Herr Härgrim (Lewenhaupt). Men så fick man höra, hur en björn brummade, och genast togo alla kämparna till flykten, lämnande jungfrun kvar i björnarnas våld.

Visan fick sedan ännu en fortsättning, de tolv sista stroferna, vilka skildra tronföljarvalet. Efter Hattvisan skrev Dalin flera andra folkviseimitationer, av vilka den mest bekanta är Engsövisan, som saknar all politisk innebörd. Den är i stället en älskvärd hyllning åt Engsös herrskap, familjen Piper, och behandlar i balladens form en episod i slottets historia.

Dalins politiska ståndpunkt.

1750 utnämndes Dalin till kronprinsens lärare och fick därigenom en fast plats vid hovet. Därmed hade han i själva verket nått sina drömmars mål, och vi kunna därför för en stund avbryta redogörelsen för Dalins vittra verksamhet för att fästa oss vid hans politiska ståndpunkt. Under frihetstiden var ju politiken en mycket avgörande faktor, och den var det även för Dalin, ehuru han alls icke var partiman och som det tyckes över huvud ej livligare intresserad för statslivet. Men han hade sina mer eller mindre starka sympatier, och det var dessa, som blevo bestämmande för den ståndpunkt, han kom att intaga. För det första kunna vi då konstatera hans djupa vördnad och beundran för adeln. Hans umgänge bestod nästan uteslutande av adelsmän, han vistades under alla lediga stunder på slott och herrgårdar, han var framför allt adelns litteratör och var redo att skriva partivisor åt både hatt- och mössfröknar. Sitt epos Swenska friheten dedicerade han till ridderskapet och adeln, och då fråga blev om att på något sätt »encouragera» författaren, hemställde Dalin själv om riddarhusets förord till adelskap. Det lyckades icke, och först 1751 fick han den så efterlängtade upphöjelsen. Ett annat drag hos honom, som likaledes kan följas genom hela hans liv, är hans beundran för Karl XII. Den möter oss redan i Awazu och Wallasis samt går igen i Swenska friheten och i Sagan

Digitized by Google

om hästen. Ett tredje, efter vad det förefaller därmed svårligen förenligt drag är hans utpräglade fredskärlek, som vi iakttagit både i Argus och i Hattvisan.

Slutligen var Dalin en ivrig rojalist. Jag fäster mig därvid naturligtvis alls icke vid de officiella dikterna, ty dessa hörde så att säga till den litterära umgängestonen, utan vid de uttalanden, som gå emot det allmänna åskådningssättet. I Ryssland är det livsfarligt att ej vara en rättrogen bolschevik, och under frihetstiden var det även i Sverige farligt att hålla på konungamakten. Naturligtvis vågade Dalin ej klandra det sälla regeringssätt, vilket alla andra folk avundades oss, men mellan raderna lyser det ständigt fram, att han icke var någon vän av mångväldet, utan föredrog en visserligen icke enväldig, men dock stark kungamakt. Vi hava sett det redan i den politiska saga, som han införde i Argus, och samma åskådningssätt möter oss i Sagan om hästen. I Swenska friheten anser han sig väl skyldig att klandra Karl XI, därför att denne infört enväldet: att friheten då blev tåld, var mer en dygd av kungen än en följd av regeringssättet. Men Karl XII karakteriseras av Friheten som »en myndig envåldskung, som mig dock unde skygd», och i fortsättningen uppdrar gudinnan, såsom vi sett, grundlinjerna till en konstitution, som mera erinrar om 1809 års än om frihetstidens.

Dalin sökte också att redan under Fredriks tid närma sig konungen, ehuru dessa försök strandade på monarkens totala brist på alla andliga intressen. Den väg, Dalin valde, har mycket klandrats både av samtida och av eftervärlden; bland dem, han uppvaktade med sina verser, befann sig ock konungens mätress, Hedvig Taube, och möjligen hoppades Dalin att bliva guvernör för hennes och konungens barn. Särskilt har man ondgjorts över, att han i en 1738 skriven dikt till Hedvig Taube prisat hennes »dygd». Men kanske har man här dömt Dalin alltför strängt. Ordet »dygd» hade på 1700-talet ej samma valör som nu, och den bekanta kurtisanen Ninon de l'Enclos hyllades då såsom den, vilken förenat »la volupté d'Épicure» med »la vertu du Caton». På 1700-talet betydde »dygd» snarast hjälpsamhet, medlidande, och Hedvig Taube tyckes verkligen hava varit en god människa. Dalin, som var mera inne i det franska åskådningssättet än svenskarna i allmänhet, betraktade nog ej dylika förbindelser på samma rigoristiska sätt som den allmänna opinionen här i landet, och den vackra och känsliga gravdikt, han sedan skrev över den kvinna, som i livet varit »så tillbedd, smädad och förföljd», röjer en verklig tillgivenhet för den döda. Han stod familjen nära, och denna tillhörde det Rålambska husets intimaste umgängeskrets. Rålambs svåger var bror till grevinnan Taube, och Hedvig Taubes

Digitized by Google

syster, Catharina Charlotta, var »överste» för den »livskvadron», vid vilken Dalin var fältsekreterare. I Dalins dikter till den kungliga mätressen behöver man därför ej nödvändigt se några mot skaldens bättre vetande tända rökoffer; de kunna vara fullt uppriktigt menade.

Fasthåller man dessa politiska sympatier, visar det sig, att Dalin icke, såsom hans fiender påstodo, var någon politisk vinglare. Snarare var det han, som var konsekvent, och hattpartiet, som vinglade. Såsom Argus' utgivare delade Dalin den Gyllenborgska kretsens svärmeri för Karl XII, men i motsats till Awazubröderna var han en avgjord fredsvän. Partiet hade då, i syfte att störta Horn, ingått ett slags allians med konungen, var för en utvidgad regeringsmakt och sökte sitt stöd hos den nya mätressen. I denna punkt var Dalin fullt ense med den Gyllenborgska gruppen, och Argus kan även, så långt det den tiden var möjligt, betraktas såsom ett politiskt organ för denna grupp. Men 1735, året efter Argus' död, svängde Gyllenborg om. Han bröt nu med konung Fredrik, kände sig sedligt upprörd över dennes förbindelse med Hedvig Taube och framträdde öppet såsom krigsivrare. Dalin stod däremot kvar på sin gamla ståndpunkt, utan att därför vilja bryta med sina forna meningsfränder. Då emellertid faran för krig 1739 blev brännande, skrev han sin Hattvisa. Men som vi sett angriper denna partiet endast från fredsvännens ståndpunkt; till mössorna gick Dalin icke över, och då Tessin 1738 valts till lantmarskalk, hyllade han honom i Tankar öfwer oweldigheten. Såsom Warburg här riktigt anmärker, ägnas dikten ingalunda åt partimannen, utan vänder sig i stället i indirekt form mot det rådande partiväsendet. En svensk, som är partiman — säger Dalin — »gör vår frihet fal, intriger är hans verk och skvaller är hans tal»:

> Gud, låt ej Frihet bli en het regeringsklåda
> Och en fördömder lust att laglöst vilja råda.
> Då står ett rikes liv på brädden av sin grav.
> Där var och en är kung, är var och en sin slav.

Även här är han således fullt konsekvent, och hans stora politiska dikt, Swenska friheten, som med orätt blivit kallad »rimmad hattpolitik», står i själva verket på samma ståndpunkt. Det är sant, att dikten kom till vid en för hattpartiet synnerligen lämplig tidpunkt. Det lättsinniga kriget hade slutat i ett nederlag, och vid 1742 års riksdag hade hattarna att vänta en svår efterräkning. Så kom Dalins dikt, som i frihetens namn manade till enighet och glömska av allt partiagg. Detta var onekligen just, vad hattarna önskade, men Dalin

Digitized by Google

förfäktade i själva verket samma mening, som han alltid hyllat: en fredlig politik, en ökad kungamakt och ett slut på den ursinniga partistriden. För tillfället var denna ståndpunkt också hattpartiets. Men Dalin ansågs så litet tillhöra partiet, att han 1741 anklagats för hemliga mössintriger. Swenska friheten förskaffade emellertid Dalin en ny popularitet hos hattarna, och särskilt blev Tessins beskydd honom till nytta.

Dalin kommer till hovet.

1743 hade Adolf Fredrik blivit utsedd till tronföljare, året därpå hade han gift sig med Fredrik den stores syster Lovisa Ulrika, och i januari 1746 föddes deras äldsta barn, prins Gustav. Under denna tid var Tessin den mäktigaste mannen i landet. 1745 hade han blivit »överstemarskalk» vid det unga hovet, året därpå, då prins Gustav föddes, dennes guvernör, och efter ännu ett år kanslipresident. I slutet av 1750 föreslog han i rådet, att bibliotekarien Dalin skulle utses till den blivande konungens informator, förslaget antogs enhälligt, och därigenom hade Dalin till sist kommit i den miljö, som bäst av alla passade honom. Den närmaste eftervärlden dömde annorlunda och förmenade, att skalden härigenom drogs bort från den »stora» poesien, som det hade varit hans uppgift att odla. I Sången över Creutz skrev Franzén:

Vad var hans snilles låga?
Blott en lusteld vid Lovisas tron.
Blott att roa hennes tärnor
Flög den opp i solar och i stjärnor,
Flyktigt tända för en bröllopsdag.

För den »stora» poesien, för tragedier och eper, låg likväl icke Dalins begåvning, utan i stället för den lätta, anspråkslösa »poésie fugitive», och vid hovet fick han tillfälle att utveckla hela sin talang inom denna kvicka och älskvärda litteraturart. Faktiskt var det såsom »hovpoet», som Dalin kom att utföra sin kanske största kulturgärning. Först nu fingo vi, tack vare Lovisa Ulrika och Dalin, ett litterärt hov, vars kultur och vars intressen kommo att återverka på hela den högre samhällsklassen och gåvo denna en förfining, som möjliggjorde en verklig litteratur. Kristinas litterära hov hade stått alldeles utanför den rent svenska kulturen. Lindschölds försök att giva Karl XI:s hov en mera litterär fernissa hade strandat på det omöjliga materialet, Karl XII vistades hela sin tid i fält, kung Fredrik hade ej sinne för annat än de mest simpla nöjen, Ulrika Eleonora var trång, obildad och bigott, och först med Lovisa Ulrika fingo vi en verklig kulturpersonlighet på tronen. Det var denna vittra monarks förste minister, som Dalin nu blev.

Digitized by Google

För denna plats var han ovanligt väl förberedd, ty i själva verket hade han nästan ända sedan sin ankomst till Stockholm varit hovpoet, ehuru visserligen blott i grevliga och friherrliga hus. Få svenska författare — kanske ingen — ha skrivit en så oerhörd mängd av tillfällighetspoem. Men med några mycket få undantag hava de alla adliga adressater. Hans umgängeskrets utgjordes av de olika medlemmarna av familjerna Rålamb, Piper, Douglas, Taube, Falkenberg, Mörner o. s. v., och hos alla var hans ställning en oförarglig, ständigt anlitad poets och rolighetsministers. Sina verser skakade han med en sällspord ledighet ur ärmen och kunde fournera dylika vid alla tillfällen, allvarliga och glada. Han skriver begravningskväden — om så påfordras även religiösa betraktelser, — bröllops- och födelsedagsgratulationer, herdedikter, chansoner, erotiska småstycken, ballader, fabler, conter, parodier, versifierade brev, resebeskrivningar o. s. v., och hans uppfinningsförmåga synes aldrig sina. Han är en trägen gäst på alla slott, på Engsö, Hörningsholm, Hamra, Stenhammar, Gimmersta — för att blott nämna några — och överallt intar han en särställning. Särskilt ofta var han på Stenhammar, som ägdes av Conrad Ribbings dotter Karin, och vid ett av dessa besök hyllade han slottets ägarinna med en visa, som onekligen hör till hans täckaste: Dalin såsom herrgårdspoet.

Stenhammar, skönaste verk av naturen,
Hur skall jag sjunga din fägnad och pris?
Nyss ifrån Stockholm som fågeln ur buren
Vördar jag dig långt mer än Paris.
Stenhammar, skönaste verk av naturen,
Hur skall jag sjunga din fägnad och pris?
— — — — — — — — — — — — — — —

Här har all täckhet uppslagit sitt läger,
Konst och natur åt varandra här le,
Men tänk, att Karin, som Stenhammar äger,
Vackrast dock är utav allt vad vi se.
Här har all täckhet uppslagit sitt läger,
Konst och natur åt varandra här le.

Hörningsholm, som ägdes av Karin Ribbings farbror, hade under sig en bondgård, Sanda, som var anslagen till boställe åt fogden. Själva bondgården tyckes hava tillhört fröknarna Ribbing, och av dem antogs »Olof Jonsson» (d. v. s. Dalin) till fogde på Sanda. Såsom sådan uppvaktade han sitt herrskap med en mängd tokroliga skrivelser, såsom t. ex.:

Inventarium widh Sandha Gårdh,
Som Fogden Olof Jonszon haft i sin wårdh
Och som nu mottages medh stor förmån
Af Vice-Fogden Göstaf Lennartson.

Digitized by Google

1743 befordrade honom fröken Ribbing till fogde på det ansenliga Stenhammar, och nu fick Dalin efter någon tid en orlovssedel, som han tydligen skrivit själv:

Såsom min fogde, ärlige och välbetrodde Olof Jonsson, tjänt mig i några år troget och väl, så vida mig veterligt är, alltså varder han härmed ur min tjänst föravskedad med det villkor, att så snart hans trogna själ gått utur hans kropp och han på bordet blir upplagd, så är han alldeles ledig att höra sig efter husbonde, var han vill, rekommenderandes jag honom då hos respektive vederbörande till det bästa, dock att han då icke till mig återkommer. Stockholm den 25 januarii 1745.

Beata Cath. Ribbing.

Fogden stannade således kvar och förenade denna förtroendepost med åtskilliga andra. Det slott, där han oftast och troligen helst vistades, var Engsö, som ägdes av Awazus »commendeur», greve Piper, och där hade Dalin utnämnt sig själv till kyrkoherde på Ulriksberg — ett ställe i närheten, dit boskapen stundom släpptes på bet. Såsom »pastor loci, Olaus Innocentius», uppvaktade han grevinnan Ulrika Christina Piper med en mängd skrivelser, och på grund av sina förtjänster steg han slutligen till prost. Fullmakten börjar: »Wi Ulrika Christina af Sweriges, Göthes och Wendes Grefwe-Döttrar, Fru til Ulriksberg etc. etc. etc. Göre witterligit, at såsom kyrkoherden wid Ulriksberg, oss Älskelig Mäster Olaus, kommit til bemälte goda lägenhet utan accord, utan äreskänk eller revers, öfwer rätta tröskelen til Fårahuset och sedermera icke klipt sina Lam förnär, utan är nu så smal och mager, at han snarare är en Scandale i sitt stånd än en hederlig, frodig och diger Orthodox»: Ty förordne wi honom till Probst, »kommandes han derwid at åtnjuta sina förra Kyrkoherde-Inkomster i wåto och torro, närby och fjärran, Willhonung och Gräshoppor, Åsnor och Cameler, ingo undantagno af alt, hwad derunder för detta legat och hädanefter tilwinnas kan.»

Jämte detta maktpåliggande andliga ämbete samt platsen såsom hovkansler i Gröna orden hade Dalin ännu ett av mera krigisk natur; han var nämligen fältsekreterare vid den förut omtalade Livskvadronen, vars överste var Catharina Charlotta Taube. Utom översten och överstelöjtnanten Christina Maria Falkenberg bestod skvadronen blott av unga ädlingar. I sin tjänst såsom fältsekreterare var Dalin mycket nitisk, och bland annat avfattade han — på vers — Den Dollfederske Leuterations-Rättens Ransakning och Dom Uti Saken angående twänne Caporaler vid Lifsquadronen, gifwen Stockholm den 12 Martii 1737. De båda syndarna hade på Castenhof, i sin ärelystnad att bliva »Bacchi generaler», tagit sig ett rus och i detta upprymda tillstånd vågat inställa sig för översten. Deras eget

Digitized by Google

samvete dömde dem strängt: att ej på åtta dagar smaka en vintår, ej se på några flickor och i händelse av brottets återupprepning uteslutas ur Livskvadronen. Fältsekreterarens dom var mildare. De två första straffen upphävdes, och den sista punkten underställdes överstens nåd. Men så hade också ordens högsta beskyddarinna, det mystiska gudomsväsendet Sancta Filibunca, uttalat sig för de båda brottslingarna.

Hovlivet.

Med all sannolikhet var det Dalins talanger just i detta avseende, som förmådde Tessin att anställa honom hos kronprinsparet. Själv hade han vid det unga hovet spelat något så när samma roll som Dalin på Engsö, och han behövde en hjälpreda. Med detta hov, som mest höll till på Drottningholm och Ulriksdal, hade rokokon gjort sitt inträde i vårt land, och ännu hava vi i Drottningholms park ett förtjusande minnesmärke av denna tid — det lilla lustslottet »Kina». Lattinvilles bekanta porträtt av den unga prinsessan framställer henne såsom Aurora, och över hennes första tid i Sverige ligger det något av morgonrodnadens glans. Hon var då ännu icke den bråkiga, förgrämda furstinnan, som levat kvar i folktraditionen, utan en ung, levnadsglad kvinna, uppriktigt fästad vid sin beskedlige man, den enkle, borgerlige Adolf Fredrik, och livet vid deras hov hade den uppsluppna karaktär, som hövdes ett par ungdomar. Genom Tessins och hennes brev och dagböcker få vi en inblick i detta. Hennes kapell utförde konserter, ehuru — som hon skriver — prinsens kapell ej gick upp mot kungens; »stundom dansa vi ock». Redan månaden efter sin ankomst till Sverige lät hon inrätta en teater, och inom kort — berättar hon — »får jag njuta av tragedi och komedi, spelade av ståndspersoner, vilka slutit sig samman för att roa oss i vinter». På denna amatörteater uppförde man Racines Britannicus, Crébillons Rhadamiste et Zénobie, stycken av Marivaux, Destouches, Voltaire, Regnard, Molière — med ett ord hela den då populära franska repertoaren. Och vid sidan av dessa hovföreställningar anordnade Tessin små upptåg, i vilka vi känna igen Watteaus och Lancrets tid. I juni 1746 skrev Lovisa Ulrika till sin mor: »Jag promenerade här om dagen i en närbelägen skog, och plötsligt befann jag mig i en härlig lövsal med spelbord. Då jag efter spelet ville återvända, upptäckte jag en annan salong med ett bord, dukat i un goût tout champêtre. Stolarna voro av grästorvor, i mitten en förfriskande fontän. Måltiden blev den gladaste. Prinsen och jag skulle just med saknad lämna den, när musiken stämde upp, och ett förhänge, som gömde en tredje sal, full med dansande dominos, drogs undan. Greve Tessin var festens arrangör, och vi roade oss länge med att känna igen deltagarna.» Kort där-

Digitized by Google

efter berättar Tessin själv: »Förliden lördag firades i all hast, men efter fru kronprinsessans önskan, ett bröllop av samma slag som föregående år. Jag lyckades samla hop fem brudar, visserligen med avskyvärda ansikten, men icke sämre än deras beklagansvärda utkorade. Hela folket gifte sig under Guds ögon och i kronprinsens närvaro i slottskapellet. Efter ceremonien följde slutet bord med 134 kuvert. Sedan började hela bandet dansa och dricka till kl. 9 på kvällen. Scenen spelades under prins Ängels fönster. Han (prins Gustav) hade mycket roligt. Violinernas klingeliklang verkade på oss som en tarantella. Alla ville dansa, och då önskningar aldrig bliva ouppfyllda i ett féslott, mötte vi, efter slutad måltid, gardesmusiken. Var och en tog då sitt ljus, sin guéridon och sin dam, och inom ett ögonblick hade vi eklärerat salen och börjat göra icke sju, men de sjutusen piruetter.»

Dalin och Tessin.

Det var vid detta hov Dalin i slutet av 1750 blev anställd såsom informator för den då femårige prinsen. Enligt Tessin skulle det hava skett mot Lovisa Ulrikas önskan, och han uppgiver, att han fick lova kronprinsessan att aldrig ett ögonblick lämna Dalin ensam med den unge prinsen. Tessins senare omdömen om Dalin äro dock präglade av en stark animositet[1] emot skalden, emedan han ansåg, att denne trängt ut honom ur Lovisa Ulrikas gunst. Faktiskt är visserligen, att Dalin mycket snart blev Lovisa Ulrikas förtrogne och hovets maître de plaisir i stället för Tessin. Men om detta berott på något intrigspel av den nye informatorn, synes ytterst tvivelaktigt. Tessins dubbelställning såsom å den ena sidan kanslipresident och partichef samt å den andra Lovisa Ulrikas förtrogne var i själva verket alldeles orimlig, ty han måste här företräda två fullkomligt stridiga intressen. Redan 1747 hade en viss brytning inträtt, då Tessin ställt sig på rådets sida och mot kronprinsparets önskan genomdrivit prins Gustavs förlovning med den danska prinsessan Sofia Magdalena. Redan några månader efter Dalins anställning, innan denne ännu kunnat hinna bliva närmare bekant med kronprinsessan, övergick brytningen till ren fiendskap. Kung Fredrik avled i mars 1751, och kronprinsessans avsikt var att begagna tronskiftet till en statsvälvning i syfte att utvidga konungamakten. Rådet med Tessin i spetsen hindrade detta och tvingade den unge konungen till en försäkran, som ännu mera band hans händer. Det kom till en våldsam scen mellan Tessin och Lovisa Ulrika, och efter denna var hon kanslipresidentens oförsonliga fiende. Med denna tvist hade Dalin ej det ringaste att skaffa.

[1] Dessa yttranden förekomma i den ej för offentligheten avsedda dagboken, och då det gällde, tog Tessin med stor ridderlighet Dalins försvar.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Under den därpå följande riksdagen avsade Tessin sig sin plats såsom kanslipresident, och då han för drottningen insinuerade, att hon också utsett en efterträdare åt honom såsom kronprinsens guvernör, blev det en ny häftig ordväxling dem emellan med det resultat, att Tessin på sommaren 1752, efter riksdagens slut, tog sig en årslång tjänstledighet, från vilken han först i september 1753 återvände till Stockholm. Där mötte honom en påfallande kyla och fiendskap, och efter ett nytt uppträde i januari 1754 avsade han sig definitivt sin plats både som överstemarskalk och kronprinsens guvernör. Uppgiften att förena ledningen av två motsatta partier, hovets och hattarnas, hade, som naturligt var, misslyckats, och följden hade blott blivit, att Tessin på bägge hållen förlorat sitt inflytande. Hädanefter var han en fallen man, och man kan därför förstå hans bitterhet mot den, som han vid sin återkomst fann hava intagit hans plats i drottningens förtroende.

Dalin såsom hovpoet.

Dalins ställning var däremot klar. Han hade alltid varit rojalist, och det var tydligt, att litet vänlighet från drottningens sida skulle göra honom till hennes hängivne tjänare. Men även Lovisa Ulrika tyckes så småningom med en verklig tillgivenhet hava omfattat den tankspridde, men älskvärde och städse tjänstvillige skalden, som med sitt oförargliga skämt, sina verser och sina upptåg så väl förstod att skingra hennes politiska bekymmer. Nästan ingen dag gick förbi, utan att han kom med något — liksom förut visor, fabler, conter, versbref o. s. v. En av hans smådikter börjar:

Jag måste för en visa svara,
Var dag en visa göras bör,
Men vad skall då dess ämne vara?
Det är, vad mig bekymmer gör.
Om skog och jakt? Nej, den är all.
Om vackert väder? Nej, det regnar.
Om allt, vad sig i vattnet fägnar?
Nej, då blir versen allt för kall.

Den kanske mest sammanfattande bilden av det hovliv, för vilket Dalin nu angav tonen, få vi av hans 1751 skrivna Ulriksdals promenader skaldewis beskrifne af rese-historiographen O. D. Veckojournalen börjar såsom en stor episk dikt:

Jag talar om en färd, en fyra timmars gång
I skog, i sand, till fots, förunderlig och lång.
Men, Sånggudinna, hjälp min vers från den förtreten,
Att bli så matt, så våt, så sömnig som poeten.

Digitized by Google

Det var en anndag pingst, när himmel, jord och allt
I fröjd och mildhet stod, som Skaparen befallt.
Ett av de gudapar, som över hjärtan råda,
Fick lust att kring sitt slott de vackra trakter skåda.

Så skildras promenaden. Skogen öppnar sig, och gärdsgårdarna falla ned »att vörda deras fjät, som hägna landets fred». Skogsråna våga sig ej fram, gastarna ej flyga kring, och troll och dvärgar smyga sig in i bergens klyftor — endast den fördömda myggen vågade sig upp ur avgrunden. Men så börjar himlen mörkna. I början tror man, att det blott skall bli några stänk, men det blev annat av, en syndaflod som på Noaks tid, så att varenda tråd blev våt på höga överheten. Dock — himlen är ej grym, och så upptäckte man »ett tempel».

Man gick i templet in, fast ej att psalmer kväda.
En hälsning man därpå Sankt Filebunka gav.

— förmodligen den poetiska omskrivningen för en bondkoja, där det höga herrskapet undfägnades med filbunke. Till sist hör man ljudet av den vagn, som för »gudaparet» tillbaka till slottet. Nästa dag promenerar man upp för en höjd, från vilken man ser hela Stockholm, »båd rådhus, Gröna gång och torg och slaktarhus». Tredje dagen är man ute och jagar, en liten hovfröken skjuter, träffar en fågel, men blir så gripen, att hon sätter sig en rova. Och på samma sätt, med dylika skildringar, fortsätter journalen de följande dagarna.

På Drottningholm gjorde hovet ofta utflykter till ställena omkring, till Rörbytorpet eller till »bostället» d. v. s. Malmviks sätesgård. Dalin hade på vanligt sätt utnämnt sig till »Nicopompus, hovpoet vid Bostället» och besjöng naturligtvis alla dessa utflykter. Särskilt intresserad var han av hovfröknarna. Naturligtvis uppvaktade han dem med verser på deras födelse- och namnsdagar, och alla tilldragelserna i deras värld hade i honom fått en samvetsgrann hävdatecknare. En gång hade kungen skrämt en fröken med att kasta en groda till henne, hon skrek, och efter en stund var Dalin färdig med en mytologisk saga om den märkliga händelsen. En annan gång var det en fröken, som blev rädd i månskenet, då tomtegubbarna prasslade kring henne, en tredje gång en grevinna, som skulle följa drottningen på promenad, men vid dess början blev av med sin skoklack. Han skriver vers för fastslagsrisen till hovdamerna, verser vid deras lotterispel, ger dem gåtor att tyda och tyckes av dem hava bildat en ny »livskvadron», för vilken hovfröken von Gries-

Digitized by Google

heim var överste och där Dalin var auditör. Vi ha kvar ett protokoll från krigskonseljen vid Ulriksdal. Det var, då fröken von Griesheim skulle gifta sig:

Regementet tycks oss vara
Liksom i ett litet kval.
Månn' det märker någon fara
För sin käcka general?
Jo, vi se den hjälten vågar
Mitt i lilla Gudens fält,
Mitt i pilar och i bågar
Ända till monarkens tält.

En hovfröken hade givit honom namnet »Papperslapp». Nåja, svarar Dalin, på den lappen skall jag måla hennes bild:

Hon är skapad att behaga
Och med ögons eld ge fyr.
Kroppen är ej bland de svaga,
Lite fet och tämlig yr,

Täck, brunette och kvick som pilen,
Rätt som tanken hos oss är
Far hon hela hundra milen,
Lustig, vänlig, hård och tvär.

Ibland svälla dessa dikter till hovets skönheter ut till mytologiska rokokoconter, såsom i den skildring, han i en dikt till hovfröken von Düben ger av »den genomsiktiga solfjäderns upprinnelse». I tidens morgon, då Paphos' lille gud föddes till världen, härskade Menlösheten:

Att fria var då ej en manfolkssed allena.
En flicka tillbjöd själv med gossen sig förena.
Hon sad': »Jag är så skön, min ängel, du är söt,
Jag älskar dig, kom, kom och mig likså bemöt».
Den vackra tillstod strax, vad hon i hjärtat kände,
När den hon kärast höll sig till en annan vände.
Man fick då rodna fritt och säga fritt varför.
Man gjorde uppenbart, vad man nu hemligt gör.

Det var Menlöshetens tid. Så kom Fru Ärbarhet, och då blev allt detta strängt förbjudet. De unga damerna nödgades nu att bakom solfjädern dölja sina ansikten och därmed ock sitt hjärtas rörelser. Paphos' gud fann då på råd, och enligt detta läto de sköna genomborra fjädrarna »med hundra hål; hon märker oförmärkt, hon ser och blir ej röd».

Vid ett annat tillfälle läser han upp för damerna en Journal öfwer belägringen af Chloris' hjerta. Kommendant på fästningen är Chloris'

Digitized by Google

frihet. Men »den 10 juli kom Leander utanför med hela sin armé: 10,000 suckar och komplimenter, infanteri 2,000 ögonkast och bonsmots, dragoner, 4,000 billets-doux och deklarationer, artillerister. Samma afton skickade han två ögonkast och en deklaration som trumpetare till kommendanten med anbud, att om han ville uppgiva fästningen, skulle han få en hederlig kapitulation. Svaret var kort: att man ville försvara sig till det yttersta.» Så började belägringen, och den 23 hade man skjutit en så stor breche, att Leanders armé var färdig att storma. Först då lät Chloris hissa den vita fanan.

En annan dag föreläser han för dem en komisk kokbok, en tredje en samling nyttiga huskurer, roliga tidningsblad o. s. v.

I denna krets gick det således glatt till, och man sjöng där också visor, som redan hava en klang av Bellman. Så har Bacchus, »gud för dem som supa», utfärdat en versifierad fullmakt för Wilhelm Källardräng (kammarherre Sprengtporten), och en sång lyder:

Kära Bacchus, öppna din tunna,
Av dina flaskor låt mig få rus!
Till mitt sista kan du mig unna
Att i ett vinfat bygga mitt hus.

Skönsta Venus, gör mig ej smärta,
Du, som all världen plär göra nöjd!
Varför tog du plats i mitt hjärta,
När du ej bragte seger och fröjd.

Vem i världen vill mig försvara?
Bacchus och Venus dras om mitt skinn.
Dock för bägge kan jag ju vara.
När en går ut, den andra går in.

Sin komiska ballad-diktning fortsätter han flitigt och skriver dessutom några rent ypperliga bondvisor, såsom t. ex.

Skatan sitter på kyrkotorn
Och gåsen läggs i en gryta,
Och den, som har sitt hjärtekorn,
Behöver därmed ej skryta.

Mycket talrika äro ock hans skämt med de inom religiösa kretsar så populära andliga betraktelserna. Han har dylika över en gås, en ljussax, en brödsmula, en kam, en svavelsticka, en pannkaka o. s. v. Uppslaget har han naturligtvis fått från Swifts bekanta Meditation upon a broomstick, men han har ej lyckats — kanske ej velat — behålla den salvelsefulla tonen, utan snarare skrivit små, ganska roliga kåserier. Mest lyckade av hans skämt äro nog hans parodier på de lärda, akademiska disputationerna, särskilt hans

Digitized by Google

fortsatta drift med rudbeckianerna. Hans Beskrifning om en runsten wid Drottningholm, som kan tjäna till uplysning i Lovöiska historien af Olavo Björnero, Antiquario Lovöensi (1751) är ett verkligt mästerstycke av rolig och dräpande satir. Den nya tiden röjer sig ej blott i hans drift med rudbeckianismen, utan ock i hans lust att överhuvud gyckla med det lärda pedanteriet vid universiteten. Den något äldre generationen hade anfallit dem, därför att den där meddelade lärdomen ej var praktiskt nyttig. Den synpunkten finnes visserligen också hos Dalin, men han ser dem huvudsakligen från hovmannens synpunkt — alldeles såsom sedan den gustavianska tiden: den akademiska lärdomen med dess gammaldags former var för honom framför allt löjlig. En dylik avhandling är hans Disputatio gradualis om kalfdans, hwilken med den wälluktande köks-facultetens tillåtelse under den höglärde och omättelige herr professor Gregorii Belg-Oppidani præsidio i ljuset framställes af respondenten Calvus Calviander, filfrasseriæ practicæ candidatus. På övligt sätt inleder författaren sin avhandling med en versifierad dedikation till »sin högtärade kära moder fru Mätta Appetit»; därpå följer ett företal till den välvillige läsaren och så själva dissertationen, som helt naturligt sönderfaller i två delar, den förra om kalv, den andra om dans. Sedan citeras en mängd lärda författare, herr Drummedarius i hans berömda traktat om spanska flugor, Slyngelius' De pedantibus m. fl. Men utredningen var dock ej lärdare, än att Lovisa Ulrikas hovdamer utan svårighet kunde följa med.

Roligast av dessa små spirituella kåserier synes mig vara Academisk dissertation om krogars inrättning, och här märka vi kanske bäst den skola, i vilken Bellman lärt sig sin konst. Vi behöva blott läsa några utdrag: »Krogars inrättning i Sverige räknar sin början från Harald Hildetands regering anno 800. Harald förde med sig till Blekinge utländska seder och likörer att göra sig av menigheten älskad. Man menar ock, att han avbrände ett stort svedjeland för att sätta den första krogen på Kolbotten. Att fullkomligen beskriva krogars besynnerliga nytta i ett land står icke i min ringa förmåga. Jag förtiger kronans inkomster, som övergå min lilla sfär. Jag har däruti icke mer insikt än i dess utgifter, som äro mig ännu hemligare. Krogar bidraga mycket att bibehålla de gamla seder och tänkesätt i en nation. De hindra, att icke det skadliga förnuftet får tränga sig för högt upp i filosofien. Men de uppväcka icke dess mindre livsandarna till en ovanlig kvickhet, snabba infall, bonmots och stundom härliga poetiska foster, som ofta dölja sig under slarviga och orena kläder i gamla visböcker». Till

Digitized by Google

sist kan Dalin ej underlåta att såsom vanligt giva en liten släng åt kyrkan: »Sedan vi nu betraktat, vad nytta krogar hava med sig i ett land, böra vi fägna oss av våra många små helgdagar, som så mycket bidraga till deras bibehållande. Man använder dem gärna till att gå på krogen. En krögare söker efter dem och efter frimåndagar i sin almanacka med lika begärlighet som en djäkne efter klimpar i en hönssoppa. En konung i Sverige har i sin förordning kallat dem *latmansdagar*, och jag törs därvid ingenting påminna. Vi hava ock i vår tid funnit så underliga idéer, att man velat dem alldeles avskaffa. Men var och en kan finna, att sådant säkert länt krogarna till en ansenlig förlust.»

Allt detta är ju blott bagateller — dessutom ej till uppslagen originella — och en läsare i våra dagar finner dem kanske ej överdrivet kvicka. Men få saker åldras så lätt som kvickheten, och jämför man Dalin med den föregående tidens författare, är han, åtminstone historiskt sett, den förste poet, som verkligen kan tillmätas, om än ej kanske direkt kvickhet enligt vår tids krav, så dock förmågan av ett älskvärt, bildat och urbant skämt. Och detta betyder mycket. Det betyder sällskaplig kultur. Att hava skapat en dylik är dock något mer än att hava »tänt en lusteld för Lovisas tron».

Kalott-predikningarna.

Skämtet var emellertid icke alltid *blott* oskyldigt. Lovisa Ulrika var Fredrik II:s syster och liksom brodern en mycket avancerad deist, en beundrarinna av Voltaire, med vilken hon stod i brevväxling. Med sin mottaglighet för intryck är det väl ytterst sannolikt, att Dalin påverkats av hennes fritänkeri — hur långt denna påverkan gått, veta vi icke, ty offentligen kunde ju dylika åsikter ej ens antydas. Det var blott på ett område, man, visserligen blott inom en trängre krets, kunde tillåta sig en större frihet. Man kunde ej anfalla religionen, men man kunde gyckla med prästerna, och för ett dylikt gyckel hade Dalin, såsom vi minnas, en obetvinglig lust. Strax innan han kom till hovet, hade han fått ett ypperligt motiv. En enfaldig präst sökte hos grevinnan Falkenberg ett pastorat, till vilket hon ägde jus patronatus, och erbjöd sig att i så fall gifta sig med huspigan o. s. v. Brevet var i och för sig självt en parodi, som Dalin tog upp och ytterligare förbättrade, och så lät han den högkyrklige sökanden råka i polemik med en pietist, Mose Lambsenius, vars stil han också härmar. Till sist låter han den förste draga sig tillbaka från tävlingen, enär »jag hafver en invärtes vocation till att kärligen besöka en ärbar änka vid ett konsistoriellt pastorat, som gärna vill konserveras. Hon är i nära frändskap med en av Pl. Ven. Consistorialibus, som kan mycket

Digitized by Google

uträtta, varandes han jämväl min särdeles höga patron. Så hafver jag ock nyligen försänt till honom en stut och den rödhjälmiga kvigan, som i fjol kalfvades.»

Det behövdes tydligen ej mycken uppmuntran, för att Dalin vid hovet skulle fortsätta detta tacksamma skämt. I Paris hade vid 1700-talets början funnits ett glatt ordenssällskap, Le régiment de la calotte, som närmast förefaller hava varit en senfödd epigon till medeltidens narrsällskap. I detta sällskap dubbade man förtjänta ämnen till »calotins» och utrustade dem med de vederbörliga insignierna, la calotte och la marotte (narrspiran). »Calotte», som ju betecknar den prästerliga huvudbonaden, tyckes här dock hava haft betydelsen av »vurm»; enligt Martin Lamm lär något särskilt gyckel med prästerna ej hava förekommit inom orden. Vid det svenska hovet, där Lovisa Ulrika nu bildade ett kalottregemente, fattade man däremot »kalott» i den egentliga betydelsen, »hovpoeten Nicopompus» utnämndes till regementets »fältpredikant», och skämtet kom till en stor del att gå ut över prästerna. Ordens stormästarinna var drottningen. När någon ny calotin skulle intagas — heter det i ceremonielet — »blev rummet tillbörligen ordnat, stormästarinnan och de övriga ledamöterna intogo sina platser och ceremonimästaren ställde sig i sin ordensdräkt med stora kalotten på huvudet och marotten i handen, avbidande kandidaten, som infördes i novisdräkt med förbundna ögon och bundna händer samt en stor halmhatt på huvudet. Efter några frågor av ceremonimästaren, vad som föranlät kandidatens införande och vilka meriter han ägde, erhöll han tillåtelse att avlägga sina prov, som bestodo i att stupa kullerbytta, stöta peppar och kyssa porcelainshunden. Sedan sökanden sålunda ådagalagt de meriter, på grund av vilka man om honom kunde göra sig det hopp, att han med tiden skulle bliva en värdig medlem av det kalottiniska samfundet, tilläts honom att avlägga försäkran som calotin.» Efter eden följde åtskilliga symboliska ceremonier, ögonbindeln togs bort, likaså banden om händerna, i stället för halmhatten fick han kalotten, och så sjöngs kalottvisan:

Var välkommen i vårt lag
pirum
Som ett lamm av rätta slag
cum colleri colleri pirum.

Regementet höll också sin gudstjänst, och vid denna skall fältpredikanten hava uppträtt i röd prästkappa och papperskrage. Hans predikningar, av vilka flera finnas kvar, äro ganska bitande parodier på de verkliga, och i dem hånas särskilt prästernas pastoratshunger, allt med ett slags travesterade bibelspråk såsom »Alla grisar äro

Digitized by Google

svarta i mörkret (Nattsagans 14 kap.)», »Skatan ser väl, vad sugga hon sätter sig på (Torparebokens 4 kap.)» o. s. v. Ibland äro de historier, han berättar, ganska roliga. Genom S. Pers bemedling kom en gång en smålänning in i himlen, där han trivdes förträffligt. Men en gång varje år blev han mäkta orolig och tittade som oftast ned åt jorden. Vår Herre märkte det och frågade efter orsaken, och till sist måste smålänningen bekänna: »Jag ville, sade han, resa ned litet till Värnamo marknad.» Res då, sade vår Herre, men du, S. Per, släpp mig aldrig mer någon smålänning på halsen.» En annan — fortsätter predikanten — har velat påstå, »att Judas Ischariot varit en västgöte, efter namnet tyckes betyda, att han varit från Skara, men kalottiska anmärkningen befriar honom därifrån med det starka skälet, att Judas gav tillbaka de 30 silverpenningarna, vilket Judas inte hade gjort, om han varit en västgöte». Predikan slutar med en anspelning på en Lundapräst, som talat om »den eviga buteljen», varur himlen lät människorna dricka: »Stor sak i mig, sade kökspigan, såg sig i spegeln. Får jag inte glaset, så får jag buteljen. Men Gud ge mig av den eviga buteljen. Amen.» Nicopompus författade ock ett »herdaminne» över den kalottiska församlingens pastorer ända från Adam. Särskilt framstående hade Julgrisianus varit, ty han var den frodigaste och bäst gödde själasörjare, som församlingen haft. Han hade blivit icke blott prost, utan ock doktor, ty han hade infört prästkaftanen, enär ingen livrock stod få utan att spricka i sömmarna.

Detta ordensskämt har, såsom vi sett, gamla anor. Vi kunna följa stamträdet tillbaka till Runius' Claestorpsorden och sedan genom Awazu och Livskvadronen fram till Kalottregementet. Men från aristokratien spred sig redan under frihetstiden smaken för de parodiska skämtordnarna ned till medelklassen, och i Bellmans Bacchanaliska ordenskapitel möta de oss i en ny form.

Dalins predikningar spredos i avskrifter även utanför hovet, och saken blev således bekant för det mäktiga prästeståndet. Vid 1752 års riksdag togs den upp, först i den mindre sekreta deputationen, vars prästerliga ledamöter där klagade över, att Dalin »roar sig med att smäda religionen, driva gäck med den utvärtes gudstjänsten och bespotta läroämbetet». Detta hade tyvärr skett inför den höga överheten och kunde därför hos folket väcka kallsinnighet mot denna. Deputationen lät sig därefter föreläsas de förgripliga skrifterna — en situation, som måtte hava varit obeskrivligt komisk: en präst, som med helig avsky inför ett delvis prästerligt auditorium föredrog denna glada drift med deras eget predikosätt. Deputationen fann emellertid saken alls icke komisk, utan anmälde ärendet

Digitized by Google

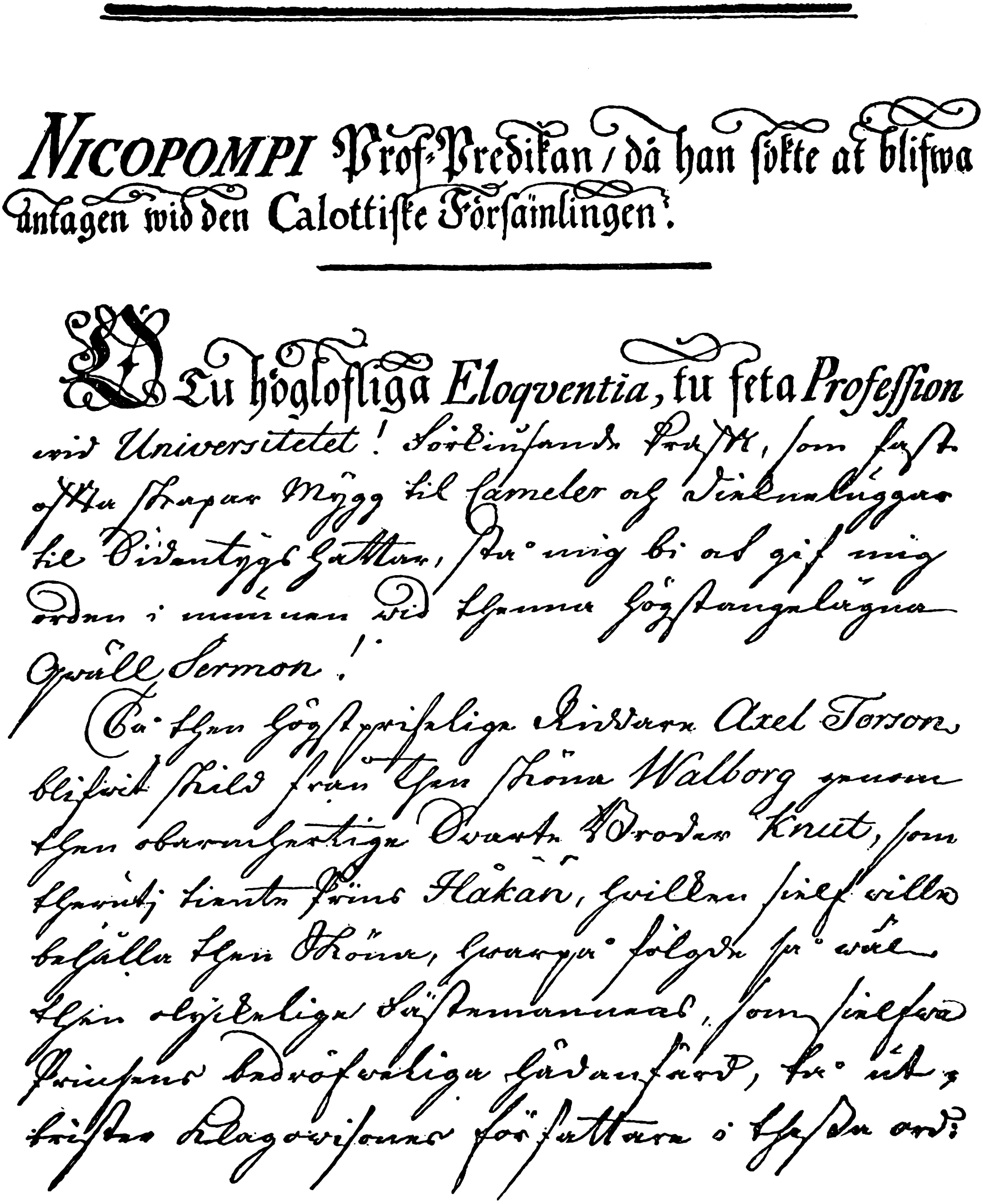

Nicopompi Prof: Predikan / då han sökte at blifwa antagen wid den Calottiske Församlingen:

Du höglofliga *Eloqventia*, tu feta *Profession* wid *Universitetet!* [illegible]

Faksimil av första bladet i Dalins kalottpredikningar ur det exemplar som tillhört Lovisa Ulrika.
Kungl. Bibl. (Vf. 79.)

Gud them förlåte, som orsak är;
At the ej sammans måste wara,
Som hafwa hwarannan af hiertat kiär
Och älska med tukt och ähra:
Men själen wänder sig ofta om.

Widare står at läsa i Axel Torsons och Skiön Walborgs wisa och sidsta vers: Ord, som öfwer the flitigaste Spinnwäfwan och strumpstickan utpräst fått många heta tårar ur blödige ögon; thy kärleken drar, sade käringen föll ur Gö-lysset (af Ringboknas 5. c.) Ingen Menniska är til i werlden, som icke en gång är född, til. det med många skäl kan bestyrkas. Adam war wäl aldrig född; men wi andra, wi få wäl dansa med mindre kopp än Bästången (af Lefwernes Capittlets 3. v.) Wi måste födas innan wi kunna lefwa: thet bewises af then nä-dobara Jerusalems Skomakares Exempel; om hwilken then lärde Mannen Doctor Paulus von Eitzen omständeligen berättar: han lefwer ännu öfwer Sjuttonhundrade år; men huru

inför sekreta utskottet, som ansåg förbrytelsen mycket grov. Vissa präster anmärkte, att författaren ej blott begabbat »sättet att predika i församlingarna, utan ock gäckats med viktiga ämnen av salighetsläran, såsom läran om syndafallet, död och evighet m. m., varutinnan han övergått många av de mest beryktade fritänkare.» Biskop Browallius yrkade också på, att Dalin borde »utan rannsakning få consilium abeundi från hovet och riket». Men innan utskottet fattat något beslut, hade saken tagits upp av prästeståndet in pleno. Nu började det att osa hett, och den beskedlige Adolf Fredrik skickades fram att be om ursäkt. Efter åtskilligt parlamenterande togs denna till sist för god. Konungen lovade, att alla dylika skrifter skulle förstöras, Dalin fick stanna som kronprinsens lärare, och ovädret hade således dragit förbi.

Det hela verkar ju snarast som en fars. Men denna fars betecknar dock den första sammanstötningen mellan ortodoxismen och den gryende upplysningen. Under 1730-talet hade kyrkan haft att kämpa mot de frireligiösa fromhetsrörelserna och åtminstone i det yttre vunnit en seger över dessa. Nu hade en ny fiende uppstått: fritänkeriet, och detta var svårare att komma åt. Den gamla karolinska vördnaden för bibel och präster började hastigt att giva sig, och endast årtiondet efter Dalins kalottpredikningar möta vi Bellmans bibelparodier och »epistlar». Ännu ett årtionde — och vi hava nått fram till den svenska upplysningens främste representant, till Kellgren. Pioniären för denna rörelse var dock »pastor Nicopompus».

Dalin och revolutionsförsöket.

Denna gång hade Dalin undgått faran. Han hade t. o. m. stigit i graderna. 1751 hade han blivit adlad till von Dalin och 1753 fått kansliråds titel och rang. Samma år blev han sekreterare i den högaristokratiska Vitterhetsakademien, och 1755 blev han rikshistoriograf. Men han var oförsiktig. Förledd av sin tillgivenhet för Lovisa Ulrika, lät han bruka sig i de hemliga stämplingar, som drottningen hade mot författningen. Saken blev rapporterad för Höpken, som emellertid var välvillig nog att ej yppa den — måhända därför att straffet nog kunnat bli halshuggning, och för en dylik ytterlighet drog man sig dock, när det gällde en man som Dalin. Men saken togs kort därefter upp i en annan form. Dalins underhandlingar hade förts de sista dagarna av 1754. I oktober året därpå sammanträdde riksdagen, och mindre sekreta deputationen, som fått nys om de hemliga underhandlingarna, anmälde nu Dalin, ej för dessa, utan för de förgripliga kalottpredikningarna; dessutom misstänkte man, att Dalin fört pennan åt konungen i de skrivelser, som denne ingivit till rådet, »alla stridande mot principen av våra regeringslagar». Resultatet blev, att alla de fyra ständen beslöto, att hos Kungl.

Digitized by Google

Maj:t »anhålla», att Dalin måtte entledigas från sin plats som kronprinsens informator samt förvisas från hovet. Av rådet dömdes han dessutom för kalottpredikningarna och några andra litterära förseelser till 50 daler smt. böter.

Dalins död. I mars 1756 fick Dalin lämna det hov, som blivit honom så kärt. Straffet var hårt, kanske det hårdaste, som kunde drabba honom. Men han räddade sig till det kära Engsö, där han hade sina gamla vänner, vilka han nu nog kände sig ännu närmare än förut. Den 23 juli 1756 hade nämligen Pipers dotter blivit änka efter greve Brahe, som då på schavotten hade fått plikta för sin trohet mot samma kungapar, för vilket även Dalins liv svävat i fara. Dalins förvisning — under vilken han sysselsatte sig med sin svenska historia — varade dock ej så länge. Andra vindar hade börjat blåsa på höjderna. Det hade börjat knaka i hattpartiet, och i slutet av 1759 blev Dalin befordrad till verkligt kansliråd. I januari 1761 blev förvisningen från hovet upphävd — på förslag av Höpken — och i mars 1763 steg han t. o. m. till hovkansler eller kanslipresidentens närmaste man inom utrikespolitiken. Dalin kunde nu återtaga sitt forna liv. Men denna gång blev hans hovtjänstgöring icke lång. I augusti 1763 sjuknade han i en feber, och efter en lätt dödskamp slutade han sina dagar. I Drottningholms park lät sedan Lovisa Ulrika åt honom uppresa en minnesvård, vars inskrift kanske bäst tolkar den livsgärning, som författaren till Argus och Swenska friheten själv troligen satte högst: Må jorden vila lätt över honom, som med sitt kvicka och älskvärda skämt lättat de kungliga bekymren.

* *
*

Sammanfattning. Det återstår att giva en kort sammanfattning av de olika punkter, som jag redan berört.

Dalin var ingen stark natur, ägde intet patos, höjde sig aldrig till någon entusiasm för en idé, och han saknade fantasi. Han är sällsport litet originell, och sina flesta uppslag har han fått från andra. Hans styrka ligger i hans förmåga att imitera olika stilarter, således icke i nyskapandet, utan i efterbildningen. Den ligger vidare i hans mottaglighet för intryck, ej i hans förmåga att självständigt reagera mot dem. Men han saknade ej blott fantasi, utan även känsla. Han tyckes aldrig hava varit kär. Visserligen har han skrivit några erotiska dikter, men dessa röja bäst, huru föga berört hans hjärta var; de tillhöra snarast hans skämtsamma poem, äro galanterier i den tidens stil och togos helt visst ej på allvar varken av författaren eller av adressaten. Då han kom till hovet, var han blott en 42 års man,

Digitized by Google

således ännu ung, men hovdamerna betraktade honom synbarligen såsom en alldeles ofarlig gammal onkel, och själv ville han ej spela någon annan roll. Av sin tids religiösa rörelser var han likaledes oberörd. Han skrev religiösa poem, då dylika krävdes av hans ställning såsom hovpoet på adelsgodsen, men någon religiös känsla ligger ej bakom dem, och då han kommit till Lovisa Ulrikas hov, där något dylikt dagsverke ej fordrades av honom, upphörde också hans religiösa författarskap. Till ortodoxism och pietism intog han en blott negativ ståndpunkt. Ortodoxismen syntes honom pedantisk och löjlig, dess dogmatik barbarisk; den religiösa känsla, som låg bakom pietismen, förstod han aldrig, och på pietisternas allvarliga later och salvelsefullhet stötte han sig. Icke ens för den nyare upplysningsreligionen tyckes han hava hyst något livligare intresse. Han anslöt sig väl till dess krav på tolerans, men till en väsentlig del väl därför att denna tolerans stämde mest samman med hans likgiltighet för de religiösa frågorna. Och för upplysningsfilosofien, för så vitt den sökte nå ett positivt resultat, stod han tydligen främmande.

Han hade således varken fantasi eller känsla. Han var en förståndsmänniska, men en jordbunden förståndsmänniska, som aldrig gjorde något försök att lösa de stora gåtorna, utan som fredligt stannade kvar på en praktiskt klok senscommun-ståndpunkt. Någon bergbestigare var han icke. Till höjderna kände han ingen lust, och för farorna och obehagen av en dylik klättring hade han ett mycket livligt sinne. Det förefaller onekligen egendomligt, att en man med ett dylikt temperament och en dylik begåvning likväl kommit att intaga en ledande ställning inom det svenska kulturarbetet. Men med en viss rätt kan man på honom tillämpa ett yttrande av Brunetière om Dalins vida större samtida Voltaire: »Om jag icke fruktade att leka med ord, skulle jag säga, att Voltaires stora originalitet består i att alldeles sakna originalitet. Jag vet åtminstone icke någon idé, som han framlagt och som tillhör honom, som är hans upptäckt eller hans uppfinning.» Detsamma kan i ännu högre grad sägas om Dalin. Men detta är blott *ett* drag i karakteristiken, och ingen kan neka, att Voltaire likväl var sin samtids främsta kulturpersonlighet, den, som satte hela upplysningsrörelsen i gång. Detsamma kan, vad Sverige beträffar, sägas om Dalin. Just i följd av sin brist på temperament och originalitet blev han eolsharpan, som återgav vinddragen inom tiden, och genom honom kom Sverige dock med i den stora europeiska kulturrörelsen.

Liksom Voltaire saknade han, som sagt, originalitet, men han hade även en annan likhet med honom: han var stilist — visserligen

Digitized by Google

en stilist blott efter svenska mått — och tack vare denna stil vann han gehör för de idéer, han förkunnade. I början är denna stil ännu tämligen gammaldags och otymplig — så i de flesta Argus-artiklarna och framför allt i Brynilda, men på 1740-talet blir den allt bättre och ledigare, hans vers får en viss elegans, och hans prosa blir korrekt, stundom kvick. Och som berättare var han redan från början ypperlig. Stilisten Dalin har också ansetts göra epok inom vår litteratur. Hans språk var — naturligtvis i litterärt förbättrad form — den bildade, aristokratiska samhällsklassens, ty det var framför allt för denna han skrev, och det var inom denna han själv gått i skola. Språket är således varken den lärda, latinska universitetssvenskan eller de prästerliga författarnas halvt vulgära, halvt bombastiska svenska. Hans ordval är ovanligt rent svenskt, och han förlöjligar lika mycket pedantens latinsvenska som sprättens fransksvenska. Sina stilmönster har han väl fått från utlandet, och Sylwan anmärker, såsom det synes mig alldeles riktigt, att han såsom versifikatör anslöt sig till fransmännen, såsom prosaist snarast till den engelska klassicismen, till stilister såsom Addison och Swift. Men samtidigt bibehåller han sin svenskhet. Han förlorar aldrig kontakten med de karolinska skalderna, och hos Lovisa Ulrikas hovpoet fanns det alltid kvar något av Runius' både lynne och stil. Till sist har han i detta avseende ännu en förtjänst. Han har sinne för att olika uppgifter kräva en olika stilart, och i förmågan att växla dylika är han den förste konstnären inom vår litteratur.

Utom stilen har Dalin ännu en likhet med Voltaire: den stora mottagligheten för intryck. Dalin började sin bana under en högkonjunktur för utilism och moral. Ingendera låg för hans naturell, men han tog intryck av tidsströmningen och gav ut vår första, mera betydande moraliska veckoskrift. Att han efter blott två år upphörde med denna, torde nog till en väsentlig del hava berott därpå, att han under arbetets gång kommit till insikt om, att moralistens och folkuppfostrarens roll ej passade för honom. Han var ingen borgare, och hans ideal var den aristokratiska miljö, i vilken han redan före Argustiden kommit in. Den borgerlige moralisten tystnar därför ganska hastigt, och i stället har han fått känning av ett annat vinddrag inom tiden. Såsom jag redan nämnt, börjar fram mot århundradets mitt en motrörelse mot utilismen. Det är den gryende esteticismen, som sedan under den gustavianska tiden blir den tongivande. Den förste, hos vilken den nya vindriktningen kan skönjas, är Dalin, och redan 1738 skriver han den fransk-klassiska tragedien Brynilda och komedien Den afwundsiuke samt 1742 sin efterbildning av Henriaden, den stora hjältedikten Swenska friheten. Litteratur-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

historiskt hava dessa försök en stor betydelse, ty härigenom införde han den fransk-klassiska smak, som sedan skulle bliva härskande ända in på 1800-talets början. Men estetiskt misslyckades han, ty varken tragedien eller hjältedikten eller ens komedien låg för hans begåvning. Han var, som sagt, jordbunden, på idealismens höjder var han städse bortkommen, hans eljes så säkra stilkänsla övergav honom, och han blev vulgär i sina försök att imitera Racine och Voltaire. Ej heller var han någon människoskildrare. Han hade en snabb, realistisk uppfattning av situationer o. d., över huvud av det yttre, men han var alldeles för ytlig att kunna tränga på djupet av en annan individualitet, hade ej ens pejlat sin egen. Även här drog han sig också efter de misslyckade försöken tillbaka.

Redan förut, under Awazutiden, hade han dock funnit en genre, som fullkomligt passade för hans temperament och hans begåvning, och efter Swenska friheten blev denna, i stort sett, den enda han odlade. Det var den poésie fugitive, som redan Werwing infört, och som, då Dalin kom till Stockholm, ännu var på högsta modet. Genom Dalin fick denna bagatellpoesi en ytterligare förfining, och det var framför allt den, som kom att leva kvar under den gustavianska tiden. Denna rokokopoesi fordrade varken känsla eller fantasi, ty motiven voro använda ända sedan Voitures tid, och det gällde blott att variera dem. Det, som krävdes, var esprit och stilkonst, och Dalin hade bägge, t. o. m. — efter svenska förhållanden — i mycket hög grad. Vidare hade han en naturlig älskvärdhet och den karolinska tidens goda lynne. Denna rokokopoesi var dessutom aristokratisk, avsedd endast för samhällets överklass — den enda, för vilken Dalin intresserade sig. I denna diktning hava vi därför honom själv, sådan han var både som poet och såsom människa. Den senare med sitt ständigt förbindliga leende, sitt aldrig sinande bläckhorn och sina bugningar är ju ej vidare imponerande. Men läser man dessa dikter med någon sympati, kan man förstå, varför icke blott Dalins poesi, utan ock hans person var så omtyckt i de kretsar, där han umgicks. Bakom det skämt, med vilket han roade familjerna Rålamb, Ribbing, Piper och framför allt drottning Lovisa Ulrika, låg det dock något annat och mera än blott skämt. Där fanns också något av ett hjärta. Dalin hade i sitt liv troligen varken känt kärlek eller vänskap — till en del väl därför, att han blott umgicks i sådana kretsar, där man socialt stod över både hans kärlek och hans vänskap. Han var icke god vän med greve Piper, baron Rålamb eller baron Ribbing, men han hade en stark känsla av tillgivenhet för dem, något av vasallens trohet, och denna lyser dock fram bakom skämtet. I Grållens saga hade han, omedvetet, skildrat

Digitized by Google

icke blott det svenska folket, utan ock sig själv. Grållen har ingen utpräglad individualitet, utan formar sig efter sina husbönder, och det enda karaktärsdrag, som kommer fram, är hans tillgivenhet för dessa. Sådan var också Dalins psyke. Han var ej de starka känslornas man, men då hans tillgivenhet sattes på prov, hade han mod att våga, och som vi sett, tvekade han ej att för Lovisa Ulrika riskera sitt liv.

Den poesi, som Dalin skapade och gav i arv åt den följande tiden, var således i främsta rummet en diktning för aristokratien, och denna karaktär bibehöll den svenska vitterheten i stort sett under 1700-talet. Den skiljer sig därigenom starkt från den samtida danska. Holberg var visserligen en lärd man, men hans åskådningssätt var borgarens, i varje fall icke »baronens». På Dalin har Holberg mycket litet inverkat, och den store danske författarens insats i den svenska frihetstidens kultur gjordes företrädesvis inom medelklassen. Denna olika läggning hos de båda män, som inleda tidens litteratur i Sverige och i Danmark, fick också en viss betydelse för den följande utvecklingen. Den danska litteraturen blir övervägande borgerlig, den svenska litteraturen övervägande aristokratisk, och bland dem, som kort efter Dalin ange tonen för denna, möta vi de tre grevarna Gyllenborg, Creutz och Oxenstierna. Överklassens smak sprider sig snart till medelklassen, i någon mån ock till underklassen. Så gick det i varje fall under 1700-talet, och t. o. m. Bellmans kroghjältar hava en nyans av avsigkommen elegans, som skiljer dem från Jeppe.

Dalins poésie fugitive rörde sig visserligen blott med bagateller, fylldes icke av tidens ledande idéer, men den gav oss dock, såsom jag redan påpekat, vad vi förut knappast haft: en litterärt bildad överklass med vittra, icke blott lärda, politiska eller religiösa intressen. Utan en dylik publik, som till det väsentliga var Dalins skapelse, hade den gustavianska litteraturen ej varit möjlig. Tack vare honom hade man dock i Sverige fått en litterär kultur.

Till sist: Dalin var icke endast rokokopoeten. Han var visserligen fältpredikanten Nicopompus, men han var ock sekreterare i Vitterhetsakademien och författare till vår första läsbara svenska historia. Han var icke blott den glade, oförarglige skämtaren. Han var även, såsom vi sett, den första stormsvalan för den »upplysning», som skulle komma att behärska senare delen av århundradet, och han var det ej endast genom sina prästsatirer utan ock och framför allt genom sin historia med dess krav på en av teologi och fantastisk fornforskning oberoende kritik, dess anfall på den religiösa vidskepelsen, dess krav på tolerans och sens commun. Martin Lamm slutar sin biografi över Dalin med att påpeka det företal, som han

Digitized by Google

kort före sin död skrev till den svenska historiens tredje del. Det riktar sig mot Rousseaus några år förut utgivna stridsskrift mot kulturen — den skrift, som innehöll krigsförklaringen mot den så förgudade upplysningen. Dalin ger Rousseau delvis rätt, men han håller dock på kulturens stora förvärv. Jag vill — skriver han — »icke säga, att de mest upplysta tider, eller då den bästa smaken regerat, varit de rikaste på dygder. Tvärtom. Upplysningen i bokvett har ofta till intet annat tjänat än att visa eftervärlden de lastbaraste åldrar. Jag vill blott säga, att sanningen genom det allmännas omdöme har alltid sina vissa tidevarv att segra dels i dygder, dels i snillegåvor, fastän oftast hänt, att de icke båda på samma tid inträffat.» Men att lärdom, smak och vitterhet varit själva orsaken till sedernas förfall och folkens undergång, är en åsikt, som han ej kan biträda: »de böra lika så litet skyllas för att orsaka något ont som solen, då hon med sitt ljus vägleder en illgärningsman».

Den bärande tanken i upplysningsrörelsen, tron på förnuftets förmåga att leda mänskligheten fram till allt högre fullkomlighet — den tanken var i varje fall en bland trådarna i Dalins så skiftande författarverksamhet.

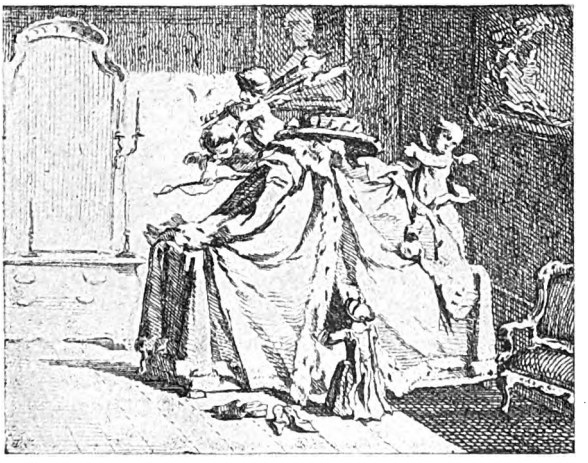

Vignett ur Dalin, Poetiska arbeten. 1782.

Digitized by Google

DALINS SAMTIDA OCH EFTERFÖLJARE

Lovisa Ulrika.

FÖRTJÄNSTEN av den umgängeslivets kultur, varom nyss talats, tillkommer icke Dalin ensam, och i mycket var den oadlige informatorn här endast lärjunge åt andra. Samtida med honom voro tvenne andra personligheter, utan vilka Dalin icke fått tillfälle att utveckla sin naturliga esprit och vilka bägge i viss mån försågo denna med bränsle. Jag avser Carl Gustaf Tessin och Lovisa Ulrika. Tyvärr finnes ingen utförlig, modern biografi över någondera — måhända därför att ämnet är för rikt och mångskiftande, måhända ock i följd av brister i bådas karaktärer. I dem funnos onekligen fläckar, som icke lämpa sig för äreminnet, men båda voro utpräglade personligheter med starka konstnärliga, litterära, även vetenskapliga intressen, båda voro betydande intelligenser, båda stodo i sällskaplig kultur på höjden av sin tid, och likheten sträcker sig slutligen därhän, att båda av olika skäl misslyckades i det politiska livet samt efter en lysande ungdom slutade såsom halvt förgrämda åldringar. De allmänna dragen av Lovisa Ulrikas biografi äro kända från den politiska historien, men denna bild av den politiserande, obalanserade, lynniga och obetänksamma furstinnan behöver dock kompletteras med de drag, som kunna lånas från hennes brev och dagböcker. I dem möta vi en kvinna, som för sin tid var högt bildad, intresserad och begåvad, med starka känslor, icke utan hjärtats godhet och en viss storslagenhet i uppfattningen. I varje fall var det hon, som skapade det första litterära hov, som funnits i vårt land, som, ehuru tyska, gav detta den franska kultur, som sedan präglade hovlivet under återstoden av 1700-talet, och som kanske mer än andra verkade för upplysningsidéernas spridning inom den svenska överklassen.

Digitized by Google

Carl G. Tessin.

Oljemålning av J. L. Tocqué.
Tillhör justitieråadet frih. Bo Leijonhufvud.

Digitized by Google

Digitized by Google

Tessin hade liksom Lovisa Ulrika en fullkomligt fransk bildning, men för upplysningsfilosofien stod han främmande, och av hans dagbok får man snarast intrycket av en man med en gammaldags karolinsk religiositet. De intryck, han tog av den franska kulturen, voro icke av de i hans ungdom ännu svaga upplysningsidéerna utan av »le grand siècle» och av rokokon. Tessin.

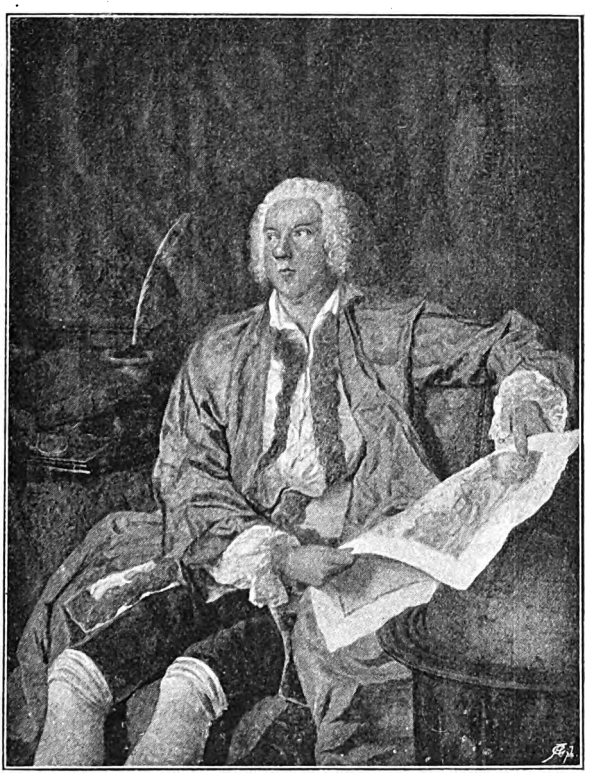

Carl Gustaf Tessin.
Porträtt målat i Paris på 1740-talet av J. A. J. Aved. Tillhör ingenjör G. F. Enderlein. Åkerö.

Carl Gustaf Tessin föddes 1695 såsom son till den berömde arkitekten Nicodemus Tessin d. y. På det svenska riddarhuset var ätten tämligen ny. Farfadern, Nicodemus Tessin d. ä., som från Stralsund inflyttat till Sverige, hade adlats 1674; fadern blev först 1699 friherre, ehuru han sedan steg till greve, överstemarskalk o. s. v. Men trots denna nyadliga börd gör sonen redan från början av sin bana intryck av att tillhöra den högsta svenska aristokratien, och han saknar alldeles alla uppkomlingslater; måhända samman-

Digitized by Google

hängde detta därmed, att hans mor var en grevinna Stenbock. Liksom fadern skulle också han utbildas till arkitekt, och under hela sitt liv bibehöll han sin ungdoms konstnärliga intressen. Tidigt kastades han dock in i politiken, drogs därigenom från konstlivet och blev redan vid trettio års ålder svensk minister i Wien. Ur en synpunkt var han synnerligen lämpad för den diplomatiska banan; nästan ingen kunde i så hög grad som han uppträda såsom grand seigneur, och i Wien, Berlin och Paris kom han därför genom sin personlighet att spela en roll, som icke motiverades av Sveriges betydenhet. För hans ekonomi hade dock detta — i förening med hans konstinköp — en mycket sorglig effekt; hans finanser blevo alldeles förstörda, sina dyrbara samlingar nödgades han sälja, och han slutade såsom en ruinerad man. Vid den märkliga riksdagen 1738 valdes han till lantmarskalk, och då Horns regering störtades, erbjöd det segrande partiet honom platsen som kanslipresident. Han föredrog likväl att såsom — halvt hemlig — ambassadör avgå till Paris för att där utverka det understöd från Frankrike, som var nödvändigt för det tillämnade kriget mot Ryssland. Redan förut hade han där starka försänkningar inom de ledande kretsarna vid Ludvig XV:s hov. Under sin långa utrikes studieresa 1714—1719 hade han en längre tid vistats i Paris, där han omhändertagits av sin frände, den halvt franske greve Eric Sparre, som varit fransk maréchal de camp och vid denna tid var svensk ambassadör vid det franska hovet; 1727 gifte sig Tessin med hans dotter. 1728—1729 hade han åter varit i Paris, och nu stannade han där 1739—1742. Under denna tid umgicks han icke blott i de politiska kretsarna, utan ock i de vittra och framför allt i de konstnärliga. Voltaire stod då ännu icke vidare högt i anseende, vistades för övrigt ej i Paris, och de tongivande inom den litterära världen voro Fontenelle och Marivaux, vilka tillhörde Tessins närmare umgänge. Det var av dem, som han tog de starkaste intrycken, liksom av La Motte, som dock avlidit före Tessins ambassadörstid. Vid hans bord samlade sig vidare de ledande inom konstnärsvärlden; i de berömda målarnes ateljéer gjorde Tessin talrika besök, och under dessa år var han den franska konstens store Mæcenas. Särskilt beskyddade han Boucher, och tack vare Tessins inköp äger Sverige nu de kanske mest representativa dukarna av denne store rokokokonstnär. Han förvärvade ock tavlor av Nattier, Tocqué, Oudry, Aved, van Loo, Desportes, Natoire, Lancret, Pater, Chardin — med ett ord av det dåtida Frankrikes främsta konstnärer. Han köpte statyer, böcker, handteckningar och kopparstick samt framför allt medaljer, och hans konstsamling blev den rikaste, som någon enskild svensk

Digitized by Google

man ägt. Hans ekonomi blev visserligen härigenom undergrävd, men i det yttre var han fortfarande den mest lysande av Sveriges statsmän, i sin mannaålders fulla kraft, den fulländade världsmannen med en figur och anletsdrag, som nästan kunde kallas sköna. Då giftermålet mellan Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika skulle avslutas i Berlin, blev det också Tessin, som 1744 skickades dit för att avsluta äktenskapet och per procuram företräda brudgummen. Såsom vi redan sett blev han därefter det unga hovets spiritus rector, och det var han, som väsentligen angav tonen för detta, redan innan Dalin kommit dit. 1747 steg han slutligen till kanslipresident och hade således nått maktens tinnar. Men såsom jag redan utvecklat, var det denna dubbelställning, som störtade honom. Såsom kanslipresident nödgades han sluta 1752, såsom kronprinsens guvernör och överstemarskalk tog han avsked 1754 och drog sig därefter tillbaka till sin egendom Åkerö, där han ruinerad och halvt bortglömd slutade sina dagar i januari 1770.

Tessins dagbok.

Ensamheten på Åkerö begagnade Tessin till att nedskriva en dagbok. Denna, som ännu förvaras på slottet och ej får flyttas därifrån, börjar i augusti 1756 och sträcker sig till slutet av 1769. Den omfattar icke mindre än 29 folioband samt två portföljer, men är dock icke alldeles fullständig, ty 1914 återfanns i London ett kvartband, som innehöll hans dagboksanteckningar under åren 1748 till 1752 och som 1915 utgavs av Sigrid Leijonhufvud. Av Åkerödagboken tryckte G. Montgomery 1824 ett band (året 1757), och redan förut, 1819, hade F. V. von Ehrenheim publicerat ett utdrag ur det hela, kallat Tessin och Tessiniana; de i dagboken införda vittra försöken meddelades 1882—1883 av G. Frunck i Svenska litteratursällskapets skriftserie.

Dagboken var icke, såsom man en tid förmenade, avsedd för allmänheten, såsom ett slags försvarsskrift för författaren. Den är i stället snarare hans förtrogna, ett testamente, som han ville giva sin fosterson Fredrik Sparre och i vilket denne skulle återfinna en bild av den bortgångne, hans minnen, hans reflexioner m. m. Den är skriven ömsom på svenska, ömsom på franska, tämligen huller om buller och utan några litterära anspråk. Själv kallar han dagboken ganska expressivt »ett slags skräplåda, i vilken man kastar allt vad för handen kommer». Såsom vi redan sett av några förut gjorda utdrag, berättar han dock ej illa. Anteckningarna nedskrevos, då han redan var en fallen storhet, och det var därför naturligt, att hans bitterhet ej sällan skulle lysa fram. Men i själva verket är han vida mindre hätsk mot forna motståndare än t. ex. Fersen, vars ålderdom dock var vida lyckligare än Tessins, och hur omdömena

Digitized by Google

än utfalla om hans politiska bana, synes man dock böra medgiva, att han, för att leva under ett partitidevarv, var mera gentleman än de flesta andra från denna tid; hans fåfänga, som så starkt påtalats, gör honom aldrig löjlig, och själv inser han åtminstone några av de fel, som vållat hans olycka.

Tessins tal.

Såsom författare i egentlig mening sattes han av samtiden högst i de tal, som han vid olika tillfällen höll. Såtillvida var detta befogat, som han här verkligen kom med en nyhet. Tal med anspråk på konstnärlighet hade förut icke hållits i Sverige, och det var Tessin, som bröt vägen för den vältalighet, som under 1700-talet i estetiskt värde nästan sattes högre än poesien. Hans mönster voro de samtida franska retorikerna, särskilt Fontenelle, troligen även dennes dåliga efterhärmare, och å sin sida blev Tessin mönstret för frihetstidens svenska talare. Sedan kom Thomas i Frankrike och blev förebilden för den gustavianska tidens vältalare. Själva ingredienserna äro dock överallt desamma, och dessa kunna knappt sägas vara vidare goda, ty denna blomsterrika stil sammanhänger väl mycket med det äldre 1600-talets aldrig fullt utrotade barock; Voltaire däremot skriver en helt annan prosa. Och i svensk kopia framträda felen än skarpare, icke minst därför att retoriken här uppblandas med den otympliga kanslisvenska, vid vilken man förut varit van. Det ursprungliga mönstret hade naturligtvis varit Cicero, och från honom hade man fått kravet på en ordrik framställning. Ordrikedomen lämnar ingenting övrigt att önska, varken i Frankrike eller i Sverige. Perioderna äro ovanligt långa och skrida högtidligt fram, liksom iklädda rådstalar och allongeperuk. Man föredrar alltid en omskrivning framför ett enklare uttryck, det abstrakta framför det konkreta, man älskar oratoriska upprepningar och att krydda framställningen med allmänna moraliska reflexioner — detta kallades »filosofiskt starka tankar». En annan fordran var ett kraftigt patos, som dock förefaller oss ytterligt uppstyltat och genomgående falskt. Naturlig och osökt är en talare aldrig, och ett tals förtjänst synes nästan hava bestått däri, att det så mycket som möjligt avlägsnade sig från de vanliga uttryckssätten. För att finna detta behöva vi blott läsa några rader i det berömda tal, som Tessin till sitt försvar 1747 höll inför riksens ständer. Det ansågs såsom ett retoriskt mästerverk, prisades högt av samtiden, men är stelt och affekterat.

Denna stil blev emellertid icke — och kunde lyckligtvis ej bliva — en allmänt svensk prosastil. I regeln begränsades den till akademierna och där särskilt till minnestalen. Men inom Svenska akademien fortlevde den långt in på 1800-talet, och hos de sista epigo-

Digitized by Google

nerna ter den sig ännu mera barock, sedan man börjat uppblanda den franska 1600-talsstilen med romantiskt svammel.

Såsom stilist bör Tessin likväl ej bedömas efter talen. Såsom vi minnas hade han strax efter prins Gustavs födelse blivit utnämnd till dennes guvernör, och i den egenskapen utgav han några arbeten, som onekligen hava en verkligt god stil, vårdad och naturlig. 1751 tryckte Lovisa Ulrika, Tessin ovetande, i några få exemplar: Utkast af en gammal mans dageliga bref under dess sjukdom til en späd prints. Innehållet utgjordes av några brev, skrivna under februari och mars 1751. 1753 följde en ny av Tessin själv utgiven samling: En äldre mans bref til en stadigare prints. Slutligen tryckte han en ny tillökad upplaga av bägge: En gammal mans bref til en ung prints (1756), vars andra del innehåller förut ej tryckta brev från tiden 1754—1756. Den anmärkning, som man nu riktar mot dessa brev, är givetvis den, att de ej äro skrivna för adressatens räkning. Den första samlingen är väl ännu hållen i en barnslig ton, innehåller sedelärande berättelser, fabler o. s. v. Men den andra, vars första brev skrevos, då kronprinsen nyss fyllt fem år, ligger så högt över ett barns fattningsgåva, att breven ur den synpunkten förefalla oss rent orimliga. Men i verkligheten hade de knappt den uppgift, de föregiva. Tessin hade erhållit ett uppdrag, vid vilket allmänheten lade den yttersta vikt: att uppfostra landets blivande konung, och han var därför angelägen om att för denna allmänhet framlägga de uppfostringsprinciper han följt. Den andra samlingen — liksom den tredje — var i viss mån en försvarsskrift. Han utgav den, sedan han redan fallit i onåd, kort innan han officiellt frånträdde guvernörsskapet, och boken trycktes mot konungaparets vilja. Rättvisan kräver således, att man betraktar En äldre mans bref ur denna synpunkt. En gammal mans bref.

Tessins förebild var Fénelon. Denne hade som bekant varit lärare för Ludvig XIV:s sonson, hertigen av Bourgogne, Frankrikes blivande konung, och för sin discipel hade han författat romanen Télémaque (1699), som närmast bör betraktas såsom en uppfostringslära. Fénelon levde på gränsen mellan tvenne åldrar, le grand siècle och upplysningen. Han var icke ortodox såsom Bossuet, utan hade en stark dragning åt en katolsk känsloreligion, som företer en viss likhet med den pietistiska rörelsen inom protestantismen. Han var vidare politiskt liberal, en fiende till Ludvig XIV:s absolutism och krigspolitik, till hans slöseri och nöjeslystnad, och i stället prisar han det enkla, naturliga levnadssättet och de fredliga idrotter, som skapa ett lands rikedom och lycka. Ett arbete med dessa utilistiska och demokratiska tendenser måste naturligtvis bliva

Digitized by Google

oerhört populärt i frihetstidens Sverige; 1721 och 1723 hade romanen också utkommit i två olika översättningar och trycktes för övrigt under 1700-talet två gånger på franska här i Sverige. Tessin kunde därför räkna på den svenska allmänhetens bifall, då han i sina uppfostringsbrev framlade samma idéer. I ett av dessa gör han »en liten mönstring över de män, vilka gjort sig överhetens nåd och allmänhetens tacksamhet i det högsta värdiga», män, »vilkas ogemena flit, snille, eftertänksamhet och oförtrutenhet fäderneslandet både heder och båtnad tillbragt». Bland dessa nämner han inga krigare och statsmän, utan »en Celsius, vilken med så mycket beröm in- och utomlands bidragit att utröna jordklotets rätta skapnad, en Polhem, som så ofta bragt en självsvåldig och yr natur under konstens aga och lydnad, en Linnæus, som i ordning ställt samt nyttiga gjort de minsta växter och kräk, vilka liksom smygt sig undan vår åsyn, en Alströmer, som under oändeligt förtal vågat egendom, krafter, hälsa och liv till handaslöjders grundläggning, en Grill, som ymnigt kringsprider väl förvärvad egendom till handelns utvidgande, otaliga landsmäns brödföda och mångfaldiga fattigas underhåll, en Cambell, vilken gjort kinesiska varor till svenska produkter» o. s. v. Liksom Fénelon inskärper han, att börden intet betyder mot förtjänsten: »En dygdig, beskedlig, stadig och idog bonde bör vida högre skattas än en fräck, dum, flyktig och onyttig adelsman», och även hovfolket får sina pikar. På tal om några målningar på Drottningholm skriver han: »Fjärde stycket föreställer en stor (och tvivelsutan älskad) hovhund av danskt slag, målad år 1686, vilken ofelbart skämt mången stol och kjortel här vid Drottningholm, sprungit för vagnen, lupit kull pager, stulit stek, skrämt bondpigor samt fött loppor och således under goda dagar utan bekymmer vunnit, vad mången drygt förtjänar och tröttsamt efterfikar: överhetens utmärkta nåd. Dess övriga bedrifter äro mig obekanta, men att döma efter utseendet har han endast varit en goddagshund, och med honom äro — som med många människor — både dess namn, dess åminnelse och dess gärningar bortdöda.»

Såsom man redan av dessa citat finner, voro breven snarast ett slags moralisk tidskrift, Argus i en ny form — vad stilen beträffar elegantare än de vanliga Argusartiklarna och med ett innehåll, som ofta rör sig på en högre kulturnivå. Av särskilt intresse äro Tessins brev om konsten, ty dessa torde, så vitt jag vet, vara de första, som vi hava på svenska. I varje fall vittna de om Tessins ovanligt fina och uppövade smak. Han skiljer på tre målarskolor: den italienska, den nederländska och den franska. Den italienskas styrka är teckningen och figurernas idealitet, den franskas är vad Tessin

Digitized by Google

kallar »ordonnancen» (kompositionen). Nederländska och tyska målare hava »bekymmersamt följt naturen, sådan som den sig för deras ögon viste. Var en människa, som tjänte dem till modell, vacker, var det så mycket bättre och lyckligare för en Venus eller någon annan gudinna, som under dess skapnad föreställdes. Var åter modellen stygg och ful, så var gudinnan olycklig och dess gestalt obehaglig. Av denna trälsamma efterapning alstrades likväl den härliga kolorit eller färgblandning, som ännu i denna dag av andra länders mästare snarare kan med förundran rönas än lyckligen efterföljas.» Därefter slutar brevet med en skisserad framställning av den svenska målarkonstens historia, som inledes med några vemodsfulla ord, vilka man har svårt att utan medkänsla läsa: »Undren ej, min nådige herre, att jag mig något länge vid målningar uppehållit. Större delen av dem, vilka nu vid Drottningholm förvaras, har jag besuttit. Eders Kungl. Höghet lärer varken åstunda eller behöva veta, varför de flyttat boning. Nog är, att de nu vunnit en varaktig stad och torde en eller annan gång, när jag bortgått, påminna min dyre prins, att jag varit till.»

Även om litteraturen yttrar han sig ofta i dessa brev, särskilt om teatern, och även här visar han sig såsom en fint bildad bedömare. Ett brev är skrivet med anledning av den franska trupp, som (1753) kommit till Sverige och börjat spela på Drottningholm och Ulriksdal. För sin elev, som då ännu ej var åtta år, gör Tessin ett utkast till dramats historia — icke dåligt för att vara skrivet på 1700-talet. Högst sätter han naturligtvis den franska teatern, vilken »räknas för den, som mest av alla blivit uppstädad», och främst ställer han Molière: »Hur träffelig han varit, kan därav dömas, att varken förr eller senare någon nått till den höjd, han hunnit». Närmast når dock Regnard. Egendomligt nog nämner Tessin icke sin vän Marivaux, men däremot uttalar han sitt ogillande av den nya art, som Nivelle de la Chaussée kort förut sökt skapa i la comédie larmoyante, »vilken tyckes vilja tränga sig emellan tragedier och komedier, men som ej har varken de förras intryck eller de senares behaglighet. Ty torde den ej länge hava bestånd.» Han tar vidare till orda i en annan vid denna tid mycket diskuterad fråga: »Jag vet, hur angelägen den så kallade uniteten anses, vilken inskränker förloppet inom viss tid och vissa rum. Men som sådant endast sker att bibehålla sannolikheten, så skulle jag tro den väl tåla något inbrott vid ett tillfälle, då alla ting övertyga mig, att vad som förehaves, är en dikt. Ho kan tro, att fransyska teatern är romerska rådhuset? Ho kan inbilla sig, att en stor fransysk peruk och en aktörs styvkjortel är en romersk kejsares dräkt?» Tessin

Digitized by Google

var här dock vida mindre originell, än man förmodat, ty han reproducerar endast idéer, som uttalats av den av honom så varmt beundrade La Motte.

Tessins fabler.

Under Tessins båda första uppehåll i Paris var denne det stora smakoraklet, huvudmannen för »les modernes», vilkas åsikter även Tessin tyckes hava delat. La Motte var en fullblods »verist», ogillade

Det yttre av en sörmländsk bondstuga.
Akvarell till Tessins saga Ett hundrade wargar av Olof Fredsberg.
Nationalmuseum.

därför de tre enheterna och även versen — på prosa kunde man ju mycket tydligare uttrycka sin mening. En huvudavdelning inom La Mottes författarskap utgöres därför av fabler på prosa. Dessa måtte särskilt hava slagit an på Tessin, ty han skrev massor av dylika, vilka återfinnas både i hans Bref och i hans Dagbok. Något estetiskt värde ha de knappast, och det torde även hava varit svårt att få något ut ur denna träaktiga genre, som dock så tilltalade tidens smak för moral i alla möjliga former.

Tessins sagor.

Tessin skrev för övrigt icke blott prosafabler. Han skrev även sagor, några få på svenska, men de utförligaste, egentliga sagorna på franska. Egendomligt nog hade folksagan just under Tessins ungdom blivit populär och fått en litterär karaktär. Den, som gått i spetsen för denna rörelse, hade varit en bland ledarna för les modernes, Charles Perrault, som 1697 utgivit den världsbekanta samlingen Contes de ma mère l'oye, där man fick läsa sagorna om Cendrillon, Blåskägg, Rödkappan, Mästerkatten, Tummeliten m. fl.

Digitized by Google

Gravyr till Tessin, La Faunillane efter F. Boucher.

Digitized by Google

Digitized by Google

Berättartonen är här ännu jämförelsevis folklig, men hos hans efterföljare inom denna genre blev den alltmera preciös, så hos madame d'Aulnoy, mademoiselle de La Force m. fl. Folksagan blev en rokokodikt på prosa, ganska förkonstlad, men icke utan en viss grace. Det var denna rokokosaga, som slog an på Tessin, och denna karaktär kommer särskilt fram i den enda saga, han själv

Det inre av en sörmländsk bondstuga.
Akvarell till Tessins saga Ett hundrade wargar av Olof Fredsberg.
Nationalmuseum.

tryckte: Faunillane ou l'Infante jaune. Redan själva dedikationen (till grevinnan Sparre, född Törnflycht) är av ett visst intresse, ty den vittnar om Tessins — och väl hela den samtida svenska aristokratiens — oerhörda beundran för den franska litteraturen: »Si j'étais français, auteur et laborieux, cette badinerie ne mériterait pas l'honneur de vous être dédiée, mais étranger, peu lettré et paresseux, voilá, à ce qui me paraît, les qualités qu'il faut à un homme qui prend la liberté de vous offrir un conte hazardé dans la langue du monde la plus épurée». Den lilla bagatellen skrev han under riksdagen 1738—1739, tog sedan manuskriptet med sig till Frankrike, och efter en middag kom han där att läsa upp det för den berömde arkeologen greve Caylus, Marivaux och Boucher. Den sistnämnde erbjöd sig då att illustrera sagan, Tessin lät gravera planscherna och trycka boken — i *tre* exemplar, ty han var aristokrat även däri, att han tillhörde detta släkte av bibliofiler, som älska att fabricera rara upplagor. Typografiskt är sagan en liten

Digitized by Google

juvel; de tre exemplaren bundos i citrongult maroquin, och med Bouchers förtjusande gravyrer giva de oss rokokon i dess älskvärdaste form. Texten är ganska obetydlig, ty Tessin var icke, såsom Dalin, någon lycklig berättare.[1] Prins Percebourse — så börjar sagan — »som redan i ungdomen förlorat sin far och sin mor, följde sin böjelse att resa, for till många land, gjorde stora utgifter och kom hem med ökat anseende och minskad förmögenhet». Det land, där han bodde, var mycket älskat av féerna, och den unge prinsen blev därför ej så särdeles förundrad vid de äventyr, som mötte honom. Då han en dag var ute och promenerade, tog han ett krusbär från en buske, men knappt hade han bitit i det, förrän en förtjusande ung dam sprang fram ur bäret — det var La reine aux écharpes d'or, som på detta sätt förvandlats av Géant borgne, en dödsfiende till hennes onkel trollkarlen Grossourcil. Sedan följa i rask takt nya överraskningar i samma stil, ett hopande av bekanta sagomotiv, men utan någon egentlig förmåga att sammanfoga dem till

Christoffer Manderström.
Kopparstick i Mina poetiska arbeten. 1788.

[1] Sagan trycktes 1741 hos Prault i Paris, och han hade på hedersord förbundit sig att ej trycka flera exemplar. 1743 släppte han dock (i en duodesupplaga) ut ett tjuvtryck, av vilket blott sex exemplar äro kända. Även en tredje, också tjuvtryckt, upplaga utgavs 1767 (troligen i Köpenhamn), likaledes i ett fåtal exemplar. Till gravyrplåtarna skrev en fransk författare, Duclos, en ny saga, Conte d'Acajou et de Zirphile, som utgavs 1744.

Digitized by Google

en verklig saga. Det hela var för övrigt ett familjeskämt. Prins Percebourse är greve Axel Wrede-Sparre och prinsessan Pensive, med vilken han blir gift, fröken Augusta Törnflycht, till vilken sagan är dedicerad. Deras dotter Ulrika Sparre kallas Faunillane, därför att faderns gods Fånö var bestämt till hennes arv. Det bärande i sagan är rokokostämningen, ehuru det ej kan nekas, att denna väsentligen kommer fram i Bouchers gravyrer. Faunillane ger oss i varje fall ett talande vittnesbörd om den svenska högadelns rent franska bildning och åskådningssätt. För denna samhällsklass var Tessin onekligen den mest lysande representanten.

Joachim Liliestråle.
Porträtt tillhörigt direktör J. W. R. Liliestråle. Vivsta varv.

Elers, Manderström och Liliestråle.

Det var i dessa kretsar, som Dalin hade gjort sina lärospån. Men om han här var lärjungen, blev han å sin sida mönstret för en hel följd av yngre författare. Till dem kan man räkna Mörk, fru Nordenflycht och Wallenberg, om vilka jag sedan får tillfälle att tala. Av de övriga kan det vara nog att nämna tre, ty varken de eller andra epigoner efter Dalin voro vidare framstående, och ingen gjorde någon ny litterär insats. Den minst självständige var nog Johan Elers (född 1730, död 1813), vilken debuterade 1755 med Mina försök (fortsatt 1756 och 1759). Han försöker sig här i »småvers», i herdekväden, i fabler, i stenstil, ibland också i den högre tonarten, Dalin är överallt mönstret, och versifikationen är icke så dålig. När vi nästa gång möta honom, i det 1774 författade poemet Mina tårar, har han tagit intryck av den sentimentalitet, som vid denna tid gjorde sig gällande, men som var Dalin alldeles främmande. Och slutligen finna vi honom i Glada qwäden (1792) såsom en efterföljare till Bellman och en förelöpare till Valerius och andra författare av sällskapsvisor vid 1800-talets början. Mera trogen mot Dalin var Christoffer Manderström (född 1727, död 1788), vilken tillhörde Lovisa Ulrikas närmaste umgänge, kammarherre hos henne och en ganska bildad man. Hans samlade dikter, vilkas första och enda del kom ut 1788, författarens dödsår, innehålla mest småstycken i Dalins stil, vanligen riktade till någon av hovdamerna, såsom t. ex. »Vid avsändandet af en upphittad taskbok till ett fruntimmer»

Digitized by Google

(1759). Han skrev även herdedikter, fabler, t. o. m. bondvisor på dialekt — utan någon större begåvning, men för sin tid icke så dåliga. Den allvarligaste av dessa Dalinianer var den hederlige justitiekanslern Joachim Liliestråle, vars lärodikt Fidei-commiss til min son Ingemund (1772) hade det huvudsakliga felet, att den skrevs för sent. Den nya tiden hade fått en annan smak, och man skämtade därför ganska mycket med Ingemunds fideikommiss. Det, som hos Dalin slagit an på Liliestråle, tyckes hava varit det karolinska draget, och Liliestråle är en efterboren karolin, gammaldags, med en viss likhet med Spegel. Lärodikten består av en mängd sederegler, ibland ganska kraftiga och sunda, ibland ohjälpligt triviala. Och värst av allt var hans smak att liksom Spegel förse dikten med lärda noter, i regeln från de romerska poeterna, men även från Pope, Thomas, Höpken m. fl. Så börjar dikten:

> Du är en unger dräng, som in i världen träder,
> Du trampar på en gammal jord, som burit dina fäder.

Sanningen av denna icke vidare originella tanke bestyrkes av ett citat från Vergilius: Terra antiqua potens armis atque ubere glebæ. Man kan förstå, att en dyllk poesi ej slog an på Kellgrens tid.

Alla tre, Elers, Manderström och Liliestråle, voro medlemmar av Vitterhetsakademien, och det var därför ganska tydligt, att denna skulle förefalla 1780-talet väl gammaldags och »stelbent». Detta var nog den huvudsakliga orsaken till, att Gustav III icke gjorde något försök att ombilda den i mera modern riktning, utan i stället stiftade sin egen akademi.

Den politiska sagan.

Innan vi lämna denna avdelning, återstår likväl en litteratur, som var samtidig med Dalin och i det hela hade hans dikter till mönster. Jag avser den politiska sagan och den politiska visan, båda huvudsakligen diktarter för medelklassen, delvis även för underklassen. Den politiska sagan hade, såsom vi sett, skapats av Dalin, och det var naturligt, att denna genre skulle bliva populär under en politiskt så upprörd period som frihetstiden. Men litterärt äro dessa efterbildningar föga betydande. De mest bekanta äro Anders Odels Sagan om grötfatet (1753) och Hönsgummans visa (1751) av prästen Olof Carelius. Denna senare är dock på vers och skildrar under bilden av ett hönshus Sveriges öden under fem olika herrskap (från drottning Kristina). Syftet var att bringa det nya konungaparet en lojal hyllning, och diktens oerhörda popularitet förklaras av dess verkligt folkliga ton. Den allegoriska sagan fick för övrigt göra tjänst ej blott såsom hölje för politiken, utan ock för allt möjligt annat. Så har Abr. Sahlstedt i Sagan om tuppen (1758) begagnat sagoformen för att i denna framlägga sina åsikter i de då diskuterade språkfrågorna — icke vidare lyckligt; det bästa torde vara själva inledningen, där Sahlstedt imiterat Dalins Samtal mellan Balzar och Elsa. Sagoformen befanns slutligen ganska lämplig för det rena skandalskriveriet. Ett på sin tid mycket uppmärksammat opus av

Digitized by Google

detta slag var Sagan om herrgåln, som skrevs med anledning av det omstridda kanslersvalet 1747 i Uppsala. På herrgården funnos sju hästar (de hattprofessorer, som röstade på kronprinsen) och elva oxar (mössprofessorerna). Av de senare karakteriserades teologen Asp på följande vältaliga sätt: »Slaktoxen var större än alla de andra, med bläsa under hakan, så stinn och fet, att han aldrig kunde vrida huvudet på sidan, utan när han skulle se annorlunda än framför, så sneglade han med sina ilskna ögon och kunde så vränga dem, att han kunde se bakom sig. Han hade lång svans, spikragg, tjock hud, och var klöv såg ut som en ökstock, så snål, att han aldrig fick nog, och då han vattnades, drack han mer än han orkade, ett ilsket och lömskt djur, bets i mjugg, bölade otäckt, plöjde inte oftare, än det kom åt honom, och då gick det som det kunde.» I varje fall måste man medgiva, att den okände författaren förfogade över ett kraftfullt vokabular.

Anders Odel.
Självporträtt (?) Gripsholm.

Den politiska visan.

Den politiska visan var likaledes mycket populär. Alldeles ny var genren ju icke, ty den hade funnits redan under unionstiden, under Karl IX:s tid hade den blomstrat upp på nytt, och vid Karl XII:s död hade hatet mot Görtz givit sig luft i en mängd visor. En mera konstnärlig form hade den politiska visan då redan förut fått genom Dahlstiernas Kiämpawisa, och Dalin hade vidare utbildat genren. Dahlstiernas näst Dalin mest begåvade efterföljare var den nyssnämnde Anders Odel (född 1718, död 1773), som 1739 skrev den bekanta Sinclairsvisan, vilken så kraftigt bidrog att elda opinionen för det av hattpartiet planerade kriget mot Ryssland. På återresa från Turkiet hade den svenske majoren Malcolm Sinclair mördats i Schlesien,

Digitized by Google

ganska säkert på föranstaltande av den ryska regeringen, och av den allmänna förbittringen över detta nidingsdåd förstod hattpartiet skickligt att begagna sig. I sitt slag är visan ett mästerstycke av den tjugoettårige författaren. Den börjar i den då populära herdevisans ton:

Sist när på ljuvlig blomsterplan
Jag mina lamm utförde
Och satte mig, som jag var van,
Där bäst jag lärkan hörde,
Så kom till mig en gammal man,
Beprydd med silverhåren.
Han såg mig ganska gunstigt an
Och hälsade: God måren!

Av gubben föres herden Celadon in i ett berg, inom vilket dock elyseiska dalar öppna sig, och så träda de in i en sal, där de tolv svenska Karlarna sutto vid ett präktigt silverbord. Den tolfte var en »lång och väl uppväxter hjälte. Hans styva nävar knötos käckt som ramar uppå björnar, hans länder voro såsom berg och marmorn i vår kyrka.»

Han satt uti en svensker rock
Av blått passabelt kläde.
Han hade älghudskyller ock,
Som aldrig låg i träde,
Och handskar utav samma slag,
Så långt på armen räckte.

Så låtes dörren upp, och in träder major Sinclair — sargad, skjuten, men oförfärad såsom i livet. »På svenskt manér» hälsar han sin konung och berättar om sin död.

Jo, börjad' han, vårt Svea är
En dam, som stilla sitter
Och sina gröna lagrar skär.
Förnöjd med fågelkvitter,
Hon dricker fridens söta vin
Ur Friedrichs gyllne koppar
Och skådar med en hurtig min
På sina blåa troppar.

Hon klär sig som en karl med hatt
Och lider ingen mössa.
Dess purpurmun får ingen fatt,
Fast mindre lov att kyssa

Digitized by Google

Mer än som hennes äkta man,
Kung Friedrich store, dyre,
I vilkens trogna, starka hand
Hon anförtrott sitt styre.

Därpå skildrar han det lömska överfallet och gör det ej förgäves, ty kung Karl lovar honom, att det nu skall bryta löst:

Kom, Sinclair, låt oss här gå opp
Och genast slå till korum
Och rida kring i fullt galopp
På Martis flinka forum.

Dikten slutar därmed, att Celadon, som förts tillbaka till sina lamm, uppmanar alla dem, som ha hjärta i bröstet, att hämnas »Malcolm Sinclairs blod».

Från rent estetisk synpunkt kan man väl med Hammarsköld klandra både åtskilliga longörer och sammanblandningen av pastoral och folkvisa. Men Warburg har tvivelsutan rätt, då han finner, att »just denna stilblandning bidrog att vinna läsare å olika håll. Om den mera naiva folkvisetonen anslog de breda lagren, så var åter herdestilen desto mera de bildade till lags.» Och då vi nu, efter nära tvåhundra år, läsa denna dikt, är det fascinerande hos den just denna förening av sirlig rokoko och eldig marseillaise — en marseillaise, som sjöngs på en då populär menuettmelodi. Sådana toner hade Dalin icke kunnat anslå och knappt heller någon annan under frihetstiden. Karl XII:s porträtt har ett liv och en åskådlighet, som sällan överträffats, och det är denna bild, som levat kvar genom tiderna. Ej ens Tegnér har kunnat förbättra den.

Odels dikt är det stora konstverket inom diktarten, och inför denna blekna alla de andra Sinclairsvisor, som vid denna tid kommo ut, samt även Dalins kämpavisa, som vände sig mot krigsivrarna. Kriget, som bröt ut 1741, satte naturligtvis en mängd pennor åter i rörelse, först med anledning av de förmenta segrarna, sedan av förbittring mot de båda olyckliga generalerna Lewenhaupt och Buddenbrock, som överhöljdes med niddikter. Så kommo daluppроret och tronföljarvalet samt efter en längre tystnad det misslyckade revolutionsförsöket 1756. Alla dessa tilldragelser avlade av sig en följd av politiska visor, som i litterärt avseende dock ej erbjuda något större intresse. Slutligen hade man nått fram till demokratiens fullkomliga upplösning på 1760-talet, och det politiska och ekonomiska kaos, som då rådde, avspeglar sig ock i den politiska

Digitized by Google

visan, som nu utvecklas på samma sätt som pressen: till rent skandalskriveri och ett ursinnigt partigräl. Mitt i detta höra vi likväl några visor, som hava en annan klang än de andra, några, som ljuda som själaringningen över hela frihetstiden. Det är Bellmans. Till dem skola vi sedan återkomma.

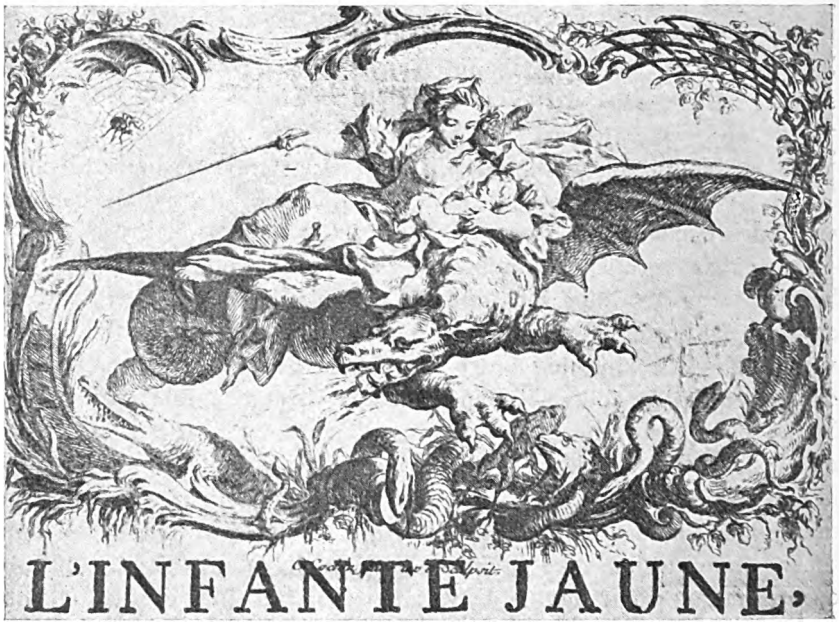

Vignett av C. Cochin d. y. till Tessin, La Faunillane.

Digitized by Google

Hjeltarnas

Samtal,

Med

Den Tapre och Omistelige

Men

På sin hemresa ifrån Constantinopel, i
negden af Breslau den 19 Junii 1739.
förrädeligen Mördade Swenske Ma-
joren wid Uplands Regemente
til Fot,

Den Wälborne Herren

Herr MALCOM SINCLAIR,

Uppå

De sjufwa Eliseiska Fälten
i de dödas Rike,

Berätade af Herden *CELADON*, Som af
en gammal obekant Gubbe blifwit oför-
madeligen dit och dädan förder
samma År.

Tryckt ofwannämde år.

Gammalt tryck av Sinclairsvisan.

Digitized by Google

Digitized by Google

FRU NORDENFLYCHT

R 1743 hade Dalin mottagit uppdraget att författa en svensk historia, och därmed drog han sig som poet tillbaka från allmänheten. Hans rykte såsom skald förblev väl länge oförminskat, och som vi redan sett drev man ännu under den gustavianska tiden i Utile Dulci ett slags kult av Dalin. Men redan på 1740-talet hade en annan författarpersonlighet framträtt med en diktning av ett nytt skaplynne. Det var fru Nordenflycht, och det var hon, som på 1750-talet blev den ledande inom vår litteratur. Någon stor skald blev hon aldrig. Både som prosaist och verskonstnär är hon Dalin underlägsen. Men hon har ett rikare, mera mångtonigt själsliv, hon har ett mera kraftigt utpräglat temperament, känsla och lidelse, och det var denna personlighet, som gav frihetstidens diktning en ny skiftning. Dalin hade varit med om att skapa en finare sällskaplig kultur. Fru Nordenflycht gav denna kultur ett högre andligt innehåll. Det var hon, som satte de stora frågorna på dagordningen och som i Sverige framlade de problem, som samtidigt diskuterades i England, Frankrike och Tyskland.

Fru Nordenflychts litterära insats.

Hennes insats sammanhänger dels med inhemskt svenska förutsättningar, dels med vissa strömningar inom utlandets litteratur, och innan vi övergå till hennes biografi, torde det vara nödvändigt att bilda oss en föreställning om denna bakgrund. De svenska förutsättningarna känna vi redan. Fru Nordenflychts författarskap fortsätter den mera känslobetonade diktning, som vi kunna följa från Columbus ned till Frese och Lohman, och den har till bakgrund de religiösa rörelser, som jag redan skildrat och som kulminerade under hennes ungdomstid på 1730-talet. Men även från utlandet mottog hon intryck, ty liksom Dalin hade hon en sällsport stor känslighet för dylika, ehuru dessa impulser på grund av den olika naturellen hos henne utlöste sig på ett helt annat sätt än hos den förståndskylige Dalin.

Digitized by Google

Han hade påverkats av upplysningens rationalism; hans kvinnliga samtida tog däremot intryck såväl från upplysningen som från den motsatta rörelsen, från 1700-talets förromantik.

Med fullt medveten kraft gör sig utlandets förromantik gällande först omkring 1750, och det vittnar högt om fru Nordenflychts andliga vakenhet, att hon genast uppfattade och påverkades av de nya uppslagen. Men redan före 1750 funnos inom den europeiska litteraturen vissa tendenser att bryta med tidens rationalism och utilism. Mest betydde den gryende sentimentaliteten. Ty i det rikare själsliv, som sentimentaliteten förutsätter, ligger redan ett frö till romantikens längtan och dess oändlighetskänsla. Den, som först anslog dessa strängar, var Steele i sina Spectatorsuppsatser samt sedermera ännu starkare i sina komedier. Genom dessa blev han stamfadern till det »rörande lustspelet», som särskilt utvecklades i Frankrike av Nivelle de la Chaussée, på 1730-talet, men även till det tårdrypande borgerliga sorgespelet, som inleddes med George Lillos London merchant (1731). Också i romanen, särskilt i Richardsons, röjer sig denna sentimentalitet. Men den, som i detta fall gjorde den mest betydande insatsen, var Edward Young, vars berömda Complaint or Night-Thoughts trycktes 1742—1744. Där har sentimentaliteten redan fått den romantiska färgtonen, nattstämningen, världssmärtan, och även i fru Nordenflychts alldeles samtidigt skrivna dikter återfinna vi något av detta, ehuru hon med all säkerhet ej kände till Youngs poem, som då ännu voro outgivna. Båda gåvo uttryck åt något, som så att säga låg i luften, åt ett vinddrag, av vilket Voltaire och Dalin alls icke berörts. Denna sentimentalitet, som står i så stark motsats till tidens förståndsbildning, har ock ett religiöst inslag, som bådar en brytning med upplysningen. Young är icke ortodox, men ännu mindre rationalist. Han har icke något behov att bevisa Guds existens, ty hans känsla har redan givit honom den visshet, han behöver, icke något behov av en dogmatik, som klarlägger Guds egenskaper, ty hela hans väsen genomströmmas av det oändliga, och det var denna nya känsloreligion, som några år senare, hos Rousseau, kom att stå såsom den fullt medvetna motsatsen till upplysningens innehållstomma förnuftstro.

Sådan var atmosfären i Europa under fru Nordenflychts ungdom. Den nya upplysningsfilosofien hade då börjat spridas, men mot denna hade i sentimentaliteten en motrörelse börjat. Fru Nordenflycht tog redan som ung intryck från bägge hållen, och det dröjde länge, innan hon kom till någon klarhet i tidens andliga frågor; fullt gjorde hon det aldrig. Men det tilldragande i hennes personlighet är just hennes ständiga strävan att finna ett svar på livets

Digitized by Google

eviga spörsmål, hennes oförmåga att resignera inför gåtorna, den andliga sönderbrutenhet, som hon därvid kände, men som Dalin aldrig hade erfarit. Själv har hon i ett brev, som hon skrev till Stiernman 1745, då hon ännu ej var tjugosju år, givit en skildring av sitt liv. Den är, så vitt jag vet, den första svenska självbiografi, som innehåller en själs utvecklingshistoria, och redan detta intresse för en psykologisk självanalys vittnar om en författarpersonlighet, som tillhör en yngre och mera utvecklad tid än Dalins.

Fru Nordenflychts barndom och första ungdom.

Hedvig Charlotta Nordenflycht döptes, två dagar gammal, på Karl XII:s dödsdag den 30 november 1718. Hon tillhörde den borgerliga medelklassen. Fadern var kamrer i kammarkollegium och hette Nordbohm samt blev först 1727 adlad, varvid han antog namnet Nordenflycht.[1] Han hade icke mindre än åtta barn, och av dessa var skaldinnan det yngsta. Familjen var dock jämförelsevis burgen, och hon växte därför upp i ett gott och allvarligt borgarhem. Just vid denna tid började pietismen att utbreda sig i Stockholm, och åtskilligt tyder på, att familjen icke stått alldeles främmande för denna rörelse. Själv nämner hon ingenting därom, då hon talar om sin barndom. Vid fem års ålder kunde hon läsa rent, »min fader, som tyckte mig vara begåvad med någon kvickhet, lät mig sedan hos min yngre broders informator läsa än tyska, än latin». Detta skedde dock blott på mellanterminerna, då båda lämnat Uppsala. Informatorn hette Henning Tideman, och — fortsätter hon — »denne berömvärde man, som nu är kyrkoherde i Norrland och för sin exemplariska vandel allmänt älskad, sådde de första frön till en sann gudsfruktan i min späda och böjliga vilja». Föräldrarna ville emellertid ej, att hon skulle uppfostras till något lärt fruntimmer, och då hennes läslust var obetvinglig, måste hon i hemlighet tillfredsställa denna. Mina studier — berättar hon — bestodo dock »ännu icke i annat än Télémaque, våra svenska poeter, tyska resebeskrivningar, fabler och några utdrag ur världshistorien samt en hop teologiska och mystiska böcker, dem jag i synnerhet för den tvehugsamhet, som började yppa sig i mitt förnuft, med mycket begär och åtrå igenomlopp». Uppgiften är intressant, ty den visar både hennes brådmogenhet — hon var ännu ej tretton år — och hennes anlag för religiöst grubbel. De »teologiska böckerna» voro tydligen inga andra än de, som funnos i familjens nog ej vidare stora boksamling, således arbeten av Arndt, Scriver, De la Serre och dylika, i vilka pietismens förberedelser redan kunna skönjas. 1731 flyttade familjen från Stockholm till en lantegendom, Viby i

[1] Även såsom gift bibehöll dottern sitt familjenamn, men detta var bruket på 1700-talet.

Digitized by Google

Västmanland, och där — skriver hon — »började mitt späda förnuft att arbeta. Allting var mig som en gåta. En åtrå att vilja veta sammanhanget av allt bragte mig en oro, som var ovanlig.» Då hon ej fann någon klarhet i den »vanliga» läsning, hon hade — väl de nyss nämnda uppbyggelseskrifterna — »sökte jag få den i filosofiska böcker», men de »lämnade efter sig en tvivlan i sinnet och en ny trängtan att finna sanningen». Vilka dessa filosofiska böcker varit, förefaller mycket dunkelt. Franska och engelska kunde hon ännu icke, och på svenska funnos knappt några andra filosofiska arbeten än Rydelius' Förnufftzöfningar, vilka ej gärna kunna hava gjort henne till en »sceptica», lika litet som Leibniz' Théodicée, såvida ett exemplar skulle hava förirrat sig till Viby; den var för övrigt på franska. Att hon läst Wolffs benhårda latinska skrifter, är ännu mindre troligt, och uppgiften förefaller därför gåtfull. Men på vilka vägar den moderna skepticismen än nått henne, så räddades hon likväl, enligt egen uppgift, från sitt tvivel genom bekantskapen med Henning Tidemans yngre broder Johan. Såsom Martin Lamm visat, var denne wolffian. Han studerade mekanik, och som vi minnas vann wolffianismen sina första anhängare bland matematiker och fysiker, i Uppsala Celsius och Klingenstierna. Wolffianismen var ju ett matematiskt byggt system, som lade huvudvikten på logiken, och för utredningar av denna art hade Tidemans unga kvinnliga discipel utan tvivel föga sinne. I wolffianismen fanns dock en underströmning av ett modernt naturvetenskapligt uppfattningssätt och en viss mottaglighet för den engelska deismen. Vid universiteten betraktades wolffianismen därför ännu såsom farlig och kättersk. I varje fall höll Tideman, liksom Wolff, på förnuftets rätt att pröva, även om båda förfäktade, att uppenbarelse och förnuft ej kunde strida mot varandra. Han var — skriver fru Nordenflycht — »en sådan filosof, som älskade och sökte sanningen med djup eftertanke, men erkände alltid sina svaga krafter alltför ringa att kunna fullkomligen hinna till dess djupa grunder. Således nekade han icke allt det, som var över hans förnuft. Hans ändamål var att stärka och öva sig i dygden, och därför arbetade han mera på sin egen förbättring än på nya system.» Han lade således, alldeles som Rydelius och för övrigt hela tiden, huvudvikten på moralen, och såsom mekaniker och Polhems lärjunge hade han tillägnat sig de nya naturvetenskapliga teorierna om världsbyggnaden: »det nya och antagna systemet om flera världar var rätt nöjsamt att höra honom tala uti». Det förefaller därför, som om de moderna idéer, vilka han i sina samtal bibringade sin elev, snarare borde hava ökat än minskat hennes religiösa grubbel, ty det var dock en fläkt från

Digitized by Google

»upplysningens» värld, som här för första gången slog emot henne. Men Tideman måtte i sin personlighet hava ägt något övertygande och lugnande, och i varje fall stillades hennes oro.

Så dog fadern, på sommaren 1734. Hon hade då ännu ej fyllt sexton år, men var tydligen både andligen och kroppsligen utvecklad långt framom sin ålder. På dödsbädden hade fadern av henne tagit ett löfte: att hon skulle bliva Johan Tidemans maka. Hon var en varmblodig ung kvinna, som under hela sitt liv hade ett starkt behov att älska, och just då denna känsla först började vakna, ställdes hon inför plikten att äkta en man, som hon väl kunde högakta, men för vilken hon aldrig kunde hysa någon ömmare känsla, ty Tideman var ful, puckelryggig och vanvårdad i sitt yttre uppträdande. Hon böjde sig likväl för faderns vilja, och de förlovade sig. Tideman visade henne all finkänslighet, »men alla de små oskyldiga nöjen, som älskande kunna röna, voro oss obekanta». I tre år varade denna nödtvungna förbindelse. Så avled Tideman 1737 efter en längre sjukdom: »min saknad över hans bortgång var så mycket större, som jag tyckte mig nu hava ingen lön för min trogna stadighet och det våld, jag gjort på min böjelse».

Då Tideman dog, var familjen Nordenflycht i det närmaste ruinerad. Fabricius. Skaldinnans bror Anders hade tillskansat sig familjens egendom Viby, bedragit sina syskon på arvet och slutligen (1740) rymt, då konkursen ej längre kunde undvikas. Kort efter Tidemans död tyckes Hedvig Charlotta Nordenflycht hava flyttat till Stockholm, där hon hade en gift syster, och där gjorde hon, troligen 1738, en bekantskap, som blev avgörande för hennes liv. Det var med den då några och trettioårige bataljonspredikanten Jacob Fabricius, som en tid tjänstgjort såsom präst vid den franska församlingen i Stockholm. Den unga mademoiselle Nordenflycht ville nämligen lära sig franska. Den första handledningen hade hon visserligen förut fått av en infödd fransman, sedan hade hennes kusin Carl Klingenberg undervisat henne i språket, men då han måst resa till Uppsala, hade han rått henne att taga lektioner av Jacob Fabricius. Här — skriver fru Nordenflycht — »fick jag ersättning i allt det jag förlorat, och vad som briste i yttre förmåner hos den förra personen (Tideman), fann jag hos denne i högt mått: ett behagligt utseende, åtbörder och levnadssätt, som drogo till sig allas hjärtan, en kvickhet, förenad med mogen eftertanke — in summa: en lycklig blandning av goda själsgåvor gjorde honom ansedd och älskad». Språklektionerna övergingo först till filosofiskt religiösa samtal, och dessa till tvenne älskandes känsloutbyten. Anders Nordenflycht satte sig emellertid emot deras förening, och först då han rymt, kunde de

Digitized by Google

till sist, 1741, bliva ett par. Dessa fyra år — säger hon — voro för vår ömma kärlek en tid av fruktan och ovisshet, men likväl »den ljuvaste tid av hela min levnad».

Amaranter.

Kärleken hade för henne öppnat en ny värld, och denna erotik fick hos henne och Fabricius en alldeles ny skiftning, vida skild från den karolinska tidens. I uttrycken erinrar den ännu om Stratonice, och vår brevväxling — skrev fru Nordenflycht — var ej annat än herdakväden. Men den pastorala formen var blott ett gammalmodigt uttryck för ett nytt innehåll. Tyvärr är Fabricius' biografi mycket ofullständigt känd, men det förefaller troligt, att han en längre tid vistats i Frankrike, väl då såsom guvernör för någon svensk ädling. Hans bildning var i varje fall fransk, vilket ju för frihetstidens prästmän var mera ovanligt. Även hans religiösa ståndpunkt torde i det dåtida Sverige hava varit tämligen originell, ty han var varken ortodox, pietist eller upplysningsfilosof. Mest fjärran stod han ortodoxismen. Han hyllade ej heller upplysningens förnuftstro, och den känsloreligion, till vilken han bekände sig, var av ett vida mera aristokratiskt kynne än den folkliga pietismen. Hans religiositet hade i stället sin rot i fransk jord, dels i den mystik, för vilken madame Guyon varit en målsman och som återverkade ännu på Rousseau, dels i den kristligt platonska filosofi, som utvecklats av Malebranche. Hos Fabricius finner man därför tankar, som återgå än till Platon, än till medeltida mystiker som Bernard av Clairvaux. Utförligast kommer hans livsåskådning fram i en prosaallegori, Wänskaps wäg, som han skrev under förlovningstiden och som sedan infördes i hans efterlämnade diktsamling, Amaranter (1744), som hans maka utgav. Själva allegorien är ej lättydd, och jag skall heller icke försöka att tyda den eller redogöra för hans där infogade av Malebranche påverkade metafysik. Antagligen förstod den tjugoåriga fästmön icke mycket av denna, utan fäste sig vid de enskilda tankarna och framför allt vid timbren i det hela. Jag haver sett dygden — så börjar Fabricius — »jag haver ock sett hennes naturliga skönhet. Så snart jag såg henne, älskade jag henne, ty hennes natur är sådan, att man icke kan avhålla sig ifrån att älska och vörda henne.» Att prisa dygden var ju ingen nyhet. Stiernhielm hade förhärligat den i Hercules. Men där fattas dygden företrädesvis såsom manlighet och har fått sin färg icke blott av platonismen utan ock av stoicismen. Tideman hade också satt dygden såsom det högsta i livet, men med dygd hade han snarast menat praktisk rättskaffenhet och plikttrohet. För Fabricius däremot är dygden sedlig skönhet, har fått en estetisk karaktär, som utan tvivel lånats från Platon och som därför ock erinrar om Shaftes-

Digitized by Google

burys skönhetslära. Det var denna själens skönhet, han återfann hos den unga kvinna, som blivit hans lärjunge, och det var därför han älskade henne. Denna erotik, som svingar sig upp på mystikens och idealismens tinnar, är icke längre den nyktra protestantiska. I stället erinrar den starkt om Petrus de Dacias förhållande till Kristina av Stumbelen, och stundom påminna själva uttrycken om varandra. Vi befinna oss i en annan atmosfär än upplysningstidens. Skönheten — yttrar Fabricius — »är kärlekens magnet. Kroppsliga skönheter draga till sig en kärlek, som kommer överens med dem. Själens skönheter, ju högre de äro, ju starkare och förträffligare är även den kärlek, som de draga till sig.» Gud själv är den högsta skönheten, »alla skönheters original och ursprung». Kärleken till honom, religionen, har sitt hem i känslan, och i stället att »kritisera» vill Fabricius motståndslöst försjunka i den oändlige: »Eviga väsen! Allt vad jag ser försäkrar mig om din vishet och övertygar mig om min okunnighet och alla de tings bräcklighet, som äro satta under tidens välde. Jag är nöjd, när du vill, att säga farväl åt hela vanskligheten, vetandes, att din godhet och kärlek haver en oändlig lycksalig del förvarad för dem, som underkasta sig din vilja och icke göra några näsvisa kritiker över din styrsel. Hav då barmhärtighet över mig, låt mig alltid komma ihåg, att jag är ett kreatur, och hjälp mig, att jag alltid må kunna vila i din vilja som ett barn i sin moders famn.»

Man har lätt att förstå, hur kraftigt en dylik mystiskt färgad känsloreligion skulle slå an på en natur som fru Nordenflychts. Den passade ju alldeles för hennes temperament, för hennes starka känslosamhet, hennes estetiska läggning, hennes orediga, trevande religiositet, och den förkunnades för henne av den man, som hon älskade. Hon var redan förberedd genom sin beröring med pietismen och genom Tidemans dygdereligon. Men den nya förkunnelsen hade en vida varmare färgton, och Fabricius' filosofi mynnade ut i kärleksförklaring, i en fransk dikt till henne själv:

Heureux celui qui trouve l'assistance
Dans son chemin d'un ami fidel et sur.
Il goûtera les plaisirs doux et purs,
Il vit content, il dit toujours: »Mon ange:
Sur l'Eternel nos cœurs fondés,
Les vents et l'eau ont beau gronder.
Quand la vertu nous est aimable,
Helas! notre sort est bel et stable.»

De gifte sig i maj 1741, och strax därefter avreste de till Karlskrona, där Fabricius blivit amiralitetspastor. Där levde jag — skri-

Digitized by Google

ver hans maka — »med honom den allra sällaste levnad, som någon dödlig kan hava i denna ofullkomligheten. Jag ägde allt, när jag ägde min ljuvaste make, och när det förnämsta av min lilla egendom på sjön blev skadat och förlorat, tyckte jag mig ingenting hava mist, så länge jag hade denna skatt i behåll.» Hennes lycka skulle bliva kortvarig. »Min man sjuknade i hetsig feber. Jag anropade den Evige om ändring. Jag föll på knä för doktorer och böd dem allt vad jag ägde för min mans liv. Men allt förgäves!» Fabricius avled den 11 december 1741 — sju månader efter bröllopet.

På den unga änkan hade dödsfallet en fullkomligt förkrossande verkan, och det var denna djupa sorg — även den lycka, hon förut njutit — som blev den avgörande krisen i hennes liv. Men innan vi övergå till hennes diktning under de närmast följande åren, måste vi taga en överblick av hennes första lärospån inom poesien.

Fru Nordenflychts första dikter.

Efter vad hon själv berättar, roade hon sig redan som liten flicka med att för lekkamraterna sammansätta och förtälja sagor ur minnet. Då hon blivit något äldre, började hon att läsa »våra svenska poeter», och vid tretton år skrev hon sin första dikt. Förmodligen fortsatte hon alltjämt under uppväxttiden att skriva vers. Men de år, då hon stod under inflytande av Tideman, mekanikern och wolffianen, voro antagligen poetiskt mindre givande, och det var först efter Tidemans död, som hon med mera allvar tyckes hava gripit sig an med diktkonsten. Hennes mönster voro naturligtvis de äldre svenska poeterna, särskilt Lagerlöf och Frese, och formellt står hon knappt så högt som dessa. Så obetydliga dessa första försök än äro, kunna vi likväl i dem redan iakttaga flera av de egenskaper, som blevo karakteristiska för den mera mogna skaldinnan. Först hennes ärlighet. Tideman hade varit hennes trolovade, men i de dikter, hon skrev vid hans bortgång, hycklar hon ej några ömmare känslor, än hon verkligen haft. Hon frågar sig t. o. m., om hon gjort rätt, då hon givit honom sitt ja, och här märka vi ett annat också för henne kännetecknande drag: denna osäkerhet, som gjorde, att hon aldrig kunde bliva en dogmatica, aldrig kunde slå sig till ro på någon inlärd sats, utan ständigt hade ett behov att spörja. Hennes förstånd hade sagt ja, men ögat nej:

Hur plägsam var mig mången tid
För ögats och förståndets strid!

Månn' det då var mig till en lycka,
Att vettet äntligt seger fick,
Och att jag sökte undertrycka
Allt vad från ungdomstycket gick?

Digitized by Google

Denna dikt skrev hon förmodligen, först sedan hon gjort Fabricius' bekantskap. Den heter Dygdens oförväntade belöning och har redan flera tankar, som erinra om den unge prästmannens filosofi. Så slutar den nyss anförda strofen med förklaringen, att hon tog hänsyn blott

Hedvig Charlotta Nordenflycht.
Porträtt av J. H. Scheffel. Uppsala universitet.

till »den skönhet, som i själen låg». Men »själens skönhet» var en av grundtankarna i Fabricius' filosofi, och det är väl därför sannolikt, att hon under samtal fått uttrycket från honom. Överhuvud var den långa förlovningen med den franskt bildade Fabricius en för henne ytterst betydelsefull tid, och det var nog först nu, hon började driva verkliga studier samt göra bekantskap med utlandets litteratur, med Bayle, Locke, Leibniz, Voltaire. Han styrkte och fullkomnade mig — skriver hon om Fabricius — »ej mindre i kärleken till dygd än i mina små studier och isynnerhet poesien. Min fästman var själv fallen för att göra vers, isynnerhet latinsk. Vi övade flitigt den konsten, ty vår brevväxling är ej annat än herdakväden, och om kärleken allena är mäktig att göra poeter, vad större verkan skulle han ej hava hos dem, som förut ägt något av poetisk åder?» De dikter, hon nu skrev, stå formellt högre än de äldre, hava redan

Digitized by Google

en romantisk färgklang och äro ett uttryck för den mystik, som vi mött hos Fabricius. En dikt som Jordiska nöjens ofullkomlighet är redan klar förromantik. Själva anslaget erinrar om Lohman: de jordiska tingen äro idel förgänglighet. Blomman, av vilken biet drager sötma, vissnar och torkar bort, och samma förgänglighet möter oss över allt i livet. Men till denna tanke har fru Nordenflycht lagt något nytt — längtan, oron, känslan för det eviga och oändliga, i vilket själen vill sjunka och gå upp:

Ack! Var skall jag den rosen finna,
Där själen min kan ymnig föda få?
När skall min längtan en gång hinna
Den hamn, där hon kan evig vila nå?
Hon famlar fåfängt världen kring,
Hon finner brist i alla ting.

O du! som längtan själv har stiftat,
O Gud! som själv är kärlekens magnet,
Du, som naturens verk så skiftat,
Att deras grunder är förgänglighet,
Ack, drag min längtan in i dig,
Du alltings ursprung! Mätta mig!

Vi känna här igen samma sentimentalt färgade religiositet, som samtidigt i mera oskolad form möter oss inom den svenska pietismen. Den har liksom den en erotisk skiftning, men den andas mera kultur, och i uttrycket om Gud som »kärlekens magnet» möta vi en föreställning, som hon fått från Fabricius. Hennes religiösa fantasi var således starkt uppjagad, under några korta månader hade hon ock fått lära känna den jordiska kärlekens lycka. Och så kom slaget! I sin självbiografi har hon skildrat den verkan, detta hade på hennes sinne, och de från annat håll kända kriserna i hennes senare liv visa, att hon här talar sanning. Hon hade ett våldsamt kraftigt känsloliv, särskilt då hennes kärlek kom med i spelet. Alla sinnen — skriver hon — »förstördes och kroppen kastades i yttersta elände. Slag, dåningar, många tillstötande sjukdomar, nattvak och en tankestrid utan vila voro dock icke mäktiga att utsläcka ett liv, som var sig självt till olidlig plåga. Jag måste finna med smärta, att mina krafter, emot allas förmodan, småningom tilltogo och att min förlossning ej var så nära, som jag hoppades.» Efter elva veckors sjukdom reste hon till Stockholm: »Som ingen tröst var för mig att finna hos människor, var ock deras sällskap för mig odrägligt, varför jag valde mig en liten hydda på landet och inrättade i ett torp min sorgliga boning. Här regerade stillhet och bedrövelse med varandra.

Digitized by Google

Hela rummet, med sorgliga målningar beklätt, vittnade om min saknad. En cymbal och några fåglar voro här mina enda glädjeämnen. Mina ögon vilade sällan, och min harpa spelade idel sorgekväden.»

Det sätt, varpå fru Nordenflycht uttrycker sin sorg, är ju icke vår tids. Färgerna äro lånade från herdedikten, och vi äro därför böjda att misstänka deras äkthet. Men varje tid har sin stil och sin känslovärld, och under frihetstiden hade pastoralen en helt annan verklighet än nu. Det var i denna värld, de känslosamma sinnena helst dvaldes — där eller i religionens — och det var därför ganska naturligt, att fru Nordenflychts stil skulle taga intryck av denna pastoral. Den möter oss också i den första diktsamling, som hon utgav efter mannens död och som ägnas hans minne: Den sörgande turtur-dufwan (1743).[1] Det hela är ett litet tunt häfte på 22 sidor, och dikterna äro ganska ojämna, men samlingen är icke dess mindre märklig, ty onekligen har Kruse i sin monografi över skaldinnan rätt, då han betecknar den såsom »ett av de första fullständiga uttrycken för känslans genombrott under upplysningstidevarvet», såsom förebudet till den sentimentalitet, som sedermera under århundradet skulle växa så stark. Det svenska 1600-talet hade i Columbus, Frese och några andra haft verkligt goda lyriker. Den nya tid, som inleddes av Dalin, tycktes däremot ej hava något sinne för denna diktart. Fru Nordenflycht hade det, och i hennes samling möter man en äkta lyrisk dikt som denna:

Den sörgande turtur-dufwan.

Min levnads lust är skuren av,
Och döden är min längtan.
Till dig, du mörka, tysta grav
Står all min trängtan.
— — — — — — — — — —
Du arma, ömma hjärta!
Kan ej den bittra smärta,
Som tär dig utan mått,
Dig ge så dödligt skott,
Att livets tråd må brista
Och ädla själens gnista
Sitt fängehus må mista?

En särskilt romantisk färgton har en dikt, i vilken hon behandlar samma motiv som Young: den mörka, långa nattetiden, som skänker alla andra frid, men »mig en tid att ängsligt gråta»:

[1] Dikthäftet hade censurerats redan den 9 november 1742. Till Stockholm hade fru Nordenflycht troligen ej kommit förr än på våren samma år, då hon flyttade till torpet på Lidingön. Dikterna äro således skrivna på sommaren 1742.

Digitized by Google

En tid, den själv naturen ämnat
Till lisa för var ängslig, trött,
Har sorgen mig till fristad lämnat.
På den min ängslan mest blir skött.
De trötta ögon tynas av,
De falla hop, men utan vila,
Ty bittra tankestormar ila
Ifrån mitt mörka sorgehav.
— — — — — — — — — — —

Du mörka natt, som mig omgiver,
Du är en avbild på mitt sinn.
Där inne aldrig dager bliver,
Där tränges ingen stråle in.
Så fullfölj nu din tysta gång!
I morgon, när sig solen visar,
Med nya tårar jag mig spisar
Och börjar så min klagosång.

Känslan i dessa dikter är otvivelaktigt äkta, och i dem blanda sig icke heller några herdetoner in. Men då samlingen skulle tryckas, såg hon den tydligen från en mera litterär synpunkt och inledde den med ett företal, som icke sprungit fram ur en *så* äkta känsla som själva dikterna. Det börjar: »Älskeliga Philomela! Du åstundar veta, huru den ensamma turturduvan förnöter sina stunder. Ack! På ett ganska beklagligt sätt. Hon har utvalt till boning en enslighet, varest stillheten regerar över allt, undantagandes i hennes hjärta. Vid sjökanten på detta ensliga ställe beskådar hon vågorna, dem hon blandat med sina tårar. Hon vilar sin matta fot på några torra cypresser utan att finna vila till sitt sinne. Om dagen sjunger hon om sin bedrövelse, och natten tillbringar hon i suckande. Hennes ögon blunda aldrig, förrän solen med sin glans förgyller horisonten och lockar allting till liv och glädje.»

Fru Nordenflycht blir författarinna.

När fru Nordenflycht skrev detta, hade hon helt visst en känsla av, att sorgdräkten klädde en kvinna, och hon erfor nog även något av den »vällust i tårar», som sedermera skulle bliva så genomgående inom litteraturen. Hon kände, att hon blivit författarinna, och redan detta gav hennes följande diktning en i viss mån ny prägel. För författarinnan passade emellertid ej det ensliga torpet ute på Lidingön, och hon flyttade därför till Stockholm. Författarskapet var för henne även en ekonomisk nödvändighet, ty hennes arv hade brodern förskingrat, och Fabricius hade ej efterlämnat något. Hon blev därför vårt lands — i högre mening — första yrkesförfattare. Väl saknade hon icke föregångare i den karolinska tidens bröllops- och begravningspoeter, och för att livnära sig måste även hon träda i

Digitized by Google

deras fotspår, skriva grav- och bröllopsdikter samt också anlita de andra utvägar, som den äldre tidens poeter haft till utkomst: dedikationer, t. o. m. tiggarbrev. Men det var nöden, som tvang henne därtill, och 1744, då hon började sin egentliga verksamhet som författarinna, gav hon ut en programdikt, Tankar om skaldekonstens nytta, vari hon i likhet med Triewald fördömde begravnings- och bröllops-poesien, i vilken »skalden obetänkt sig låga ämnen väljer och ärans lagerblad som kram för vinsten säljer». Skalden skall upphöja dygden och anfalla lasten, han får icke smickra, och sanningen skall städse vara hans ledstjärna. Det var det program, hon *ville* genomföra, och så till vida står hon här ännu kvar på utilismens ståndpunkt, att hon särskilt framhåller en dylik skaldekonst såsom »*nyttig*, angenäm och nödig för ett land». Men i verkligheten hade hon ett högre mål. Det var mycket, hon hade på hjärtat och ville sjunga ut, det var för idéer hon ville kämpa, och det var detta, som gjorde henne till författarinna. Både därigenom och genom sin samhällsställning skilde hon sig från den äldre tidens yrkespoeter.

Qwinligit tankespel.

Då hon inför allmänheten framträdde såsom författarinna, var det icke längre såsom »den sörjande turturduvan». I den första samlingen i den serie, hon nu började, kallar hon sig ännu med en pastoral pseudonym — »en Herdinna i Norden» — men i den året därpå utgivna fortsättningen har hon kastat bort herdinnedräkten och uppträder under sitt verkliga namn: Hedvig Charlotta Nordenflycht. Samlingen i fråga var Qwinligit tankespel (1744), som hon dedicerade till hovmästarinnan grevinnan Wrangel och icke mindre än sju hovfröknar. Antagligen hade försöket framgång, ty sedan — mellan åren 1745 och 1750 — fortsätter Tankespelet såsom en vitter årsskrift. Fru Nordenflycht var fullt medveten om innebörden av ett dylikt företag. Det var en kamp mot tidens utilism, som hon började. En svensk auktor — skriver hon i företalet till årgången 1745 — måste »icke allenast skriva väl, utan ock välja ett ämne, som behagar det allmänna. Historien, hushållningen och handeln äro nyttiga och behagliga ämnen för oss. Däremot finner poesien ej många älskare. Hon anses för onyttig. Och som så få äro dess kännare, så hava ock få nöje i henne. Men så vida vi vilja tävla med andra folkslag om snillegåvor, så böra vi ock tåla skalder ibland oss, så mycket mer som en Milton och Pope i England, en Despréaux i Frankrike och en Tasso i Italien rätt så mycket bidragit till sina landsmäns rykte och heder som en Newton, en Fontenelle och en Galilæus. Största delen av våra svenska mannahjärnor äro dock för mogna att roa sig med kvickheter, som ej

Digitized by Google

synas gagna. Välan! De kunna i de allvarsamma och torra vetenskaper arbeta och lämna oss fruntimmer det nöjet och hedern att upphjälpa de andra.»

Även den första årgången (1744) hade varit ett polemiskt inlägg i kvinnofrågan, och i stort sett är hon den första i vårt land, som tagit upp detta ämne. Denna första årgång inledes nämligen av en samling dikter i denna fråga. Den första heter: Fruentimbers plikt at upöfwa deras wett och riktar sig mot dem, som vilja förmena kvinnan att syssla med — vad vi skulle säga — de stora kulturfrågorna. Särskilt vänder sig satiren mot »Herr Matvett», som säger sig själv kunna vara klok och som därför vill ha en hustru, som förstår sitt kök, sin nål och sin spinnrock. Herr Matvett! Det står er fritt att till hustru ta en dum fjolla. Men tro mig: en klok och bildad kvinna kan mycket snart lära sig att sköta ett hushåll. Det är ej det viktigaste i livet, utan det viktiga är, att hon stärker sin själ i vishet:

Sanningsstrålen är här satt
Under mycket moln och dimma.
Den, som söker denna strimma,
Får ock en gång solen fatt.

Men den, som med stoft och mull
Har sin själ i tiden mättat
Och sig efter skuggor rättat,
Går i mörker mer omkull.

Dikten har tydligen en rent personlig bakgrund och är en polemik mot den »husliga» uppfostran, som hon själv fått och som inom borgerliga kretsar torde hava varit den vanliga. Den var vidare författad *före* Fabricius' död, ehuru den först senare trycktes, och den utgör således ett försvar för, att hon, en vitter kvinna, likväl kunde tänka på att gifta sig. Den åtföljes av en Satyr emot afwundsjuka fruentimber, i vilken fru Nordenflycht ytterligare försvarar sig och gör det med både näbbar och klor:

I, som med tusen bry blott sköten mat och maga
Och spotskligt len åt mig, som pennan tar i hand,
Som tro ert eget kön så ömkliga och svaga,
Ej kunna lära mer än sy och väva band,
Tänk: tiden räcker till för läsa och för spinna.
Jag har det själv försökt. Man kan alltsammans hinna.

Men det var icke blott kvinnorna, som voro ointresserade för de stora kulturfrågorna. Vitterheten hade över huvud intet beskydd

Digitized by Google

i de nordiska landen. Med sin lagerkrans och sin luta i handen, heter det i en annan dikt, kom Thalia en gång till Sverige. Men där fick hon knappast tak över huvudet och höll på att svälta ihjäl:

Hon slog de skönsta harposlag,
Med magra fingrar lutan rörde,
Hon klagad' på sitt ödes lag,
Men ingen var, som henne hörde.
Man hastad' sig och gick förbi
En dam, den prakt och guld ej höljde.
Dock var där en, som henne följde
Med träget rop och tadelskri.

Det var Avunden, och denna svor att plåga sånggudinnan, »så länge du din konst ej glömmer!»

Märkligare är en annan i samma häfte intagen dikt, ty den tyder på ett nytt utvecklingsskede i hennes själsliv. Hon hade nu förlorat den ledning, hon haft av Fabricius, oron och tvivlen hade åter börjat vakna, och den upplysningslitteratur, i vilken hon nu fördjupat sig, gav henne ingen klarhet. Jag råkade — skriver hon i sin självbiografi — »i ovisshet och misströstan om den Eviges nåd och försyn. Alla filosofiska tvivelsmål yppade sig på nytt i mina tankar. Jag fann ingen fast botten att vila på.» I sin själanöd skrev hon då ett skaldebrev till Holberg och bad honom om en lösning på de problem, som plågat henne: om själen är odödlig och om det överhuvud finnes en dygd eller om denna blott är människofunder? I vår odlings historia är detta skaldebrev en milstolpe. Det är första gången, som de stora upplysningsfrågorna diskuteras i vårt land. Dalin hade försiktigt gått dem förbi, och de tyckas ej ens hava intresserat honom. Fru Nordenflycht däremot gick med hela sin själ upp i dem, diskuterar dem med en kvinnas lidelsefullhet, upphör aldrig att fråga och får aldrig ett svar, som tillfredsställer henne. Newton, Leibniz, Locke och Bayle ha icke kunnat bringa en tvivlande själ läkedom. De ha visat oss alla de dimmor, som omgiva vår tillvaro, men de ha icke kunnat skingra dem. Är detta då vishetens lön? Består denna vishet till sist däri, att man — som Sokrates lärde — intet vet? Säll är den, som äger sin barndomstro kvar och i nöden kan gå till sin gamla bibel. Säll är också den, som låter leda sig av förnuftet, som blivit »fåfäng tvekan» fri och följer sin åtrå i allt, obekymrad om andras nöd. Säll också den, som förnöjer sig i grova lustar, förnekar Gud, straff och ansvar. Om än hans själ förgås i döden, så har han dock haft jordelivets fröjder. Men olycklig den, som »uti dessa tankar alla får

Digitized by Google

ingen säker grund igen», olycklig den, som »trängtar efter ljus och stöd», men »fruktar, att han sig bedrager». Enligt Locke kan möjligen materien äga tankekraft. Men då måste ju det, som vi kalla själ, förgås i döden och med vår livstid löpa ut. Om det icke finnes någon oföränderlig dygd, densamma i alla tider och hos alla folk, om dygden blott består i »det, som vanan säger», vartill tjänar det då att vara dygdig? Ingen rättvis makt finnes att avkunna en dom över ont och gott. Vad skall kunna trösta »ett förtvivlat hjärta,

Som i en make ser förgås
Sitt jordska allt, sitt sinnes fägnad,
Sitt dygdestöd, all timlig hägnad
Förutan hopp att återfås?»

Den man, åt vilken »man sitt hela hjärta givit, törhända har till intet blivit och njuter ej ett evigt väl».

Fru Nordenflychts styrka var att kunna framkasta frågor. Besvara dem kunde hon icke. Huruvida Holberg sökt att för henne lösa problemen, veta vi ej, och hans brev finnes i varje fall ej kvar. Själv har hon författat ett svar på sina frågor. Men i detta är hennes själ icke med på samma sätt som i spörsmålen. Albert Nilsson har i detta fall förträffligt karakteriserat henne: »Hon var en utpräglad affektmänniska och tänkte icke så mycket med förståndet som med känslan. Hennes tvivel härrörde till sist, icke av vilka böcker hon händelsevis kommit över, utan av vad hon upplevat. Det är ofta något intellektuellt hjälplöst över hennes sätt att fråga och svara, men det personliga, äkta tonfallet saknar hon sällan. Hon kastas mellan tvenne åskådningar och drages till den ena eller den andra, allt efter som hennes härskande stämning är.» I »Swaret» löser hon icke problemet, utan förkunnar blott den tro — eller kanske rättare: det hopp — som hon trots alla tvivelsmål aldrig kunnat uppgiva: »Själen bliver evigt till», och dygden är »ett ljus från gudasolen själv». I motsats till Dalin var hon en djupt religiös natur. Visserligen hade hon nästan fullständigt — som det tyckes utan att själv märka det — lösgjort sig från ortodoxismen, t. o. m. från kristendomen över huvud. Men hon ställde sig aldrig fientlig mot denna. Hon hade omärkligt, utan någon kris, glidit över i deismen. Men hennes deism var av ett annat slag än Voltaires. Den var icke någon kall förnuftstro, utan en varm, verkligt levande känsloreligion. Till hela sin läggning tillhörde hon samma släkte som Rousseau, och på denna ståndpunkt blev hon, med olika skiftningar, stående kvar under återstoden av sitt liv.

Digitized by Google

Hedvig Charlotta Nordenflycht

Porträtt av J. H. Scheffel. Bergielund.

Digitized by Google

Digitized by Google

Hon hade, såsom förut nämnts, 1744 bestämt sig för att leva såsom författarinna och välvde då tydligen ganska omfattande litterära planer. I sin året därpå skrivna självbiografi yttrar hon sig om dessa. Mitt nöje för bokvett — skriver hon — varar ännu. Min lilla versgåva nyttjar jag helst i moralen. Stundom ock i satiren. För teatern har jag gjort några försök, som mina vänner funnit förtjänta att komma i dagsljuset. Vidare har jag under händer flera arbeten såsom levernesbeskrivningar, romaner, en översättning på svensk vers av ett arbete av spanjoren Gracian. Dessutom tänker jag årligen låta utgå en fortsättning av det Kvinnliga tankespelet. »Panegyriska skrifter har jag svårast vid att skriva.» Tyvärr var likväl just detta en nödvändighet för henne, så vida hon ville leva. Det var endast dylik poesi, som då betalades. Redan 1742 hade hon börjat med detta strävsamma yrke, och samtidigt med det att Benzelstierna censurerade Den sörgande turturdufwan, censurerade han hennes Swenska fruntimrets klagan wid Ulricæ Eleonoræ graf — den första dikt av henne, som finnes tryckt. Sedan fortsatte hon oförtrutet på denna väg, och vid nästan alla tilldragelser inom den kungliga familjen lät hon sin lyra ljuda, drog sig icke för att hylla »fridshjälten i Norden, Fredrik den milde». Den ojämförligt största delen av 1745 års årgång av Tankespelet utgöres av lyckönskningar, bröllopsskrifter och gravskrifter till enskilda personer, och fru Nordenflycht spar där alls icke på rosorna. På samma sätt fortsatte hon i nästa del, och där har hon t. o. m. ansett nödvändigt att infoga ett försvar. En skald — säger hon — bör använda sin gåva till dygdens lov. Jag har därför med vissa häcklare »svårt att tro, det panegyriska skrifter böra anses som alldeles onödiga och skadliga». Människan är ju icke fullkomlig, och man får därför »ej vara allt för grannsynt». Med Simonides säger jag därför: »det är mig nog, om den, jag skall berömma, icke är alldeles lastfull» — en onekligen mycket bekväm regel. Om dess sanning var hon själv alls icke övertygad, och i den sista årgången är hon mera uppriktig: »tillfällen hava varit sådana, att jag ännu ej kunnat undvika, ehuru mot min föresats, att skriva på åtskilliga ämnen».

Kampen för tillvaron.

Den stackars skaldinnan hade tyvärr rätt. Ty även med dessa panegyriker hade hon mycket svårt att slå sig fram. Under några år fick hon väl såsom Fabricius' änka ett obetydligt »gratial» från amiralitetet, men faktiskt var hon en »pauvre honteuse», som var hänvisad till förmögna gynnares hjälp. Dylika hade hon funnit framför allt i den grevliga familjen Cronstedt, på vars egendom Fullerö hon tyckes hava tillbringat sommarmånaderna, och i Tessin,

Digitized by Google

som gav henne en årspension, vilken hon varje kvartal fick lyfta, dess storlek känner man icke. Ibland tyckes hon dock hava lidit verklig nöd. Så kom 1746 års riksdag. På riddarhuset hade fru Nordenflycht då utdelat sin dikt: Den frälsta Swea, och »med anledning härav kom att talas om bemälte frus svaga villkor och tycktes, att man billigt borde vara omtänkt, huru desamma någorlunda måtte kunna förbättras, så att hon utan bekymmerfull omtanke och fruktan att sakna nödtorftig utkomst måtte hava tillfälle att under mera rolig och stilla levnadsart nyttja de av Gud och natur henne förlänta stora sinnesgåvor, helst det för själva nationen är ej mindre hederligt än fägnesamt, att någon av det könet gått så vida i skaldekonsten, att också utlänningen gör värde av det alster, som hennes vett i ljuset frambringar». Trots flera instämmanden ledde förslaget dock ej till något resultat. Vid riksdagen 1751 vände sig fru Nordenflycht därför till prästeståndet, och såsom vi redan sett hade hon nu bättre framgång. Den pension, som hon 1752 fick, var 600 daler smt., som visserligen blott är 800 kronor i vår tids mynt, men vars köpvärde då var betydligt större. 700 daler smt. var nämligen den tiden en professorslön, och fru Nordenflycht kom därför ekonomiskt i en ganska fördelaktig ställning. Detta återverkade helt naturligt på hennes litterära produktion, som nu fick ännu en ny skiftning. Innan vi övergå till denna, måste vi dock kasta en blick tillbaka på hennes skaldskap under tiden 1744—1752.

Fru Nordenflycht och Dalin.

Hennes egen naturell gjorde sig under dessa år jämförelsevis sällan gällande. Även om man frånser hennes många av ekonomiska motiv föranledda tillfällighetsdikter, så komma ej heller i de andra, annat än undantagsvis, några nya, individuellt färgade insatser fram. I det hela söker hon ansluta sig till Dalin. Personligen stodo de varandra aldrig nära, och förhållandet dem emellan utvecklade sig med åren till en fiendskap, som väl ytterst berodde på deras så olika temperament. Men Dalin var den erkände mästaren, och det var därför icke så underligt, att hon till en början tog honom till mönster. Så skrev hon en komedi, Den äregiruge intrigeuren, som tydligen inspirerats av Dalins Den afwundsiuke, likaså en »kämpavisa» om tronföljarvalet, som har Dalins bekanta dikt till förebild, och slutligen är hennes största och ryktbaraste poem under denna tid, Den frälsta Swea, en imitation av Dalins Swenska friheten. Detta »epos» kan emellertid snarast räknas in bland gratulationsdikterna, ty det skrevs såsom ett festpoem vid prins Gustavs födelse i januari 1746, skildrar icke någon historisk eller fingerad händelse, utan är en reflexionsdikt i fem sånger, i vilka talas om allt möjligt, och där man alldeles saknar en ledande

Digitized by Google

tråd. Men måhända har man i senare tid dömt denna dikt för strängt, ty versifikatoriskt står den betydligt över fru Nordenflychts tidigare försök. Man behöver blott läsa den skildring, hon i första sångens början giver av Sveriges forntid, ty här finnes onekligen redan en klang av Geijers Manhem:

Det var en tid, då det än brukades på jorden
Att tala utan konst och kännas uppå orden,
I världens barndom, då enfaldighet och tro
Var tidens största skatt och folkens bästa ro.

Naturlig nödtorft var den rikedom, som söktes,
En lysten åtrå ej med plågsam möda öktes,
Fåfängan hade än ej delat ut sin lag,
Och äran var då en, men ej av många slag.

I denna goda tid var Svea ännu fredlig,
Stark, sparsam, frisk och nöjd, uppriktig, vänfast, redlig.
Med dessa dygder född, hon så uppammad är,
Att än hon några streck, på åldern, av dem bär.

I de följande sångerna prisar hon dygden i dess olika former, och i den tredje framhålles särskilt vikten av åkerbrukarens arbete, dock mera ur pastoralens än ur ekonomiens synpunkt. Först i den femte sången kommer ett mera episkt element in, Sveriges senaste historia, vilken skildring efter ett par strofer dock mynnar ut i en hyllning åt kronprinsparet och den nyfödde tronarvingen. På samtiden slog denna dikt likväl an, och det var huvudsakligen tack vare den, som författarinnan erhöll statspension. Men det originella i hennes skaldeskap återfinner man här, som sagt, icke. Troligen kom detta ej heller fram i de romaner, som hon 1745 sade sig hava under arbete; i varje fall finnas de ej kvar. Originella äro ej heller hennes fyra årstidsdikter. De tillhöra ej den beskrivande naturpoesi, som genom Thomson blivit på modet under 1700-talet, utan äro reflexionsdikter med anledning av de olika årstiderna, och själva naturskildringen är ytterst obetydlig. Fru Nordenflycht var ingen iakttagare, och den enda natur, med vilken hon var förtrogen, var pastoralens.

De nya dikterna.

Men i några dikter från denna tid få vi dock henne själv. Hon har satt dem främst i de olika årgångarna av Tankespelet och därmed nog velat angiva, att hon tillmätte dem ett högre värde än den följande tillfällighetspoesien. Årgången 1745 inledes med dikten En dröm. Anslaget är halvt romantiskt, ger en stämning, som erinrar om Young. En enslig natt slöto sig hennes trötta ögon, hon

Digitized by Google

föll uti en orolig sömn, och hennes tanke flög »till dödens skumma dal»:

> Vid nattens matta sken hon utan bävan gick
> Till tysta klyftan först, där dödsgudinnan bodde.

Men hennes »tanke skrämdes ej av hennes bistra tycke», ty med döden var hon sedan länge förtrogen. Från denna boning vandrade hon längre in i de dödas rike, som hon skildrar tydligen med en viss inspiration från Vergilius — Dante kände hon ej till — och kommer så till sist till de elyseiska fälten, där hon råkar en skugga, vilken hon genast igenkänner, densamme, som »varit hennes tröst i denna tids elände» och vars snara bortgång hon så djupt beklagat. Hans ro var här förhöjd, hans dygd fullkomnad, och åter vänder hon sig, liksom i livet, med sina frågor till honom. De äro desamma, som hon aldrig kunde upphöra att framställa. Alla täras vi av »en inre längtan», men aldrig blir denna tillfredsställd. Varför har då naturen givit oss »en lust, vars utbrott är ett gift?» Varför skola just de tryckas hårdast i livet, som sträva efter vishet och dygd? Fabricius' skugga har då samma svar att giva, som han troligen många gånger givit henne, medan båda levde: Det är en evig makt, som gjort denna ordning, och vi äga icke rätt att klandra denna högre vishet. Tiden skall vara en väg till saligheten, och

> Ju förr I mognad fått, ju förr I hit försättas,
> Där dygden blir belönt, där andar evigt mättas.

Och så slutar dikten nästan i en hymn:

> O, stora ursprung, du förunderliga ljus,
> Som till så saligt mål har skapat våra andar!
> Det svåra, varmed du vår korta levnad blandar,
> Är endast vägen till lycksalighetens hus.

Fru Nordenflycht *ville* tro, och på sina frågor har hon alltid samma religiösa svar. Men att frågorna ständigt vända tillbaka, visar hennes oförmåga att resignera och att själv med hela sin själ omfatta den tro, hon förkunnade. Tvivlen resa sig ständigt på nytt, de bliva allt djärvare, och i den sista årgången av Tankespelet vända de tillbaka i den högstämda prosadikten Tankar om människans intet och alt. Varför — spörjer hon — »skall jag märka brist i allt och därav så mycket bittrare känna min torftighet utan att däremot finna hjälp? Min själ trängtar efter ro, alla mina syftemål gå därhän», men förgäves, »jag finner icke, vad jag söker. Jorden är mig för låg och himmelen för hög. Det förgängliga kan icke förnöja mig, och evighetens skatter kan jag ej annorledes än

Digitized by Google

med hoppet omfatta, vilket är ett tomt åtnjutande.» Allt i världen är intigt och fåfängligt, och vår längtan kan aldrig tillfredsställas. Så slutar hon med några tröstegrunder, vid vilka hon söker hålla sig fast. Du är ju — säger hon till den Evige — själv god, och dina vägar äro väl därför goda och fullkomliga. Och då, min själ, klandra icke den Eviges ordning, »missunna ej djuren deras trånga gränser, som hindra dem från den största plåga: tanke och överläggningskraft». Låt bristerna i denna världen »tjäna till att förminska häftigheten av din åtrå för det förgängliga», övertyga dig om, att tingen hava ett evigt, fullkomligt ursprung, »behåll denna sanning, styrk dig i den och frukta icke att bli bedragen. Ty du löper därmed ingen fara. Men utan det hoppet är människan det uslaste av alla skapade ting.»

Spegel, Svedberg och deras generation hade icke stannat vid detta *hopp;* de hade haft den fulla och orygglíga *vissheten,* och de hade därför icke känt något behov att diskutera dylika spörsmål. Och huru slutar i själva verket fru Nordenflychts dikt? Låtom oss hålla fast vid hoppet, ty det är det enda, som gör livet drägligt. Det är kanske falskt, men om så är, löpa vi ingen fara genom att hava invaggat oss i det, under det att människan utan detta hopp skulle vara det uslaste av alla skapade ting. I själva verket är slutsatsen, ehuru i religiös form, densamma som i Kellgrens Våra villor: vad mer, om villan oss bedrager, blott hon vår levnad lycklig gör!

Brytningstiden.

Dikten kom ut 1750, och denna tid betecknar just själva brytningen i århundradets kultur. Upplysningen övergick nu till radikalism, vände sig emot kristendomen, hos vissa författare även mot deismens vaga gudsbegrepp, och hos några framträdde den såsom öppen materialism. 1751 började Diderot att utgiva sin Encyklopedi, 1749 trycktes Buffons Histoire naturelle de l'homme, 1748 La Mettries L'homme machine och 1758 Helvétius' De l'esprit. Enligt La Mettrie var själen blott ett hjärnsekret, och dess tillvaro upphörde därför på samma gång som hjärnans. Enligt Helvétius var egoismen normen för människans handlingar. Så långt gingo nu visserligen varken Voltaire eller Diderot, men båda voro de kristendomsfiender, och deras verksamhet var till en väsentlig del nedbrytande. Men alldeles samtidigt med det att upplysningen utvecklade sig i denna riktning, skedde motrörelsens genombrott. 1749 hade akademien i Dijon uppställt en prisfråga: »om vetenskapernas och konsternas pånyttfödelse bidragit att förbättra sederna?» Rousseaus svar blev ur moralens synpunkt en dom över hela den så beprisade upplysningen och dess ljusa tro på framåt-

Digitized by Google

skridandet: kulturen har icke främjat moralen. Tvärtom: den har fördärvat den, och detta har varit kulturens nödvändiga följd. Vetenskapens uppfinnare var en mot människorna fientlig gud, och den olycksaligaste uppfinning, som blivit gjord var boktryckerikonsten: »Allsmäktige Gud, du, som i dina händer håller andarna, befria oss från våra fäders upplysning och olycksdigra konster, skänk oss åter okunnigheten, oskulden och fattigdomen, de enda gåvor, som kunna skapa vår lycka och som för dig äga något värde.» Hans skrift, som således gick stick i stäv mot hela tidsandan och var fylld av ett både religiöst och moraliskt patos, verkade därför nästan såsom en bomb, när den 1750 kom ut i tryck. Men i själva verket förkunnade Rousseau icke några alldeles nya idéer. »Rousseauismen» hade funnits före Rousseau, och det nya hos honom var den medryckande lyriken i framställningen. Det var denna, som slog eld i alla sinnen och i hela Europa framkallade en livlig diskussion. Ännu mera uppseende väckte hans andra discours, vilken trycktes 1755. Den besvarade frågan om orsaken till den sociala och ekonomiska olikheten människorna emellan, och det var här han framlade sin så revolutionerande sats om naturmänniskans lyckliga tillvaro — den lycka, som sedan gradvis förstörts av kulturen, vilken skapat egendomen, samhället, lagarna eller orsakerna till några rikedom och andras nöd, till några förtryck och andras tyranni.

Tack vare våra starka förbindelser med den franska kulturen nådde dessa rörelser vårt land redan tidigt på 1750-talet, och de, som först berördes av dem, voro fru Nordenflycht och hennes vänner. Såsom vi minnas hade Tankebyggarorden stiftats i mars 1753. Redan i samma månad intogos först Creutz, sedan Gyllenborg, och i april invalde man fru Nordenflycht, som i september utsågs till sällskapets præses. Såsom sådan framlade hon en följd av prisfrågor för den vittra tävlingen. En av dessa lyder: om det varit nyttigare för människorna, att inga konster uppfunnits eller tvärtom? Och en annan: vilket mera bidrager till människans nöje och frid, kunskap eller okunnighet? Man har svårt att tro, att dessa frågor framlagts utan kännedom om den strid, som samtidigt pågick i Europa. Men spörsmålet är icke så lättlöst, som man först kan tycka, och det har ivrigt diskuterats av våra litteraturhistoriker, naturligtvis icke av intresse för själva prisfrågorna, utan därför att fru Nordenflycht 1754 i andra bandet av Våra försök offentliggjorde en dikt, i vilken samma ämne behandlats: »Skaldebref till Criton. Öfver den frågan: hvilket mera bidrager till menniskjans nöje och frid, kundskap eller okunnighet, samt om det varit nyttigare för menniskjan at konster upfunnits eller icke?» Vad man då först

Digitized by Google

torde kunna konstatera är, att poemets underrubrik och de båda prisämnena stå i ett bestämt sammanhang med varandra, och att det 1754 tryckta poemet med all sannolikhet är ett svar på de prisfrågor, fru Nordenflycht året förut framställt, men som antagligen ej på ett tillfredsställande sätt besvarats av någon tävlande. I så fall skulle poemet vara skrivet 1753 eller i början av det följande året. Prisfrågorna ha ju onekligen en stor likhet med den, som uppgavs av akademien i Dijon, men i en not till omtrycket i Witterhetsarbeten försäkrar fru Nordenflycht, att hennes dikt skrivits »några år, förrän Rousseaus bok i ett dylikt ämne utkom». Detsamma uppgiver Gyllenborg i sin självbiografi. Så till vida ha naturligtvis båda misstagit sig, att dikten ej kan hava *skrivits* några år, innan Rousseaus discours kommit ut av trycket (1750); i så fall hade den säkerligen intagits i någon årgång av Tankespelet. Men meningen är tydligen, att fru Nordenflycht ej *läst* denna discours, då hon skrev sitt skaldebrev till Criton, och efter Albert Nilssons och Martin Lamms samtidigt och oberoende av varandra gjorda analys förefaller detta sannolikt. I själva verket behandla Rousseau och fru Nordenflycht olika problem. Enligt Rousseau har kulturen eller det mänskliga framåtskridandet väl medfört många fördelar, men dessa hava köpts för betydande värden. Moralen och religionen ha underminerats, i samma mån som bildningen gått framåt. Kulturen har försvagat folkens kraft, och de högst civiliserade folken ha gått under. Fru Nordenflycht betraktar alls icke problemet ur denna synpunkt. Det är för henne icke fråga om mänskligheten eller om nationerna utan om individen. Har denne genom kulturen blivit lyckligare eller ej? För Rousseau gäller vidare spörsmålet, huruvida moralen stigit, på samma gång som mänskligheten tillägnat sig konster och vetenskaper; för fru Nordenflycht, huruvida icke kunskapstörsten ökats med civilisationen samt därmed ock individens oro och otillfredsställda längtan. Detta problem var för henne icke något nytt, som hon lånat från Rousseau. Det hade ständigt sysselsatt henne, det kommer fram i skaldebrevet till Holberg (1744) och i de flesta följande dikter, i vilka hennes personlighet gör sig gällande. Formuleringen av själva prisfrågan har hon nog fått från den ivriga diskussionen om Rousseaus skrift, men då hon skrev sin dikt, hade hon antagligen ej läst denna, och den upplaga, hon ägde av Rousseaus discours, var tryckt 1753.

Klingenberg.

Criton, till vilken skaldebrevet riktades, var hennes kusin Carl Klingenberg, som då var akademisekreterare i Uppsala och den, som åren efter Fabricius' död stod hennes hjärta närmast. Efter vad det vill synas, var det han, som var den Nordenflychtska salongens

Digitized by Google

spiritus rector och som satte de andra i kontakt med de europeiska kulturrörelserna. Fru Nordenflycht har i varje fall i sitt skaldebrev till diskussion upptagit ett ämne, som särskilt intresserade Klingenberg. 1741 hade han disputerat De odio et amore sui och där utvecklat en av upplysningens älsklingssatser: att alla laster bero på villfarelser och okunnighet och att botemedlet därför låg i ökade kunskaper och ökad kultur eller med andra ord: i »upplysning». Fru Nordenflycht anknyter direkt till denna sats. Du har rätt däri — börjar hon — att ju mera upplyst vårt vett är, dess mera dygdig är vår vilja. Men är det så, då måste större delen av människosläktet vara dömd. Okunnighet, lättja, dumhet, vanan, dålig uppfostran hindra ju de flesta att bliva visa samt därmed ock att bliva dygdiga. Så kastar hon sig in på den fråga, som intresserar henne mer än moralen: frågan om lyckan. Är det så säkert, att de, som leva »i en fänadsartad frid» och aldrig känna pliktens bud, — är det så säkert, att de ej äro mera sälla än vi? Kunskapen är en källa, som innehåller både sött och bittert vatten. Och vilken är lyckligast: den, som kan släcka sin törst, eller den, som aldrig är törstig? Naturens drift är nog för jordens flesta folk, och »en ringa åtrå de med ringa möda stilla», de ha få behov, och om än mången dygd är okänd för vilden, så är ock mången last det. Vetenskapen skärper vårt vett, men den ökar ock vår kunskapstörst, kulturmänniskan »åtrår tusen ting och blir av intet mättad». Den okunnige — säger du — har »icke högre mål än dumma djuren». Må vara. Men djuren leva ju förnöjda, »när mänskan, som sin hjärna bråkar i vetenskaper och naturens tänkeskrift, städs nya djup för fasta bottnen råkar». Likväl, Criton, så gillar jag din sats. Människan hör ej längre naturens röst, och denna får därför ersättas av hennes styrka i kunskap. Den, som seglar utan styre, lod och magnet, blir böljans säkra rov vid första storm. Men den, som i ett bräckligt skepp ger sig ut på havet, når dock land, om än med stort besvär, så vida han har en säker kompass. En dylik kompass är kunskapen. Det är därför människans plikt »att odla upp sin själs förmåga och sanning i naturen efterfråga».

Detta är dock icke fru Nordenflychts sista ord, och hon slutar på det vanliga sättet. Hon har frågat och hon har svarat. Men i svaret är hon icke med på samma sätt som i frågorna, och det sista versparet lyder:

> Men, Criton, läkedom ju vore överflödig,
> Om sjukdom ej gjort honom nödig.

Skall man återgiva hennes tanke, bleve det väl närmast på detta sätt. Kulturen med dess ständigt nya problem ökar blott vår

Digitized by Google

trängtan efter klarhet och medför således ett ständigt stegrat lidande. De »dumma djuren», som ej känna denna sanningstörst, kunna måhända icke sägas vara lyckliga, men de äro säkert icke så olyckliga som vi. Någon återgång finnes emellertid icke, ty vi ha förlorat känslan för naturens röst. Det återstår därför blott att genom en ökad kultur finna ett läkemedel. Men medicinens kraft är oviss. Endast sjukdomen är säker.

Carl Klingenberg.
Oljemålning. Bergielund.

Både Rousseau och fru Nordenflycht voro religiösa naturer. Men de voro det på olika sätt. Bägge hade ett behov att tro. För Rousseau var detta lätt, och när han en gång fått en övertygelse, blev han dogmatiskt fast i denna. Fru Nordenflycht däremot trodde sig tro, men hon kunde aldrig helt döva tvivlen, aldrig betvinga sin andliga oro, och hela hennes liv var en ständig kamp för att finna en visshet och en klarhet, som hon aldrig kunde nå. Just därför att hon icke kunde reda ut problemen, aldrig nå en fast ståndpunkt, utan ständigt förblev en spörjande, spegla sig tidens kulturrörelser skarpare hos henne än hos andra, hon tillhör intetdera av de kämpande lägren, men i hennes själsliv bryta sig bägge riktningarna mot varandra — särskilt under den sista perioden av hennes liv (1753—1763), då hon blivit den ledande inom den svenska litteraturen.

Fru Nordenflychts salong.

I det yttre var denna tid den lyckligaste i hennes liv. Hon hade nu en god ekonomisk ställning, behövde ej längre skriva för brödfödan, och hon kunde därför skapa en litterär salong, som erbjöd ett visst motstycke till de berömda parisiska, vilka tagit ledningen av det samtida kulturlivet. Hon hyrde en bostad strax utanför den dåvarande staden, vid Rörstrand, och där samlades nu huvudstadens litterära värld. Gyllenborg har i sin självbiografi skildrat denna salong. Hon hade — skriver han — »bekantskaper ur alla stånd,

Digitized by Google

av alla älskare av vitterhet, av allt folk av smak och sann lärdom. Man var säker att i hennes hus finna det mest upplysta och bästa sällskap, som ofta var tröttande för den, som ville åtnjuta hennes attention odelt och fann i hennes solitära sällskap det angenämaste av alla.» Men jämte detta mera vidsträckta umgänge hade hon ock ett annat, mera intimt. Då hon blivit Tankebyggarordens preses, anhöll hon, att sällskapet ville sammanträda hos henne. Så skedde väl till en början, men småningom kom orden att upplösa sig i en yttre och en inre cirkel. Majoriteten samlades hos Eckleff; »vi övergåvo honom icke — säger Gyllenborg — men vårt förnämsta stamhåll förblev hos fru Nordenflycht». Denna inre cirkel bestod av Creutz, Gyllenborg, Klingenberg, Axel Reuterholm, Axel Leijonhufvud och Carl Torpadius — de tre senare nu glömda, men älskvärda och fint bildade personligheter. I detta kotteri läste var och en upp sina dikter, man kritiserade varandra i all vänlighet, och »våra sammankomster hos Aspasie slutades merendels med en supé, där hon visade sig likaså behaglig, som hon varit det vid skrivbordet, alltid intagande sitt rätta ställe, varhelst man kunde henne finna. Timmarna försvunno under ett roligt skämt och infall, som icke voro studerade.»

Fru Nordenflycht och den franska litteraturen.

Under denna tid blevo fru Nordenflychts intryck från den franska litteraturen betydligt starkare än förut, och med all sannolikhet voro hennes yngre vänner, Creutz och Gyllenborg, de, som ledde hennes smak in i denna riktning. Hon hade börjat med att ansluta sig till de karolinska poeterna, sedan till Dalin; nu blev det nästan uteslutande till fransmännen. Redan 1753 skrev hon sitt stora epos Tåget öfver Bält, som hon inlämnade såsom tävlingsskrift till Vitterhetsakademien, dock utan att erhålla det åstundade priset[1]. Denna hjältedikt är en klar imitation av Voltaires Henriade och rör sig liksom denna med allegoriska väsen såsom »den falska Politiken», Tapperheten, Friden m. fl., och till dem har fru Nordenflycht sällat några nordiska gudomligheter såsom Bore och Äge. Hon har även kastat in några rudbeckianismer och talar om Riflafjällen, Glisön, Ledra och de nordiska »Yfverboarna». Såsom poetiskt specimen är det hela onekligen mycket svagt, har inga toner från fru Nordenflychts eget instrument, och man kan giva de litteraturhistoriker rätt, som hålla före, att dikten nu närmast gör ett komiskt intryck. Men *en* betydelse har dock Tåget öfver

[1] Detta tillföll i stället dansken Luxdorph för en latinsk dikt om samma ämne. Fru Nordenflycht trodde, att hennes nederlag i akademien berott på Dalins intriger, och fiendskapen mellan båda blev därefter betydligt skärpt. Fru Nordenflychts poem trycktes först (1754) utrikes, i Cassel; sedan i Bergius' Småsaker (1756).

Digitized by Google

Bält. Dikten står icke blott versifikatoriskt över hennes flesta andra och har några verkligt poetiska partier, framför allt beskrivningen av Bores grotta. Den är ock vårt första egentliga epos, det första försöket att skildra en stor och märklig tilldragelse. Både hennes egen Frälsta Swea och Dalins Swenska friheten voro snarast reflexions- och lärodikter, och så voro ock Dahlstiernas Kungaskald och Stiernhielms Hercules. Tyvärr skrev hon under en tid, som minst av alla lämpade sig för episk diktning, och frånser man Henriadens tidspolemiska inlägg, är hennes mönster nu nästan lika föråldrat som hennes egen efterbildning.

Hennes förtjusning för den franska litteraturen blev nu, som sagt, väsentligen starkare än förut. Men hon hade samma oförmåga som tidigare Triewald att kunna skilja på de olika riktningarna inom denna. Hon beundrade opartiskt dem allesamman och märkte ej, att de stodo i strid mot varandra. Hon beundrade 1600-talets klassiker, Boileau, Racine och La Fontaine, men nästan lika mycket beundrade hon preciöser som mademoiselle de Scudéry och madame Deshoulières, av vilken senare hon tog mycket starka intryck. Hon svärmade för Rousseau, men hon var lika hänförd av den motsatta riktningens män, av Voltaire, Montesquieu, La Mettrie och Helvétius. Detta är dock mindre egendomligt, än vad det förefaller oss, ty kort efter 1750 hade man heller icke i Frankrike klart för sig den djupgående motsatsen mellan Rousseau och encyklopedisterna, och även Rousseau själv räknade sig ännu till samma läger som Voltaire och Diderot. Det var därför naturligt, att man ej kommit längre i Sverige. Närmast stod fru Nordenflycht naturligtvis Rousseau, men egendomligt nog var denne den ende, som hon direkt angrep. Rousseau hade 1758 utgivit sin bekanta skrift mot teatern, och i denna hade han gjort ett våldsamt anfall på kvinnan. Teaterns popularitet berodde enligt Rousseau till en väsentlig del på kvinnornas förkärlek för detta ytliga nöje. Ty kvinnorna sakna sinne för den verkliga konsten. De kunna lyckas i bagateller, som fordra smak, grace o. d. De kunna ock förvärva sig vetenskaplig bildning och över huvud allt, som kan nås med arbete, »men den himmelska eld, som värmer och griper själen, detta snille, som förtär och fräter, denna brinnande vältalighet, denna sublima hänförelse, som meddelar sig till hjärtats innersta — de saknas alltid i kvinnornas skrifter. Dessa äro kalla och vackra som de själva. De kunna hava esprit — så mycket ni vill — men aldrig själ!» Man kan förstå, att ett dylikt angrepp djupt skulle såra fru Nordenflycht. Om det var något, hon ägde, så var det just lidelse, något av denna eld, varom Rousseau talat. Till vederläggning utgav hon 1761 en

Digitized by Google

längre dikt, Fruentimrets försvar, som visserligen på sin tid mycket beundrades, men i vilken hon icke fått fram det minsta av det, som just var hennes styrka. Dikten är i stället en lärd, torr katalog över världshistoriens alla på huvudets och hjärtats vägnar utmärkta kvinnor, och fru Nordenflycht hade nog liten smak att låta denna katalog mynna ut i en hyllning åt Lovisa Ulrika. Ehuru hon således i denna punkt ansåg sig böra protestera mot Rousseau, var hennes beundran för honom likväl oförminskad. I honom såg hon icke upplysningsrörelsens motståndare, utan framför allt upplysningsfilosofen, som bekämpade de olycksaliga »fördomar», som höllo mänskligheten i andlig träldom. Den hyllning, hon ägnade honom, blev därför en hyllning åt upplysningen och dess kulturkamp. O fördom — utropar hon — du breder ditt mörka täcke över jorden, »du är de dummes gud», och den vise har aldrig lyckats avhugga hydrans alla huvuden. Fördomen har alltid hopen på sin sida. Men du — säger hon till Rousseau —

som dristigt tänker,
Min sannings hjälte, du, som ler åt lyckans skänker,
I frihets sköte född, du vågat mången gång
Åt hydran byte ge och bryta vanans makt.
Säg, Rousseau, vad för moln, som nu din syn förblindar,
När könet du så hårt i vanmakts bojor lindar.

I samma passus anför hon tre av dessa vise, som kämpat mot fördomen: Sokrates, Galilei och — Helvétius, vars De l'esprit utkommit 1758. Här har hon dock ansett sig böra tillfoga en not: Helvétius hade med anledning av sin bok blivit förvisad från hovet och Paris, men »att han skrivit mot préjugéer lärer icke nekas, ehuru man ej kan medgiva allt, vad han anfört i sin bok». Högst satte hon Voltaire, och den fromme Gjörwell hade med henne flera debatter om denne »hennes heros, hennes avgud». Hon är — skriver han — »så passionerad för honom, att hon ej kan inse honom vara naturalist». I Tankebyggarorden valde hon ock det namn, Uranie, som Voltaire givit sin älskarinna, madame du Châtelet, och hon och hennes kotteri ville, fullt medvetet, uppträda såsom den franska upplysningens pioniärer i Sverige. I det av fru Nordenflycht skrivna företalet till Witterhetsarbeten (1759) heter det: »I forna tider höllos Reinicke Foss och Rimkrönikan här i Norden för mänskliga snillets underverk. I vår tid äro Esprit des lois, Henriaden, Essay on man och Encyklopedien klandrade och försmådda. Jag vet icke, vilketdera omdöme mest vanhedrar människovettet.»

Våra försök.

Tankebyggarorden — eller rättare: fru Nordenflychts kotteri — ville således åstadkomma en revolution inom den svenska vitterheten.

Digitized by Google

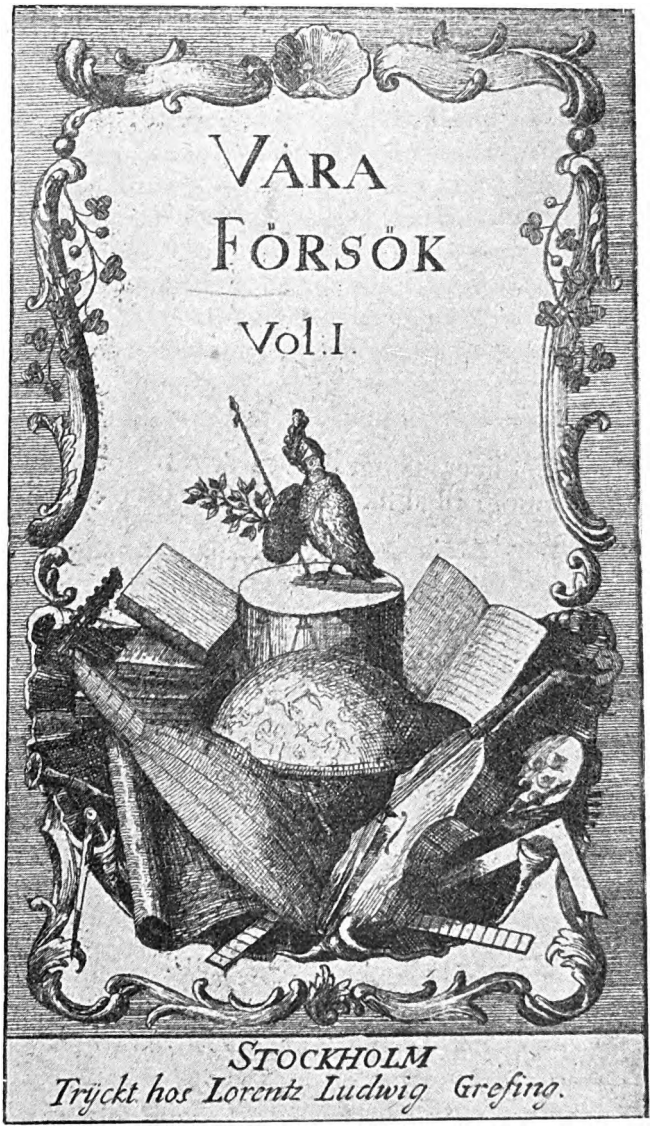

Början gjordes med den av Tankebyggarorden utgivna vittra serien Våra försök. De olika delarna bära intet tryckår, men den första utgavs 1753, den andra 1754 och den tredje 1755 eller 1756.[1] Meningen var tydligen att utgiva en vitter årsskrift, ett slags fortsätt-

[1] Denna del recenserades i Lärda tidningar i april 1756 och i Swenska Mercurius i mars 1756 och säges då vara »nyligen utkommen». Vanligen uppgives 1755 såsom tryckåret — kanske med rätta.

Digitized by Google

ning på fru Nordenflychts Tankespel. Men man hann icke längre än till tre delar, ty sedan tyckas »tankebyggarnas» krafter hava varit uttömda, och förmodligen var själva orden vid denna tid nära sin upplösning. Våra försök var nämligen en av hela orden utgiven publikation, och medarbetarna voro många. Upplysningsprogrammet är redan här tämligen klart, man hånar ned de »beskedliga» människor, som helst läste tyska och på sin höjd några franska — psalmer. Man lovprisar »Voltaires kvicka vers» samt de »vittra fransosers och engelsmäns skrifter». Men formen är ännu ganska knagglig. Dalin, som fortfarande gällde såsom vår Boileau, yttrade, efter vad Gyllenborg uppgiver, »ett ständigt förakt för vårt vitterhetssällskap och dess utgivna arbeten», Gjörwell stötte sig på de moderna idéerna, och allmänheten tyckes icke vidare hava uppskattat den nya poesien. Sedan den Nordenflychtska kretsen lösgjort sig från sambandet med tankebyggarna, beslöt den därför att utgiva en ny, förbättrad och reviderad upplaga av Försöken. Det blev »Witterhetsarbeten, utgifne af et samhälle i Stockholm. Andra uplagan, öfversedd och ansenligen tillökt». Endast två delar utkommo (1759 och 1762); med anledning av fru Nordenflychts död och Creutz' resa kom någon tredje aldrig att följa. Huruvida man bör betrakta Witterhetsarbeten såsom en ny upplaga av Våra försök eller som ett väsentligen nytt arbete, är emellertid en smaksak. Massor av tankebyggardikterna äro uteslutna, ehuru man av hänsyn till det gamla sällskapet bibehöll några. Andra dikter, de tyngst vägande — Tåget öfver Bält, Atis och Camilla m. fl. — äro nytillagda, och de flesta äro totalt omarbetade. Epok i vår litteraturhistoria bildar därför Witterhetsarbeten, icke Våra försök.

Witterhetsarbeten.

Fru Nordenflychts bidrag till Witterhetsarbeten äro, med två undantag, icke samlingens mest betydande alster; det är snarare Gyllenborgs och framför allt Creutz'. I första bandet läsa vi dock av henne en dikt, i vilken hon åter givit sig själv. Den behandlar ett av 1700-talets mest diskuterade problem: teodicéproblemet. Leibniz och Shaftesbury hade ungefär samtidigt gjort detta aktuellt. Hur — hade man frågat — skall man kunna förena tron på en allgod Gud med alla olyckor, alla lidanden i denna världen? Svaret hade i det hela blivit, att bristerna berodde på vår oförmåga att överblicka det hela, och att de skenbara olyckorna och orättvisorna i själva verket voro nödvändiga faktorer för det helas harmoni. Det var i varje fall den förklaring, som gavs i Popes popularisering av frågan i hans Essay on man. Bayle hade också berört problemet, ehuru på vanligt sätt blott för att framlägga svårigheterna av varje lösning. Genom den fruktansvärda jordbävningen i Lissabon 1755

Digitized by Google

hade diskussionen fått ett förnyat liv. Voltaire, som förut anslutit sig till Pope, slog efter denna katastrof fullkomligt om och skrev nu sin ryktbara dikt: Sur le désastre de Lisbonne. Ungefär samtidigt tog fru Nordenflycht upp ämnet i ett ode. Bland hennes böcker funnos både Leibniz' Théodicée samt Popes Essay on man, såväl på engelska som på tyska. Huruvida hon ännu hunnit läsa Voltaires dikt, är tvivelaktigt. Hon berör väl också jordbävningen i Lissabon, men denna var ju ett allmänt samtalsämne.

Till utgångspunkt för sitt ode har hon tagit några verser i Exodus. Moses hade bett att få skåda Herrens härlighet. Men Gud sade: »Du kan icke se mitt ansikte, förty ingen människa, som mig ser, kan leva». Dikten börjar med en bön, som är sprungen ur skaldinnans innersta, ur hennes outrotliga behov av klarhet: Du makt, du varelsernas källa, du tids och världars upphovsman, låt mig din härlighet få se. Naturen predikar väl för oss, att du är stor och mäktig, men ho kan säga: Herre, vad är du? Vad var du, förrän tiden var? Vad blir du, när allt tager en ända? Har du sträckt dig till tid och rum? På alla dessa frågor finner jag intet svar, och jag bävar.

Skall då för oss en sanning gömmas,
Som närmast rör vår sällhets grund?
Skall tanken till en vila dömas,
Som ökar hennes plågostund?

Din höghet, varom naturen talar, din allmakt, som förnuftet inser, kan dock ej hugsvala mitt hjärta! Jag befinner mig såsom på ett hav. På avstånd ser jag väl en präktig strand. Men vad har detta för värde för mig, då storm och vågor svalla över mig »och aldrig jag kan hinna land»? Himlen förtäljer väl ditt lov,

Men jorden dock med grymhet sväljer
De barn, hon i sitt sköte haft.
Dem intet värn mot faran bärgar.
Ett gruvligt ögonblick förhärjar
De usla liv till tusental.
Är ingen hjälp i nöd förordnad?
Är mänskoliv ej i din vårdnad?
Mitt lov förbyts i suck och kval.

Fattades dig ömhet eller fattades dig makt att göra jordens åbor sälla? Varför skall vårt liv vara en blandning av ljus och mörker, av sant och falskt, av ont och gott?

Så lyda frågorna, som endast få ett nödfallssvar. En gång — så slutar dikten — skola vi dock få skåda ljuset. Den trängtans eld,

Digitized by Google

som bränner våra hjärtan, är ett varsel om ett större hopp, och när sammanhanget en gång upptäckes, »skall allt en annan dager få». Dikten mynnar således ut i Popes evangelium. Denna avslutning, som icke är påklistrad, vittnar om den religiösa grundtonen i hennes väsen. Gjörwell, som ju icke var någon människokännare, såg i henne en av den nya otrons förkämpar, en av Voltaires lärjungar. Även själv trodde hon sig vara en upplysningsfilosof, som gjort sig fri från alla fördomar. I viss mån var hon det. Från den ortodoxa kyrkan, t. o. m. från kristendomen hade hon utan att märka det vuxit loss. Men innerst hade hon förblivit samma religiösa, mystiskt inriktade personlighet som från början, med en idealitetsträngtan, som endast stegrats, och med en krampaktig och av tvivlen aldrig fullt utplånad tro på en rättfärdig världsordning och på själens odödlighet.

Fischerström.

För den lycka, som hon så hetsigt åtrådde, var denna spörjande, oroliga kvinna med sina starka lidelser ej skapad, och hennes liv skulle även sluta i en tragedi. 1761 inträffade tvenne händelser, som bägge fingo en avgörande betydelse för hennes känsloliv. Detta år lärde hon känna den unge Fischerström, och detta år kom Rousseaus La nouvelle Héloïse ut. I sin roman hade Rousseau velat skildra pliktens seger över kärleken. Men i själva verket hade han gjort raka motsatsen och med hela makten av sin lyrik förhärligat den lidelse, som stolt satte sig över icke blott börd och fördomar, utan ock den borgerliga moralen. I en erotiskt så depraverad tid som Ludvig XV:s hade han visat sin samtid bilden av en kärlek, som framför allt var upphöjt ideell, svärmisk och ren, och hans roman med dess starka sentimentalitet blev därför nästan en religiös kodex för alla känslosamma själar. Varje ung man ville vara en Saint-Preux, varje kvinna en Héloïse. För fru Nordenflycht var denna bok nästan såsom skriven. Få hava starkare än hon haft ett behov av att älska, och få hava kunnat taga dylika förbindelser allvarligare än hon. Vi minnas den glöd, med vilken hon gick upp i kärleken till Fabricius. Några år efter hans död hade hon med en känsla, som i varje fall var varmare än blott vänskap, fäst sig vid sin kusin Klingenberg. Hur långt denna böjelse gått, veta vi icke. Gjörwell uppgiver väl, att de varit förlovade, men denna uppgift kan knappt vara riktig, ty enligt 1734 års lag var äktenskap mellan syskonbarn möjligt endast med konungens medgivande. Klingenbergs död 1756 grep henne emellertid nästan lika våldsamt som förut Fabricius'. En tid — berättar Gjörwell — var hon »så gott som rubbad till sina sinnen och har i första alterationen velat strypa sig själv».

1761 gjorde hon bekantskap med den unge Fischerström, som då

Digitized by Google

kommit till Stockholm, där han som det tyckes genast upptogs i fru Nordenflychts intima krets. Jag har förut haft tillfälle att tala om honom. Han såg bra ut, var endast tjugosex år och fylld av Rousseaus demokratiska patos, av hans sentimentalitet och hans hänförelse för naturen. Man kan därför förstå, att fru Nordenflycht med sitt temperament skulle förälska sig i honom, kanske ock att han besvarade hennes kärlek. Av allt att döma var han en av de många ryggradslösa, ytliga naturer, som fostrats av sentimentalitetens tidsålder; hans fåfänga smickrades av att vara föremål för den berömda skaldinnans böjelse, och kanske trodde han sig en tid vara hennes Saint-Preux. Den svenska Héloïse var då emellertid en redan åldrad kvinna. Hon var 43 år, och hennes ansikte hade härjats av kopporna. Denna sena erotik var därför redan från början dödsmärkt, och det är just detta, som gör den så gripande. Den avsatte sig ock i några dikter, som höra till de märkligare inom frihetstidens litteratur. Inom den svenska poesien hade kärleken förut endast behandlats såsom ett galanteri. Här få vi för första gången höra den verkliga lidelsens stämma. I någon mån äro uttryckssätten lånade från herdedikten, men själva tonfallen äro äkta.

Fröjas räfst.

Äldst bland dessa är troligen prosadikten Fröjas räfst, som avslutar det andra bandet av Witterhetsarbeten. Händelsen tilldrager sig i »Atland», där det äldst bodde ett enkelt folk; »deras begrepp var icke vidsträckt, de uppfunno därför icke nya konster, som under sken av vinst gjorde dem torftiga, i det de ökade deras behov. Deras grannar kallade det enfaldighet, men dessa voro lyckliga, så länge de behöllo deras eget lynne och sina hemseder» — såsom vi märka en reflex av idéer, som hon fått från Rousseau och fysiokraten Fischerström. Så började de, fortsätter hon, att efterapa andra folkslag, och detta gjorde deras olycka. Deras dygder förvandlades i fel, men — och här kommer fru Nordenflychts egen uppfattning av kärleken klart och bestämt fram — »i intet hava inbyggarna på Atland mera avvikit från sin oskuld än i Kärlekens dyrkan. De förakta hans välgärningar och blygas för hans eld. En öm böjelse, en naturlig känsla räknas där för last. Tvenne hjärtan, som älska varandra, äro ett åtlöje för allmänheten, själva kärlekens förtjusning anses som den största av alla dårskaper.»

Inför Fröja få sedan olika äkta par infinna sig, och fru Nordenflycht söker här från sin synpunkt karakterisera samtidens äktenskap. Två exempel kunna vara nog. De bägge, som först kommo, »hade blivit förtjusta av en utvärtes fägring och sådana behagligheter, som tagit sitt upphov av vana och förställning. Deras hjärtan hade icke känt något för varandra, när deras ögon blivit intagna. De saknade den

Digitized by Google

likhet, den hemliga dragning, som vinner och sammanbinder hjärtan. De vämjdes snart vid sinnliga nöjen. Deras förstånd hade icke styrka att uppsöka det goda hos varandra, och deras dygd var så svag, att de icke en gång behöllo den inbördes välvilja, som hade kunnat lindra deras olycka.» Ett annat par trädde inför Fröja med sediga steg och av tystnaden tillyckta läppar, »den kalla Anständigheten gick framför dem, Ångern och Ledsnaden följde dem efter. Gudinnan såg dem och hade medömkan med dem. I ären bägge värda ett bättre öde, sade hon. I haven blivit offrade emot eder vilja åt högmod och rikedom. Edra hjärtan äro för ömma att mättas därav. I ären tvungna att älska, och det är kärleken, som aldrig kan tvingas. Fria, haden I kanhända älskat varandra, bundna, kännen I allenast tyngden av äktenskapets ok.»

På Atlands ö fanns emellertid ett par, som förstod den sanna kärleken. Det var Adil och Hildur, och till dem begiver sig gudinnan, som av Adil får höra deras kärlekssaga. Det gives, säger han, för de dödliga blott en väg till lycksalighet, och det är »att nyttja naturen med frihet och mått, att lyda hjärtats språk och att tro våra sinnen, som endast kunna säga oss våra verkliga behov». Då jag först lärde känna Hildur, var hon så skön som kärleken själv, men — och här spelar ståndskillnaden mellan Héloïse och den oadlige Saint-Preux in — »den olikhet i stånd, i ägodelar, i anseende, som grymhet uppfunnit och vanan stadgat ibland människor, tycktes vara oövervinneliga hinder till min sällhet». Han beslöt därför att glömma henne, men »hon hade lärt känna mitt hjärta och hon skattade det över höghet och guld. Det är Hildur allena, som äger styrka att förakta den lycka, som hopen tillbeder.» De flyttade då tillsammans i det enkla herdetjället, och de voro lyckliga. Så kom prövningen. En gång hade Hildur begivit sig till templet och bett om ett orakel: »om jag alltid skall vara lycklig och Adil alltid finna mig älskvärd». Svaret hade blivit: »Du djärva dödliga, som vågar forska i gudarnas beslut! Dina ögon skola tillslutas och icke öppnas, förrän ditt öde undergått den största förändring.» En rysning — så hade Hildur berättat — »skakade alla mina leder. Jag tyckte mig känna dödens iskalla hand, som fattade mitt hjärta för att slita det sönder vid själva altarets fot.» När hon sedan vaknat ur sin bedövning, hade hon funnit, vad oraklet inneburit: hon hade förlorat sin skönhet, men »hennes växt, hennes ögon, hennes hy och det tycke, som Hildurs själ intryckt i dess anletsstreck, vittna ännu, att hon är Hildur». Hon lider av denna förvandling och söker dölja den, men den röjes mot hennes vilja, »hon fördubblar alla ögonblick sin omsorg att behaga mig, men räddhågan är blandad i hennes kärlek.

Digitized by Google

Hennes ömhet för mig är så stor, att hon icke en gång vill låta se sin fruktan. Men hon fruktar likväl.» Gudomliga Fröja — så slutar denna egendomliga, så personliga kärleksdikt, som verkar såsom det första utkastet till en psykologisk roman — »förtag med din gudakraft den misstro, som Hildur hyser till sina egna fullkomligheter, och låt hennes hjärta känna, huru högt hon är älskad». Gudinnan lovar detta: »Hildur skall bliva din beständiga kärlek, och hon skall känna sin lycka». Adil upptändes såsom »av en gudomlig eld. En okänd kraft ingöts i hans ådror. Han tog harpan och sjöng om gudarnas verk, om naturens under, om kärleken och om Hildur.»

Från samma tid finnes ett brev bevarat från fru Nordenflycht till Fischerström. Det är skrivet på Jean Jacques Rousseaus modersmål och är kanske den vackraste dikt, som flutit ur den nordiska herdinnans penna. Det är den stora, erotiska lidelsen, som här för första gången hos oss tar sig ett våldsamt, men också sublimt uttryck: »Savez-vous, cher Adil, que vous êtes né pour réparer tous les malheurs de la Bergère du Nord. Vous avez été jusqu'ici l'objet de ma passion, une passion aussi forte qu'involontaire. À présent vous êtes l'objet de toutes les facultés de mon âme — je vous aime, je vous admire, je vous adore! Ma cabane est devenue un ciel pour moi par votre tendresse. Votre présence l'embellit, vous y répandez une lumière céleste, qui reste encore après votre départ, qui remplit tous mes sens d'une douce volupté. Mais cette vertu forte, ces sentiments délicats, cette fermeté, cette douceur, qui font la base de votre caractère, sont une matière inépuisable pour ma contemplation. Que je suis heureuse! La douce confiance, qui a manqué jusqu'ici à mon bonheur, vient de remplir mon cœur de sa vive influence. Oui, mon adorable ami, je vous rends enfin justice: vous êtes vertueux, vous êtes grand, je bénis tous mes malheurs, j'adore la Providence qui m'a réservé la meilleure récompense à la fin, qui m'a donné vous, vous, vous!!!»

Den sista krisen.

I dikten Fröjas räfst märka vi redan fru Nordenflychts föraning, att den »själens skönhet», som Hildur ägde kvar, icke i längden skulle kunna fjättra Adil. Denna föraning blev snart besannad. Fru Nordenflycht hade ju alltid, såsom det anstod en »herdinna», svärmat för den oskuldsfulla landsbygden. Först hade hon bott på Lidingön, sedan utanför Stockholm. 1757 eller 1758 hade hon gjort bekantskap med grevinnan Catharina Charlotta de la Gardie, född Taube, en både på huvudets och hjärtats vägnar rikt begåvad kvinna och dessutom en ovanlig skönhet; hon var syster till Hedvig Taube, och vi hava redan förut mött henne såsom »överste» för Dalins livskvadron. Hon och hennes man ägde godset Sjö vid Mälaren, ej långt från

Digitized by Google

Skokloster. Fru Nordenflycht besökte henne ofta och kom därvid att fästa sig vid en liten arrendegård på Skolandet, Kvarnlöt, där hon beslöt att bosätta sig. Kontraktet härom gjordes upp med grevinnan Brahe 1761, och på våren året därpå flyttade fru Nordenflycht ut till sin idylliska bostad, av vilken hon i Fröjas räfst ger en hänförd beskrivning i pastoralens stil. Samtidigt erhöll, såsom vi minnas, den teoretiske lantbrukaren Fischerström ett arrende i närheten. Det låg under Sjö, och nu började »Adil» att uppvakta den vackra grevinnan. Det finnes visserligen ingen anledning att antaga, att denna på något sätt besvarat hans böjelse. Men fru Nordenflycht kunde ej vara blind för hans uppmärksamheter mot den andra och för hans alltmer stegrade likgiltighet för henne själv. Från denna tid finnas några dikter, som höra till det bästa, hon skrivit och i vilka hennes undertryckta förtvivlan tar sig ett uttryck. En av dem är skriven över en hyacint, denna vackra blomma, som dock var bestämd att vissna. Det var ju växtens öde, och »så ser jag ock ditt hjärta kallna». Hon söker att resignera, säger sig ej vara svartsjuk, kunna »utan köld och galla en skönhet se uti hans famn». Men det är en sak, hon icke kan bära: »att se det dyra hjärtat delas, se'n jag en gång dess ömhet vann».

Utförligast skildrar hon sitt själslidande i en »heroid», Hildur till Adil, som blev hennes svanesång och aldrig kom att avslutas. Den litterära förebilden var naturligtvis Popes berömda Héloise to Abelard, och själva diktarten är ju förkonstlad och teatralisk. Men *denna* gång är »heroiden» genomströmmad av en verkligt äkta och oförfalskad känsla, och bakom ligger icke någon uppdiktad kärlekshistoria utan den hårda verkligheten. Hon hade fåfängt väntat på honom. Men han hade icke kommit, och hon förstod, att det var slottsfrun på Sjö, som höll honom kvar.

> Förgäves räknar jag vart ögonblick, var timma,
> Var morgons glada sol och aftonstjärnans strimma.
> Var dag, en annan dag är nu min längtans val.
> Den kommer — utan dig, och väcker nya kval.

Förgäves blickar hon ut över sjön, på vilken han skulle färdas till henne. Han hindras, vill hon tro, av isen, som varken vill bära eller brista. Men, säger hon: kärlek, kan du ej på storm och vinter rå? »Är det ett fel att älska och att röras?» Hildur har vågat allt att trotsa denna falska fördom. Men nu är hennes kraft förbi, och hon känner redan dödens kalla hand. Så återkallar hon minnet av deras kärlek. Då Adil första gången yppade sitt hjärta, »då från hans läppar först det ordet kärlek lopp, förtjusad, häpen, stum jag

Digitized by Google

såg mitt öde vackla», och »jag sade utan konst, att jag en himmel funnit». Av ädelmod, av dygd ömmar du ännu för Hildurs kval, du hyser medlidande, men kärlek . . .? Förkunna min dom!

> En låga av den art, som Hildurs hjärta bränner,
> En själ, som fint och starkt och ömt och häftigt känner,
> Ej lönas med en eld, som skyldigheten gör.
> Den kalla tacksamhet till kärlek icke hör.
> Förkunna mig min dom och släck ett hav av lågor:
> Den sista plågan är den ljuvsta utav plågor.

Fru Nordenflychts död.

På nyåret 1763 tyckes det hava kommit till en ytterst häftig scen mellan grevinnan De la Gardie och fru Nordenflycht, och denna gav henne en nervchock, som blev hennes död. Enligt ryktet skulle hon hava försökt att dränka sig och tre dagar senare avlidit. Detta är säkert icke riktigt. Lidén, som i allmänhet är väl underrättad, ger i stället följande skildring av hennes sista tid. Hon säges »på mer än ett sätt hava varit i begrepp att föra våld på sitt eget liv. Det man visst vet är, att hon en kall vintermorgon, nästan alldeles oklädd, gick ned till sjön i tanke att på en gång släcka elden. Men uppsåtet kom icke till verkställighet. Däremot ådrog hon sig genom detta obetänkta steg en förkylning, som omsider blev hennes bane. De sista dagarna hade hon ej mera någon känsla. Äntligen slöt hon sina plågor under en sömn.» Hennes sista sjukdom var tämligen långvarig, och hon avled först den 29 juni 1763. Av beskrivningarna att döma dog hon kanske lika mycket av ett brustet hjärta som av en fysisk sjukdom. En präst, som okallad besökte henne, berättar, att hon förklarat sig nöjd att få dö, »hon ville annars icke mycket tala därom, och nådemedlens bruk höll hon icke nödvändigt till sin räddning. Hennes mesta utlåtelser, så länge hon kunde tala, visade ett missnöje att komma människor ihåg och vara av dem ihågkommen.» I det sista brev, hon skrev, har hon kanske bäst karakteriserat sig själv: »För sanningens skull bör jag dock icke dölja, att alla mina fel hava sitt ursprung av det, som även utgör mina små egenskaper: trop de sensibilité, trop de délicatesse, trop de châleur dans mes réflexions. Le moyen d'être poëte sans cela? Mais hélas! C'est toujours de trop!»

Blott några veckor senare slutade Dalin sina dagar, och med dem bortgingo de två personligheter, som inleda 1700-talets diktning, båda utpräglade representanter för de tvenne riktningar, som sedermera under århundradet skulle komma att bryta sig mot varandra, förståndet och känslan. Rent litterärt sett var Dalin nog den större begåvningen, men den rikare personligheten var den stackars »herdinnan i Norden», och de ferment, som hon gav litteraturen,

Digitized by Google

blevo mera fruktbringande än dem, Dalin givit. Ty för idélivet kom hon att betyda vida mera. På ett område — säger Martin Lamm — »står hon såsom den betydelsefullaste förnyare, som vår diktning äger: först med henne blir dikten helt och fullt ett uttryck för individens egen känsla, en hänsynslös personlig bikt om vad som rör sig i hjärtats innersta skrymslen». Inför denna verkliga storhet är man skyldig att glömma hennes svagheter, hennes något barnsliga fåfänga, hennes brist på logisk reda, hennes formella otymplighet, ty även om man tar dessa med i räkningen, är »hon dock en av vår diktnings imposantaste gestalter».

Vignett till Våra försök.

Digitized by Google

G Y L L E N B O R G

I SIN självbiografi uppgiver Gyllenborg, att fru Nordenflycht föredragit hans dikter framför Creutz'. Då han för henne uppläst Menniskjans nöjen, hade hon utropat: »Grev Gyllenborg, ni är poet! Tänk ej att bliva något annat; ni blir det aldrig! Grev Creutz gör snarare lycka i världen. Gör själv er egen lycka, er egen förnöjelse och var säker om ett namn, mera varaktigt än någon ämbetsmans, huru hög, må synas.» Men även Dalin, representanten för den motsatta smakriktningen, skall hava haft samma uppfattning. Vad som isynnerhet smickrade mig som skald — berättar Gyllenborg — »var det lovord, jag av Dalin erhöll. Han gav mig det med en uppriktighet och en förnöjelse, som lyste i hans ögon. Han hade yttrat ett ständigt förakt för vårt vitterhetssällskap och dess utgivna arbeten. Han dömde fru Nordenflycht med den största orättvisa. Den préjugé, han fattat mot herdinnan i Norden, kunde ej övervinnas av en Sappho. Han mindes den förras ohyfsade vers och gav ej aktning på den senares städade språk. Hans karaktär hade icke heller någon känsla av den ömhet, som i hennes sånger isynnerhet var rådande. Dalin gjorde ej mera rättvisa åt Creutz, vars inbillningskraft han ej kunde fatta och var honom osmaklig. Mitt snille däremot instämde till någon del med Dalin. Han igenkände sig själv, sin förlorade lyckliga ungdom i en ung skald, den han omfamnade med vänskap.»

Gyllenborgs popularitet.

Gyllenborg stod således väl på bägge hållen, och man kan förstå detta, ty hans diktning har anknytningspunkter såväl med fru Nordenflychts som med Dalins. Och även hans personlighet. Hos den unge Gyllenborg fanns en helgdagsmänniska och en vardagsmänniska. Fru Nordenflycht hade blott sett den förra. Dalin hade nog fäst sig mest vid den senare och mindre uppmärksammat den förra, och båda kunde därför enas i att föredraga honom framför den mera origi-

Digitized by Google

nelle Creutz. Vi skola nu söka lära känna dessa bägge olika Gyllenborgar och börja med vardagsmänniskan. Denna står mycket klar för oss tack vare den självbiografi, som han 1802, vid 71 års ålder, nedskrev och som i varje fall utmärker sig för sin sällsporda ärlighet. Den går ej längre än till 1775, och i själva verket är det ingen olycka, ty den ende Gyllenborg, som är intressant, är den unge.

Gyllenborgs uppfostran.

Greve Gustaf Fredrik Gyllenborg föddes 1731 såsom den yngste sonen till föräldrar, som ej längre voro unga — en börd, i vilken Levertin velat finna en förklaring till hans tidigt begynnande gammalmansålder. Ätten var tämligen nybakad. Stamfadern, Simon Wollimhaus, hade varit akademiapotekare i Uppsala, men dennes söner hade adlats och stigit till grevar. Den äldre, Jakob, Gustaf Fredriks farfar, blev greve Gyllenborg, den yngre, Anders, blev greve Leijonstedt, och båda hava vi redan förut mött bland stormaktstidens skalder. De litterära intressena gingo i arv till Jakob Gyllenborgs barn, Olof, som vi minnas såsom utgivare av Skuggan af den döde Argus, och Carl, som blev frihetstidens förste dramatiker. Den tredje sonen i ordningen, Johan Gyllenborg, en av Karl XII:s krigare, blev skaldens far. Vid den tidpunkten var han ännu blott major, men steg 1741 till riksråd och blev året därpå kansler för Lunds universitet. Genom systemförändringen 1739 hade nämligen ätten blivit en bland de mäktigare i landet, ty Carl Gyllenborg, hattpartiets chef, hade då blivit kanslipresident. Johan Gyllenborg var likväl icke rik, och den svaga ekonomien blev också en bestämmande faktor i sonens utveckling.

Gustaf Fredrik Gyllenborg gick naturligtvis aldrig i någon skola utan uppfostrades av en informator, som, då discipeln blivit femton år, följde honom till Uppsala (1746). Hans studier där tyckas hava inskränkt sig till Euklides och till latin. Särskilt läste han Horatius, »vars oder, ehuruväl i början med någon svårighet, jag studerade med det högsta nöje och läste även en del utantill av egen åhåga och utan att därtill förbindas». I kursen för informatorn ingingo även andra latinska arbeten, i synnerhet Ciceros skrifter, »av dem jag tillika inhämtade smaken för den behagligaste och enda nyttiga filosofi, som av människor blivit upptänkt». Studietiden i Uppsala blev emellertid ej lång, endast två terminer. Sedan han därefter skrivit in sig såsom extra ordinarie i justitierevisionen — utan någon examen och utan några juridiska studier — reste han, fortfarande med sin informator, till Lund för att där »studera lagboken». Anledningen var antagligen dubbel; dels var hans far det sydsvenska universitetets kansler, dels fanns i Lund den praktiskt taget ende juristen i landet, David Nehrman-Ehrenstråle. Men ehuru Gyllen-

Digitized by Google

borg ger hans undervisning allt erkännande, »skyndade jag mig — medgiver han — med nöje från hans lektion för att studera Eneiden för professorn i latinsk poesi». För den filosofi, till vilken hans informator bekände sig eller wolffianismen, hade han däremot ingen

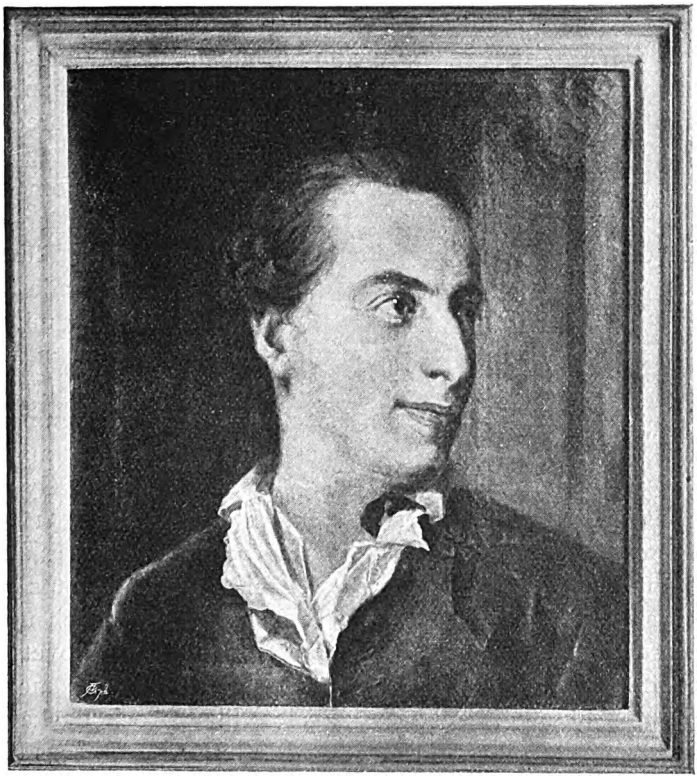

Gustaf Fredrik Gyllenborg.
Oljemålning. Bergielund.

smak, utan läste i stället de antika stoikernas skrifter, Marcus Aurelius', Epiktetos' »och några böcker av Seneca, ur vilka jag kopierade flera ställen, som i synnerhet förnöjde min inbillning. Jag blev en fullkomlig stoicus till tankesättet, om icke i utövningen.» Studentens »stoicism» kan man väl tillåta sig att betvivla, men så till vida har han tydligen rätt, att minnena av denna ungdomsläsning sedermera, när de åter döko upp, blevo av betydelse för hans diktning. Mera inverkade nog en annan författare, med vilken han i Lund gjorde bekantskap, nämligen Pope, vars Essay on man han läste för den engelske språkmästaren. Om några studier i den franska

Digitized by Google

litteraturen nämner han däremot intet, men dessa hörde till varje ung ädlings uppfostran, och utan tvivel var han redan nu förtrogen både med Boileau och La Fontaine.

Gyllenborg kommer till Stockholm.

Det artiga universitetet hade 1750 valt kanslerns nittonårige son till rector illustris, och han tog verkligen platsen på fullt allvar. Under hela min livstid har jag — skriver han — »aldrig förrättat någon syssla med mer oavbruten flit och med mera nöje än denna första, vartill fåfängan ej litet bidrog». I Lund hade han således hunnit till den sociala rangskalans Capitolium. Men bredvid låg den tarpeijska klippan. Medan han förvaltade rektoratet, mottog han ett brev från fadern, vari denne underrättade honom om, att han köpt honom platsen som registrator i justitiekanslersexpeditionen. Underrättelsen var icke angenäm. En rector illustris registrator! Lyckligtvis blev detta ej bekant i Lund, ty eljes — bekänner stoikern — »hade jag av blygsel ej vågat lyfta mina ögon från golvet». Och till fadern skrev han, att *om* han nu måste mottaga en registratorssyssla, »så önskade jag, att den åtminstone på något vis måtte förhöjas, till exempel genom en kammarherres karaktär, på det jag med något anseende kunde göra mitt första insteg i världen». På det örat ville emellertid Johan Gyllenborg ej höra, och den f. d. universitetsrektorn fick därför 1751 resa til Stockholm för att där ikläda sig en underordnad skrivares skepnad. I Stockholm gjorde han kort därefter bekantskap med Creutz och började nu skriva vers, blev invald i Tankebyggarorden och upptagen i fru Nordenflychts salong. Omsider öppnades även hovets portar för honom. 1756 skedde, som vi minnas, en förändring med kronprinsens uppvaktning. Dalin avskedades, liksom ock de kavaljerer, som voro anställda hos prinsarna, och till informator utsågs Klingenstierna samt till kavaljer hos kronprinsen registrator Gyllenborg, som således slapp ifrån sin tråkiga plats. Men den nya var, åtminstone till en början, föga behaglig, ty såsom medlem av den hatade släkten Gyllenborg betraktades han av konungafamiljen med ett öppet misstroende. Då man emellertid fann, att han stod alldeles utanför politiken och ej ens intresserade sig för denna, bättrades förhållandena så småningom, ehuru han aldrig kom kronprinsen verkligt nära. Emellertid fick Gyllenborg nu tillträde till den stora världen, och han erkänner oförbehållsamt, att det roade honom ofantligt. »Jag deltog i alla supéer och baler i de för mig öppnade hus. Jag rådfrågade den rådande smaken såväl i mitt uppförande som klädnad, vilken efter den tidens tillåtna bruk av sidentyger och sammet efter årstiderna även av mig antogs såväl att i hovet och även i allmänheten vinna det anseende, som min tjänst fordrade,

Digitized by Google

som i synnerhet att behaga min unge prins, vilken på klädedräkten fäste en grannlaga uppmärksamhet. Under all denna yta av fåfänga var jag ej dess mindre invärtes filosof och författade under mitt ständigaste umgänge i stora världen Menniskjans elände och Verldsföraktaren.» Särskilt slog den senare dikten an, och under 1760 års riksdag, då korruptionen framträdde i rent skandalösa former, betraktades den nästan såsom ett moraliskt manifest: »Alla från den högsta till den lägsta invånare i Stockholm kände och läste Verldsföraktaren och förundrade sig över den dristighet, varmed jag under ständernas närvaro målat deras egna oseder, den allmänna korruptionen».

1762 förklarades kronprinsen myndig, och Gyllenborgs hovtjänst var därmed tillända. Att återgå till registratorsplatsen var ju ej lockande. »Min ringa förmögenhet tillät mig icke att leva tjänstefri, som utgjort min högsta åstundan. Någon tjänst, vem som helst, skulle sökas, svarande i heder emot den, jag måste lämna, och en befordran därtill kunde endast erhållas genom ständernas föreskrift och denna föreskrift endast av dem vinnas genom de korruptionsmedel, dem jag i Verldsföraktaren på det högsta fördömt ... Tjänster och karaktärer såldes till den mestbjudande. Tvungen att följa den öppnade vägen till tjänsters erhållande, hade jag överlämnat mitt ärende till en genomdriven riksdagsmans besörjande, och utan att mig därmed vidare befatta fortsatte jag min tjänstgöring hos kronprinsen.» Han visste icke ens, vilken syssla ombudet funnit lämplig för honom, men fann, att ständerna utsett honom till e. o. kammarråd. I fullmakten — berättar han — uppräknades alla mina meriter, »men förutan de tretusen daler, dem jag måst uppoffra i ståndet, hade alla mina utbredda förtjänster tjänt mig till intet. Man försäkrade mig, att jag erhållit min befordran för det bästa pris och att den kostat andra mångdubbelt mera. En ledamot i prästeståndet var en bland de billigaste av dem, som skulle mutas. Han nöjde sig med hundra plåtar för var syssla, som bortgavs, men dessa voro indispensabla att till honom erläggas, och han tillät ej därvid ett halvöres avdrag.»

Gyllenborgs giftermål.

Världsföraktaren hade således blivit kammarråd. Därmed var hans ungdomstid slut, ty samtidigt reste Creutz såsom minister till Spanien, och fru Nordenflycht bosatte sig på landet: »överlämnad åt mig själv, gav jag ett fritt utrymme åt de mörka tankar, jag samlat under riksdagen», och »till styrka för min själ att uthärda ännu bistrare tider, som förebådades, skrev jag Själens styrka.» Hans liv var nu en tid ganska dystert, och platsen i kammarkollegium roade honom alls icke. »Jag levde i en dépendance, som blev mig

Digitized by Google

odräglig, och sannade, vad en författare sagt, att trälen den stund, han mister sin frihet, mister tillika halva delen av sin varelse. Det enda medel att slita mig lös ur mina fjättrar var att genom ett fördelaktigt giftermål kunna sättas i tillstånd att änteligen råda mig själv. Efter flera förslager stannade jag vid ett, som under en resa nästa sommar 1763 skulle verkställas». Om det utsedda föremålet, som han, efter vad det förefaller, ännu icke sett, nämner han endast, att det var »ett rikt parti» och »att till dess avslutande endast min närvaro fordrades». Han reste därför, men förälskade sig på vägen i en annan och friade till denna. Hon begärde betänketid, och »även jag fann skäl att betänka mig själv och gjorde det så länge, till dess jag om ett önskat avslag kunde mig försäkra». I början av 1764 hade han således blott att anteckna »två försummade tillfällen». Men efter dessa hade han bättre lycka. En bland Stockholms rikaste finansmän var den oadlige bankokassören Gotzman, som hade en dotter, vilken ännu ej fyllt sexton år. Till henne friade han, fick ja, och i december 1764 hade kassör Gotzman glädjen att se sin dotter såsom grevinna Gyllenborg. Jag var — berättar Gyllenborg med sin enastående uppriktighet — »icke kär, men jag var förnöjd. Jag flyttades ur ostädade ungkarlsrum i en rikt möblerad våning i min svärfars hus, där jag etablerades till överflöd med allt det nödvändiga i en hushållning och även det lysande. Jag erhöll min egen betjäning, ett vackert ekipage och mitt eget bord. Detta sista var det, som mig isynnerhet behagade.[1] Jag löstes ur en olidlig dépendance. Jag blev min egen. Tillika med lösören erhöllo jag och min hustru i fastigheter tvenne säterier, nära vid Stockholm belägna, Sätra och Ladvig».

Gyllenborg hade således lyckats att arrangera det tämligen bra för sig i denna eländiga tillvaro, men olyckligtvis blev rikedomen av kort varaktighet. Året därpå kom den stora finanskraschen, och i denna drogs även svärfadern in. Gyllenborg blev då underrättad om, att egendomarna blivit betalade med svärfaderns revers, som denne ej förmådde inlösa. Jag kunde — skriver han — »ej med förnöjelse behålla en egendom, som ej blivit betald, ehuru laglig ägare jag därav blivit. Mina vänner kallade det enfaldighet, men denna enfaldighet anstod mig. Jag sålde egendomen, inlöste min svärfars revers, den förre säljaren erhöll penningarna och jag

[1] För mat hade Gyllenborg mycket sinne. Ännu efter trettiosex år kan han komma ihåg, att måltiden vid kronprinsens förmälning var »osmaklig. Den var inrättad på ett besynnerligt sätt i skåp. Faten uppfyllde hyllorna och framburos det ena efter det andra efter åstundan. Min otålighet under deras avvaktande betog mig aptiten och jag reste hungrig tillbaka».

Digitized by Google

ett osårat samvete.» Ruinerade blevo dock varken svärfadern eller mågen, och vid revolutionen 1772 erhöllo de en viss ersättning.

Så föga romantiskt än förspelet till Gyllenborgs äktenskap varit, så lyckligt blev det likväl. Han gick fullkomligt upp i sitt hemliv, i sin hustru och sina barn, och för poesien var han i varje fall förlorad. Sin insats hade han gjort före 1763, och när han förlorade kontakten med Creutz och fru Nordenflycht, förlorade han ock kontakten med poesien. Han fortsatte väl att skriva nästan ända till sin död 1808, och då vi hunnit till den gustavianska tiden, skola vi åter möta honom, ehuru då blott såsom en relikt från frihetstiden.

Självbiografien har givit oss vardagsmänniskan Gyllenborg, och i denna se vi honom ytterst levande framför oss: otroligt naiv, hederlig, särskilt efter frihetstidens måttstock, ehuru så litet som möjligt någon stoiker, ej vidare begåvad, praktiskt småklok och ganska mycket filister. Men det fanns också en annan Gyllenborg, och även honom se vi levande framför oss i det porträtt, som fanns i fru Nordenflychts salong. Levertin har i ord ypperligt målat det: »en vacker ung man med ett äkta elegiskt Schillerhuvud: hög, ungdomligt klar skaldepanna, förnämt böjd näsa, vek och buktad mun, halsen revolutionärt bar utan krås eller halsduk mot den vita skjortan, blicken svärmisk och borta». Det var den Gyllenborg, vid vilken fru Nordenflycht fäst sig och som kommer fram i hans dikter. Vi skola söka lära känna även honom.

Gyllenborgs första dikter.

Gyllenborg var tjugo år gammal, då han från Lund kom till Stockholm. Av självbiografien att döma tyckes han då ännu icke hava försökt sig som poet. Hans litterära beläsenhet var ej heller stor. Han kände några antika poeter, av vilka satirikerna Horatius och Juvenalis mest tyckas hava slagit an på honom, och av de moderna hade han läst Boileau och Pope, kanske ock några andra. I Stockholm råkade han samman med Creutz, och efter vad det förefaller, var det Creutz' exempel, som lockade Gyllenborg in på litteraturen. Hans äldsta dikter, som infördes i första bandet av Våra försök och som förmodligen skrivits, innan han blev »tankebyggare», sakna dock all individualitet. Skall man tala om några litterära mönster, äro dessa snarast Boileau och Dalin. Han uppger sedermera, att »Boileau, min förste ledare, gav mig smak för satiren», men dessa satirer äro mycket tama och beskedliga. I det andra bandet (1754) är han en bland de flitigaste medarbetarna och har infört ett flertal nya satirer. Icke heller de hava någon skarpare gadd, utan behandla ungefär samma »moraliska» ämnen, som intresserat Argus. Det etiska patos, som sedan blev Gyllenborgs styrka, saknas här ännu. En

Digitized by Google

bland de bättre är Satire öfver landfolck. Tanken är ganska enkel, men av ett visst intresse, ty — som vi skola finna — har han redan året därpå kommit till en rakt motsatt ståndpunkt. Satirens författare hade ledsnat på det ytliga Stockholmslivet och flyttat ut till landet, där man — såsom han tror — ej visste av något ont och där var och en var nöjd med sin lott. Där finner han emellertid, att »skvaller, agg och fjäs» trivas lika väl som i staden, och han ger en ganska roande beskrivning på den fåfänga, som även där florerade — allt på en vers, som är ganska ledig, ledigare än fru Nordenflychts. Högst står han i en annan satir, Verldsföraktaren, som i denna form dock är en helt annan än den med samma titel, som sedermera infördes i Witterhetsarbeten, ty omarbetningen har sträckt sig även till själva tendensen. Uppslaget har han fått från Juvenalis' tredje satir — eller kanske snarare från Boileaus bearbetning av denna. Där skildras, huru en gammal man, upprörd över Roms sedefördärv, lämnar staden. Här är det icke en gubbe, utan den unge Celadon, som är hjälten. Då han slutat sina studier och trädde ut i världen, var han ärligheten själv. Han nämnde lasten last och vördade dygden, även om den var av »motgångsdimman höljd». Men denna uppriktighet upptogs mycket illa. Så länge han var rik, uppsökte man väl hans sällskap, men då vännerna plundrat hans kassa, veko alla från honom. Som en annan Timon vill Celadon då dra sig undan världen:

Vad skall jag göra här? Jag kan ej smickra, hyckla,
Nu vara pietist och nu med skriften gyckla.
Jag med naturens lag ej lärt att spela gäck,
Ej krypa för en hög, mot låga vara fräck.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
Du gammalmodig är, du talar, vad du tänker,
Du efter folkets smak ej ställer dina ord.
Än har du ingen fällt med tungans fina mord.

Sedan Celadon en tid fortsatt med detta strafftal, avbryter författaren honom:

Vad hjälper dig, att du för världen avsky bär?
Man tåla bör dess fel, ta henne som hon är.
Vad gagnar det, att du för dig allena pratar
Och på ett mjältsjukt vis ett vanligt världslopp ratar?

Du känner icke världen. I denna äro fel och dygder blandade om varandra, och »ofta lasten själv till dygden orsak ger». En måttlig högfärd sporrar till tävlan, överflödet riktar landet, uppväcker idoghet och näringar. Kort sagt: »ett fel blir gott, när det försiktigt ledes.» Celadon hör på och ger vännen rätt:

Digitized by Google

Jag finner du har rätt! I vrån jag boken kastar
Och till den värld, jag dömt, mig nu försiktigt hastar.
Apollo! Far då väl! Jag vill från Pinden gå
Till hov och komedi att nya läxor få.
Farväl du kloka bok, du gagnar mig ej mera!
Välkommen, galna värld! Nu vill jag dig studera.

Det stoiska uppslaget mynnar således ut i raka motsatsen, i ett från Mandevilles bifabel hämtat försvar för lasterna i samhället. Av dikterna att döma stodo Creutz och Gyllenborg vid denna tid ännu på väsentligen samma ståndpunkt, och denna var upplysningens. För Creutz var detta i enlighet med hans lätta, sensuella temperament, för Gyllenborgs tyngre lynne mindre naturligt. Men han hade lätt att taga intryck av omgivningen, och av andra stycken i samma del av Våra försök framgår, att Mandevilles njutningsfilosofi var mycket populär inom Tankebyggarorden. Gyllenborg följde med strömningen, och även i hans senare dikter möta vi ett inslag av epikureism, som kanske mera än stoicismen låg för hans i grunden indolenta temperament. Icke minst torde Klingenberg hava inverkat på honom. Av Gyllenborg skildras denne såsom »en världslig vis, som kunde dårars fel med köld och styrka bära» och som »i skämt klätt en sund filosofi». Enligt Gyllenborgs uppgift var det Klingenbergs filosofi, som »vännen» förkunnade för den unge Celadon. Ännu i några satirer, som infördes i det tredje bandet av Våra försök, men som antagligen skrivits i slutet av 1754 eller början av 1755, står Gyllenborg kvar på den äldre ståndpunkten. En av dem, Satire öfwer sprätthökar, skulle mycket väl kunna hava skrivits av Dalin, och i de flesta fall återfinnas detaljerna i Argus' skildringar av petit-maîtren. Av denna och andra satirer, om egennyttan, nyfikenheten o. s. v. kan man förstå Dalins förkärlek för Gyllenborg. Märkligare är hans Satire till Fru H. C. N. i anledning af den frågan: Om fruentimret bör studera. Han ställer sig här obetingat på fru Nordenflychts sida och försvarar vida bättre än hon kvinnans rätt till studier. Hans skildring av en gammal dam, kvinnoemancipationens motståndare, hör till det kvickaste inom frihetstidens litteratur, och vi möta här en humor, som eljes är Gyllenborg fullkomligt främmande. Hon är ytterst upprörd över den nya tiden:

Jag kan förarga mig på våra unga snärter!
De flacka på visit, bal, bollhus och konserter.
De läsa bok på bok och kunna dock till slut
Ej koka sig en bit, ej väva sig en klut.

Digitized by Google

Hur tiden skiftat sig! Jag kan min farmor minnas.
Ej någon världslig bok hos henne skulle finnas.
Sitt hushåll skötte hon, och veckan förrn hon dog
Hon sina psalmer sjöng och sina pigor slog.

Men dikten innehåller icke blott ett försvar för kvinnoemancipationen, utan ock för upplysningen över huvud, för de »konster och vetenskaper», om vilkas skadlighet Gyllenborg själv några månader senare skulle bli så övertygad. Följande tirad är ju en ren hymn till upplysningen:

Än finns en lämning kvar av forna mörka tider,
Och världen ännu men av gammal vildhet lider.
När vetenskapens sken begynte klarna opp,
Fick det ej bryta fram och ha sitt fria lopp.
Om någon dristig fanns, som klena strimman följde,
Han vägen till sitt ljus för allmänheten döljde.
Ack, vad för usel tid! En evig fasa värd,
När det för träldom hölls att vara något lärd,
När ingen sig om vett förutom präster brydde,
Och dessa illa nog sin magra kunskap tydde.
— — — — — — — — — — — — — — — —
Nu mera minskas det, och vad man säga vill,
Har grymhet tagit av, se'n lärdom tagit till.
Ja, vetenskapen själv har i sitt värde vunnit,
Se'n hon fått sprida sig och flera ljuset hunnit.

Gyllenborg och Rousseau.

1750 hade Rousseaus första discours tryckts, men först 1755 tyckes man inom den Nordenflychtska kretsen hava gjort bekantskap med denna [1], måhända ock med den andra (1755). På Gyllenborg slog Rousseaus flammande retorik våldsamt an, och först nu fick hans diktning den rätta färgen. Det var från Rousseau, han fick sin hänförelse för dygd och natur, från honom det patos, den entusiasm, som fyller hans nu författade dikter, och det var Rousseau, som förvandlade honom till »stoiker». Helgdagsmänniskan Gyllenborg var en skapelse av »le citoyen de Genève». Den tredje delen av Våra försök inledes med tvenne av honom författade längre dikter: Ungdomens försvar och Fägringens försvar. Att redan den förra, äldre dikten är inspirerad av Rousseaus första discours, framgår därav, att ett stort parti, om den spartanska ungdomen, är en omskrivning på vers av ett stycke i discoursen. Dikten är en elegisk klagan över att ungdomen så hastigt försvinner, och det förefaller nästan, som om Gyllenborg här hade en föraning om det öde, som väntade honom själv:

[1] I satiren om sprätthökar omtalas Rousseau såsom en bekant storhet. Men denne Rousseau är oden diktaren Jean-Baptiste Rousseau.

Digitized by Google

Pastell av Gustaf Lundberg. Sinebrychoffska samlingen. Helsingfors.

Digitized by Google

Digitized by Google

Ack, vad de äro få, som livets morgon sakna!
De flesta icke förr än sent på dagen vakna,
Fast dagen vackrast är, när dager först begynns.
Då kännes luften sval och täcka rodnan syns.

Ungdomen är för människan den tid, då hon ännu står naturen nära, och uppgiften är att icke avlägsna oss från denna. Bokvett och mannavett äro överflödiga för den, som följer naturen. Uppfostran bör därför ej kuva själva naturen, ty »endast till sin egen drift bör mänskan böjas». Trampas naturen ned, hämnas den, och därav komma alla de olyckor och laster, som hemsöka samhället. Fåfängt söker man att ersätta naturen med konst; »då först behöves konst, när man naturen glömt». Se på Spartas ungdom! Där var en kungason och borgarns son lika aktad, »den skillnad okänd var av släkter, stånd och titlar», friheten var deras far, landet deras moder, ungdomen övade sig i hjältelekar, ej i »mörka skrifters gräl» — allt, såsom vi finna, tankar, som gå tillbaka till Rousseau samt även framläggas med något av dennes patos.

Rousseaus hänförelse för naturen fyller även den nästa dikten, Fägringens försvar, och i olikhet mot den året förut skrivna satiren mot lantfolk förhärligar skalden nu det rena, oskuldsfulla livet på landet i dess motsats till sedeförfallet i städerna. Från dem har fägringen flytt, därför att människorna där undertryckt naturen. På landet lever däremot denna fägring kvar med samma prakt som i mänsklighetens första tid, »då konsten okänd var». Han kommer här också in på det sociala problem, som Rousseau särskilt behandlat i den andra discoursen, men även berört i den första:

I ystra lyckans barn, som sugen edra löjen
Av edra likars svett och kväven deras nöjen,
Ert överflöd det är, som väcker klagorop
Och fägring dödat har hos tvungna folkets hop.

Mandeville, som han hyllade ännu året förut, har således fått vika för Rousseau, och det var för dennes naturevangelium, för dennes demokratiska och filantropiska patos, som Gyllenborg nu gjorde sig till tolk. Det är även denna rousseauism, som ligger bakom de konstnärligt mera utarbetade dikter, som han införde i Witterhetsarbeten, och som tillkommit under de förut omtalade litterära samkvämen i den Nordenflychtska salongen. Nästan i varje dylik dikt höra vi en återklang från Rousseau, mindre stark i den första delen än i den andra. Satire öfver mina vänner, en Horatius-imitation i Witterhetsarbetens första del, är ännu hållen i den äldre stilen och är måhända blott en omarbetning. Men i de båda årstids-

Digitized by Google

dikterna och i Satire öfver folkbristen, som också stå i första bandet, möta vi Rousseaus tankar. Den senare dikten anknyter till det problem, som då så ivrigt diskuterades inom den vetenskapliga ekonomiska litteraturen. Såsom vi erinra oss, stod man då i allmänhet på den ståndpunkten, att ett lands rikedom berodde på dess folkrikedom. Gyllenborg tar detta till utgångspunkt. Även han klagar över brist på människor i Sverige, men han tänker här icke på kvantiteten utan på kvaliteten: »Jag länge mänskor sökt och kan dem näpplig få»; i stället har han träffat dårar, och här kommer redan något av det politiska patos fram, som sedan fyller Verldsföraktaren. Av mera intresse är likväl en annan punkt. Det härskande systemet var ju merkantilismen, som ville basera välståndet på handeln och framför allt på manufakturerna. På 1750-talet uppstod häremot, såsom vi minnas, fysiokratien, som såg källan till ett lands rikedom i jordbruket. Fysiokratiens förste målsman i vårt land var C. F. Scheffer, som var kronprinsens guvernör och således Gyllenborgs närmaste förman, och samma år som Witterhetsarbeten utkom (1759), hade Scheffer utgivit sin översättning av Mirabeaus L'ami des hommes. Men fysiokratien stod ju i det närmaste samband med Rousseaus natursvärmeri. Rousseau hade visserligen i äganderätten till jorden sett uppslaget till kulturen och mänsklighetens alla följande olyckor. Men det förbisåg man och fäste sig blott vid hans hänförda skildring av det enkla, primitiva livet i naturens sköte. Gyllenborgs satir är ett kraftigt inlägg mot samhällskulturen och för det sunda lantlivet. Över bristen på ämbetsmän, säger han, kan man i varje fall ej klaga; av dylika, som »tära staten», finnes ett ymnigt förråd. Men däremot är det brist på »dem, som föda sig med egen svett och möda».

Mitt kära fosterland! När skall jag äga hopp,
Att denna mänskobrist hos dig må fyllas opp?
När skall din hulda jord av flera händer plöjas
Och dina ödefält av nya åbor rödjas?
När skola dina barn förvärva dig ditt bröd
Och du får mätta dig av eget överflöd?

Vinterquädet.

Andra av Rousseaus idéer ligga bakom Gyllenborgs Vinterquäde. Detta — liksom hans Vårquäde — läses i första bandet av Witterhetsarbeten; sedan skrev han ock ett höstkväde och ett sommarkväde. Inom den svenska naturskildringens historia intaga dessa dikter icke, lika litet som fru Nordenflychts, någon mera viktig plats, och ur den synpunkten får jag för övrigt sedan tillfälle att återkomma till dem. Men i Vinterquädet möter oss uppslaget till

Digitized by Google

en rörelse, som sedan fick en mycket stor betydelse. 1748 hade Montesquieu utgivit sitt banbrytande arbete Esprit des lois, vari han framlagt sin ryktbara klimatlära. Enligt denna hade folken i de kalla klimaten starkare viljekraft än sydländska folk, de voro modigare, mera stridslystna, mindre mottagliga för smärtan än de andra. Berglandets inbyggare voro mera frihetsälskande än slättbygdens, härdigare och mera krigiska. Denna karakteristik av nordbon skulle naturligtvis slå kraftigt an här i Sverige, och en förberedelse fanns redan i rudbeckianismen. Denna hade väl företrädesvis fäst sig vid Sveriges ålder, men hade ock kraftigt framhållit »göternas» alla dygder. Genom Dalin fick denna goticism en ny skiftning. Rollin, Dalins förebild, hade i sin historia givit en idealskildring av skyterna, och då skyterna enligt Dalin voro Nordens äldsta inbyggare, tog han helt enkelt upp detta parti i första bandet av Svea rikes historia (1747), som kom ut tre år före Rousseaus discours. Båda, Rollin och Rousseau, hade, såsom Martin Lamm framhållit, begagnat samma källor för sin skildring av det oskuldsfulla naturfolket, och deras målningar äro därför även i detaljerna lika. Dessa herdeskyter voro enligt Dalin menlösa och sedligt rena, »deras rikedom bestod i boskap, för vilkens födas skull de flyttade från den ena orten till den andra. Deras hjordar gåvo dem uppehälle, mjölk och honung tjänte dem till spis, ull och hudar till kläder. De frågade ej efter guld och silver», och »de levde väl utan större delen av de konster och vetenskaper, som i Egypten och Grekland stigit så högt, men också utan list och en skadelig finhet». Så kom Rousseau med sin discours, och nu blev den av den sedeförslappande kulturen oberörda naturmänniskan hjälten för dagen, icke blott den primitive skyten utan ock den sederene, kraftfulle och fosterlandsälskande spartanen och fornromaren, som ännu ej fördärvats av civilisationen.

Det är dessa strömningar, som gå igen i Gyllenborgs Vinterquäde, där vi förnimma en genklang både av Montesquieu och av Rousseau. Redan i den andra strofen stöta vi på klimatläran:

Du, som din svenska märg försvagar
I södra länders veklighet,
Du över Nordens vintrar klagar
Och ej din himmels förmån vet.
Oss rena kölden hälsan delar,
Och vädret, som kring fälten spelar,
Förfriskar både luft och blod.
Det snällt i sunda ådror rinner,
I muntra ögon styrkan brinner
Och vittnar om behjärtat mod.

Digitized by Google

I de följande stroferna ljuda toner från den moderna rudbeckianismen med dess inslag av rousseauism:

Av denna luft och styrka närde
De forna göter ammats opp,
Som under denna himmel lärde
Att fylla ärans högsta lopp.
Till jordens ändar ryktet hunnit,
Se'n deras bragder övervunnit
Det folk, som jordens herrskap var,
Men sig i lustans armar sövde,
En myndig styrsel själv behövde
Och ok av raska händer bar.

Du land, som varit hjältars moder,
Bliv aldrig trälars usla bo!
Den dygd, dig vunnit ärestoder,
Låt evigt i ditt sköte gro!
Än bör du världen dygder lära.
Låt mandom och en verklig ära
I helgd hos svenska hjärtan bli!

Här förnimma vi redan det första anslaget till Svea och Manhem, och vi skola sedermera, i nästa del, följa goticismens förberedelser under den gustavianska tiden. Själva uppslaget kommer dock från Gyllenborgs Vinterquäde, där Montesquieus klimatlära förenat sig med den bild av ett lyckligt och dygdigt fornfolk, som Rousseau givit i sina båda discourser. Rousseaus spartaner och romare hava här — såsom Blanck anmärker — förvandlats till nordiska göter.

Menniskjans nöjen och Menniskjans elände.

Högst såsom skald står Gyllenborg i de dikter, som infördes i andra bandet av Witterhetsarbeten (1762). Här har han tryckt de båda parallelldikterna Menniskjans nöjen och Menniskjans elände. I den första ville han enligt företalet skildra den sällhet, som människan åtnjöt såsom naturvarelse, innan konster och vetenskaper grumlat hennes oskuld, i den andra de olyckor, som följt i kulturens spår. Denna rousseauska grundtanke har han icke lyckats få fram. Menniskjans nöjen skildrar livets glädjeämnen, de »ömma nöjen», som förljuva livet, kärleken, vänskapen, hälsan, vällusten, hoppet etc., och i denna skildring kommer den epikureism fram, som fanns i Gyllenborgs natur och som vida mer än stoicismen låg för honom; versen har här också en melodisk klang, som passar för uppgiften och som Gyllenborgs vers eljes i regeln saknar. Men dessa »ömma nöjen» kunna knappt sägas tillhöra en tid före kulturen, utan snarare ungdomen i allmänhet: »Förrän jag känt förnuftets lära, jag eder lära dyrkat har», säger han, och han slutar med att klaga, att dessa

Digitized by Google

»gudar», en och en, rymt sin kos, »jag i en öken börjar vandra och känner ej min värld igen». Denna vemodsfulla underton leder över till den mera betydande parallelldikten Menniskjans elände, i vilken tidens pessimism tar sig uttryck. Levertin kallar den »den ståtligaste tankedikt, vår litteratur äger före Lidner och Tegnér». Anslaget har Gyllenborg utan tvivel fått från Lucretius' mäktiga skapelsedikt De rerum natura, och man behöver blott läsa några rader i denna och jämföra dem med första strofen i Menniskjans elände för att finna sambandet:

> Vart du vill se, där vinna livets väckande makter.
> Men de besegras jämväl. Med dödens klagan beblandas
> Barnens jämrande rop, när dagens ängder de blicka.
> Natt ej följer på dag, ej morgonrodnad på mörker,
> Som ej de nyföddas skri, det kvidande, späda förnimmer,
> Mängt med den bittra gråt, som följer döden och graven.

Första strofen i Gyllenborgs dikt verkar såsom en parafras av dessa verser:

> Vad för bedrövligt skri min ömma hörsel sårar?
> Vad jämmer skönjes här? Vad gjutas här för tårar?
> Vem är den usla mask, som nyss fått dagen se?
> Dess ögon öppnas knappt, förrän de synas våta,
> Knappt ger han prov av liv, förrän han lärt sig gråta
> Och prov av smärta ge.

Varför bliva då dessa varelser till, som äro bestämda blott för sorg och lidande? Sedan man med gyckelspel, med sång och lek bedragit vår barndom och givit oss smak för livet, kastas vi in i en värld, som blir allt mer och mer bitter, en värld, uppfylld av träldom, av fattigdom, brott, galenskap. Såsom ung kan du väl ännu leva i illusionen, men sedan du i nöjets famn släckt din vilda låga, vänder du bort ögat och frågar modfälld: Ack, var det icke mer? Lika bedräglig är mannaålderns heta jakt efter ära, och när lovsången förbytes i smädeskri, avundas du den, som levat glömd. Du genomforskar alla djup, men löper fara att veta intet visst, du hedrar ditt tidevarv med nya tankefynd, »men vad en tid har höjt, en annan tid förnedrar», ditt namn förglömmes för andra namn, och de underverk, du trott dig uträtta, lämna knappt några spår efter sig. Så kommer till sist ålderdomen, och »du ser en ombytt värld, där du en främling är». Allt vad du ägt kärt, har stupat vid din sida, du kan ej njuta mer, »men börjar allt behöva», dagen fägnar dig icke, natten kan ej skänka dig sömn, »du ledsnar vid

Digitized by Google

ditt liv, men leva är en vana, som du ej mista kan». När döden äntligen kommer, klagar du över, att han hastar, och ser med längtan tillbaka på en värld, som börjat dig förskjuta. Att ytterligare öka dödens hårda strid spöka då vidskepplighetens troll för dina tankar: »du ser ett ovisst hopp, det du i nöden famnar, men röner all dess brist». Du vet ej, vad du bliver, allt har varit ovisst — utom dina plågor. Så slutar denna stolta dikt med den enda tröstegrund, som stoicismen kan giva: »Sök med tålig dygd och slutna ögon hinna ett okänt ändamål».

Upplysningen hade börjat i den ljusaste optimism, med tron att vetenskapens segrar skulle skingra mörkret och skapa en lycklig mänsklighet. Tvivlen hade vederlagts i Leibniz' och Shaftesburys teodicéer, och Popes Essay on man hade gjort denna optimism till allas. Men så bröt vid århundradets mitt den pessimism åter fram, som hela tiden lurat bakom upplysningens segervisshet, och särskilt gjorde sig Voltaire till en tolk för denna. Någon vis världsstyrelse finnes icke, det hela är ändamålslöst, och för upplysningsfilosofen fanns ej heller den tröst, som den kristne pessimisten dock haft: hoppet om en annan tillvaro bortom graven. Det var ur denna jordmån, som 1700-talets stoicism växte upp. Det var då — säger Levertin — som »den andliga attityd uppfanns, som tidens yppersta bland diktens och handlingens män älskade att antaga för att maskera det inre svårmodet. Det är »filosofen», den »vise», som vänder trotsig och molnlös panna mot alla ödets skiften, besluten att möta existensens vedervärdigheter med ett jämnmod, som ej nedlåter sig till klagan och än mindre till bön.»

Det är denna dräkt, Gyllenborg anlagt i Menniskjans elände, och han förstår onekligen att bära upp den. Han hade blivit stoiker, t. o. m. i den grad, att han vågat tala om »vidskepplighetens troll», som med nya plågor öka dödens hårda strid — ett djärvt fritänkeri, vars udd han försiktigt söker bryta av med att i en not tillägga: »Här anses människan endast i sitt naturliga elände och icke såsom upplyst av den sanna religionen». Men både detta fritänkeri och denna pessimism voro nog vida mera litteratur än verklig världsåskådning. Han hade gripits av en stämning för ögonblicket, av en tidsrörelse, i vilken han ej närmare tänkt sig in. Rousseau var icke pessimist på samma sätt som Voltaire. Det var människorna själva, som genom sitt avfall från naturen skapat olyckorna. Gyllenborg hade *velat* förkunna samma lära och visa upp, att »de olyckor, som *konsten* uppfunnit, ehuru falska de äro till sin upprinnelse, bliva därav icke mindre kännbara till sin verkan». Men det har han alls icke gjort. Människans elände beror i hans dikt icke på

Digitized by Google

konst och vetenskap utan på hela världsordningen, och det är för Voltaires pessimism, ej för Rousseaus, han gjort sig till en tolk.

Hans mästerverk är den likaledes i andra bandet av Witterhets-arbeten införda totala omarbetningen av Verldsföraktaren. Man kan se den både från svensk synpunkt och från allmäneuropeisk, och i bägge fallen är den betydande. I det senare är den ett uttryck för den starka förromantiska strömningen inom århundradet, och i hjälten möta vi redan en föregångare till Werther. Lisidor — ty så heter Celadon i den nya versionen — är liksom Werther en renhjärtad, översvallande idealist, som vid sitt inträde i världen stötes tillbaka av all den lumpenhet, han där möter och med vilken han aldrig kan dagtinga. Han hade levat bland sina böcker och lärt sig tro, »att allt däri bestod att lärd och dygdig vara, att utan ärlighet man ingen ära vann och tungan skapad var att endast tala sant». Men redan den första erfarenheten visade honom, att han misstagit sig. Hans uppriktighet stötte alla, överallt fann han fåfänga, lögn och ytlighet. Han älskade Iris, men för hans idealism var hon känslolös, en världsdam, vars täcka mun förnedrade sig till societetsskvaller, och då han ville förtro sin besvikelse åt sina vänner, fann han, att de flydde den kärve sanningssägaren. Verldsföraktaren.

> På torget talte han om samvet, dygd och mod,
> Tre gamla götska ord, dem ingen mer förstod.

Över allt stöttes han således tillbaka. Werther, som några år senare gjorde samma erfarenhet, slutade med ett självmord. Lisidor väljer en annan, mindre radikal utväg. Också han vill fly världen, men världen är för honom det moderna samhället, och det är blott detta han vill överge för att draga sig undan till den av Rousseau så prisade landsbygden:

> Här ser man ingen rang, men gamla världens heder,
> Ett obelevat folk, som äger goda seder,
> Som med sin grova smak har all sin renhet kvar,
> När ingen nalkas hit, som staden smittat har.
> Här jordens trogne son ej jorden övergiver.
> Det fält han odlar opp, hans herredöme bliver.
> Naturen vid sitt bröst har honom närmast satt.
> Åt honom som sin kung hon ger en årlig skatt.

Men föresatsen kommer aldrig till utförande. En »världslig vis», som är Lisidors vän, påvisar för honom, att hans plikt fordrar något annat av honom. Du har — säger han — »ett öppet fält att dina dygder öva. Mot lastens yra svärm bör du din styrka pröva. En enda oförsagd kan skrämma hennes här.» Lisidor finner, att vännen

Digitized by Google

har rätt, och dikten mynnar ut i en stoicism, som är mindre pessimistisk och mera handlingskraftig än den, som förkunnats i Menniskjans elände: det är den dygdige medborgarens plikt att hänsynslöst kämpa för rätten, och för den modige är icke hoppet om seger uteslutet. Tendensen i den nya versionen är således rakt motsatt den, som förfäktats i den äldre. Felet hade där legat hos Celadon, som icke känt världen, ty inom denna voro lasterna lika nödvändiga som dygderna. Det var Mandevilles lära. I den senare versionen har Gyllenborg däremot helt anslutit sig till Rousseau. Hela den första discoursen gick ju ut på ett anfall på lyxen. Denna må hava skapat ekonomiskt välstånd, men vad betyder detta, då välståndet köpts för ett allt djupare sedefördärv? Det viktiga för människan är dygden, och det var denna lära, som Gyllenborg nu förkunnade.

Gustaf Fredrik Gyllenborg.
Gravyr av Elias Martin.

I Verldsföraktaren finnes ock ett annat inslag, som likaledes stammar från Rousseau och som, även det, skulle få en stor betydelse för den följande litteraturen. Det är, såsom Lamm påvisat »civismen» eller fosterlandskärleken och medborgarandan. Fosterlandskärlek fanns naturligtvis långt före Rousseau, men den får hos honom en lyrisk flykt, som den förut knappast haft. Ungdomen — heter det i den första discoursen — får lära sig allt möjligt utom sina plikter, »det ljuva ordet *fädernesland* klingar aldrig i deras öron», och de moderna filosoferna hånle föraktfullt åt de gammalmodiga orden *fosterland* och *religion* och söka i stället riva ned allt, som är heligt bland människorna. Rousseau hade förälskat sig i de antika republikerna, Sparta och det äldsta Rom, och det stora i dessa samhällen såg han i medborgarnas patriotism, oegennytta, mod och medborgaranda. En modern motsvarighet till dessa antika mönsterrepubliker tyckte han sig finna i sitt eget fosterland Schweiz,

Digitized by Google

och denna schweiziska patriotism kommer fram redan i den första discoursen. Gyllenborg var en av de många, som gripits av lyriken i Rousseaus förkunnelse, och i Verldsföraktaren möta vi för första gången i svensk dikt ett starkt patriotiskt och medborgerligt patos, som ytterligare närts av hans studier av de romerska historikerna och satirikerna. Dikten skrevs 1761 under den riksdag, som inleder det skamligaste årtionde i vårt lands historia, och Gyllenborgs angrepp på den rådande korruptionen ha en fart och en flykt, som är den äkta skaldens. Var — frågar han — skall jag i en galen värld finna ett rum, där jag kan leva fri? Man säger, att svart är vitt, att folket ökas genom krig, att papper kan bli guld, »att riket hjälpes upp, när lagar slås omkull», man dödar all kredit »att växelkursen fälla», man tror, att man med stoj och skrik kan främja rätten,

> Att frihet njuter skygd, när hennes vallar rivas,
> Att brist, att fattigdom kan hämmas genom prakt
> Och Sverige först blir sällt, när allt är ödelagt.

Den, som vill stiga, måste försäkra folk om allt, men hålla ingenting, krypa fram i skydd av ett parti, men blott begagna detta såsom verktyg och sparka undan ställningen, sedan väl han hunnit upp — en genomskinlig anspelning på Pechlin. Allt begrepp om ära har försvunnit!

> Till den förnedringsgrad ha våra seder hunnit,
> Att man sitt tänkesätt som varor håller falt
> Och tingar äran bort åt den, som mest betalt.
> — — — — — — — — — — — — — — —
> Hur vill man fordra dygd av små och köpta själar
> Och nämna fosterland? Det äges ej av trälar!

Denna dikt var onekligen en modig handling, och Gyllenborg har nog alldeles rätt, då han i sin självbiografi uppgiver, att alla »förundrade sig över den dristighet, varmed jag under ständernas närvaro målat deras egna oseder: den allmänna korruptionen». Diktens popularitet berodde naturligtvis i främsta rummet på den politiska tendensen, som särskilt tilltalade hovpartiet. Men på samma gång denna dikt är en aktuell tidsdikt, har den allmängiltighet och även en personlig färgton. Den unge Lisidor, som vid hovet är bortkommen och missförstådd, som vill bliva stadslivet kvitt och drömmer om en undangömd bostad på landet, som känner sig sedligt upprörd över partiväsendet och mutsystemet, denne Lisidor är en idealiserad bild av Gyllenborg själv, och dikten har därför fått ett liv och en färg, som inom frihetstidens diktning äro ganska sällsynta.

Digitized by Google

Själens styrka.

Efter Verldsföraktaren författade Gyllenborg blott en enda betydande dikt: Själens styrka, vars sista strof han nedskrev vid fru Nordenflychts dödsbädd. Den rör sig inom samma tankevärld som Verldsföraktaren. Det är stoicismens stolta dygdelära och dess svärmeri för friheten, som här gå igen. Först förefaller det, som om detta svärmeri hade sin källa i studiet av antikens egna författare, men i själva verket är det Rousseau, som också här ligger bakom Gyllenborgs dikt. Dennes kanske största insats var *entusiasmen,* och det är denna av Rousseau inspirerade entusiasm, som fyller och bär upp Själens styrka. Nästan varje strof erinrar om något ställe i discourserna. Du mod, som utgör själens styrka — utropar han — frihet, dygd, jag söker eder hos forntiden, ej hos oss, i Rom, som fostrat en Brutus och vars murar ej skyddade någon slav, i Atén, som tillbakaslog Xerxes' här. Vad är det väl, som vi hos dem beundra? Det är dygden, som hos jordens son är en himmelens låga och som förvandlar människan till hjälte:

O frihet! Till vad höjd har du ej själar drivit!
Ur dvalans mörka famn de skynda vid din röst.
Du snillen åt Atén, åt Sparta hjältar givit.
En oförgänglig kraft de sugit vid ditt bröst.
Vad väcker ej för ädel låga
Det kära ljud: För frihet! Fosterbygd!
Vad kunna ej de hjärtan våga,
Som livas av den helga dygd?

Vår tids vishetslära är veklig liksom vi själva, och med sken av humanitet ökar hon blott själens svaghet. Hon kan aldrig bliva stark, ty hon vill bliva behaglig. Ej var det denna matta lära, som gav mod åt Thebes hjälte och som kom Cato att föredraga döden framför träldom. Den enda filosofi, som har värde, är stoikerns:

I dygdens övning fri, han anser utan häpnad
Nödvändighetens lag och händelsernas lopp.
För plågor känslolös, mot alla faror väpnad,
Han under bördans tyngd sitt huvud reser opp.
Vad kan hans hjärta så bemanna?
Är han förtjust av något diktat väl?
Nej, endast kärlek för det sanna
Är väldig i hans höga själ.

Afsked ifrån ungdomen.

I dessa sista dikter är Gyllenborg kanske sin tidsålders störste poet, han är fylld av ett verkligt patos, och även den poetiska formen har blivit allt renare och renare. Men så tystnar han plötsligt, och då han åter börjar, är han torr, tråkig, gubbaktig, utan ett spår av den entusiasm, som fyllt den unge Gyllenborg.

Digitized by Google

Huru skall man kunna förklara denna hastiga andliga åderförkalkning? Jag har redan antytt den i mina ögon sannolika orsaken. Hos Gyllenborg funnos två naturer: vardagsmänniskan och helgdagsmänniskan. Den förra var den ursprungliga och satt djupast i hans väsen. Men ett gry till något högre fanns dock hos honom, och det var detta gry, som växte ut under umgänget med fru Nordenflycht. Hennes storhet var denna själens flammande eld, som till sist förtärde henne själv, denna okuvliga idealism, som aldrig förstod att resignera och som smittade dem, med vilka hon råkade i beröring. Och det var hon, som framkallade helgdagsmänniskan hos Gyllenborg. När hon gått bort, förlorade han sin inspirationskälla, och vardagsmänniskan, som aldrig helt blivit dödad, kom åter fram. Det var därför nästan symboliskt, att den sista strofen av Själens styrka skrevs vid hennes dödsbädd. Motvilligt hade världsföraktaren mutat sig till en plats, året efter fru Nordenflychts bortgång gjorde han ett rikt resonemangsparti, fick fri våning, ekipage och ett gott bord, och därmed hade poeten och helgdagsmänniskan för alltid jordats. Han måtte hava haft en aning om det öde, som väntade honom, ty redan i det andra bandet av Witterhetsarbeten hade han infört en dikt, Afsked ifrån ungdomen, som tillika blev ett avsked till diktkonsten. Den sista strofen lyder:

Och du, min skaldemö! Dig kallar jag härnäst
Att bli mitt tidsfördriv, men ej min arbetsplåga.
Kom stundom på besök, bliv icke vardagsgäst
Och giv mig aldrig lust, om du ej ger förmåga.

Hans bön blev icke hörd, ty ehuru han levde nära ett halvt århundrade till, kom sånggudinnan aldrig på besök till honom och spelade honom t. o. m. det sprattet att »giva honom lust, men ej förmåga». Gyllenborg hade således det sorgliga ödet att överleva sig själv, och vi skola därför ånyo möta honom bland den gustavianska tidens författare.

Digitized by Google

C R E U T Z

Creutz och Gyllenborg.

REUTZ, Gyllenborgs förtrogne ungdomsvän, fick en helt annan levnadsbana. Förutsättningarna för bägge, då de inträdde i livet, voro dock märkvärdigt lika. Båda voro födda samma år, 1731, båda voro grevar och fattiga grevar, båda voro de yngsta barnen, bådas fäder hade såsom krigare följt Karl XII:s fanor, båda kommo samtidigt till Stockholm, där de började i »verken», båda invaldes samma månad i Tankebyggarorden, båda upptogos i fru Nordenflychts salong, båda blevo samtidigt anställda vid hovet, och båda slutade samtidigt såsom poeter, Creutz, då han såsom minister 1763 reste till Madrid. Men trots denna likhet i de sociala förutsättningarna och trots deras förtroliga umgänge med varandra, hade deras diktning redan från början ett olika skaplynne.

Creutz' uppfostran.

Gustaf Philip Creutz föddes 1731 i Finland. Om familjen känner man ej mycket. Fadern, major Carl Creutz, som länge varit fånge i Sibirien, hade där, liksom så många andra svenska officerare, vunnits för pietismen, och det var därför i ett pietistiskt hem, som Atis och Camillas blivande skald växte upp. Men denna pietism har icke avsatt några spår hos den Creutz, som vi känna och som redan som ung tyckes hava varit märkvärdigt litet religiöst intresserad; den enda betydelse, som pietismen möjligen haft för honom, skulle i så fall ligga i den sentimentalitet, som utgör en grundton i hans dikt, ehuru denna sentimentalitet å den andra sidan ej har den avlägsnaste färg av religiositet. 1749, vid aderton år, inskrevs han vid Åbo universitet, dit han liksom Gyllenborg åtföljdes av en informator. Studierna voro ungefär de samma, mest latin, och blevo ej långvariga, icke fullt två år. På hösten 1751 reste han över till Stockholm, där han antogs till extraordinarie i kansliets utrikesexpedition och där han kort därefter blev bekant med Gyllenborg. Jag besökte Creutz av nyfiken-

Digitized by Google

het att lära känna honom — berättar denne — och »det fordrades ej mer att av honom bliva intagen. Vi knöto en vänskap, som blivit oupplöslig och intimare dag från dag». Enligt Gyllenborg var Creutz' utseende vid första blicken ej särskilt vinnande. Han hade ett magert och gulblekt ansikte, som icke förrådde en ynglings vanliga livlighet, än mindre något snille. »Men när denne yngling ville behaga, ville vinna någons vänskap, utbrast ur hans ögon en förtjusande låga, en behaglig rodnad spriddes i hans ansikte, alla hans åtbörder blevo talande och instämde att teckna hans hjärta. Det intryck, han gjorde, kunde aldrig utplånas. Creutz har i äldre år i visst avseende blivit vackrare. Molnet, som höljde hans uppsyn, hade försvunnit, men gudalågan, som sig därutur frambrutit, var förlorad. Hans ansikte var fylligare, hans hy jämnare kolorerad, hans utseende var av en man av värld. Men författaren av Atis och Camilla fanns ej mera.»

G. Ph. Creutz.
Oljemålning av J. H. Scheffel. Tillhör direktör Otto Lindeberg. Nyköping.

Tyvärr har Creutz ej efterlämnat någon självbiografi, och vi veta således ej, när han först börjat dikta. Som det förefaller var detta tidigare än Gyllenborg, som uppgiver, att det var Creutz' »lysande exempel», som gav honom väckelsen, och han erkänner, att Creutz i Tankebyggarorden hade ett ostridigt företräde genom »ett tidigare snille», naturen av de ämnen, han valde, och »blomman av den vackra litteraturen, den han i synnerhet inhämtat» — en omskrivning, med vilken Gyllenborg väl vill angiva vännens större litterära beläsenhet. Creutz var tydligen ganska inne i den antika litteraturen, och ännu på gamla dagar höll han såsom kansler för Åbo universitet ett tal på grekiska. Men de stoiska författare, i vilkas arbeten den unge Gyllenborg fördjupat sig, lät han antagligen ligga för att i stället läsa de grekiska och romerska poeterna, icke satirikerna, utan idyllikerna och lyrikerna: Theokritos, Vergilius och Horatius. Men framför allt var han förtrogen med den franska

Digitized by Google

litteraturen, ej blott med Racine, Voltaire och Fontenelle, utan ock med dess poésie fugitive och de många romanerna. Sin världsåskådning — eller sin »filosofi», som man då sade — tyckes han redan hava haft färdig, då han upptogs i den Nordenflychtska salongen, och hans idékrets har där knappast utvidgats. Möjligen har Klingenberg bidragit att befria honom från några »préjugéer», men från början tyckes han i det avseendet hava varit ganska frigjord. Någon lust att draga i härnad mot fördomarna hade han emellertid icke. Han blev väl sedan intim vän med encyklopedisterna, han beundrade väl Voltaire, och innan han begav sig till sin post i Madrid, gjorde han pliktskyldigast sin uppvaktning hos den vördade patriarken på Ferney. Men han var över huvud ingen stridens man, utan föredrog såsom Klingenberg att »dårars fel med köld och styrka bära» och liksom denne i skämtet kläda »en sund filosofi». Gyllenborg kunde i vissa ögonblick rycka upp sig till ett patos. Creutz kunde det aldrig, icke ens i sin halvt politiska satir Lögnens försvar, som har en viss likhet med Verldsföraktaren. Av fru Nordenflychts kulturvända var han alldeles oberörd, han trådde aldrig såsom hon efter något svar på de eviga gåtorna, och Rousseaus discourser hava icke lämnat något spår efter sig i hans diktning. Det, som tilltalade honom hos skaldinnan, var förmodligen andra sidor i hennes väsen, hennes sentimentalitet och hennes pastorala svärmeri, i någon mån kanske också det erotiska inslaget i hennes personlighet och hennes diktning. I själva verket var deras Eros dock ej samme gud. För henne var han ett passionens barn, något av en Eros-Thanatos, för Creutz en vingad amorin, vars hem icke låg i verklighetens värld utan i ett diktat Arkadien.

Rokokopocten.

Till temperament och livssyn var Creutz således vida skild både från fru Nordenflycht och från Gyllenborg. Han var icke såsom de någon »introduktör» för de stora kulturfrågorna i vår vitterhet, utan i stället vår litteraturs förste fullödige rokokoskald. Hans bildning var uteslutande fransk, och för att förstå honom måste man taga hänsyn till den franska kulturen under 1700-talets första decennier.

Voltaire, som sedan blev upplysningsrörelsens främste man, hade fått sin uppfostran hos de s. k. libertinerna. Denna franska libertinism hade anor, som sträckte sig ända in i medeltiden, till »goliardernas» visor, till rävsagans respektlösa samhällssatir och till fableauernas blasfemiska gyckel. Under renässansen med dess lössläppta sensualism hade libertinismen fått ökad kraft, och även på bigotteriets tid, under Ludvig XIV:s regering, hade den fortlevat såsom en underströmning, vilken visserligen ej öppet vågat sig fram

Digitized by Google

inom litteraturen, men som gjort sig dess mera gällande inom sällskapslivet. Så kom la régence, då bigotteriet kastades över bord, och libertinismen kunde nu framträda med öppet visir. Det var i det ryktbara libertinkotteriet i Temple, som den unge Voltaire mottog sina första intryck av livet.

Libertinismen är den franska skepticismen, det franska lättsinnet, njutningslystnaden i förening med något av det franska skönhetssinnet. Från kyrkligt håll fäste man sig mest vid libertinens otro, vid hans hån av kyrka och dogmer. Men här kunde man aldrig komma åt honom, ty sina speglosor kastade han ut blott inom sällskapslivet, och han hade icke den ringaste lust att bliva martyr för sin irreligiositet. Det var först senare, med Voltaire, som libertinismen utvecklade sig till en ecclesia militans. De äldre intresserade sig egentligen icke för hela saken, och de religiösa frågorna voro dem hjärtligt likgiltiga. Deras frigjordhet framträdde i stället och framför allt inom moralen, och här hyllade de öppet läran, att det enda verkliga var sinnesnjutningen. Men denna livsfilosofi hade många skiftningar. Några libertiner voro våldsamma rucklare, andra snarast livskonstnärer, som vist förstodo att njuta av allt, vad tillvaron bjöd, icke blott av de mera materiella njutningarna, utan ock av de ädlare, av konsten, litteraturen, musiken, sällskapslivet, och njuta utan bekymmer om livet efter detta och utan att plågas av några farhågor för morgondagen, älskvärda, lättsinniga och finbildade vivörer. Till detta släkte hörde Creutz redan från ungdomen, och på äldre dagar karakteriserades han av Fabian Wrede »såsom en älskvärd veteran på den stora världsbanan. En lycklig originalitet och en lekande imagination gåvo honom ett alldeles eget värde. Han var upplyst i alla ämnen, lätt talare, fri i grundsatser, för fri i religionsämnen, hög, men olycklig spelare. Också såg man honom ömsom filosof, statsman, litteratör, kurtisan, roué, men alltid omtyckt. Hans geni, hans lätta och glada framställningssätt behagade i den vackra världen, och alla personer av en viss ryktbarhet stodo med honom i förbindelse. Poeten, artisten, kompositören hämtade från hans imagination näring för sin egen, aktören, dansösen rådfrågade hans smak.»

Denna förfinade epikureism är grunddraget i Creutz' naturell, och den ligger bakom hela rokokodiktningen. Men i denna ingå ock andra element. Den franska klassiciteten hade, såsom vi minnas, till huvudsyfte haft att döda den barock, som särskilt hade sitt stamhåll i Hôtel de Rambouillet och dess ättlingar. Men i själva verket hade detta icke lyckats, och i början av 1700-talet uppstod barocken på nytt — såsom rokoko. Honoré d'Urfés preciösa roman

Digitized by Google

Astrée fick en ny popularitet, herdevärlden kom åter på modet, och här var det en bland de första upplysningsfilosoferna, Fontenelle, som med sina pastoraler förmedlade övergången mellan barocken och rokokon. Av denna pastoral mottog Creutz sina första och starkaste rent litterära intryck.

Creutz' första dikter.

I första delen av Våra försök var Gyllenborg den flitigaste medarbetaren. Creutz däremot figurerar där blott med en enda dikt, som är en översättning från Fontenelle. Det intressanta är här således blott valet av ämne och versifikationen. Dikten är ett »Herda-qväde» och innehållet är mycket enkelt. Herdinnan Iris har lovat herden Tirsis ett möte, och hela dagen plågas han av längtan efter denna herdestund. På den utsatta tiden kommer Iris till lunden, och hennes rodnad röjer hennes känslor. I hennes fjät »små kärleksgudar gingo», några av dem gömde sig i en buske för att lyssna, andra klättrade upp i ett träd för att se, och

> Med sin herdinna nu vår herde smaka fick
> Den luft, den söta luft, som kärleksguden andas.
> Den ljuva kärlekseld i deras ådror blandas
> Och genom hjärta, håg och själ och tankar gick.

Här hava vi således rokokons på sammn gång preciösa och sensuellt lystna erotik, och det är denna, som i ständigt nya variationer vänder tillbaka i Creutz' egna, mera självständiga dikter. Detta om ämnet. Såsom verskonstnär visar han sig redan nu vida överlägsen de övriga tankebyggarna. Fru Nordenflycht kunde mycket sällan skriva en korrekt vers, Gyllenborg är i regeln hård och träaktig. Hos Creutz få vi däremot musik, och hans vers har en förut inom vår diktning okänd mjukhet och ett melodiskt välljud. Man behöver blott höra de fyra första verserna i Herda-qvädet:

> Än ingen fågel sjöng att dagens ankomst båda,
> Och allt i fälten än en ljuvlig vila njöt,
> När Tirsis vaknar upp och tror sig strax få skåda,
> Hur solen stiger upp ur böljans svala sköt.

Också i det andra häftet av Våra försök har Creutz infört några — dock få — dikter, av vilka Elegie är den mest betydande. Den spelar inom rokokons värld. Den grymma herdinnan Zephis har låtit Damon svärja att ej mera plåga henne med några kärleksförklaringar, och för Damon återstår därför naturligtvis intet annat än att sluta ett liv, som nu blivit honom outhärdligt. Dessförinnan tar han dock avsked av hela naturen, och det landskap, som därvid skymtar fram bakom den smältande versen, är pastoralens. Inom

Digitized by Google

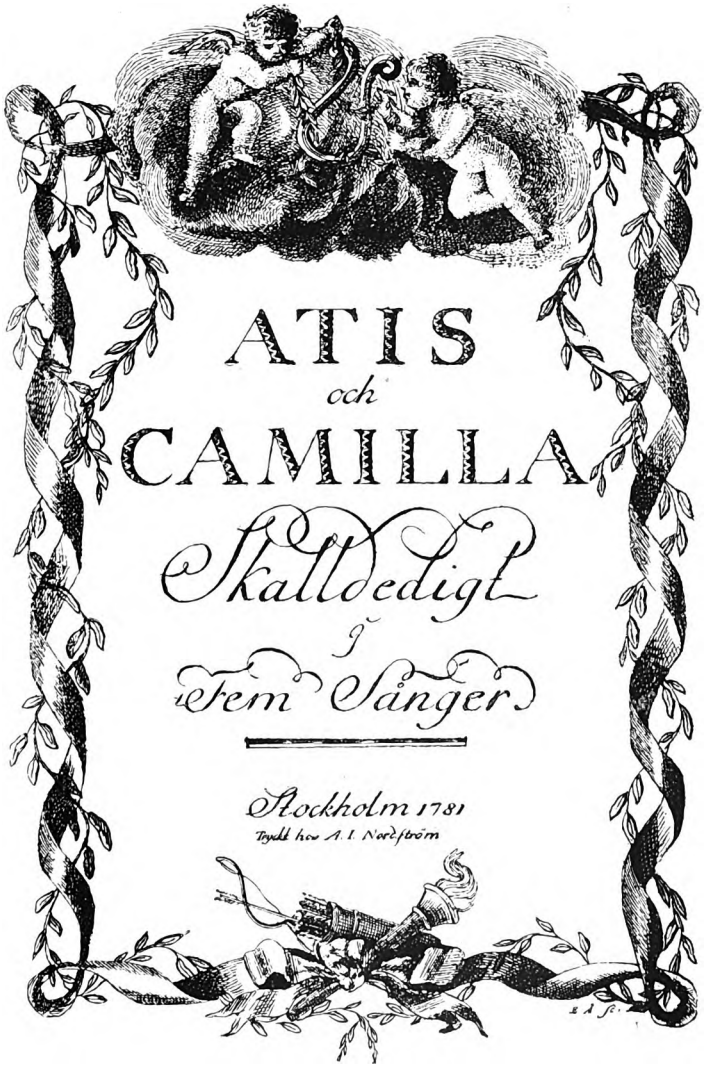

Titelbladet till Atis och Camilla.
Första självständiga upplagan.

Digitized by Google

Digitized by Google

vår litteratur var detta något nytt — en park, där månen speglar sig i källan och där västanvinden susar bland träden:

Du täcka bloss, som med ditt bleka sken
Försilvrar denna park, förtjusar dessa nätter!
Om Zephis trampar mina ben,
När hon vid källans brädd sig efter vanan sätter,
Glöm ej att då dess skugga måla av,
På det min sorgsna hamn, som svävar här allena,
Med hennes kunde sig förena
Och jag en himmel finna i min grav.

Du västanväder, när du andas
Och leker kringom Zephis famn,
Låt mina suckar med dig blandas
Och sorla stundom fram mitt namn.
Och du, du sista suck, som drivs från bröstet ut,
Om dig en pust så lyckligt kunde föra,
Att du hann fram till Zephis' öra,
Så viska om mitt kval, min kärlek och mitt slut.

Sommarqvädet.

I det tredje häftet av Våra försök har Creutz — utom en liten fabel — infört dikten Sommarqväde, som är vår första landskapsdikt och därför intar en märkesplats i vår litteratur. I viss mån stammar denna diktart från antiken. Dess pastoral var ju till hälften en landskapsdikt, och dessutom hade man rena landskapsskildringar såsom Vergilius' Georgica. Den franska klassiciteten hade icke haft något sinne för naturen; dess intresse var människans själsliv, och det var först hos engelsmännen i början av 1700-talet, som landskapsdiktningen uppstod på nytt. I viss mån kan sägas, att den inledes av Pope med dikten Windsor Forest, men namnet lovar mer än själva dikten håller, ty Pope hade i själva verket aldrig sett naturen och kunde därför ej måla den. Den natur, som kommer fram i Windsor Forest, är ej den engelska, utan en stiliserad antik, och den ojämförligt största delen av dikten upptages av digressioner. Pope gav likväl uppslaget, och detta fullföljdes kort därefter av skotten James Thomson, vars samlade fyra årstidsdikter utkommo 1730 och gåvo väckelsen till hela den under 1700-talet så ytterst populära årstids- och landskapsdiktningen. Den, som införde denna inom den svenska poesien, var Creutz, vilken, såsom Castrén visat, tyckes hava läst både Popes Windsor Forest och Thomsons The seasons, som då ännu icke var översatt på franska. Men han har icke imiterat dem och gav sin dikt formen av ett jämförelsevis kort ode, icke av ett utförligt beskrivande poem. Hans sommarkväde står fortfarande närmast den antika och den franska pastoralens

Digitized by Google

naturbeskrivning. Någon svensk förebild hade han icke. Fru Nordenflycht hade visserligen förut skrivit fyra årstidsdikter, men dessa innehålla blott reflexioner och höra således endast till namnet till denna diktart. Hos Creutz däremot inskränka sig reflexionerna till ett minimum, och han ville verkligen skildra ett svenskt landskap under en viss årstid. Det val, han gjorde av båda, är karakteristiskt för hans temperament. Han valde sommaren och en uppsvensk bygd — knappast någon bestämd, men väl närmast Mälardalen med dess idylliska insjöar. Någon skarpare blick för dess egendomligheter hade han icke. Den natur, som Linné skildrar, är den verkliga, och över denna vilar endast en mycket genomskinlig slöja av rokoko. Creutz däremot var pastoraldiktare, och landskapet får också sin färg därav. Pastoralen hade ett behov av att inom ett begränsat område hopa allt möjligt, vilda skogssnår, leende fält, sjöar, floder, »heliga lundar», tempel o. s. v. Samma rikedom företer Creutz' landskap. Han ser solens guld förgylla bergets topp, en »helig lund», som av ingen yxa vet, ett fält, där »hundra hjordar» gå i bet, en bäck, som strömmar ned och skummande störtar sig i den salta sjön — allt detta i en enda strof. Därefter följer bild på bild, utan sammanhang med varandra, och han visar oss således — så att säga — en natur i rörelse. Han ser en sjö med tusen holmar, på vattenytan sticker ett mjölkvitt segel upp, en götisk byggnad skymtar på stranden, och i bakgrunden synes ett fält, på vilket säden mognar till skörd. En gosse sitter vid stranden och fiskar, får ett napp och slänger upp sin fångst i gräset. En hare ilar förbi »som en skugga», förföljd av hundarna, och träffas till sist av jägarens lod. Så följer en äng, där skörden pågår. Därpå varsnar skalden en klippa, som »över djupet hänger och nickar med en skäggig topp». En gran skjuter upp ur en mossbelupen klyfta, och ur en grotta svingar sig örnen. »Men nya syner ögat gläda», och han förirrar sig in i en lövrik park, bland vars stammar skuggor och dagrar spela. Marken sluttar nedåt, och han kommer till en lund, dit man såg »mången ung herdinna ifrån sin herdes armar fly» för att där dock finna det öde, »hon så menlöst ville sky». Mälardalen förbytes till pastoralens Arkadien, och i en av dess »förtjusta» grottor söker herdinnan fåfängt vara sträng, men »finner endast ömhet kvar». T. o. m. det smultron, som skalden ser, väcker hos honom en pastoral idéassociation. Smultronet söker dölja sig uti ett krusigt blad.

Likså en nymf sin fägring gömmer,
Men här och där en täckhet glömmer,
Som florets våld sig undandrar.

Digitized by Google

Så mynnar vår första årstidsdikt ut i rokokoerotik, och i en strof har Creutz framlagt sin egen livsfilosofi:

En mänska bör sin livslängd välja
Ej efter solvarv, efter dar,
Men blott de sälla stunder tälja,
Då hon en ljuvlig känsla har.
Vad minsta oro kunde föda
Hon borde i sitt minne döda
Och glömma ända till dess namn.
Men ack, hon mot naturen stretar
Och sig en värld av plågor letar
Mitt i lycksalighetens famn.

Det var Creutz' credo, och detta fasthöll han under hela sitt liv. Såsom årstidsdiktare fortsatte han däremot icke och hade väl heller icke sinne för någon annan årstid än sommaren. Däremot tog Gyllenborg upp idéen samt ville tydligen fortsätta med de tre andra årstiderna. I Witterhetsarbeten för 1759 införde han de två, som han då fått färdiga, över vintern och våren, och betecknande för Gyllenborg är, att vintern lyckades bäst. Någon naturskildring kan han väl icke giva, och dikten borde egentligen hava hetat »Vinterns nöjen», ty det är dessa han söker måla: ett slädparti, ett snöbollskrig, en björnjakt, ett isfiske, ett vintergille o. s. v., och dessa bilder höra till de bättre inom Gyllenborgs diktning. Men den egentlige årstidsskalden blev hans systerson, den unge Johan Gabriel Oxenstierna, vars andliga frändskap med morbrodern ej var synnerligen stor, men som i stället blev Creutz' arvtagare inom poesien och som förmedlade övergången mellan denne och Kellgren.

Creutz vid hovet.

Men vi återvända till Creutz. På sommaren 1756 anställdes han såsom kavaljer hos konungaparets yngste son, prins Fredrik Adolf, som då ännu ej var sex år. Ehuru Creutz stannade på denna post till 1762, tyckes varken prinsen hava fäst sig vid honom eller han vid prinsen. Men däremot kom han under denna tid ganska nära den unge kronprinsen, vilken tydligen föredrog honom framför den uppvaktande kavaljer, han själv hade, den »stoiske» Gyllenborg, och även sedermera torde Creutz kunna räknas bland Gustav III:s vänner, till vilkas krets Gyllenborg däremot aldrig hörde. Någon flitigare författarverksamhet utvecklade Creutz under dessa år icke. I Witterhetsarbetens första del införde han två dikter: Öfver begärelsers bedräglighet och Saga samt prosastycket Lögnens försvar, som åtminstone så till vida är av intresse, att det visar, att Creutz även som prosaist hade en ovanligt god stil. I andra bandet publicerade han det pastorala eposet Atis och Camilla samt conten

Digitized by Google

Daphne jämte några omarbetningar av äldre dikter i Våra försök. Men så få Creutz' dikter än äro, stå de i poetiskt, särskilt i versifikatoriskt avseende vida över både Gyllenborgs och fru Nordenflychts.

Creutz' pessimism.

De virtuoser i levnadskonst, till vilkas krets Creutz hörde, hade dock något, för vilket de kände en hemlig, obetvinglig bävan, ett spöke, som reste sig för dem i skumrasket, som de ständigt fruktade att råka och som därför störde deras lugna livsnjutning. Det var *Ledsnaden*. Farhågan för detta spöke blandade galla i bägaren, ur vilken de drucko, och kastade ett stänk av pessimism över deras liv — en pessimism, som för övrigt ej missklädde dem och som ger rokokon ett lätt inslag av förromantik. Ty i ledsnaden ligger i själva verket något av romantikens längtan efter det oupphinneliga. Även Creutz hade denna känsla, känslan för tomheten i rokokons världsåskådning. Hos Kellgren stiger denna halvt till förtvivlan; hos Creutz yttrar den sig ännu blott såsom ett visst vemod. Men detta skymtar fram i nästan alla hans dikter, särskilt i Öfver begärelsers bedräglighet. Den iver — börjar han — som bränner hjärtat, som spänner livets alla krafter och som gör, att vi ständigt trängta efter sällhet — denna iver skapar ock »våra onda öden». Vi fara ned i trängtans avgrund för att se, vad sällheten är, och finna — vad hon icke är. Den girige blir guldets slav, och hans gud blir hans plågoande. Du blir en ny Lucullus, men ditt trötta sinne finner snart, »att hjärtat vämjes att begära, vad det med lätthet njuta kan». Och kärleken? Den himmel, som du sökt uti en skönhets armar, försvinner där. Den unga Daphne är skön, oskuldsfull, begär blott ömhet av dig. Du kan ej klaga över förställning, ty hon förstår ej konsten att bedraga, »men blott att överlämna sig».

Hon dig sitt hela väsen skänker.
Just när du dig i vällust dränker,
Förföljer dock din längtan dig.

Vad är det då, som återstår? Blott insikten, »att allt vad mänskan mäktar vinna, är glömma sig ett ögonblick». Creutz var emellertid ingen spekulativ ande. Han förstod förträffligt denna konst att glömma för att i stället gå upp i nuet, och samtidigt med det att Gyllenborg omarbetade sin Verldsföraktaren, skrev Creutz sina två mästerverk, Atis och Camilla samt Daphne, vilka båda förhärliga rokokons store Eros. De bägge vännerna hade, efter vad Gyllenborg berättar, var och en sin publik, några, som hänfördes av Stoas upphöjda dygdelära, andra, som tjusades av Epikuros' i rokokons

Digitized by Google

herdekostym klädda sensualism. Hans Daphne hade förvärvat honom vänner — skriver Gyllenborg — »isynnerhet ibland det vackra könet, en förmån, varav jag aldrig kunnat smickra mig, förnöjd att hos mitt eget hava vunnit något anseende. En morgon, då jag besökte lantmarskalken greve Fersen, såg jag Verldsföraktaren på hans bord. Om eftermiddagen i mitt besök hos grevinnan fann jag Daphne på hennes sybord. Vi ägde således, Creutz och jag, var sitt parti, vartill vi gratulerade varandra.»

Atis och Camilla.

Atis och Camilla är en herdedikt i fem sånger, således snarast ett pastoralt epos, mycket overkligt, mycket artificiellt, men också mycket karakteristiskt för tiden. Det hela, särskilt avslutningen, verkar såsom en opera från Gustav III:s tid. Det är rokokons högsta idealism, som här kommer fram, men också icke så litet av dess sensuella lystenhet. Levertin har förträffligt utvecklat detta: »En stämning av lönnlig, väl ombonad orgie ligger över seklets pastoraler. Kärlekstemplen äro 'petites maisons', och om naturen blivit mindre stel och styv än i det förra seklets herdediktningar, har den därför icke blivit mera äkta. Över den väl slutna parken med sina gångar och dammar, sina bosketer och gräsplaner dallrar Bouchers blå idyllton med sin lystenhet.» Pastoralen är och har alltid varit ett övercivilisationens komplement. Den uppstår i Hellas, med Theokritos, då den antika kulturen nått höjden av förfining, den uppträdde i Rom, med Vergilius, när hellenismen där besegrat den romerska bondekulturen, den levde upp på nytt under senrenässansen, i Tassos Aminta, i Guarinis Pastor fido och i d'Urfés Astrée, och den fick sin sista efterblomstring under rokokon. Väl hade man i Sverige haft herdedikter förut; dylika voro ju en vanlig form för 1600-talets bröllopskväden. Men först med Creutz fylldes pastoralen av den grace och den elegans, som denna diktart kräver. Förut, även hos Dalin, hade vi blott kommit till pastoralens yttre form; nu fingo vi ock dess anda.

Innehållet i de fem sångerna är mycket torftigt och — om man så vill — mycket onaturligt. Vid Dianas fest får jägaren Atis se Camilla, gudinnans prästinna, och vid första blicken förälska de sig i varandra. Men då det jägarfölje, i vilket Atis befinner sig, sårar en hind, som flyr till Camillas sköte och där dör, visar hon bort den grymme, och han har då intet annat val än att göra slut på det liv, som nu blivit honom en börda. Han störtar sig från en brant klippa, men räddas på ett underbart sätt, i det att kärleksguden själv förvandlar sig i en rönn, som i sina grenar mottager den levnadströtte. Nu ångrar Camilla sin överilade hårdhet och förlåter. Men just under kärlekens duo slingrar sig en orm fram och sticker

Digitized by Google

Camilla. Hon sjunker död ned, och Atis, som förgäves sökt suga giftet ur såret, segnar ned vid hennes sida. Men i det kritiska ögonblicket röres »det stränga ödet» och väcker Camilla åter till liv. Under blixt och åska uppenbarar sig Diana och förlåter sin prästinna:

> Din låga är så ren, att hon naturen hedrar.
> Att älska är en drift, som hjärtat ej förnedrar,
> Jag känner ingen dygd, som onaturlig är.

Fäster man sig vid själva händelseförloppet, stöter man på idel gamla klichéer. Början, då de unga älskande träffas vid en stor religiös fest och ögonblickligen förälska sig i varandra, var ett av de vanligaste motiven i den sengrekiska romanen, Camillas orm stammar från Eurydike-sagan, Atis' ofarliga dödssprång från Aminta o. s. v.; andra lån från The seasons, Henriaden och Eneiden hava påpekats, men dylika klichéer voro så vanliga inom all herdediktning, att man ej kan säga, varifrån Creutz närmast hämtat dem, och i själva verket äro de i stil med diktartens hela karaktär. Sådan vi möta pastoralen hos Creutz, tillhör den, liksom författaren själv, en gammal aristokratisk släkt med många anor och många minnen, som här vända tillbaka. Stamfadern hade varit bonde, men genom generationers fortgående förfining hade detta ursprung så 'gott som utplånats, och 1700-talets pastoral är en förklädd hovman i sidendräkt och med förgylld krumstav, vilken endast lekte herde, liksom han någon gång kunde leka hjälte. Den tid, inom vilken pastoralen spelar, är den »gyllene åldern» och dess Arkadien ett drömt fantasilandskap, som tagit färg av Greklands öar, av Theokritos' Sicilien och Vergilius' Mantovatrakt. Bland lammen röra sig lejon och pantrar, i parkerna växa myrten och lager, ängsblommorna dofta som parfymer i en boudoir, och herdinnans naivitet har över sig en haut goût av rokokodamens koketteri.

Och dock låg det även allvar bakom denna lek. Pastoralen är ett uttryck för rokokotidens kulturtrötthet, för dess längtan bort från verklighetens värld till natur och oskuld, för samma längtan, som tog sitt våldsamma genombrott i Rousseaus discourser — det genombrott, som hos oss kom först på 1780-talet. Den sats, som Creutz' dikt förkunnar, är likaledes densamma, som proklamerats av Rousseau: naturens och kärlekens rätt. Men dikten griper ock tillbaka i tiden. Läs — säger Martin Lamm — »vilken som helst av dessa stormande bekännelser eller dessa fint nyanserade teckningar av hjältens och hjältinnans själstillstånd; de röja alla omisskännligt den store läromästaren: Racine». Även detta var hos oss något nytt. Dalin hade i sin Brynilda sökt imitera Racines fina

Digitized by Google

psykologi, sökt teckna denna »stora» kärlek, som Racine skildrat i sina tragedier, men han hade grundligt misslyckats både som psykolog och såsom verskonstnär. Creutz kom blott två årtionden därefter, och han lyckades. Trots all onatur äro hans Atis och Camilla dock väsen av samma art som Racines hjältar och hjältinnor, de äro fyllda av dessas stora passion, den enkla, överskådliga kompositionen med blott två huvudpersoner är ock den racineska tragediens, och språket äger ett musikaliskt välljud, som förklarar den enstämmiga förtjusning, med vilken samtiden mottog denna dikt. I detta avseende är språnget från Dalin och fru Nordenflycht det största i hela vår litteratur.

Saga.

Creutz' troligen sista dikt före avresan till utlandet var Daphne. Stycket kan betecknas såsom en »conte» och den första självständiga inom vår vitterhet, ty Triewalds och Werwings voro blott översättningar från franskan. En förstudie härför var Creutz' i det första bandet av Witterhetsarbeten införda Saga — frihetstidens måhända mest graciösa poem. Det är en fabel, som handlar om tvenne svalor, men dikten har intet av de Gyllenborgska fablernas träaktighet eller de La Fontaineskas filistermoral. I stället verkar »Saga» såsom en liten förtjusande rokokocamée. De bägge svalorna äro tvenne ytterst sedesamma »jungfrusvalor» — så sedesamma, att man i skogen sade: »Mitt barn, bliv ärbar som en svala». Och därtill voro de vänner i liv och död. Så kom »en unger Vippstjärt», som gärna höll till i dåligt sällskap, men tyvärr hade »en ganska näsvis fägring, varmed han honors dygd bedrog», och han inbjöd de båda svaljungfrurna till en konsert:

Två näktergalar, fyra starar,
En steglits för musiken svarar,
Och jag slår takten med min stjärt.

Oförsiktigt nog antogo de bägge svalorna inbjudningen, och damer som de voro, kunde de ej alldeles försumma toaletten. Hela dagen tillbringade de med att »pilla fjädrarna i ordning», och i sin vänskap blev var och en förtjust över den andras fägring. Så flögo de till konserten. Men den ville Vippstjärt inleda med en dans. En dans? Vad skulle ej den onda världen säga, om den fick veta, att vi haft ett så syndigt nöje! Vippstjärt var emellertid både vältalig och öm, och »en svala alltid blir en svala, fast hon med andakt tar ett hopp». De bli således bevekta, Vippstjärt dansar både med den ena och med den andra, suckar och suckar icke förgäves. När sedan de bägge väninnorna blivit allena, förtro de sig åt varandra: »Tänk, Vippstjärt ömhet för mig har. Hur skall man denna fara

Digitized by Google

möta?» Misstag, svarar väninnan: det är mig han älskar och »hans kärlek jag med fasa ser». Frågan, om vem Vippstjärt älskar, övergår så småningom i en livlig träta och trätan i ett våldsamt slagsmål, så att »så långt som svalor kunna minnas, kan ej så mordisk drabbning finnas». Avslutningen blir överraskande. Guden Pan, som fattat medlidande med dem, förvandlar de båda svalorna till människor, men låter dem även såsom kvinnor ha det »forna kynnet kvar» — för ett dylikt kvickt och maliciöst badinage hade Dalin ännu varit allt för karolinsk.

Daphne.

Berättartalangen kommer mindre fram i Daphne, och dess betydelse ligger på ett annat område. Dikten skrevs möjligen såsom ett sidostycke till Verldsföraktaren. Där var det den unge, renhjärtade och oerfarne Lisidor, som från studiekammaren trädde ut i livet, där hans illusioner krossades. Här är det en ung dam, Daphne, som gör sitt inträde i societetslivet. Hon äger hela denna »menlöshet», på vilken rokokon satte ett så stort pris och som onekligen gav erotiken en ökad bouquet. Daphne vet ej av, att hon bländar, »fast hon naturens prydnad är». Så gör hon sitt inträde i denna värld, där under yppighet och prakt »en lycklig oskuld skall förstöras». Den unga, oskyldiga Daphne genomskådar dock ej flärden och ytligheten, märker icke all den avund, all den tomhet, som döljer sig bakom skalet, »hon sig åt alla nöjen delar» och »tror, att livet nu först börjar». Men mitt bland nöjena frågar sig hennes hjärta: »Månn' ingen annan sällhet finns?» En obekant och ljuvlig kraft vaknar i hennes sinne, ibland simmar hjärtat i glädje, »men strax en suck från bröstet går».

Hon finner vällust, när hon tänker,
Men vet ej, vad hon tänker på.

Så uppträder den unge Alexis, och nu börjar hon ana sin oros innebörd. Men ömheten blir en plåga, ty hennes kön och hennes blygsamhet neka henne att röja de känslor, som röra sig hos henne. Alexis är dock djärv:

Min Daphne! Låt oss bägge smaka,
Vad gudanöje kärlek ger.
Ditt hjärta kan ej önska mer
Än sällhet ha och ge tillbaka.

Daphne fruktar, att den stackars Alexis skall bära hand på sitt liv, och nu kan hon ej längre dölja sin kärlek. Alexis sluter henne i sina armar.

Digitized by Google

Oljemålning av Per Krafft d. ä. 1785. Uppsala universitet.

Digitized by Google

Digitized by Google

Man endast några suckar hör.
De följas av den ljuva tystnad,
Som dränker hjärtat i sin lystnad
Och själens största sällhet gör.

Så komma skaldens egna ord som epilog:

Ack Daphne! Fullfölj dina öden,
Och av så sälla nöjen lär,
Att livet liknar endast döden,
När det ej vet, vad kärlek är.
— — — — — — — — — — — —
Ack Daphne! Vilken gruvlig plåga:
Att visa köld och känna ömt,
Att ständigt efter ryktet fråga
Och låta hjärtat bli förglömt,
Att över sin förmåga kämpa,
Att önska det man icke vill
Och blott det enda nöjet dämpa,
Som tröstar oss att vara till.
Och vet, att om du äntligt hinner
Att göra hård din ömma själ,
Ditt liv, som sedan långsamt rinner,
I en beständig sömn försvinner,
Och du för all din möda vinner
Den äran till att leds ihjäl.

Detta klingar ju såsom Cherubins aria, och man tycker sig nästan höra Mozarts musik. Rokokons kvinnopsykologi har här fått samma grace som i Marivaux' lustspel, och samtidigt har Creutz i denna dikt mer än i andra givit sig själv. Här finna vi ock den mästare, hos vilken Kellgren gått i skola, både i den melodiöst smältande versbehandlingen och i den sensualistiska världsåskådningen. Men också i ett annat avseende förebådar Creutz den kommande tiden. Den äldre frihetstiden hade burit nyttans stämpel, den hade varit det idoga praktiska arbetets tidsålder, och den hade inletts med Kruses hymn till manufakturerna i Alingsås. Det är detta tidevarv, som nu sjunker i graven, och Creutz är den, som bebådar Bellmans samtid, sensualismens och njutningslystnadens gyllene ålder.

* *
*

Creutz som minister.

Med Daphne var *skalden* Creutz' levnadssaga avslutad. Men i kulturpersonlighetens återstod ännu ett kapitel. 1762, då Daphne kom ut, var Creutz, socialt sett, just ingenting. Han var kavaljer hos prins Fredrik Adolf, men den anställningen skulle, såsom han kunde förutse, snart upphöra. Någon förmögenhet hade han icke,

Digitized by Google

ty hans fädernearv steg blott till 16,000 daler kpt. I kansliet hade han ej tjänstgjort sedan 1756, ehuru han fortfarande stod kvar såsom extra ordinarie, och det var ganska tydligt, att det parti, han tillhörde, hattarna, skulle störtas vid nästa riksdag. Utsikterna voro således så mörka som möjligt. Men Creutz hade en enastående tur. Den nye kanslipresidenten Ekeblad hade fäst sig vid honom, och i maj 1762 frågade han helt oförmodat, om Creutz ville bli svensk minister i Madrid. Det behöver ej sägas, att Creutz med förtjusning antog förslaget, och på hösten fick den trettioettårige extraordinarien sin utnämning. Han tog en mycket rundlig tid på sig att tillträda platsen. I Sverige stannade han kvar närmare ett år, själva resan krävde ungefär lika lång tid, och först på sommaren 1764 kom han till Madrid, som emellertid blott blev en station på vägen till en annan och viktigare ministerpost. På resan till Spanien hade han stannat ett halvår i Paris, där Ulrik Scheffer då var ambassadör, och Creutz synes under samvaron med honom hava fått veta, att Scheffer tänkte taga avsked. Kort efter sin ankomst till Madrid skrev han därför till Ekeblad och anmälde sig såsom eventuell efterträdare. Även denna gång hade han en underbar tur. Ty ehuru hattarna störtats, ville man icke såra det franska hovet genom att skicka dit en mössa, och så blev Creutz, ehuru blott trettiofyra år, på hösten 1765 flyttad till den ojämförligt viktigaste posten inom den svenska diplomatien. I Paris, dit han kom på våren följande år, stannade han i sjutton år, och ehuru alls icke någon statsmannabegåvning, skötte han denna plats troligen bättre, än mången mera driven diplomat skulle hava gjort. Ty det, som fordrades av Sveriges representant vid det franska hovet, var framför allt personlig älskvärdhet, och denna egenskap ägde Creutz i rikt mått. Han stötte ingen och blev vän med de flesta. De ledande kretsarna både inom politiken och inom litteraturen voro ju delade i starkt fientliga läger, men Creutz kunde umgås inom dem alla. Han var omtyckt både av Choiseul och d'Aiguillon, han kunde balansera mellan madame du Barry och Marie Antoinette, han umgicks i nästan alla de litterära salongerna, hos mademoiselle Lespinasse och hos hennes dödsfiende madame du Deffand, hos madame Geoffrin, hos madame Necker. Hos madame de la Marck råkade han »les dévots», men var framför allt tillsammans med encyklopedisterna, med Marmontel, Diderot, d'Alembert, Helvétius och Grimm, och över huvud var det få av den tidens litterära storheter, som han icke kände. Icke minst intresserad var han för musiken, som var hans stora passion, vida mer än litteraturen, och både musiker och målare hörde till hans umgänge. Han sårade aldrig

Digitized by Google

genom att söka tränga sig fram i förgrunden och blev aldrig ond över, att man skrattade åt hans små distraktioner. Han var anspråkslös, full av beundran för alla sina kvinnliga och manliga bekantskaper, lätt entusiasmerad, känslosam i den tidens stil, en lättsinnig, oförarglig och sentimental vivör, som alla tyckte om och som alltid fyllde sin tillbakadragna plats i societeten.

Utom detta societetsliv, som kunde upptaga en persons hela tid, hade Creutz också sina diplomatiska depescher att skriva — långa tider utan hjälp av någon sekreterare. Dessa depescher blevo, särskilt på Gustav III:s tid, ganska omfattande och kommo att röra sig icke blott om politiken, utan ock om allt hov- och teaterskvaller, om litteraturen, om fester, om moder o. s. v. Ty den svenske ambassadören i Paris var i själva verket något mera än blott diplomat; han var förmedlingslänken mellan fransk och svensk kultur. För en dylik plats var Creutz liksom skapad, och han förstod förträffligt att upprätthålla traditionen från Tessins och bröderna Scheffers dagar. Alla resande svenskar introducerades av honom i Frankrikes litterära och aristokratiska kretsar, och de intryck, som de mottagit från Creutz' miljö, förde de sedan tillbaka med sig till Sverige.

Men ett dylikt liv kostade pengar, ty Creutz höll på, att det var nödvändigt »att upprätthålla sitt hovs heder genom ett nobelt och anständigt levnadssätt». Det gjorde han också, och en ung svensk berättade i brev till hemmet, att Creutz levde som en miljonär. När han åkte till hovet i Compiègne eller Fontainebleau, skedde det — såsom Castrén uppgiver — med sex hästar för vagnen, med en svit av en hovmästare, två kammartjänare, tre lakejer, en kusk, en postiljon, en stalldräng, en kock och en »garçon d'office». Till det »anständiga levnadssätt», som Creutz ansåg sig skyldig att föra, hörde ock att spela. Han spelade gärna och högt, men tyvärr vanligen med otur. Hans affärer voro därför ständigt miserabla, och redan 1770 — således efter blott fyra år — hade han lyckats komma upp till en skuldsumma på 100,000 livres. Några gånger räddade Gustav III honom, men Creutz gjorde nya skulder, och då han 1783 lämnade Paris, var han skyldig över 400,000 livres, som då betalades med de subsidier, som Creutz lyckats att för Sverige utverka av den franska regeringen. Han var således oförbätterligt lättsinnig, men så älskvärt lättsinnig, att han därmed avväpnade klandret. De dåliga affärerna tyckas för övrigt ej nämnvärt hava tryckt ned honom, och även i detta fall ser det ut, som om han tillämpat sin levnadsfilosofi från ungdomen: »att allt vad mänskan mäktar vinna, är glömma sig ett ögonblick».

Digitized by Google

Han var också nog lycklig att ej, såsom Gyllenborg, behöva överleva sig själv. 1783 kallades han till Sverige såsom kanslipresident, och där avled han efter en kort sjukdom blott två år senare, den 30 oktober 1785. Han dog lugnt, såsom »filosof»: »C'est pourtant plaisant, comme cela va vite», yttrade han, och någon präst ville han ej anlita. Han blev endast femtiofyra år och förskonad från att uppleva de sista, tunga åren av Gustav III:s regering och den revolution, som skingrade och ruinerade hela hans vänkrets i Paris — en i det hela sällsport lycklig människa, som, kanske utan att tänka därpå, dock utfört ett storverk. Ty i själva verket är det från Stiernhielm och honom, som den svenska diktkonsten leder sina anor. Med Stiernhielm hade den svenska poesien blivit konst. Men Creutz är den förste, som kunnat skriva en melodisk svensk vers, som hade en känsla för ordens valör, för olika stilarters krav och som därför skapat det språk, som sedan blev poesiens. Columbus och Frese hade varit hans föregångare, Kellgren blev hans efterföljare, men det egentliga genombrottet skedde med Atis och Camillas skald.

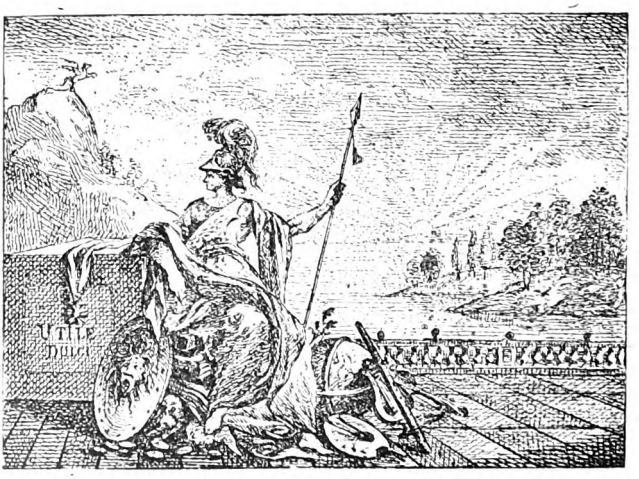

Vignett ur Utile Dulcis Vitterhetsnöjen.

Digitized by Google

ROMANEN

Utlandets roman.

I hava nu följt skönlitteraturens utveckling fram till 1760-talets början. Men därvid har jag underlåtit att behandla roman och drama, emedan dessa diktformers historia bäst tages i ett sammanhang, särskilt som vi här icke möta några mera betydande författarpersonligheter. Frihetstidens svenska roman ger oss heller icke en så åskådlig bild av samtidens andliga kultur som Dalins, fru Nordenflychts, Gyllenborgs och Creutz' dikter. Den vänder sig tydligen till en mindre litterär publik och har ur den synpunkten en viss motsvarighet till stormaktstidens uppbyggelselitteratur. Emellertid är även smaken hos denna publik av intresse att känna, och i någon mån spåras dock de stora kulturrörelserna också i romanen. Slutligen visar det efter århundradets mitt starkt stigande intresset för romanen samma reaktion mot utilismen, som vi kunnat iakttaga på andra områden.

Inför tidens smakdomare stod romanen ej högt i anseende, varken i utlandet eller i Sverige, trots det att 1700-talet var det århundrade, då den moderna romanen skapades. Skälet är lätt att förstå. Den franska klassiciteten kände knappast till romanen. En dylik hade väl funnits under antiken, men denna hade ännu ej uppmärksammats av 1600-talets lärde. Då Boileau i L'art poétique redogör för de olika litteraturarterna, nämner han därför ej romanen, och de samtida herde- och hovromanerna betraktade han såsom rent »skräp»; mot dem skrev han också sin mycket roliga satir Les héros de roman. Ingen av de stora poeterna författade någon roman, och även om Madeleine de Scudéry och herr de la Calprenède hade en stor läsekrets, var man inom bildade kretsar dock ovillig att tillmäta deras böcker något litterärt värde.

Med det nya århundradet skapades en roman av vida högre estetisk rang än Scudérys. Uppslaget gavs av Fénelons förut flera gånger omtalade pedagogiska roman Télémaque, som trycktes

Digitized by Google

1699. Innehållet utgjordes här icke av orimliga äventyr och sliskig erotik, utan i Télémaque behandlades politiska, ekonomiska, moraliska och sociala frågor — med ett ord: romanen började »att sätta problem under debatt», och detta var något, som passade för det teoretiserande och diskuterande 1700-talet. Kort därefter kom ett nytt uppslag: Le Sages berömda Gil Blas, vars båda första delar trycktes 1715. I viss mån ansluter sig Gil Blas till den spanska pikareska romanen, men därjämte har Le Sage tagit intryck från La Bruyères karaktärsstudier, och äventyren, som till en början, liksom i de spanska romanerna, varit huvudsaken, träda i fortsättningen i bakgrunden för en satirisk och framför allt realistisk skildring av samtidens liv. Någon psykolog i egentlig mening var Le Sage dock icke. De handlande personerna karakteriseras genom sina yttranden och sina gärningar, men författaren söker aldrig att analysera deras själsliv. Denna brist fylldes av hans efterföljare Marivaux, vars roman Vie de Marianne började utgivas 1731. Den är nämligen nästan uteslutande psykologisk. Det händer där ofantligt litet, och det hela är en enda fortgående — fin och graciös — analys av en ung, medellös flickas känslor. I en annan, likaledes oavslutad roman, Le paysan parvenu (1735), ger Marivaux på samma sätt en ung bondpojkes psykologi. Den tredje av denna tids romanförfattare, abbé Prévost, gjorde också en betydande insats, ehuru samtiden knappast uppskattade hans förnämsta arbete, Manon Lescaut (1731), som kan sägas vara världens första realistiska kärleksroman, föregångaren till Rousseaus La nouvelle Héloïse. Manon Lescaut ingick såsom en episod i en kolossalroman, Mémoires d'un homme de qualité, och överhuvud utvecklade Prévost en nästan gigantisk författarverksamhet, som nu visserligen är glömd, men som hade en icke ringa betydelse för samtiden. Prévost är nämligen en bland dem, som verksammast arbetat för att göra den engelska litteraturen bekant i Frankrike, han översatte Richardsons romaner, skrifter av Addison, Steele, Swift m. fl., och även i Sverige torde man företrädesvis hava läst dessa engelska arbeten i Prévosts franska tolkning. Även genom sina många egna, nu glömda romaner — Cleveland, Le doyen de Killerine, Mémoires de M. de Montcal — gjorde han en insats: såsom föregångare till den vid seklets slut framträdande skräckromanen. Vi möta nämligen i dem en underströmning av den förromantik, som en fyrtio år senare med styrka bröt fram, och redan Prévosts fantasi rörde sig med vidunderliga brott, drömmar, spöken, underjordiska valv och grottor, fängelsehålor etc.

Ungefär samtidigt möta vi samma parallellrörelser i England. Den, som där inleder romanlitteraturen, är Defoe — ty Swifts Gullivers

Digitized by Google

resor kan ju mindre betraktas såsom en roman än såsom en samhällssatir, vilken till formen ansluter sig till en genre, som odlats redan under antiken av Lukianos, och som sedan under renässansen och 1600-talet upptagits av Thomas Morus, Cyrano de Bergerac m. fl. Till hela sin läggning var Defoe en journalist, som skrev böcker, som skulle »gå». Han var därför alltid aktuell och en genomförd realist. Av samma skäl producerade han oerhört mycket, romaner, som kunde intressera den stora allmänheten. Flera av dem röra sig inom förbrytarvärlden och hava tjuvar till hjältar, och Defoe kan anses såsom denna litteraturarts skapare. Vidare författade han demimonderomaner, sjörövarromaner, reseromaner o. s. v. Utgångspunkten var naturligtvis den pikareska romanen med dess många äventyr, men denna har här blivit fullkomligt engelsk, och trots den hastighet, med vilken Defoe skrev, giva de oss ganska goda tidsbilder av det dåtida England. Utrikes tyckas de likväl hava föga uppmärksammats, och av alla hans arbeten var det blott ett enda, som slog igenom: hans världsbekanta Robinson Crusoe (1719). I viss mån var detta en lyckträff, ty i själva verket tillhörde Robinson samma klass som Defoes övriga romaner. Även Robinson var en rese- och äventyrsroman, och att den därjämte var något annat och mera, uppfattades knappt av Defoe själv. I individen Robinson hade han, utan att egentligen avse det, givit oss hela människosläktets utvecklingshistoria, och därjämte hade han anslagit en förromantisk sträng, som redan nu fanns hos tiden: kulturmänniskans längtan bort från civilisationen. Omedvetet greps samtiden härav, och Robinson blev en av århundradets populäraste böcker, särskilt i Tyskland, där massor av efterbildningar utkommo,

Titelplansch till Robinson Crusoe.
Stockholm & Upsala 1752.

Digitized by Google

ehuru dessa snarast visa, huru föga man förstod av Defoes mästerverk. För samtiden var Robinson mera en äventyrsbok än en verklig roman, och som den engelska romanens skapare kan man därför anse Samuel Richardson. Hans romaner, Pamela (1740—1741) och Clarissa (1747 och 1748), äro avfattade i brev — en form, som nu blev ytterst vanlig — vidare starkt moraliska, salvelsefulla och sentimentala, väl mångordiga, men trots detta spännande. Richardsons psykologiska blick är mycket skarp, och han är en överlägsen realist, som förstår att fullt levande skildra den högre engelska medelklassen. Någon humor har han dock icke, och hans människouppfattning är tämligen trång och tilltäppt. Såsom en reaktion mot den puritanska moralen hos Richardson kommo kort därefter Fieldings friska, humoristiska romaner: Joseph Andrews (1742) och Tom Jones (1749), lika överlägsna såsom karaktärsteckningar som såsom samhällsskildringar. En efterföljare erhöll Fielding i Smollett, som dock är betydligt råare. Sedan följde på 1750- och 1760-talen Sterne och Goldsmith, men de kommo för sent för att få något inflytande på den svenska frihetstiden.

Högst av 1700-talets romanförfattare står nog Fielding, men den, som avsatt de djupaste spåren i samtidens kultur, var utan tvivel Rousseau genom La nouvelle Héloïse (1761), ty i denna roman samlar sig århundradets alla förromantiska rörelser såsom i en brännpunkt. Vi hava den starka erotiska lidelsen, den högt uppdrivna idealismen, sentimentaliteten, hänförelsen för naturen, kulturtröttheten — med ett ord alla de stämningar, som under nästa årtionde förenade sig i den tyska Sturm und Drang-rörelsen.

Av dessa uppslag mottog den svenska romanen mycket svaga impulser, och i det hela var man inom romanen vida mera efter sin tid än inom andra litteraturarter. 1600-talet hade ju här i Sverige — om man frånser översättningarna — icke haft någon egentlig roman, endast vissa trevande försök, och då intresset för romanen på 1700-talet steg, var det närmast från 1600-talets utländska romanlitteratur, som man tog sina intryck. I sin utförliga gradualavhandling om romanens och prosaberättelsens historia i Sverige börjar Böök därför fullt riktigt med en redogörelse för denna äldre romans återverkningar i Sverige.

Folkberättelser.

Såsom vi minnas hava vi icke från 1500-talet några prosaberättelser, varken i tryck eller i handskrift. Dylika finnas först från nästa århundrade, då åtskilliga italienska renässansnoveller kommo ut i en klumpig svensk översättning från tyska eller danska. Prosaberättelser av denna art utgåvos alltjämt under 1700-talet, men det är tydligt, att de nu fått en annan publik än på Stiernhielms tid. Vilken denna nya publik varit, framgår bäst av titeln på en samling dylika berättelser, som utgavs av den praktiske och ytterst för-

Digitized by Google

domsfrie boktryckaren Holmberg: Afton-tidsfördrif i pigkammaren. Under frihetstiden hade emellertid ett nytt element tillkommit. 1697 hade Perrault tryckt sin bekanta samling av franska fésagor, och kort därefter hade Tusen och en natt kommit ut i Gallands franska översättning. Båda blevo tidigt bekanta i Sverige, och flera franska fésagor överflyttades till svenska, Tummeliten 1752, Lycksalighetens ö på 1760-talet; den äldsta kända svenska upplagan av Blåskägg är av 1781, av Mästerkatten 1786, av Askungen 1787, av Fågel blå 1794, av Prinsessan i sovande skogen 1788, men sannolikt funnos äldre upplagor av dessa lätt förstörda folkskrifter, som särskilt under den gustavianska tiden blevo mycket talrika. Även Gallands sagor finnas i flera — handskrivna — översättningar från frihetstiden. Naturligtvis såg den bildade publiken med ringaktning ned på dessa enfaldiga barnsagor, men i den popularitet, som de faktiskt åtnjöto, särskilt mot århundradets slut, se vi dock ett varsel om den romantik, som till sist, i början av 1800-talet, bröt ut hos oss. Ty fésagan med dess fantasi, dess förakt för förståndet och naturlagarna står dock i en avgjord opposition mot både klassicitetens och upplysningens rationalism, likaså mot frihetstidens utilism, och vi skola alltid erinra oss, att det var med en läsning av denna art, som Atterbom, Almquist och andra romantiker började sina poetiska studier.

Illustration till Barclays Argenis. 1741.

1600-talets romaner i svenska översättningar.

Mot slutet av 1600-talet hade man inom de högre klasserna fått en annan prosadikt, herderomaner och heroiska romaner, och dessa lästes fortfarande under det nya århundradet. Såsom Böök påpekar, förekommer Astrée ganska ofta i bokauktionskataloger från 1700-talets förra hälft, likaså Scudérys, Gombervilles och de la Calprenèdes romaner. Men så vitt jag vet föreligger ingen av dem i svensk översättning. Däremot översattes och trycktes en av renässansens voluminösaste romaner, nämligen skotten John Barclays på latin skrivna politiska roman Argenis, som t. o. m. kom ut i två översättningar, en 1740 av Jonas Malmborg och en 1741 av Johan Ehrenström. Båda hade redan 1733 inlämnats till censor, som därvid sade sig tro, »att icke lätteligen någon annan världslig bok begärligare lärer läsas av ungdomen än denna» — ett omdöme, som är dess märkligare, som han samtidigt klagade över, att »på svenska översättas en hop onödiga romaner, såsom Die asiatische Banise och mångfaldiga flera, vilkas befordran till trycket skulle tyckas vara eftertänklig.» Även Rydelius, som likaledes fördömde alla romaner, gör ett undantag för Argenis och Télémaque. Motsägelsen förklaras därav, att man betraktade

Digitized by Google

Argenis mindre såsom en vanlig roman än såsom en lärobok i politik och moral. Ur den synpunkten hade den betydelse först för Télémaque och sedan i någon mån ock för Adalrik och Giöthilda.

Wexell.

Trots Rosenadlers och Rydelius' föraktfulla omdömen trycktes ganska många både franska och tyska heroiska romaner i svensk översättning, såsom Then durchlautige Zingis af Tartariet (1735), Calloander och Leonilda (1738) och även Den asiatiska Banise (första delen 1741, den andra 1747), som trots sitt omfång kom ut i ännu en ny upplaga. Den avlade även av sig en svensk efterhärmning, nämligen Sven Didrik Wexells Rolofs händelser (1755). Författaren, som då blott var tjugotre år, led icke någon brist på fantasi: »väldiga krig — säger Böök — blodiga bataljer, vilkas strategi skildras med ingående sakkunskap, tallösa torneringar och envigen, vari Rolof alltid utför underverk av tapperhet, obotliga förälskelser och ogenomskådliga och ödesdigra förklädnader fylla de fyrahundra sidorna med ett virrvarr av mord och kärlek, som på naiva läsare bör hava gjort ett oemotståndligt och imponerande intryck». Liksom i Banise spela händelserna i Indien. Språket är, såsom i den andra schlesiska skolans romaner, till ytterlighet bombastiskt och påminner livligt om Ulysses von Ithacia. Hos Wexell, som givetvis måste betraktas såsom en epigon från 1600-talet, röjer sig likväl frihetstiden i de resonemang, att ej säga avhandlingar i politik, ekonomi o. d., som han infogat i sin roman.

Den historiska romanen.

De tyska heroiska romanerna hade ofta forntiden eller orienten till skådeplats. Men på 1600-talet fick man även en annan roman, som förlade händelserna närmare författarens egen tid och som var bekant här redan under storhetstiden. Brunetière kallar den »un roman d'amour, métaphysique et galant». Man skulle även kunna kalla den »historisk roman», blott man avstår från alla anspråk på att där finna någon tidsfärg eller historisk uppfattning. Hit höra den av Runius översatta Den durchleutiga genuesiskan (av Préchac), mademoiselle de la Forces Then tappra och älskande Gustaf af Wasa m. fl. Under frihetstiden följde ganska många dylika kvasihistoriska romaner såsom Historiska hemligheter angående drottning Elisabeth och grefven af Essex (1732, ny uppl. 1742), En sann historia om markgrefvinnan Beaumont (1742), Den förträffeliga prinsens af Westphalen Eberhard och den oförlikneliga prinsessan Leonoras kärleks- och olyckshändelser (1743, sedan två upplagor), Hypoliti grefvens af Duglas historia (1746) o. s. v. Även här fick man en svensk imitation: Konung Gustaf Adolphs och fröken Ebba Brahes märckvärdiga kärleks-handel (1768). Troligen hade den skrivits redan omkring 1730, men hade då icke kunnat utgivas, enär kanslikollegiet fann den vara »litet uppbyggelig, föga sannfärdig, på osmaklig och gammal svenska». I detta omdöme instämde Lärda tidningar, som förklarade denna skildring av hjältekonungen vara »löjlig och otrolig». Icke dess mindre dömde allmänheten olika, och ännu två upplagor kunde på 1780-talet utgivas.

Krook och Bergeström.

1600-talets roman levde således ganska länge kvar. Förtruppen till det nya århundradets roman utgöres av Gulliver, Robinson och Télémaque. Alla tre hava inverkat på den svenska litteraturen. Första delen av Gulliver kom ut i svensk översättning 1744, den andra troligen året därpå, men redan förut hade Dalin i Argus efterbildat resan till Brobdingnab i Saga om Erik hin Götske. Imitationen är dock mera en yttre, ty för Swifts blodiga satir hade Dalin ej sinne, och egendomligt nog tyckes man icke hava förstått den verkliga innebörden i Gulliver, utan betraktat denna förfärande svartmålning såsom ett roligt skämt. Åtminstone säges i en recension i Lärda tidningar 1773:

Digitized by Google

»Resebeskrivningen kan anses såsom en roman, vilken är både oskyldig och rolig, men är därjämte sinnrik och nyttig till uppmuntring för dygd och varning för lasten». De imitationer, som utkommo, röja också, att man blott

Illustration till Gulliver. 1744.

uppfattat utanverket. Den äldsta dylika fantastiskt-satiriska reseskildring, som vi hava — Johan Krooks Tanckar om jordens skapnad eller Fonton Freemassons äfventyr (1741) — ansluter sig dock ej till Swift utan snarare till en av dennes föregångare, Cyrano de Bergerac, och skildrar en resa till månen; en av huvudepisoderna är lånad från Ariostos Orlando furioso. Direkt påverkad av Swift är däremot Hans Bergeström, vilken skrev två dylika romaner: Indianiske bref (1770) och Om Nahkhanahaamahken (1771). Bergeström var en

Digitized by Google

verkligen bildad man och mycket beläst i både fransk och engelsk litteratur. 1761 hade han blivit lektor i engelska vid kadettskolan i Karlskrona, varifrån han 1774 flyttades såsom kyrkoherde till Hälsingborg. Såsom poet var han ganska verksam, och så vitt jag vet är han den förste, som översatt några delar av Youngs Nattankar. Han kände väl till Voltaire, Montesquieu och Rousseau, mot vars »okristeliga uppfostringskonst» i Émile han utgav en särskild motskrift. Bergeström var nämligen pietist och en ivrig vedersakare både till fritänkarna och de oomvända prästerna. Han slog därför åt båda hållen och kan icke förnekas ett kraftfullt temperament. Syftet med hans båda reseromaner var tydligen också att framlägga författarens idéer, ty själva den berättelse, som skall uppbära satiren, är ytterst innehållsfattig. I Indianiske bref berättar en resande för en vän, huru han vinddrivits till Philippinien, och här får Bergeström tillfälle att utmåla alla de lyten, som stött honom i verkligheten. Såsom en motbild mot detta lastbara Philippinien sättes idealsamhället Petræa. Särskilt intresserad var han av prästerna både i Philippinien och Petræa. De förra, ogudaktiga och sedeslösa, förföljde de fromma »epimeniterna» (pietisterna), men deras kolleger i Petræa förefalla oss ej vidare tilltalande med deras hårda kyrkotukt. Naturligtvis kom Bergeström också in på de ekonomiska frågorna och kastade här fram tämligen socialistiska idéer. Alla medborgare i Petræa voro »lika i anseende till härkomst, jordegendom och rättighet till ämbeten», och jorden var lika fördelad mellan alla; ingen fick äga mera jord, än som gav 50 tunnor säd. Indianiske bref är således mindre en reseroman än ett religiöst och socialt program. Högre står den nästa utopien med den konstiga titeln, som dock förklaras såsom »dumhetens och dårskapens land». Också här har den fingerade författaren vinddrivits till ett fantasiland, vars invånare äro av två slag: magar och huvuden. De härskande äro de förra, och här kommer tydligen författarens rent personliga agg fram. Huvudena äro trälar och begagnas till »präster, skolebetjänter, informatorer och sekreterare», under det att alla högre ämbeten innehavas av magarna. Magarna äro dock — märkvärdigt nog — mera klippska än huvudena, och dessa senare äro icke alldeles klanderfria, utan lida av »skepticism, avundsjuka och misantropi». I Bergeströms satir hava vi således åtminstone en svag erinran om Swift.

Robinsonaderna.

Vida mindre än Gulliver betydde Robinson. Ett kort sammandrag utkom på svenska 1738, och en ny, utförligare översättning trycktes 1752 och 1772. En tysk robinsonad, Gustaf Landcronas, en svensk adelsmans märkvärdiga lefverne och fahrliga resa (1740) blev väl översatt blott därför, att hjälten hettes vara svensk. Viktigare var en försvenskning av den enda tyska robinsonad, som kan tillmätas ett litterärt värde, eller Schnabels Några sjöfarandes besynnerliga öden och händelser (1765), av vilken roman delar förut ingått i Carlscronas veckoblad. Men någon svensk efterbildning framkallade Robinson icke, och man synes blott hava betraktat skildringen såsom en äventyrsbok. Defoes övriga romaner voro, så vitt jag vet, alldeles okända i Sverige.

Mörk och Törngren.

Betydelse för uppkomsten av en svensk roman fick blott den tredje inom den ovan nämnda förtruppen: Fénelons Télémaque. Ty det är Télémaque, som är den förnämsta förebilden för den första svenska roman, som kom ut av trycket, nämligen Mörks och Törngrens Adalriks och Giöthildas äfwentyr. Först några ord om de

Digitized by Google

båda författarna. Om Anders Törngren vet man mycket litet. Då han skrev på Adalrik och Giöthilda, var han informator i Stockholm, översatte sedan andra delen av Banise, men har för övrigt knappt uppträtt på den litterära arenan; han slutade såsom ämbetsman i bergskollegium. Bättre känna vi hans kamrat Jacob Mörk, som var född 1714 i Stockholm och 1734 blev student i Uppsala. Sedan livnärde han sig en tid såsom informator i olika hus i landsorten, men 1742 reste han tillbaka »till sin fosterbygd i den avsikt att här framgiva offentliga prov av de vitterhetsgåvor, varmed naturen honom försett». I slutet av året blev han antagen såsom huspredikant hos löjtnanten vid drabantkåren Magnus Stiernros samt i början av följande år prästvigd. Året därpå, 1744, befordrades han till kyrkoherde i Bro och Lossa, och på denna plats fick han stanna till sin död 1763, efter att fåfängt och under häftiga strider med domkapitlet i Uppsala hava sökt bättre pastorat. Under hela sitt liv var han litterärt verksam. 1747 utgav han ett epos, Swenska enigheten, som är en efterbildning av Dalins Swenska friheten, vidare ett tal, En hieltes beskrifning (1755), som prisbelönades av Vitterhetsakademien, de romaner, som här skola omtalas, samt ännu några andra skrifter.

Då han 1742 kom till Stockholm, träffade han där sin gamle skolkamrat Anders Törngren, som förut, samtidigt med honom, dimitterats från Västerås skola och inskrivits vid Uppsala universitet. Vilken av de två, som kommit på idéen att skriva en roman, vet man ej, men den 27 augusti 1742 inlämnade Törngren första boken av Adalrik och Giöthilda till censor librorum och sade därvid »sig jämte en annan vara därtill auktor. Sade sig ärna utgiva efter handen 16 böcker av detta verk, men nu vilja till begynnelse låta utgå denna första. Auctor secundus hujus operis Jacob Mörk studiosus». Sedan avlämnades de följande böckerna raskt, den sista den 1 juni 1744. Det imprimatur, som censor utfärdade, blev ett slags försvar för den betänkliga nyheten att utgiva en svensk roman av trycket: »Mången torde döma, att detta verk, som föga annan historisk grund äger än författarnas sinnrika påfund, ej lönar den tid, som dess läsare behöva. Och däruti kan ingen dess tycke bestridas. Men förutom det, att verket är på vårt språk det första av sin art, som förtjänar att komma i ljuset, kan man ock ej undgå att lämna upphovsmännen ett välförtjänt lovord, som de haft all möda och flit ospard att härigenom visa, huru vårt tungomål kan i stället för lån av andras ord och talesätt föreställa varjehanda händelser med den renhet och behaglighet, varom de övriga europeiska med varannan tävla om företrädet, utan att så lätteligen lärer kunna

Digitized by Google

avgöras, vilketdera det andra överträffar.» Arbetet ansågs också så pass förnämligt, att de bägge auktorerna tillätos dedicera det till den nye kronprinsen Adolf Fredrik. Första delen kom ut 1742, den sista 1744, varefter (1745) följde ett tilläggshäfte med »innehåll och register», som utgivits av Mörk ensam. Att skilja ut de bägge författarnas olika andel i romanen torde vara omöjligt. Men antagligt är, att Mörk, åtminstone under arbetets fortgång, tagit ledningen.

Adalrik och Giöthilda.

Händelsen är förlagd till ynglingaättens tid. I Uppsala regerar konung Domar, vars syster varit gift med konungen över Kimbernäs (Skåne). Dennes son Adalrik är således syskonbarn med hjältinnan, Giöthilda, som är Domars dotter. Romanens bov är Regner jarl, som efter det kimbriska konungaparets död fått i uppdrag att förvalta riket för Adalrik. Han söker undanröja den fyraårige gossen, men denne räddas av den trogne Angantyr, och ehuru han uppfostras bland herdar, visar han tidigt sitt hjältegry. Att redogöra för innehållet i det följande skulle taga flera sidor, och jag fruktar ändå, att läsaren skulle hava svårt att följa med, ty det hela är ett virrvarr av händelser fram och tillbaka med ett rent vimmel av personer — Mörks idé att utgiva ett särskilt häfte med förteckning på dessa och en mera kortfattad redogörelse för innehållet var därför i hög grad av behovet påkallad. Huvudpunkterna äro emellertid följande. Ymislands konung Hjalte kommer till den strand, där Angantyr och Adalrik bo. Adalrik blir nu Hjaltes fosterson och växer upp till en väldig hjälte, som utför en hel serie av underbara bragder. Bland annat besegrar han Giöthildas bror Digner och erövrar från honom ynglingarnas släktklenod, svärdet Risanöt. Efter åtskilliga andra äventyr kommer han, okänd, till Fyrisvall, där han genast räddar Giöthilda från ett överfall och naturligtvis förälskar sig i henne. Giöthilda har emellertid tvenne friare, Atle och Seminger, och ställd inför valet mellan dessa, lovar hon att taga den till gemål, som kan återförskaffa svärdet Risanöt. Strax därefter uppträder ännu en tredje friare, jätten Rhomund, som besegras av Adalrik. Nu börjar man dock misstänka, att han är den, som rövat ynglingarnas segersvärd, och Giöthilda, som förälskat sig i honom, uppmanar honom att fly. Det gör han, åter börjar en serie äventyr, och för dylika råkar nu även Giöthilda ut. Hon har nämligen flytt från Fyrisvall och förklätt sig till gosse. Sedan kastas de älskande om varandra, råkas och skiljas. Under tiden förbereder Adalrik sitt stora anfall på den trolöse Regner. I striden blir Adalrik fången, och man tror, att Giöthilda begått självmord. Men Adalrik befrias av sina trupper, Giöthilda lever och har räddat sig. Allt slutar således i lycka: »Domar lade själv Adalriks och Giöthildas händer tillhopa och slog en oupplöslig knut på deras kärlek.»

I Adalrik och Giöthilda löpa nästan alla föregående romanstilar och motiv samman. Det starkaste intrycket hade de båda författarna tagit av Télémaque. Där skildras ju, huru Minerva under gestalten av Mentor följer den unge Télémaque på hans resa. På samma sätt har Adalrik en beskyddare i guden Tyr, som för sin skyddsling uppenbarar sig såsom dennes fosterfader Svipdager: »Han hade ritat några rynkor i sitt ansikte, och de glesa silverhåren hängde

Digitized by Google

kring hans axlar. Han krökte sin rygg liksom under en odräglig tyngd av år och halp att bära sig på en stav. Med den ena handen tog han framför sig att därmed leta sig väg, emedan hans ögon tycktes vara slutna. Till gång, till växt, till anseende var han alldeles lik Svipdager, vilken hade haft så mycken omsorg för honom och genom den sista stormen blivit sliten ur hans armar.» Ett huvudparti i Télémaque, den fjortonde boken, är hjältens besök i underjorden — naturligtvis en imitation av Eneiden, som å sin sida imiterat Odysséen. Detta parti ha Mörk och Törngren efterbildat i den elfte, tolfte och trettonde boken. I Télémaque uppenbarar sig Ulysse i drömmen för sin son, och Télémaque beslutar då att uppsöka honom i underjorden. Samma dröm har Adalrik: »Tre gånger ville Adalrik omfamna sin fader, och tre gånger drog sig denna skuggan tillbaka utur hans händer». Sedan han vaknat, lovar prästen Arngrim att föra honom på en färd till de dödas värld: »Den gudomlighet, som jag tjänar, har befallt mig att föra dig den väg, som alla dödliga skola gå, men av vilken återfarten är dem förnekad. Du får gå fram och åter tillbaka.» Dylika motiv från Télémaque möta oss massvis, och liksom Télémaque avser även Adalrik och Giöthilda att lämna lärdomar i moral, politik och ekonomi. Télémaque råkar flera idealmonarker, och det gör även Adalrik, både Hjalte och Domar. Dessutom få författarna själva tillfälle att med anledning av händelserna utveckla sina politiska idéer. De äro väsentligen lika Fénelons, ehuru mera demokratiska. Mörk och Törngren äro visserligen goda rojalister, men på det sätt, som under frihetstiden ansågs passande. Friheten — yttra de i en längre utredning, som jag här återger i sammandrag — är den ädlaste gåva ett folk kan åtnjuta, men ingen är fri, som ej lyder dygden. Medborgarna skola själva göra sig lagar. De skola råda, men lagarna skola råda över dem. De äro sin egen konung, men den de gjort till sitt huvud, skola de älska och vörda såsom en fader. Olyckliga de folk, som räckt sin hals under ett tungt envåldsok. De hava allt för dyrt betalat det beskydd, som de njuta av tronen, när de såsom sålda trälar leva på en annans nåd allena. Men ännu olyckligare det folk, som missbrukar sin frihet. En enväldig herres styrelse kan ofta vara så god, att frihetens förlust kännes lindrig och dräglig. Men när friheten bytes i självsvåld, är ingen säker, och själva lagarna lida våld.

Liksom Télémaque innehåller också Adalrik och Giöthilda förstuckna anspelningar på den samtida politiken. De kanske flesta av dessa kunna numera ej med någon säkerhet tydas, men några äro genomskinliga även för oss. Så berättas en saga om Fasold,

Digitized by Google

som syftar på Charles Emile Lewenhaupts olycksöde; i andra förklädnader uppträda konung Fredrik, Hedvig Taube, Arvid Bernhard Horn, Dalin, Tollstadius m. fl. Dylika förstuckna porträtt förekommo dock i en mängd 1600-talsromaner och voro ej egendomliga för Télémaque.

Utom Télémaque har även den heroiska romanen, särskilt Scudérys, haft betydelse för Mörk och Törngren. Den orediga kompositionen med dess fram och tillbaka av händelser är densamma som hos Scudéry. Någon erotik hade nästan icke förekommit i Télémaque, men hos Scudéry — samt även hos Barclay — är kärleken den axel, kring vilken allt vrider sig, och ehuru visserligen erotiken i Adalrik och Giöthilda träder i bakgrunden för äventyren, slagen, skeppsbrotten m. m., är dock de båda huvudpersonernas kärlek själva ryggraden i romanen. Och även språket är icke så sällan den preciösa romanens. Sigurd Sven har funnit ett brev från den, såsom han tror, döda Giöthilda och överlämnar det till Adalrik, som »kysste dessa rader av en så kär hand. Hela hans hjärta rördes, när han läste de bevekeliga ord, i vilka hon utmärkt sin bedrövade själs bekymmer. Hans sorg var större, än att den skulle kunna utbrista i tårar, men de täta suckar uppenbarade tillståndet i hans sinne. Så snart han kunde röra sin tunga, sade han: Giöthilda finnes icke mera på jorden, ty jorden var en så dyr skatt icke värdig. En så rar själ var alltför ädel att längre bo i en dödlig kropp och sucka för den vreda lyckans oförrätter. Hon hade förtjänat ett rum ibland stjärnorna, och det har hon intagit. Dit vill jag skicka mina suckar att berätta henne mitt kval och min saknad.»

Preciositeten är emellertid mycket förmildrad i Adalrik och Giöthilda, till en del med anledning av det tredje element, som ingår i romanen, nämligen rudbeckianismen. Ett visst svärmeri för den forngermanska tiden fanns väl hos den andra schlesiska skolans romanförfattare, men det är knappt sannolikt, att detta påverkat Mörk och Törngren. Såsom vi minnas från föregående del, hade den isländska sagan på sätt och vis blivit storhetstidens roman, och vi erinra oss också, att denna saga efterbildats av Broman. Med denna saga hade ungdomen uppfostrats under den äldre frihetstiden, och 1737 hade Biörners Kämpadater kommit ut. Från denna fornnordiska sagolitteratur hava Mörk och Törngren mottagit mycket starka intryck. En mängd motiv — t. ex. svärdet Risanöt — äro lånade från Hervararsagan, Sogubrot, Kämpadaterna och dylika skrifter. Händelsen spelar på ynglingasagans tid, och geografien är den rudbeckska. Sverige kallas Atle-ö och är delat i en mängd

Digitized by Google

riken, Fyrisvall, Kimbernäs, Ridgudaland, Ymesland o. s. v. Östersjön heter Gliss-sjön, och en fest skildras på följande sätt: »Tors skål signades med hammarmärket och blev drucken till styrka och mandom. Audins minne firades till konungens lycka. Njord och Frejer blevo ihågkomna att göra årsgrödan ymnig och det allmänna levernet fridsamt. Brages bägare gick ikring, de döda hjältar till ära och de levande till uppmuntran. Skalderna sjöngo emellertid sina dikter om Gefjon, som spände sina söner för plogen och körde Sialand över Gliss-sjön, då Logarin rann upp i det rum, där det tillförene stått.» Deras teckning av Domars undersåtar är densamma, som Dalin några år senare tog upp i sin historia, då han skulle skildra herdeskyterna. Både Dalin och Mörk hava här lånat från Rollin. Hos Mörk heter det: »Folket lever ärligt utan fjäs. Deras dygd är utan prål, och hos dem regerar en berömvärd enfaldighet. Deras kläder äro utan prakt, deras föda utan läckerhet, och deras lust utan all vällust. Renligheten är all deras grannlåt. De arbeta ullen av sina får och göra sig själva sina kläder. Måttlighet är deras läkedom, och överflödet är dem obekant» — och så fortsätter skildringen av detta nordiska idealfolk.

Såsom en fjärde ingrediens i romanen ingår ock författarnas läsning i den romerska litteraturen, särskilt i Vergilius. Man läse t. ex. följande stycke: »Medan han stod i dessa tankar, såg han, varest Äge åkte på vattnet. En blå mantel hade han kastat på sina axlar och knutit en krans av säv kring sitt huvud. Hans hårlockar dröpo av de skummande vattnen och fläktade efter honom i vädret. Hans vagn, som var överklädd med sköldpadd, blev dragen av tvenne sjöhästar, som i sitt språng voro snarare än vädret och genom sina näsborrar frustade hela vattuströmmar. Med sin treuddade gaffel befallde han luft och hav, som stodo honom till lydno.» Äge är, som man härav finner, blott Neptunus, sådan denne skildras i Eneiden.

Dessa olika ingredienser ha Mörk och Törngren knappast förstått att sammansmälta. Antiken och den nordiska forntiden skära sig ständigt mot varandra, och det hela verkar därför som ett mosaikarbete. Även själva stilen saknar enhetlighet, och detta torde framgå av de prov, som anförts. Någon dialog förekommer icke, endast långa tal och utredningar. Tidsfärg saknas alldeles. Kompositionen är ytterst löslig, osammanhängande och oöverskådlig. Några karaktärer ha författarna icke kunnat teckna, och för psykologien synas de hava saknat allt intresse. Och likväl måste man beteckna Adalrik och Giöthilda såsom ett för sin tid ganska betydande arbete. Redan censor framhöll i sitt imprimatur romanens språkliga förtjänster, och

Digitized by Google

trots bristerna i stilen finnas verkligen dylika. Ordskatten är ovanligt svensk, varken latinsk eller fransk, stundom arkaistiskt färgad, och satsfogningen måste betecknas såsom god. Vidare var Adalrik och Giöthilda den första svenska romanen, och hur bristfällig kompositionen än är, står den dock även i detta avseende betydligt över de försök, som falla förut i tiden. Frihetstidens läsare tilltalades ock av den patriotism, som är det genomgående i boken och som i en roman gör sig vida bättre än i kvasivetenskapliga arbeten som Biörners och Göranssons. Slutligen kunde frihetstiden här få sitt lystmäte på teorier i politiska, ekonomiska och sociala frågor. Man kan därför förstå den popularitet, som Adalrik och Giöthilda långt fram i tiden kom att åtnjuta.

Thecla. I företalet till Innehåll och register bebådade Mörk en ny roman, vilken han — nu ensam — således påbörjat redan 1745. Första delen kom emellertid ej ut förrän 1749; den andra följde 1752 och den tredje 1758. Romanen hette Thecla eller den bepröfwade trones dygd, och själva ämnet var lånat från en nytestamentlig apokryf, Acta Pauli et Theclæ, som torde hava skrivits på 300-talet. Av trycket utgavs denna likväl först 1698 (i Oxford), och det är mycket litet sannolikt, att Mörk känt till denna upplaga. Förmodligen har hans källa varit någon nu ej bekant folkskrift, och i varje fall avviker han ganska mycket från den ursprungliga versionen. Denna börjar därmed, att Thecla, efter att hava åhört Paulus' predikan, bryter med sin fästman för att kunna iakttaga evig kyskhet. Därpå söker hon upp Paulus i fängelset, anklagas i följd därav och dömes till bålet. Lågorna göra henne emellertid ingen skada, och hon följer aposteln till Antiochia, där en förnäm man förälskar sig i henne. Då han tillbakavisas, anklagar han henne, och nu kastas hon för vilda djur. Dessa göra henne likväl intet ont, och hon frigives samt sällar sig till Paulus, som skickar henne ut att förkunna evangelium. Efter att hava gjort detta, avlider hon stilla i Seleucia. Hela legenden upptager blott några sidor i tryck, och av denna har Mörk gjort en stor roman i tre delar. Likheten mellan romanen och legenden är därför ganska obetydlig. Mörks Thecla har icke någon fästman, med vilken hon bryter, och Paulus uppträder först i mitten av den *tredje* delen; däremot har Mörk medtagit de båda undren — de kanske minst tillfredsställande partierna i hela romanen. Mörk tyckes själv hava varit tveksam om lämpligheten: »Jag vet, det många tvivla på vissheten av alla de underverk, som om denna Thecla berättas, och åtager mig alldeles icke den mödan att försvara sanningen därav. Denna tvisten hänskjuter jag med nöje till de lärde, som längre hunnit.»

Digitized by Google

Undantager man det obetydliga uppslag, som Mörk fått från Theclalegenden, kan innehållet i romanen sägas vara hans egen uppfinning. Den utförligare handlingen har han fått genom att kombinera Theclalegenden med Neros historia, vilken också behandlas med fullkomlig frihet. Thecla kan därför betecknas både som en religiös roman och som en kvasihistorisk. Dock tror jag knappast, att man har rätt att i de föregivet historiska partierna spåra något inflytande från de romerska hävdatecknarna, ty detta sätt att skriva historia erinrar vida mer om den heroiska romanens författare. Innehållet är i korthet följande. På en resa i Mindre Asien har Nero fått se Thecla och upptänts av en oren kärlek till henne. Hon tillbakavisar hans anbud, Neros gemål Sabina blir våldsamt svartsjuk och genomdriver på en falsk anklagelse, att Thecla dömes till bålet. Såsom i legenden skada lågorna henne icke, hennes oskuld upptäckes, och hon föres i triumf till Neros palats. Men i denna yppiga omgivning kommer frestelsen: »Sedan hon med frimodighet segrat över alla världens hotelser, hade hon snart fallit för dess tjusande smicker och hennes eget hjärta snart i sina lustar förrått den krona, vilken hon hittintills emot sina fienders mordiska händer så tappert försvarat.» Hon övervinner dock frestelsen, och nu börjar, med anledning av Thecla, en kamp mellan Nero och Sabina. I första delen slutar denna därmed, att Sabina flyr till Seleucia, medtagande Thecla, som slagits i bojor. I den andra fortsättas Theclas lidanden, vilka kulminera, då hon kastas för lejonen, som dock skona henne. Sabina blir nu rörd, inser, att Thecla ej älskar Nero och att båda äro lika olyckliga. De bliva därför vänner. I den tredje delen har Nero kommit till Seleucia för att erövra staden och bemäktiga sig Thecla och Sabina. Medan belägringen pågår, kommer Vespasianus från Rom med en krigshär och fängslar både Sabina och Nero, som avsatts av rådet. Thecla följer med samt råkar Petrus och Paulus i Rom. Sabina mördas och Nero flyr, men begår självmord, en ny förföljelse mot de kristna börjar, Thecla blir kastad i en ormhåla, men naturligtvis oskadad och återvänder till Seleucia, där hon »levde sina övriga dagar i stillhet och gudsfruktan utan vidare förföljelser». Slut.

Redan av detta referat torde framgå, att Thecla åtminstone i ett avseende står över Adalrik och Giöthilda. Kompositionen är, såsom man torde finna, betydligt enklare. Likaså står romanen rent språkligt sett över det äldre arbetet, och i prosan har Mörk inkastat några andliga dikter, som höra till de vackraste, som finnas från frihetstiden, med melodi i rytmen och med fina bilder. De, som finnas i den första delen, skrevos nära två årtionden före Creutz', men hava redan nästan samma välljud; t. ex.

Såsom hinden, den man jagar,
Ropar efter källans flod,
Och när solens glöd försvagar
Med sin brand dess varma blod,
Hon då i den skuggan rastar,
Där hon ljuvlig svalka tar;
Så min skrämda själ sig hastar
Till den brunn, som glädje har.

Digitized by Google

Vackra äro ock de sånger, som förekomma i den tredje delen och giva ett uttryck åt de förföljda kristnas trosvisshet. Likaså finner man här ett försök till karaktärsteckning och psykologisk analys. Men trots dessa förtjänster gör dock Thecla mindre än Adalrik och Giöthilda intryck av en roman, och även samtiden torde snarast hava uppfattat arbetet såsom en kristlig uppbyggelseskrift. I någon mån torde Mörk själv hava delat denna mening. Då han började Thecla, hade han kort förut blivit utnämnd till kyrkoherde, och det ser nästan ut, som om han nu ogillat den världsliga romanen över huvud. Jag lovar dig här — skriver han i företalet — »ej någon sådan målning, som fägnar kitsliga ögon, eller en saga, som smickrar köttsliga sinnen. Nej. Min avsikt är fastmera att slå ned de orena lustar och tända upp en glöd, genom vilken hjärtat må lyftas från jorden till himlen och från fåfängligheten till det, som varaktigt är. Och om du, min läsare, ej åstundar annat än att roa ditt köttsliga sinne med några nyheter, må du hellre, till undvikande av alla förtretligheter, vara långt härifrån, ty du finner här intet sällskap, som dig kan anstå.» Han ville således, att Thecla skulle betraktats såsom en andaktsbok, och han anser sig skyldig att försvara, att han för denna valt romanformen: »Någon torde tänka, att trons helgade smycken skulle råka i förakt, då de blivit fattade i en sådan mantel, som lustan ofta brukat att bedåra oförsiktiga ögon med. En hjältesaga är ofta en skål, i vilken lustan frambjuder ett skadligt gift, och den brukas nu här såsom ett gyllene käril att frambära någon saft av livsens källa. Dock ho vet icke, att det blomster, som suges av ormar, kan ock mätta ett bi, och av en stjälk kan både ett skadligt gift och en söt honung beredas. Ur en skål, där den ena med bleka läppar druckit döden, kan en annan dricka livet, allt såsom den hand, i vilken hon hålles, blandar safterna.»

För min del ser jag därför i Thecla snarast ett inlägg *mot* allmänhetens vaknande intresse för romanläsning, ett försök att leda detta intresse in i religiös riktning. Mörk var tydligen — om man får döma av hans roman — en verkligt religiös natur, och de religiösa frågorna trädde i varje fall nu fram i förgrunden för honom. I stället för de politiska och ekonomiska spörsmålen i Adalrik och Giöthilda diskuteras här de andliga. Den trosbekännelse, som Thecla avlägger i fängelset och som tydligen är författarens egen, är både poetiskt vacker och genomandad av verklig religiositet: »Den Gud, som jag tillbeder, har uti sina skapade verk lämnat om sig tusende vittnesbörd, av vilka vi kunna känna honom. Solen uti sitt hastiga språng förkunnar hans ära, och fästet, som tindrar med så många stjärnor, är en märkvärdig skrift därom. Ingen mask, som vinglar i mullen, är

Digitized by Google

så liten, och intet blomster, det vi trampa med våra fötter, är så ringa, att det icke, fast utan tunga och mål, talar för oss om hans oändliga makt. Men att hjälpa vår svaga syn, att ännu närmare föra oss på vägen till sig har han lämnat oss ett kraftigare vittnesbörd om sig uti det ord, som han till oss talat.» Detta är ju fullt ortodoxt — den naturliga religionen, som stödes av den uppenbarade — men Mörk är icke någon torr dogmatiker. Han var heller icke besmittad med pietism, till »upplysningen» var han en bestämd fiende, och Böök har troligen med rätta i de uttalanden, som läggas i Paulus' mun, spårat en skarpt ogillande anspelning på Dalins kalottpredikningar. Å den andra sidan gör han — likaledes i förstucken form — våldsamma anfall på samtidens svenska präster. Bakom dem ligger nog ett personligt agg, förklarligt av hans motgångar i befordran, men troligen också ett verkligt religiöst nit. Mörk var, såsom hans skriftväxling med Uppsala domkapitel visar, av ett ganska koleriskt temperament. Samma år som första delen av Thecla kom ut i tryck, 1749, inlämnade han till censor en skrift, som på grund av sitt innehåll blev undertryckt. Den hette Printz Theodorik eller dät öfwermodiga och straffwärda dårskapens rike. Den befanns — heter det i kanslikollegiets protokoll — innehålla »åtskilliga beskrivningar över laster och dygder, karaktärer av personer med mera». En dylik beskrivning upplästes: »En på ögonen blind konung, vars av ålderdom maktlösa händer ej förmådde styra och straffa lastarena». Att detta kapitel varit ett angrepp på den orkeslöse konung Fredrik, är ytterst sannolikt, och i kollegiet fann man också skriften betänklig. Kanslirådet Sack anmärkte med rätta, att om man under fördolda namn fick anfalla personer, »så synes solklart, att en paskvillant och en moralist hava händerna lika fria». För dylikt måste sättas en gräns, och särskilt borde »överheten, regeringen och höga personer» skyddas samt endast deras »goda egenskaper för en medlevande värld beskrivas». Printz Theodorik kom heller aldrig ut. Men Warburg förmodar, att en del ingått i ett arbete, som Mörk utgav 1754: Åtskilliga målningar på människliga sinnen — ett försök till karaktärsteckningar i La Bruyères stil.

Den realistiska romanen.

Thecla hade en avgjord framgång, och till 1776 trycktes denna roman i ända till tre upplagor. Men den bröt inga nya vägar, och den religiösa romanen fick inga efterföljare. Även Adalrik och Giöthilda tillhörde en genre, som just vid denna tid blev föråldrad. I England och Frankrike hade i stället nästan samtidigt med Adalrik och Giöthilda en realistisk roman uppstått; 1731 hade Vie de Marianne utkommit, 1740 Pamela. Av de engelska författarna tog man i Sverige mest intryck av den moraliske och sentimentale

Digitized by Google

Richardson. Hans romaner blevo väl först under den gustavianska tiden översatta till svenska, men i fransk och tysk översättning tyckas de redan under frihetstiden hava haft en tämligen stor läsekrets. På svenska översattes blott en dålig tysk Pamela-imitation, Gellerts Leben der schwedischen Gräfinn von G., antagligen därför att hjältinnan gjorts till svenska. Någon svensk efterföljare fick Richardson icke. Av Fieldings romaner, som också lästes på franska, kom däremot en svensk översättning av Tom Jones ut 1765. Mera förtrogen var man naturligtvis med den nya franska romanen. För Marivaux' fina psykologi saknade man väl ännu sinne. Men Rousseaus La nouvelle Héloïse (1761) slog däremot omedelbart an, och vi hava redan sett, huru djupt gripen fru Nordenflycht blev av Saint-Preux' och Julies kärlekssaga. Det unga släkte, som växte upp under frihetstidens sista år, fick till en stor del sin livsuppfattning bestämd av La nouvelle Héloïse, och i nästa del skola vi finna, huru starka dess efterverkningar varit i vår litteratur. Men i frihetstidens svenska roman har Rousseau icke avsatt några spår. I stället var det Prévost, som efter Mörks tid blev förebilden för de svenska romanförfattarna.

Säfström. Både Le Sage och Prévost kunna i viss mån sägas hava skrivit äventyrsromaner. Den förre hade, då han började, spanska pikareska mönster, och hans första mera betydande arbete, Le diable boiteux, är blott en, visserligen mycket fri och ganska självständig bearbetning av ett spanskt original. På 1750-talet blevo hans romaner bekanta i Sverige, och några av novellerna i Le diable boiteux kommo då ut i svensk översättning. Även Prévosts många romaner kunna betecknas såsom äventyrsromaner. Men såväl Le Sage som Prévost voro något mera. Le Sage var den förste, som i romanform gav en allsidig bild av det samtida samhället, Prévost den förste, som inom den realistiska romanen kunnat skildra den erotiska lidelsen. För dessa verkligt betydande nya insatser hade man i Sverige dock ännu icke blick, och man fäste sig blott vid de sämre sidorna av deras verksamhet, vid de brokiga, växlande äventyren. Åtminstone kan detta sägas om Prévosts förste svenske efterföljare Anders Säfström, som endast lyckats tillägna sig bristerna hos Prévost och ytterligare förgrovat felen hos förebilden. 1753 började han att arkvis utgiva en roman i denna stil: En banqueroute-spelares berättelse om en sin goda väns besynnerliga öden och lefverne, som fortgick även under följande år. Såsom Böök visat upp, är romanen »en slarvigt och planlöst hoparbetad samling översättningar av utländska original, romanfragment och noveller», som icke hänga hop med varandra, men som Säfström, ganska klumpigt, sökt att kitta samman. Liksom hos Prévost har romanen formen av memoarer, nedskrivna av hjälten själv,

Digitized by Google

här en mauvais sujet vid namn Stappelman, som större delen av sitt liv vistas utrikes — tydligen därför att Säfströms original spela på utländsk botten. De många olika originalen förklara ock romanens fullständiga brist på enhet; äventyr följa på äventyr, och det enda sammanhållande bandet är, att Stappelman är med om de flesta. Innan ännu Banqueroute-spelaren avslutats, började Säfström 1754 en ny dylik, arkvis utgiven roman: En frimurares lefvernes beskrifning, utgifven af et fruntimmer. Förmodligen var meningen, att romanen skulle gälla såsom original. I själva verket var den dock en bearbetning eller översättning av en roman av Prévost och den av Mauvillon skrivna fortsättningen på denna: Mémoires d'un honnête homme. Då publiken emellertid tyckes hava märkt plagiatet, fann Säfström för gott att erkänna saken, ehuru han höll på, att hans roman var »mest fyratio ark vidlyftigare än den fransyska».

Så klena dessa arbeten än äro, sakna de dock ej all betydelse. Säfström hade tydligen en viss journalistisk begåvning. Han hade öga för det, som kunde slå an på publiken, och han förstod även att hålla dess nyfikenhet på spänn. Hans romaner utgåvos arkvis, två gånger i veckan, och han kan därför i någon mån anses såsom föregångare till följetongsförfattarna på 1800-talet. Han hade också däri något av en Dumas hos sig, att han valde ämnen, som retade publikens nyfikenhet — den senare romanen skulle ju avslöja frimurarordens hemligheter. Han har därför tvivelsutan hos allmänheten skapat ett intresse för romanen, som förut endast i ringa mån funnits, och i varje fall blir romanläsningen nu, från 1750-talet räknat, ytterst allmän inom nästan alla samhällsklasser. Man märker, att romanen — visserligen mest den dåliga romanen — börjar ersätta både den religiösa uppbyggelselitteraturen och, hos medelklassen, även »folkböckerna». Lars Salvius, som var en mycket företagsam man, kunde nu, 1757, öppna vårt första lånbibliotek, som naturligtvis huvudsakligen bestod av romaner. Men Säfströms verksamhet röjer vinddraget även i ett annat fall. Hans romaner äro ganska skabrösa, och händelserna tilldraga sig på mycket tvetydiga ställen. Stappelman är spelare, har drastiska kärleksäventyr, och över huvud äro alla personerna mer eller mindre förkomna individer. Den gamla moralen har tydligen börjat giva med sig, och Säfström förebådar därför den moraliska kollapsen på 1760-talet.

Rålamb.

Prévost fick emellertid en betydligt bättre efterföljare i Sverige, nämligen Dalins forne discipel Hans Gustaf Rålamb, vilken också varit hans kamrat på resan till Paris 1739. Hans roman heter En swensk adelsmans äfwentyr i utrikes orter, och första delen kom ut 1759. Det gladde mig — skrev Rålamb 1780 — »att se allmänheten

Digitized by Google

läsa den med begärlighet och åstunda andra delen. Det bragte mig ock att börja densamma, men ängelägnare göromål gjorde, att det gick långsamt, så att den icke blev färdig förr än i förliden höstas.» Ehuru utgiven först 1780, torde således även denna andra del i det väsentliga kunna sägas tillhöra frihetstidens litteratur, åtminstone planen och den andra delens början. Att Rålamb då beslöt sig för att utgiva den, berodde därpå, att han råkat ut för samma oförsynthet som före honom Cervantes. En bland den gustavianska tidens romanförfattare, Erik Erland Ullman, hade nämligen tagit sig före att skriva och utgiva en fortsättning på den första delen, och det förmådde Rålamb att avsluta och låta trycka den del, som han författat. Om anledningen, att han över huvud kom att skriva en roman, berättar han i företalet. 1758 hade man i ett sällskap kommit att tala om »det svenska språkets mer eller mindre behag och lämplighet i kärlekshändelsers beskrivning». Rålamb höll på dess lämplighet, och de andra uppmanade honom då att »skriva något original och ingalunda hålla mig till översättning. Jag började en sommar vid lediga stunder, och innan hösten var första delen färdig, vilken jag visade för några av mina vänner, vilka funno honom förtjäna att tryckas, som ock skedde året efter hos direktören Salvius.»

Hans Gustaf Rålamb.
Silhuett. Granhammar. (Svenska porträttarkivet.)

Syftet för Rålamb tyckes således att döma av företalet huvudsakligen hava varit språkligt: att visa svenskans möjlighet för en kärleksroman. Om han lyckats, kan vara tvivelaktigt. Böök, som har förtjänsten av att hava uppvisat hans betydelse, finner, att Rålambs språk är hårt och glanslöst, att det saknar färg och fart, ja, litterär skolning över huvud. Enligt min mening är denna karakteristik alldeles riktig. För att skriva så sent som omkring 1760, skriver Rålamb en mycket dålig svenska. I någon mån torde dock det stela språket bero på den form, som Rålamb valt för sin roman. Liksom Defoe, Prévost, Säfström m. fl. låtsas han giva ut hjältens egna levnadsminnen, som denne på gamla dagar nedskrivit. I följd därav har romanen blivit en tämligen torr relation, som endast sällan avbrytes av en dialog. Detta fel vidlåder dock, om än i vida ringare grad, även utlandets högre stående roman, och i själva verket var det först Fielding, som kunde skriva en naturlig dialog. Med ett viktigt undantag var Rålamb heller icke någon karaktärstecknare.

Digitized by Google

Hjälten själv är, vad man säger, en »bra karl», hederlig, t. o. m. ridderlig, något sentimental, icke utan ekonomiskt förstånd. Men särskilt individuell är han icke, och de andra personerna mera skymta förbi. Ej heller har Rålamb någon fantasi. Han *ville* skriva en originalroman, men de flesta uppslagen har han fått från Prévost, och en episod, Pater Angelos historia, är en tydlig imitation av Manon Lescaut. Kompositionen är däremot avgjort bättre än hos Mörk och Säfström. Det hela är visserligen en följd av äventyr, men dessa hänga dock hop, och personerna äro relativt få. Planen är enkel.

Hjälten är en svensk adelsman, Adolf, som vid unga år kommer ut i det trettioåriga kriget och där får en duell med sin överste, som han sticker ned. På grund härav dömes han till sju års landsflykt. Han går då i venetiansk tjänst och blir befälhavare på ett venetianskt fartyg. Under kriget mot turkarna uppbringar han ett av dessas skepp. Befälhavaren, Mustafa, blir hans vän och berättar sin historia, och då Adolf och hans besättning sedan bli fångna hos turkarna, köper Mustafa dem fria. Därefter kan Adolf, rikt begåvad, segla tillbaka till Venedig, där han redan före sin resa till kriget haft ett äventyr. På karnevalen hade han förälskat sig i en okänd dam, och vid återkomsten finner han henne åter. Tyvärr är donna Marca gift och olyckligt gift med en greve! Andriotti, vilken, då första delen slutar, blivit utnämnd till ambassadör i Spanien. Dit resa nu Andriotti, donna Marca och även Adolf, som ditskickats med den venetianska flottan. Den andra delen börjar därmed, att donna Marca bortrövas av en greve Justiniani; Andriotti och Adolf förfölja denne, en strid uppstår, Andriotti stupar och Adolf befriar donna Marca. Efter sorgårets slut blir hon hans maka. Som Venedigs ambassadör måste han emellertid resa till Konstantinopel, och under tiden dör donna Marca — till hans outsägliga sorg. Den sjuåriga landsflyktstiden hade emellertid gått till ända, och Adolf ville nu vända tillbaka till fäderneslandet. På vägen råkade han i Polen ut för åtskilliga äventyr, av vilka det viktigaste var, att han befriade en dam, som blivit bortrövad av en ungersk greve. Damen i fråga befanns vara icke blott svenska utan ock dotter till ett gammalt riksråd, som varit Adolfs förmyndare och välgörare. Slutet blir naturligtvis, att Adolf och hon bliva förenade.

Såsom man redan av referatet kan finna, ger romanen icke någon tids- eller samhällsskildring. De flesta händelserna spela i utlandet — alldeles som hos Le Sage. Men till en del torde detta kunna förklaras genom den hänsyn, som Rålamb nog tagit till censuren. Hade romanen spelat i det samtida Sverige, hade författaren icke kunnat röra sig med samma frihet. Man skulle då hava sökt efter personerna i verkligheten, och äventyr av den art, som romanen skildrar, skulle, förlagda till Sverige, hava förefallit läsaren orimliga.

Kermaleck.

Sådan som romanen nu är, är den visserligen icke dålig för sin tid, i kompositionen bättre än de andra, men den kan ej sägas vara vidare betydande. Emellertid finnes en episod, som tillförsäkrar

Digitized by Google

Rålamb ett icke oviktigt rum i vår litteraturhistoria. Det är episoden om lord Kermaleck. Ty i Kermaleck möta vi den första realistiskt tecknade romangestalt, som vår litteratur över huvud äger. Förut hade man ej hunnit längre än till personifierade egenskaper. Man hade tecknat sprätten, den avundsjuke, den girige o. s. v. Men någon *människa* med olika karaktärsdrag blandade om varandra hade ingen, varken i romanen eller i dramat, kunnat teckna. I detta fall är Rålamb den förste. Kermaleck är en »modern» personlighet, icke direkt libertin, men fullkomligt frigjord i sina åsikter. Hans karaktär kunde, säger Adolf, liknas vid en kedja, vars länkar utgjordes av »fel, dygder, dårskaper och ädelheter». Han hade en »religion à la mode, som tror vad av uppenbarelsen bäst passar sig efter dess passioner och naturliga begrepp. Han hade ett muntert och roligt umgänge, undvek besvär och bryderi, hatade allt tvång som en pest och fästade endast sin omtanke att roligt fördriva sin närvarande tid utan att bekymra sig om den tillkommande. Han älskade livet, men darrade ej för döden, vilken han likväl ej önskade, emedan han sade sig veta, vad han nu ägde, och icke vore kunnig eller viss nog, vad honom efter döden kunde hända.» Hans släkt, som var reformert och ägt stora gods i Frankrike, hade haft att välja mellan övergång till katolicismen och fullständig egendomsförlust. Godsen — berättar Kermaleck — skulle få behållas, om man lovade att uppfostra mig i katolska läran. Men min mor, intagen av sin religion, rymde till England med mig, »våra gods sekvestrerades och jag miste min egendom för religionens skull och blev därför martyr' vid två års ålder, då jag icke ens kunde nämna religionen, mindre visste, vad den ville betyda». Hon trodde sig hava gjort rätt, men Kermaleck har svårt att förstå denna fanatism för en viss konfession, och han finner det orimligt att döma dem till evig förtappelse, som ej »kuva förnuftet under deras religionsstiftares griller». De åsikter, som Rålamb här lägger i Kermalecks mun, voro även hans egna, ty de komma fram på flera ställen i romanen. I början söka ett par munkar att omvända Adolf, men han svarar dem: Jag vill icke fördöma eder, och I bören icke fördöma mig. Vi äro människor och se ej in den ene mer, den andre mindre i Guds dombok. Vilken av oss kan nu fördöma den andre? Våra religioner stämma överens i så många grundsanningar. Låt oss tala om dem! »Bruken er förfarenhet, vältalighet och lärdom i de instämmiga punkter utan att röra de skiljaktige». Samma toleranta uppfattning har donna Marca, som är katolik. Vi böra spara — säger hon — »våra domar om hedningarna. Vad rår det stackars folket för, att försynen skapat dem på en ort, där himla-

Digitized by Google

läran kanske aldrig varit dem uppenbarad?» Vår kristenhet — fortsätter hon — utgör ej »tredjedelen av människor, som kräla på detta jordklotet», och då är det förmätet att tänka, »det den store Guden skapat två tredjedelar av människosläktet till evigt fördärv».

Kermaleck är emellertid radikal ej blott i religionen. Han är det ock inom erotiken. Min herre — säger han till Adolf — måste säkert vara kär och ansatt av den slags kärlek, som man kallar »den sublimare, som förnämligast av ej annat består än en stor inbillningsgåva», vilken »så förbryllar eftertanken, att man misstager sig och tror sådant härflyta från hjärtat och det man kallar sympati — ett ord, som ingen än kunnat uttyda, men som man artigt upphittat att bemärka, vad man ej begriper, och som likväl slutar vid ett och samma ändamål: nämligen åtnjutandet av det, man älskar, och åtrån efter det materiella». Men finge man än folianter av kärleksverser och brev, blir hjärtat aldrig förnöjt, »förrän det slutligen fått sänka sig i det materiella». Naturen har skapat kärleken till vårt nöje, ej till vår plåga. Venus avmålas aldrig såsom bedrövad och suckande, utan tvärtom söker hon ständigt upp nya nöjen. Jag vet, att de, som tro sig läckra i kärlekssaker, kalla den kärlek, jag försvarar, grov och lik de oskäliga djurens. Jag nekar ej till och blyges heller icke över, att naturen så skapat våra kroppar, att vi och djuren hava lika sensationer. Men man får taga livet sådant det är. Vill Ni därför bli lycklig och rätt smaka livets nöjen, så fördjupa er aldrig i någon kärlekshandel, som förorsakar oro, svartsjuka och bekymmer. I min ungdom — berättar Kermaleck — »tog jag mig tre à fyra mätresser på en gång», men jag ledsnade snart på dem, då jag fann, »att deras utkomst och icke min person var drivfjädern till all den kärlek, de bevisade mig». Jag avskedade dem därför: »Den romaneska och hjärteömma kärleken var för besvärlig, och den naturella hade jag ledsnat vid». Kermaleck hade likväl varit gift två gånger, den första med en fattig flicka, som icke på andra villkor ville skänka honom sin ynnest — således en ny Pamela. Men han fann snart, att hon var fåfäng och nöjeslysten och att endast hans förmögenhet lockat henne. Vi skildes då åt — berättar han — jag gav henne ett underhåll och bad henne blott att »sauvera apparencen, så kärt det vore henne att bära mitt namn». Jag reste till Lissabon, och två år därefter fick jag höra, »det min kyska hustru dött i missfall». Av hänsyn till mitt namn sökte min mor dölja hennes felsteg. Detta förargar mig ännu, ty »är väl någonting orimligare, än att en förnuftig mans ära skall bero på ett så bräckligt och litet tänkande kräks uppförande som ett kvinnfolk?» Hela vårt uppfattningssätt är förvänt: »En hustru, som

Digitized by Google

har en man, vilken har många mätresser, lider därföre intet till sin heder utan beklagas». I det stället utskrattas mannen, om hustrun har en enda amant. Men då vi ej lära kunna ändra denna fördom, vill jag ej mera tala därom.

Kermalecks farbror ville emellertid, att han skulle gifta om sig, på det att namnet ej skulle utslockna och släktens ägodelar falla i främmande händer. Men — svarade Kermaleck — »vad rör det oss vilken får eller nyttjar vår egendom, sedan vi ligga ruttnade i våra gravar och kunna därav varken hava glädje eller sorg? Bör väl en förnuftig människa utsätta sig till ett så halsbrytande arbete och sätta sin sällhet på vågspel blott för att framskaffa ett litet kräk, med vars uppfostran vi skola hava besvär och på slutet torde ändock misslyckas.» Vad rör det mig »efter min död, om en Jacques Rosbif eller en Kermaleck göder sig av mina kvarlevor?» Emellertid ger han vika för farbrodern och gifter sig med en dam, som har samma fria åsikter som han själv. Leven tillsammans — säger farbrodern — »så länge det roar er, men innan ledsnaden tager överhanden, så skiljens med god vilja och vänligen på en tid vid varandra». Äktenskapet blev lyckligt, men kort, ty efter att hava givit livet åt en son, dog mylady.

För övrigt har Kermaleck försökt allt möjligt och ledsnat på allt. En tid var han spelare, »ömsom vann och ömsom tappade jag, men vilketdera som ock hände, så oroade det mig, ty förlorade jag, så förargade det mig att tappa summor, som bättre kunnat användas, och vann jag, pinade det mig att beröva mina vänner de penningar, som de kanske behövde långt bättre än jag». Så beslöt han välja andra tidsfördriv och försökte hovlevnad, musik och lanthushållning, men med lika dåligt resultat. Inom lantbruket översteg alltid kostnaden inkomsten, och det kan således »på intet vis få namn av ekonomi, utan snarare en vitterlek». Så blev han minister, slutade med det och kastade sig på handelsspekulationer, vilka lyckades så väl, att han blev oerhört rik. Detta gjorde honom emellertid missnöjd med sig själv, »ty jag märkte, att ju mer jag vann, ju mera ville jag vinna, jag var på väg att bliva girig och följaktligen en olycklig människa. Därför satte jag mina kapital på ränta och var glad att slippa en dårskap, som jag i all min tid föraktat såsom nedrig för en tänkande människa.» I stället dränkte jag i vällust den skam, jag kände över att så illa hava använt fem år av mitt liv, jag höll det präktigaste bordet i London och fick tjogtals bordsvänner, som berömde min goda smak och min frikostighet.

Med detta liv tyckes Kermaleck hava funnit sig bättre, ty då han i Venedig träffade Adolf, var han en gammal njutningsfilosof.

Digitized by Google

Jag — yttrade han till den unge svensken — »som är sjuk och krasslig, dubbelt så gammal som ni och som knappt kan leva året över, försummar aldrig något nöje», ty »varför äro vi framsatta hit i världen, om vi icke efter görligheten skulle nyttja dessa nöjen, och vem tackar oss, om vi dem försumma?» I hans hem rådde fullkomlig frihet. Mylord — berätta hans tjänare — gör allt, vad han tycker och finner angenämast. Hans tjänstfolk ha samma frihet, sedan de fullgjort sina sysslor. Han förtrycker icke någon, och häromsistens gav han bort en av sina bästa kanariefåglar, endast därför att denna tuktade de andra hanarna.

Kermaleck var således alls icke något dygdemönster, men han var heller icke någon dålig människa, och ehuru Adolf icke gillade hans åsikter, kunde han dock ej undertrycka sin sympati för honom. I varje fall var en dylik gestalt något nytt inom vår litteratur, och den visar, att man nu höjt sig över både moralen och människoskildringen i Argus.

Titelvignett till Een sanfärdig historia om then träffelige och vidtförfarne hielten, Herr Policarpo som kallas Ridder Fincke. Skrifwin åhr 9252.

Digitized by Google

BERCH OCH WALLENBERG

Anders Berch.

I anslutning till romanens historia under frihetstiden synas två författare böra omnämnas, vilka, ehuru de icke skrivit några romaner, likväl med en viss rätt kunna räknas hit. Jag avser Anders Berch och Jacob Wallenberg. Sylwan har äran av att först hava riktat uppmärksamheten på Berch, och sedermera har Böök i en mästerlig essay ytterligare framhållit hans betydelse.

Anders Berch var son till den i detta arbete ofta förut omtalade ekonomie professorn med samma namn och var född 1736. Efter avslutade studier började han att tjänstgöra i hovrätten och riksbanken, men blev icke gammal, ty han dog redan 1770 vid ännu ej fyllda trettiofyra år. Om hans person har man få uppgifter, och de enda, som finnas, tyda på, att han tillhört det släkte av glada, lättsinniga extraordinarier, som är så karakteristiskt för 1760-talet och vars ryktbaraste representant Bellman är. I varje fall var Berchs ekonomi miserabel, och då han dog, blev det urarva konkurs efter honom. Men om han var en dålig finansman, var han däremot en ypperlig författare, och såsom sådan framträdde han i den tidning, Posten, som han började utgiva på sommaren 1768 och som upphörde i december 1769, endast två veckor före utgivarens död. Posten kom ut två gånger i veckan och gick närmast i Argus-stilen, innehöll således uppsatser om titelsjuka, uppfostran, svordomar o. d.; även förekommo inlägg i politiken, i litteraturen m. m. Men Posten står, såsom Sylwan anmärker, betydligt närmare till Spectator än Argus hade gjort. Spectator räknas med rätta såsom en föregångare till den kort därefter framträdande engelska familjeromanen, och på samma sätt kan Posten sägas innehålla uppslagen till en svensk roman. 1700-talets utländska roman ville ju dels skildra samtidens liv, dels giva psykologiska analyser. Våra svenska romanförfattare

Digitized by Google

hade icke kunnat någotdera. Berch däremot har anlag åt bägge hållen. Han ger en följd av tavlor ur vardagslivet, vilka — såsom Böök med rätta framhåller — i icke ringa mån ersätta bristen på en svensk sedeskildrande roman under frihetstiden. Och han är dessutom något av en psykolog, som utan tvivel studerat Marivaux och liksom denne är särskilt intresserad för den kvinnliga psykologien. Några av de fingerade brev, som han låter unga damer skriva, äro en förtjusande rokokodiktning. Likaså är hans förmåga att måla situationer, efter frihetstidens litterära måttstock, rent överlägsen, och Rålamb, som dock var den bäste romanförfattaren, förefaller otymplig vid sidan av Berch. Vi kunna taga ett exempel. I Posten förekommer ett brev från en ung, oskyldig student, som kommit till Stockholm och ber Posten om ett råd. Han börjar med att berätta om sina upplevelser. Han hade gjort ett besök i ett hus, »dit jag blivit adresserad av min far. Jag anmälde mig med mycken säkerhet hos värden, vilken efter ett kallsinnigt: det fägnar mig att se er, förde mig in till sin fru. Hon smålog, när hon såg mig, bad mig sitta ner, frågade, vad jag tyckte om Stockholm, och tillade, att jag i hennes hus ägde tillfälle att lära mig leva. Strax efter inkom ett främmande ungt fruntimmer, som — sedan hon hastigt nigit, kastat sig i soffan och försäkrat, att hon mådde illa — sade, då hon vände ögonen till mig:

— Åh, där är visst en herre från akademien, alldeles lik min bror, när han kom därifrån.

— Jag rekommenderar honom till er omsorg, Juliette, sade frun. Det är skada, att han så länge förslösat sin tid. Men han kan ännu hjälpas. Hur gammal är ni?

— Nitton år, svarade jag och rodnade av förbittring. Mina förmän hava icke förebrått mig någon vårdslöshet.

— Just därför, inföll Juliette, är ni oskicklig i världen. Har ni någonsin varit kär?

— Nej, min fröken.

— Vad för ett oskyldigt nej! Ni är den första kavaljer, som jag tror på sina ord. Jag tar mig an honom; jag vill lära känna mankönet av grunden. Är ni gärna bland fruntimmer?

Jag bockade mig, svarade ingenting, rodnade ännu mera, tog min hatt, steg några steg tillbaka för att ytterligare bocka mig och gå bort, men var ej lyckligare, än att jag stötte mot en stol, den jag i häpenheten ej blivit varse, slog mig omkull och hade så när dragit Juliette med mig, som leende räckte mig den vackraste hand i världen och bad mig vara mindre rädd.

— Den första regeln, sade hon, som jag ger er, är att ej vara blyg i fruntimmerssällskap. Min salig mormor rekommenderade blygsamheten — hos damer! I morgon förmiddag får jag ju se er hos mig, men med villkor att ni inte rodnar. Jag ser ni vill gå. Farväl så länge.

Detta farväl beledsagade hon med ett ögonkast, som trängde sig in i själen

Digitized by Google

hos mig och som jag sedan lika litet kunnat glömma, som jag kunnat glömma Juliette. Jag har icke vågat mig att gå till henne, ty nog har jag hittills iakttagit min kära moders förmaning att vakta mig för fruntimmer. Men om jag ginge till Juliette och hon hade någon elak avsikt med mig, så tror jag knappt, att jag kunde vakta mig för henne.

Och så slutar brevet:

Min herre! Ännu en gång, råd mig! Är Juliette farlig? Ack, min herre, om ni funne henne oskyldig, om ni gåve mig lov att se henne! Men om ni förbjuder mig det, så befall mig tillika fly från Stockholm. Skriv till min mor, att det är nödvändigt, att det är oundvikligt för min välfärd. Jag vill hellre alldeles resa bort än bli kvar och vara utan Juliette. Jag skall då skriva henne ett enda brev. Det må åtminstone vara mig tillåtet ... Min herre, jag ser, att jag skrivit ett långt brev. Men jag kunde skriva er en hel bok, allenast jag ofta finge nämna Juliette.

Detta är ju rent ypperligt! Först det lediga, naturliga språket. Sedan den åskådliga målningen av situationen: den unga damen liggande på soffan och den blyge Innocentius framför henne. Och till sist den graciösa psykologien: hans omedvetna svärmeri för den första unga kvinna, som kommit i hans väg, och hennes intresse för denna oskuld från universitetet. Allt detta visar, att det hos Berch fanns ett ämne till en romanförfattare av verklig betydenhet, vida mera begåvad än Mörk och Rålamb, mera kulturmänniska och mera bildad. Men tyvärr skördades Berch av döden, innan han fått tillfälle att utveckla de möjligheter, som funnos hos honom.

Wallenbergs ungdom.

Vid unga år bortrycktes också en annan stor begåvning, hos vilken det likaledes fanns ett gry till romanförfattare. Det var Jacob Wallenberg, vid sidan av Bellman den mest typiske representanten för 1760-talet och trots alla de plumpheter, som flutit ur hans penna, en av vår litteraturs älskvärdaste personligheter. Han tillhörde en gammal östgötasläkt, som äldst hette Wallberg och som utom skalden haft många bemärkta medlemmar, först skaldens brorson biskop Marcus Wallenberg, sedan dennes son, den bekante bankmannen A. O. Wallenberg, och till sist dennes många avkomlingar. Den finansiella begåvning, som framträtt hos de yngre medlemmarna av släkten, kan däremot ej spåras hos A. O. Wallenbergs farfars bror, som var en glad och lättsinnig poet, mycket litet intresserad för ekonomien. Han föddes 1746, genomgick Linköpings gymnasium och blev 1763 vid sjutton år student i Uppsala. Meningen var, att han skulle bli präst. För denna levnadsbana hade han väl ej någon särskild kallelse, men på Bellmans tid tänkte man just icke så mycket på den saken, och den prästerliga banan var så god som någon annan. För det kollegium, som den lärde orientalisten

Digitized by Google

Vue de Paris

Paris beskrifvas bör:
O! Dårskap, statt mig bi! Dig offrar jag min fiäder;
Ty när jag sjunger franska Seder,
Din Lofsång jag tillika gör.
Men tröge Jamber bort! Er paddelika Gång
Den passar icke denne Sång:
Ty Versen bör stupa med Trollhättas fart,
Åtminstone kullbyttor göra,
Så framt den skal likna det Slägtet i art,
Hvars ytret jag ärnar omröra.
Men hvad skal bli början?
Jag drunknar i Mörjan:
Så tallösa Dårskaper möta mig här.
Jag kommer til Wauxhal en Högtid at se:
Man fiollar, man hoppar och knusar.
Vid skimrande Lampor tyckes Änglar sig te,
Men dagsljuset gör dem til Busar.
Jag inte kan skönja,
För flugor och Monja:
Naturen här dränkes i lånta Behag.
På Vallen# jag söker en nögdare Qvall,
Där folkhopar kråla, som myror:
Här åter mig mördar en ändelös Gnäll
Af Tiggare-låten och Lyror.

---

* Smink # Les Boulevards, där Spektaklen hållas.
# Savojardska Qvinfolk, som raspa en Stång-pålska för en Styfver etc.

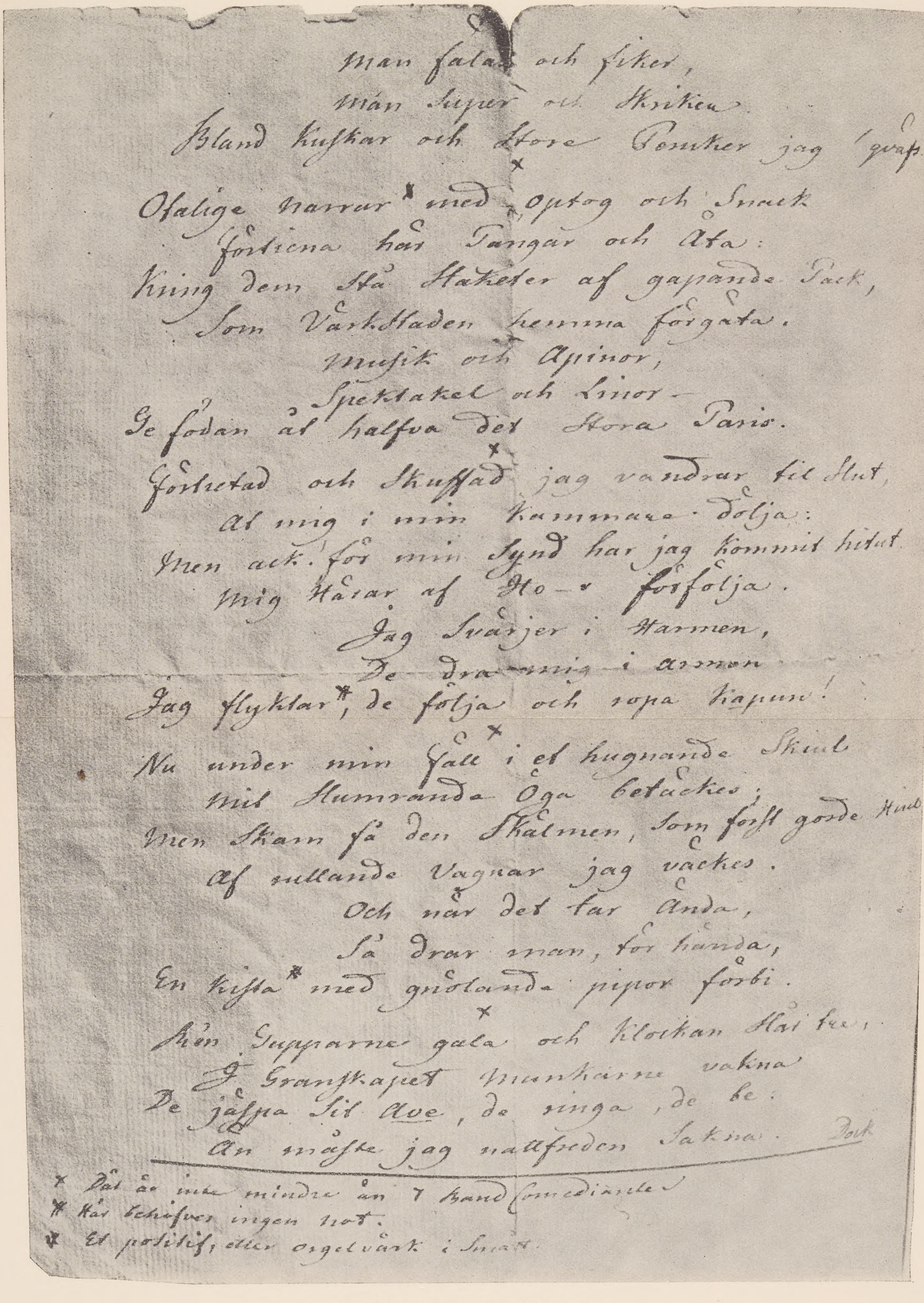

Man falar och fiker,
Man super och skriker
Bland kuskar och store Pomker jag gråt
×
Otalige narrar* med optog och snack
förtiena här tangar och åta:
Kring dem stå stakeder af gapande Pack,
Som Värkstaden hemma förgata.
Musik och Apinor,
Spektakel och Linor —
De födan åt halfva det stora Paris.
×
Förtretad och skuffad jag vandrar til slut,
At mig i min kammare dölja:
Men ack! för min synd har jag kommit hitut
Mig håsar af Ho— förfölja.
Jag svärjer i harmen,
De dra mig i armen
Jag flyktar*, de följa och ropa kapun!
×
Nu under min fäll i et hugnande skiul
Mit slumrande öga betäckes;
Men skam få den skälmen, som först gorde Hiul
Af rullande vagnar jag väckes.
Och när det far ända,
Så drar man, för hända,
En kista* med gnölande pipor förbi.
×
Män tupparne gala och klockan slår tre,
I Grannskapet munkarne vakna
De jässa sit Ave, de ringa, de be:
Än måste jag nattfreden sakna. Dock

* Det är inte mindre än 7 band Comedianter
* Här behöfver ingen not.
* Et positif, eller orgelvärk i smått.

Egenhändig dikt av Jacob Wallenberg.

J. H. Lidéns resedagbok. Uppsala universitetsbibliotek. (X. 399.)

Björnståhl gav i hebreiska, var Wallenberg mycket måttligt intresserad, men dess mer för det glada studentlivet. I Uppsala funnos vid denna tid många kvicka och begåvade östgötar, Svea rikes blivande ärkebiskop Jacob Axelsson Lindblom, som var jämnårig med Wallenberg, Samuel Gustaf Harlingson, som var sex år äldre, och ännu några andra. Harlingson var en litterärt bildad och intresserad man, vilken sedan såsom lektor vid Linköpings gymnasium kom att utöva ett stort inflytande på de unga fosforisterna, vilkas kärntrupp utgjordes av östgötar. I Uppsala hade han bildat ett glatt ordenssällskap, Uppsala tunnor, i vilket Wallenberg och Lindblom intogos, och det var här, som den förre fick sina första intryck, vilka sedan blevo bestämmande för hans syn på livet. I ett suplag — skrev han — »där Harlingson var preses och jag ledamot, vankades så mycken esprit, så många rim och galanta saker, att hela Björnståhls hebreiska kollegium aldrig varit så uppbyggligt». Den första Uppsalavistelsen blev dock ganska kort, ty på vanligt sätt måste Wallenberg ge sig ut att konditionera såsom informator, kom först till Västervik, så tillbaka till Uppsala och till sist till Göteborg, och över allt tyckes han hava verkat såsom en apostel för Uppsala tunnor; i Göteborg var han med i ett liknande sällskap, vars ordenspoet han synes hava varit, och man har kvar flera ordensvisor, som han skrivit. Några äro mycket mustiga, men andra ha en mera ideal färgton, som erinrar om Awazu och Wallasis. Så heter det i en:

Enighetens hand
Knutit har vårt band,
Som skall tid och skiften trotsa.
Agg och avund bävar
För de trogna nävar,
Som vår fasta vänskap stärka.
Vita sidenbanden
Med den blåa randen
Rent och ärligt bröst bemärka.
Rädda vän i nöd,
Ren i liv och död
Är vår dyra ed och regel.

Från den idoga handelsstaden skrev han till vännen Lindblom ett brev, i vilket han gav ett skämtsamt överdrivet och karikerat porträtt av sig själv. I och för sig är det ett litet mästerstycke och visar Wallenbergs tidigt utvecklade förmåga att teckna karaktärer: »Jag är vetgirig och nyfiken, men tål aldrig arbete. Jag älskar vett, men hatar lärdom. Jag läser mycket och lärer litet, är mera för det granna än det grundliga. Därför har jag ock samlat mig

Digitized by Google

ett odugligt förråd av det, som roar och pryder, och det, som riktar och föder, har jag lämnat åt andra. Ovidii kärleksregler kan jag på mina fingrar, men hur många balkar det är i vår lagbok, har jag aldrig bekymrat mig om. Frågar du mig om Horatius och Catullus, så har jag halsen full av deras okyska visor, men kommer det an på att säga, vad S:t Augustinus har skrivit, så digito compesco labellum, (så lägger jag fingret på läppen). Nog kan jag språka med en fransysk löpare eller en engelsk matros, men lägger du mig på näsan Psaltare Davidis eller Apostlagärningarna på grekiska, så får du se, vad karlen går för. Med ett ord: av alla sätt att föda sig honett, som nu finnas i riket, är ej något, som jag med alla mina glosor duger till, så framt jag icke vill följa hopens exempel och söka syssla utan att bekymra mig om, hur den skall förrättas. För övrigt — slutar han — tycker jag mig finna inom mig alla tecken av ett gott hjärta, och jag älskar alla skyldigheter, som moralen pålägger, så vida de inte direkt strida mot mina nöjen. Ty så snart det händer, måste jag medge, que les passions renversent la cervelle». Det var hans filosofi. Av sin äldre broder Marcus fick han förebråelser för sitt lättsinne, men förklarade: »Nog har jag principer så väl som han, men skillnaden är: han sätter dem i utövning, och inte jag.»

Den första resebeskrivningen.

I Göteborg blev han emellertid mycket omtyckt, och särskilt tyckes hans patronus, Martin Holterman, en av direktörerna i det ostindiska kompaniet, hava fäst sig vid den muntre ordenspoeten. Av honom fick han löfte om att bliva skeppspräst på ett av kompaniets fartyg, som i slutet av 1769 skulle avgå till Kina. I följd därav tog han prästexamen och blev ordinerad. Men dessförinnan satte Holterman honom i tillfälle att företaga en resa i Europa. I april lämnade han Göteborg och besökte sedan Köpenhamn, Hamburg, Amsterdam, Paris och London. Frukten av denna resa var Sanfärdig resebeskrifning, börjandes med kongl. sjö- och stapelstaden Kongsbacka ..... svenska ungdomen till tjänst enfaldeligen och med mycken mödo sammanfattad, upptecknad och componerad af auctoren, den vyrdige skeppsläsaren Jacobo Jacobi Wallenberg. Tack vare Linné och hans lärjungar voro resebeskrivningar då på högsta modet, och då Wallenberg började sin resejournal, tyckes det hava varit hans mening att smått skämta med dessa reseskildrares många »nyttiga rön». 1760-talet hade vuxit ifrån utilismen och föredrog det nöjsamma framför det nyttiga. Wallenberg börjar därför: »Kongl. sjö- och stapelstaden Kungsbacka, belägen under 59° i norr, har en skön domkyrka och ett härligt torn, näst varvskyrkotornet i Göteborg det högsta i hela världen. Antalet av invånare, två- och fyrbenta

Digitized by Google

tillsammantagna, bestiger sig till inemot 0,000,350, som driva en vidsträckt handel med Tölö, Walda och Onsala. Om Skansen läs v. Linnés Wästgötaresa, pagina ultima.» Denna parodiska stil övergav han dock mycket snart, särskilt sedan han kommit på utländsk botten, och han visar sig då såsom en vaken observatör med skarp blick för folkens vanor och nationallynne. Hans språk är mycket drastiskt, och han väjer ej för uttrycken, men han har en verkligt human uppfattning, och över den engelska brutaliteten känner han sig upprörd. Avrättningar betraktades såsom folknöjen, »deras tupp- och doggfäktningar förråda icke mindre deras omänskliga natur. När de se två träta på gatan, tvinga de dem att avgöra saken med knytnäven, vilket sker sålunda, att de riva kläderna från sig och boxas som tjurar. Kvinnfolken äro nästan värre. Stockholms rodderskor äro blott ofullkomliga kopior av dem. Jag såg för några dagar sedan två konor, nakna till midjan, eländigt hantera varandra, och när de intet mer orkade, lågo de i rännstenen och kastade hela göpnar av dy på varandra.» Ett annat drag hos honom, som ständigt kommer fram i resejournalen, är hans varma patriotism. Paris imponerar icke på honom, och den dikt, han där skrev mynnar ut i en hyllning åt Sverige:

Nej, karlavulna svenska nord!
Om man bland tusen land mig valet ville giva,
Dig endast valde jag, du dyra moderjord!
Din barm min vagga var; den ock min grav skall bliva.
Din fröjd, lik ditt klimat, är manlig, sund och ren.
Låt hatt och mössa slåss, låt tvedräkts åskor knalla.
Det gör ej fria stater men.
När Rom ej trätte mer, begynte det att falla.
Ja, gånge, hur det vill,
Hos mig är ingen bit, som ej hör Sverige till.

Även litteraturen uppmärksammade han. Hans smak var densamma som hela hans samtids, den fransk-klassiska, och redan 1767 hade han i Götheborgske spionen offentliggjort delar av en större episk dikt, Viborgska smällen, som var skriven med Henriaden såsom mönster. Från samma estetiska synpunkt bedömer han ock det engelska dramat, och i hans journal finner man den, så vitt jag vet, första svenska värdesättningen av Hamlet. Nationens smak — skriver han — röjer sig i skådespelen. »Shakspere, till vars ära nationen nyss firat ett högtidligt jubelår, är nu mera än någonsin beundrad och kär, oaktat alla de gammaldags uselheter och orimligheter, han inbragt på teatern. Jag såg i går föreställas Hamlet, som räknas bland hans mästerstycken. Aktörerna spelte sina roller förträffligen.

Digitized by Google

Dekorationerna voro mångfaldiga och präktiga, men nationens underliga smak fäster dem beständigt vid en urmodig slentrian, som revolterar all bon sens. Man ser ofta en Harlekins roll mitt uti ett sorgespel. Man ser spöken, djävlar, mord, dödgrävare m. m. ömkeligen blandas om varandra på teatern . . . En Congreve, en Addison med flera, som sökt bringa en förnuftigare dramatik in på skådeplatsen, krossas, att jag så må säga, under tyngden av Shaksperes oformliga ärestoder. I allmänhet kan man tillstå, att engländaren är förträfflig i utföringen och i utarbetningen, men brist på smak gör, att han sällan lyckas i desseinerna eller utkasten . . . Om jag skulle ha något förträffligt, ville jag nyttja ett fransyskt huvud att ge planen och engelska händer att utarbeta densamma.»

Min son på galejan.

Denna resejournal, skriven av en tjugotre års ung man, synes mig knappt hava blivit till sitt rätta värde uppskattad. Den kan icke jämföras med Linnés, ty den innehåller ju inga observationer på natur och hushållning, och den handlar icke om Sverige. Liksom före honom C. R. Berch skildrar Wallenberg en utländsk kultur, och han gör det åskådligare och livligare än Berch. Någon annan föregångare än Berch har han, så vitt jag vet, icke haft, och hans resejournal kan därför sägas vara en nyhet inom vår litteratur. Tryckt blev den först efter författarens död. Anledningen att journalen så föga uppmärksammats, har nog varit, att den mycket snart fick en medtävlare, som ställde den i skuggan. Det var Wallenbergs andra bok: Min son på galejan. Ej heller denna trycktes under Wallenbergs livstid, och den var lika litet avsedd för offentligheten, utan blott för författarens vänner. Den lästes dock flitigt i manuskript, och 1781 kom den fördomsfrie boktryckaren Holmberg över en handskrift, som han gav ut, med ändringar och uteslutningar, så att upplagan — för att begagna Marcus Wallenbergs ord — »blev ett helt annat arbete än min salig broders». Denne — berättar han — skrev det, »mest för att äga något stadgat föremål, varmed hans lekande snille kunde sysselsättas och ledsnaden av en långvarig och med få ombyten av händelser beledsagad resa måtte kunna fördrivas». Sedan hade han »lämnat en och annan av sina närmare vänner på deras enständiga begäran av denna beskrivning del, och det i början ark för ark, så fort de hunnit flyta utur hans penna». I själva konceptet hade tid efter annan ändringar blivit gjorda och hela kapitel uteslutna. Detta originalmanuskript finnes emellertid kvar i Linköping, och på detta stödja sig de av Oscar Levertin (1904) och Emil Olson (1921) utgivna upplagorna.

Såsom nyss nämndes, hade Wallenberg blivit anställd såsom skeppspräst på ett av det ostindiska kompaniets fartyg. Detta hette

Digitized by Google

Finland och stod under befäl av kapten Carl Gustaf Ekeberg. Besättningen var 150 man, och »överklassen» var ganska talrik, kaptenen och fem styrmän, superkargen och dennes assistenter, tre fältskärer och ännu några andra. Wallenberg behövde således ej sakna säll-

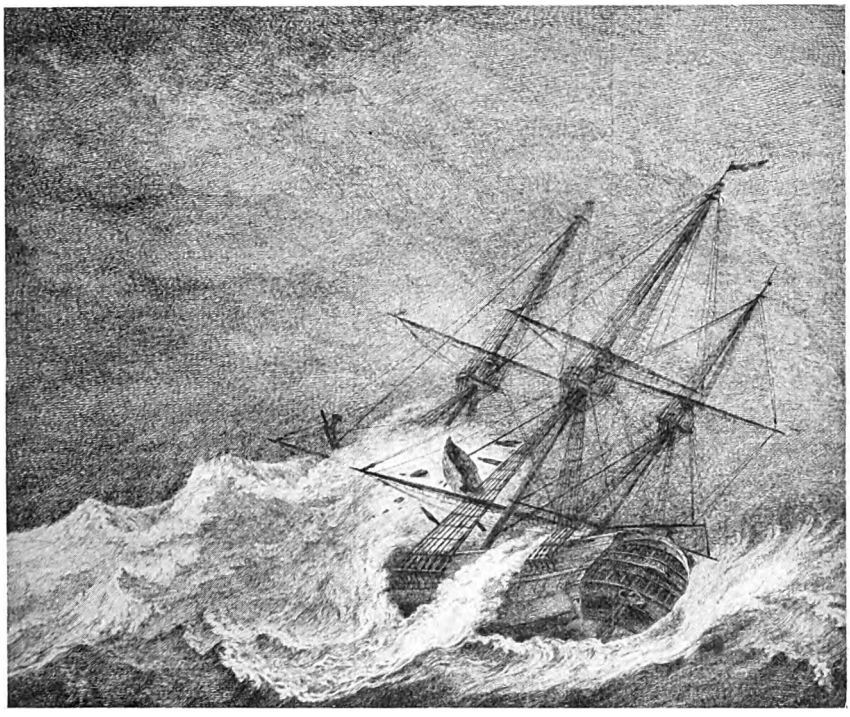

Skeppet Finland under stormen i Nordsjön 23 januari 1770.
Stick av O. Årre efter teckning av C. G. Ekeberg i hans Ostindiska resa. 1773.

skap. Skeppet avseglade i december 1769 från Göteborg och kom tillbaka 1771. Det var denna resa, Wallenberg beskrev i Min son på galejan, som dock slutar vid ankomsten till Kina. Sedan deltog Wallenberg i två andra dylika expeditioner, 1772—1773 och 1774—1775, och antagligen var det under den senare, som han skrev sitt drama Susanna, vartill jag senare, vid redogörelsen för det gustavianska dramat, skall återkomma. Såsom Levertin förmodar, var detta drama anledningen till, att Gustav III 1777 befordrade honom till kyrkoherde i Mönsterås, där han dog redan året därpå (1778), endast trettiotvå år gammal.

Sitt kall såsom kyrkoherde tog den glade skeppsprästen på djupaste allvar, och det karolinska draget hos Wallenberg kommer

Digitized by Google

här fram. Vid den första sockenstämman »påminte kyrkoherden om en stocks inrättande», vilket av församlingen bifölls. Vidare frågade han, hur det var »med fylleri, svordomar och annat oskick, vilket kyrkoherden själv, såsom nyligen kommen till församlingen, ej kunde avveta», och därvid resolverades, »att den, som utan laga förfall försummar gudstjänsten eller under densamma sitter på krogen eller andra ställen, plikte 2 daler smt». Skedde det tredje gången, skulle den försumlige sättas i stocken. Vid en följande sockenstämma »begärde kyrkoherden, att de vanliga måltider vid husförhören, såsom både otjänliga och kostsamma, måtte indragas eller åtminstone inskränkas till 3 ordinarie maträtter, kunnandes det sålunda indragna överflödet komma de fattiga till godo». Härpå ville församlingen emellertid icke gå in. Däremot begagnade man sig nog av hans erbjudande att gratis undervisa barnen, om församlingens invånare voro »hågade att anförtro honom sina barn». »Den, som känner hans brev av blott några års äldre datum — skriver Levertin — har svårt att låta bli att draga på smilbandet inför all denna gudliga och moraliska iver. Den andlige sjörövaren på galejan blev verkligen präst i sista akten.» Hans moraliska människa hade måhända vunnit på kuppen, men humoristen hade sannolikt gått under, och »så till vida var det nog för den svenska dikten knappast någon stor förlust, då kyrkoherden Wallenberg avled». Denna uppfattning kan jag ej dela, och enligt min mening har Levertin här förbisett den fond av allvar, som fanns i Wallenbergs glada världsåskådning; humoristen levde nog lika fullt kvar hos kyrkoherden, fastän han på gammalt karolinskt manér behandlade bönder så, som man då ansåg, att bönder borde behandlas. Redan som ung student hade han förklarat sig ovillig att följa »hopens exempel och söka syssla utan att bekymra sig om, hur den skall förrättas», och trots sitt skämt var författaren av Min son på galejan innerst en både allvarlig och religiös natur.

Den nya reseboken skiljer sig redan genom ämnet från den äldre. I denna hade han skildrat en resa i Europa och mest sysselsatt sig med dess storstäder. Här var uppgiften att beskriva en sjöresa, det för den vanliga uppfattningen enformiga livet ombord och de exotiska nejder, som skeppet anlöpte. En linneansk resejournal kunde det ej bliva, ty några naturvetenskapliga kunskaper hade den unge skeppsprästen icke. Liksom förut var han blott intresserad för livet och människorna, och dessa tecknar han nu med ett större mästerskap än i det första arbetet. Det väsentliga i Min son på galejan är dock icke dessa skildringar, utan det självporträtt, som författaren här målat — alldeles utan att tänka därpå. Man har

Digitized by Google

också framkastat den gissningen, att Wallenberg här skulle vara påverkad av Sterne. Det är möjligt, men jag tror det knappast. Kronologiskt stöter det visserligen ej på några svårigheter, ty Sternes båda arbeten Tristram Shandy (1759—1767) och Sentimental journey (1768) äro äldre än Min son på galejan, och Wallenberg kan mycket väl vid sitt besök i London på sommaren 1769 hava köpt dessa böcker. Men stilen är, så vitt jag kan finna, alls icke lika, heller icke någon episod eller situation, och Wallenberg nämner aldrig Sternes namn. Såsom karaktärer hava Sterne och Wallenberg egentligen blott en enda likhetspunkt: båda äro starkt subjektiva författare, som i själva verket blott skildra sitt eget själsliv. Men denna subjektivism låg i hela tidsströmningen, hos Young, Sterne, Rousseau, hos fru Nordenflycht, Wallenberg, Lidner och Thorild, och den yttrar sig alldeles olika hos Sterne och Wallenberg. Sterne var en pjunkande, preciös, sjukligt egenkär herre, som koketterade med sina subtila känslor och framför allt var angelägen om att framställa sin personlighet i så fördelaktig dager som möjligt. Wallenberg däremot är manlig, genomsund, målar sig själv snarare i svart än i vitt, är varken kokett eller egenkär, och det självporträtt, han ger, ger han fullkomligt omedvetet, utan att han själv märker det. Sternes framställning kännetecknas av de oändliga digressionerna; när Wallenberg skall berätta, gör han det raskt och förirrar sig icke från ämnet. Likheten mellan båda synes mig således besticka sig därtill, att båda skrivit »sentimental journeys», och till ett drag, som återfinnes i en hel tidsrörelse.

Några förebilder har han knappast haft, och hans stil är ett uttryck för hans egen, originella personlighet. En författare — skriver han — »kan icke dölja sig själv på papperet. Hans temperament sticker fram uti allt, vad han skriver. Ni skulle snart tänka, att han doppar pennan i sitt eget blod.» Och han tillägger: »ostindiska resebeskrivningar ha vi till överflöd; vi skulle jag trampa spåren efter hundrade? Nej, jag skall öppna mig en egen väg». De skeppspräster, som följt med ostindiefararna, hade ofta varit Linnés lärjungar. Wallenberg däremot var icke naturforskare, och han skämtar ganska roligt med sin okunnighet och sitt bristande intresse. När skeppet låg utanför Norge, stego Wallenberg och några andra i land på en liten holme, och jag — berättar han — »fick lust att bli naturforskare. Bland rara stenar fann jag här vår svenska gråsten. Utav fåglar flögo här skockvis de så kallade fiskmåsar, och den märkvärdigaste växt, jag råkade, var den evigt grönskande juniperus eller enrisbusken.» Hans »rön» voro således högst märkvärdiga, och flera av dem hade han funnit bekräftade »hos den lärde

Digitized by Google

författaren herr Orbis Pictus». Men han ger sig mycket snart och gör »ett knäfall för Hans Majestät av örtriket, hertig över krokodiler och havsfruar m. m. samt herre till fyrfota djur, fjäderfä och insekter, vår store riddare von Linné, anhållande ödmjukast om befrielse från dessa steniga exkursioner, både härstädes och på andra ställen, dit jag vidare kan komma. Jag högaktar hans ojämförliga insikter och trampar ogärna ihjäl någon av hans små krypande vänner, men kröker ock nödigt min rygg efter dem, ty min lust är med människors barn. Jag tycker mer om en välluktande blomma än en besynnerlig, och om min förundran skall stanna vid någon vacker ros, måste hon växa på en sextonårig flickas kind.» Frihetstiden hade börjat i utilismens, moralens och naturvetenskapens tecken. Wallenberg, författaren på 1760-talet, hade redan fullständigt avlägsnat sig från denna utgångspunkt. Han är ointresserad för naturvetenskapen, föredrar nöjet framför nyttan och har en ytterst bred moral.

Tillfälle till några skildringar av natur och folk hade han just icke, ty den mesta tiden vistades han ombord, och i land voro de, innan de kommo till Kina, blott i Norge, på Kap och på Java. Från alla dessa ställen har Wallenberg åskådliga situationsbilder, som förträffligt skulle hava gjort sig i en svensk roman. Man behöver t. ex. blott läsa det kapitel, som handlar om inskeppningen från Göteborg. I Masthugget passerar man förbi värdshuset Klippan, som hölls av den artige herr Carnegie. När nu sjömännen gingo förbi, fattade han dem i armen: »Mine herrer! I ma icke före penger ur landet, that är mot Kongens förordning. Ik hap god röd vin, kapuner, harer, pudding, what ye please, gentlemen. A toast for your sweethearts, before you are going away.»

Man måste — fortsätter Wallenberg — »ju haft en björnsjäl för att kunna göra någon invändning mot ett anbud, som beledsagades av så många välstekta skäl och understöddes på köpet med ett ögonkast från the young mistress herself, who stood smiling behind — till förtigande av lilla Stinas nätta fot, vilken hade ställt sig liksom på försåt uppå kökströskeln. Vännerna bestormade dörren in genom köket, klappade Stina på vägen och intogo den största salen med det ädla beslut att kringskansa sig där bakom en oövervinnelig vall av bålar och buteljer. Jag förgäter aldrig, huru det smutsiga Masthugget hängde oss ännu på hälarna och huru våra bestövlade aktertassar till hela sin längd, in Lebensgrösse, intrycktes på golvet vid varje steg. Värden gjorde sitt bästa, värdinnan trippade lättare, stekvändaren fick en hurtigare gång. Redan hade vi en jösse på bordet. Efter kom en kapun, och mitt emellan presenterade sig hela jord-

Digitized by Google

globen i en klotrund pudding. Men vad duger fasta landet, om det inte vattnas utav havet? En hel insjö med punsch sattes jämte jordklotet, och här och där såg man en ström av Röda havet inflyta uti glasen. Var himlen mulen ute, så härskade solsken på allas ansikten inne. Hade skilsmässan från Göteborg lämnat några melankoliska skrynkor på vår panna, så visste Carnegie hemligheten att utplåna dem. Kort sagt:

Här sista fyrken gick. På bordet buros fram
De korpulentaste av husets alla bålar.
Man glädjeströmmar drack i karlavulna skålar.
Bekymret klunk för klunk med punschen nedersam.
Stor sak i släkt, i vän och flicka!
Man glömmer allt så när som dricka.
Buteljer spricka,
Brödren nicka,
Sjunga, hicka
Fullt till pricka.
Filebom, bom, bom, peteheja!

Det är ju en bacchanal, skildrad med Bellmans kraft, och hur levande får man icke ett dylikt sjömansgille framför sig! Redan här, i de första kapitlen, få vi anslaget till det hela. Havet — skriver Levertin — »är över allt i denna bok med sitt brus, sina salta vindar, luften rätt ner i lungorna och den obegränsade rymden, som gör tanken fri, djärv och lätt». Med samma åskådlighet skildrar Wallenberg det holländska societetslivet i Kap. Men mesta tiden tillbringades om bord, och där förflöto dagarna ju på tämligen enahanda sätt. Även det förstår han att beskriva. Fram på »backen» ser han ett par smeder, som slägga, »så att gnistorna regna ned från det röda järnet». Akterut finner han »ett par ärbara segelmakare krökta över deras arbete under musik av en kacklande orkester av höns, gäss, kalkoner och ankor. Spatserar jag till stormasten, ser jag ett litet fartyg växa upp mellan händerna på drivande timmermän, och en smula längre fram spinnas tåg och garn. Lutar jag huvudet över relingen, så råkar mitt öga en hop hungriga hajar i vattenbrynet, blandade med delfiner och tumlare. Tittar jag upp åt bramtoppen, får jag skratta åt utkiken, vilken ropar, att han ser en seglare babord om solen eller styrbord om näsan.» Två gånger i veckan bjöds besättningen på punsch ur en järnbeslagen balja, »så stor, att ni skulle kunna dränka där den korpulentaste dragonlekamen». Sammanringningen till denna gudstjänst »sker på sin vanliga melodi, och folket svärmar tillhopa såsom flugor kring en filbunke, väntande med törstiga strupar efter några läskande prediks-

Digitized by Google

ord. Buteljörsmaten[1] reser sig opp och börjar sin aftonsång. Hans ingång är: *kommer hit och dricker»*, och den predikotexten senteras av församlingen vida bättre än de vanliga prästernas: Vakter eder för svalg och dryckenskap. »De få nog — tillfogar Wallenberg — till att kunna bli glada, men för litet till att kunna krakela. Vore jag i mitt moraliserande lynne, så skulle jag önska, att alla kalas på landbacken inrättades på samma fot. Ty det är ömkligt, att en värd vill mäta sin heder efter gästernas större eller mindre rus» — reflexionen bör uppmärksammas, ty den visar, att skeppsprästen på Finland och kyrkoherden i Mönsterås icke voro så olika, som de först kunna förefalla.

Sitt goda lynne från Uppsala tunnor hade Wallenberg tagit med ombord. Först började han att till kamraternas nöje utge en veckotidning: Swedenborgska posten. Den bestod »uti varjehanda politiska och historiska underrättelser från Europa, vilka meddelades mig av några tjänstfärdiga andar». Men då varken herr assessorn i Sverige eller hans andar här på skeppet njuta skrivfrihetsförordningen till godo, så måste verket stanna efter två nummer. Men »mitt exempel satte pennorna i gång. Bläckslussarna öppnades, och hela floder av vitterheter översvämmade både bänkar och bord. Den ene utgav en Neptuni spion, den andre fägnade oss med Finska posten. Somliga brevväxlade på rim, somliga började skriva romaner. Ingen namnsdag, ingen födelsedag undslapp oss utan lyckönskningar.» När man tröttnat på detta, kröp en ny Fenix ur askan, och man bildade ett vitterhetssällskap under namn av Runio sacrum, vars sekreterare Wallenberg blev. Ledamöterna hade sina bacchanaliska pseudonymer, såsom Johan Krogskylt, Peter Kallsup o. s. v., och stadgarna voro stränga: »Må ingen uteblifva, tå han af vaktmästaren kallad är, vid två boutellers vite första gången och dubbelt opp den andra. Är han sjuk, böte en topp socker för sin sjukdom. Nu smädar en ledamot en annan. Sker thet i prosa, plikte som för uteblifvande. Sker thet i vers, vare saklös. Såsom dryckekaret med influtna böter underhållas bör, alltså åligger hvarjom och enom föreskrefne punkter stundom att öfverträda.» Sällskapet hade vittra pristävlingar, dikter av en mycket mustig art insändes, och det kanske värsta poemet erhöll priset, »som bestod uti åtta glas bischoff».

[1] I ett föregående kapitel har Wallenberg förklarat detta ord och andra skeppstermer: »I början trodde jag, att det (båtmans mat etc.) vore salt kött eller stockfisk, men när jag såg, att det var levande människor, misstänkte jag båtsman, timmerman och alla andra med *mat* i ändan för antropofager». Snart fick han emellertid reda på, att *mat* i ändan betydde det samma som *vice* framför i land.

Digitized by Google

Redan i dessa utdrag har Wallenberg utan att observera det målat sig själv. Men icke alldeles troget. Ty det är en sak, som han är rädd för, och det är att synas hycklare, skenhelig, och han gör sig därför till vida mera lättsinnig, än han i själva verket var. Utan tvivel hade han en översvallande livsglädje, en enastående förmåga att se det komiska i ganska farliga situationer. Men det goda lynnet hade alltid en fond av allvar, som han stundom helt ofrivilligt röjer — ofrivilligt, ty i motsats till den äldre frihetstidens författare hade Wallenberg en avsky för banala moralpredikningar.

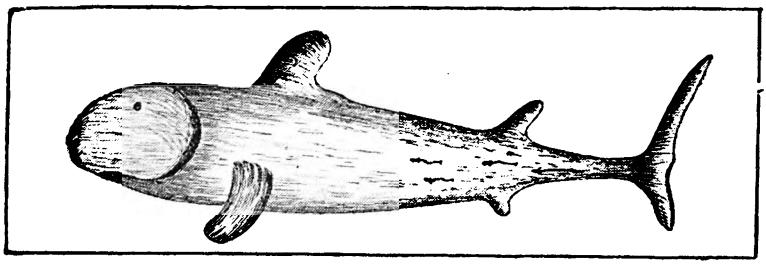

Hajen.
Teckning av Wallenberg i Min son på galejan.

Så skildrar han den förfärliga storm, i vilken Finland höll på att förlisa — en ypperlig skildring — men ursäktar sig strax efteråt för den ton, han begagnat: »Händelsen är för allvarsam att med leende mun berättas, kunde man säga. Väl, jag medger det. Men vem vet icke, att faran fägnar, när hon är överståndenʔ» På ett skepp, som hyser 150 personer, »kunna väl intet annat än några löjliga uppträden blandas med de sorgliga». Strax förut hade han på ett ytterst drastiskt sätt skildrat manskapets sjösjuka. Men han slutar med »en tanke till svenska flottan. Jag föreställde mig, huru illa det måtte stå till, när den vid ett hastigt uppbrott besättes med en svärm lusiga bondlymlar, vilka, ovane vid sjön, icke förmå besvara fientliga kanoner med andra salvor än deras vomerande aou».

Här möta vi ett bland de mest förhärskande dragen hos Wallenberg: hans varma och uppriktiga fosterlandskärlek, som alldeles saknar den rudbeckianska färgtonen. Då han kommer till Kap, skriver han: »Jag har rest i Holland, Frankrike och England, men ingenstädes åtnjuter jag en så mångfaldig natur som i Sverige. Än möter mig en angenäm flod, som bågar sig fram mellan klyftorna och sätter allehanda sågar, kvarnhjul och hamrar i gång» — och så fortsätter han med att i minnet återkalla de olika aspekterna

Digitized by Google

i den svenska naturen. Om — slutar han — »en frusen utlänning med hackande tänder tadlar våra hälsosamma vintrar, så förgäter han, att vi ha skogar till bränsle och pälsverk till kläder, liksom han ock aldrig smakat det makalösa nöjet att kuska fältet omkring på en glänsande is eller ett gnistrande åkföre efter en bjällerselad, prustande slädtravare». På Java råkade han en svensk korpral i holländsk tjänst. Denne talade mycket illa om Sverige, och mot sin vilja måste Wallenberg i några punkter ge honom rätt. Men icke dess mindre känner han sig livligt upprörd: »Jag rår ej för, att alla bortlupna svenskar, jag träffar på utrikes orter, förekomma mig såsom lika så många ogärningsmän, och i själva verket: vad begrepp skall jag göra mig om deras moraliska karaktärer, sedan de varit i stånd att förgäta den yppersta bland borgerliga plikter, jag menar kärleken för fäderneslandet?» Till och med partigrälet i Sverige vill han ursäkta, »ty parti är fria staters liv», och först i slutet av boken undslipper det honom en önskan, att Hatt och Mössa dock borde ingå äktenskap, så att »den så länge saknade ätten Ärlig Svensk skulle kunna återfödas. Den enes sangviniska ärelystnad, tempererad med den andres flegmatiska hushållsbegär — jag menar hattens hjärta, förenat med mössans räknehuvud — skulle det ej yngla ett lejon, som likt det gamla kunde förakta både närmare hotelser och fjärmare mutor?»

Hans svenskhet har en avgjort martialisk, karolinsk färg, och då man tror, att det skall bli batalj med en sjörövare, kommer Wallenberg i ett briljant humör. Kulan — skriver han — träffar snarast den huggrädde, och skall man få några skråmor, bör det ej vara i ryggen. Så erinrar han sig sin gamle farfar. Jag kan — fortsätter han — aldrig förgäta, vad gubben sade sista gången, jag besökte honom. Jag var en gosse om tio år. Hör pojke — sade han — »hör, om du någonsin kommer i fara, så se henne stint i synen, ty hon vördar en djärv uppsyn. Du är förlorad, om du vänder ansiktet bort. Kung Karl, Gud fröjde hans själ (här torkade gubben sina ögon), när han gick för oss i fält till att tukta ryssar (här strök han sina knävelborrar och såg grym ut), så slaktade vi dem såsom oxar (här åter log han rätt hjärtligen) och gingo i blodet upp till stövelkragarna. Minsta delen stupade i själva slaget. Nej, det skall du veta, min gosse, att största nederlaget alltid sker ibland de flyktande. Ju mera du löper undan, ju närmare hänger dig döden på hälarna. Därför: statt som en karl».

Denna teckning av en gammal karolin är ju rent överlägsen, och den fulländas genom Wallenbergs tillägg: »Stackars gubbe! Han mådde väl ända till 1742, då han läste i Posttidningen, att ryssarna

Digitized by Google

hade skjutit victoria med svenska kanoner i Helsingfors, varöver han fick slaget och dog».

Den karolinska tiden går igen hos Wallenberg också i ett annat fall: i hans religion. Så till vida hade han väl tagit intryck av de moderna tidsrörelserna, att han var alldeles ointresserad för all dogmatik och att han var mycket tolerant mot andra. Under sitt besök i Paris kände han sig ganska imponerad av den katolska gudstjänsten, som han fann »rätt högvördig och majestätlig, liksom däremot den reformerta tyckes mig vara nog naken och kall. Vår

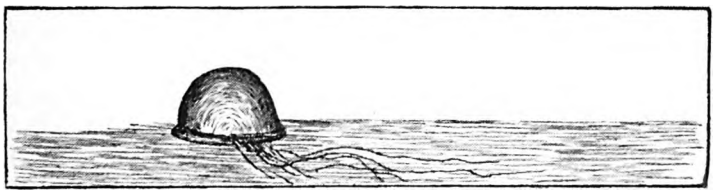

Bidevindsseglaren.
Teckning av Wallenberg i Min son på galejan.

evangeliska åter synes hava valt en lycklig medelväg emellan alltför mycket och alltför litet av ceremonier. Vore dock till önskandes, att man hos oss sysselsatte sig mindre med en hop abstrakta begrepp och mera med det verkliga och borgerliga.» Hans tolerans gick längre än de flesta andras: »Varför ser man icke synagogor i Sverige? Varför får icke katoliken bränna vaxljus och förtjäna himmelriket med goda gärningar inom våra gränser? Vad skulle det skada oss, att kväkaren satt och drömde på en bänk, allenast han giver kejsaren, vad kejsaren tillhörer?» Men i grunden är han den gamle karolinen. Han grubblar icke över de religiösa problem, som så sysselsatte hans samtid, utan har en enkel tro, som varit hans barndoms. Det var den, han förkunnade för sina sjögastar på »Finland», och även den gammallutherska kyrkotukten ansåg han tydligen såsom ytterst hälsosam. Sjömännen — skriver han — kunna ju vara ganska bråkiga i land, »men på sjön äro de spaka som lamm och — det, som synes otroligare — de äro även gudfruktiga. Men förmodligen gör det mycket till saken, att det finnes dagg på skeppet och inga kjortlar eller krogskyltar. Att havet stormar då och då, torde ock bidraga därtill, ty jag hörde vår kapten säga en gång: Qui nescit orare discat navigare.» För de moderna fritänkarna, »les esprits forts», har han ingen sympati, och Voltaire får då och då sina slängar. På ett ställe kommer Wallenberg att tala om en fisk, »bidevindsseg-

Digitized by Google

laren», som städse simmar mot väder och vind, ett »märkvärdigt kräk», som ej ser ut som andra fiskar, utan förefaller såsom ett av vinden »utspänt slem». Med anledning härav tillägger han: »Naturen, som stundom tyckes leka i sina verk, har förmodligen alstrat denne för att ha någon varelse på vattnet, som kunde likna våra så kallade starka andar på landet, vilka av en ursinnig klåda till att vara nya och besynnerliga städse simma mot strömmen. Bibeln är för gammal. Därför duger han inte. Själen begripa de intet. Alltså är det kroppen, som tänker. Helvetet är en tusenårig fabel till att skrämma en vidskeplig allmoge. Och varför skulle de gå i kyrkan, så länge det är så allmänt? En gud vilja de väl ha, men de kunna ej tåla den, som folkhopen dyrkar. Härliga filosofi!»

Wallenbergs gud är ingen pedant. Han blir inte vred, om Adams söner ha några små äventyr med Susanna, Chloris och Lisbet, heller inte, om de taga sig ett glas för mycket till bästa, ett mustigt skämt tar han med ro och tål t. o. m. vid en bibelparodi, så vida denna ej är illa menad. Men han förlorar därför icke något i höghet och majestät. På sitt lättsinniga sätt hade Wallenberg skildrat den storm, som hart när förpassat honom och hans kamrater till evigheten. Men i nästa kapitel blir han allvarsam. De hade blivit räddade liksom genom ett under, och »denna föreställningen uppryckte min själ till det Höga Väsendet, som byggt himmelen till sin tron och jorden till sin fotapall». Under denna stämning skrev han en dikt, som hör till de märkligaste i frihetstidens poesi. Den har redan de mäktiga orgeltonerna i de Wallinska bibelparafraserna. Bakom ligger Davidspsalmens storslagna orientaliska fantasi, och denna kommer nu för första gången fram i svensk diktning. Man läse blott några utdrag:

Andakt helge min sång! Ty jag vill kväda den Högste
Och min dödliga läpp framstamma den Eviges under.
Gack, min frälsade själ, och låna dig vingar av Örnen!
Flyg bland stjärnornas här till himlens renare lufter,
Att du må finna den tron, där den evige dundraren härskar,
Makalös i majestät, kringglänsad av tusende solar,
Delande liv åt allt, tillbeden av tallösa världar,
Fruktad av helvetets troll och firad av himmelens söner.
— — — — — — — — — — — — — — — — —

Herre, du viste din arm, och håren restes av häpnad.
Dagen slukades upp av nattliga, frostiga mörker,
Djupet sprutade skum, din himmel slungade flammor,
Straffet bebådades oss ur stormarnas dödsbasuner,
Och vi sågo vår grav! — Men din förbarmande godhet
Lystrade till våra rop. Du näpste de trotsande böljor.

Digitized by Google

Wallenbergs världsåskådning förenar på ett egendomligt sätt 1760-talets moraliska lättsinne och den karolinska tidens sundhet. Det fanns hos honom något av Runius' barnafromhet och av hans livsglädje; gemensamt med den i så mycket karolinske Dalin hade han iakttagelseförmågan och kvickheten. Men de båda äldre skalderna saknade det väsentliga för den äkta humoristen. Detta ägde Wallenberg. Han var framför allt temperamentsmänniska, hjärtegod, med ett strålande humör och en bred tolerans mot alla mänskliga svagheter — en tolerans, som härflöt ur känslan, att dessa svagheter också voro hans egna. Och det var detta, som gjorde honom till humorist.

Han är även en stor prosaist, den störste under frihetstiden, och Min son på galejan visar bäst, vilket oerhört kulturarbete, som frihetstiden utfört på det svenska språkets utbildning under de fyrtio år, som ligga mellan tiden kort före Argus och Wallenbergs resebok. Wallenberg uppträdde såsom en hänsynslös naturalist, såsom en sin tids Strindberg. Men tack vare detta skapade han ett språk med liv och färg, åskådligt och träffande, självständigt mot latin, franska och tyska, på samma gång svenskt och individuellt.

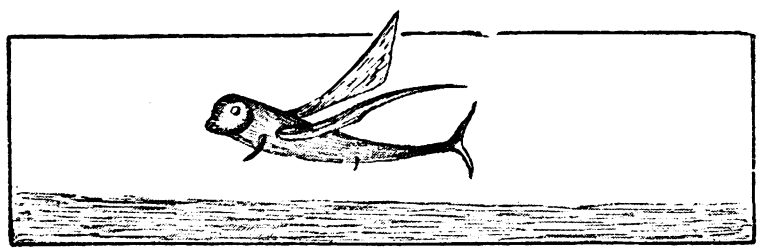

Flygfisken.
Teckning av Wallenberg i Min son på galejan.

Digitized by Google

TEATER OCH DRAMA

Hindren för ett svenskt drama.

ETT svenskt drama hade under frihetstiden ännu svårare att arbeta sig fram än en svensk roman, ehuru det till en början kan förefalla, som om det borde hava varit tvärtom. Ty 1600-talet, som knappast kunnat skapa någon svensk roman, hade dock haft en svensk teater, en svensk dramatik hade då uppstått, och genom den Rosidorska truppen hade man lärt känna den högtstående franska teatern. Slutligen hade man i Bollhuset inrättat en jämförelsevis god scen. Här funnos således ganska stora förutsättningar. Men utvecklingen hade tvärt avbrutits genom det stora nordiska kriget, och efter detta nödgades man börja om på nytt. Teatern hade nu att kämpa mot många fiender — först naturligtvis mot allmänhetens brist på kultur, vidare emot 1720- och 1730-talens pietism, som fördömde teatern såsom syndig, och slutligen mot frihetstidens utilism. En teater var ju något fullkomligt onyttigt, och de utländska komedianterna drogo penningar ur landet. Som vi strax skola se, tillmättes dessa skäl under den första tiden en avgörande vikt. Å den andra sidan hade man ganska svårt att hindra de utländska teaterbanden att tränga in i landet, och före 1737 gästade ganska många vårt land.

Tyska trupper.

Dessa resande trupper voro dels tyska, dels franska. De förra kunde knappt förädla den svenska smaken, ty denna tid sammanfaller med den tyska teaterns nästan djupaste förfall. Först kort före 1740 började Gottsched sin reform av denna. Sedan gick utvecklingen visserligen ganska snabbt — 1755 skrev Lessing Miss Sara Sampson, 1773 gav Goethe ut Götz — men tiden före 1740 var det rena barbariet, och den bekante skådespelaren Ekhof har givit en mycket drastisk skildring av de teaterförhållanden, som rådde i hans ungdom. Den passar fullkomligt in också på de tyska vandringstrupperna i Sverige: »Kringresande gycklarband, som foro genom hela Tyskland från den ena marknaden till den andra, roade pöbeln genom usla farser. Den tyska teaterns huvudbrist var saknaden av goda pjäser; de, som uppfördes, voro lika löjliga i plan och utförande. En komedi, som man oftast spelade, hette

Digitized by Google

Adam och Eva eller de första människornas fall. Där såg man en tjock Eva, vars kropp var inhöljd i en usel köttfärgad trikå, på vilken man limmat fast en liten gördel av fikonalöv. Den gode Adam var lika löjligt klädd, och Gud Fader uppträdde i en gammal nattrock, väldig peruk och ett långt vitt skägg. Djävulen var styckets lustigkurre. Ett annat fel hos de gamla tyska pjäserna, t. o. m. hos de flesta, var, att rollerna ej voro fullt utskrivna. Komedianterna fingo vanligen blott ett utkast och måste sedan improvisera texten. Särskilt Hans Wurst hade här ett rikt fält för sina infall. För övrigt var allt vedervärdigt. Ett uselt träskjul gjorde tjänst som teater, dekorationerna däri voro jämmerliga, aktörerna, höljda i lumpor och gamla avlagda peruker, sågo ut som åkare, utklädda till hjältar. Med ett ord: komedien var ett nöje blott för pöbeln». Då Gottsched började sin reform, funnos, enligt hans uppgift, blott åtta stycken av den klassiska franska repertoaren översatta på tyska.

I Sverige voro teaterförhållandena ännu mera primitiva. Med Preussen hade fred slutits i januari 1720, med Danmark i juni, och redan på hösten samma år anhöll ett tyskt band, som stod under ledning av Samuel Paul von Quoten, att få komma in i Sverige. Quoten var, såsom oftast den tidens komedianter, en mycket mångsidig man. I Danmark, där han vistats sedan 1711, hade han fått privilegium även såsom »okulist, sten- och bråckskärare samt tandutdragare», vidare förevisade han marionetter samt gav skådespel såsom Adam och Eva, Doktor Faustus m. fl. Hans begäran att få utöva sin konst i Sverige avslogs dock av rådet, emedan komedianterna kunde vara spioner »och dessa spelare drogo en hop penningar utur landet på en tid, då vi hava så stor brist själva på penningar». Trots förbudet lyckades Quoten likväl komma över gränsen, åtminstone till Göteborg, där han spelade på själva stadshuset. Detta väckte emellertid mycket ond blod, och den förut omtalade lantmätaren Kruse kände sig särskilt upprörd över de trumpetsignaler, genom vilka komediens början tillkännagavs. Denna högst förargeliga osed — skrev han — »att blåsa till komedien under ringandet till bönestunden blev genom magistratens berömliga nit för Guds ära strax avskaffad, ty det såg hiskeligt hedniskt ut». Att icke hela staden brunnit vid den stora eldsvåda, som då nyligen övergått Göteborg, hade enligt Kruses övertygelse berott därpå, att »några familjer, för Herrens tjänares trogna sanningars skull, höllo sig alldeles från komedien» och därpå, att »en stor hop, av Guds ord övertygade, sedan gingo förbi spelhuset till Herrens hus». Quoten kom således aldrig till Stockholm. Så långt nådde emellertid en på sin tid mycket ryktbar konstnär Johann Carl von Eckenberg, kallad »den starke mannen», vilken 1720 också uppehållit sig i Köpenhamn. Bland hans prestationer omtalas, »att han med en hand så länge höll en kanon i vädret, att en trumslagare med trumma, som satt på kanonen, i all maklighet kunde tömma ett glas vin». På grund av ett dylikt konstnärsskap hade han av Friedrich Wilhelm fått generalprivilegium såsom preussisk hovkomediant, och dessutom hade konungen utfärdat en befallning, att »alla i Berlin varande kollegier dagligen, vid allvarligt vite, skulle köpa komedibiljetter och låta några av sina medlemmar efter ordning såsom deputerade övervara skådespelet». Eckenberg var gift med en lindanserska, och de föreställningar, som detta på sin tid berömda konstnärspar gav, voro väl därför huvudsakligen av en mera ekvilibristisk natur. Men de uppförde även skådespel. 1721 hade Eckenberg kommit till Stockholm, där han förenat sig med ett par andra tyska komedianter, Gabriel Möller och Heinrich Scheiber, som också lyckats komma in i landet, där de

Digitized by Google

på Skeppsbron i Stockholm började uppföra ett komedihus. Regeringen stäckte emellertid företaget i dess linda och utfärdade ordres, »att dessa komedianter, lindansare eller vad namn de hava, som uppbyggt det omtalade huset vid Skeppsbron, alldeles avskaffas och dem ingalunda må lämnas tillstånd att spela komedier». De fingo således draga sina färde, och samma öde drabbade en lindansare, som 1722 ville visa sina konster i huvudstaden. Det förbjöds av rådet, ty »det skulle giva prästerskapet anledning att tala därom i sina predikningar och förorsaka ett stort rop i staden».

De första pioniärerna hade således haft otur. I landsorten tyckas däremot några komedianter då och då hava fått spela; så uppträdde en Johann Kempfe vid Henriksmässan i Örebro, där han mot en avgift av 30 daler till skolkassan tilläts att hålla komedia i det övre rummet i skolan. Men i själva huvudstaden fick först 1731 ett sällskap »högtyska komedianter» rätt att stanna. Det stod under ledning av J. C. Kreutzer, och i november 1731, då konung Fredrik kommit tillbaka från Hessen till Stockholm, användes truppen för att illustrera denna märkliga tilldragelse. Det skedde med en festföreställning, som inleddes av en prolog, i vilken Atlas, Mars, Cupido och de olika världsdelarna uppträdde och hyllade Fridericus och Ulrica Eleonora. Därefter följde själva »huvudaktionen»: Die standhafte und manhafte Semiramis und Harlequin der gefesselte Soldat, varpå representationen avslöts med en fars: Die weise Sibilla und Harlequin eine Dame à la mode françoise. Truppen var kvar ännu under vintern 1733—1734 och hade då förenat sig med ett annat band, som nyligen kommit från Danzig och stod under ledning av Martin Möller. Denna trupp var tämligen manstark, bestod av tolv personer, och fick rätt att spela på Bollhuset. Från dess verksamhet har bevarats en ganska stor mängd dels på tyska, dels på svenska avfattade program, och med ledning av dessa har Oscar Wieselgren kunnat giva en tämligen fullständig bild av föreställningarnas karaktär. Man uppförde samma stycken, som på 1600-talet varit populära, s. k. Haupt- und Staatsactionen, såsom Die heilige Dorothea, Der welt-berüchtigte Ertz-Dieb, Räuber und Mörder Cartouche, Das Leben und Tod des weltberühmten Duc de Luxembourg o. d. Efter dessa hemska skådespel följde vanligen en harlekinad. Några franska tragedier uppfördes icke, men däremot några av Molières komedier — bland dem också Tartuffe — samt åtminstone två av Holbergs (Jeppe och Den politiske Kandestöber). Att döma — säger Wieselgren — av de ofta förekommande uppräkningarna av »Auszierungen des Theatri» synes truppen hava varit försedd med ett ej obetydligt förråd av målade fonddekorationer, vilka troligen utan svårighet kunnat ombytas under pauserna. »Eine starcke und angenehme Instrumental-Music» utlördes — förmodligen i början och mellan akterna — och under dem sjöngos arier. Harlekin var tydligen den viktigaste av personalen, och i ett program nämnes, att han »wird heute sein Meisterstück in Voltesiren auf der Schwang-Seil mit verschiedenen Variationen und Lustbarkeiten sehen lassen». Alla gräsligheter tyckas inför åskådarnas ögon hava utförts på själva scenen, och då Cartouche gavs, ansåg man en ursäkt nödvändig, »dass die Execution nicht öffentlich vorgestellt wird». Att döma av dessa program synas föreställningarna huvudsakligen hava varit avsedda för medelklassen. Visserligen bevistades de ofta av kungaparet, men varken kung Fredrik eller hans drottning voro synnerligen litterata.

De följande tyska trupperna göra intryck av att hava varit ännu sämre. 1733 kom den Spiegelberg-Dennerska truppen från Norge till Göteborg och

Digitized by Google

anhöll att där få uppföra »moraliska komedier». Borgmästaren rådförde sig med borgerskapet och svarade efter detta, att »borgerskapet utlåtit sig, att det så mycket mindre åstundar se eller bevista dessa komedier, som de utom dess hava nog med deras tillständiga och nödvändiga näring att skaffa, denna medellösa tiden icke heller vill tillsäga att på olika mindre nödvändiga ting några medel eller omkostnader använda, utan kunna desamma mycket väl umbära, varande vi för vår del även av samma mening». Hur det till sist gått, är ovisst, men 1735 finna vi truppen i Norrköping och 1737 i Göteborg, där den då fick spela mot en avgift av 2 daler smt. samt en recett till förmån för de fattiga. Som det förefaller drog truppen således omkring i landsorten, efter vad det vill synas, med framgång, ty i sin teaterhistoria berättar Devrient, att när Rättvisan och Barmhärtigheten i Världens skapelse uppenbarade sig i gloria, så föllo de svenska bönderna andaktsfullt på knä. 1736 kom »tandbrytaren och tyske komedianten» Johann Friedrich Darmstädter hit och begärde då »privilegium exclusivum» på de konster, som han behärskade. Detta beviljades visserligen då icke, men när han 1739 uppenbarade sig i Norrköping, medförde han likväl ett intyg »om dess uppförande så uti agerande som tandekurer». Senare, troligen först i slutet av 1750-talet, började det Seuerlingska sällskapet resa kring i landsorten. Att döma av de anekdoter, som bevarats om dess verksamhet, måtte denna hava varit ett non plus ultra av uselhet. En av truppens affischer visar, att man spelat vandringstruppernas stående repertoarstycke Adam och Eva. Affischen redogör utförligt för innehållet, som slutar med det första människoparets utdrivande ur paradiset: »Bägge, överhopade av förskräckelse, sjunga en efter ämnet lämpad behaglig aria. Domen blir därpå avkunnad över människosläktet. Dem tillkastas kläder av skinn, varmed de sig betäcka, och bliva därpå av en hotande ängel utur paradiset drivna, under det en beveklig aria sjunges. Till slut av dessa eftertänkliga föreställningar följer ett ogement lustigt efterspel». Till en början spelade truppen naturligtvis på tyska, men så småningom lärde sig medlemmarna svenska, rekryterades även med svenskar och övergingo slutligen till landets språk. De uppförde nu stycken av Dalin, Modée och Holberg, men uttalet lär hava lämnat åtskilligt övrigt att önska. Så skall Seuerling såsom Sigurd Sven hava börjat Dalins Brynilda med de vackra orden:

Min Atle, är tet tu? Ach, edet fare lof,
Att jak doch har en fän uti Prinildes hof.[1]

Franska trupper.

Truppen höll sig emellertid kvar i landet och förenades slutligen med resterna av det första svenska skådespelarsällskapet. Jag får därför anledning att återkomma till dess öden.

De tyska trupperna voro, såsom man härav finner, relikter från 1600-talet och hava blott så till vida intresse, att de visa, huru segt det föregående århundradet levde kvar under 1700-talet. Av vida större betydelse voro därför de franska trupperna, ty de förde med sig den nya tidens högsta litterära kultur, såväl det fransk-klassiska dramat som ock det tidigare 1700-talsdramat. Den, som här gav uppslaget, var en fransman i Stockholm, den »kungl. dansmästaren» Landé. På konungens födelsedag den 23 januari 1721 hade under

[1] Anekdoten berättas i tryck först i en av skådespelaren D. G. Björn 1799 utgiven teaterkalender, utan att det dock säges, att skådespelaren i fråga varit Seuerling. Men den passar knappt in på någon annan.

Digitized by Google

hans ledning uppförts ett divertissement och Regnards komedi Le joueur. De medverkande voro »les cavaliers, comtesses et baronnes de la cour». Dessutom hade han anordnat två baletter. Förmodligen upprepades dessa fester de följande åren, och 1723 anhöll Landé hos rådet om tillstånd att införskriva ett franskt skådespelarsällskap. Nu — då det gällde fransmän — visade sig vederbörande välvilligare än mot de stackars tyska komedianterna. Först diskuterades den nationalekonomiska frågan, och nu ansåg man, »att komedianter draga föga penningar ur landet, emedan de gemenligen äro sådana, som allt förtära, vad de vinna och kunna bringa tillsammans». Ur den synpunkten var således intet att invända mot Landés önskan att hitförskriva komedianter, särskilt som »staten ej komme att av dem graveras». Vid en senare överläggning i rådet yppades dock religiösa betänkligheter, och riksrådet Cederhielm höll före, att komedier voro »av hedningar uppspunna och icke alltid i bästa avsikter anställda, utan förnämligast till att nära lustan». Andra ansågo däremot, »att mången dymedelst under den tiden — advent, då komedianterna bett att få spela — avhöllos från dryckenskap och annan liderlighet». Då denna senare överläggning hölls, hade truppen redan anlänt till Stockholm och på drottningens födelsedag den 23 januari 1724 givit ett divertissement. Till lokal för representationerna upplåts Bollhuset mot en årshyra av 800 rdr. Sällskapet tyckes hava varit ganska talrikt och omfattade såväl ett operasällskap som en trupp komedianter. Operan var tydligen det förnämsta, och sällskapets titel blev l'académie royale de musique. Vidare framstående tyckas artisterna ej hava varit, och Landé visade sig fullkomligt oduglig som ledare — Tessin ansåg, att han bättre lämpade sig att sätta upp en samling marketenterskor för en armé än en teatertrupp. Redan i april klagades över tomma hus, och i maj begåvo sig operaartisterna i väg till Köpenhamn. Komeditruppen stannade kvar, men Tessin fruktade, att den skulle dö av hunger. Den spelade dock Cid och andra klassiska stycken, ehuru fortfarande inför en fåtalig och kallsinnig publik. 1725 engagerade Landé en trupp, som kom hit från Brüssel[1] och tyckes hava avlönats av konungen och drottningen, ty den säges vara »au service de sa Majesté». Den 27 januari 1727 firade den konungens namnsdag med ett divertissement, som författats av tre medlemmar av truppen; musiken hade komponerats av dess kapellmästare Bourgoin le Romain, texten hade skrivits av aktören Langlois och dansen anordnats av Landé. De båda sistnämnda råkade dock snart i gräl med varandra, Landé reste till Petersburg, och truppen upplöstes — när, vet man ej, men troligen ganska snart[2], och i stället kommo de tyska banden till huvudstaden. Flera av aktörerna och aktriserna stannade emellertid kvar, bland dem Langlois och hans hustru, och som vi skola se, blev detta icke utan all betydelse för den svenska teatern.

Tessins promemoria.

På 1730-talet hade det emellertid kommit ett nytt liv i litteraturen. Dalin hade framträtt, och hattpartiets båda chefer Tessin

[1] Att det verkligen varit ett nytt sällskap, uppgives av Tessin i den promemoria, som strax skall omtalas: »Tvenne fransyska trupper hava sedan på höga överhetens omkostnad blivit hit införskrivna, som här på kungl. teatern vardera någon tid agerat». Personförteckningen i de båda divertissementen 1724 och 1727 är ock olika.

[2] Då den förut omtalade tyska truppen 1731 uppförde divertissementet vid konungens återkomst från Hessen, är det tydligt, att den franska truppen då ej längre existerade.

Digitized by Google

och Gyllenborg voro litterärt intresserade män; den senare hade ju redan uppträtt såsom dramatisk författare. Man kände det således såsom en brist, att Stockholm ännu saknade en svensk teater, ehuru man å den andra sidan ej var blind för de svårigheter, vilka en dylik inrättning hade att övervinna. Dessa, liksom skälen för, skärskådades mycket grundligt i en promemoria, som Tessin skrev 1738 rörande »vad betänkligheter, som kunde vara att förbjuda svenska komedier». Först ser han frågan ur frihetstidens utilistiskt-ekonomiska synpunkt och påpekar, att vi genom komedier och skådespel på vårt eget modersmål behålla de penningar i landet, som eljes utgivas till främmande. Vidare har det i alla väl inrättade stater varit en politisk maxim att genom allehanda föreställningar på offentliga skådeplatser giva folket något att roa sig med för att därigenom »avhålla dem från förvettigt och skadligt resonerande om regeringen och statssaker». Sammaledes har teatern blivit skattad »för en art av sedeskola», i det att man där få se dygden belönas och odygden straffas. Alla nöjen kunna människorna ej undvara — så långt har, Gud bättre, kristendomen ej hos oss kommit — och då är det nyttigare att se sedolärande skådespel än att »förnöta tiden på källare, krogar, spel och andra ställen, där alls intet gott läres, men väl både hälsa, pung och hela ens välfärd löpa fara». Till sist kan det ej annat än smärta svenska sinnen, att utlänningen anser oss omöjliga att på vårt modersmål åstadkomma så goda stycken för teatern som andra folk. Det är väl sant, att en och annan prästman hållit före, »att offentliga skådespel icke borde tålas, såsom de där skola medföra allehanda förargelser». Men många hederlige och lärde män hava ansett detta för en otidig och illa grundad iver, och skulle några missbruk uppstå, kunna de lätt förekommas — här hava vi således alla de synpunkter, ur vilka frågan under frihetstiden sågs: den nationalekonomiska, den politiska, den moraliska, den patriotiska och den religiösa.

Det aristokratiska amatörsällskapet.

Då Tessin skrev denna promemoria, fanns redan sedan mer än ett år tillbaka en svensk teater. Om dess tillkomst vet man följande. Smaken för skådespel — skrev sedermera Gustaf Johan Ehrensvärd — »var så allmän den tiden, att all ungdom av den förnämsta adeln förenade sig att ömsom spela franska och svenska pjäser. De gåvo även spektakler för allmänheten, där både hovet och hela staden voro närvarande; flera av dem, som nu leva och de yppersta ämbeten bekläda, voro bland dessa och ägde dessa nöjen. De läto icke avskräcka sig av, att pöbeln kallade dem grev de la Gardies komedianter, de fullföljde sina nöjen, uppodlade sin

Digitized by Google

smak, vunno en belevenhet och artighet, som dessa nöjen giva, som, ehuru det misshagade den gamla svenska butterheten, gjorde det dock av dem glada, roliga och samhällslika människor.» Den ledande kraften i detta adliga amatörsällskap var den sedan så bekante friherre Anders Johan von Höpken, och föreställningarna gåvos i det s. k. Lefebureska huset (nu nr 30 Stora Nygatan). Ehuru man visserligen då och då lät allmänheten få tillträde, var det emellertid klart, att någon svensk teater ej kunde utvecklas ur sällskapet; därför lade ju medlemmarnas samhällsställning ett bestämt hinder i vägen. Alldeles utan betydelse blev deras insats dock ej, och i varje fall vittnar sällskapets existens om det nyvaknade intresset för den dramatiska konsten.

Kungl. svenska skådeplatsen.

Möjligen med anledning av exemplet hade ett annat amatörsällskap bildats i Stockholm, ur medelklassen, oadliga extraordinarier o. d., och dessa gåvo på konungens namnsdag 1737 offentligen ett för tillfället skrivet skådespel, Tobie comedia. Ämnet var ju tämligen gammalmodigt och avslutades med en »efterkomedia, ett lustigt frieri föreställt emellan en roslagsdräng och en stadspiga jämte tvenne gesällers olyckliga frieri med mera». Representationen var således av samma art som de tyska vandringstruppernas, men icke dess mindre slog den mycket an på allmänheten, ehuru Tessin medgiver, att »hos de då ännu oövade aktörerna mycket fanns att förbättra». Stycket måste ges om en tre à fyra gånger, och »dessa unga personer blevo ock av både högre och lägre ståndspersoner övertalte att med flere svenske skådespels uppförande än vidare fortfara». Åtskilliga personer av kondition lovade att förse dem med vackra och ärbara pjäser, och så vida de ej spelade några andra än dessa, kunde »de ej anse sig som komedianter, vilka fara landet kring»; då de vidare stannade i huvudstaden, kunde de därjämte behålla sina förra professioner. Dessa skäl måtte hava verkat, och en svensk skådespelartrupp kom verkligen till stånd. Konungen tillät den att begagna Bollhuset, och ett konsortium bildades för företagets finansiering. Enligt Tessin åtog sig detta »ej allenast att förskjuta medel till teaterns nödiga reparation samt magasins anskaffande med mera utan ock att låta undervisa och inrätta de nya aktörerna uti allt det, som till den sysslan hörde». I spetsen för detta konsortium stodo friherre von Höpken, överste Nils Palmstierna och kammarherre Christian von Olthoff. Saken väckte stor uppmärksamhet, och i sin dagbok skrev Axel Reuterholm: »Kammarherren von Olthoff och baron Anders Höpken hava företagit sig att i Stockholm låta spela svenska komedier, vartill de bestå omkostnaden och draga vinsten därav, och skall därvid tämligen

Digitized by Google

artiga stycken framkomma samt ett så stort tillopp vara, så att mången, som lejt rum, fått gå tillbaka, efter han kommit för sent och ej kommit in genom trängseln». Till teknisk ledare av företaget satte entreprenörerna den förut nämnde franske skådespelaren Charles Langlois. Efter detta kunde »kongl. svenska skådeplatsen» invigas någon av de allra första dagarna av oktober 1737, troligen med Gyllenborgs Swenska sprätthöken.

I invigningsstycket spelade sju herrar och tre damer med, och i ett följande stycke resp. åtta och fyra. Truppen var således ej liten. De, vilkas biografi man känner, innehade då lägre platser i statens eller stadens tjänst. Birger Hildon var auskultant i kämnärsrätten, Peter Lindahl mönsterskrivare vid flottan, sedan kanslist i landskansliet, Nils Flodell auskultant vid rådhus- och kämnärsrätterna o. s. v. Såsom ämnat var, bibehöllo de, åtminstone en tid, dessa platser, och representationerna tyckas endast hava givits en à två gånger i veckan, så att detta var möjligt. Under det sista kvartalet av 1737 gåvos tjugo, under de tre sista kvartalen av 1738 femtiotvå. Föreställningen började klockan fem på eftermiddagen och utgjordes av en tragedi eller komedi jämte en harlekinad. Någon gång kunde man giva en balett, och då och då uppträdde även konstmakare. Axel Reuterholm var en gång där och såg Dalins Den afwundsiuke: »Pjäsen var fullkomlig, men aktörerna ganska släta. En Pierrot roade åskådarna med en vig dans emellan akterna, och en ung gosse sjöng med en täck och skär röst några ganska vackra verser, som hörde till komedien.» Andra yttra sig förmånligare om aktörerna, och enligt Tessin var Lindahl »en av de yppersta komiska skådespelare han sett». Under den första tiden framkallade den nya teatern, såsom vi strax skola se, en ganska livlig författarverksamhet, och allmänhetens intresse tycktes enligt Tessin »allt mera och mera tilltaga». Men redan under 1738 uppstodo svårigheter. Langlois var en stor bråkmakare och kom i gräl både med truppen och entreprenörerna, vilka klagade över, »att dem som alla andra, vilka något inhemskt här i landet inrätta, allehanda förtretligheter mött hava». I följd därav hade de ledsnat och sagt upp personalen. Till båtnad för företaget fick emellertid Langlois vandra till gäldstugan, där han denna gång stannade i fjorton månader, så att han ej kunde ställa till någon oreda, och Tessin lyckades att tills vidare rädda företaget. 1739 ställdes Svenska skådeplatsen nämligen under von Olthoffs »entreprenad och bestyrande». Nu tyckes emellertid allmänhetens intresse betydligt hava svalnat, och under det första halvåret gåvos endast fjorton komedier, på hösten några flera. Sedan inträffade

Digitized by Google

troligen en ny revolution, Olthoff synes hava dragit sig tillbaka, och i augusti 1740 tillkännagav Langlois, att han »nu åter träder till direktionen av de svenska komedierna» samt att han »arbetar med all flit att sätta truppen i stånd att förtjäna sig publikens approbation och bifall». Efter vad det förefaller fick truppen i samband härmed en ny organisation, liknande den, som förekom utrikes. Den är icke vidare känd, men framskymtar i några rättegångshandlingar. Entreprenörerna hade dragit sig tillbaka, och truppen fick sköta sig på egen hand. I spetsen stod Langlois med biträde av två aktörer, och vid varje representations slut delades dagsinkomsten enligt någon nu ej känd proportion mellan truppens medlemmar. Det gick emellertid allt sämre och sämre, och i november 1741 avled drottningen. Med anledning därav stängdes teatern ända till januari 1743. Man började då på nytt, men någon vind ville icke komma i seglen. Enligt vad Langlois annonserade, hade truppen då ökats med flera aktörer, som förut uppträtt i landsorten, och när ej ens detta lockade den finare publiken, som nu förlorat smaken för svenska skådespel, sökte han att återuppliva den franska teatern. I november 1743 uppförde han nämligen »på franska språket» en tragedi Mahomet Second jämte en liten komedi på svenska. Även under 1744 fortsatte han med franska tragedier då och då. Möjligheten härav är svår att förklara. Men knappast har Langlois kunnat locka hit någon fransk trupp, och man får väl därför antaga, att han samlat ihop de mer eller mindre avsigkomna fransmän, som funnits i Stockholm, och låtit dem spela. Möjligt är ock, att de svenska aktörerna uppträtt i franska roller, ty deras översättningar visa, att de kunde språket, även om det var si och så med uttalet. I oktober vågade Langlois sig t. o. m. på ett så förnämligt drama som Voltaires Alzire[1] och fick även kronprinsessan att bevista föreställningen. Hennes kritik var dock allt annat än smickrande. För några dagar sedan — skrev hon — »var jag på franska komedien. Man spelade Voltaires Alzire. Jag tror, att aldrig en pjäs blivit så misshandlad, och om författaren varit närvarande, tvivlar jag ej på, att han dött av förargelse. Jag medger, att löjligheterna mycket roat mig, isynnerhet baletterna. Alla dansöserna hade samma figur som madame de Kamecke och voro fula i proportion med gigantiska fötter och armar, som rördes som väderkvarnsvingar. Jag har avstått från att upprepa besöket, och nästa år tänka vi skaffa oss en förträfflig trupp av franska aktörer.»

[1] Alzire har åtta roller. Utom Langlois och hans hustru behövdes således sex aktörer, som kunde franska.

Digitized by Google

I Morgon Tisdag
Som är den 19 Aprill,
Kommer
En wälskrefwen
Ny COMŒDIÆ,
Kallad:
Barnsångs-Stugun,
Uppå Kongl. Theatren
At upföras;

Hwarjemte försäkres, det Herrar Spectateurerne, wid deß åskådande, skola ett ährbart och anständigt nöije finna.

Affisch från 1743.
Kungl. Biblioteket.

Digitized by Google

Digitized by Google

Med 1745 avstod Langlois från försöket att spela fransk komedi, och såsom Lovisa Ulrika skrev, hade hon redan året förut träffat anstalter för att få hit en fransk trupp. Underhandlingarna härom fortskredo så, att kronprinsessan på hösten 1745 väntade hit denna. I sista stund måtte dock något hinder hava mellankommit, och så vitt man kan se kom truppen icke. Langlois fick därför fortsätta ända till 1753, men då förvisades truppen från Bollhuset, som i stället upplåts åt det nya franska sällskap, som konungaparet anställt. Om dess verksamhet får jag strax tillfälle att tala, och vi skola först avsluta den svenska truppens historia. Denna delade sig nu i två. En avdelning under ledning av Lindahl och Bergholtz begav sig 1754 ut till landsorten, där den efter någon tid, troligen redan 1756, upplöstes, varpå Lindahl slog sig ned i Göteborg såsom »kaffekokare» eller »spisvärd». Då emellertid Seuerling med sitt sällskap 1760 kom till Göteborg, förenade sig Lindahl och några andra av hans förra trupp med detta. Seuerling gifte sig med Lindahls dotter, och detta sällskap fortlevde såsom en landsortstrupp ända till 1795. Affärerna tyckas ha gått bra, ty på 1790-talet var Seuerling ägare till ett par lantegendomar och ett hus i Örebro En annan avdelning av Svenska skådeplatsen, som ställde sig under ledning av Peter Stenborg, stannade kvar i Stockholm och fick till sist rätt att där giva föreställningar, ehuru även den då och då gjorde en, ofta långvarig, landsortsturné. Föreställningarna tyckas hava sjunkit ned till en nivå nästan under de tyska vandringstruppernas och voro tydligen avsedda endast för det lägre folket, ehuru de unga aristokraterna någon gång kunde begiva sig dit för att se »folkliv» — alldeles så som de någon gång kunde förirra sig till de Fredmanska krogbalerna. I början av 1760-talet spelade Stenborgs trupp hos »trädgårdsmästaren Lindbom på Träsket» (d. v. s. egendomen Eriksberg i kvarteret Träskfloden), men 1762 slog Stenborg sig ned i ett hus vid Kindstugatan, och där stannade han till 1768. På nedra botten låg en krog, och på vinden — troligen gårdshusets vind — befann sig teatern. Gustaf Johan Ehrensvärd har givit en målande beskrivning av lokalen: »Längst in uti staden, där några gamla och nära emot varandra svarande ohyggliga hus göra en smal gränd, längst uppe på en vind, där dagern med möda kunde tränga sig fram, där konsten nekat trappor, utan dit man måste kliva på en brant och svag stege, där hade svenska teatern tagit sin bedrövliga tillflykt. Där besöktes den av de gemene, som där råkade sina likar eller för litet penningar fingo tillfällen att se seder avmålade, som liknade deras. Man slogs därstädes som på en gästgivaregård, ovett hördes som ibland mång-

Den svenska truppens upplösning.

Digitized by Google

lerskor, grovheter som ifrån de sämsta krogar och liderlighetens tillhåll. Den betjäntes av lika sådana personer. Aktörer voro tillkomna ömsom från gäldstugan, ömsom från soldathopen, några perukmakardrängar och brännvinsadvokater. Aktriser voro hämtade ur tvättarestugan och ifrån Barkareby, kläderna lånta utur klädstånd, musiken flyttad från krogbaler. En gammal Stenborg var huvudman för hela denna sammansättning. Så hade tjugo års vanvårdnad omskapat denna inrättning. Blev någonsin i de större sällskapen fråga yppad att se ett svenskt spektakel, så ansågs en sådan föresats såsom ett partie de debauche, som en lust att se främmande djur eller, då man är på landet, att dansa på bondbröllop. Man besökte Svenska teatern för att skratta åt det allra sämsta man sig kunde inbilla. Man lät efter behag börja med sista akten av en tragedi och sluta med den första, man hängde den olycklige naken i en vippgalge; Jeppe på berget låg på en dynghög på teatern; man utviste den aktör, man icke tyckte spela roligt nog. Då de skulle gråta i tragedien, tvingade man dem att skratta, och vid det löjligaste i komedien betalte man dem för att gråta. Spektatörerna deltogo även så mycket i pjäserna som själva aktörerna.»

Flodmark har ansett denna skildring mycket överdriven. Men senare undersökningar hava visat, att så knappt varit fallet. Ehrensvärds svartmålning bestyrkes nämligen av andra antecknare. Enligt Claes Julius Ekeblad var »huset ohyggligt och anordningarna i stånd att avskräcka alla människor från att gå dit», och Oxenstierna, som också en gång förirrat sig till Stenborgs teater, skriver, att »det ena var ömkligare än det andra». En undersökning av själva huset (Kindstugatan 11), som Gunnar Bolin gjort, bestyrker också Ehrensvärds uppgifter, ehuru denne möjligen av en smal och brant trätrappa gjort en stege.

Den religiösa motviljan mot skådespel steg också med varje år. Såsom resolution på prästerskapets besvär hade redan 1741 en förordning utfärdats, varigenom »savoyarder, lindansare och komedianter» likställdes med landstrykare i en äldre stadga. 1759 förbjödos komedianter att uppehålla sig i universitetsstäderna, och 1765 kom frågan på allvar före i prästeståndet, i vars protokoll man finner följande estetiska utredning: »Till tragedier pläga ämnen lånas av gamla grekiska och romerska historien, varuti intet högre drives än hämnd, högmod och osläcklig kärleksbrånad, som bemantlas med fagra namn». Av komedierna kan man ingalunda lära dygd, tvärtom, och detta har varit orsaken till, »att teatrar i många länder blivit tillslutna, vilket i vårt fattiga fädernesland, om någonstädes eljes, visserligen göres högsta behov». Det svenska dramat hade således

Digitized by Google

ej lätt att kämpa sig fram. Men när förfallet är störst, är ofta uppståndelsen närmast.

Oxenstierna slutar sin nyss citerade anteckning (1769) med orden: »Jag vill ej begabba detta dåliga skådespel. Det vore bättre, att den allmänhet, som nu gör narr därav, gjorde något till dess uppmuntran». Han var ej ensam om denna mening, och alldeles samtidigt gjorde Carl Fredrik Scheffer ett utkast till en plan att genom en subskription bland förmögna medborgare få en svensk teater till stånd. Under frihetstiden var detta emellertid ej möjligt, och det blev först Gustav III, som kunde rycka upp den svenska teatern ur det djupa förfall, i vilket den råkat.

Franska amatörföreställningar.

Undantager man några få år, har den svenska teatern således betytt ofantligt litet för frihetstidens kultur. Vida mera ha de på franska givna representationerna inverkat på denna. Alldeles frånsett de fåtaliga franska stycken, som före 1753 gåvos på Bollhuset, uppfördes dylika vid hovet, d. v. s. för aristokratien, ända sedan Lovisa Ulrikas ankomst till Sverige. Skådespelarna voro amatörer, herrar och damer ur hovcirkeln, och flera av dem, särskilt greve Carl von Fersen, tyckas såsom aktörer hava stått ganska högt. I varje fall blev det samtida franska dramat genom dessa amatörföreställningar icke allenast känt i Sverige utan ock bestämmande för hela den estetiska uppfattningen. Man kan därför förstå det djupa förakt, som denna franskt bildade publik hyste för den outvecklade svenska teatern, och det drama, som sedan uppstod under den gustavianska tiden, hade heller alls icke sina förutsättningar i frihetstidens svenska drama, utan i dess franska teater. Redan på hösten 1744 uppförde detta amatörsällskap Racines Britannicus, Saint-Foix' L'oracle och Crébillons Rhadamiste et Zénobie, och sedan innehålla drottningens brev ständiga notiser om dylika föreställningar — Destouches' Le philosophe marié och Le glorieux, de Boissys Le françois à Londres, stycken av Molière, Regnard, Marivaux, Saint-Foix, Voltaire m. fl. Man spelade i Stockholm, på Drottningholm och Ulriksdal på tillfälligt inrättade scener och tyckes nästan hava haft samma teaterraseri som på Gustav III:s tid. Sin smak för teatern ärvde konungen i varje fall från sin moder.

Den franska truppen.

1753 inkallades slutligen en fransk trupp, vars historia tyvärr ännu icke är skriven. Den var ganska talrik och bestod av både dramatiska och lyriska artister samt kunde därför giva såväl komedier och tragedier som operor och baletter. Kostnaden för denna trupp steg, åtminstone under det sista året av dess härvaro, till den betydande summan av 341,200 daler kpt. eller 97,300 kronor, som då för tiden hade ett realvärde, mångdubbelt överstigande våra

Digitized by Google

dagars. Och dessutom hade man 1754 engagerat ett italienskt operasällskap, som stannade här i tio år, men som till sist av ekonomiska skäl måste avskedas; den franska truppen stannade däremot ända till tronskiftet 1771. Den spelade dels inför hovet, dels inför allmänheten, i det senare fallet på Bollhuset. På lustslotten inrättades särskilda teatrar, och av dessa finnes ännu den på Drottningholm kvar: den byggdes 1764—1766 och efterträdde en äldre, som nedbrunnit.

Wrangels dramer.

På grund av detta intresse för fransk dramatik försummades alldeles den svenska, och under tiden 1741 till 1771 — således på trettio år — trycktes endast omkring femton svenska original. Blott under den Svenska skådeplatsens första år, 1737 till 1741, gjordes ett allvarligare försök att skapa ett svenskt drama, och detta försök avlopp knappast lyckligt. Den ej vidare långa raden av svenska »tragedier», skrivna för Svenska skådeplatsen, inledes av Erik Wrangels Fröken Snöhwits tragædia, som uppfördes i december 1737. Författaren var ej längre en ung man, utan över femtio år, och blev kort därefter riksråd. Hans drama är ganska egendomligt, och avsiktligt eller omedvetet försöker han här att förena äldre svensk och modern fransk dramatik. Hans ämne var den bekanta folksagan om prinsessan Snöhvit, som förföljdes av sin elaka styvmoder Ranunca, »änkedrottning och trollpacka», vilken genom sina trollkonster lät prinsessan försvinna i en jordkula, men som till sist fick en sådan lön, som »trollpackor tillhör». Valet av ämne påminner, som man finner, icke om Lejonkulans dramer, utan närmast om Messenius' och pekar således ganska långt tillbaka i tiden. Alldeles samma ämne som Messenius valde han i sin nästa tragedi, Torilla eller Regner och Swanhwita, som uppfördes i september 1738. Båda göra därför ett ganska naivt och ålderdomligt intryck, och liksom i 1600-talets dramer har Wrangel också inlagt komiska mellanspel — i Snöhwit ett par dialoger mellan en piga och en dräng, och i Torilla några herdescener, som ej hänga hop med huvudhandlingen. Detta samband med Messenius' mer än hundra år tillbaka i tiden liggande dramer förefaller vid första blicken onekligen överraskande, och man kunde tycka, att det hade varit naturligare, om Wrangel anknutit till Lejonkulans betydligt yngre och vida mera konstnärliga dramer. Men härvid bör man erinra sig, dels att dessa senare voro otryckta och för Wrangel förmodligen okända, dels att de voro väl lärda och därför troligen aldrig varit folkliga i samma mening som Messenius'. Dennes stycken däremot åtnjöto fortfarande en stor popularitet inom folkets bredare lager. Swanhwita trycktes i en upplaga av 1727, Disa kom under

Digitized by Google

1700-talet ut i tre upplagor, Signill i två, och av vandringstrupperna uppfördes åtminstone Disa då och då; så har man kvar en affisch för en dylik föreställning 1734. Valet av ett ämne ur den, såsom man trodde, svenska sagohistorien var likaledes i överensstämmelse

Erik Wrangel.
Oljemålning av Olof Arenius. Tillhör friherre Herman Wrangel. Säby.

med den ännu fortlevande rudbeckianismen, och inom denna fornvärld rörde sig ock Mörks första roman. Medelklassen gick på teatern för att få se något märkvärdigt, och denna smak tillfredsställde Wrangel. Så har fjärde akten i Torilla följande mise-en-scène: »teatern representerar natten och öppnas med en sorgelig musik, som sedan kastar sig uti en tempeste, blixt och dunder om vartannat samt faseliga läten och stygga djurshamnar fylla en del av scenen». Drottning Torilla kommer in med en här av trollkarlar och onda andar, men Regner fäktar med dem »och utdelar hugg, det mesta han förmår, jagandes dem ömsom eller retirerandes

Digitized by Google

sig. Dock driver han dem äntligen några gånger med manspillan av teatern, till dess Torilla med de flesta fått sin bane, då de övriga rymma fältet.» Sådant slog an. Men för det poetiska i sagan om Snöhvit hade Wrangel däremot ej det ringaste sinne — säkerligen ej heller publiken — och något romantiskt sagospel är hans stycke icke.

Å den andra sidan har Wrangels folkdrama dock tagit intryck av den samtida franska tragedien. Versformen är icke längre Messenius' otympliga knittel utan den franska tragediens pompösa alexandrin, ehuru motsättningen mellan versformen och det naiva innehållet verkar nästan grotesk. Så yttrar sig vid styckets början konungens kansler på följande sirliga sätt:

> Den sorg, Ers Majestät uti sitt hjärta hyser
> För en rätt makalös död maka och gemål,
> Den gör, att var och en av billig fruktan ryser,
> Att dess så dyra liv och hälsa slikt ej tål.

Tack vare exemplen från den fransk-klassiska tragedien hava likväl Wrangels bägge stycken blivit mera dramatiska och mindre episka än Messenius', planen är enklare, och han har tydligen sökt iaktta såväl tidens som rummets enhet. Rummet är visserligen alldeles obestämt, men förutsätter knappast några dekorationsförändringar, och tidens enhet framhålles uttryckligen; vid Torillas slut förundrar sig en av de uppträdande med rätta över, att »så mycken välgång och så stor lycksalighet på ett dygn vara hänt». I Snöhwit är händelseförloppet än snabbare. Konungen, som sörjer sin döda gemål, får ett besök av en främmande drottning Ranunca, blir kär i och gifter sig med henne — allt på samma dag. Vidare trollar hon bort Snöhvit, till vilken en prins av Tracien friat, och vill i hennes ställe göra sin egen dotter till prinsens brud, vilket emellertid förhindras därigenom, att dottern, just som hon skall gå i kyrkan, faller i födslovånda (varom modern ej haft en aning). Till sist upptäckes allt, och Ranunca straffas — allt på samma dag!

Olof Celsius' Ingeborg.

Wrangels försök att kombinera svensk och fransk dramatik var således ganska misslyckat, och vida bättre var ett annat, som samtidigt gjordes i Uppsala av den förut ofta omtalade Olof Celsius, som endast var tjugoett år gammal, när han skrev tragedien Ingeborg. Den första upplagan, som saknar tryckår, utgavs troligen *före* Svenska skådeplatsens öppnande på hösten 1737. Sedan trycktes 1739 en ny upplaga, och i denna uppgives, att dramat samma år uppförts i Uppsala — förmodligen av studenter; denna

Digitized by Google

senare upplaga är ock på några ställen omarbetad.[1] Ingeborg är den första svenska tragedien i fransk-klassisk stil, alldeles olik de svenska dramerna på 1600-talet, både Messenius' och Lejonkulans. Ämnet är visserligen fornnordiskt, men det fransk-klassiska dramats ämnessfär var ingalunda begränsad till den grekisk-romerska forntiden, och t. ex. Voltaire förlade sina dramer till Peru, Arabien, Frankrike och Sicilien. Såsom vi sedan skola se voro fornnordiska tragedier fortfarande vanliga under den gustavianska tiden, och dess främsta tragedi, Leopolds Oden, har ett dylikt ämne. Här är innehållet hämtat från Hervararsagan — den bekanta episoden om Hjalmar och Ingeborg — men sagan är så starkt omdanad, att föga mer än namnen äro gemensamma, och jag misstänker, att omdaningen skett efter mönster av någon fransk tragedi. Alla de handlande, utom konung Inge, hava sina »förtrogne», all handling sker bakom kulisserna och berättas, scenen är hela tiden densamma, kung Inges hov i Uppsala, och det hela förefaller ej taga längre tid än ett dygn. Konflikterna äro de, som vi känna från det fransk-klassiska dramat. Hjältinnan är förälskad i sin faders dödsfiende, och de båda vännerna Hjalmar och Oddur älska samma kvinna. Själva personerna hava det fransk-klassiska dramats idealitet, Ingeborg är troheten själv, Hjalmar och Oddur ridderligheten. Oddur älskar Ingeborg, men då han får veta, att hon och Hjalmar svurit varandra sin tro, träder han av vänskap tillbaka. Avslutningen är olika i de båda versionerna. I den äldre berättas, huru Ingeborg dödat sig själv vid Hjalmars lik; i den senare dör hon av sorg. Den yttre apparaten är således det fransk-klassiska dramats. Men

[1] Att den odaterade, i Uppsala tryckta upplagan är den äldsta, torde få anses säkert. Lamm tror emellertid, att Ingeborg är senare än Dalins Brynilda. Denna uppfördes i november 1738 och utkom av trycket i december samma år. Den andra upplagan av Ingeborg kom ut i början av juni 1739. Skulle nu Celsius hava imiterat Dalin, vars drama han väl först i januari 1739 fått läsa, skulle han således på ett halvår hava hunnit skriva, omarbeta och i två upplagor trycka sitt drama, vilket förefaller mycket osannolikt. För min del måste jag därför hålla på, att Klemmings datering av den första upplagan till 1737 är den riktiga. Företalet tyder givet på, att Ingeborg skrivits före Svenska skådeplatsens öppnande, ty denna tilldragelse skulle eljes utan tvivel hava omnämnts. Rosenhane, som uppger 1737 såsom tryckåret, har visserligen en felaktig tryckort (Stockholm i stället för Uppsala), men då första upplagan saknar både tryckår och tryckort, är misstaget förklarligt. Det enda skäl, som enligt min mening kan anföras för Dalins prioritet, är, att Celsius i sitt åminnelsetal över Dalin betecknar Brynilda såsom »vår första svenska tragedi», men detta kan mycket väl bero därpå, att Brynilda uppfördes först och på Bollhusteatern, under det att Ingeborg spelades senare och blott av ett studentsällskap, och även på minnestalarens motvilja mot att framhäva sig själv på bekostnad av föremålet för minnesteckningen. På Bollhusteatern spelades Ingeborg, så vitt man vet, först 1743.

Digitized by Google

ehuru dramat både i byggnad och språk står högst betydligt över alla föregående svenska dramer, kan det dock ingalunda sägas vara något betydande diktverk. Det hela är, såsom alla imitationer av det fransk-klassiska dramat, livlöst och mekaniskt. Författaren har väl sökt att få fram något av ett själsliv hos personerna, särskilt Ingeborgs förtvivlan, men hans krafter räckte ej till, och de handlande äro blott schabloner. Om detta väsentliga fel var Celsius likväl ej ensam, ty det delades av 1700-talets alla tragediförfattare, även av Voltaire. Man insåg ej, vari det Racineska dramats storhet bestod: i dess fina psykologi, och Voltaire försökte därför att ersätta det klassiska själsdramat med ett händelsedrama. På samma ståndpunkt stod Celsius. Historien — skriver han i företalet — »giver mig väl ingen anledning till hans (Oddurs) kärlek för Ingeborg, men som hon heller icke är däremot, ty har jag tillagt honom den, på det att händelserna måtte bliva så mycket mera omväxlande, vilket särdeles bidrager till en tragedis behagelighet».

Dalins Brynhilda.

Då det 1737 blev tal om att öppna Svenska skådeplatsen, gällde det först och främst att skaffa en repertoar, och häråt ägnade sig nu Stockholms alla vittra förmågor, Olthoff, Gyllenborg, Wrangel, Cederhielm, Palmfelt, Modée och Dalin, vilken senare för den nya teatern skrev en komedi, som uppfördes i juni 1738, och en tragedi, Brynilda, som spelades första gången i november samma år. Att han känt till Ingeborg, är väl sannolikt, men de likheter, som man trott sig finna mellan bägge styckena, äro ganska allmänna och kunna nog förklaras av bägges beroende av den fransk-klassiska tragedien. Liksom Celsius och Wrangel valde han ett fornnordiskt ämne, Volsungasagan, som han kände i två olika versioner, dels den lågtyska, som förekom i den av Peringskiöld utgivna Vilkinasagan, dels den nordiska versionen, som tryckts i Biörners Kämpadater, som nyss förut utgivits. Men detta sagostoff har han högst betydligt förändrat, och i själva verket är innehållet i Brynilda, såsom Martin Lamm visat upp, i det väsentliga lånat från Racines Andromaque, som även i detaljerna imiterats. Men lika litet som Celsius har Dalin förstått den franska tragediens store mästare. Racine var den erotiska lidelsens skald. I Andromaque har han tecknat två olika arter av denna. Andromaque är Hektors änka och befinner sig jämte sin son Astyanax i fångenskap hos Pyrrhus, som älskar henne. Hon vill dock bliva sin döde make trogen och tillbakavisar hans kärlek. Så fordra grekerna, att Astyanax utlämnas till dem, Pyrrhus lovar att skydda honom, så vida Andromaque vill bliva hans maka, hon vägrar först, men till sist tar moderskärleken överhand, och hon lovar att foga sig, besluten som

Digitized by Google

hon är att vid altaret döda sig själv. Här hava vi således konflikten mellan änkans trohet och moderns kärlek. Den egentliga hjältinnan är dock icke Andromaque utan Menelaus' dotter Hermione, som också vistas hos Pyrrhus och som älskar honom. Först skildras hennes svartsjuka mot Andromaque, sedan — då Andromaque vägrat att bliva Pyrrhus' maka — hennes förhoppning, att Pyrrhus dock skall vända sitt hjärta till henne, och slutligen hennes vilda förtvivlan. Hon vill hämnas. Oreste älskar henne, och hon bjuder honom sin hand mot det, att han sticker ned Pyrrhus, just då denne i templet skall vigas vid Andromaque. Dådet fullbordas, Andromaque behöver därför ej sätta sin självmordsplan i verket, men Hermione blir nu förtvivlad över sin gärning och dödar sig själv vid Pyrrhus' lik.

Detta är innehållet i det drama, som Dalin sökt kombinera med Volsungasagan. Andromaque motsvaras av Edla, som emellertid varken är änka eller moder och således alls icke har att utkämpa samma strid som Racines hjältinna. I stället älskar hon Hjalmar, som så till vida motsvarar den döde Hektor, att han hela tiden är frånvarande och först uppenbarar sig vid dramats slut. För Edla — liksom för Celsius' Ingeborg — gäller det således blott att bevara troheten mot den frånvarande älskaren. Pyrrhus motsvaras av Sigurd Sven. Han älskar Edla, men utan genkärlek. Huvudpersonen i dramat är Brynilda, som hos Dalin uppbär Hermiones roll. Hon älskar Sigurd Sven, Racines Pyrrhus, och tillbakavisar Atles kärlek, liksom Hermione tillbakavisat Orestes'. Då Sigurd befriat Edla ur det fängelse, i vilket Brynilda av svartsjuka kastat henne, söker hon förmå Atle att mörda honom. I olikhet mot sin förebild vägrar dock Atle att mot sin vän begå ett dylikt nidingsdåd, och detta utföres i stället av Brynildas fosterfader, Angantyr, som i templet stöter dolken i Sigurd — att det sker just i ett tempel, är ett omotiverat lån från Andromaque, omotiverat, därför att Sigurd och Edla icke skulle vigas vid varandra. Efter detta dåd blir Brynilda, liksom Hermione, förtvivlad och dödar sig själv vid Sigurds Svens lik.

Tack vare förebilden är Brynilda byggd såsom en fransk-klassisk tragedi. Liksom en dylik iakttager den de heliga tre enheterna, och detta slog an på den bildade publiken i Sverige. Ingeborg tyckes man ej hava uppmärksammat. 1775 uppgiver Skjöldebrand, att Brynilda »på vår skådeplats gjort otrolig lycka och väl hundrade gånger blivit uppförd». Skjöldebrand var dock tämligen gammalmodig i sin smak, och redan Gustaf Johan Ehrensvärd dömde annorlunda i sina 1777 nedskrivna anteckningar om den svenska teaterns uppkomst. Dalins dramatiska arbeten äro, enligt hans om-

Digitized by Google

döme, en nybörjares, visserligen såsom sådana goda och försvarliga, men »de ibland dess arbeten, som förtjäna minsta beröm. Det är besynnerligt, att på en tid, då hela Europa kände de yppersta teaterarbeten, så voro de antingen i Sverige så mycket okända eller snillet så oböjligt att efterapa dem, så att alla svenska arbeten hava all den första tidens ofullkomligheter. Holberg, som under samma tid utgav sina arbeten i Danmark, felade mindre mot teaterns regler. Vem skulle tro, att samme poet författat Brynilda, Den afwundsiuke och Swenska friheten? Törhända att det är lättare att skriva i ett stort och allvarsamt ämne än att med smak och kvickhet tadla våra seder och dialoguera ett ännu oböjligt språk.» Ännu mera överlägset och försmädligt yttrar sig Leopold. Stycket, säger han, slog an på publiken. Dalin hade här behandlat kärleken, och »denna kärlek, olycklig till och med i sin målning, var det således i allt utom i det sätt, varpå tragedien mottogs av allmänheten». Dess popularitet kan Leopold därför endast förklara genom vissa där förekommande vackra verser, men även här besinnade man icke »deras löjliga obehörighet för tragedien».

Det senare 1700-talet stötte sig således framför allt på språket, mindre på karaktärsteckningen, och det var ganska naturligt, ty Leopold stod här knappast mycket över Dalin. Gestalterna i alla dessa efter fransk-klassiska mönster skrivna svenska dramer äro rena schabloner, deras själsliv analyseras aldrig och kan vanligen karakteriseras i ett par ord. Sigurd Sven är kär och ridderlig, Atle likaså, ehuru av en något svagare läggning, Edla är trofast, Brynilda, som är den rikast nyanserade, är kär, häftig och sentimental, men övergången mellan dessa olika själsrörelser är tvär, och känslan tar sig aldrig ett naturligt uttryck. Likväl kan man vara ense med den gustavianska tidens smakdomare däri, att det mest stötande i Brynilda är språkets brist på kultur. 1700-talets hela strävan gick just ut på att skapa ett kulturspråk. Så långt hade man 1738 icke nått. Det har visserligen sagts, att Dalin medvetet sökte bilda sig efter Racines enkla och naturliga språk, som stod i så stark motsats till den voltaireska tragediens pompösa retorik. Jag tillåter mig att betvivla någon dylik strävan hos Dalin, som säkerligen icke hade öra för skillnaden mellan Racines och Voltaires språk. Det är icke Racines enkelhet, utan de svenska 1600-talspoeternas språkliga otymplighet, som här går igen hos honom. Hans vers i Brynilda är än bombastisk, än vulgär, smakar än av Dahlstierna, än av Balzar och Elsa. Ännu Leopold kunde finna ett verspar som detta vackert:

> Bland trän är cedern stolt, bland fåglar örnen ljungar,
> Bland djur går lejon först och Sigurd Sven bland kungar.

Digitized by Google

Men för oss erinrar en dylik ihålig deklamation vida mindre om Racine än om Kjærlighed uden Strømper. Nästan än värre äro vulgarismerna. Hit höra uttryck som *ha'n, ta'n, skull'* o. d., och tvisten mellan Brynilda och Edla påminner onekligen mest om ett gräl mellan ett par pigor:

Brynilda

Men se, nu är hon här! *(Spotskt.)* Med Hennes Höghets lov,
Hur många slavar gör dess skönhet i mitt hov?

Edla

Vad är det här för tal?

Brynilda

Men fröken, säj likväl,
Vad konster brukar hon, när hon vill manfolk dåra?
Hur kunde hon så lätt den store prinsen såra?

Edla

Tag, drottning, Sigurd Sven med all sin makt och ära,
Jag vill min sann ej ha'n.

Simpla och högtravande, bombastiska uttryck blanda sig ständigt med varandra. När Brynilda förklarar Sigurd Sven sin kärlek, säger hon, att de hårda bergen kunna rämna, men ej ditt hjärta:

Sigurd Sven (något rörd)

Jo, det är kött och blod,
Det vet jag allt för väl, och om en tåreflod,
Vari det smälta vill, had' nånsin lärt att rinna,
Så skull' I det få se. Men drottning, var hjältinna,
Bemöt min köld med hat, jag är er vrede värd,
Förfölj, slå ned i kras, gå på med eld och svärd,
Men giv mig Edlas hand.

Denna kärlekens tragedi slutar nästan som Prinsens ABC-bok. Sedan Edla fått underrättelse om, att Sigurd Sven och Brynilda äro döda, yttrar hon de tänkvärda ord, som väl skola innehålla styckets sensmoral:

Så ser man hjärtats våld, så ser man kärleks yra,
När ej förnuftet får naturens jäsning styra.
Som dygdig kärlekseld kan högsta sällhet ge,
Så plä de största fall av kärleks blindhet ske.

Dalin var ypperlig, då han skrev sagan om hästen, Ragwald Pik, kalottpredikningarna o. d. Men något patos ägde han icke, och då han sökte svinga sig upp till ett dylikt, blev han snarast löjlig.

Digitized by Google

Själv hade han aldrig varit kär, och kärleken kunde han ej skildra; lika litet låg sentimentaliteten för honom. Han hade kastat sig på en diktart, som alls icke passade honom. Brynilda är därför grundligt misslyckad. Men då man bedömer detta drama, bör man erinra sig, att det dock var ett ungdomsarbete och således sämre, än det skulle hava blivit, om det skrivits några år senare. Ett annat blott påbörjat drama, Cato, som förmodligen härrör från 1740-talet, står i språkligt hänseende åtskilligt högre och har en verkligt god vers. Och en betydelse bibehåller Brynilda alltid. Det var det första försöket att på svensk scen omplantera det fransk-klassiska dramat. Att detta försök slog så illa ut, var till sist kanske mindre Dalins eget fel än hela tidens. Först med Creutz blev svenskan ett kulturspråk, och tragediförfattaren Dalin kom för tidigt. Uppgiften var honom övermäktig. Men genom sitt försök banade han dock vägen för den följande tidens större språkkonstnärer.

Översatta tragedier. Över huvud tyckes Svenska skådeplatsens publik icke haft sinne för tragedien. Så vitt man av annonserna kan döma, uppfördes på Bollhuset blott följande översättningar: Voltaires Brutus 1739, Corneilles Cid 1740, hans Horace och Pradons Regulus 1741, 1743 Voltaires Mort de César, 1744 Racines Athalie och 1745 hans Andromaque eller rättare Gyllenborgs 1723 tryckta översättning av Philips' engelska bearbetning. 1746 uppfördes Knöppels översättning av La Mottes Les Macchabées. Efter teaterns stängning 1753 trycktes ännu några stycken såsom Racines Mitridath (1759) samt Voltaires Mort de César (1764) och Socrates (1770). För tragedier var publikens smak tydligen ännu ej tillräckligt fin, och man föredrog därför de mera lättfattliga lustspelen. Sitt hem hade den franska tragedien däremot på hovteatern[1].

Hesselius. Efter Dalin gjordes visserligen några få försök att skapa en svensk tragedi. De äro dock alla tämligen misslyckade och stå givet tillbaka för Brynilda. Så uppfördes i slutet av 1740 Erick den nionde av Andreas Hesselius, som då var engelsk språkmästare i Uppsala och som tyckes hava ämnat att förse teatern med en mängd stycken, ty då Erick den nionde annonserades i Posttidningen tillfogades: »Skulle denna pjäs, som man förmodar, vinna ett allmänt bifall, så tänker auktoren med det första låta uppföra trenne andra, ur gamla svenska historien tagne, kallade Ogn, Hergrim och Starkotter, som är första, andra och tredje delen av Den omätteliga kärleken». Förmodligen kommo alla tre upp på teatern, ty det sista stycket i trilogien, Starkotter, uppfördes verkligen i mars 1741. Intetdera är dock tryckt, och det är ej heller ett femte drama av Hesselius: Saul och Jonathan, som också spelades på Bollhuset. Ännu ett stycke, en översättning av ett engelskt »heroic play», Wänskap och trohet i döden eller den indianske printzessan Zaletta (1740), trycktes däremot, ehuru det ej synes hava spelats. Men om dessa stycken gäller fortfarande det gamla omdömet, att de äro så dåliga, att »endast den fastaste föresats kan göra en genomläsning möjlig».

[1] På franska uppfördes dock, såsom vi sett, några tragedier på Bollhusteatern, så tre av Racine och Voltaires Alzire.

Digitized by Google

I slutet av 1741 var redan den svenska teaterns korta glansperiod till ända och intresset för en svensk dramatik utslocknat. Några år därefter kom Lovisa Ulrika till Sverige, och den franska hovteatern trädde nu i stället för den svenska scenen. Under återstoden av frihetstiden skrevos väl några få svenska tragedier, men för dramats utveckling blevo de utan betydelse. Författarna voro för övrigt blott två. Den ene av dem var Johan Göstaf Hallman, som på 1750-talet författade sorgespelet Erik och Waldemar, som dock varken trycktes eller uppfördes. Syftet var icke estetiskt utan moraliskt och politiskt. I dedikationen till prins Gustav skriver Hallman: »När man bliver varse i denna skaldedikt, huru dumhet och envishet, högmod och äregirighet, arghet och hämnd, svek och list befläckat purpurn och vanhedrat svenska tronen, ack, hur lärer icke då Eders Kungl. Höghet sucka till himlen och bedja Gud bevara sig och sina i eviga tider.» Den i dramat skildrade striden mellan konung Birger och hans bröder skulle således vara en moralisk spegel för frihetstiden, och som Sylwan visat upp, är stycket i själva verket en politisk pamflett riktad mot Lovisa Ulrika, som i dramat uppträder såsom drottning Märta, »den stygga lem, som detta onda gjort». Den nedriga drottningen blir till sist vanvettig av samvetskval över sina brott, och dramat slutar med hennes utbrott: Hallman.

Jag vet ej, vad jag vill!
Vem skall jag träta på? Månn' någon Gud är till?
Vad Gud, vad evighet, vad samvete? Ack, fläder,
Ett kärnlöst prästeskri, en dikt, ett noll, ett väder!
Du hårda öde kom, skär av min levnads trå!
Min lindring väntar jag att i din grymhet få!
Låt med en skyndsam död mig nu ur slottet vika.
Se'n skall mitt spöke här i alla vinklar skrika.
Kung, krona, son och liv jag mer ej bryr mig om!
Förbannad var' den stund, då jag till världen kom.

Såsom poet står Hallman betydligt över sin samtida, den mångskrivande Eric Brander (1767 adlad Skjöldebrand). Såsom ung författade han 1749 tragedien Cleopatra, som dock först tjugo år därefter uppfördes av den Stenborgska truppen. Mellan åren 1753 och 1766 vistades han såsom svensk konsul i Algier. Vid återkomsten tog han ånyo upp sin författarverksamhet och skrev 1767 Habor och Signild, som året därpå kom upp på Stenborgs teater; 1775 tryckte han ännu en tragedi, Aslög, som däremot icke synes hava spelats. Såsom poet var Skjöldebrand redan för sin tid gammalmodig, och hans Habor och Signild blev därför utsatt för en skarp kritik av Olof Bergklint, en av denna tids mindre vitterlekare, om vilken jag i ett annat sammanhang får tillfälle att tala. Recensionen infördes i Kongl. bibliotekets tidningar om lärda saker (1767) och gav anledning till en mycket livlig polemik, som har en viss litteraturhistorisk betydelse. Bergklints recension är nämligen den första litterära kritik vi hava. Dalin hade, såsom vi minnas, likställt kritik med klander, nästan med smädeskriveri. Bergklint är den förste, Skjöldebrand.

Digitized by Google

som framhåller journalistens skyldighet att bedöma ett arbete utan hänsyn till författaren: »Av allt, som utgives, förtjäna dock felaktiga vitterhetsstycken — och bland dem åter först och främst poesier — det minsta skonsmål. De hava ingen nödvändighet att förebära, utan utgivas med den friaste föresats att roa andra. Allra minst är det journalistens sak att därvid undersöka auktorens villkor och belägenhet, dem han ofta icke kan och icke ens är skyldig att veta. Publiken frågar honom blott, hurudan är den och den skriften? och bör han giva besked om, såsom han vill bestå med heder och sanning — auktoren må sedan förfäkta eller undskylla sig det bästa han gitter». Bergklints kritik av Skjöldebrand går ej på djupet, men visar dock, att tiden i estetisk kultur hunnit ett gott stycke fram på de trettio år, som gått, sedan Dalin skrev Brynilda. Bergklint var icke någon vare sig originell eller vidare begåvad författare. Men han var ganska beläst och kände till såväl Boileaus L'art poétique som Corneilles tre avhandlingar om dramats teori och Voltaires Discours sur la tragédie. Det är från denna estetiska synpunkt han bedömer den stackars Skjöldebrands opus. I företalet till detta hade författaren, något oförsiktigt, yttrat: »Vad jag törs smickra mig av vid detta sorgespel, är det, att varken läsaren eller åskådaren skall somna därvid. Det har i 3 små akter 44 inträden, vilket är mer än ofta de längsta skådespel av 5 akter hava. Det är ingen konst att göra vart inträde långt genom bekanta moraler, långa soliloquier och samtal... Ingenting fäster bättre vår uppmärksamhet än täta ombyten av scener med intressanta nya händelser, som ständigt bereda oss till katastrofen, och det under en behaglig korthet, som i det mesta icke består av annat än det, som fransosen kallar des traits vifs et frappants». Härpå svarar Bergklint: »Auktoren har rätt däruti, att det är ingen konst att skriva långt och illa; vad tränger ock det till? Men konsten är att skriva väl, evad det fordras längre eller kortare». Tyvärr har författaren brutit mot flera regler: »Sådant är först i anseende till rummet eller själva skådeplatsen, som ehuru den i gemen föreställes vara gamla konungahuset i Sigtuna, dock icke lämpligen överallt kan inbillas i ett och samma rum, så framt allt skall förekomma naturligt, när man med tanken oförryckt följer var person efter. Det vore mångfaldigt lättare att författa skådespel, om man finge låta personerna utan avseende på stånd och omständigheter gå och komma, när, var och huru man behagar. Isynnerhet i sorgespel fordras skäl till alla deras steg. Man ser ej gärna någon ofta återkomma inom samma akt. Här löpa de ut och in, som det vore en lek å färde.» Det fordras vidare ett fint omdöme, då man i ett

Digitized by Google

sorgespel behandlar forntidens händelser. Det måste ske, så att det ej stöter den närvarande tidens smak. Häremot har författaren i flera fall försyndat sig. Händelserna äro ej tillräckligt motiverade, och slumpen spelar en för stor roll. Mest fäster sig Bergklint dock vid språket: »Kalla dialoger eller matta utrop skola uttrycka det starka och häftiga. Prinsar och hjältar käbbla som pöbel och föra låga uttryck i munnen», och härpå anför Bergklint en mängd exempel — exempel, som återfinnas även i Brynilda. Så klandrar han förkortningar som *börja'* för *började, försvara'* för *försvarade* o. s. v., *känder* för *känd, vigder* för *vigd* och framför allt mängden av vulgära uttryck: furstar »träta» icke med varandra. Skådespelet felade således »i uniteten och mot teaterns grundregler i anseende till både tid, rum och föreställning». Bergklint medger väl, att språket i gemen är så mycket bättre än i Messenius' skådespel »som vår tid mot Messenii». Men han slutar med att säga: »visst är, att den, som känner Corneiller och Raciner, lärer ej godkänna detta sorgespel.»

Skjöldebrand svarade naturligtvis, och det utspann sig en häftig skriftväxling, som om den än ej vittnar om något annat, dock röjer det starkt ökade intresset för vitterheten och även de strängare krav, som man nu ställde på ett diktverk. I tvisten blandade sig även den unge Gustaf Johan Ehrensvärd in och införde i Gjörwells tidning en ganska lyckad parodi på Skjöldebrands stycke, kallad »Lindgren och Cajsa, sorgespel». Detta skämt skrevs fyra år före Wessels Kiærlighed uden Strømper (1772) och avsåg lika litet som detta att vara en stridsskrift mot den franska tragedien i allmänhet. Wessel ville endast parodiera Nordahl Bruns Zarine, Ehrensvärd blott Habor och Signild, men i bägge fallen drabbade satiren det uppstyltade och onaturliga i den franska tragedien och dess avläggare. Personerna i Ehrensvärds stycke äro:

Bergström, rådman i Sigtuna.
Cajsa, rådmannens dotter, förlovad med Anders.
Lars, Cajsas styvbror, Bergströms son.
Lindgren, länsman, först okänd under namn av Anders.
Eric Berg, rådman i Trosa, Lars' supbror.
Skådeplatsen är på torget i Sigtuna.

Stycket börjar med, att konung Sigars motsvarighet, rådman Bergström, yttrar:

Min dotter vänd igen att älska Anders mera.
Han ej den ende är. Bland manfolk finns väl flera.
Min son har fört oss hit en rådman rask och ung,
Som är hans supebror, med plåtar i sin pung.
Han vill med dig sin säng, med dig sitt hjärta dela.
Mitt bifall har han fått. Ditt ja lär icke fela.

Digitized by Google

Cajsa
Nej knäveln, nej, min far! Ert tal mig häpen gör.
Är det på sådant sätt jag Anders löna bör?

På samma högtidliga språk, med talrika citat ur Skjöldebrands sorgespel, fortsätter parodien, som således visar, att icke blott Skjöldebrands utan även Dalins tragedi var något föråldrat och att den nya tiden fordrade ett annat drama. Ifrån 1750-talets tid — skrev Ehrensvärd i sina förut omtalade Anteckningar — »ifrån vilken man kan räkna svenska spektaklets förfall, skrevs nästan ingen enda pjäs, om man ej vill räkna en oformlig komedi Risbastugan, översättningen av La mort de César och Skjöldebrands Habor och Signild. Varföre behövde man skriva för en nation, vars smak var att icke värdera dessa slags arbeten?» Den nya tid, som randades med Gustav III:s revolution, sökte därför att skapa en tragedi, som åtminstone i den punkten var ny, att den ej var vulgär. Kravet på ett dylikt drama var frihetstidens viktigaste insats i den svenska tragediens historia.

Komedien. Längre kom man inom komedien. Vid första blicken förefaller detta egendomligt, ty tragedien hade onekligen bättre förberedelser inom 1600-talets svenska litteratur än komedien. Truppen i Lejonkulan hade uppfört tragedier och pastoraldramer, men ej några verkliga komedier, utan blott burleska pickelheringsspel. I viss mån fortlevde dessa även under frihetstiden, ehuru då vanligen såsom »harlekinader» d. v. s. såsom små farser, som återgå icke såsom förut till tyska utan oftast till franska eller italienska original och till hjälte hava den bekante farsfiguren Harlekin. Men dessa harlekinader voro mera folknöjen än litteratur. Frihetstidens lustspel kunde således ej anknyta till några svenska förberedelser. Mönstren voro i stället utlandets komediförfattare, särskilt Molière och Holberg. I någon mån kan man till dessa förebilder räkna också Jean François Regnard, som under 1700-talets första år var Frankrikes mest uppburne lustspelsförfattare. Hans komedi är en fortsättning av Molières, men hos honom har det kommit till ett nytt element: inflytandet från La Bruyères »karaktärer». Molière hade visserligen i några av sina komedier tecknat typer som Harpagon, Tartuffe och andra, men han hade dock psykologiskt studerat dem, och de hade icke varit några rena abstraktioner. I 1700-talets lustspel, som inledes av Regnard, blir däremot *typen* allt vanligare — man får den girige, den tankspridde, den obeslutsamme o. s. v. Tendensen att teckna dylika personifierade egenskaper återfinnes även hos en så stor lustspelsförfattare som Holberg, och naturligtvis ännu mycket mera hos hans mindre begåvade svenska efterföljare.

Digitized by Google

Argus hade ju för övrigt hos oss redan banat vägen för en dylik abstrakt karaktärsteckning; hans karakteristiker av petit-maîtren, pedanten o. s. v. kunna ju betraktas såsom förstudier till de lustspelsfigurer, som kort därefter framställdes på teatern.

Då man 1737 gjorde ett försök att skapa en svensk komedi, voro således förebilderna klara: de franska författarna Molière och Regnard samt dansken Holberg. Av dessa låg, såsom förut framhållits, den senare oss närmast. Han var nordbo, hans världsåskådning var mer än fransmännens lik vår egen, han var vida mera folklig, och han behandlade frågor, som på svenskarnas dåvarande bildningsnivå mest intresserade publiken. Redan före Svenska skådeplatsens öppnande hade man genom översättningar lärt känna både honom och Molière. Översättaren var Magnus Lagerström, som 1731 börjat med Tartuffe och L'avare samt 1735 fortsatt med Jeppe Nilsson på berget [1], 1736 med Madame Aprilväder (Den Vægelsindede) och 1737 med Mäster Gerdt Westphaler. Dessutom hade Anders Nicander 1733 översatt Le mariage forcé.

Gyllenborg.

Så öppnades Svenska skådeplatsen i oktober 1737, således året före den märkliga riksdag, då Horns regering störtades. Det förefaller icke otroligt, att någon politik låg bakom företaget. Av de tre entreprenörerna Höpken, Palmstierna och Olthoff tillhörde de båda förra de ledande inom hattpartiet, Tessin var en bland teaterns gynnare, de första författarna voro hattar: Gyllenborg, Dalin och Wrangel, och åtminstone hos Gyllenborg skymta partiets åsikter fram. Åtskilligt talar för, att själva uppslaget utgått från Gyllenborg, som redan innan någon svensk scen fanns, hade försökt sig såsom dramatisk författare. Han hade som diplomat länge vistats i England, där han haft tillfälle att se den engelska teatern. Medan han 1721 befann sig »i ett sjukligt tillstånd», som ej tillät honom att syssla med »något allvarsamt», gjorde han, för att fördriva tiden, en översättning — eller i någon mån en bearbetning — av Steeles komedi The lying lover [2], som han 1723 lät trycka: En bättrad will-hierna, som kan sägas inleda frihetstidens drama. Här fick man för första gången en regelriktig komedi, författad med en särskild hänsyn till den språkliga formen. I företalet framhåller Gyllenborg just denna synpunkt: »Vad fel, som kunna finnas i själva svenskan, vill jag intet försvara. Jag skulle hava önskat,

[1] Redan 1729 hade han från danskan översatt Den politiske kannstöparen, men dess original var icke Holbergs bekanta stycke, utan en omarbetning av detta, författad av J. R. Paulli.

[2] The lying lover är en bearbetning av Corneilles Le menteur, som å sin sida är en bearbetning av spanjoren Alarcons La verdad sospechosa.

Digitized by Google

att vissa regler hade kunnat mig därutinnan vägleda. Mitt ändamål har varit att endast följa de i allmänna samtal antagna prononciationer och abbreviationer, troendes dem minst affekterade och så mest eniga med en komedi.» Fullt medvetet sökte han således åter-

Carl Gyllenborg.
Oljemålning av Lorens Pasch d. ä. Gripsholm.

giva det bildade samtalsspråket och skapa en naturlig dialog. Visserligen lyckades varken han eller hans efterföljare under 1700-talet häri, men att hava haft detta mål klart för sig, var dock ett stort framsteg, och språket i Gyllenborgs stycke måste i jämförelse med 1600-talets betecknas såsom gott, nästan lika gott som i Argus.

Då nu teatern skulle invigas, ville man tydligen, att detta skulle ske icke med en översättning, utan med ett svenskt originaldrama. I detta syfte skrev Gyllenborg »Swenska spratthöken, Comedie, uti 5 acter. Är den första, som blifwit sammansatt på swenska, och föreställd på Kongl. Theatren i Stockholm in Oct. 1737». 1740

Digitized by Google

trycktes stycket, och i företalet skriver Gyllenborg, att komedien »blev påtänkt och skriven av det tillfälle, att man såg en översättning utav en fransysk komedi, kallad Le françois à Londres. Denna har man velat göra mera lämplig till vår nation och dess seder.»

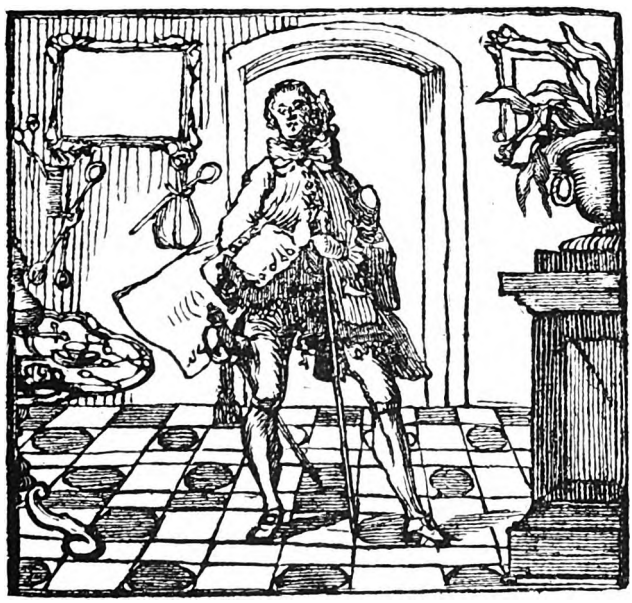

Från titelbladet till Swenska sprätthöken.

Gyllenborg är emellertid här alltför blygsam, ty hans komedi kan icke rubriceras såsom en översättning, knappast såsom en bearbetning av det här nämnda lustspelet av de Boissy, vilket för övrigt är en liten enaktare, under det att Gyllenborgs lustspel har fem akter. Endast den allmänna gången i de båda styckena är lika, och blott några få scener kunna anses såsom översättningar. I det hela är Gyllenborg således lika självständig i förhållande till sin källa som Shakspere, Molière och Holberg till sina. Dramat började med ett »inträdestal», som visar den betydelse, man inom den Gyllenborgska kretsen tillmätte det nya företaget:

Vi börja nu en ny, men likväl gammal sak.
I egna skådespel vi hittills ej fått smak.
Man har dem länge sett på romerskt språk, på franskt,
På engelskt, spanskt och tyskt, ja även sist på danskt,
På svenska ej ännu.
Så låt oss börja då sju hundra tretti sju!
Det vore skam, om just de svenskes snillebragd,
Som andras trotsa kan, skull' härvid stå försagd.

Digitized by Google

Månn' ej en narr så lik på svenska härmas kan
Som i sin franska dräkt? Jo, säkert går det an.
Nog ha vi ämnen haft, men ingen, som dem ställt
Uppå teatern fram och i sitt rätta fält,
Ty låt oss pröva på.

Syftet var således icke direkt estetiskt utan patriotiskt — och hattarna voro ju i detta fall den karolinska tidens arvtagare. Men man levde under utilismens och moralens årtionden, och man var därför angelägen om att framhålla teaterns *nytta*. Ty endast ur den synpunkten kunde dess tillvaro försvaras. Den teater, man invigde, skulle bliva en sedeskola, och det var detta, som Gyllenborg framhöll i epilogen till Swenska sprätthöken. Välan då — säger han till sprätten — om ingen medicin kan hjälpa dig, så råder jag dig att fly vår teater,

Men I, som icke tro, att I allena fått
All klokhet till er lott,
Välkomna ofta hit att se vårt skådespel,
På det vi rättå må med flit varandras fel.

Figurerna äro, såsom man kunnat vänta, typer, och lustspelets syfte är att åskådligt förfäkta en moralisk tes. Frågan var den just då för tiden brännande: huru skulle man ställa sig till det starka inflytandet från den franska kulturen? Att betrakta dramat såsom ett oförbehållsamt inlägg *mot* den franska bildningen torde icke vara riktigt; snarare finner man här den under frihetstiden så omtyckta justemilieu-ståndpunkten, och författarens egen mening framgår genom motsättningen mellan lustspelets tre huvudfigurer: greve Hurtig, baron Stadig och junker Torbjörn Ränterik. Greve Hurtig kommer just från Paris och återvänder såsom en sprätt, en narr, som talar en fransk-svensk rotvälska och föraktar allt svenskt. Men i själva verket känner han alls icke den franska kulturen. Hurtigs betjänt karakteriserar i detta fall ganska gott sin herre. I Paris — säger han — är det ej så lätt för en främmande att göra bekantskaper. Men däremot tränga sig franska petits-maîtres på honom, föra honom in i sällskap, där spel och andra odygder bedrivas och där han blir en sådan narr som en hel hop av dem, som komma hit hem igen och sedan vilja inbilla sina landsmän, att de haft de förnämsta bekantskaper i Frankrike. Med andra ord: de hava blott lärt känna det sämsta umgängeslivet i Frankrike. Motsatsen till greve Hurtig är Torbjörn Ränterik, en råbarkad lantjunkare, en tölp, som saknar alla sällskapsvanor, som aldrig rest, som icke kan något annat språk än svenska och som blir nästan värre åtgången än greve Hurtig. Justemilieu intages av baron Stadig, och i honom

Digitized by Google

återfinna vi tidens ideal. Jag har -- säger han — »lärt så mycket av fransyskan och av andra främmande språk, som jag behövde, förrän jag reste ut». Sedan han såsom ung blivit färdig med »språk och exercitier», reste han »utomlands, besåg ock de förnämsta utrikes orter med den flit och aktsamhet, som jag trodde en gång skulle kunna göra mig desto skickligare till att tjäna mitt fädernesland. Frankrike lämnade jag till sist i uppsåt att där något dröja till att efter en allmän vedertagen inbillning giva mitt väsende något bättre skick och angenämhet. Men jag var snart sagt knappt ditkommen, förrän jag fick bedrövliga tidender om min styvfaders död och blev så tvungen för mina angelägenheters skull att begiva mig hem återigen». Som man ser har man här tidens aristokratiska uppfostringsprogram: först språk och exercitier och sedan resor, särskilt till Frankrike. Gyllenborg — det »franska» partiets chef — vänder sig således icke mot den franska kulturen, utan blott mot den *ytliga* franska kulturen, och hans satir riktar sig lika skarpt mot svensk bondaktighet. Baron Stadig har det verkligt fina och bildade umgängesskicket, han har den nya tidens sällskapskultur och är alldeles fri såväl från Hurtigs narraktighet och ytlighet som från Torbjörns bondfasoner. I grunden är Hurtigs största fel mindre, att han är en misslyckad fransk kopia, än att han ringaktar allt svenskt. Amiral Enterfelt, som också förkunnar styckets sensmoral, tar särskilt fasta på denna punkt och yttrar till Hurtig: »Född svensk, säger ni, och därför beklagar ni er olycka! Herre, herre, vet, att vårt goda, gamla Sverige är och blir uti det anseende i hela världen, att ingen bör skämmas för att kalla det sitt fädernesland. Ja, det har ock bragt sådana män i dagsljuset, som knappt haft sina likar i några länder.» Idealet är således en *svensk* man, men en svensk, som är förtrogen med utlandets högsta kultur, ej blott med dess vrångsidor.

Satiren mot petit-maîtren var den nästan vanligaste i den tidens litteratur, och vi möta den över allt, hos Dalin och hos Holberg, som särskilt i Jean de France förlöjligat denna figur. Någon annan likhet än själva typen finnes dock ej mellan Holbergs och Gyllenborgs lustspel, och Warburg har anmärkt två karakteristiska olikheter. Gyllenborg höll, såsom vi sett, på utrikesresornas bildningsvärde. I Jean de France ogillas de över huvud:

> Hvad nytter fremmed Land at see
> Før man faaer Skiæg paa Hage.
> See andre Nationer an,
> Hvor Ungdom bliver hiemme.
> — — — — — — — — — — — —

Digitized by Google

Hvis endelig der reyses maa
Det kand ey være andet,
Lad Reysen kun til Elben gaae,
Saa Arven blir i Landet.

Jean de France är vidare borgarson, varigenom hans kavaljerslater bli ännu löjligare. Gyllenborgs spratthök är däremot greve, »ty Gyllenborg var icke den, som ens i diktningens värld ville nedstiga från de fina kretsarna», och i själva verket diskuterar pjäsen utom den redan nämnda frågan även en annan, som då debatterades inom den svenska adeln: frågan om förhållandet mellan den gamla adeln och de nyadlade ätterna, till vilka Gyllenborg själv hörde. Amiral Enterfelt ser ner på junker Torbjörn, vars far blivit rik och därför på någras förbön blivit adlad. Men om Gyllenborg föraktar penningadeln, så håller han däremot på, att man inom förtjänstadeln »icke utan sidvördnad för överheten, som är all heders källa, kan göra en skillnad mellan dessa (de nyadlade) och de förra tiders familjer». Ett redligt och öppet väsende, kärlek till fäderneslandet, trohet och lydnad för överheten »göra i mitt tycke en fullkomligare adelsman än hundrade tusen anor». Det var huvudsakligen ur de nyadlade ätterna, som hattpartiet rekryterades, och det var för deras anspråk, som Gyllenborg i sitt lustspel gjorde sig till tolk.

I sitt slag står Gyllenborgs komedi onekligen betydligt över Dalins tragedi. För det första rent språkligt. I Brynilda stöter man på ständiga bommar mot tragediens diktion, och Gyllenborg behärskar vida bättre komediens. Väl faller han ofta in i avhandlingsstilen, och någon naturlig samtalston kan han icke anslå, men han har tydligen bemödat sig därom och stundom även någorlunda lyckats. Karaktärsteckningen är såsom oftast i 1700-talets dramer abstrakt, och detta angives även genom själva namnen: baron Stadig och Sofia Gladlynt. Men man finner dock vissa ansatser till en mera allsidig psykologi. Hjältinnan, Lotta Enterfelt, är en ung, vacker och rik änka, som vid komediens början är beredd att räcka sin hand åt Hurtig. Men så småningom får hon blicken öppnad för dennes ytlighet och fäster sig i stället vid den allvarligare baron Stadig. Övergången är icke så illa tecknad. Hennes väninna, Sofia Gladlynt, gör, såsom Warburg anmärker, verkligen skäl för namnet, och över hennes skälmska karaktär vilar det en viss fläkt av poesi. I Torbjörn Ränterik, till vilken ingen motsvarighet finnes hos de Boissy, har han slutligen skapat en i någon mån humoristisk figur. Torbjörn tar först miste, tror, att kammarjungfrun Sara är Lotta Enterfelt och friar till henne, men när miss-

Digitized by Google

taget upptäckes, finner han sig godmodigt i situationen och står vid sitt anbud: »Ni är fuller inte så rik som er fru. Det kan vara lika mycket. Jag är rik nog både för mig och er. Men I är åtminstone så vacker, skam å sägandes. Säg nu rent ut: Vill ni ha junker Torbjörn Ränterik till man och herre eller inte? Sådant tillbud tör inte ofta göras er, minns det.»

Dalins komedi.

1738 kom den stormiga riksdagen och året därpå blev Gyllenborg kanslipresident. För litteraturen var han därmed förlorad. Dalin sökte då träda i hans ställe, och den 6 juni 1738 uppfördes hans komedi Den afwundsiuke. I de flesta avseenden står detta stycke tillbaka för Gyllenborgs. Hjälten Styrbjörn är en ren abstraktion av avundsjukan, och vid sidan av detta karaktärslyte har han inga andra egenskaper — den enda skulle i så fall vara, att han är fruktansvärt dum och lättlurad. Hans avundsjuka är för övrigt fullkomligt onaturlig. Det är alldeles nog, att han får höra, att det gått en annan väl, för att han skall hata denne och känna sig själv djupt olycklig, och vill man, att han skall bliva en person bevågen, är sättet att tala illa om denne. I sin byggnad är stycket alldeles efter Molières och framför allt Holbergs schema: en obetydlig och ganska ointressant kärlekshistoria, som föres till ett lyckligt slut tack vare tjänstfolkets list — ett motiv, som återgår ända till den antika komedien med dess förslagne slav. Här har motivet dock såtillvida varierats, att listen misslyckas och upplösningen åvägabringas genom en deus ex machina. Styrbjörn har förlovat sin fosterdotter Augusta med herr Philips son Adolph. Så får han höra, att herr Philip fått ett högt ämbete, ett rikt arv och en barontitel, och detta kan hans avundsjuka ej lida. Han bryter förlovningen och vill i stället gifta bort Augusta med en herr Kalf — en löjlig sprätt i den vanliga stilen —, men får så höra, att Philip råkat i olycka och ändrar sig, får veta, att man narrat honom och ändrar sig ånyo. Upplösningen sker därigenom, att Augustas bror och giftoman plötsligt uppenbarar sig och förenar de båda älskande. Komiken är lånad från harlekinaderna. Betjänten Nisse — som uppträder med harlekins träsvärd — förkläder sig till trollkarl och inbillar Styrbjörn, att han kan trolla all lycka bort från Philip. Medlet är emellertid, att Styrbjörn tar mot en grundlig bastonad av trollkarlen, och i sin avundsjuka underkastar han sig detta villkor. Sedan inbillar man honom, att han genom att taga på sig en hatt blir osynlig. Motiven äro ju välbekanta, men Dalin kan just ingenting göra av dem, och till Holbergs saftiga komik förmår han aldrig höja sig. Det enda fall, i vilket han måhända står över Gyllenborg, är i den jämförelsevis lediga dialogen. Dock faller även han icke så sällan in i prediko-

Digitized by Google

stilen. Så t. ex. har herr Philip ett mycket långt anförande, som börjar: »Jo, dygd är alltid dygd, min son. Hon är sig alltid lik. Hon är sin egen belöning. Hon är din dagliga fägnad. Hon blir din ro på ålderdomen, och utan henne kan du aldrig leva lycklig, fast du klev till den högsta lycka i världen», etc. etc. Även Styrbjörn satiriserar själv sitt karaktärslyte så eftertryckligt, att publiken antagligen fick fullt klart för sig, att avundsjuka verkligen var ett fel. Såsom lustspelsförfattare var Dalin således ej lyckad, och samma år som Den afwundsiuke uppfördes, framträdde en annan, sedermera länge bortglömd författare, som i själva verket hade större anlag för detta diktslag. Det var Reinhold Gustaf Modée, och det är Warburgs förtjänst att hava dragit honom fram ur glömskan.

Modée.

Modée, som var född 1698, tillhörde lågadeln och var ämbetsman, men han var tillika vetenskapligt intresserad och började 1742 utgiva en högst betydande och viktig urkundsamling: Utdrag utur alle ifrån den 7 december 1718 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer. Före sin död 1752 hann han utgiva fyra band av detta kolossala verk, som sedan fortsattes ända till 1829, då samlingen omfattade femton band (åren 1718—1794). Denne samvetsgranne ämbetsman var tillika frihetstidens mest begåvade dramatiker, och 1738 uppfördes av honom två stycken: Fru Rangsiuk och Håkan Smulgråt, det senare tryckt 1739, det förra först 1741. Redan titlarna säga oss, vilka lyten Modée här anfaller, i det förra rangsjukan, som ju förut både Molière och Holberg förlöjligat. Från båda har han fått uppslag. Upplösningen i Fru Rangsiuk erinrar såväl om Le bourgeois gentilhomme som om Don Ranudo di Colibrados. Men i det hela är stycket självständigt byggt. Själva huvudinnehållet är tämligen enkelt. Fru Rangsiuk vill komma sig upp, och tack vare hennes energi lyckas hennes beskedlige man, Jesper Mees, att bli först överdiktatör och slutligen generaldiktatör. Äran och skyldigheten att leva efter det nya ståndet kosta likväl pengar, och Jesper håller på att bli ruinerad. I sin högfärd vill Fru Rangsiuk gifta bort sin dotter med en greve, men hon älskar en herr Leonard, som dock är adelsman och som genom att kläda ut sig till generalskattmästare hos Stormogul lyckas slå greven ur brädet. Lika enkel är huvudintrigen i Håkan Smulgråt. Själva uppslaget har Modée naturligtvis fått från Molière, men intrigen i L'avare och Håkan Smulgråt är alldeles olika. I sin girighet vill Håkan trots sina åttio år gifta sig med en rik dam, och hans betjänt Truls narrar då honom att taga Ingrid, Truls' egen käresta, som han klätt ut till damen ifråga. Idéen påminner således något om Pernilles korte Frøyken-Stand. Men det

Digitized by Google

väsentliga i Modées bägge pjäser är så att säga harlekinaden, och den verklige hjälten i båda är betjänten Truls, som även uppträdde kostymerad som harlekin. Gyllenborg hade sökt att skapa en verklig komedi, redan Dalin hade högst betydligt närmat sig farsen, och Modées stycken äro faktiskt harlekinader, således i viss mån ett återfall till 1600-talets pickelheringsspel. Sådana passade onekligen bäst för publikens bildningsgrad, och Modée ägde en verklig vis comica, som satte honom i stånd att hålla åskådarnas skrattmuskler i rörelse. Truls är en blandning av dumhet och slughet, men framför allt en spjuver, som älskar kanaljeriet för dess egen skull och som har ett oförbränneligt gott lynne. Särskilt till sin fördel är han i Håkan Smulgråt, där han genom sina don juanslater förstår att balansera mellan de två rivalerna om hans kärlek, Maja och Ingrid, och där Håkan hela tiden betraktar honom såsom mönstret för en trogen tjänare. Mindre begåvad är han i Fru Rangsiuk, där han från betjänt upphöjes till bokhållare och där hans »honetta ambition» på ett roligt sätt parodierar herrskapets. I varje fall — det är gott lynne och fart i Modées båda stycken, och förmodligen voro de också de, som mest slogo an på publiken.

Christoffer Knöppel.
Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors.

Komediöversättningarna.

Men även här avbröts utvecklingen. Efter den tillfälliga stängningen med anledning av landssorgen 1741 upphörde de bildade klassernas intresse för Svenska skådeplatsen. Under åren 1737—1741 hade detta varit ganska livligt. Utom de redan nämnda författarna — Gyllenborg, Wrangel, Dalin, Modée och Hesselius — försågo åtskilliga andra av adeln den nya teatern med översättningar från franskan. Kammarherre von Olthoff, som var en bland entreprenörerna, översatte Le Grands treaktskomedi Plutus eller Mammon, som uppfördes den 4 oktober 1737 och, troligen med orätt, ansetts såsom invigningsstycket; vidare författade han under nästa år ett divertissement för konungens födelsedag. Baron Gustaf Palmfelt översatte Molières Qwinno-skolan, som uppfördes 1738, baron Carl Wilhelm Cederhielm Voltaires Brutus, som spelades i mars 1739, och Johan Ehrenström Molières Le festin de pierre (maj 1739). Men sedan drog sig, som sagt, adeln tillbaka, och det blev skådespelarna själva, som fingo söka att fylla repertoaren. Den förste, som vågade sig fram, var teaterns populäre harlekin, Peter Lindahl, som 1740 översatte Regnards Den tanckefulla (Le distrait) och sedan åtskilliga andra. Samma år började också två andra medlemmar av truppen, Gabriel Boding och Christoffer Knöppel, att översätta stycken för Svenska skådeplatsen, Boding Corneilles Cid, Knöppel Molières Les fâcheux. Året därpå följde Bodings Les fourberies de Scapin och

Digitized by Google

Knöppels L'école des maris. Sedan kommo dramer av Molière, Dancourt, La Motte, Saint-Foix m. fl. Översättningslitteraturen intill 1753 var således ganska rik, och de stackars aktörerna tyckas hava gjort allt, vad i deras förmåga stått att hålla företaget uppe. De försökte sig även såsom originalförfattare, Lindahl med sångspelen Menlöshetens tempel (1749), Arlequins jägarekonst (1753) och troligen även Syrinx (1747), Knöppel med offenbachiaden Gudarnas rådslag om fruentimret må fria sielft (1744) och Mötesplatsen i mörkret (1750). Men dessa ansträngningar hjälpte icke.

Stagnell.

Samma år som den svenska truppen nödgades lämna Bollhusteatern, uppträdde emellertid en ny författare, som icke kan frånkännas en viss begåvning. Det var Johan Stagnell, född 1711 och docent i Lund. Under åren 1751—56 vistades han i Stockholm och kastade sig då på dramatiskt författarskap. Stagnell var en rå, brutal natur, som under hela sitt liv var invecklad i bråk och processer. 1756 blev han lektor i Kalmar, men dömdes 1768 »för hetsig skrivart och andra förseelser på ett år vara förlustig sin tjänst med thy åtföljande lön, plikta 200 daler smt. samt göra avbön inför biskop och konsistorium». Han dog 1795. Den »hetsiga skrivarten» röjer sig ock i hans komedier, som därjämte äro ytterst grovkorniga. Hans mönster var naturligtvis Holberg, av vilken han dock företrädesvis senterade plumpheterna. I januari 1753 uppfördes hans Baron Sjelfklok och fröken Granlaga. De följande tyckas däremot ej vara skrivna direkt för teatern: Den lyckelige banqueroutieren (1753), Risbadstugan (1755) och Jesper Hjernlös, (1756); ett femte stycke, Amman (1756), har också tillskrivits honom, men knappast med rätta. Av dessa är Baron Sjelfklok något så när i samma stil som Swenska sprätthöken, men är betydligt grovare. Hans märkligaste stycke är otvivelaktigt Den lyckelige banqueroutieren, som behandlade ett ämne för dagen, det allt mera överhandtagande börsvingleriet. Hjälten i stycket, Goldfresser, har gjort konkurs, rymt och kommit tillbaka och gör nu upp med sina kreditorer, så att han får ett par miljoner över. Stycket har onekligen en realistisk kraft, som eljes ej finnes i frihetstidens lustspel, och gisselslagen drabba betydligt starkare, än då de andra anföllo avundsjukan, girigheten o. s. v. Dialogen är även ganska ledig, och Stagnell faller ej in i föreläsningstonen. Han moraliserar ej in abstracto. Man hade närmat sig 1760-talet — smädeskriveriets första gyllene tid i Sverige — och Stagnell var en bland dess första stormsvalor. Till denna skandallitteratur hör i varje fall hans Risbadstugan, som även däri är av ett visst intresse, att stycket bildar slutpunkten i den utveckling, som den svenska komedien genomgick under frihetstiden. Den hade börjat med Gyllenborgs båda stycken, som voro försök att på svensk scen omplantera den finare franska komedien, och

Digitized by Google

den slutar med Risbadstugan, som närmast visar, att teatern vänt tillbaka till 1600-talets kulturnivå.

Vid jultiden 1754 hade en skandal inträffat i Stockholms småborgerliga värld. En mindre handlande hade av någon anledning

Risbadstugan.
Gravyr av J. Gillberg. 1755.

givit sin hustru en örfil, hon hade beklagat sig för några väninnor, och dessa beslöto att tillsammans med den förorättade makan giva hustyrannen en grundlig avstraffning. Då han skulle gå och lägga sig, överföllo kvinnorna honom, lade honom framstupa, knäppte ned hans byxor och gåvo honom en så kraftig risbastu, att han under någon tid blev sängliggande. För att få åtminstone någon upprättelse stämde han de manhaftiga damerna, som för hemfridsbrott fingo plikta 70 daler smt. Detta blev nu en cause célèbre, händelsen relaterades i de handskrivna nyhetsblad, som skickades kring till landsorten, och det uppstod härom ett animerat »versekrig». Ämnet var således i hög grad aktuellt, och även Stagnell kastade sig på det, men hade — märkvärdigt nog — den smaken att, såsom i de franska tragedierna, låta själva huvudhandlingen försiggå bakom scenen: »de taga honom under vardera armen, leda honom bakom skärmen vid sidan av teatern, dit pigan följer efter; sedan höras slängar av ris och ett mumlande».

Digitized by Google

Inom det svenska dramat hade frihetstiden således blott kunnat göra en ansats, som efter några få år övergavs, och sedan sjönk teatern allt mera ned till 1600-talets nivå, både själva skådeplatsen och dramat. Kontakten med den europeiska kulturen upprätthölls i stället av den franska truppen, och det var tack vare det intresse, som denna skapat inom de bildade klasserna, som ett svenskt drama under den gustavianska tiden kunde uppstå.

Från titelbladet till Molière, Den girige. Carlscrona 1740.

Digitized by Google

SJUTTONHUNDRASEXTIOTALET

I hava nu hunnit fram till den mörkaste perioden i vårt lands senare historia. På mindre än ett halvt århundrade hade frihetstidens författning lidit fullkomlig bankrutt, och Horns visa regering var numera blott ett minne. De äldre årtiondenas aristokratiska rådsvälde hade förbytts nästan i pöbelanarki, och den verkliga makten hade övergått till några dolda och oansvariga partigängare, som på riksdagsklubbarna avgjorde statens angelägenheter. Huru det gick till på dessa klubbar, skildras i flera av denna tids dagböcker. Så skriver den unge Johan Gabriel Oxenstierna i sin dagbok den 28 juni 1769: »I afton var jag på klubben — ett ställe, som jag förr ej sett, men som förtjänar att betraktas för att kunna döma om det folk, som styr vårt rike. Här ser man kringom många bord en hop folk sysselsatta att spela och svärja. I den enes ögon målas harm och raseri och i den andres glädjen över en lycklig vinst. Utur dessa kretsar uppstiga tjocka dunster av en svart tobaksrök likasom ifrån spetsen av ett eldsprutande berg. Här rinna strömmar av dricka från en kullslagen butelj bland skärvor av sönderslagna tobakspipor. Än krossas glas mot väggarna, än ser man golvet överströs med sönderslitna kort — oskyldiga offer för en förargad spelare. Längre bort hör man halva ord av politik och riksdagsgräl. På detta ställe bo alla fåfänga förslag, ostadiga lagar, bestickningar, falska rykten ... Satser försvaras och bestridas med lika okunnighet och lika envishet. Dårskap och fylleri taga varandra i famn, och det lilla förstånd, en adelsman har, dränker han här i floder av punsch. Han tycker sig hava försvarat friheten, när ingen kan hindra honom att dricka så många glas han behagar. En annan lovar med högra handen sin ära och sin tro och tager bakom ryggen mutor för nästa votering med den vänstra. Man gör heliga löften och skrattar åt, att man beslutit att ej hålla dem.

Riksdagsklubbarna.

Digitized by Google

En partichef kommer in, han börjar tala från ett bord, varpå han stiger, hans starka röst tjänar till skäl. Han blir trodd i samma mån, som han skriker. Han svaras med ett skrålande av ja. Sedan förbinder man sig med glaset i hand att votera rätt och ej svika. Man dricker kungs, lags och frihets skål och raglar i fylleri av bara kärlek till fäderneslandet.» I november var Oxenstierna åter på klubben, där han bevittnade »ett supande, vars like jag aldrig sett». Vårt land — slutar han sin anteckning — ses nu ock »av alla andra makter med ömkan eller förakt». Den ära och det anseende, det fordom haft, har det nu förlorat.

De utländska mutorna.

Det sista var blott allt för sant. Riksdagsklubbarna voro faktiskt politiska börser, där riksdagsmännen mot kontant betalning sålde sina röster åt främmande makters ombud, närmast till varje partis s. k. operatörer. Detta korruptionssystem hade väl gamla anor, men vid frihetstidens slut hade skamlösheten stigit till en förut oanad höjd, och röstköpet bedrevs nästan öppet. För valrörelsen och den första månaden av 1771 års riksdag inlämnade mössorna en räkning på 3,379,000 daler kpt. till ryske ministern. Odhner har meddelat den och den förtjänar att läsas:

För adeln:

Respengar för 400 personer à 600 daler kpt	240,000
Till 300 adliga huvudmän à 3,000	900,000
För lantmarskalksvalet, 400 personer à 2,000	800,000
För val av 58 bänkmän à 3,000	174,000
Hyra för klubblokalen	10,000

Till underhåll första månaden:

Förändring och köp av fullmakter	180,000
Till flere bord	72,000
Underhåll av 400 personer à 600	240,000
15 operatörer à 2,000	30,000
20 d:o à 1,500	30,000
Klubbkostnader	12,000

För prästerna:

För talmans- och sekreta utskottsvalen	60,000
Underhåll av 40 personer à 300	12,000
Till 2 bord	6,000
Klubbhyra	5,000

För borgarna:

För talmans- och sekreta utskottsvalen, respengar m. m.	150,000
Underhåll av 70 personer à 600	42,000
4 à 3,000, 6 à 1,000	18,000
Klubbens hyra och underhåll	16,000
Till bord	20,000

Digitized by Google

För bönderna:

För talmansvalet till 70 personer	40,000
Månadsunderhåll för 60 personer à 200	12,000
Klubbens hyra och underhåll	10,000.

Härtill kommo 300,000 daler för andra utgifter såsom till underhåll av spioner m. m.

Sluträkningen lär hava stigit ännu högre, och därtill kommo de andra makternas tillskott. Englands mutor till de svenska riksdagsmännen stego enligt den brittiske ministern vid riksdagen 1769—1770 till 2,177,988 daler kpt. Frankrikes äro icke exakt kända, men enligt Malmström synas de hava belöpt sig till 3,900,000 livres eller åtminstone till 3,400,000. De mera nitiska mutkolvarna fingo dessutom särskilda gratifikationer; så fick Pechlin efter riksdagens slut 100,000 daler smt. av Ryssland, England och Danmark gemensamt. Mössan Löwenhielm, som 1765 blev kanslipresident, åtnjöt redan förut en årlig rysk pension av 6,000 plåtar och dessutom i taffelpengar 1,000 plåtar i månaden, så länge riksdagen varade. Huru vanliga dylika mutor voro, framgår bäst därav, att engelske ministern anmärkte såsom något märkvärdigt, att Ture Gustaf Rudbeck var en hederlig karl: »He is very remarkable because of his constant refusal to accept money on either side». Naturligtvis var han ej den ende, men tydligen voro de politiker ganska fåtaliga, som man ej ansåg sig kunna köpa.

Tjänstehandeln.

De utländska mutorna voro en betydande inkomstkälla för riksdagsmännen. Men många andra funnos. I sin förut citerade självbiografi har Gyllenborg berört en. Såsom vi där sett hade riksdagen tagit sig för att direkt tillsätta tjänster, och Gyllenborg fick i mutor för sin kammarrådsplats betala 3,000 daler. Han berättar i samband därmed en ganska rolig anekdot från 1762 års riksdag. Tjänsteförsäljningen — skriver han — »fortsattes med all möjlig skyndsamhet. Den började gemenligen i bondeståndet, i vars förmak de tjänstsökande sig trängde, bland vilka adelns ledamöter utgjorde största antalet. Den illparige Olof Håkansson, bondeståndets talman, nyttjade ett givet tillfälle att roa sig däråt på adelns bekostnad. Riddarhuset, som ogillade tjänstehandeln, avsände en deputation att föreställa bondeståndet dess lagstridighet och förklara sin önskan, att den måtte inställas. Olof Håkansson svarade sig vara förundrad över riddarhusets missnöje över bondeståndets förhållande, då likväl dess avsikt därmed isynnerhet varit att betyga dess aktning för ridderskapet och adeln, vars ledamöter voro de trägnaste att anhålla om någon befordran. Eller huru — tillade han, i det han vände sig till sitt stånd — är det någon av eder mina bröder, som söker någon karaktär?» Denna tjänsteförsäljning var tydligen ganska inbringande. Men även för andra ärenden visste vederbörande att taga betalt. Så beslöto ständerna att till änkesäte åt Lovisa Ulrika inköpa Fredrikshov. Priset sattes, enligt vad Gustav III berättar för sin mor, till 66,000 écus. Men detta

Digitized by Google

pris var fingerat, och i verkligheten betalades blott 50,000. Överskottet togo medlemmarna av sekreta utskottet, borgmästar Sundblad, kyrkoherden Wijkman m. fl., som genomdrivit utskottets beslut.

Riksdagsmännen förstodo ock att direkt och öppet se sig till godo av statsmedel, och aptiten stegrades från riksdag till riksdag. 1743 var lantmarskalkens arvode 20,000 daler smt., höjdes 1747 till 40,000, 1756 till 72,000 och 1762 till 120,000. Under samma tid steg arvodet för talmännen i präste- och borgarstånden från 2,000 till 60,000, för bondeståndets talman från 1,000 till 30,000.

De framstående partimedlemmarna hugnades frikostigt med pensioner, tjänster och gratifikationer, och även oppositionen blev ej alldeles lottlös. Ett exempel är karakteristiskt. Gustaf Reuterholm, som var mössa, inlämnade till 1762 års riksdag ett memorial, i vilket han framdrog åtskilliga missförhållanden i riksbankens styrelse. Innan memorialet offentliggjordes, vände sig emellertid lantmarskalken och bankodeputationens ordförande till honom och bådo honom återtaga det. Reuterholm gick in på detta mot det, att han fick fullmakt och lön som bankokommissarie. Bankodeputationen, som nu fick taga del av memorialet, förklarade, att deputationen upptog det »med det fullkomliga förakt, som förtal alltid hos oförfärade sinnen uppväcker», men egendomligt nog slutade protokollet därmed, att man likväl »fann för gott att på något sätt gratifiera baron Reuterholm». Deputationen fogade sig således i villkoret, men »på det banken icke måtte med penningar köpa sig sin egen skada och få inom sina murar en betjänt, som vore mot verket vidrigt sinnad», så skulle Reuterholm »genast och allt framgent få tjänstledighet». Reuterholm fick således en lön utan tjänstgöringsskyldighet blott mot villkor att tiga. Över huvud medförde partiets makt över riksbanken stora fördelar. Ett exempel kan anföras: det sätt, på vilket man belönade åklagaren i processen mot deltagarna i 1756 års revolutionsförsök, borgmästar Renhorn. Han fick nämligen löfte om en fullmakt som kommissarie i riksbanken med rätt till hela lönen i pension, när han så önskade. I december 1761 — berättar Hallendorff — »under pågående riksdag begärde Renhorn att efter samma riksdags slut få tillträda en just ledig bankokommissariesyssla. Detta bifölls av bankodeputationen, som tillika resolverade, att Renhorns fullmakt skulle antedateras till den dag (d. 11 mars 1761), då vikarie å platsen förordnats. Som expeditionen innehölls till riksdagens slut, kunde Renhorn kvarstå i sitt borgmästarämbete och sålunda njuta lön på två håll. Innan riksdagen ännu åtskilts — och alltså innan Renhorn faktiskt tillträtt bankokommissariesysslan — begärde han i

Digitized by Google

maj 1762 avsked från densamma med hela lönen i pension». Detta bifölls, och likaså antog man till hans efterträdare en kamrer Schagerström, som Renhorn rekommenderat och som naturligtvis fått betala honom för tjänsteackordet. Renhorn gjorde således en lysande affär. Andra sätt att utnyttja riksbanken funnos också. I början av 1762 beslöt sekreta utskottet att med anledning av krisen stänga banken för utlåning, men icke dess mindre beviljades sedermera betydande lån till hattarna Fersen, Kierman, Lefebure m. fl., »vilka — säger Malmström — »likväl såsom ledamöter av sekreta utskottet eller bankofullmäktige väl kände både utlåningsförbudet och dess nödvändighet».

Börskriserna.

Den politiska moralen var således fullständigt undergrävd. Men även den ekonomiska. Till en del berodde detta på regeringens finanspolitik, men även på förhållanden, över vilka denna icke hade någon makt, kopparprisets fallande, utländska börskriser o. s. v. 1760-talet blev därför en period av ständiga penningkriser med då för tiden oerhörda kursfluktuationer. Dessa hade i någon mån börjat redan 1738 samt ytterligare stegrats under det olyckliga ryska kriget och den i samband därmed stående ökningen av sedelstocken. I början var inflationen dock jämförelsevis lindrig. 1736 var kursen för rdr. hamburgerbanko 35.7 mark, 1740 hade den stigit till 37.1, 1743 till 44 1/4, 1744 till 45 3/4 och 1747 till 47, d. v. s. valutan hade sjunkit till nära tre fjärdedelar av namnvärdet. De utelöpande sedlarna voro då 8 1/2 miljon daler smt., varemot svarade en kopparkassa på blott 500,000 daler smt.[1] Följden blev, att man måste inställa inlösningen av sedlar, och i stället för metallvaluta fick man således en ren pappersvaluta. För att emellertid hindra inflationens fortgång och reglera kursen i förmånlig riktning inrättade man 1747 ett »växelkontor», d. v. s. man ingick kontrakt med ett i detta syfte bildat konsortium av finansmän, som mot en viss ersättning förbundo sig att upprätthålla en bestämd kurs. Till en början fungerade kontoret efter önskan, och kursen sjönk — 1753 nästan till 1740 års. Det var dock endast en tillfällig ljusning, och 1756 började åter en våldsam ökning: 1758 var kursen på Hamburg 55 mark och i oktober 1762 hade den, visserligen blott för en kort tid, stigit till 108 mark, d. v. s. sedeln hade fallit till en tredjedel av namnvärdet. 1763 inträffade därför en stark handelskris, som blev den förnämsta orsaken till hattregeringens fall vid den följande riksdagen. Förbittringen inom landet vände sig huvudsakligen mot grosshandlaren och borgmästaren Gustaf Kierman, som varit den ledande inom de olika växelkontor, som efterträtt varandra. 1765 anklagades han, och man yrkade, att han och hans medassocierade till staten skulle återbära icke mindre än 61 tunnor guld, som de olagligen inhöstat. Detta var säkerligen alldeles för mycket, men de anklagade medgåvo själva, att de under åren 1755—1764 haft en vinst på 13 tunnor guld och erbjödo sig slutligen att betala 40 tunnor guld, som även uttogos. Det

[1] Myntfoten var den i handel genom sin vikt fullkomligt ohanterliga kopparn. Denna ohanterlighet gjorde emellertid, att man jämförelsevis sällan framställde några krav på inlösen. Den svenska speciedalern (4 kronor) beräknades officiellt till 3 daler smt. = 9 daler kpt. = 36 mark kpt. En specie ansågs ungefär motsvara en rdr. hamburgerbanko. En tunna guld var 100,000 daler smt.

Digitized by Google

hjälpte emellertid icke, och Kierman dömdes till förlust av ämbete och burskap, en månads vatten och bröd samt livstids fängelse på Marstrand, där han 1766 avled; de andra börsmatadorerna, Lefebure och Claes Grill, fingo lindrigare straff.

I samband härmed började de nu rådande mössorna en våldsam deflationspolitik. I januari 1766 var kursen på rdr. hamburgerbanko 66 mark, men redan i december hade man pressat ned den till 42.9. I följd därav uppstod en ny handelskris, ännu svårare än 1763. Prisindex under dessa år visar därför oerhörda förskjutningar. 1750 var index 121, hade 1756 stigit till 150, var 1760 181, och steg under de följande åren till resp. 209, 258, 269 och (1764) till 321. Sedan började den nedgående rörelsen. 1769 var index 180, 1770 172. Dessa fluktuationer medförde naturligtvis ruinerande förmögenhetsförskjutningar och gingo särskilt hårt ut över alla löntagare. För industrien var deflationen också ödesdiger. 1764 funnos i sidenindustrien 783 vävstolar, men 1768 hade de nedgått till 488, inom ylleindustrien från 1,043 till 750, och arbetarna, som inom textilindustrien 1764 voro 14,359, voro 1768 blott 9,794. Dessa oroliga penningeförhållanden framkallade naturligtvis ett kolossalt börsjobberi och ett tygellöst nöjesliv — vad var det värt att spara, då man genom en lyckad kupp kunde förtjäna en förmögenhet och en sparpenning kanske dagen därpå var reducerad till en tredjedel av värdet? Långt bättre var det då att njuta av livet och låta slantarna rulla. 1760-talet blev därför det ekonomiska lättsinnets period.

Superiet.

Decenniet var också nöjeslivets gyllene tid. På söndagarna gåvos på riddarhuset konserter av hovkapellmästaren Zellbell, som anförde en orkester på femtio man, och tvivelsutan har Bellman här fått höra många av de melodier, som han sedan använde för sina sånger. På Bollhuset hade man det franska spektaklet, dramer, operetter och baletter. Parterren var »stående» och publiken ganska bråkig. I en artikel i Posten heter det: »Jag vill gärna och nästan helst ifrån parterren höra pjäserna och se dansen, men det bliver ej möjligt, och allt hederligt folk lär retirera sig därifrån, om man fortfar i ett så ohövligt uppförande». Ofta höllos även maskerader, trots det att Stockholms stads konsistorium i skrivelse till regeringen 1759 klagade över, »att maskerader anställas till Skaparens vanheder och andras förargelse med syndigt tidsfördriv långt in på nätterna samt att sådana nöjen alldeles utmärka ett till allehanda fräckhet benäget sinnelag, men ej ens äga grund i någon förnuftig hednisk moral, än mindre stå tillsammans med Guds ords föreskrift och Frälsarens efterdöme». Då tyckes verkligen ett förbud hava utfärdats, men endast för att kort därefter överträdas. Vidare hade man dansordnar såsom den 1760 stiftade Amaranten, som förut omtalats, och den fem år yngre Innocencen. Även sällskapsspektakler förekommo; åtminstone har man kvar några »divertissements», som givits vid dylika. Vinkällare, kaffehus, värdshus och krogar funnos överallt, och även apoteken kunde betraktas såsom

Digitized by Google

utskänkningsställen. Jag går dagligen — heter det i en tidning — »på apoteket om middagen, där en balsamerad provisor uppräknar och efter vars och ens behag iskänker åtskilliga magstyrkande kompositioner, essenser och spirituosa, som destilleras av franskt vin eller brännvin såsom slagvatten, kinderbalsam, kanelvin, krusmynta-vin, liljekonvaljevin och alla de sorter, som höra till medicinalia och ifrån ett apotek äro oskiljaktiga». Mot kaffe var man däremot av nationalekonomiska skäl mycket sträng, och 1766 utfärdades ett förbud mot den för »handelsbalansen» så farliga drycken. För att emellertid de gamla »kaffekokarne» ej skulle bli brödlösa, gav man dem året därpå privilegium på att »under namn av munskänkar hädanefter destillera brännvin och andra likörer samt dem jämte tévatten, dricka, honungsmjöd, enbärsviner och andra dylika drycker tillreda och försälja». Kaffehusen förvandlades således av nationalekonomiskt nit till krogar. Dylika funnos under växlande namn till ett antal, som förefaller oss nästan gåtfullt. I en uppsats i S. Eriks Årsbok har den bekante Stockholmskännaren Claes Lundin behandlat detta kapitel i 1700-talets kulturhistoria. Redan 1728 hade huvudstaden ej mindre än 42 »vinkällare», där man »både med logementer och spisning samt andra trakteringar kunde efter åstundan blivit ackommoderad»; vidare funnos »traktörer», hos vilka man åt (samt även drack), och »värdshus», där sjöledes ankommande genast kunde »få kvarter och bliva spisade». Men ännu fruktansvärdare var antalet »krogar». I Stockholms stads arkiv finnas s. k. kroglistor från denna tid, och av dem framgår, att det fanns 700 krognummer, av vilka mycket få voro vakanta. Då Stockholm vid denna tid räknade omkring 70,000 invånare, kom det således en krog på var hundrade invånare — kvinnor och barn medräknade. De flesta innehavarna voro änkor, och de manliga krogvärdarna hade vid sidan av krogrörelsen ganska växlande yrken, såsom sillpackare, gesäll, snickare, kungl. lakej, kyrkobetjänt o. s. v. Ett dylikt antal krogar tyckes även hava varit behövligt, ty superiet måtte hava varit oerhört, varvid man dock bör ihågkomma, att den tidens brännvin var betydligt svagare än vårt. Från en varning för superi, som härrör från 1754, anför Sylwan ett exempel på, huru mycket brännvin en person då kunde förtära per dag utan att överskrida måttlighetens gräns: »en god sup efter uppstigningen ur sängen för den slemfulla magens rensning, en på frukosten eller panacea på morgonkaffet eller téet, en god slunt litet före middagsmåltiden att uppväcka matlusten, en sup på fisken eller maten, en för aftonmåltiden och en efter måltiden såsom en nödvändig insövningssup» — således sju supar om dagen. Att detta verkligen

Digitized by Google

ansågs måttligt, synes framgå av en 1770 utfärdad kungörelse rörande den kvantitet av brännvin, som var och en beräknades behöva. Såsom resekost medgivas två kannor brännvin d. v. s. något över fem liter för den, som haver sju mils väg eller längre ifrån sitt hemvist, och en kanna allenast, när han på närmare väg färdas. Att Bellman, såsom en bevarad källarräkning visar, tog fem supar till en portion gädda, var således ej så märkvärdigt, som det förefaller oss.

Dryckenskapslasten har därför säkerligen aldrig varit så avskräckande under någon tid i vår historia som under 1700-talets senare del, och de flitiga forskningar, som gjorts rörande Bellmansfigurernas verkliga historia, giva förfärande inblickar i det sedliga förfallet. Människorna göra intryck av att vara fyllda av en rent djurisk brännvinstörst. Och vända vi oss till regering och riksdag, finna vi, att dessa nästan alls icke se frågan ur moralisk synpunkt, utan blott ur ekonomisk. Man förbjöd då och då införsel av utländsk spirituosa, emedan denna rubbade »handelsbalansen», men däremot gjorde man föga för att minska förtäringen av inhemskt brännvin, utan såg denna fråga huvudsakligen ur statsfinansiell synpunkt. 1747 gjordes husbehovsbränningen fri, men denna då högt skattade fördel fick det svenska folket köpa för en årlig avgift av 3 daler smt. för varje halvt till helt hemman samt i proportion för större egendomar, och skatten utgick, vare sig man brände något eller ej. Hur utbredd denna hembränning var, framgår bäst därav, att då 1756 ett förbud mot hembränning utfärdades, beslagtogos ej mindre än 169,132 brännvinspannor, d. v. s. en panna för var sjuttonde eller adertonde invånare i riket. Då i regeln årligen 30,000 tunnor spannmål förvandlades till brännvin, uppstod spannmålsbrist, och i följd därav måste utländsk spannmål införas. Vad man vann på den ena sidan, förlorade man således på den andra. Det var denna brist, som framkallade förbudet 1756, men brännvinstörsten var starkare än ekonomien. 1765 upphävdes förbudet, och icke ens nöden under hungeråret 1771 förmådde bryta riksdagens motstånd mot en inskränkning i rätten att bränna brännvin. Först efter ett nytt hungerår och *efter* revolutionen utfärdades den 1 sept. 1772 ett förbud mot tillverkning och försäljning av svenskt brännvin. Men som vi i nästa del skola se snarare tilltog superiet under den gustavianska tiden.

Liderligheten.

Dryckenskapen var en av tidens värsta kräftskador. Liderligheten var en annan, och även här giva oss kämnärsrätternas protokoll de mest ruskiga kulturbilder. Både tidningar och dikter namngiva en följd av beryktade jungfruhus och även huvudstadens mera be-

Digitized by Google

kanta damer ur halvvärlden. Kulturbilder av denna art lämpa sig emellertid knappast för trycksvärta, och det kan vara nog att anföra en enda, som jag redan i ett annat sammanhang berört. Kansliets krigsexpedition hade sin ämbetslokal på kungl. slottet, och *i*

Krogexteriör.
Gouache av okänd konstnär. Uppsala universitet.

denna lokal arrangerade de unga tjänstemännen en bal för »lilla Duvan, Lärkan, lilla Lambet eller Kalvsteken» — för att begagna de namn, under vilka tidningen Philolalus parrhesiastes utpekar de ifrågavarande damerna. I spetsen för tillställningen stod titulärlagmannen och kammarherren Hasenkampff, en medelålders man med ett stadgat rykte såsom roué. En dylik oförsynthet kastar ett nästan lika bjärt ljus över tidens levnadssätt som de mera drastiska interiörer, som domstolsprotokollen innehålla om »Platskans» och hennes gelikars liv.

Digitized by Google

Stockholm på 1760-talet.

I någon mån torde den ökade osedligheten i huvudstaden hava sammanhängt med det under frihetstiden betydligt ökade invånarantalet. Vid periodens början räknade Stockholm blott något över 40,000 invånare, men 1763 hade man hunnit upp till en siffra av över 72,000, varvid det i det hela förblev ända till 1840-talet. I förhållande till landets folkmängd (1750 1,780,000) var Stockholm då en betydande stad, ehuru ganska liten i jämförelse med våra dagars (453,000 invånare på en folkmängd i riket av 6,000,000). I följd därav kände man varandra då vida bättre än nu. En stackars fyllbult, som nu försvinner i den stora människomassan, var då en allmänt bekant personlighet, som alla sett ragla på gatorna, en rolig sällskapsmänniska, som nu blott är uppskattad i en enskild krets, var då känd i hela staden, en bryggare och en krögare likaså, och det är denna intima kännedom om gatans ryktbarheter, som bildar bakgrunden till Bellmans diktning. Denna befolkning var också sammanträngd på ett vida mindre område än nu, och Stockholm var ännu i stort sett begränsat till »staden inom broarna». Där, vid de smala gatorna, bodde borgarna och ämbetsmännen, ofta ganska trångt och med en efter våra förhållanden stor tjänstepersonal; så t. ex. innehades första våningen i ett hus i hörnet av Nygatan och Gråmunkegränden av den ansedde guldsmeden Gustaf Staffel jämte hustru, husjungfru, fyra gesäller, två lärgossar och en piga. Våningen två trappor upp beboddes av hans bror och kompanjon med husjungfru, fyra gesäller, två lärgossar och en piga. De voro dock förmöget folk. De fattigare voro naturligtvis vida mera trångbodda, och fem à sex personer i ett rum synes ej hava varit ovanligt. De förmögnare köpmännen höllo i de flesta fall till nere vid Skeppsbron, där de i samma hus hade bostad, kontor och varulager, de senare vanligen åt de mörka gränderna med deras ruskiga befolkning av sjömän, krogvärdar, birfilare och annat slödder, som företrädesvis höll till i trakten av Österlånggatan och Skeppsbron. Malmarna voro ännu föga bebyggda, Södermalm mest, där trakten mellan slussen och de bägge kyrkorna var jämförelsevis gott befolkad. Norrmalm var, om man frånser området närmast Strömmen, glesare bebyggd, och vid Klara norra kyrkogata var man redan ute på landet. Ett där beläget hus, i vilket Kellgren en tid bodde på 1780-talet, låg i en stor trädgård, för vars skötsel ägaren måste hålla sig med en särskild trädgårdsmästare, och bredvid trädgården hade han stora tobaksland. På höjden vid Johannes kyrka lågo ännu blott kojor, som enligt Elers' Stockholmsbeskrivning voro »så nedsjunkna i jorden, att taken äro i lika läge med gatan och hava till tomtens hägnad planket på taket». På samma sätt såg

Digitized by Google

Adolf Fredriks församling ut. Ladugårdslandet — nu Östermalm — upptogs av beteshagar och kojor, där kogubbar, sjömän och dylikt folk höllo till. Kungsholmen var i det hela en lantbygd, men där hade dock åtskilliga bryggare, garvare och andra »borgarkungar» sina fabriker och bostäder. Mera praktfulla byggnader funnos på norr blott i närheten av Norrbro. Där låg vid det nuvarande Gustav Adolfs torg det Torstensonska palatset, som på 1760-talet inköptes av den rike Claes Grill och 1783 såldes till prinsessan Sofia Albertina. Mitt emot låg Lillies palats, som på Gustav III:s tid ombyggdes till opera, och längre bort, på Blasieholmen, de Fersiska palatsen, det ena Axel von Fersens, det andra Carl Reinhold von Fersens — den senare med en hovstat på icke mindre än tjugofyra personer. Längre ut, men mitt inne i den nuvarande staden, hade borgarna, bryggar Westman och andra, sina »malmgårdar» och »fåfängor», närmast vad vi skulle säga sommarnöjen. Några egentliga parker för allmänheten funnos knappast med undantag för Humlegården. Denna, som från början, på Gustav II Adolfs tid, verkligen var en gård, där humle odlades, förvandlades av Kristina till en lustpark, som på hennes och hennes efterträdares tid dock blott disponerades av den kungliga familjen. Först på 1760-talet upplåts den för allmänheten, och 1773 öppnade Petter Stenborg där en sommarteater. Den egentliga promenadplatsen i Stockholm var därför Riddarhustorget, och vid detta samt i närheten lågo kaffehusen och boklådorna, där man samlades för att prata. Skeppsholmen, dit en avdelning av flottan var förlagd, var ännu avstängd, och Kungsträdgården betraktades fortfarande såsom konungens enskilda park. Sin glanstid hade den under Fredrik I:s tid. Östra alléen räknade då 145 almar och lindar, den västra 134. I orangeriet funnos pomeranser och citronträd, och utställda i krukor lagerträd, tamarisk, aprikos, persiko, ceder o. s. v. Utåt omgavs trädgården av en mur med gallergrindar, och genom dessa släpptes i regeln blott den förnäma världen. Vid grindarna stod vakt, som enligt en kungörelse 1763 skulle övervaka, att ej »gement folk av lakejer och drängar, pigor och tillväxta barn» släpptes in. I stället skulle de utanför vänta på sitt herrskap; först på Gustav III:s tid upplåts trädgården till en allmän promenadplats. Haga var på 1760-talet ännu en skogstrakt, och först 1771 inköptes området av Gustav III, vilken som bekant drömde om att här framtrolla ett svenskt Versailles. Av sina byggnadsplaner hann han emellertid blott utföra den lilla vackra paviljongen och den ståtliga park, som Bellman i en av sina sista dikter besjungit. Djurgården omtalas ofta, både i Bellmans dikter och annorstädes, men där-

Digitized by Google

med menas nästan alltid Djurgårdsstaden. Här fanns redan på 1600-talet en liten förstad till Stockholm. De äldsta bebyggarna voro kronans båtsmän och andra sjömän, kåkstaden växte alltmer och sträckte sig på Bellmans tid mellan Alkärret och Beckholmen — en mycket oregelbunden och ruskig stad med en ganska bråkig och ej vidare sedesträng befolkning, med en mängd krogar såsom Grönalund, Tyska paradiset, Dunderhyttan o. s. v. Djurgården var ett inhägnat område, dit man tilläts passera endast genom vissa portar och över fyra bryggor, till vilka man rodde från staden.

För att fullända bilden av Stockholm på 1760-talet bör man taga hänsyn till de hygieniska förhållandena. Av en förordning från slutet av 1760-talet framgår, att isen och orenligheten på gatorna fingo ligga kvar ända till slutet av april, då husägarna ålades att därmed utfylla de stränder, där dylik utfyllning behövdes. Vid tö bör staden således hava förefallit såsom ett hav av smuts. I ett plakat från 1763 klagas över, att stadens invånare ej låtit rengöra sina hus, varföre de för undvikande av »en skadelig stank» ålades att tvenne gånger i veckan låta sopa och rengöra gatorna. I följd av gatornas bedrövliga tillstånd begagnades av de förmögnare porte-chaiser eller vagnar, men ändock var det ej lätt att komma fram. I en tidning från denna tid, Stockholms Oordentligheter, heter det: »Så snart något spektakel, komedi, assemblé eller folksamling är uti Stockholm den mörka tiden av året, då måste man tillstå, att ock den uslaste ordning är ibland becklampor och vagnar. Då förefaller alltid skrik, trätor, fastkörande, svordomar, slagsmål — ja, ofta livsfara för dem, som gå på samma gata, då vagnarna köra fram att avhämta sitt herrskap». Ty lika dåligt som väglaget var, lika dålig var gatubelysningen — små hornlyktor eller s. k. lanternor med ett talgljus eller en oljelampa. De skulle tändas, när det blev mörkt, men som meningarna härom ofta voro delade, bestämdes 1769 vissa klockslag. Vid midnatt upphörde all belysning, och staden försänktes då i ett djupt mörker. Nattvandraren måste därför själv lysa sig fram med en handlykta; och en dylik nattpromenad i närheten av Österlånggatans krogar kunde ofta vara ganska livsfarlig. Utom av slagsmål och kroggräl störtes nattron också av nattväktarnas rop, olika i olika församlingar, på Kungsholmen: Klockan är... slagen, Gud bevare vår stad från eld och brand och från tjuvars hand, klockan är... slagen. Bönen mot eldsvådor var i hög grad av behovet påkallad, ty dylika förekommo ofta och fingo i följd av de dåliga släckningsanstalterna en betydande omfattning. 1759 inträffade en just i närheten av Bellmans barndomshem. Maria gamla kyrka brann då ned, och enligt Posttidningen härjades ej

Digitized by Google

mindre än 28 kvarter i närheten av Södermalms torg och Hornsgatan, en mängd personer blevo fullkomligt ruinerade, och ganska många av de i Bellmans dikter figurerande fyllbultarna hade genom denna olycka blivit först tiggare samt sedan genom fattigdomen och spriten sjunkit allt djupare. En dylik eldsvåda måtte hava företett en bild av obeskrivlig förvirring. Jag har märkt — heter det i en tidning — »att vid en vådeld kommendera alla, som hava rosor, armband, brickor, käppar och andra tecken. Alla skrika förtvivlat, bliva således torra i strupen, löpa in här och där efter en sup, en klunk öl eller vin, då den, som gör gagnet, läskar sig ur vattenkaret vid sprutan. Jag förbigår att anmärka en del folk, som alltid vid vådelden äro fulla eller åtminstone bära sig åt, som de vore fulla, vilket man sluter av deras uppförande.»

Det var detta Stockholm, som var Bellmans stad och som han skildrat med en åskådlighet, till vilken någon motsvarighet knappt finnes i 1700-talets hela litteratur.

Vignett av Elias Martin ur Bacchi Tempel.

Digitized by Google

B E L L M A N

Bellmans förfäder.

Å 1650-talet flyttade en tysk skräddare vid namn Martin Casten Bellman från Bremen till Stockholm, där han 1663 gifte sig med Barbara Klein, dotter till en annan tysk mästare, vilken några årtionden förut kommit till Sverige. Deras äldste son hette Johan Arndt Bellman och föddes 1664. Efter vad det förefaller tyckes han hava varit ett brådmoget musikgeni, och enligt uppgift av hans minnestecknare Johan Upmarck skall han redan före fyllda elva års ålder hava blivit anställd i hovkapellet. Med detta följde han vid kröningsfesten 1674 till Uppsala, där Olaus Rudbeck, som var musikentusiast och skapare av det akademiska kapellet, tyckes hava fäst sig vid honom, och då Bellman 1678 inskrevs såsom student, skaffade Rudbeck honom ett musikstipendium, som satte honom i stånd att fullfölja studierna. Sonsonens musikaliska begåvning var således ett släktarv. Även i andra avseenden var Johan Arndt Bellman en begåvning, och 1699 befordrades han till eloquentiæ professor. Tio år senare avledo emellertid både han och hans maka, och vid blott två års ålder var skaldens far, Johan Arndt d. y., således föräldralös. Huru han uppfostrats, känner man ej; troligen var det av mormodern fru Katarina Daurer, som var relativt förmögen och bodde i Stockholm. Student tyckes han, ehuru professorsson, aldrig hava blivit, men inskrevs det oaktat såsom kanslist i kanslikollegium, där han sedan avancerade, slutligen till protonotarie. 1749 övergick han till slottskansliet, där han blev sekreterare, men tog redan 1763 — då han således blott var femtiosex år — avsked på grund av svag hälsa och hugnades kort därefter med lagmans titel. Han dog två år därefter, 1765.

Bellmans födelsehus.

1738 hade han gift sig med Katarina Hermonia, dotter till kyrkoherden i Maria, och i detta äktenskap föddes, troligen den 4 februari 1740, såsom det äldsta barnet den blivande skalden, som vid det

Digitized by Google

dagen därefter förrättade dopet erhöll namnen Carl Michael. Huset, i vilket han föddes, låg i hörnet av Hornsgatan och Björngårdsbrunnsgatan (nu Bellmansgatan) och ägdes av hans fars mormor, fru Katarina Daurer. Detta hus revs så sent som omkring 1901, under det att det, som före arkivarien Bolins undersökning uppgivits såsom födelsehuset (Bellmansgatan 24), blott så till vida kan sägas hava varit det, att det stått på den plats, där ett annat fru Daurer tillhörigt envånings stenhus legat. Detta ersattes redan omkring 1773 med ett nytt, vilket nu också skattat åt förgängelsen. I hörnhuset, det s. k. »stora» Daurerska huset, flyttade Johan Arndt Bellman in vid sitt giftermål 1738, men då barnskaran vuxit, lämnade han 1743 det stora huset, där den gamla mormodern bodde, och slog sig i stället ned i det lilla, där således skaldens barndom förflöt. Några år efter fru Daurers död såldes det stora huset till Polhem (1746), under det att det lilla övertogs av Johan Arndt Bellman, som först 1763 sålde det.

Enligt vad Gjörwell uppgiver skall Johan Arndt hava fått litet pengar med sin hustru; något ärvde han också från mormodern, och familjen var således någorlunda burgen. Det behövdes ock, ty den ökades betydligt. Skalden uppgiver, att hans mor »hade vänt sig att ligga i tjugoen barnsängar — honny soit qui mal y pense — men detta lekverk gjorde husets ruin». Talet »tjugoen» torde dock vara en poetisk överdrift, ty de mera tillförlitliga kyrkböckerna i Maria känna blott till femton barn i familjen, ett i varje fall ganska aktningsbjudande antal, även om sju av dem avledo vid späda år. Det behövdes därför pengar i huset. Med lagman Bellmans förmögenhet gick det i följd härav starkt tillbaka, och då han dog 1765, blev det urarva konkurs efter honom.

Den första uppfostran.

Tonen i hemmet tyckes hava varit starkt pietistisk. Förmodligen var det fadern, som i detta fall tryckte sin stämpel på hemmet — redan det i släkten Bellman förekommande namnet Johan Arndt tyder på detta — ty kyrkoherden Hermonius var en sadelfast ortodox, som nitiskt höll efter de stackars »gråkoltarna», och hans dotter, skaldens mor, beskrives av sonen såsom »vacker som en dag, oändligt god, charmant i sin klädsel, vänlig mot alla människor, delikat i umgänge» och med en förträfflig röst — en karakteristik, som just icke tyder på pietism. Emellertid har Bellman nog ärvt drag från bägge föräldrarna. Karakteristiken av modern passar in också på honom själv — godheten, vänligheten, älskvärdheten — och även av faderns pietism fanns det hos sonen ett gry: känslosamheten och, trots alla bibelparodier, en oreflekterad barnafromhet, som förblev alldeles oberörd av upplysningsfilosofien.

Digitized by Google

Skalden växte upp nästan som på landet, ty ännu så länge var Maria församling snarast en trädgårdsstad. Kvarteret, där familjen bodde, hette Rosendal och upptogs till större delen av trädgårdar, av vilka en del på Bellmans tid avskildes för att bilda det nuvarande Adolf Fredriks torg. I en efterlämnad essay har den tyvärr för tidigt bortgångne Bellmansforskaren Ivar Simonsson förträffligt karakteriserat denna trakt. I hjärtat av församlingen, nära kyrkan, stod Bellmans födelsehus, och såsom barn kom han säkerligen mycket sällan utom denna värld. »Den var en värld för sig. Den låg mellan Dantobommen i öster och Bensvarvars i väster eller kanske rättare ända bort till Liljeholmsbron, där källaren Draken låg. I det nordöstra hörnet hade man en utsikt över Stadsgården, där de främmande fartygen från Cadix och Dublin lågo och varifrån de holländska och engelska skepparna letade sig upp till krogarna och jungfruhusen på Södermalm. När han såg de segelstinna skeppen, drömde han säkert ännu intensivare den ungdomsdröm, som han gick och bar på — att få resa ut till sin farbror, som var konsul i Cadix. Där emellan låg Stockholms då fattigaste och ett bland dess krogrikaste områden.» Strax bredvid kyrkan befann sig skolan, och med pojkarna i denna har Carl Michael helt säkert mången gång lekt på kyrkogården. Men det är ett misstag av honom, då han i sin 1794 författade självbiografi uppgiver, att han vid sex års ålder börjat sina studier i Maria skola. Matrikeln upptager ej hans namn, och skolan var blott en fattigskola, där protonotarien Bellmans son icke gärna kunde gå. I stället uppfostrades han av enskilda informatorer. Av den förste — berättar han — »har jag lärt stava med tillhjälp av en liten pinne, som då brukades, nämligen med ett litet hästhuvud på». Dessa informatorer voro av ganska växlande art. Petrus Norman, som 1748 var

Bellmans far.
Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors.

Digitized by Google

informator i kungl. sekreteraren Bellmans hus, var en snål och enfaldig prästkandidat, den näste, Svanljung, var en person, »som ingen aktade, utan har jag tillika med nu levande spannmålshandlaren eller grossören Kellbeck givit honom stut» — disciplinen tyckes således ej hava varit den bästa. Den följande, vid namn Höckert, som sedan kom in i tullen, sökte fåfängt lära honom matematik: »han slog mig på fingerstumparna med linjalen, för det att jag ej ville kunna Euklides och den tidens metafysica». Men — fortsätter han — »äntligen uppklarnade dagen. Mina föräldrar hade funnit, att då jag låg i feber, hade jag under paroxysmen talat allting på vers och sjungit dem för min mor så väl, att alla fallit i förundran.» Till husets vänner hörde även den vittre Abraham Sahlstedt, och på hans rekommendation tog man nu till gossens informator en likaledes vitter man, Claes Ludvig Ennes. »Av honom lärde jag att hantera Apollos lyra; under hans inseende har jag författat flera brev och poesier, ibland dem (1755) översättningar av psalmer i Halliska psalmboken. Dessa översättningar, jämte flera brev på tyska, engelska, italienska och fransyska av min hand, lära förvaras hos presidenten Rosenadler i dess bibliotek hemma.»

Bellmans mor.
Silhuett i Wadströmska samlingen. Finlands statsarkiv. Helsingfors.

Bellman och Vetenskapsakademien.

Meningen med de studier, som Bellman drev för sin informator, var tydligen att utbilda honom i språk för att sedan skicka honom till Cadix, där farbrodern då var svensk konsul. Denne tyckes hava varit fästad vid broderns barn och insatte dem i sitt testamente till huvudarvingar. Av någon anledning övergav man emellertid denna plan och tyckes ett ögonblick hava funderat på att av Carl Michael Bellman göra en svensk vetenskapsman. Försöket förefaller egendomligt. I början av året 1757, just då han blev sjutton år, antogs han nämligen till »ämnessven» i Vetenskaps-

Digitized by Google

akademien.[1] Att säga, vad därmed menades, är ej lätt. För att antagas skulle fordras, att kandidaten visat »prov av sitt snille och håg för vetenskaper». I tillämpningen var man likväl mycket liberal, och ofta antogos gossar på en tolv eller fjorton år. Den enda kvalifikation, som faktiskt behövdes, var en rekommendation av någon ledamot, och den tyckes Bellman hava fått av presidenten Rosenadler. Meningen var utan tvivel, att ämnessvennerna, som voro närvarande vid akademiens sammankomster, därigenom skulle så animeras för vetenskapliga »rön», att de i framtiden kunde bliva medlemmar. Med Bellman gick detta icke, och någon stor naturvetenskapsman blev han aldrig. Den högtidliga receptionen slog likväl mycket an på sjuttonåringen. Jag blev — skriver han — »efter den tidens sed mottagen på riddarhuset i akademiens rum samt införd av tvenne ledamöter; bergsrådet Adlerheim var den ene; den andre har jag förglömt» — det var den enda akademiska utmärkelse, som Bellman i sitt liv fick mottaga, om man undantager, att han kort före sin död blev medlem av Musikaliska akademien och fick det s. k. Lundbladska priset av Svenska akademien.

Bellman i riksbanken.

I slutet av året fick Bellmans far en annan plan: att göra sin son till finansman. I december 1757 inlämnade nämligen Carl Michael Bellman en ansökan till fullmäktige i riksbanken att bliva i bankens tjänst antagen, och därvid åberopade han sin kunskap »i humanioribus och språken jämte god övning uti skrivande och räknande samt bokhålleriet»; det senare hade han lärt för sekreteraren Djurman. Ansökningen bifölls och Bellman antogs på prov, möjligen därför, att hans morfar, kyrkoherden Hermonius, i livstiden varit fullmäktig. Provtiden varade till den 27 juni 1759, då fullmäktige »i anseende till det goda vittnesbörd om flit och skicklighet, som Carl Michael Bellman under dess provtid i banken sig förvärvat», utnämnde honom till extraordinarie i verket. Därmed avslutades en period i Bellmans liv och en ny började. Vid ett troligen tillfälligt besök i Uppsala hade han visserligen den 3 november 1758 skrivit in sig i Stockholms nation, men terminen var då nära slut, under den nästa var han ej närvarande, och några studier vid universitetet har han troligen icke drivit. Någon examen fordrades ju icke för inträde i verken, och det var alls icke ovanligt, att ynglingar skrevo in sig vid universitetet utan att där stanna; det kunde ju alltid gälla såsom en merit. Och i en tjänsteansökan åberopade Bellman verkligen denna akademiska merit.

[1] Listorna över ämnessvennerna äro mycket ofullständiga, och saknas (med ett undantag) alldeles för tiden 1757—1766. Men Bellmans egen uppgift är tvivelsutan alldeles riktig.

Digitized by Google

Bellman var vid denna tid ännu icke tjugo år, men hade likväl en ganska omfattande författarverksamhet bakom sig, ehuru den icke låter oss ana den blivande Fredmansskalden. Han hade, som vi nyss sett, redan som femtonårig gjort översättningar från den pietistiska sångboken, vilka han dock ej tryckte, och 1757 började han — med fullt utsatt namn — att införa religiösa dikter i Salvius' Lärda tidningar; samma år utgav han även några större, religiösa översättningar: D. von Schweidnitz' Evangeliska dödstankar (delvis på vers) och Dufours Undervisning, lämnad af en fader åt sin son. Det förra arbetet tillägnade han modern, det senare farbrodern i Cadix. Även i de följande årgångarna av Lärda tidningar fortsatte han sina andliga betraktelser, och 1758 tryckte han ett moraliskt satiriskt poem, Tankar om flickors ostadighet, som tyckes hava väckt en ganska stor uppmärksamhet och framkallade ett av frihetstidens många »versekrig». Ännu 1760 utgav han ett dylikt poem, Månan, som kan betraktas såsom en Dalinimitation.[1] Men 1759 hade en förändring inträtt i hans yttre liv: han hade blivit »extraordinarie», kommit in i den yngre ämbetsmannavärlden, och detta medförde ock en relativt hastigt ändrad livssyn.

Första arbeten.

C. M. Bellman.
Miniatyr av A. U. Berndes. Tillhör skogsförvaltare F. W. Kugelberg. Stjärnfors.

I sin självbiografi anför Bellman en episod, som trots ämnet är nästan rörande. 1759 — skriver han — »var jag första gången plakat, sovande i min mors knä, sedan jag hos holländske ministern Marteville på söder, i grannskapet av mina föräldrars hus, tagit mig ett pontaksrus.

[1] Två andra arbeten — Konsten at uptäcka en obekant masque (1757) och en översättning av Scrivers Sanna christendom (1761) — hava också tillskrivits Bellman, men utan säker grund.

Digitized by Google

Jag kom hem så röd och skön
Efter middagen mot fyra,
Då till dagens aftonbön
Man såg folket sig utstyra.
Mina systrar, pjåkiga,
Med bindmössor, syntes niga,
Men jag rosenblommig stiga
Till min mor och kjortlarna.

»Min Carl Michael», sade hon,
»Var, min gosse, har du varit?»
Åh, min mor, jag har erfarit
En mig något stor portion.
»Jaså, så så, Calle lilla,
Luta då ditt huvud ner,
Lägg dig på mitt knä, jag ber.
Vet, din mor vill dig ej illa.»

Bellman kommer med i Stockholmslivet.

Det är Bellmans Pietà — originell som allt i hans liv, men onekligen med en viss poetisk charm över sig. Katarina Hermonias son hade kommit ut »i världen», och av denna skulle han snart bliva bergtagen. Ännu fortsatte han väl några år att skriva andliga betraktelser på vers, men vid sidan av dessa började han nu att författa dikter av en betydligt mera världslig natur. Att med någon säkerhet bestämma året, då dessa nya strängar anslogos, torde vara omöjligt. Steffen, som grundligast satt sig in i denna fråga, är dock böjd att förlägga denna andra period av Bellmans skaldskap till åren 1762—1768. Ungefär vid denna tid bör det yttre omslaget i Bellmans liv hava skett, 1760, 1761 eller 1762 — det sistnämnda året är hans äldsta kända skuldsedel daterad — och av detta liv äro dikterna en avspegling. Vid nitton års ålder hade han, som sagt, på sommaren 1759 blivit antagen såsom extra ordinarie — såsom alla andra utan någon lön, blott med ett ovisst hopp om befordran. På nyåret 1761 skaffade han sig likväl en liten extra inkomst genom att uppvakta herrar fullmäktige i banken med en versifierad nyårsönskan, som fullmäktige funno vittna om »en god disposition till poesi». Till belöning fick han en gratifikation av 150 daler kpt., som emellertid försiktigt nog utassignerades »av dispositionsmedlen under namn av en viss utgift, på det andra till skaldekonsten mindre fallne extraordinarier ej måtte av denna belöning taga sig anledning att med ingivna poetiska skrifter söka diskretioner». På sommaren samma år inlämnade han en ansökan om lön på stat, men utan att denna begäran hade någon påföljd. Ett året därpå gjort försök att få en plats som kamrer i militiestatens änke- och pupillkassa misslyckades också. Han var således

Digitized by Google

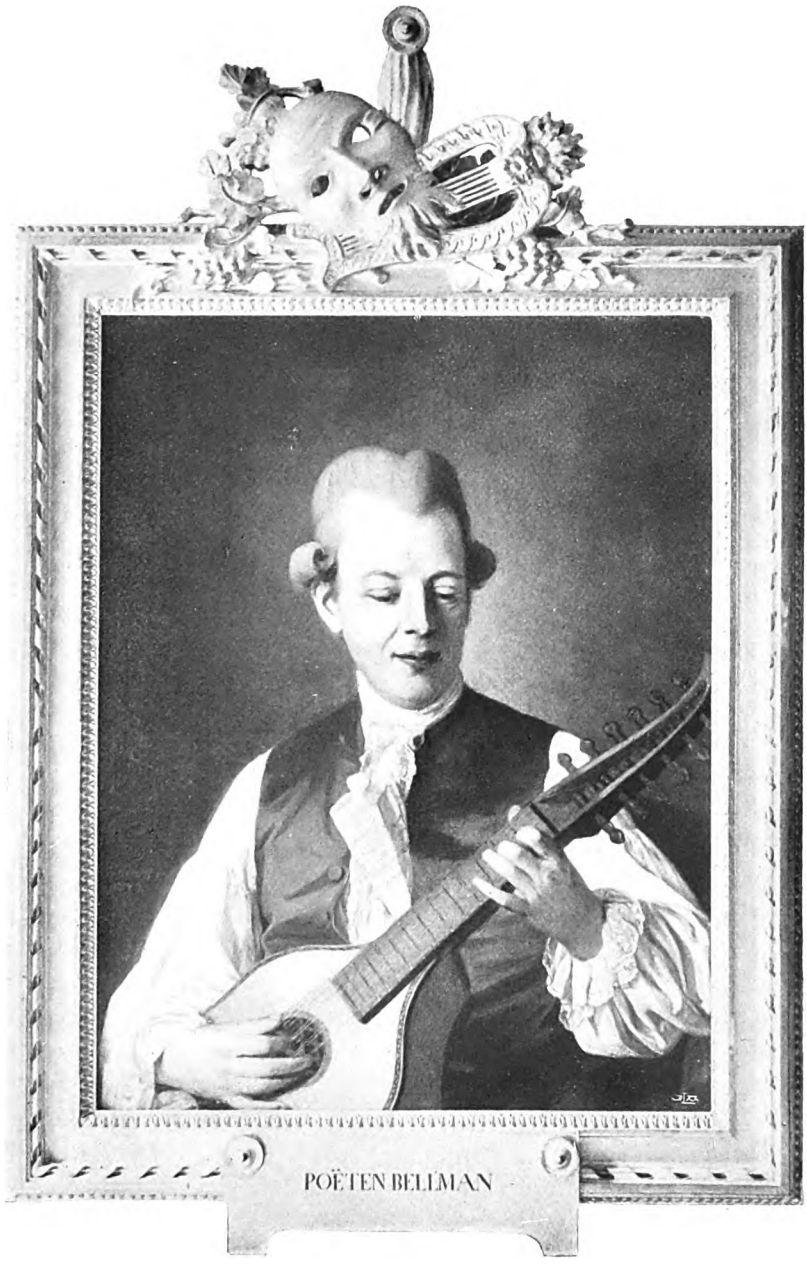

Oljemålning av Per Krafft d. ä. Gripsholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

för sin existens hänvisad till det understöd, som fadern kunde giva honom, och denne hade det själv ganska brydsamt, sjuklig som han nu var och omgiven av en talrik barnskara. Sitt hus, som var värderat till 43,800 daler kpt., hade han redan intecknat för 18,000, och i oktober 1761 måste han taga ett nytt lån på 11,750 daler. Att han kunnat offra några avsevärda summor på sin äldste son, är således ej troligt, och det återstod då intet annat för denne än — att låna. Några banker för dylika transaktioner funnos då icke, och han måste därför anlita privata diskontörer. Olyckligtvis tyckes detta hava varit en mycket lätt sak, och utan tvivel funnos äldre kamrater, som kunde lära honom de nödiga greppen. De unga tjänstemännen i banken levde ett glatt liv med baler, maskerader, spel, middagar o. d., pengar hade de icke, och för att skaffa sig dem skrevo de obesvärat på borgen åt varandra. På dessa värdepapper fingo de verkligen lån — tyvärr mot mycket höga räntor. Men vad betydde det? Morgondagen finge hava sin egen omsorg! 1762 började emellertid handelskrisen, låntagarna ville ha igen sina pengar, och så kom den stora kraschen. De unga herrarna blevo lagsökta, och då det icke hjälpte, fingo de vandra till gäldstugan eller rymma. För att blott tala om bankens unga tjänstemän, råkade icke mindre än tretton av dem ut för endera av dessa eventualiteter — bland dem Bellman, som på sommaren 1763 nödgades företaga en ej fullt frivillig resa till Fredrikshald i Norge. Hans skulder voro icke obetydliga, 17,446 daler kpt.[1] — en del av dessa berodde dock på borgensförbindelser; så hade han tecknat en borgen å 1,600 daler för en kontorsskrivare Ekman, som kom på gäldstugan. Det var således hårda tider för det »unga Stockholm», och i oktober skrev Sigge Sparre till sin vän Carl Bonde: »Aldrig har här varit värre järntider än nu ... Sedan nästan alla handlande banquerouterat, så är här bliven en sådan brist på penningar, att vi stackars sekreterare, som tjäna par honneur, snart bliva allihop Holbergs poeter, nämligen med hjärta på armbågen. Bellman hava vi sänt till Trondhjem[2] för att beställa rum åt oss, och vi vänta nu alla dagar att få svar av honom, sedan han nu fått lov att komma hem på lejd». Det sista är riktigt. Den gäldenär, som ej kunde göra rätt för sig, häktades, och för att undgå detta öde var det brukligt, att vederbörande rymde till Fredrikshald och därifrån begärde lejd att få komma tillbaka i riket utan att bliva häktad. En dylik begäran hade Bellman nu insänt till konungen. Han berättar där, att han »mot ganska dryga interessen» uppnegocierat penningar

[1] Med hänsyn till kursen skulle detta i vårt mynt väl motsvara ungefär 4,000 kronor.

[2] Felskrivning för Fredrikshald.

Digitized by Google

— hur mycket visste han icke! — och nu anhöll han att få komma tillbaka för att få göra upp med sina kreditorer. Lejden beviljades, och den förlorade sonen återvände på senhösten 1763 till fadershemmet — säkerligen ej hälsad med någon entusiasm. På sommaren 1763 hade fadern tagit avsked från sin plats såsom sekreterare i slottskansliet — icke osannolikt därför att han behövde pengar och i följd därav mot ackord avstått platsen åt en annan. I november 1762 hade han av den Grillska firman lånat 5,000 daler, i januari 1763 ytterligare 24,000. Och nu kommo sonens affärer till.

Manufakturkontoret, tullen och nummerlotteriet.

Efter avskedstagandet hade Johan Arndt Bellman bosatt sig på landet, i Brännkyrka, och dit flyttade också flyktingen från Norge. Försöket att i godo göra upp med fordringsägarna strandade, och inför Svartlösa häradsrätt fick Bellman begära sig själv i konkurs. Redan förut, i november 1763, hade han, väl ej alldeles frivilligt, hos fullmäktige i riksbanken anhållit om avsked ur bankens tjänst, enär han hade »den bästa apparance att göra större lycka annorstädes». Naturligtvis bifölls denna begäran, och därmed stod Bellman vid tjugotre års ålder utan både plats och existensmöjligheter. Den »apparance», varpå han i sin avskedsansökan syftade, var troligtvis det vid 1739 års riksdag inrättade manufakturkontoret, som styrdes av åtta av ständerna utsedda fullmäktige. Till dem inlämnade Bellman i augusti 1764 en ansökan, i vilken han anförde, att »hans hug förnämligast fallit på den delen av rikets ekonomi, som riksens ständer lämnat under manufakturkontorets vård», varför han begärde att bliva i verkets tjänst anställd. Kommissarien Anders Lissander vitsordade hans »naturliga kvickhet» och lovade att taga honom under sin särskilda tillsyn. På grund av detta förord blev han antagen — utan lön, blott med ljuspengar och arvode för renskrivning; under åren 1765 och 1766 erhöll han i arvode troligen 1,200 daler kpt. samt 192 daler i ljuspengar (enligt dåvarande kurs icke ens 200 kronor om året). Men så föga lysande denna ställning än var, blev den likväl av kort varaktighet. Ty vid 1766 års riksdag indrogs hela manufakturkontoret, året förut hade Bellmans föräldrar dött, och urarvakonkursen efter dem hade börjat. De moralister, som så starkt fördömt Bellmans ekonomiska lättsinne, synas dock böra medgiva, att alla dessa fakta kunna betraktas såsom en åtminstone förmildrande orsak.

Å den andra sidan kan man villigt medgiva, att Bellman ej passade för tjänstemannabanan. Just under dessa år utövade han sin mest betydande skaldegärning, och om han för denna tillbakasatte några protokoll, bör detta kanske ej räknas honom till last. I tjänsten såg han blott ett levebröd, och då nu manufakturkontoret

Digitized by Google

med utgången av 1766 upphörde, måste han se sig om efter en ny plats. I augusti följande år blev han antagen till extraordinarie i generaltulldirektionen, och där blev han t. o. m. befordrad, i maj 1768 till kopist med en lön av 250 daler smt., och i april 1770 till kanslist med en lön av 350 daler smt. Men samma otur, som förföljt honom i manufakturkontoret, följde honom även här. Efter revolutionen 1772 indrogs generaltulldirektionen, och verket ställdes under kammarkollegiet. De gamla tjänstemännen fingo likväl bibehålla sina löner, till dess att de erhöllo flyttning eller befordran till annan tjänst. Bellman gick härigenom miste om befordran, men för övrigt lämpade sig denna anordning förträffligt för honom — 350 daler smt. om året och ingenting att göra. Denna, visserligen obetydliga, lön uppbar Bellman således ända till sin död, och tack vare Gustav III:s personliga ingripande fick han på 1770-talet åtminstone ett existensminimum. 1773 började det s. k. nummerlotteriet, och sekreteraren vid detta åtnjöt en lön av 1,000 daler smt. I slutet av 1775 avled den förste innehavaren av platsen, och i en versifierad skrivelse till konungen gjorde Bellman då en ansökan om att få bliva hans efterträdare. Gustav III tog sig an den stackars poeten och skrev — på franska — ett rent förtjusande brev till fru Stierngranat, maka till en av direktörerna, med den påföljd, att Bellman i januari 1776 utnämndes till sekreterare. Med en viss rätt betraktade han platsen såsom en sinekur; så uppfattades den både av konungen och av direktionen, och ett dylikt betraktelsesätt var under frihetstiden ytterst vanligt — man hade ju icke något annat sätt att utdela litterära understöd, och Bellman kunde därför anse sig vara i sin goda rätt att endast sällan taga någon befattning med ärendena i nummerlotteriet. I stället överlät han dem för det mesta till vice sekreteraren. Icke dess mindre fick han genom ett kungligt brev rätt till den löneförhöjning av 25 procent, som beviljats verkets övriga tjänstemän samt dessutom, 1782, ett lönetillägg av 125 riksdaler. Längre sträckte sig icke Bellmans befordringar på tjänstemannabanan. *Före* 1775 — då han blev trettiofem år — hade han således praktiskt taget ej haft några inkomster alls, ty på sin författarverksamhet förtjänade han ej ett kopparöre, och hans lön från tullen steg ej till 300 kronor. 1775 fick han 100 rdr. sp. såsom årspension av Gustav III:s handkassa, men först 1776 kom han upp till en inkomst av ej fullt 1,500 kronor, 1782 till omkring 2,000 kronor. Så vida han ej haft gamla skulder att dras med, hade han med denna inkomst ej behövt direkt svälta, ty en specieriksdaler hade ju då vida större köpvärde än nu. Men de gamla skulderna följde honom under hela hans

Digitized by Google

liv, och lyckligtvis tog han dessa ekonomiska vedervärdigheter lätt. Den sparsamme, ordentlige Bellman hade nog aldrig kunnat skriva de dikter, som gjort den glade, obetänksamme slarven Bellman till frihetstidens störste skald.

I den rannsakning, som 1764 hölls med riksbankens yngre tjänstemän, ansågo kommissarierna, att Bellman varit den, »som i detta vingleri inlett åtskilliga andra betjänte». Anledningen till detta för Bellman ofördelaktiga omdöme var, att han väl flitigt anlitat sina kamrater såsom borgesmän. Det skälet visar visserligen ej, att det varit Bellman, som kommit upp med idéen att låna och skriva borgen, ty seden var säkerligen vida äldre än hans beröring med riksbanken. I viss mån var beskyllningen dock nog riktig. Ty i det sällskap av unga extraordinarier, i vilket Bellman kommit in, hade han utan tvivel ganska snart blivit själen, den, som lockat de andra att leva livets glada dagar. Hans stormande livslust, hans poetiska och musikaliska begåvning, hans oförargliga kvickhet och hans sällskapstalanger gjorde honom till lagets symposiark — det blev muntra fester, middagar på Lorensberg, maskerader, baler, gästroller på krogarna nere vid hamnen, kanske också hos »Platskan», och såtillvida som Bellman över allt förde thyrsusstaven, kan han nog med en viss rätt sägas hava inlett de andra i »vingleriet». Den trollmakt, han utövade, framgår kanske bäst av en anteckning av den unge Oxenstierna. Jag gick en kväll, berättar han, till kommissarien Lissander »för att där se på Bellmans upptåger. Han sjunger själv och spelar på cittra. Hans gester, hans röst, hans spelning, som äro oförlikneliga, föröka ännu mera det nöje, man har av själva versen, som alltid är vacker och som innehåller tankar, ömsom löjliga, ömsom sublima, men alltid nya, alltid starka, alltid oväntade, över vilka man ej kan undgå att häpna och antingen komma utom sig av förundran eller av skratt.» Och dagen därpå antecknar han: »Jag kunde ej väl sova hela natten, så uppfyllt var mitt huvud av de löjliga saker, som jag såg i går. Stundom under det jag låg, brast jag ut i ett överljutt skratt.»

De första Bellmansdikterna.

Då Oxenstierna skrev detta (1769), stod Bellman på höjden av sin skaparkraft. Han hade börjat mera blygsamt, och i de dikter, som antagligen härröra från 1760-talets början, står han ännu i beroende av Dalin och de karolinska poeterna — några av dem röja en viss frändskap med Lucidors kroglivsskildringar. Men ganska snart fann han sig själv. Det var huvudstadslivet han började teckna och teckna med en realism, som på de litterärt bildade verkade fullkomligt upprörande, ehuru den omedvetet grep alla dem, som hörde honom. Ty *höra* honom måste man. De dikter, med vilka

Digitized by Google

han slog igenom, voro nämligen ej skrivna för att läsas. De voro visor, som sjöngos och i vilka ord och ton ingått en oupplöslig förening. För övrigt — icke blott sjungas, utan ock ageras, ty den Bellmanska visan är kanske lika mycket dramatisk, som den är lyrisk. I denna konst att agera lär Bellman hava varit lika överlägsen, som han var såsom skald, och man kan därför förstå hans popularitet. I hans visor återfann 1760-talets Stockholm sig själv. Så har han skildrat det släkte, som han själv och hans auditorium tillhörde, »sekreteraren»:

Var skall jag födan taga
Jag fattig sekreter?
Jag har ju ock en maga
Som andra mänskor fler.
Jag hungrar och jag fryser,
Jag ruskar min peruk.
Fast röda kappan lyser,
Så värker dock min buk

Min taskbok ligger stilla —
Jag tror hon ej är till!
Min mässingsvärja lilla
Står pantsatt för en sill.
Briljanten på mitt finger
Är redan hin i våld.
Till Norge snart jag springer,
Så är jag i behåll.

Det var icke alla, som voro så lyckliga, att de kunde rädda sig till Norge undan de hotande björnarna, och dessa kvarvarande råkade ut för herrar Sidenström och Blomberg, slottskansliets fruktade budbärare, vilka det gällde att med goda ord och mutor blidka:

»God dag», sade Sidenström, »god dag, herr sekter!
Jag kommer så dristigt — förlåt mig, jag ber!

Här löper och springer båd Blomberg och jag
Från morgon till kvällen varendaste dag.

Hur är det, hur blir det? Vi rå nu ej mer:
På stunden till gillstun, min gode sekter!

Vi ha nu från slottskanslit reslution
På herrn och hans möbler förutan pardon.»

Ack, Sidenström lilla, ack, vad är det åt?
Ack, håll till godo, herr Blomberg, en plåt!

Digitized by Google

Jag svär vid min heder, och himlen vet bäst,
Att allt vad jag äger är blott en brun väst.

En korgsäng, en trästol och tofflor ett par
Är alla de möbler jag stackare har.

Jag tjänar min konung uti revision.
Trehundrade daler är all min pension.

Jag lovar herr Blomberg att av mitt kvartal
Betala intresse och fullt kapital.

Ack, Sidenström lilla, ack, töva ännu,
Kom till mig i morgon precis klockan sju.

»Nej herre, här gäller ej rim ell' reson . . .
Vräk skrivarn på gillstun — marsch utan pardon!»

Utmätningar, gäldstuga, konkurser och Norgesresor tog man dock lätt på 1760-talet, och ingen har lyckligare än Bellman fått fram årtiondets levnadsfilosofi. Han har gjort det i en mängd visor från denna tid, men knappast bättre i någon än i den ypperliga dikt, som nästan kan sättas såsom ett motto över den slutande frihetstiden:

Är jag född, så vill jag leva
Och må väl på bästa vis
Liksom Adam med sin Eva,
Uti paradis,
Stekta sparvar uti munnen få,
Dricka nektar, sova sött och uppå rosor gå,
Klappa den mitt hjärta tänker på,
Sjunga visor, dansa polska, tumla då och då.
— — — — — — — — — — — — — — —
Kom, kamrater, låt oss stimma!
Punsch och bischoff upp i skyn,
Till dess döden med sin dimma
Skymmer för vår syn!

På börsen jobbade penningmatadorerna — en Kierman med »isterhaka, väldig buk, stinner pung och lockperuk», en Plomgren, en Finlay, en Grill, men vad gör det? Det hela slutar dock i en kullerbytta! Låt köpmännen förstöra krediten, komma på bysis eller rymma till Norge. Sak samma, »jag är ändå på krogen! Fort gosse, slå i vin!» Mutkolvarna på riksdagen må gräla och dela »sin fosterjord, att var får ingenting». Vad rör det mig?

Digitized by Google

Låt glömskan få begrava
En Karl uti sin sand,
Blott minnet av Pultava
I stjärna och i band
Bärs i vårt land.
Drick, granne, drick i botten! Det går,
Gutår, gutår, gutår!

Släpp örnen över havet,
Med vingar utav guld,
Ett lejon står i kvavet
Och stampar i sin mull,
Men jag är full.
Drick, granne, drick i botten! Det går,
Gutår, gutår, gutår!

Njut av stunden — det är summan!

Portugal, Spanjen,
Stora Brittanjen,
Ack, om jag ägde de kronor i kväll
Uppå min hjässa,
Skull' en prinsessa
Vila i famnen liksom en mamsell,
Jag och min lilla
Somna så stilla.
Av mina björnar jag böd då farväl.

Vi skulle vakna vid bomber och raketer, ur krus av kristall skulle våra drabanter dricka vår skål, jag och min drottning skulle äta ostron, våfflor och pudding med russin, dricka rhenskt vin och röka tobak för hundra piaster skålpundet. Det skulle vi — — —, men tyvärr är kronan bara en dröm, och jag får gå till Malmens källare att äta på kredit, borga mig en sup och en kotlett.

Och i en annan visa sjöng han:

Hade jag sextusende daler
I kvartaler
Och en tunna guld i arv,
Si då skulle jag hålla baler
Med pokaler,
Glömma bort vårt tidevarv.
Men framför allt så skulle jag dricka,
Och så nicka,
Och så hicka,
Och så dricka,
Glömma världens små besvär.

Digitized by Google

Bibelparodierna.

De gudar, som Sidenströms och Blombergs offer dyrkade, voro icke statskyrkans. Det var i stället den hedniska Olympen, framför allt Bacchus och Venus, icke de helleniska, utan det germanska gudapar, som redan Lucidor infört i vår diktning. Och vid sidan av denna Olymp skapas nu också en gammaltestamentlig, i första rummet gubben och gumman Noak. Uppslaget till dessa bibelparodier — eller rättare: detta skämt med det gamla testamentets gestalter — har Bellman nog fått från de franska libertinernas chansoner, särskilt från Vadés visor; såsom vi minnas förekommer anslaget här i Sverige redan hos Werwing. Men först hos Bellman sväller detta skämt ut nästan till en episk-lyrisk cykel. Han skriver visor om Adam och Eva, Kain och Abel, Noak, Moses, Ahasverus och Ester, Judit, Josef och Potifars fru, David och Saul, Joakim och Susanna, och märkvärdigt nog blevo dessa så föga pietistiska sånger verkliga folkvisor, som såldes såsom skillingtryck. Redan 1766 säges en visa gå på melodien Gubben Noak, och antagligen höra också de andra till tiden före 1766. I själva verket är denna folkliga popularitet förklarlig, och Bellmans egentliga inspirationskälla var nog ej libertinernas gyckel med bibeln, utan de trohjärtade tapetbilder av Hoffbro och dylika konstnärer, vilka prydde väggarna i krogrummen och hos medelklassen. I sin naivitet erinra dessa bilder om de dalmålningar, som ligga bakom Karlfeldts bibliska dikter, och något gyckel med Bibeln avsåg Bellman nog icke, lika litet som Karlfeldt. Patriarkerna skildrade han något så när, som Hoffbro hade gjort, med en realism, som gick längre än i Kolmodins Biblisk qwinnospegel. Men på sätt och vis var denna realism också folkets, ty i någon mån hade gemene man nog redan förut så uppfattat de bibliska sagogestalterna. Det äldsta av dessa bibelskämt är, såsom jag gissar, Gubben Noak. Ett bland de förnämsta »spisställena» i Stockholm hölls av »gumman Noak», och hos henne åt t. o. m. den nosgranne Fredenheim. Jag spisar — skrev han till sin far — »hos gumman Noak på hennes större rum en gång om dagen efter slutat ackord om 900 daler om året utom kaffe och aftonvarder, för vilka då och då särskilt betalas», och i ett följande brev berättar han: »I middags trakterade gumman Noak alla sina spisgäster ganska ståtligen, en solennité, som hon vart år iakttager». Man tänker här onekligen på Bellmans:

Gumman Noak
Var en hedersfru,
Hon gav man sin dricka,
Fick jag sådan flicka,
Gifte jag mig, gifte jag mig
Just på stunden nu.

Digitized by Google

Oljemålning av Elias Martin. Nationalmuseum.

Digitized by Google

Digitized by Google

Aldrig sad' hon:
Kära far nå nå,
Sätt ifrån dig kruset.
Nej, det ena ruset
På det andra, på det andra
Lät hon gubben få.

»Gumman Noak» drog med sig »gubben Noak» och så följde alla de andra efter. Såsom vinets gud stod Noak i Bellmans diktning dock tillbaka för »Bacchus på tunnan», och denne skildras i alla möjliga situationer, som general, som advokat, som domare, som tiggare, som brudgum o. s. v., även i en situation, som är mera känd i Bellmans egen biografi än i den antike vingudens; en grupp av dikter, som dock troligen skrevos först på 1780-talet, handlar nämligen om Bacchus' konkurs. Dessa Bacchusdikter höra dock icke till Bellmans mera lyckade. Den 4 december 1766 började han emellertid med en särskild grupp av dylika kväden, som han sedan fortsatte ända till slutet av sitt liv. På grund härav anser sig Steffen i sin undersökning av Bellmansdikternas kronologi kunna till slutet av 1766 förlägga början av en ny period i Bellmans författarskap. Den ifrågavarande serien var Bacchi ordenskapitel. Aderton år förut hade de första svenska riddarordnarna instiftats, serafimer-, nordstjärne- och svärdsordnarna, och det är ceremonierna vid riddardubbningen, som Bellman parodierar. De första riddarna av Bacchi orden voro beprövade veteraner i vingudens tjänst: brännvinsbrännar Lundholm, tullinspektoren Appelstubbe, stolmakar Österman, sockerbagar Halling och tullskrivar Agrell. De dubbades, ikläddes band och stjärna samt fingo vapen och valspråk. Därpå avlade de riddareden. I sin biografi över Bellman gör sig Fryxell skyldig till ett nästan oförklarligt misstag. Han förmodar nämligen, att Bellman tillsammans med Lundholm, Appelstubbe o. s. v. bildat ett verkligt ordenssällskap. Den enklaste eftertanke säger likväl, att det hela är ett skämt och att ordenssällskapet varit fullkomligt fingerat. Kapitlen höllos ibland på värdshus som Kejsarkronan eller Claes på hörnet, men ibland också hos enskilda. Det kapitel, vid vilket Oxenstierna var närvarande, hölls hos Bellmans förman kommissarien Lissander. Bellman utförde ensam alla rollerna och härmade de olika riddarna, som däremot naturligtvis *icke* voro närvarande. Stockholm hade en mängd ökända fyllbultar, och det var dessa, som nu dubbades till riddare och kommendörer. I sin nyss citerade dagbok skriver Oxenstierna: »Bellman har inrättat en orden till Bacchi ära, varuti ingen får bli intagen, som ej till det minsta två gånger för allas åsyn legat i rännsten. Han håller detta kapitel,

Ordens-kapitlen.

Digitized by Google

allt efter som förtjänta ämnen framkomma, och i kväll höll han en parentation över en död riddare, allt på vers satt efter operastycken.» Icke så få av dessa riddare tillhörde Bellmans barndomsminnen, och han hade sett dem ragla förbi planken i Maria. Daniel Meisner, en bland dem, som tidigast upphöjdes till riddare av Bacchi orden, var född i början av 1720-talet och tillhörde en gammal, ansedd bryggarsläkt, som hade sitt bryggeri vid Götgatan. Han hade emellertid ej kunnat sköta det, fått lämna det från sig och flyttat till Maria, där han alltmer förfallit. 1780 — samma år han dog — fick han i mantalslängden följande betyg: »F. d. bryggaren Daniel Meisner, alldeles avsigkommen, ser helt och hållet andra i händerna efter sitt uppehälle, mest naken». I ordenskapitlen tar denne stackare en mycket verksam del, blir icke blott riddare, utan även kommendör och adlad till Ölheim (vapen: en blå näsa i rött fält). Redan 1777 — tre år innan den verklige Meisner avled — hölls i ordenskapitlet en väldig parentation över honom. »Brännvinsbrännaren och kommendören» Erik Lundholm var likaledes Mariabo. 1759 hade han gjort konkurs, sedan hade han liksom Meisner kommit på förfall och dog, utfattig och försupen, tio år senare: »Han söp tre kvart på sex och klockan sex han dog» — heter det i parentationen över honom. Peter Planberg, som 1765 blivit kämnär, bodde också på söder. Då han 1775 sökte en högre befattning, heter det mycket vackert om honom i protokollet: »Planberg är en snäll och skicklig man, när han är uti sitt goda lynne, men allt som oftast påkommer honom någon slags sjukdom, vartill han själv till någon del torde vara orsaken, som alldeles sätter honom ur stånd att förrätta sina sysslor, vilket under stundom i flera veckor påstår». Arten av denna egendomliga sjukdom framgår av en tre år senare ingiven polisrapport, att »kämnären Pehr Planberg förleden lördag varit på allmän gata av starka drycker alldeles överlastad». Sedan han fått avsked, dog han utfattig 1791. Av samma innehåll äro de biografier, som finnas över det bacchanaliska ordenskapitlets övriga riddare och kommendörer — ett i verkligheten mycket dystert kapitel i frihetstidens kulturhistoria.

Märkvärdigt nog fann samtiden dessa gestalter komiska — en naivitet, som vi lyckligtvis vuxit ifrån. Barn tycka fortfarande, att en berusad stackare, som kryssar fram på gatan, är en övermåttan rolig företeelse, under det att de äldre här endast känna medlidande och vämjelse. 1760-talet stod ännu på barnets ståndpunkt och skrattade såväl åt de verkliga Meisner och Lundholm som åt de diktade. Här skiljer sig vår uppfattning från frihetstidens. Den gör det ock i andra avseenden. Då vi i det hela finna dessa ordens-

Digitized by Google

kapitel ganska ledsamma, beror detta icke blott därpå, att dryckenskapslasten för oss icke längre är ett komiskt lyte, utan också därpå, att det ordensceremoniel, som då var nytt och som här parodieras, nu icke längre existerar; vi intressera oss därför ej för det. De personligheter, som här föras fram, voro vidare då allmänt bekanta gatuföreteelser, under det att de för oss blott äro namn, och en del av skämtet bestod väl däri, att Bellman härmade dem, återgav deras sätt att ragla, tala o. s. v., och denna Bellmans härmningsförmåga lär hava varit överlägsen. Vi *läsa* blott dessa kapitel, höra och se icke Bellman, och för oss äro Trundman, Wannemacher o. s. v. blott typer, som vi icke känna igen. Figurerna äro slutligen ej individuellt karakteriserade. Frihetstiden hade i detta fall ej några stora fordringar. Man var van att på scenen se den girige, den avundsjuke, den obeslutsamme o. s. v., och en dylik abstrakt karaktär hava också figurerna i ordenskapitlen. De äro »fyllhundar», som icke tala om något annat än brännvin, och den ene skiljer sig knappast från den andre. De äldre dikterna stå dock över de senare. Dessa äldre äro korta, lyriska visor, och i dem kan skämtet med dessa personer ännu passera. Men ganska snart, redan 1769, svälla parentationerna i De två förgyllda svinen ut till små dramer med tal och sång, och då blir skämtet för vår uppfattning rent av tröttande. Stilblandningen är heller icke den bästa. Bellman har i alexandrinerna, såsom man påpekat, tagit intryck av Creutz, men denna pastoralstil bryter sig med en burlesk, som erinrar om Hallman. I dessa bacchanaliska dramer förekomma likväl flera glänsande partier, som visa, att de dock diktats av en stor skald; särskilt fäster man sig vid visor som Böljan sig mindre rör, Vem är, som ej vår broder minns, Vakna, min sköna m. fl.

Fredmans epistlar.

Emellertid hade Bellman, ungefär samtidigt som han skrev dessa kapiteldikter, funnit en annan värld, som visade sig poetiskt vida mera givande. Det var Fredmansvärlden. Ur ren social synpunkt var skillnaden ej stor mellan denna och ordenskapitlens. Man har karakteriserat den förra såsom krogens, den senare såsom källarens, men knappast riktigt, ty Trundman, Lundholm och de övriga riddarna voro, även de, krogkunder och hade knappast förut tillhört en högre samhällsklass än Fredman och Mollberg. Skillnaden är väl snarare den, att Trundman och hans kamrater uppträda såsom travestier, såsom riddare och kommendörer, under det att Fredmans-dikternas betydelse till en väsentlig del ligger däri, att de skildra en verklig miljö. *De* spegla 1760-talets krogliv, under det att ordenskapitlen egentligen icke spegla någon verklighet alls. Dessa dikter hava förbundits med Fredmans namn, och i någon mån har väl denna

Digitized by Google

stackars förolyckade varelse del uti vår diktkonsts kanske största mästerverk. Hans biografi har därför en viss rätt till en plats i en svensk litteraturhistoria.

Fredmans biografi.

Jean Fredman föddes 1712 eller 1713 och var son till en burgen urmakare. Han valde samma yrke som fadern och var under den första tiden en både driftig och skicklig hantverkare, som inom sitt fack nådde så högt, han över huvud kunde nå. 1741 blev han ålderman inom urmakarämbetet, 1745 hovurmakare, och det var han, som hade i uppdrag att sköta stadens båda förnämsta ur, i Storkyrkan och Riddarholmskyrkan. Men 1745 tog han ett steg, som blev ytterst ödesdigert: han gifte sig. Ehuru han själv hade en god ekonomisk ställning, förleddes han att fria till en änka, vars enda lockelse tyckes hava utgjorts av hennes pengar. Hon var tolv år äldre än han och visade sig snart vara en riktig ragata. Äktenskapet blev ett rent helvete för båda, icke minst för Fredman, som efter allt att döma genom dessa husliga vedervärdigheter drevs från hemmet till krogen. Mellan båda makarna började 1750 en process, vars handlingar giva en mycket åskådlig bild av deras samliv. I en inlaga klagade Fredman över, att hustrun lagat så dålig mat, att han mistat sina dugligaste arbetare (dessa voro ju i kost hos mästaren). Dagligen for hon ut mot honom i svordomar, överföll honom även med hugg och slag, och genom detta min hustrus leverne — skriver han — har jag icke allenast blivit till det mesta av min timliga välfärd ruinerad utan ock till mina sinneskrafter så avmattad, att jag icke kan mina sysslor så sköta, som det annars kunde ske. Och än flera plågor har jag att vänta, »så att jag omöjligen kan uti ett slikt elände längre uthärda». Hustrun å sin sida klagade över hans »slösaktiga och uti fylleri framhärdande levnadsart», och en piga intygade, att hon »hört svordomar och oenighet, när han kommit hem drucken och varit ond». De flesta vittnena ställde sig dock på Fredmans sida. Ett av dem intygade, att när Fredman, som skulle på en begravning, med en kyss velat taga avsked av sin hustru, så hade hon bitit honom, så att han blött. En annan gång hade hon med en sådan kraft slungat en gaffel i bröstet på honom, att blodvite uppstått. Rätten ställde sig ock i huvudsak på mannens sida och dömde hustrun, »såsom den där prövas härutinnan brottslig och till oenighet vållande», till 25 daler smt. böter. Två månader efter domen upplöstes dock detta olyckliga äktenskap genom hustruns död (1752) — för sent, ty Fredman var då redan moraliskt bruten. Han hade blivit en stackars försupen krogkund, som icke längre kunde arbeta och som för att få sprit avyttrade den ena tillgången efter den andra. Med hustrun hade han fått två hus, ett på Norra Smedjegatan och ett i Göran Helsinges gränd. Båda blev han av med, 1752 måste han avsäga sig platsen såsom ålderman, samma år fick han sluta vid Storkyrkan, 1757 miste han sin plats vid Riddarholmskyrkan, året därpå nödgades han taga avsked som hovurmakare, och 1767, den 9 maj, slutade han i det djupaste elände sitt liv. Han jordades på Adolf Fredriks kyrkogård, och för gravöppningen betalades blott tre daler kpt.

Antagligen passerade både dödsfallet och fattigbegravningen alldeles ouppmärksammade, och det var nog ej någon, som följde den förolyckade urmakaren till graven. En tid därefter måtte Bellman emellertid ha fått höra, att Fredman gått all världens väg. Han skrev då en dikt, Fredmans begravning (nr 26 i Fredmans sånger), som ej är vidare märkvärdig. Den är hållen i samma stil som Bacchi begravning (Fredmans sånger nr 23) och de äldre

Digitized by Google

dikterna i Bacchi ordenskapitel. Fredman ledsagas, liksom Bacchi riddare, till graven i en stor procession, trumpeterna smattra, Kolmodin för prästaven, Kilberg och Lundholm deltaga till häst, och det enda eftermäle, som den döde får, är, att hans själ var ett urverk, »hans kropp en krog». Någon sympati för Fredman röjer den korta dikten icke, och någon egentlig kännedom om honom tyckes Bellman ej hava haft. Det finnes knappt någon anledning att antaga, att han personligen varit bekant med honom.

Sedan måtte han hava fått höra ett och annat om denne urmakare »utan ur, verkstad och förlag», och han tyckes genom dessa spridda notiser hava fått en känsla av, att den döde dock varit en man av ett förnämligare virke än riddarna av de två förgyllda svinen, icke blott en oförbätterlig alkoholist, utan en stackare med också fina strängar i sitt väsen. Mer än ett uppslag, ett ferment, fick han nog icke, och sedan skapade han vidare, ty hans Fredman är icke den verklige, utan en storslagen diktgestalt, som kan sättas vid sidan av Falstaff och Sancho Panza, vilka bägge sannolikt också ägt någon motsvarighet i det verkliga livet, men i allt väsentligt äro Shaksperes och Cervantes' skapelser. Holbergs Jeppe har en gång en reflexion: »Folk siger vel i Herredet, at Jeppe drikker, men de siger ikke, hvorfor Jeppe drikker», och det var den frågan, som nu dök upp för Bellman och satte hans skaldefantasi i rörelse. Så föddes till sist »Fredman den store».

Den första idéen var knappast lycklig. Bellman tänkte tydligen göra Fredman till hjälte i en följd av bibelparodiska dikter, göra honom till en ny Paulus och författare av »epistlar» till de Galimater, Ölepheser och Gutårinter. Dylika »epistlar» äro nr 6, 5 och 1, som sannolikt äro de äldsta dikterna i denna cykel. Men ganska snart måtte Bellman hava funnit, att detta uppslag icke var vidare givande, och han övergav det därför för att i stället dikta fullkomligt fria Fredmanssånger, vilka emellertid, tämligen omotiverat, fingo bibehålla det gamla namnet »epistlar». Ämnes- och personkretsen för dessa sånger blev mycket hastigt betydligt mera omfattande, än från början troligen ämnat varit, och de kommo att behandla icke blott Fredman själv, utan ock ett helt galleri av andra personer, det Fredmanska krogsällskapet. Till sist medtogos också dryckessånger och naturdikter, som icke stå i något närmare samband med den, som givit hela cykeln sitt namn, och av vilka några kanske voro författade före Fredmans död. Den värld, som i dessa epistlar träder oss till mötes, är, liksom Fredmansgestalten själv, i allt väsentligt en skapelse av en mäktig skaldefantasi och har endast svaga anknytningar till faktiska förhållanden. Innan vi gå vidare, torde det därför vara lämpligt att även i övrigt konfrontera diktens och verklighetens Fredmansvärld.

Ulla Winblad.

Hjältinnan i denna är Ulla Winblad, vilken såsom diktgestalt har få likar inom hela världslitteraturen. I den personförteckning, som inleder den tryckta upplagan av Fredmans epistlar, har Bellman ganska tydligt utpekat Ullas motsvarighet i det verkliga livet. Han skriver där: »Ulla Winblad, nymf och prästinna i Bacchi tempel. Fadern fordom korpral vid gardet. Norström, sjötullsbesökare (tullvaktmästare), förmäld med Ulla, fadern trädgårdsmästare i Daurerska trädgården». Daurerska trädgården var Bellmans fädernehem, och i »det stora huset» hade han blivit född. Erik Nordström — så skrevs namnet — hade varit trädgårdsmästare där, och hans son, som bar samma förnamn och var född 1745, hörde således till Bellmans tidigare bekantskaper. Denne blev först sjöman, gick sedan in vid tullen och blev på Bellmans rekommendation sjötullsbesökare i Norrköping. Norströms identitet kan således

Digitized by Google

ej betvivlas. Han gifte sig 1772 med Maria Christina Kiellström, som var dotter väl ej till en korpral vid gardet, men till »hantlangaren vid artilleriet» Johan Kiellström. Hon och Ulla Winblad skulle således vara en och samma person? Det ser verkligen så ut. Maria Christina Kiellström, som var född 1744, gifte sedan om sig med en hallrättsvaktmästare Erik Lindståhl, och enligt en inlaga av 1787 i kämnärsrätten hade Lindståhl »beklagat sig vara gift med densamma Ulla Winblad, som är så väl i allmänhet som genom tryckta kväden för liderlighet beryktad». Vidare hade, enligt polisens diarium 1790, »stämpeldrängen Lindståhls hustru, fordom Ulla Winblad», stämts för »orenlighets utslående, fönstrens sönderslående m. m.». Det lider således knappt något tvivel, att Maria Christina Kiellström inom den galanta världen varit känd under namnet Winblad. Troligen är det också hon, som under det namnet förekommer i en officiell handling, mantalslängden för Klara församling 1770. Denna upptager nämligen »jungfru Maja Stina Winblad, 25 år, och jungfru Ulrika Ek, 20 år. Bägge anses av värden för misstänkt levnad». Förnamnen äro här de samma (Maja Stina = Maria Christina) och även åldern stämmer. Möjligen förekommer hon redan 1765 under detta namn. En dikt från 1765 års riksdag undertecknas nämligen av huvudstadens mest bekanta kurtisaner, av vilka de flesta uppträda under »noms de guerre»: Maria Torstenson, grevinna och fältmarskalkinna, Maja Lisa Winblad, Madame Levin, Halta Venus, fru Le Grasse m. fl. Även bland dem, som deltogo i den förut omtalade expeditionsbalen på slottet 1768, nämnes »Mr Peter eller vinflaskan, M:lle Winblad», som ju möjligen kan hava varit epistlarnas Ulla. Men varifrån har namnet Ulla kommit? Maria Christina Kiellström uppträdde ju under pseudonymen Maja Winblad. Skulle Bellman här hava slagit samman två personer, Maja Winblad och hennes medsyster Ulla Ek? Omöjligt är detta ju icke.

Den Ulla Winblad, som man således lyckats återfinna i arkivens gömmor, har emellertid mycket få beröringspunkter med Bellmans. Maria Christina Kiellström var tydligen en föga tilltalande personlighet. Hon tillhörde den allra lägsta underklassen. Bägge föräldrarna ledo av fallandesot, modern dog, då dottern blott var sex år, och denna kom mycket tidigt på villovägar; 1765 fick hon en dotter, till vilken en rysk överste var fader. Sedan tyckes hon en tid haft tjänst såsom piga, men för det mesta levat friluftsliv, gjorde under detta bekantskap med Erik Nordström, med vilken hon 1772 gifte sig, varpå de flyttade till Norrköping. Äktenskapet blev icke vidare lyckligt: »då mannen är nykter, har hon ej att klaga på honom, men då han blir drucken, är han ganska svår och elak» — heter det i Norrköpings kämnärsrättsprotokoll. 1781 dog Nordström och änkan flyttade året därpå över till Stockholm, där hon 1786 — 42 år gammal — ingick ett nytt äktenskap med den elva år yngre vaktmästaren Erik Lindståhl, och nu börja kämnärsrättens och polisens protokoll att giva ett ymnigt material till hennes biografi. Hon höll krog, men fick 1789 böta för utskänkning på olaga tider, 1793 varnades hon för koppleri och »en lösaktig levnad», vidare tyckes hon hava supit, slagits och begagnat ett mycket kraftigt språk, men också till svar fått en mängd mustiga epitet, som icke lämpligen kunna återgivas. Till sist, 1798, avled »vaktmästaren Erik Lindståhls kära maka Maria Christina Kiellström uti en ålder av 54 år». Det är den verkliga Ulla Winblads biografi. Då Carlén 1861 gav ut sin Bellmansupplaga, sökte han efter traditioner om epistlarnas hjältinna och fick även flera, men så vitt jag vågar döma, äro dessa ytterst otillförlitliga — de äro ju omkring hundra år senare än Ullas glansliv — och tydligen byggda

Digitized by Google

just på epistlarna, ej på verkligheten. Men i själva verket finnas två Ulla Winblad i Bellmans diktning, den ena i epistlarna, den andra i ordenskapitlen, och dessa äro varandra alldeles olika. Ordenskapitlens Ulla är en bränvinstörstens och liderlighetens månad, och hon erbjuder onekligen en viss

ULLA WINBLAD.
»nymf och prestinna i Bacchi tempel».

Träsnitt efter gravyr av J. F. Martin.

likhet med originalet. Hur annorlunda är ej epistlarnas! Ullas kjol — säger Levertin så träffande — »har, trots alla rännstenar den passerat, alltid kvar doften av daggigt gräs». Så vitt man av epistlarnas sannolika tidsföljd kan se, befinner sig denna idealitet i ett ständigt stigande. Åtskilligt talar för, att de tjugofem första epistlarna i stort sett äro de äldsta. I de allra flesta av dem förekommer Ulla alls icke. Flera hava andra kvinnliga hjältinnor — Cajsa Stina, Anna Stina, Jeanna m. fl. I några nämnes Ulla blott i förbigående,

Digitized by Google

och i den trettonde episteln, då hela det äldre Fredmanssällskapet uppräknas — fader Berg, bröderna Bergström, Benjamin Schwalbe, Anders Vingmark, Peter Bredström, Jergen Puckel, Syster Jeanna — är hon ej med i sällskapet. Centralfiguren är hon blott i tre: den tredje, den sjunde och den tjugofemte. Den sista av dessa, den hänförande vackra »Blåsen nu alla», är »en pastoral i bacchanalisk smak, skriven vid Ulla Winblads överfart till Djurgården». Den verkar ju såsom en rokokotavla, och man vill nästan gissa, att sången inspirerats av Bouchers Triomphe de Vénus, som då befann sig på Drottningholm:

Blåsen nu alla,
Hör böljorna svalla,
Åskan går.
Venus vill befalla,
Där Neptun rår.
Simmen Tritoner,
Och sjungen miljoner
Fröjas lov;
Svaren postiljoner
I Neptuns hov.
Se Venus i sin prakt,
Kring henne hålla vakt
Änglar, Delfiner, Zefirer och Paphos' hela makt;
Vattunymfer plaska kring
I ring.

Till denna rokokotavlas Venus har Bellman korat Ulla Winblad:

Du är vår Venus! Mamseller, gesäller gör din stå't.
Stig i land på Paphos' ö,
Min mö.

Därmed rycktes Ulla Winblad bort från verklighetens värld, och det skimmer från Cytheren, som vilar över Bouchers gudinna, kastar nu också sin avglans över Ulla Winblads gestalt. Med Maja Stina Kiellström har hon ingenting vidare att skaffa, utan hon lever sitt eget, personliga liv. Ulla Winblad tillhör dikten, ej verkligheten.

Mollberg. Diktgestalter äro också Mowitz och Mollberg, ehuru Bellman även här haft anknytningspunkter i verkligheten. Ingendera förekommer i de tjugofem första epistlarna[1]. Platsen såsom krogmusikant innehaves där av fader Berg, och dessa epistlars sprätt är icke Mollberg, utan Jergen Puckel. Den verklige Mollberg hade en levnadsbana, som så till vida erbjuder en viss likhet med Fredmans, att även han stammade från en burgen borgarsläkt. Lorens Mollberg föddes 1734 såsom son till en skräddare. Då dennes svåger, strumpvävaren Lundberg, avled, fick skräddaren bortåt 30,000 daler kpt. i arv och även strumpväveriet. Vid hans död 1752 övertogs detta av sonen, som dessutom fick omkring 11,000 daler. 1756 gifte han sig, men kunde ej sköta sig. Två år därefter befinnes strumpväveriet nedlagt, och samma år måste han sälja sitt hus vid Hornsgatan. Ännu 1760 kallas han »tröjvävare», men med tillägget: »arbetar intet för någon viss mästare». Han var nu tydligen all-

[1] Nr 8 uppgives vara skriven »till korpral Mollberg», men denna dedikation, som ej motiveras av själva dikten, är väl ett senare tillägg.

Digitized by Google

Egenhändig dikt med teckning av Bellman.
Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33.)

Digitized by Google

Digitized by Google

deles på förfall och hade dragit även sin mor med i eländet, ty hon, som varit ganska förmögen, intogs nu på fattighuset, där hon dog 1764. Två år förut hade sonen nödgats taga värvning vid livregementet till häst, varvid han enrollerades under företrädarens namn: Yttergren. På denna plats stannade han i tio år och avled 1772 av lungsot.

Mowitz.

Även Fredrik Mowitz hade varit krigare, men tillhörde en socialt lägre stående klass. Han var född 1721 och fadern var krögare. Sonen började som perukmakare, och ehuru han antagligen fortsatte med sitt fredliga yrke — ännu 1763 kallades han perukmakare — tog han 1741 värvning vid artilleriet, där han 1752 avancerade till lärsappör och 1755 till undersappör. Då han emellertid i yrket skadat bägge händerna, erhöll han 1763 avsked ur krigstjänsten. Han var då för andra gången gift, och hustrun hade krog vid Drottninggatan. Antagligen var det hon, som fick försörja honom, ty själv förtjänade han nog ej mycket. Hans egentliga sysselsättning, sedan han slutat vid artilleriet, tyckes hava varit att spela på krogbaler. En dylik omtalas i slottsrättens protokoll 1766. Hos traktören Sahlberg på Djurgården hade ett slagsmål uppstått, och därvid hade avskedade konstapeln Mowitz fått en basfiol sönderslagen. De under aftonen intjänade pengarna, vilka hopsamlats på en tallrik, 18 daler kpt., hade också gått förlorade för honom. Själv tyckes Mowitz hava varit en fredlig natur, i kämnärsrättens och polisens handlingar figurerar han icke, och i slottsrättens protokoll uppgives, »att Mowitz besökt krogar och vid uppstående slagsmål tagit till flykten». Sina dagar slutade han 1779, men dog icke i lungsot, utan av stenpassion. Han var då utfattig; bland hans kvarlåtenskap upptages hans av Bellman förevigade basfiol, som dock ej värderades högre än till 12 skilling.

Epistlarnas ålder.

Innan vi gå in på Bellmans sätt att omdana detta stoff ur verkligheten, återstår den viktiga frågan om epistlarnas ålder. Som bekant utgåvos de först 1790, ehuru de flesta tydligen skrivits redan under frihetstiden. Den förste, som sökt att bestämma deras kronologi, är Richard Steffen, och i huvudsak torde hans undersökning fortfarande kunna anses avgörande. Omkring 1770 tänkte Bellman tydligen utgiva en samling dikter, och 1772 ingav han till konungen en anhållan om privilegium på en dylik publikation: »Uppå flera anhållan att genom trycket utgiva de tid efter annan av mig författade poesier, vågar hos Eders Kungl. Maj:t jag i djupaste underdånighet bönfalla om Eders Kungl. Maj:ts nådigste privilegium härå under namn av Bellmans poetiska arbeten.» Någon resolution härpå kom emellertid icke, och Bellman fick icke något privilegium [1].

[1] 1772 utkom en samling Bacchanaliska qwäden, som av några förmodats vara den i privilegieansökningen avsedda publikationen. Docenten Belfrage ser här däremot ett tjuvtryck, och för min del måste jag ansluta mig till hans mening. Samlingen, som kom ut i fyra häften, innehåller blott tretton dikter, de flesta ganska obetydliga, och ingen enda epistel. Huruvida alla äro av Bellman, är ovisst, om det än kanske är sannolikt. Att Bellman, som vid denna tid hade två delar av sin epistelsamling färdiga, skulle hava velat debutera med en dylik svag publikation, är föga troligt. Något författarnamn står ej på häftena, ehuru den samling, på vilken privilegium be-

Digitized by Google

Följande år, den 7 juni 1773, lästes i Inrikes tidningar en annons av boktryckaren Holmberg, på vars obesvärade sätt att utgiva andras arbeten vi förut sett några exempel: »Med sekreteraren Bellmans tillstånd är man sinnad att utgiva ett av bemälte sekreterare författat och av honom själv översett och granskat arbete, Fredmans epistlar kallat. Verket kommer att bestå av 2:ne delar i regal 8:o, varje del innehållande 25 epistlar» etc., och på denna publikation började Holmberg att upptaga prenumeration (18 daler kpt.). Men kort därefter protesterade Bellman i tidningarna och förklarade, »att bokhandlaren Holmberg aldrig av mig erhållit varken tillstånd eller manuskripterna därtill, utan har jag fogat den anstalt vid mina arbeten, som snart komma att utgivas, att hugade köpare ej besväras med någon prenumeration däråå». Holmberg måste också medgiva, att någon skriftlig överenskommelse ej blivit träffad, och med kännedom om hans sätt att sköta sina förlagsaffärer är det ej svårt att gissa, huru saken gått till. Han hade kommit över en avskrift av epistlarna och tänkte helt enkelt giva ut dem, utan att betala författaren ett öre. Det försöket misslyckades. Ty för att skydda sig mot Holmbergs tjuvtryck ingav Bellman den 30 november 1773 till kanslikollegiet en ansökan om privilegium på »ett av mig författat poetiskt arbete med tillhörande musik under titel Fredmans 100 epistlar». Då något svar ej avhördes, vände sig Bellman den 10 maj 1774 direkt till konungen, och nu fick han verkligen det åstundade privilegiet; ett vite av 500 daler smt. utsattes för eftertryck. Emellertid är det tydligt, att en utskrift i två delar, innehållande tillsammans femtio epistlar, redan några år förut låg färdig att gå till tryckpressen. Men finnes denna utskrift kvar? 1871 skänktes till kungl. biblioteket ett manuskript, som Klemming förmodade vara Bellmans egenhändiga handskrift. Vidare förmodade han, att det var denna diktsamling, på vilken Bellman 1772 begärt privilegium. Han gav därför 1872 ut handskriften under titel: »Bellmans poetiska arbeten till 1772, sådana han då ämnade utgifva dem». Såsom Flodmark övertygande visat, misstog sig Klemming. Handstilen är *icke* Bellmans, och i samlingen finnas flera dikter, som *ej* äro författade av honom. Flera andra äro visserligen Bellmans, men höra ej till epistlarna. Däremot finnes i kungl. biblioteket en annan handskrift, som Flodmark ansåg innehålla den samling,

gärdes, skulle heta Bellmans poetiska arbeten. Såsom skäl för att Bellman själv och ej en tjuvaktig boktryckare utgivit Bacchanaliska qwäden, har anförts, att häftena 1 och 4 trycktes i Uppsala, 2 och 3 i Stockholm. Men det visar ingenting, ty vid denna tid fanns det gott om s. k. »privata» förläggare — ofta gymnasister och studenter — och en sådan kan mycket väl på spekulation hava givit ut samlingen.

Digitized by Google

som Bellman vid denna tid ämnade utgiva. Det är den s. k. Duwallska handskriften. Titeln å första bandet lyder: »Fredmans epistlar 1 tomen», å det andra »Fredmans epistlar, andra delen», och denna andra del har ett titelblad, som ritats av Carl Gustaf Roos den 1 februari 1772. Det sista är viktigt, ty härigenom har man fått en fast åldersgräns för icke mindre än femtio epistlar. De måste alla vara skrivna före den 1 februari 1772, de flesta nog en god tid förut. Det första bandet inledes av Bellmans dedikation till översten baron J. D. Duwall samt av ett företal, i vilket Bellman bland annat yttrar:

»Denna samling av epistlar, till antalet 100, varav till en början 1:sta tomen, innehållande de 25 första, utgives, äro även så många levande vedermälen av vår Fredmans nitälskan ... Skulle det påsyftade ändamålet härigenom vinnas, som är, att en bedrövad kan vinna styrka i sin svaghet och ro i sin bedrövelse, ärnar man i början av nästkommande år fortfara med utgivandet av 2:dra tomen, som kommer att även som denna innehålla 25 epistlar och så vidare framgent till dess antalet är uppfyllt.»

Den Duwallska handskriften är emellertid icke egenhändig, företalet är icke författat för denna, utan läses också i tre andra handskrifter (Hielms, Ehrengranats och Dohnas). Alla äro således avskrifter av ett äldre, för tryckeriet avsett original — företalet är ju riktat ej till Duwall utan till allmänheten, och där talas om samlingens *utgivning*. Detta original måste således förläggas något längre tillbaka i tiden än början av 1772. Vidare måste det av företalet att döma ligga ett år mellan redigeringen av den första och den andra delen. Man synes därför komma till det resultatet, att Bellman omkring 1770 kommit på idén att utgiva en samling epistlar, att han då gjort den första delen färdig och året därpå redigerat även den andra — den 1 februari 1772 fanns den ju redan i en avskrift. Tanken på att utgiva epistlarna såsom en särskild samling säger oss dock ingenting om de enskilda dikternas avfattningstid; de kunna ju ej vara senare än 1771, men däremot betydligt äldre. Såsom gräns bakåt i tiden sätter Steffen Fredmans död den 9 maj 1767. Detta är naturligtvis alldeles riktigt, vad beträffar de egentliga Fredmansdikterna. Men i samlingen intogos ock dikter, som icke stå i något förhållande till Fredman, och dessa kunna vara äldre. En dikt (ep. 53): Angående slagsmålet nedanför Dantobommen, är i flera handskrifter daterad 1764, Fredman förekommer där alls icke, ej heller de andra av det Fredmanska sällskapet, utom Fader Berg, och det finnes ingen anledning att betvivla dateringens riktighet. Andra likartade dikter kunna ock vara äldre än 1768. Men i huvudsak torde Steffen nog hava

Digitized by Google

rätt, då han anser, att denna episteldiktning börjat 1768 och att de femtio epistlarna i Duwalls handskrift författats mellan åren 1768 och 1772. Epistlarna tillhöra i stort sett frihetstidens fyra sista år. Under den första tiden efter revolutionen skrev Bellman ännu några, men vid mitten av årtiondet synes hans Fredmansdiktning i det närmaste hava upphört av anledningar, till vilka jag sedan skall återkomma, och först mot slutet av 1780-talet återupptog han den ånyo. Då tillkommo de kanske allra yppersta: Ulla, min Ulla, säg får jag dig bjuda, Liksom en herdinna, Karon i luren tutar och Vila vid denna källa. Orsaken att han åter grep till sitt strängaspel, var den upplaga, som han nu, 1790, med Kellgrens hjälp blev i stånd att utgiva. Denna kom ej att enligt den ursprungliga planen innehålla 100 epistlar, utan blott 82, och av de femtio, som upptagits i den ursprungligen avsedda editionen, hava tre uteslutits. Ej heller är ordningen densamma som i den Duwallska handskriften.

Bellman som skald och människa.

Denna samling innehåller blomman av Bellmans skaldskap, och den speglar även hans egen personlighet. Den mästerliga självbiografi, som han 1794 påbörjade, kan därför halvt betraktas såsom en kommentar till dikterna. Jag är — börjar den — »en herre av mycket liten djupsinnighet och frågar ej efter, om solen går eller jorden axlar sig. Vad jag kan bedyra är, att jag vill ingen varelse i naturen ont, älskar oändligen en ädel man och med oupphörlig låga fruntimmer samt små beskedliga barn, äter efter aptit litet och gott — söndagen vitkål, torsdagen ärter, lördagen strömming». Denna så ofta citerade karakteristik ger oss Bellman på kornet. Han var i själva verket ett naturbarn, älskvärt och godsinnat, utan någon reflexion, nästan oberörd av samtidens idéströmningar, och förmodligen hade han aldrig läst en rad i Voltaires, Rousseaus eller encyklopedisternas skrifter. Lika ointresserad som för filosofien var han för politiken. För frihetstidens riksdagstyranner saknade han all sympati och var rojalist redan före revolutionen, blev sedermera en av Gustav III:s ivrigaste beundrare, men hans ståndpunkt berodde ej på några politiska teorier, utan på rent personliga känslor; Gustav III hade ju hjälpt honom, visat honom välvilja — mer behövdes icke, och för övrigt var hela borgarklassen i Stockholm starkt rojalistisk. I religiöst hänseende var han lika litet av någon »djupsinnighet», utan hela sitt liv ett gott barn, som aldrig reflekterade, aldrig tvivlade, som om vartannat skrev religiösa söndagsbetraktelser samt skämtdikter om gubben Noak och Susanna, utan att däri se någon motsägelse. Han var slutligen ett naturbarn också däri, att han förstod, t. o. m. älskade

Digitized by Google

varelser som Mowitz och Ulla Winblad. Ehuru levande mitt i civilisationen äro de fullkomligt oberörda av denna, äkta satyrer, flyttade till 1760-talets Stockholm, naturväsen med satyrernas ohöviska later, ohöljda drifter och fräna bockstank. Med det Arkadien, för vilket

C. M. Bellman.
Teckning av J. T. Sergel. Nationalmuseum.

samtiden i övrigt svärmade, ha de mycket få beröringspunkter. I stället följa de naturens alla brutala drifter, och det är just detta hänsynslösa driftliv, som griper Bellman. Själv var han ingen Fredman, men ännu mindre var han den nyromantiske skald, vars källarliv — för att citera en författare från 1832 — bestod i att stundom i en vrå vid en butelj svagdricka och en pipa betrakta vimlet och uppsnappa originalerna till sina figurer. I sin ungdom

Digitized by Google

»rumlade» Bellman nog ganska duktigt och var icke blott såsom en subtil åskådare med om krogbalerna. Men alkoholist var han säkerligen icke, ty ingen dylik kan arbeta som han. Manufakturkontoret och tulldirektionen gåvo honom visserligen ej mycket att göra, men såsom skald utvecklade han under dessa år en oerhört flitig verksamhet, och såsom Bellmansforskningen visat, slarvade han ej med dessa diktalster, utan utarbetade dem med den yttersta omsorg. I bakrus äro de ej skrivna, men väl av en skald, som är fylld av en översvallande livstörst och njutningslystnad. I de glada lag, i vilka han var själen, är han väl framför allt den bacchiska njutningens sångare, ännu mera i de dikter, som han lagt i sina diktgestalters mun. Men Steffen synes mig hava fullkomligt rätt däri, att då Bellman talar å egna vägnar, »är han i nästan lika hög grad en kulinarisk sångare. Matoset framkallar hos honom knappast mindre än vinångorna en stark dityrambisk stämning, och listan på maträtter i hans dikter är ansenlig». Mer än för både vinet och maten hade han dock sinne för den store Eros, och denna art av sensualism är den kanske mest utpräglade hos honom. Han gör ingen hemlighet av detta. Är det så underligt — skriver han i sin självbiografi — »att hela min varelse, var minsta tanke, var andedräkt upplivar min olycksaliga varelse att hålla av fruntimmer? Guds hämnd vare över mig, om jag ej blir förtjust av en gammal utsliten stubb med alla sina trasor på sopbacken vid Packartorget. Jag ser en kärleksgudinna i varje loppa och en Astrild i var utkastad nedandel. En uttrampad nedkippad sko . . . min Gud . . . ett fruntimmers såla, varpå hon vandrat i Gröna gången, ger mina ögon mera liv och vällust än den lager, varmed man mig på me-

Mollberg.
Ur E. Chiewitz, Galleri till Fredmans epistlar och sånger. 1826.

Digitized by Google

daljen hedrat». Och han slutar biografien med orden: »Herre Gud — ett fruntimmer antingen hon är vacker som en ängel eller ful som Nymanskan har att befalla mig kyssa sina fjät». Det var ett dylikt temperament, som behövdes för att teckna Ulla Winblad. Till hela sitt väsen var Bellman sensualist, i detta fall vida hänsynslösare än Creutz och Kellgren. Men under det att dessa voro det även i teorien, var Bellman också här en herre av mycket liten djupsinnighet. Själv visste han knappt av det. Aldrig har det — för att begagna Levertins ord — »fallit honom in, hur livsnjutningen än behärskat hans tillvaro, att låta sin epikureism bliva, vad den var för så många franska samtida och hemma i Sverige för den unge Kellgren — en dogmatisk förståndets lära. Nej, Bellman är hela tiden barnet, som syndar på nåden, med en naiv och rörande tillförsikt till, att man ej skall räkna så noga med en så from och hjärtegod slarver som han».

Mowitz.
Ur E. Chiewitz, Galleri till Fredmans epistlar och sånger. 1826.

Epistlarnas Fredman.

Bellman var, som sagt, naturbarnet i rokokons århundrade, och hos de gestalter, han skapat, är det också natursidan han får fram. Han intresserar sig ej för den avundsjuke, den girige, den rangsjuke, utan ger oss i sina huvudgestalter verkliga, mångbestämda människor. Egentliga karaktärer har han dock blott skapat två: Fredman och Mowitz, ty Mollberg är mera ett namn, som tilldelas vitt skilda personer. Än är han en ung käck soldat (ep. 37), än en »gubbe» (ep. 41 och 47), än en krogmusikant (ep. 45 och 51), än likbjudare (ep. 46), än dansmästare (ep. 68, 69), och i några fall vill det synas, som om hans namn av misstag insatts i stället för Mowitz'! Med den verklige Mollberg, som avled vid 32 års ålder, synes Bellmans knappt hava mer än namnet och soldatyrket gemensamt, och något samman-

Digitized by Google

hang kan man icke få i de olika Mollbergsdikterna. Bakom Fredmans och Mowitz' gestalter ligger däremot i stort sett en enhetlig människouppfattning, även om man också här kan påvisa vissa motsägelser, ty dessa beröra mera yttre förhållanden än själva karaktärerna. De motsatser, som bryta sig i Fredmans väsen, äro sådana, som skapa själva karaktären. Han är fylld av den soligaste optimism och av den djupaste pessimism, av en brännande livstörst, men också av längtan efter förintelsens eviga sömn, av en stormande, brutal kraft och glädje, men även av ett grubblande vemod, och i samma sats förmår Bellman att inlägga de mest skiftande själsrörelser. Huvudintrycket får man dock av en frihetstidens i trasor klädde Dionysos med dennes här till det titaniska stegrade njutningsbegär och lättsinne:

Jag är en hedning! Hjärta, mun och krafter
Dyrka vinets gud.
Fattig, försupen,
I denna strupen
Finns min rikedom.

Då han inträder på krogen, är det, som om orgiens fältherre övertoge kommandot:

Här är musik och flickor var dag,
Här är Bacchus buden,
Här är kärleksguden,
Här är allting — här är jag!

Violerna och valthornen få nu liksom en annan klang, brännvinet och dubbelölet strömma, och

Kärlekens tempel, dess länder och städer
Ä' bolstrar och fjäder,
Trappstenar och bräder
Och gator och gränder och stolar och bord.

I de äldsta epistlarna är Fredman den allt behärskande huvudfiguren, men i den andra delen träder en ny gestalt vid hans sida. Det är Mowitz, som i motsats till Fredman då ännu levde. Om Fredman är frihetstidens Stockholmare såsom heros, är Mowitz samma tids Stockholmare i vardagsdräkt. Liksom Bellman själv är han en herre av mycket liten djupsinnighet, snäll, försupen, fridsam, anspråkslös och litet sentimental, för sina år ytterst erotiskt anlagd, ehuru han vanligen råkar illa ut vid sina kärleksäventyr — ofta får han stryk av någon rival, och då han någon gång nått fram till Paphos' ö, har han oturen att somna från det hela. Det hela är tydligen en fantasiskapelse. Den verklige Mowitz var, då dessa

Digitized by Google

Den 25. Septembr.

Söta Mamma, Gud bevare
Min så goda, huldа Far!
Önskar hjertligt lilla Clara
Med min Vän, som Athran har.

CHB

Familjen A. Westman och Bellman.
Akvarell av Per Hilleström. Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33.)

Digitized by Google

Digitized by Google

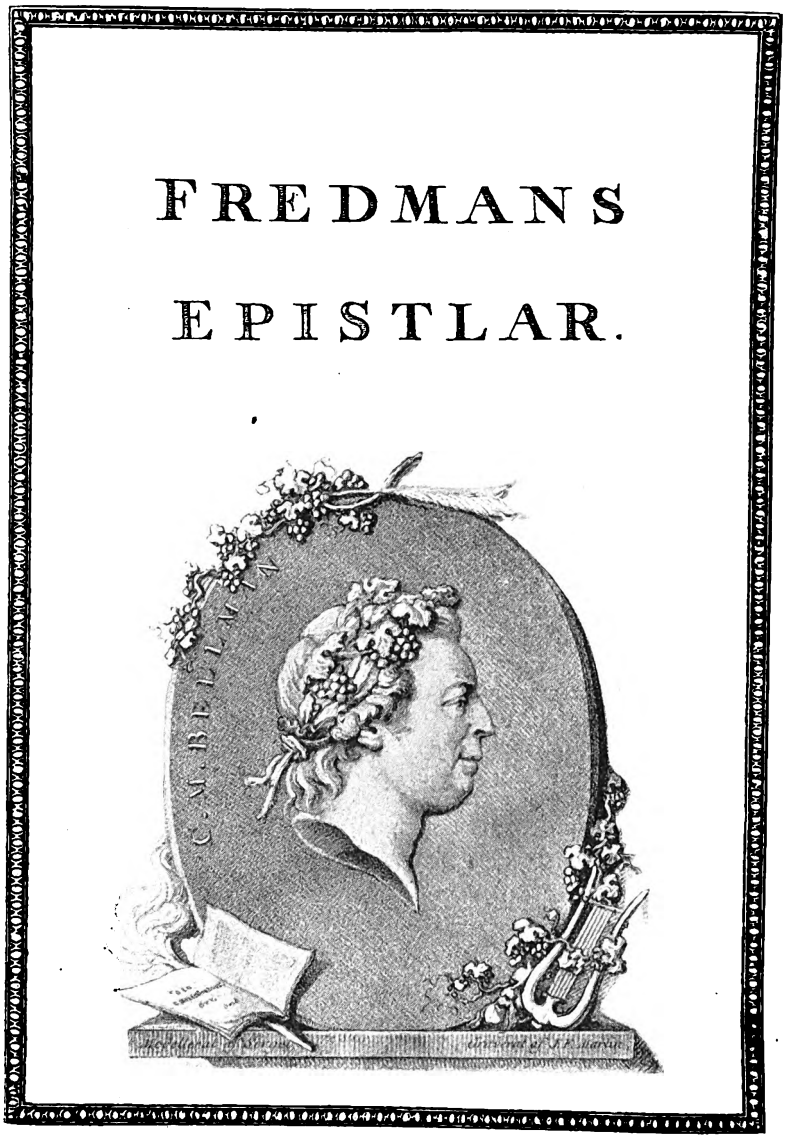

Titelblad till originalupplagan av Fredmans epistlar, graverat av J. F. Martin.

epistlar skrevos, alls icke någon gubbe, endast femtio år, han led icke av lungsot — det var Mollbergs sjukdom — och likheten besticker sig väl egentligen blott därtill, att båda voro krogmusikanter på basfiol. Bellmans Mowitz inskränker sig likväl icke till detta instrument, utan hanterar ock pukor, klarinett, harpa, valthorn

Digitized by Google

och oboe. Till sist är han även målare. Men målaren Mowitz har blott det fridsamma och erotiska temperamentet gemensamt med krogmusikanten Mowitz. Försöker man — säger Steffen om ep. 66, — »att se bort från namnet Mowitz, finna vi ju en scen ifrån en målar-atelier på 1700-talet: en glad och ljus verkstad med krukor, glas, skålar, guld och glittergrus. Jag antar därför, att Bellman här under Mowitz' namn skildrat en av sina många umgängesvänner bland sin samtids berömda konstnärer». Det är troligen alldeles riktigt. Ep. 66 hör dock till de senare, och Mowitz hade då blivit en pseudonym, som Bellman själv med förkärlek använde och som han väl också ansåg sig kunna tilldela en god vän, som hade några beröringspunkter med den Mowitz, som epistlarna gjort så populär.

Söker man icke att ur *samtliga* epistlar pressa fram Fredmans och Mowitz' karaktärer, utan fäster sig blott vid dem, som förete en verklig inre enhet, får man onekligen en ytterst levande och åskådlig bild av bägge, både av deras själsliv och av deras yttre. Man behöver blott erinra sig den teckning, Bellman ger av den försupne Mowitz:

> Guldguler hy, matt blomstrande små kinder,
> Nedkramat bröst och platta skulderblad.
> Låt se din hand! Var ådra blå och trinder
> Ligger så svälld och fuktig som i bad.
> Handen är svettig och ådrorna stela.

Epistlarnas Ulla Winblad.

Han hostar, tungan är vit, var sena mjuk som en svamp.

Med en dylik realistisk åskådlighet skildrar han icke Ulla Winblad. I epistlarna, särskilt de äldre, skymtar hon egentligen blott fram; hon dansar med på baler, reser över till Djurgården o. s. v. Men hennes psykologi tecknar Bellman icke. Hon är snarast en symbol, en frihetstidens Nana, hon är, för att tala i den filosofiska stilen: den sinnliga kärlekens representant, en krogpiga och en glädjeflicka, men på samma gång en skönhetens och den erotiska berusningens gudinna, en Venus med röda klackar och schäferhatt. Trots den drastiska kraft, med vilken Bellman målar de många tvetydiga situationerna i hennes liv, omstrålas hon dock av en egendomlig idealitet, i vilken det blandar sig en känsla av vemod och sympati, nästan av ömhet, såsom i den gripande episteln »I går såg jag ditt barn, min Fröja»:

> Så skynda dig att Fröja lyda;
> Glöm avunds hand.
> Låt nöjets bloss din himmel pryda
> I Paphos' land.

Digitized by Google

Gå, tänd och dela än en lusta,
Som naturen ger liv,
Gråt icke mer, håll upp att pusta
Och lycklig bliv.

Bellman som Stockholmsskildrare.

Epistlarnas gestalter äro de första människorna i vår litteratur, och omedvetet grep detta samtiden. Särskilt populär tyckes Mowitz hava blivit. Hans soliga humor passade ju också bättre för tiden än Fredmans djupare och mera dystra. De övriga gestalterna äro blott skizzerade. Bredström, Berg, Bergström, Schwalbe, Jergen Puckel m. fl. äro blott till för att giva den Stockholmska lokalfärgen, och denna lokalfärg är för Bellman nästan huvudsaken. Birger Jarl — säger Levertin — »grundlade Stockholm, men Bellman upptäckte staden. Det var hans värld, genom vilken han ständigt seglade på äventyr och där de tusende källarna och krogarna med de sällsamma namnen och skyltarna, strödda från tull till tull, voro de vinkande hamnplatserna.» Särskilt när det gällde huvudstaden, hade Bellman en observationsförmåga, som erinrar om Linnés, och den tendens till en realistisk skildring, som genomgår det till synes så rationalistiskt inriktade århundradet, kommer aldrig starkare fram hos någon av 1700-talets författare. Såsom skald erinrar han här slående om det föregående århundradets stora holländska genremålare, Teniers, Jan Steen, Brouwer, och såsom de väljer han helst ämnen, som giva oss det lägre folklivet i dess mest karakteristiska former — ett slagsmål, ett kroggräl, en begravning inom underklassen, en bal, ett supgille o. s. v. I själva verket voro dessa genretavlor de ursprungliga dikterna, som sedan infogades i Fredmansvärlden, och dessa Stockholmsbilder stå i hans dikt fullkomligt levande framför oss. Vi behöva blott erinra oss eldsvådan i Kolmätargränd. Elden har kommit lös i ett uselt ruckel. Jeppe, väktaren i utsiktstornet på Brunkeberg, tutar i sin lur, kyrkklockorna börja klämta, trumman går i staden till tecken, att elden är lös, gardeskarlarna, som då gjorde tjänst som brandkår, marschera upp, pumparna sättas i rörelse och sprutan brakar lös. Kolmätargränden ligger »smal och smutsig, full av grus», rådhustaket skymtar fram vid dess ena ända, och mitt emot, över husgavlarna vid Västerlånggatan, blänker S. Niklas torn som rött guld i den mörka natten. Låsen äro brutna, hundarna tjuta, en yrvaken tupp börjar gala, rutorna äro spräckta, och ur ett av hålen tittar en gulbrun katt fram. På en hövålm slåss två käringar, en kärra full med drank står med skalmarna mot en vägg, i en sönderslagen hornlykta röker en utbrunnen dank, och nedanför i rännstenen sover en dödfull gesäll. Detta är ju en rent holländsk tavla. Men med

Digitized by Google

denna nederländska naturalism förenar Bellman på ett egendomligt sätt sin tids graciösa, franska rokoko. Venus, Cupido, Pan och Eolus, Jofur och Karon äro ständigt med, och på sin palett har han icke blott Jan Steens färger utan ock något av Watteaus.

Helst skildrar han själva Stockholm, och längre ut än till dess omgivningar vågar han sig icke. Åt Saltsjöhållet kommer det Fredmanska sällskapet aldrig längre än till Djurgården, och deras utfärder på sjön gälla blott Mälaren. Såsom skildrare av dess natur har Bellman nog påverkats av Creutz, och liksom denne tecknar han helst en natur i rörelse, en följd av varandra avlösande bilder, vilka dock vida bättre än hos Creutz äro insatta i tavlan. Ep. 48 skrevs blott en tio år senare än Sommarkvädet, men står betydligt över detta. En vårmorgon begiva sig Fredman och hans sällskap i båt från Essingen till Stockholm. Solen glimmar och vattnet ligger som en spegel, men så fyllas de slappa seglen av morgonbrisen, man far förbi en höbåt och ser, hur Kerstin stiger ur kajutan och hur Olle tänder sin pipa, medan han lägger om rodret på skutan. Strax därefter ror en annan båt fram på färd till staden med smör, mjölk och lövbrodd. Nere i vassen vid stranden ser man, hur kon tar sig ett bad, hur oxen dricker och hur svinet går i rågen. Vid skogsbrynet skymtar man jägarn med sina hundar, och från utvärdshusen höres redan kägelklotens rullande. Till sist börja tornspetsarna i Stockholm skönjas med kors och tuppar glittrande i morgonsolen. Vid Skinnarviken lossas tågen och seglen fällas. Klappträden höras nere vid stranden och bullret av vattenkörarnas kärror, Jeppe tutar i sin lur, klockorna klämta, sotarn visslar från sin skorsten, bagarkärrorna skramla och de äro framme.

De äldsta epistlarna innehålla dock mera sällan några naturskildringar, och såsom naturdiktare står Bellman högst i sina senaste sånger. Vila vid denna källa, Liksom en herdinna och Fjäriln vingad syns på Haga skrev han först mot slutet av sitt liv.

Bellmansmusiken.

Bellman var en djupt musikalisk natur, och i sin självbiografi berättar han, att han undervisat den bekante politikern Bidenius Renhorns dotter i att spela cittra; förmodligen levde han under den första tiden till en del på dessa musiklektioner. Hans epistlar äro i varje fall oskiljaktigt förenade med musik. De äro ej skrivna såsom läsedikter, till vilka sedan satts en melodi, utan de äro koncipierade till en viss melodi, och de äro därför den kanske mest äkta lyrik, som vår litteratur äger. Visserligen har Bellmansforskningen uppvisat, att dessa graciösa melodier icke — såsom man förut trodde — äro självständigt komponerade av Bellman. Men det gör i själva verket mindre. Han har lånat dem från alla möjliga

Digitized by Google

håll, från operetter, oratorier, folkvisor, franska chansoner och dansvisor, som han en gång hört och haft i minnet, men ofta äro dessa melodier alldeles ombildade för att passa samman med dikten. Ord och melodi äro därför i viss mån födda samtidigt. Han satt och preludierade på sin cittra, en melodi rann honom i minnet, mer eller mindre gott erinrad, ur melodien växte orden fram, dock icke i den slutgiltiga gestalten, ty hans manuskript visa, att han ofta ganska grundligt omarbetat och filat den första improvisationen; så är t. ex. förhållandet med en bland hans mest förtjusande dikter: Fjäriln vingad syns på Haga, vars olika versioner ganska starkt skilja sig från varandra. Så ypperliga själva dikterna än äro, bli de dock först genom melodierna fullkomligt Bellmans. Först genom dem få de denna känslans mångstämmighet, som utgör deras storhet, denna rikedom på skiftningar, som de aldrig skulle hava fått, så vida de ej diktats just till musiken. Jag nämnde, att Bellman var på samma gång en Jan Steen och en Watteau. Denna förening av nederländsk realism och fransk rokoko kommer särskilt fram genom musiken, i brytningen mellan denna och texten, i den som man först kunde tycka orimliga kontrasten mellan de graciösa rokokomelodierna och de drastiska krogscenerna. Hur vilt — säger Levertin — »det går till på Lokatten och Gröna Lund, hur svenskt rätt fram Fredman, Mollberg och Ulla konversera, versen, som följer den ideala melodien, bevarar alla kontradansens behagfulla rörelser; den går på fina, röda klackar även genom gränderna». I denna kontrastverkan ligger till en del förklaringen till det underbara intryck, som den Bellmanska dikten gör, till denna ständiga växling mellan — för att åter citera Levertin — »det känslofulla och det brutala, aristokratens naturliga finhet och elegans och bohêmens dragning mot det fula och nedsölande, livstörstens vilda och feberheta melodi med sina pauser av svårmod. Andra svenska skalder hava spelat på en eller par av dessa strängar; Bellmans egendomlighet är, att han nästan ständigt slår an dem alla».

Bellman under den gustavianska tiden.

Den Bellmanska diktens egentliga blomstringstid sammanfaller med frihetstidens sista årtionde, och det kan sägas, att han är den, som efterträder fru Nordenflycht, Creutz och Gyllenborg. Något odelat erkännande åtnjöt han visserligen icke ens då. Ännu funnos de, som religiöst och moraliskt stötte sig på hans bibelskämt och hans sensualism, och 1773 blev han verkligen på anmälan av Stockholms stads konsistorium av justitiekanslern tillhållen »att avhålla sig från allt sådant, som i mer eller mindre mån kunde väcka förargelse» samt »att bruka sin kvickhet till sådant, som vore nyttigt och artigt utan att stöta religionen». För hans litterära ställning hade denna

Digitized by Google

kritik dock icke mycket att betyda. I de glada lag, som vid frihetstidens slut voro de tongivande och som hade förmånen att åhöra Bellman själv, var han tydligen mycket högt uppskattad, och i en 1773 skriven hyllningsdikt gav Bergklint honom det hedersnamn, som sedan blivit så bevingat: Nordens Anakreon. Han fick också efterföljare, Tilas, Hallman, Kexél, vilkas författarskap dock lämpligast skildras i den gustavianska litteraturens historia. Under de första åren av Gustav III:s regering fortsatte Bellman att såsom förut dikta epistlar, och hans anseende synes hava varit oförminskat. Såsom vi sett hugnade Gustav III honom ock med en litterär pension ur sin handkassa, gav honom titeln hovsekreterare och skaffade honom den sinekur i nummerlotteriet, som blev hans egentliga levebröd. Till denna välvilja torde nog Bellmans helt visst fullt uppriktiga rojalism hava medverkat. För att fira minnet av konungens revolution hade ett sällskap, Augustibröderna, stiftats, och dess ordensskald blev Bellman, som på högtidsdagarna höll det versifierade talet till konungens ära. Traditionen har troligen ej heller orätt, då den uppgiver, att Bellman ofta kallats upp på slottet att med sin cittra och sina muntra sånger roa konungen. Sammanför man emellertid de spridda omdömen, som från denna tid finnas om Bellman, får man det intrycket, att hans åhörarkrets visserligen omedvetet kände, att han var en stor, enastående skald, men att man å den andra sidan var liksom rädd att offentligen vidgå detta. Hans skaldskap stred ju mot alla då erkända teorier, han var väl mycket rolig, men hans dikter voro dock krogpoesi, och en del slutade nog med att såsom Fredrik Sparre beklaga, att en skald, som kunnat bliva en Anakreons medtävlare, valt så låga och vulgära ämnen för sin poesi. Att Fersen betecknar honom såsom »en gyckelmakare bland det lägsta folket, drinkare och allmänt missaktad», torde däremot vara ett omdöme, som uteslutande dikterats av Fersens oförsonliga hat mot Gustav III. Yttrandet nedskrevs med anledning därav, att Bellman vid 1778 års riksdag av Schröderheim, som blivit bondeståndets sekreterare, satts till notarie i ståndet för att med sitt skämt hålla bönderna vid gott lynne.

Men redan då var Bellmans skalderykte i sjunkande. På nyåret 1777 hade en ung Åbodocent, Johan Henrik Kellgren, kommit till Stockholm, och med honom inleddes en ny epok inom litteraturen. Kellgren var liksom Creutz en sensualismens skald, men hans sensualism var elegant, aristokratisk, och Bellmans föreföll honom rå och vulgär. I den troligen redan 1777 skrivna dikten Mina löjen gjorde han därför ett våldsamt anfall på Bellman:

Digitized by Google

Anakreon! var är ditt lov?
En annan stulit har din lyra,
Som rik i fylleri och yra
Förtjusa lärt Priapi hov,
Som lik i otukt med Chrysipper
Och lika rik på vittra föl
Ur svenska krogars Aganipper
Sin ådra fyllt med dubbelöl.
Hans muser sig på spinnhus nära,
Hans gracer ligga under kur,
Och uti Platskans jungfrubur
Han kärleksgudens språk fått lära.

Om förhållandet mellan Kellgren och Bellman, liksom mellan Bellman och Gustav III, får jag i den följande delen tillfälle att tala och vill här blott nämna, att anfallet djupt synes hava sårat Bellman. Fredmanssångaren tystnade för en tid, från den ställning, som han förut haft inom diktningen, kan han efter Kellgrens framträdande betraktas såsom avsatt, och under återstoden av den gustavianska tiden stod Bellman så gott som utanför den egentliga litteraturen. Han tillhörde intet av de vittra samfunden, och med de tongivande författarna hade han en mycket obetydlig beröring.

Till hans tystnad — jag tänker här närmast på epistelskalden — torde ock andra orsaker hava bidragit. 1776 hade han till sist fått ett, om ock klent tillmätt levebröd. För vackra damer hade han alltid svärmat, för Ingrid Margareta Lissander, för Anne-Charlotte Stapelmohr (sedan fru Schröderheim), för Vilhelmina Norman — för vilken senare han skrev Opp Amaryllis, den kanske vackraste och mest originella »alba», som finnes — men den stackars kanslisten med sina 350 daler i lön var just ingen förledande giftermålskandidat, och han fick därför sucka förgäves. 1776 hade dock hans ekonomi förbättrats, och året därpå — han var då nära trettioåtta år — friade han till en ung, tjugoårig mademoiselle Lovisa Fredrika Grönlund, som synes hava varit hushållerska hos Schröderheim och som var dotter till en våg- och stämpelmästare i Stockholm. Han fick ja och i december vigdes paret. Bellman tyckes verkligen hava gjort åtminstone ett försök att från sällskapslivet övergå till familjelivet, och i Dagbladet: Välsignade tryckfriheten klagades 1781 över »vår Anakreons tystnad». Hymen — heter det där — »den lille skalken, har kvävt hans muntra poesi», och författaren ber honom att ej glömma bort vännerna: »var alla nätter hos en maka, men dagen var hos dem ibland». Någon anakoret blev Bellman visserligen icke, och hans umgängeskrets var fortfarande, att döma av hans dikter, ganska vidsträckt. Särskilt tyckes

Digitized by Google

han hava trivts bland samtidens konstnärer, med Pilo, Martin, Hilleström och Sergel. Han hade även åtskilliga förnäma gynnare, men sin egentliga vänkrets hade han i Stockholms borgarfamiljer, vilkas skald han nu blev, sedan den mera vittra världen vänt sig till det yngre släktet. Hos dem, bryggar Westman, fru Quiding m. fl., var han det ständigt anlitade muntrationsrådet, och av dem var han både uppskattad och älskad. Det var också dessa borgerliga, mindre litterata vänner, som nu blevo hans mecenater och hjälpte honom i hans ekonomiska betryck. Efter giftermålet hade han helt naturligt med sina ytterst obetydliga inkomster svårt att slå sig fram, och han måste åter anlita lånevägen. Sin första konkurs hade han gjort 1764. Sedan hade han hållit sig uppe i över tjugo år. Men 1788 måste han ånyo begära sig själv i konkurs. De skulder, som han kunde »erinra sig», voro ej stora, icke 500 rdr. specie, och några dagar senare kunde han återkalla sin cessionsansökan; antagligen hade han fått hjälp av några vänner. Fullt räddad blev han dock icke, och 1794 blev han bysatt, ehuru han såsom hovsekreterare sattes ej på gäldstugan utan i högvakten. Efter något mer än en månad slapp han visserligen lös, då bryggar Westman och några andra vänner kommit honom till hjälp. Han ställdes då under administration, och då han kort därefter avled, blev det konkurs efter honom. Skulderna voro ganska betydande, över 3,700 rdr. sp., ehuru de flesta till goda vänner, som säkerligen ej ville ansätta honom. Bland fordringsägarne var ock en »traktör», som bevakat en källarskuld på 6 rdr. 43 sk. och 9 rst., för vilken »i underpant blivit lämnad en cittra med fodral», och i konkursen tillerkändes traktören förmånsrätt till betalning ur panten — ur det strängaspel, som ljudit till frihetstidens härligaste diktning. Det är den tragiska avslutningen på Bellmans ekonomiska levnadssaga.

Epistlarna utgivas.

Lyckligtvis fick hans litterära levnadssaga ett annat slut — till en väsentlig del tack vare Kellgren. Såsom vi minnas hade Bellman redan 1770 varit betänkt på att utgiva Fredmans epistlar. Men först 1774 hade han lyckats erhålla privilegium på detta arbete. Någon upplaga kom emellertid ej ut — varför veta vi ej. Möjligen hade han svårt att få en förläggare, möjligen avskräcktes han av justitiekanslerens nyss omtalade varning. Så kom det Kellgrenska angreppet i Mina löjen, och efter detta tyckes Bellman hava avstått från tanken att låta trycka sin »krogpoesi». Med 1780-talet blev emellertid hans ekonomi allt sämre, och han tvingades nu att söka slå mynt av sitt skaldskap. Därvid tog han justitiekanslerns varning ad notam: »att bruka sin kvickhet till sådant, som vore nyttigt och artigt utan att stöta religionen». Fredmanssångaren

Digitized by Google

Bellman.

Akvarell av Elias Martin. Kungl. Biblioteket. Fru Westmans visbok. (Vf. 33.)

Digitized by Google

Digitized by Google

framträdde nämligen såsom religiös skald och började 1780 att utgiva Betraktelser öfver evangeliska texter på vers, av vilka då likväl blott ett ark utkom. Arbetet fortsattes emellertid 1787 i samlingen Zions högtid, som dels innehåller de förut tryckta åtta betraktelserna, dels sjutton nya. Man gör ej Bellman orätt, om man anser honom mera lyckad såsom bacchanalisk skald. Men även såsom sådan hade han vågat uppträda i bokmarknaden. 1781 hade han t. o. m. börjat utgivandet av en skämttidning Hwad behagas?, som dock avstannade efter åtta nummer, och 1783 följde det största av de bacchanaliska ordenskapitlen: Bacchi tempel öpnadt vid en hieltes död 1779, vilken upplaga illustrerats av Elias Martin. Samtidigt synes han hava ämnat trycka även ett annat arbete i samma stil, ty av Bellman finnes ett i mars 1784 utfärdat kvitto av följande lydelse: »Sedelhavaren haver att undfå ett exemplar av poemet Fröjas tempel med illuminerad gravyr samt musik på bekanta vaudeviller emot en riksdaler specie, varav hälften genast betalas», och året därpå utbjöd han detta arbete till prenumeration. Detta poem, som väl också skulle illustreras av Martin, kom emellertid aldrig ut och är ej heller känt i manuskript. Möjligen skulle det innehålla dikter, som sedan ingått i andra samlingar.

Emellertid hade Kellgren ångrat sin orättvisa och med sin breda uppfattning insett det storslaget originella i Bellmans diktning. Han sökte då att närma sig Fredmansskalden och lyckades även, utan svårighet, att försona den aldrig långsinte poeten. Han gjorde mer än så. Han övertalade Bellman att utgiva epistlarna, lovade att biträda vid redaktionen och att skriva ett företal till samlingen. Detta var ett erkännande av den gustavianska vitterhetens höfding, att bryggar Westmans skyddsling dock tillhörde de verkliga skaldernas tal. Det var en fullständig, om ock sen återupprättelse, som Bellman nu fick, en återupprättelse, som tyckes hava givit honom ny kraft och skaparglädje. 1790 kom så den första upplagan av Fredmans epistlar ut med Kellgrens mästerliga företal, som bildar epok i Bellmansuppfattningens historia. Till detta företal får jag tillfälle att i nästa del återkomma. Uppmuntrad av denna framgång, utgav Bellman året därpå, 1791, en ny samling, Fredmans sånger, som innehåller andra likaledes ypperliga dikter, bibelparodier, dryckessånger, pastoraler m. m., de flesta från hans ungdomstid. Men ändock fanns en stor efterskörd att göra. Dessa dikter hava först efter skaldens död samlats och utgivits av Sondén, Eichhorn m. fl.

I de sista Fredmanssångerna, som skrevos i slutet av 1780-talet, tog Bellman liksom farväl av sin diktnings käraste skapelser — av Ulla Winblad och Fredman. På krogen i Solgränden vid Stortorget

Digitized by Google

hör Fredman, hur Karon tutar i sin lur att kalla honom hädan till den sista färden. Kläderna äro i trasor, strumphälarna borta, till skjorta har han Bäckmanskans gamla särk, och så tömmer han sin sista sup: »Nu står jag mitt i båten», rodret gnisslar, stjärnorna slockna och han glider in i den svarta skuggan, där ingen himmel synes . . .

Ulla Winblad dör icke som Fredman, utan såsom kärlekens gudinna lever hon, utan att åldras, kvar i lycka och sommar. Den sista episteln har ägnats åt henne — idyllen Vila vid denna källa. Hon och någon ung Damon, som endast bär Fredmans namn, äta frukost »i det gröna» — man gissar på trakten av Fiskartorpet — rödvinet, pimpinellan och den nyskjutna beckasinen framtagas ur matkorgen, Djurgårdsnaturen avslöjar sig framför dem i hela sin leende, lyckofyllda skönhet, och

Äntlig i detta gröna
Stod Ulla sista gången brud.

I denna hymn till den unga strålande skönhet, vars motsvarighet i verkligheten — för så vitt någon dylik funnits — då i varje fall var en ålderdomsbiten krögarmadam, i denna hymn tona Fredmans epistlar ut. Men den store skald, som så besjöng den skönhet, som aldrig dör, var själv en dödsmärkt man. Blott några dagar efter det han fyllt femtiofem år, avled han 1795, bruten av gikt och andra åkommor. Hans sista dagar hade, såsom vi förut sett, varit fördystrade av ekonomiska svårigheter. Han hade — säger Levertin i sin så känsliga Bellmansessay — betalat verkligheten »en dyr lösepenning för sin existens' poetiska oberoende från vardagsmödan, han hade betalat med ett livs fattigdom och ekonomiska bekymmer, ett livs gradvisa nedsjunkande i förödmjukelse och förnedring. Ty med andra ord kan man näppeligen skildra hans sista levnadsår, såsom förfallen och brännvinsluktande källarkund, med den fäderneärvda cittran bokstavligen satt i pant för finkeln, och bysättning vid femtiofyra års ålder. Men omedvetet hade han räddat det enda väsentliga: sitt diktarskaps frihet».

Digitized by Google

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Skolor och universitet. C. Annerstedt: Upsala universitets historia III: 1—2 & Bihang III—V (1912—14), M. Weibull: Lunds universitets historia 1668—1868 (1868), Åbo universitets lärdomshistoria I—X (1890—1908; i Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finland), H. Hernlund: Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarfvet I (Norra latinlärov. årsredogörelse 1882; bilagor 1892), O. A. Stridsberg: Anteckningar till en historik öfver Klara skola i Stockholm 1649—1880 (1880), C. Björling: Katarina skola (1913), I. Fehr: En svensk uppfostringslära från medlet af 1700-talet (läroverksprogr. Strängnäs 1884).

Akademier. Bokwettsgillets protokoll utg. av H. Schück (Upps. univ. årsskr. 1918), N. C. Dunér: Kungl. vetenskapssocietetens i Uppsala tvåhundraårsminne (1910), O. Glas: Essai sur la Société royale des sciences d'Upsal et ses rapports avec l'université (1877), S. Rosenhane: Anteckningar hörande till Kongl. Vetensk. akademiens historia (1811), Svenska Vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741, med anm. utg. af E. W. Dahlgren (1918), Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Personförteckningar 1739—1915, utg. af E. W. Dahlgren (1915), L. De Geer: Minne af riksrådet grefve Anders Johan von Höpken (Sv. akad. handl. ifr. 1796, LVII, 1882), H. Hernlund: En undertryckt historisk akademi (Hist. tidskr. V, 1885), Svenska tungomåls-gillet och dess förhållande till Vetenskaps-akademien (Samlaren 1885), H. Schück: Tungomålsgillet (Samlaren 1916), O. Sylwan: Lärgiriga brödragillet (Samlaren 1894), B. E. Hildebrand: Berättelse om Kongl. svenska vitterhets akademiens stiftelse, öden och verksamhet (Vitt. hist. o. ant. akad. handl. XXI, 1857), G. Göthe: Historisk öfversigt af de vittra samfunden i Sverige före Svenska akademiens stiftelse (1875), O. Sylwan: Till Utile Dulcis historia (Samlaren 1907), G. Lindstén: Några brefutdrag rörande Utile Dulci i början af 1780-talet (Samlaren 1916), O. Sylwan: Sällskapet Vitterlek (Samlaren 1897).

Censuren. G. Benzelstjernas censorsjournal 1737—1746, utg. af

Digitized by Google

L. Bygdén och E. Lewenhaupt, med inledn. af Bygdén (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. 1884—85), H. L. Rydin: Om yttrandefrihet och tryckfrihet (1859), O. Sylwan: Nils von Oelreich såsom censor librorum (Hist. tidskr. XIII, 1893; omtr. i Från stångpiskans dagar, 1901).

Pressen. B. Lundstedt: Sveriges periodiska litteratur I (1895), O. Sylwan: Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772 (1896), P. J. Höppener, en publicist på 1700-talet (Hist. tidskr. XIII, 1893; omtr. i Från stångpiskans dagar, 1901), C. Eichhorn: Det publicistiska lifvet under vår första tryckfrihetstid (Nya svenska studier, 1881), F. Böök: Stockholmsjournalister på 1700-talet (Stridsmän och sångare, 1910), E. Lewenhaupt: En literär strid i Sverige år 1738 (Samlaren 1881), B. v. Beskow: Minne af kongl. bibliotekarien Karl Kristofer Gjörwell (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XXXVI, 1863), J. A. Almquist: Uppfostringssällskapet (Hist. tidskr. XXV, 1905), En stockholmskrönika ur C. C. Gjörwells brev, utg. av O. Sylwan, 1920), O. Levertin: Svenskt familjelif i slutet af 1700-talet (Från Gustaf III:s dagar, 1896; omtr. i Saml. skr. VII, 1908).

Bokmarknaden. H. Schück: Den svenska förlagsbokhandelns historia II (1923), Sedvanerätten inom 1700-talets boktryckerier (Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen X, 1923), G. Eberstein: Den svenska författarrätten, H. 1 (1923), O. Sylwan: Anteckningar om författararvoden under frihetstiden (Samlaren 1897; omtr. i Från stångpiskans dagar, 1901).

Ortodoxismens fall. H. Levin: Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686—1782 (1896), K. Henning: Johan Conrad Dippels vistelse i Sverige samt dippelianismen i Stockholm 1727—1741 (1881), E. Linderholm: Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism (1911), N. Jacobsson: Den svenska herrnhutismens uppkomst (1908).

Benzelius. H. Forssell: Minne af erkebiskopen doktor Erik Benzelius den yngre (Sv. akad. handl. ifr. 1796, LVIII, 1883).

Historia och fornforskning. L. Stavenow: Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrifning (Göteb. högsk. årsskr. XIX, 1913), H. Schück: Ett porträtt från frihetstiden. Carl Reinhold Berch (1923), C. Hallendorff: Historiografi och censur under frihetstiden (Samlaren 1899; även i: Bidrag till frågan om publicerandet af Nordbergs Konung Karl XII:s historia, 1899), K. Nordlund: Om censureringen af Jacob Vildes »Historia pragmatica» (Hist. tidskr. XXII, 1902), E. Hildebrand: Svenska publikationer af historiska handlingar (Hist. tidskr. VI, 1886), Gustaf Vasas sista tal till ständerna (Hist. tidskr. XIX, 1899), C. Snoilsky: Minne af hofrådet Carl Gustaf Warmholtz (Sv. akad. handl. ifr. 1886, XVII, 1902; omtr. i Minnesteckningar och andra uppsatser, 1904).

Digitized by Google

Ihre och språkforskningen. A. Noreen: Vårt språk I (1903—07), G. Stjernström: Johan Ihre (Nord. tidskr. 1880), J. Sverdrup: Av sprogvidenskapens historie. Ihre, Rask, Grimm (Nord. tidskr. 1920), R. Alvin: Abraham Sahlstedt (1914).

Frihetstidens filosofi. L. Hammarsköld: Historiska anteckningar rörande . . . det philosophiska studium i Sverige (1821), J. A. Eklund: Andreas Rydelius och hans lifsåskådning (1899).

Den ekonomiska litteraturen. J. W. Arnberg: Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi (1868), G. Schauman: Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur (1910), A. Hultin: Det ekonomiska tidevarvet i Finlands litteraturhistoria (Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finl. XCIV, 1910), K. Petander: De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen I (1912), O. Wieselgren: »Yppighets nytta» (Skr. utg. av K. Humanist. vetensk.-samf. i Uppsala XIV, 1912), A. Chydenius: Politiska skrifter med en historisk inledning ånyo utg. af E. G. Palmén (1877—80), G. Schauman: Biografiska undersökningar om Anders Chydenius (Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finland LXXIV, 1908).

Polhem. Christopher Polhem, minnesskrift utg. av Svenska teknologföreningen (1911, med biografi o. bibliografi av S. E. Bring).

Astronomi, fysik och kemi. H. H. Hildebrandsson: Anders Celsius (Nord. tidskr. 1901), Samuel Klingenstiernas levnad och verk, utg. av Vetensk.-akademien. I. Levnadsteckning av H. H. Hildebrandsson; II: 1. Vetenskapliga arbeten utg. av C. W. Oseen (1919—25), A. G. Nathorst: Den geologiska forskningen i Sverige (Jordens historia I, 1894; omtr. i Sveriges geologi, 1894), A. E. Nordenskiöld: Ett blad ur de svenska naturvetenskapernas historia (Framtiden 1877), J. A. Almquist: Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637—1857 (Meddel. fr. svenska riksarkivet, N. F. II: 3, 1909), C. E. Bergstrand: Johan Gottschalk Wallerius som landtbrukskemist och praktisk jordbrukare (1885), Torbern Bergmans självbiografi, utg. af H. Schück (Upps. univ. årsskr. 1916), B. v. Beskow: Minne af kemie professoren Torbern Bergman (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XXXII, 1860), J. Lindquist: Framställning af Torbern Bergmans fysiska geografi (1900), C. W. Blomstrand: Minnesteckning öfver Carl Wilhelm Scheele (1886), P. T. Cleve: Carl Wilhelm Scheele (1886).

Swedenborg. Bibliografi: A. H. Stroh & G. Ekelöf: Kronologisk förteckning öfver Emanuel Swedenborgs skrifter 1700—1772 (1910). Det biografiska materialet har samlats av R. L. Tafel: Documents concerning the life and character of Emanuel Swedenborg I—II: 1—2 (1875—77). Swedenborgs Opera quædam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus utgivas av Vetenskapsakademien (1907 ff.).

Digitized by Google

Det klassiska arbetet rörande Swedenborgs utveckling är M. Lamm: Swedenborg (1915); en populär biografi är A. Stroh: Grunddragen af Swedenborgs lif (1908). Se vidare: Emanuel Swedenborgs religiösa skrifter i urval, övers. fr. lat. av H. Bergstedt, inledn. av M. Lamm (1925), G. Eneström: Emanuel Swedenborg såsom matematiker (Bih. t. Vetensk.-akad. handl. XV: 12, 1890), M. Ramström: Om Emanuel Swedenborg som naturforskare och i synnerhet hjärnanatom (Upps. läkarefören. förhandl. N. F. XVI, 1910), Hvarpå grundar sig Swedenborgs åsikt om hjärnans funktion . . .? (ibid.), A. G. Nathorst: Emanuel Swedenborg as a geologist (1908), S. Arrhenius: Emanuel Swedenborg as a cosmologist (1908), A. H. Stroh: The sources of Swedenborg's early philosophy of nature (1911).

Juridik och medicin. J. A. Posse: Bidrag till svenska lagstiftningens historia från slutet af 16:e årh. till stadfästelsen af 1734 års lag (1850). Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia I (1910), U. Quensel: Några anteckningar om sjukvårdsanstalternas i Uppsala historia (Upps. univ. årsskr. 1926), O. Hjelt: Svenska och finska medicinalverkets historia 1663—1812, I—III (1891—93), Olof af Acrel (1884), C. M. Fürst: Minnesord om Nils Rosén von Rosenstein (Hygiea LXVIII, 1906), S. Ribbing: Nils Rosén von Rosenstein som kliniker (ibid.), A. O. Lindfors: Minnesord öfver Nils Rosén von Rosenstein (Upps. läkarefören. förhandl. N. F. XI, 1906).

Linné. Linnés egna skrifter äro förtecknade i Bibliographia Linnæana av J. M. Hulth I: 1 (1907). Skrifter af Carl von Linné utgivas av Vetenskapsakademien (1905 ff.), Bref och skrifvelser af och till Carl von Linné av Uppsala universitet (1907 ff.); E. Ährling har utgivit Carl von Linnés ungdomsskrifter I—II (1888—89). Den klassiska biografien är Th. M. Fries: Linné I—II (1903). Se vidare Carl von Linnés betydelse såsom naturforskare och läkare, skildringar utg. af K. Vetenskapsakademien (1907), O. Levertin: Carl von Linné (1906; omtr. i Saml. skr. XII, 1908), E Malmeström: Linné som kulturpersonlighet (1925), Carl von Linnés religiösa åskådning (1926), C. Forsstrand: Linné i Stockholm (1915), H. Schück: Från Linnés tid. Petter Forsskål (1923), C. Christensen: Naturforskeren Pehr Forsskål (1918), Th. M. Fries: Naturalhistorien i Upsala under de fyra första decennierna af 1700-talet (Nord. tidskr. 1912), O. Gertz: Olof Celsius d. ä. och Flora Uplandica (Sv. Linnésällsk. årsskr. III, 1920), E. Lönnberg: Peter Artedi (Vetenskapsakad. årsbok 1905), Linné och Artedi (Sv. Linnésällsk. årsskr. II, 1919).

Digitized by Google

Inledning till frihetstidens diktning. P. D. A. Atterbom: Svenska siare och skalder II—III, VI: 1 (1843—52), B. E. Malmström: Grunddragen af svenska vitterhetens historia I (1866), E. Wrangel: Frihetstidens odlingshistoria ur litteraturens häfder 1718—1733 (1895), H. Lindgren: Sveriges vittra storhetstid I: 1 (1895), A. Hultin: Finlands litteratur under frihetstiden I (1906), Frihetstidens litteratur- och lärdomshistoria i Finland (Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finl. CXXI, 1915), M. Lamm: Upplysningstidens romantik I—II (1918—20), A. Blanck: Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur (1911), E. Wrangel: Tysklands litteratur under 1700-talet före Klopstock och dess förhållande till den svenska (Samlaren 1901), H. Borelius: Gessners inflytande på svenska litteraturen (Samlaren 1901), E. Ingers: Satirikern Rabener och hans svenske bearbetare (Samlaren 1902), K. Warburg: Holberg i Sverige (1884), E. Liedgren: Svensk psalm och andlig visa (1926), W. Berg: Wilhelm Kruse (1894).

Dalin. K. Warburg: Olof Dalin (Sv. akad. handl. ifr. 1796, LIX, 1884), M. Lamm: Olof Dalin (1908), F. Böök: Dalin (Stridsmän och sångare, 1910), H. Hernlund: Några anteckningar om Dalins »Svenska Friheten» (Samlaren 1885), G. Stjernström: Något om O. von Dalins handskrifter (Samlaren 1883), K. F. Werner: Till Olof von Dalins biografi (Samlaren 1881), H. Schück: Till Dalins biografi (Samlaren 1921), K. Warburg: Dalin och Cederhjelm (Essayer, 1918), Dalin och Ulrika Eleonora (Samlaren 1902), G. Carlquist: Några återfunna Daliniana (Samlaren 1916). Se ock O. Levertin: Fru Nordenflycht (Svenska gestalter, 1903; omtr. i Saml. skr. IX, 1907). Ny kommenterad upplaga av Argus är utgiven av B. Hesselman och M. Lamm i Sv. vitterhetssamfundets skriftserie (1910—19).

Dalins samtida och efterföljare. N. Erdmann: Gustaf III, de första bladen i hans lifs historia (1907), Lovisa Ulrika och Carl Gustaf Tessin, dokument utg. av S. Leijonhufvud (1920), F. Arnheim: Aus Briefen der Kronprinzessin Ulrike von Schweden an die Königin-Mutter Sophie Dorothea 1745—1748 (Forsch. z. brandenburg. u. preuss. Gesch. II, 1889), Luise Ulrike: Ungedruckte Briefe an Mitglieder des preussischen Königshauses, hrsg. von F. Arnheim I—II (1909—10), S. Leijonhufvud: Omkring Carl Gustaf Tessin I—II (1917—18), I. Hjertén: Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur (1910). Skrifter af Karl Gustaf Tessin äro utg. af G. Frunck (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. 1882—83). I. Fehr: Studier i frihetstidens vitterhet. Den politiska visan ... (1883), Anders Odel (1880).

Fru Nordenflycht. J. Kruse: Hedvig Charlotta Nordenflycht (1895),

Digitized by Google

Några nya Nordenflychtiana (Samlaren 1897), H. Borelius: Hedvig Charlotta Nordenflycht (1921), O. Levertin: Fru Nordenflycht (Svenska gestalter, 1903; omtr. i Saml. skr. IX, 1907), A. Nilsson: Fru Nordenflychts religiösa diktning (Lunds univ. årsskr. 1918), S. Leijonhufvud: Bidrag till Nordenflychtiana (Samlaren 1898), H. Hernlund: Huru fru Nordenflycht fick statspension (Samlaren 1885), Fru H. Ch. Nordenflycht till intendenten Fischerström (Samlaren 1885). Fru Nordenflychts Samlade skrifter utgivas av Sv. vitterhetssamfundet (1924 ff.).

Gyllenborg. O. Levertin: Dygdens sångare (Svenska gestalter, 1903; omtr. i Saml. skr. IX, 1907), G. F. Gyllenborg: Mitt lefverne 1731—1775, utg. af G. Frunck (1885).

Creutz. G. Castrén: Gustav Philip Creutz (1917), R. F. v. Willebrand: Gustaf Philip Creutz (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. i Finl. XLVII, 1901), A. Hultin: Gustaf Filip Creutz, hans levnad och vittra skrifter (ibid. CXI, 1913), O. Levertin: Vår främsta herdedikt och dess skald (Svenska gestalter, 1903; omtr. i Saml. skr. IX, 1907), M. Lamm: Creutz' »Rustan och Mirza» (Samlaren 1911), F. Böök: Gustav Philip Creutz (Essayer och kritiker 1917—1918, 1919).

Romanen. F. Böök: Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809 (1907), C. Eichhorn: Vår prosadikt under frihetstiden (Svenska studier, 1869), V. Vasenius: Historiska undersökningar rörande Sveriges äldsta originalroman (1892), Mörk och Upsala domkapitel (Samlaren 1888), H. Hernlund: Mörks Prins Theodorik under kanslikollegii granskning (Samlaren 1885), K. Warburg: Om författarskapet till vår äldsta roman (Samlaren 1883).

Berch och Wallenberg. Om Berch se (utöver biografien i Svenskt biografiskt lexikon III, 1922) F. Böök: Stockholmsjournalister på sjuttonhundratalet (Stridsmän och sångare, 1910), O. Sylwan: Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772 (1896). Wallenbergs Min son på galejan är utg. med en inledande essay av O. Levertin (1904) och av E. Olson (1921). Se vidare J. W. G[oijer]: Författaren till »Min son på galejan» (Personhist. tidskr. V, 1903), E. Wrangel: Till belysning af Jacob Wallenbergs mästerverk »Min son på galejan» (En bok om Östergötland, 1915), N. Afzelius: Min son på galejan och den komiska resebeskrivningen (Samlaren 1924).

Dramat. C. Silfverstolpe: Svenska teaterns äldsta öden (1882), K. Warburg: Det svenska lustspelet under frihetstiden (1876), Anteckningar om det franska teatersällskapet i Stockholm 1724—25 (Sv. teaterhist. samf. årsskr. 1913), Holberg i Sverige (1884), V. Svedbom: Studier rörande frihetstidens tragiska diktning (1872), E. Lund: Blad ur svenska teaterns historia (Nu I, 1875), G. J. Ehrensvärd:

Digitized by Google

Anteckningar om svenska teaterns uppkomst (Dagboksanteckningar, utg. af E. V. Montan I, 1877), H. Schück: Franska trupper i Sverige 1743—1753 (Samlaren 1917), F. A. Dahlgren: Anteckningar om Stockholms theatrar (1866), G. Bolin: Petter Stenborgs teater i Kindstugatan 11 (Holmia 1918), Carl Fredrik Scheffer och Stockholms teaterförhållanden (ibid.), O. Wieselgren: Teaterhistoriska studier (Samlaren 1911), Stagnells »Den lyckelige banqueroutieren» (Sv. teaterhist. samf. årsskr. 1913), Strödda bidrag till den svenska teaterns historia (ibid.), M. Lamm: Dalins Brynilda (Studier tillägn. Henrik Schück, 1905), E. Wrangel: Risbadstugan (Kulturhistoriska meddelanden II, 1895), Bidrag till svenska dramatikens historia från utländska källor (Samlaren 1900), R. Björkman: Die hochteutschen Comoedianten (Samlaren 1908), W. Berg: Anteckningar om Göteborgs äldre teatrar I (1896), J. Flodmark: Kongl. svenska skådeplatsen i Stockholm 1737—1753 (1887), Stenborgska skådebanorna (1893), B. Schöldström: Seuerling och hans »comoedie-troupp» (Hög och sann konstnärlig anda, 1892), S. Leijonhufvud: Teaternotiser i Tessinska bref 1724—1737 (Samlaren 1914), O. Sylwan: Notiser till svenska teaterns historia 1740—1755 (Samlaren 1892), J. G. Hallmans sorgespel »Erik och Valdemar» (Hist. tidskr. XVII, 1897), G. Stjernström: Tvänne lustspel i svensk öfversättning från frihetstiden (Samlaren 1880), R. Hillman: Har Johan Stagnell skrivit lustspelet »Amman»? (Nysv. studier VI, 1926). Tessins promemoria är tryckt i Samlaren 1883. Se vidare G. E. Klemming: Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875 (1863—79, i Samlingar utg. av Sv. fornskr.-sällsk.), för striden om Habor och Signild G. Bergh: Litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen (1916).

1760-talet. C. G. Malmström: Sveriges politiska historia från konung Carl XII:s död till statshvälfningen 1772, 2:a uppl. V—VI (1900—01), C. T. Odhner: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering I (1885), L. Stavenow: Frihetstiden, dess epoker och kulturliv (3:e uppl. 1921), J. Elers: Stockholm I—IV (1800—01), C. Lundin & A. Strindberg: Gamla Stockholm (1882; 3:e uppl. 1912), O. Sylwan: Smådrag ur Stockholmslifvet under frihetstidens sista år (Från stångpiskans dagar, 1901), H. Schück: Stockholm på Bellmans tid (Kulturhistoriska skizzer, 1922; även i Bellmansstudier utg. av Bellmanssällskapet, 1924), C. Forsstrand: Skeppsbroadeln (1916), Köpmanshus i gamla Stockholm (1917), C. Lundin: Källare och kaffehus i Stockholm under senare hälften af 1700-talet (Samf. S:t Eriks årsbok 1903).

Bellman. Biografi och bibliografi i Sv. biograf. lexikon III (1922). Se särskilt N. Erdmann: Carl Michael Bellman (1899), G. Ljunggren:

Digitized by Google

Bellman och Fredmans epistlar (1867), A. Björkman: Bellmansforskning (1892), R. Steffen: Bellman och hans diktning (1908), Anteckningar till Bellmansdiktens historia (Samlaren 1895—96), Movitz och Mollberg (Nord. tidskr. 1918), O. Levertin: En Bellmanskaraktäristik (Från Gustaf III:s dagar, 1896; omtr. i Saml. skr. VII, 1908), Fredmans epistlar (Svenska gestalter, 1903; omtr. i Saml. skr. IX, 1907), J. Flodmark: Bellmansfigurerna (1895), G. W. Lundberg: Ulla Winblad (1924), Ur Bellmans värld. Personhistoriska anteckningar till Fredmansdikten (Samf. S:t Eriks årsbok 1927), Bellmansfigurer (1927); Bellmansstudier utg. av Bellmanssällskapet I—II (1924—26).

Digitized by Google

Digitized by Google

Date Due

NOV 4 54

Digitized by Google

DEC 6 - 1937

PG 360
S 38
v. 3

485720

E. STECHERT & Co.

Digitized by Google

The Ohio State University
3 2435 022609747
ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTOR 001
PG360S38 V3

THE OHIO STATE UNIVERSITY BOOK DEPOSITORY
D AISLE SECT SHLF SIDE POS ITEM C
8 03 23 06 8 16 008 3

Digitized by Google